

**Dones, esport i dictadura:
la memòria oral d'esportistes catalanes
durant la primera etapa del franquisme
(1939-1961)**

Maria Dolors Ribalta Alcalde

TESI DOCTORAL

dirigida pel Dr. Xavier Pujadas Martí

Barcelona

Octubre 2015

El Consejo Superior de Deportes ha atorgat una subvenció per a la realització d'aquesta tesi en el marc del projecte nacional: **Mujeres, deporte y dictadura. La memoria oral de las mujeres deportistas bajo el Franquismo (1939-1975).**

(Referència 0022/UPR 10/11).

Aquesta tesi forma part del projecte nacional de Investigación, Desarrollo e Innovación (I+D+i) orientada a los retos de la sociedad: **Mujeres, deporte y dictadura. La memoria oral de las mujeres deportista bajo el Franquismo (1939-1975).**

(Referència: HAR2013-43652-R).

La Facultat de Psicologia, Ciències de l'Educació i de l'Esport Blanquerna, Universitat Ramon Llull, ha atorgat un quadrimestre sabàtic per a la finalització d'aquesta tesi.

Recordo aquell estiu, quan tot just iniciava el camí de la recerca, estaves recolzat al marc de la porta de la meva habitació mentre jo escrivia les primeres línies de la investigació que precedia aquest document. Vaig aixecar el cap i et vaig veure somriure, em va agradar i et vaig fer una fotografia. Si sabessis quantes vegades m'ha donat força i m'ha acompanyat des que no hi ets... T'enyoro i t'estimo, pare.

A totes les dones que van lluitar durant el franquisme pels drets adquirits durant la Segona República i que somiaven amb un país lliure...

AGRAÏMENTS

Abans d'endinsar-me en els agraïments, voldria escriure unes línies de record per als familiars que ja no hi són. Tant aquells que fa més temps, mamica i padrí, com els més recents.

Les diferents circumstàncies que hem hagut de viure aquests darrers cinc anys sumades a l'absència de la meva iaia, la meva cosina gran, l'Anna Mari, el meu cosí Adrián, el meu iaio i especialment el meu pare, no han estat gens fàcils. A vegades penso que aquesta tesi m'ha anestesiat una mica davant de tant dolor, però afortunadament la vida no s'atura, malgrat que ens faci trontollar i ens obligui a qüestionar-nos, a evolucionar i a créixer.

El seu record m'acompanyarà sempre i em dóna moltes forces per seguir endavant. M'heu ensenyat moltíssim, i m'heu estimat encara més, i això no s'oblida.

Sortosament, també he pogut gaudir de grans experiències que em posen el contrapunt entre els que no hi són i els que arriben.

El naixement de la meva primera neboda, la Dúnia, m'ha obert la possibilitat de ser tieta, i malgrat que els meus oncles i les meves tietes m'estimen moltíssim, no sabia que quan ho vivies en primera persona es podia estimar tant.

Gràcies, Dúnia, perquè em fas molt feliç, em tens el cor robat. Ara, tal com em demanes sovint, ja podré venir més vegades a veure't. I també tenim moltes ganes que arribi el Martí, ja ens queda poquet per conèixer-te.

Voldria també fer un agraïment extensiu a tota la meva família (mama, Mònica, David, padrina, oncles, tietes, cosins, cosines, les noves generacions, etc...). Gràcies per tot el suport, l'ajuda i l'estima que em doneu, em sento orgullosa de formar part d'una família tan gran i ben avinguda.

Gràcies especialment a la meva padrina per la paciència amb totes les meves preguntes sobre la Guerra Civil i les dones; per explicar-me tantes coses i amb tants detalls; per ser un dels fonaments en què contrastava les informacions del període. Gràcies a aquesta tesi he pogut conèixer-te molt més, i conèixer la història de la nostra família. Som-hi padrina, que ets una lluitadora!

Seguint amb la família, moltes gràcies, mare, perquè ets un exemple, per donar-me força per seguir endavant; per entendre aquest procés; pel teu suport

incondicional; per la confiança, per tot l'amor, i per acompanyar-me cada dia en la distància, t'estimo.

A la meva germana Mònica, que mai no em deixarà de sorprendre per la seva generositat, per la seva força, per ser un puntal en la meva vida, i al meu cunyat, perquè estic segura que no podria ser millor. Us estimo.

Sóc una persona molt familiar, i penso que no podia començar els agraïments d'una altra manera.

A continuació, vull agrair al meu director, Xavier Pujadas, les possibilitats que m'ha donat per endinsar-me en el món de la recerca, a partir dels projectes, dels congressos, dels articles, etc...i per suggerir-me la temàtica d'aquesta tesi. Gràcies Xavier, per la confiança, pel mestratge i per l'exigència.

Al llarg d'aquesta tesi han estat moltes les persones dels ajuntaments, de les institucions, dels clubs i de les entitats que amablement han atès les meves demandes, tot buscant àvies esportistes, moltes gràcies per fer possible aquesta tesi. I també a totes les meves amistats, companys/es de feina que cada vegada que sabíeu que hi havia una àvia esportista em fèieu arribar les seves dades.

Un agraïment majúscul a les dones entrevistades, gràcies per compartir el vostre temps, per l'afecte que m'heu mostrat, per la confiança, per explicar-me tantes coses, pels detalls que he tingut, per presentar-me noves dones per a la recerca.... Gràcies per obrir-me les portes de casa vostra i de les vostres vides. Ha estat tot un plaer.

En aquest sentit, voldria tenir un record molt especial per a la Lluïsa Giró i per al Manel Domènech, que ens han deixat al llarg del 2015. Guardo un molt bon record de les trobades i em sap greu no poder repetir-les. Descansin en pau.

També aprofito per agrair als familiars de les dones entrevistades, amb qui en alguns casos hem pogut coincidir, o m'han facilitat gestions, dades, hem canviat impressions...Moltíssimes gràcies de tot cor.

A la historiadora Judith Barbacil, que encapçala el grup de dones amb Memòria de l'Ajuntament de Vilanova i la Geltrú, per deixar-me compartir algunes sessions i per facilitar-me el contacte de les dones esportistes de Vilanova. És una experiència molt recomanable.

Al Daniel Justribó, per totes les converses al voltant de l'esport femení, i per totes les dades que m'ha facilitat sobre l'atletisme. Moltes gràcies.

A la Carla Palomo, la Sara i la Raquel Barrera, gràcies per encetar un projecte tan apassionant com el documental sobre la niña del gancho; gràcies per deixar-m'hi participar; per fer-me viure la recreació d'un partit dels anys trenta, i per cuidar tant de l'Encarna. Ja tinc ganes de veure'!!

A la Facultat de Psicologia, Ciències de l'Educació i l'Esport Blanquerna, URL, per atorgar-me un quadrimestre sabàtic que va donar una gran embranzida a la tesi i que ha estat fonamental per poder-la acabar.

Al Consejo Superior de Deportes i al Ministerio de Economía i Competitividad per subvencionar una part d'aquesta tesi i per fomentar projectes sobre dones i esport.

Al professorat de la Facultat de Psicologia, Ciències de l'Educació i l'Esport Blanquerna i a tota la gent que hi formen part, gràcies pel suport continuat. Aquestes mostres de suport han estat unes bones empentes per seguir endavant. Moltes gràcies!

Als/les companys/es del Grup de Recerca i Innovació sobre Esport i Societat (GRIES) de la Universitat Ramon Llull, especialment al Frederic Corderas, i la Marta Moragas, i també als/les companys/es de la xarxa d'Investigació en Història de les Dones i l'Esport (RIHMUD), gràcies per tot el suport i pels consells.

Vull també donar les gràcies, especialment als meus companys/es de l'Àrea d'Educació Física, perquè amb vosaltres tot és més fàcil. Gràcies per tantes

hores de debats sobre l'educació física, per les estones d'esport, d'oci i de feina. Gràcies pel suport.

Gràcies, Sara i Juanjo per confiar en mi ja fa molts temps i per l'amistat. Gràcies també al Marc, perquè hem viscut el procés paral·lelament i m'he sentit molt acompanyada. I als/les companys/es de l'Àrea que comenceu aquest procés, ànims i endavant.

El temps viscut durant la gestió, em va obrir la possibilitat d'aprendre des d'una nova mirada, però també em va fer conèixer més de prop altres companys/es. Gràcies a tots/es pel suport. Molt especialment a la Montse Alguacil, per la confiança, el suport i l'amistat. Gràcies també al Jorge Coderch i el Xavier Àvila per tot el suport amb les tasques informàtiques.

Vull agrair també a la Paula Mayoral el seu suport per iniciar-me en l'Atlas-ti, i molt especialment a la Cristina Günther per l'assessorament en les fases d'anàlisi i pel suport continuat fins acabar aquesta tesi. Moltes gràcies companyes!

Moltes gràcies al Daniel Meca, l'Albert Fabregat, la Mar Balcells i la Mercè Armillas per la col·laboració activa en diverses fases del projecte i sobretot a tu Míriam García, per la col·laboració, el suport, les bromes i l'amistat. Gràcies per ser-hi!

A la Montserrat Castelló, que encapçala el grup que investiga en el projecte: Formación de la Identidad del Investigador Novel en Ciencias Sociales (CSO2013-41108-R) en el qual l'Anna Sala i la Gabriela González estan fent les seves tesis doctorals i han escollit la meva recerca per les seves investigacions gràcies pel suport i pel retorn. Després de tantes hores de gravacions de pantalla amb el procés d'escriptura, les vostres orientacions m'ajudaran a millorar.

Moltes Gràcies també a la Teresa Arnal i la Gemma Gómez per resoldre'm tots els dubtes. Sou impressionants!

Als companys d'audiovisuals, especialment el Miki i l'Alfred, que amablement m'han cedit les càmeres per a les entrevistes, m'han donat orientacions i m'han gravat els DVD amb les entrevistes. Ara sí que potser durant un temps no necessitaré més la càmera de vídeo..., però no ho dic gaire fort, perquè quan dius que no, acostuma a passar. Moltes gràcies, sou uns cracks!

A les companyes de la Biblioteca, per fer més fàcil totes les gestions, per donar-me suport, per les converses, per compartir. És un plaer venir a la Biblioteca.

Gràcies especialment a l'Anna per les estones d'anglès, pels seus missatges d'ànims i pel seu recolzament. I moltíssimes gràcies a l'Agnès per les orientacions, per facilitar-me la pista per trobar l'Encarna, per les atencions personalitzades, per fer-me una experta del Mendeley i per atendre totes les meves consultes amb molta paciència i eficàcia. Sou fantàstiques, noies!

A la Pilar Vaillo, perquè conèixer-te em va canviar la vida, gràcies per ensenyar-me tant, gràcies per l'afecte, gràcies pels consells, moltes gràcies per la teva amistat. Sé que quan et necessito sempre hi ets!

Als companys/es i l'alumnat del CEIP Arraona (Sabadell) i CEIP Torre de la llebre (Rubí), per tot el que vaig aprendre amb vosaltres, pel vostre suport. Amb molts de vosaltres m'uneixen llaços d'amistat. Molt especialment amb tu, Montse Sánchez i amb la teva família, gràcies per la teva infinita paciència, per ajudar-me a ser millor persona, per totes les orientacions i consells, per ser-hi sempre! T'estimo.

A l'Elsa Franganillo perquè des que la vaig conèixer arran d'una entrevista ha estat molt important, gràcies també als seus fills per tot el suport en diferents moments. Gràcies per entendre aquest procés i quines ganes de poder tornar a gaudir de temps lliure.

A les Jornades de Patrimoni i Història oral de Sant Pere de Ribes, el festival de cinema i esport, els premis Mireia Tapiador, els espectacles: Subterrànies, sobreviure entre bombes, Un cel de plom, Ruta per la Barcelona de la Guerra

Civil, Només són dones i d'altres que m'han ajudat a comprendre el període i han format part dels moments d'oci. Fins i tot la tesi ha aconseguit forma part dels moments d'oci.

A les Suprem i qui envolta aquest grup, per fer dels dilluns el dia de la competició, per l'amistat i pel suport. Ara ja podré anar més sovint a Cal Pinxito.

A les Plahaies, per fer del dimecres el millor dia de la setmana, gràcies noies, sou fantàstiques. Gràcies pel vostre suport i per l'amistat.

Moltes gràcies, Pat Saza, pels ànims constants, per l'amistat, per compartir i per ajudar-me sempre que ho he necessitat. Eres genial y “ya sabes lo mucho que envidio tus vacaciones mientras yo trabajo. Espero compartirlas un día”.

Gràcies també a la Clara Maragall, perquè Sicília fou tot un descobriment. Gràcies per l'amistat, per ser el comodí telefònic, per tantes estones compartides, i per aquell dibuix que vas regalar-me, quines ganes d'endinsar-me en la postal. Som-hi, que ja és més a prop.

Per la meva família britànica, per ajudar-me amb tots els dubtes amb l'anglès. A tu Lisa, per la infinita paciència, per cuidar-me tant, per entendre aquest procés, per millorar el meu anglès i per acompanyar-me. I Love You!

Finalment, per no oblidar a ningú, simplement, moltes gràcies a tots i a totes els que somriuen amb la meva felicitat!

Introducció: presentació de la investigació.....	1
A. Justificació de la tesi	1
A.1 Justificació des de l'àmbit personal	1
A.2 Justificació temàtica	4
A.2.1 Justificació des de l'àmbit teòric i científic	4
A.2.1.1 Els estudis sobre esport i franquisme	9
A.2.1.2 Els estudis sobre esport i dones en la dictadura	16
A.2.1.3 Xarxa d'Investigació en Història de les Dones i l'Esport (RIHMUD)	22
B. Concreció temàtica i objectius.....	25
B.1 Objecte d'estudi i preguntes inicials.....	25
B.2 Justificació cronològica del tema	26
B.3 Objectius	27
B.3.1 Objectius Generals	27
B.3.2 Objectius específics	27
C. Consideracions ètiques.....	28
C.1 Principi d'autonomia	28
C.2 Principi de beneficència	29
C.3 Principi de no-maleficència.....	29
C.4 Principi de justícia	30
D. Estructura de la tesi	30
A tall de síntesi.....	33
 PART I. FONAMENTACIÓ TEÒRICA	
1. Esport, política i societat durant el franquisme	37
1.1 Les grans etapes del règim	37
1.2 Les grans etapes de l'esport en aquest període	41
1.3 Els primers compassos de la dictadura franquista i la seva evolució	44
1.3.1 La política franquista vers Catalunya. L'ocupació i les primeres lleis franquistes	44
1.3.2 Les dones perden terreny	47
1.3.3 La repressió franquista	50
1.3.4 El nou estatus de l'Església	52
1.4 Del maquillatge dictatorial a la democràcia.....	53
1.5 L'esport en mans del règim: del vermell al blau (1939-1955).....	57
1.5.1 Període d'implantació i desplegament inicial de l'esport	59
1.5.1.1 Les primeres manifestacions esportives a Catalunya	64
1.5.2 L'estructura esportiva al servei del projecte polític i les estratègies de control.....	65
1.6 Progressiva desfalangització de l'esport (1955-1975).....	70
1.6.1 Dels Jocs del Mediterrani a la llei d'educació física (1955-1961).....	71
1.6.2 L'esport en el desenvolupament (1961-1975)	73
A tall de síntesi.....	77

2.	El model ideal de dona durant el franquisme	79
2.1	L'ideal de dona i de família en la societat franquista.....	79
2.1.1	Les diferents etapes que van viure les dones a la dictadura	81
2.1.2	La transició inicial: de la República al franquisme	83
2.1.3	Model de dona durant el franquisme: mare, pàtria i Déu.....	84
2.1.3.1	El model tradicional de dona	85
2.1.3.2	Les lleis repressives i antiemancipatòries.....	88
2.1.3.3	La família com a nucli bàsic.....	89
2.1.3.4	La maternitat: deure amb la pàtria i les mesures afavoridores.....	90
2.1.3.5	Maternitat, sexualitat i Església	91
2.1.3.6	La classe mèdica i la maternitat.....	92
2.1.3.7	L'educació femenina.....	94
2.1.3.8	El matrimoni com a finalitat.....	97
2.1.3.9	El rol femení en la societat	98
2.1.4	L'últim trànsit cap a la democràcia: l'ampliació de certs drets socials, civils i polítics de les dones	99
2.1.4.1	Les lleis, l'acceptació internacional i els canvis en les relacions de gènere.....	100
2.1.4.2	La modernització de la societat espanyola: mercat laboral, educació i oposicions al règim	102
2.1.4.3	Nous models de famílies	105
2.1.4.4	Inici del moviment feminista.....	106
	A tall de síntesi.....	109
3.	La Sección Femenina de la Falange	113
3.1	La Sección Femenina de la Falange (1934-1977)	113
3.1.1	Revisió historiogràfica de les publicacions sobre la Sección Femenina	113
3.1.2	La Sección Femenina: recorregut històric de l'organització.....	120
3.1.2.1	La Sección Femenina, de la clandestinitat a un paper secundari a l'ombra de la falange.....	121
3.1.2.2	La Sección Femenina a la Guerra Civil espanyola (1936-1939)	123
3.1.2.3	La Sección Femenina durant el franquisme.....	127
3.1.3	Organigrama i funcions de la Sección Femenina	132
3.1.3.1	Organigrama i estructura	132
3.1.3.1.1	Assessors fixes	134
3.1.3.1.2	Òrgans de representació	135
3.1.3.2	Funcions de la Sección Femenina.....	136
3.1.3.2.1	Tasca cultural, educativa i de formació	137
3.1.3.2.2	Serveis d'acció social	141
3.1.3.2.3	Tasca de difusió: la premsa i la propaganda.....	143
	A tall de síntesi.....	147
4.	L'educació física i esportiva durant el franquisme	151
4.1	L'educació física i esportiva femenina durant el franquisme	151
4.1.1	Plantejaments que justifiquen una educació física diferenciada	153
4.1.1.1	Postura científica i mèdica: maternitat sí, esport... ..	154
4.1.1.2	La postura religiosa i l'educació física.....	158

4.1.1.3 Postura política (nacionalsindicalisme).....	164
4.1.1.4 L'educació física femenina en l'àmbit educatiu	167
4.1.1.5 L'educació física femenina i la postura militar.....	175
4.1.2 Els esports femenins durant el franquisme	178
4.1.2.1 Els esports aptes i els exclosos per la naturalesa femenina	178
4.1.2.2 Els objectius de l'esport femení del període	181
4.1.2.3 La necessitat d'una indumentària decent i decorosa	181
4.1.2.4 La participació femenina i l'evolució esportiva	184
A tall de síntesi.....	187
5. L'esport femení a Catalunya durant el franquisme i la seva evolució	191
5.1 Els orígens i l'evolució de l'esport femení a Catalunya	191
5.2 Dones i esport a Catalunya durant la dictadura	199
5.3 Els esports del Movimiento i la Sección Femenina	202
5.4 Els esports federats i els clubs	205
5.4.1 L'atletisme femení a Catalunya.....	206
5.4.2 El bàsquet femení a Catalunya	209
5.4.3 La natació i el ballet aquàtic a Catalunya	212
5.4.4 El tennis femení a Catalunya	217
5.5 Algunes formes d'activitats físiques i esportives com a passatemps	220
A tall de síntesi.....	222
 PART II. FONAMENTACIÓ METODOLÒGICA	
6. Disseny teòric de la fonamentació metodològica.....	231
6.1 El paradigma científic de partida i l'enfocament de la investigació.....	231
6.2 Marc teòric adoptat.....	232
6.2.1 Els estudis d'història oral	233
6.2.2 Història i gènere a Espanya: les dones en la història	239
6.2.3 Dones, esport i història: la memòria oral en l'esport.....	243
6.3 La construcció del model d'anàlisi: les dimensions i els indicadors.....	247
6.3.1 La dimensió social i els seus indicadors.....	250
6.3.2 La dimensió cultural i els seus indicadors	252
6.3.3 La dimensió moral i els seus indicadors.....	253
6.3.4 La dimensió estètica corporal i els seus indicadors.....	253
A tall de síntesi.....	255
7. El mètode i l'instrument.....	257
7.1 La metodologia i el mètode	257
7.2 Instruments	260
7.2.1 Buidatge documental i bibliogràfic.....	260
7.2.2 Entrevistes exploratòries a experts	261
7.2.3 Les entrevistes en profunditat	262
7.2.3.1 Selecció del tipus d'entrevista	262
7.2.3.2 La preparació de l'entrevista.....	263
7.2.3.3 La realització de l'entrevista	271
7.2.3.4 Les tasques posteriors a l'entrevista.....	275

7.2.3.4.1 Identificació de les cintes o cassets.....	275
7.2.3.4.2 La fitxa tècnica i biogràfica	275
7.2.3.4.3 Els aspectes ètics i el permís legal d'utilització de l'entrevista.....	277
7.2.3.4.4 La transcripció	278
7.2.4 El grup de discussió.....	278
7.2.5 El diari de recerca	281
7.3 La mostra i la seva justificació	281
7.3.1 Univers de treball.....	282
7.3.2 Criteris de representativitat de la mostra.....	283
7.3.3 Realització de la mostra.....	291
7.4 El procediment per l'anàlisi de dades: l'anàlisi de contingut	294
7.4.1 La tècnica emprada per a l'anàlisi de dades	294
7.4.2 Les categories de classificació.....	296
7.4.3 La codificació de les dades	297
7.5 El rigor en la recerca	300
A tall de síntesi.....	303

PART III. RESULTATS DE LES ENTREVISTES

8. Els relats de les dones esportistes en el franquisme: les dimensions social i moral.....	309
8.1 La dimensió social.....	309
8.1.1 La Guerra Civil: entre el dolor i la llunyania.....	309
8.1.2 Del joc infantil a l'inici de la pràctica esportiva.....	310
8.1.2.1 Joc infantil	310
8.1.2.2 Percepció del tractament familiar.....	310
8.1.2.3 La iniciació esportiva i les influències per la pràctica	311
8.1.3 Pràctiques esportives escolars	314
8.1.4 Pràctiques esportives fora de l'escola i les competicions	314
8.1.4.1 Les competicions esportives.....	314
8.1.4.1.1 Excursionisme	314
8.1.4.1.2 Atletisme.....	315
8.1.4.1.3 Esport escolar.....	315
8.1.4.1.4 Bàsquet	316
8.1.4.1.5 Natació, patí a vela i natació sincronitzada	316
8.1.4.1.6 Tennis	318
8.1.4.1.7 Altres esports.....	318
8.1.5 Manteniment de la pràctica esportiva.....	319
8.1.5.1 Més enllà de jugar, diferents facetes dins el món de l'esport	320
8.1.6 Les barreres i discriminacions en l'esport	321
8.1.7 Les amistats i la relació amb els esportistes masculins.....	326
8.1.8 Percepció sobre l'esport i sobre elles com a esportistes i professores	326
8.1.8.1 Percepció pròpia com a professores d'educació física	327
8.1.9 La percepció social de l'esport.....	328
8.1.10 L'abandonament de l'esport.....	328
8.1.11 Els referents.....	329

8.1.11.1	Les esportistes o professores que els són referents	330
8.2	Dimensió moral	331
8.2.1	Qui mana, ens reprimeix: agents de l'ordre moral i repressió.....	331
8.2.1.1	La influència de l'Església en la vida i l'esport	332
8.2.1.2	La influència de la Falange en els clubs esportius i més enllà	335
8.2.1.3	La policia i la situació fan por.....	337
8.2.1.4	La repressió del català i de les entitats.....	338
8.2.1.5	La repressió del cos i la menstruació.....	338
8.2.2	Dona, mare i esposa: deure moral	341
8.2.2.1	Esport i embaràs	343
8.2.3	Les dones esportistes són... Característiques morals de l'esport femení.....	344
8.2.4	Les dones poden fer esport si... Ordre moral en l'esport femení	346
8.2.5	I després de tot, què ens queda?.....	348
	A tall de síntesi de la dimensió social	350
	A tall de síntesi de la dimensió moral	353
9.	Els relats de les dones esportistes en el franquisme: la dimensió cultural i la dimensió estètica i corporal.....	355
9.1	Dimensió cultural.....	355
9.1.1	L'escola	355
9.1.2	La gimnàstica i els seus continguts a les escoles, l'esport escolar i els jocs al pati.....	358
9.1.3	El professorat.....	359
9.1.4	Els estudis, la formació i la feina	360
9.1.4.1	La formació i la professió com a professores d'educació física.....	363
9.1.4.2	Les dones esportistes i les seves feines.....	365
9.1.5	Desenvolupament de la pràctica esportiva: clubs, SEU, EyD, i SF	365
9.1.6	Els prejudicis, els estereotips i els obstacles.....	368
9.1.7	Els mitjans de comunicació i l'esport femení	370
9.1.8	El Servei Social i la necessitat de documents	372
9.1.9	Els entrenadors/es i els entrenaments	373
9.1.9.1	Els entrenaments i els entrenadors de bàsquet	373
9.1.9.2	Els entrenaments i els entrenadors d'atletisme.....	375
9.1.9.3	Els entrenaments i els entrenadors de natació	375
9.1.9.3.1	La natació sincronitzada	376
9.1.9.3.2	La natació de llarga distància	377
9.1.9.4	Els entrenaments i els entrenadors de patinatge	377
9.1.9.5	Els entrenaments i els entrenadors de tennis	377
9.1.9.6	Elles com a entrenadores o professores.....	378
9.1.10	Els canvis en l'esport femení	379
9.2	Dimensió estètica i corporal.....	380
9.2.1	El meu cos és... Percepció del propi cos.....	381
9.2.2.1	Competim i no ens lesionem	381
9.2.2	La indumentària esportiva i les seves característiques	382
9.2.2.1	Indumentària de natació	382
9.2.2.2	Indumentària de tennis	383

9.2.2.3 Indumentària d'atletisme.....	384
9.2.2.4 Indumentària de bàsquet.....	385
9.2.2.5 Indumentària per fer gimnàstica a l'escola.....	388
9.2.3 Els materials per fer esport	390
9.2.4 El model ideal de cos i de dona	391
A tall de síntesi de la dimensió cultural.....	393

PART IV. ANÀLISI DELS RELATS I CONCLUSIONS

10. «Som dones i fem esport». Anàlisi dels relats de les esportistes catalanes durant la dictadura de Franco (1939-1961)	403
10.1 Ruptura amb la República, néixer a l'època franquista i els efectes de la Guerra Civil en la vida i en l'esport	403
10.2 Temps d'infància: joc, escola i gimnàstica	407
10.3 Els primers passos esportius, del broc gros republicà a l'embut dictatorial.....	412
10.4 Temps de joventut: estudis, formació, feina i l'obligatorietat del servei social.....	417
10.5 Som dones i fem esport.....	424
10.6 Matrimoni o solteria, l'abandonament de la pràctica (definitiu o un parèntesi)	439
10.7 Mirant enrere: un repàs a la pràctica esportiva i les seves vivències	444
11. Conclusions	453
11.1 Conclusions.....	453
11.1.1 Conclusions de la dimensió social	453
11.1.2 Conclusions de la dimensió moral.....	455
11.1.3 Conclusions de la dimensió cultural	456
11.1.4 Conclusions de la dimensió estètica i corporal	458
11.2 Conclusions a les preguntes de recerca	460
11.3 Aportacions i limitacions de la investigació	474
11.3.1 Aportacions de la investigació realitzada	475
11.3.2 Limitacions de la recerca	477
11.3.3 Prospectiva i futures línies d'investigació	478
Referències bibliogràfiques.....	481
ANNEXOS	523
Annex I. Nom i cognoms de les entrevistades i codi corresponent.....	525
Annex II. Cronologia de les entrevistes i el grup de discussió	527
Annex III. Descripció de les diferents categories.....	529
Annex IV. Esportistes i professores d'educació física catalanes	537

Relació de taules i figures

Taula 1.1: Les etapes del franquisme segons diferents autors.	41
Taula 3.1: Revistes femenines durant el franquisme	145
Taula 6.1 Categories i indicadors principals de la dimensió social.....	251
Taula 6.2 Categories i indicadors principals de la dimensió cultural	252
Taula 6.3 Categories i indicadors principals de la dimensió moral.....	253
Taula 6.4 Categories i indicadors principals de la dimensió estètica corporal.....	254
Taula 7.1: Materials per a la gravació i incidències de cada entrevista.....	267
Taula 7.2: Lloc de l'entrevista i assistents.....	269
Taula 7.3: Temps de l'entrevista.....	271
Taula 7.4: Fitxa tècnica de l'entrevista.....	276
Taula 7.5: Fitxa biogràfica de l'entrevista.....	277
Taula 7.6: Components del grup de Discussió	280
Taula 7.7: Lloc, participants, durada i aspectes tècnics del grup de discussió.....	280
Taula 7.8: Àmbit geogràfic de la mostra	284
Taula 7.9: Any de naixement de les entrevistades.....	286
Taula 7.10: Origen rural o urbà de la mostra	287
Taula 7.11: Origen socioeconòmic de la mostra	288
Taula 7.12: Origen cultural de la mostra.....	289
Taula 7.13: Esports practicats per les entrevistades.....	290
Taula 7.14: Entitats representatives de l'esport català durant el franquisme contactades	292
Taula 7.15: Procés d'obtenció de la mostra.....	293
Figura 1.1 : Estructura piramidal de la jerarquia esportiva estatal (1949-1975)	67
Figura 7.1: Origen geogràfic i any de naixement de les entrevistades	285
Figura 7.2: Imatge d'un document primari amb les cites i codis associats	298
Figura 7.3: Ús de les opcions Enter code name(s) o Select code(s) form list	298
Figura 7.4: Ús del panell lateral per a la creació de famílies	299
Figura 7.5: Llista de cites i codis per a una família	299

Introducció: presentació de la investigació

En aquest primer capítol d'introducció, justifiquem l'interès de la present tesi des dels àmbits personal, teòric i científic. També presentarem la concreció temàtica i els objectius de la recerca. Així mateix, analitzarem les consideracions ètiques que hem tingut presents en el treball de camp de la nostra investigació. Finalment exposarem l'estructura general dels diferents capítols que conformen aquest document i que ens proporcionen una visió global de la investigació duta a terme.

A. Justificació de la tesi

Justificarem la present tesi, titulada *Dones, esport i dictadura: la memòria oral d'esportistes catalanes durant la primera etapa del franquisme (1939-1961)* des d'una doble vessant. Per una banda, presentarem l'interès personal sobre la temàtica escollida i, per l'altra, l'interès teòric i científic sobre la necessitat de realitzar estudis d'aquestes característiques.

A.1 Justificació des de l'àmbit personal

Vàrem iniciar el camí de la recerca amb una llarga reflexió i tempteig sobre dos temes que ens motivaven: l'educació física infantil i l'esport femení.

El primer ens interessava atès que durant anys he exercit de mestra d'educació física amb l'alumnat de segon cicle d'educació infantil al CEIP Arraona (Sabadell) i al CEIP Torre de la Llebre (Rubí). Les experiències en dites escoles van fer que m'apassionés per la didàctica de l'educació física infantil. D'altra banda, la història social de l'esport femení, com a dona i com a esportista, sempre han estat entre els meus interessos.

Finalment, vam escollir iniciar la recerca i vincular la realització del Treball de Recerca dels estudis de doctorat sobre la història social de l'esport perquè és una temàtica molt propera als nostres interessos personals i al propi procés de socialització i desenvolupament. Concretament, l'àmbit temàtic escollit vinculava l'esport i les dones des de la perspectiva de les històries de vida. Així, en el treball de recerca corresponent als estudis de doctorat presentat el 2010

a la Universitat Ramon Llull vam iniciar l'activitat investigadora, sota el títol *La pràctica del futbol femení a Barcelona entre finals de la dictadura franquista i la transició democràtica (1971-1982). Històries de vida de jugadores del Real Club Esportiu Espanyol*.

En aquest treball s'estudià, a partir de la memòria oral, les primeres dones esportistes que van jugar al RCD Espanyol femení en el període de 1971-1982. Aquest període coincidia amb el darrer quinquenni de la dictadura de Franco i els inicis de la transició democràtica a Espanya fins a l'any de la primera victòria electoral del Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE), sota la presidència de Felipe González Márquez. L'estudi va plantejar una anàlisi de les principals dificultats de tipus social, cultural, moral i estètic que es van trobar les primeres futbolistes d'aquesta època a la ciutat de Barcelona.

Després d'aquesta primera temptativa en la investigació, fruit dels aprenentatges obtinguts en els cursos de doctorat i seguint les orientacions del Dr. Pujadas, hem seguit l'aprenentatge en aquest àmbit. Així, vàrem presentar una comunicació en un congrés internacional i hem publicat diversos articles.¹ Igualment hem obtingut el Diploma d'Estudis Avançats amb un treball de recerca que és l'embrió d'aquesta investigació.

D'altra banda, cal tenir en compte que la present tesi doctoral forma part del projecte «Mujeres, deporte y dictadura. La memoria oral de las mujeres deportistas bajo el Franquismo (1939-1975)», que obtingué un ajut del Plan Nacional de Investigación, Desarrollo e Innovación (I+D+i) orientada a los retos

---

¹ Dolores Ribalta-Alcalde, «Mujeres y fútbol. La génesis y evolución del fútbol femenino en España.», *Publicación Anual Sobre Mujer y Deporte* 2 (2011): 4-8.

Xavier Pujadas i Dolores Ribalta-Alcalde, «Una història de coratge: les dones i l'esport adaptat a Barcelona», *Quadern Dones i Esport* 7 (2014): 5-10.

Dolores Ribalta-Alcalde, «La pràctica del futbol femení a Barcelona entre finals de la dictadura franquista i la transició democràtica (1971-1982). Històries de vida de jugadores del Real Club Esportiu Espanyol»(comunicació presentada en el 17th International CESH Congress, Barcelona, Espanya, 21-23 de Novembre, 2013).

Juan José Rodríguez et al., «Blanquernako FPCEEko Haur Hezkuntzako eta Lehen Hezkuntzako iralaseen hasierako prestakuntza gorputz-hezkuntzan», *Jakingarriak* 74 (2014): 14-23.

Xavier Pujadas i Dolores Ribalta-Alcalde, «Les dones i l'esport com a objecte d'estudi a Catalunya 1870-2010», *Quadern Dones i Esport* 8 (2015): 7-15.

de la sociedad² A tal efecte es creà la xarxa d'investigació interuniversitària i interterritorial RIHMUD (Red de Investigación en Historia de las Mujeres y el Deporte)³ que ens permet participar en projectes estatals sobre el tema escollit per seguir fent una mirada amb ulls d'investigadora, de la mà d'especialistes en gènere, història, societat i metodologia.

La present tesi doctoral pretén donar veu a un volum qualitatiu, no pas quantitatiu, de dones esportistes que van trencar motlles en un context difícil, el del primer franquisme. Actualment la majoria tenen guardat en el bagul dels records el seu passat de dona esportista, encara que algunes d'elles no han deixat mai de fer esport al llarg de la seva vida. Volíem conèixer les pioneres de diverses modalitats esportives i a partir de la seva coneixença, introduir-nos en les seves vivències passades i descobrir com són a l'actualitat.

Aquesta recerca s'ha dut a terme fent ús de la metodologia qualitativa, a partir d'entrevistes en què la intenció ha estat recollir la memòria oral de les protagonistes. Hem escollit aquesta metodologia i no una altra perquè ens ha permès més proximitat i, per tant, crear vincles amb les entrevistades. Aquests vincles ens han estat de molta utilitat, no només per la nostra investigació sinó per al propi creixement personal. Entrevistar dones que ja estan a la darrera etapa de la vida ens ha aportat molts aprenentatges i més quan les vàiem reflexionar sobre la seva existència, quins han estat i són els seus anhels i les seves dificultats, què ha estat realment important al llarg de les seves vides, etc. Les seves opinions i reflexions ens han permès mirar la nostra pròpia existència des d'una altra mirada i donar importància a tot allò que anem fent.

D'altra banda, la història oral en l'esport encara té escassos precedents en el nostre país, per tant des de les entrevistes realitzades pretenem contribuir a crear un arxiu sonor i visual en alguns casos⁴ que ajudarà a augmentar el corpus científic sobre esport i dones que actualment té força carències.

---

² Plan Nacional de Investigación, Desarrollo e Innovación (I+D+i) orientada a los retos de la sociedad (Referència: HAR2013-43652-R).

³ Vegeu l'apartat 1.2.1.3 d'aquest capítol.

⁴ Sempre que les entrevistades hagin accedit a la gravació de vídeo.

Donarem veu a aquestes dones, democratitzant el discurs històric i per tant construint una història més igualitària en perspectiva de gènere.

La nostra pretensió passa per seguir aprenent en el món de la recerca. Així mateix, volem contribuir a l'estudi i la recuperació de la memòria oral d'una mostra de dones esportistes catalanes durant el primer període de la dictadura franquista, pel risc que suposa la possibilitat de la seva desaparició definitiva en pocs anys. Aquesta contribució, la seva troballa i coneixença ens engresca però d'altra banda, ser conscients d'aquesta finitud també ens produeix certa melangia.

Finalment considerem de vital importància la recuperació i conservació de la memòria oral de dones que van viure l'etapa de la dictadura franquista, en relació al món de l'esport i l'activitat física. Ho fem tant per recuperar la memòria històrica, com per contribuir a crear una societat més justa en qüestions d'esport i gènere. Atansar-nos a les seves experiències esportives ens servirà per reconstruir històricament una etapa difícil i complexa des de la perspectiva del testimoni de les dones esportistes

A.2 Justificació temàtica

Aquesta tesi s'incardina en el marc d'estudis sobre història de l'esport i les dones, que centrarem entorn de tres subapartats: els estudis sobre esport i franquisme, els estudis sobre esport i dones en la dictadura i finalment la xarxa d'investigació en història de les dones i l'esport (RIHMUD), de la que formem part.

A.2.1 Justificació des de l'àmbit teòric i científic

La presència de les dones en el món de l'esport actualment és un fet purament objectiu i creixent,⁵ les trobem representades en gairebé totes les modalitats

---

⁵ Vegeu les darreres enquestes sobre els hàbits esportius dels espanyols que s'han realitzat cada dècada des de 1980 i des del 2000, cada quinquenni. La darrera és: Manuel García Ferrando i Ramón Llopis-Goig, *Ideal democràtic y bienestar personal: encuesta sobre los hábitos deportivos en España 2010* (Madrid: Consejo Superior de Deportes, 2011). També en les publicacions de l'Instituto de la Mujer:

Benilde Vázquez, «Actitudes y prácticas deportivas de las mujeres españolas», *Colección Serie Estudios* 34 (1992); Telecyl Estudios, «Actitudes y prácticas deportivas de las mujeres en España (1990-2005)», *Colección Serie Estudios* 92 (2006).

esportives. Així mateix, és constatable l'augment del rendiment en els grans esdeveniments internacionals, però d'altra banda la presència de l'esport femení en els mitjans de comunicació és escassa,⁶ així com l'accés als càrrecs de responsabilitat.⁷ També trobem que hi ha poca bibliografia existent que ens atansi a la història de l'esport femení i al paper de les seves protagonistes. La invisibilitat d'aquestes dones es fa encara patent en la societat actual i davant d'aquest fet ens fem la següent pregunta:

Quines han estat les primeres dones esportistes i quin ha estat el seu paper en un context social eminentment androcèntric? Difícilment la majoria de la població contestaríem correctament, fins i tot, els llicenciats/des o graduats/des en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport (CAFE) i els esportistes actuals d'aquestes disciplines, incloses les dones. Segurament aquests dubtes s'accentuarien en aquelles disciplines on els estereotips i els rols han estat considerats més masculins.

És per aquest motiu que trobem necessari abordar en aquest apartat la justificació a través dels estudis de les Ciències de l'Activitat Física i l'Esport,⁸

En el cas català es pot veure en els documents elaborats per l'Observatori Català de l'Esport, especialment el document: Núria Puig et al., *L'Esport a Catalunya: Un informe de tendències (2006-2013)* (Barcelona: Institut Nacional d'Educació Física de Catalunya, 2014), <http://www.observatoridelesport.cat/uploads/pdf/informe2014.pdf>.

⁶ Nati Ramajo, «La representació de la dona esportista en la televisió pública catalana (TV3 i C33) l'any 2008», *Quadern Dones i Esport* 5 (2011): 28-37.

⁷ Marta Moragas Rovira, «Les dones que presideixen els clubs esportius a Catalunya. Factors que incideixen en l'accés i en l'exercici del càrrec, i estil de lideratge.» (tesi doctoral, Universitat Ramon Llull, 2014), 16-18.

⁸ Els estudis oficials d'Educació Física es van iniciar amb la llei de 9 de març de 1883. Amb aquesta llei es va crear a Madrid la «*Escuela Central de Profesoras y Profesores de Gimnástica*», començant l'activitat l'1 de abril de 1887. Posteriorment, per l'Ordre del 29 de desembre de 1919, s'estableix «*la Escuela Central de Gimnasia del Ejército*», que més tard va passar a anomenar-se «*Escuela Central de Educación Física*».

El 1933, a la Universitat Central de Madrid, es fundà «*la Escuela de Educación Física de la Facultad de Medicina*». Quasi una dècada després amb el decret del 2 de setembre de 1941 es fundà el centre: «*Academia Nacional José Antonio*» per a la formació del professorat d'Educació Física masculí i aquell mateix any també es constituí «*La Escuela Femenina de Educación Física*» per al professorat femení que va començar a funcionar a la Quinta del Pardo (Madrid), i que posteriorment, l'any 1957 s'incorporà a la «*Escuela de Especialidades Julio Ruiz de Alda*». La llei de 23 de desembre de 1961 creà l'Institut Nacional d'Educació Física (INEF) de Madrid sota el paraigües de la *Delegación Nacional de Educación Física y Deportes*, que va començar la seva activitat acadèmica el curs 1967-68. I uns anys després, el 1974, es posa en marxa l'INEF de Barcelona.

una ciència jove al nostre país que, com sabem, està formada per diferents disciplines que estudien el fenomen esportiu, entre les quals la història social de l'esport, un àmbit d'estudi que «encara està poc explorat en aquest país»⁹ tot i la importància atorgada a l'esport per interpretar, conèixer i comprendre la realitat.

En el context dels darrers vint anys, l'esforç de les administracions autonòmiques i del govern central, ha passat per desenvolupar programes sobre gènere i igualtat¹⁰ que han contribuït a la recuperació de la memòria històrica i al foment de la pràctica esportiva, una pràctica esportiva femenina que ha avançat paral·lelament a les consecucions en altres àmbits de la societat.

Des d'aquest punt de vista, és important aportar estudis de l'evolució de l'esport modern des d'una perspectiva de gènere, per ajudar a reconstruir el paper jugat per les dones en el desenvolupament de l'esport i així comprendre el fenomen esportiu contemporani en una societat eminentment androcèntrica. Per tant, des d'aquesta tesi es vol aportar coneixement sobre les experiències que van viure un nombre significatiu de dones en la pràctica de l'activitat física o l'esport en un context advers i difícil, com el de la dictadura franquista fins al 1961. En aquest sentit, s'ha volgut dur a terme el treball amb un mètode encara poc emprat en la història de l'esport com és la història oral i, concretament, la història de vida d'esportistes catalanes que van viure el règim franquista. L'objectiu és registrar-ne la memòria oral, arxivar-la i catalogar-la per a l'obtenció d'unes informacions que es podrien perdre per sempre i que ens dificultarien reconstruir el passat esportiu de les dones, així com els posteriors estudis acadèmics i de difusió social.

Després, una sèrie de lleis i decrets portaran a la transformació i regulació de l'Educació Física i l'Esport. Volem destacar que a partir de l'any 1992 hi hagué la possibilitat d'obtenir el títol de Doctor en Educació Física i que actualment una trentena d'Universitats Espanyoles, d'entre les quals cinc de catalanes, imparteixen el Grau en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport, que va començar a impartir-se amb la llei d'Ordenació General del Sistema Educatiu, de 3 d'octubre de 1990.

⁹ Xavier Pujadas, *Atletas y ciudadanos: historia social del deporte en España, 1870-2010* (Madrid: Alianza, 2011), 25.

¹⁰ Com per exemple el Plan Integral para la Actividad física y el Deporte (2009) que té «la igualdad efectiva entre mujeres y hombres» com un dels seus principis fonamentals.

Aquest treball d'història oral necessàriament s'inscriu en el marc de la nova història social de l'esport, tant des d'un punt de vista epistemològic com instrumental.

La nova història social de l'esport sorgeix a Europa i Amèrica a partir de la segona meitat de la dècada de 1960, primer a Alemanya, posteriorment a Gran Bretanya i als setanta a França i els Estats Units. Trenca amb la tradicional visió narrativa de l'historicisme esportiu de dècades anteriors, basada en el naturalisme¹¹ universal i atemporal per contextualitzar el fenomen esportiu situat en unes condicions històriques concretes. Es considera que l'esport modern sorgeix inicialment a l'Anglaterra de finals del s. XVIII, en l'era industrial i capitalista, i es diferencia de les activitats premodernes, com es constata des de diferents aportacions. En el cas de la sociologia històrica de l'oci i de l'esport, els estudis de Norbert Elias y Eric Dunning¹² determinen una discontinuïtat en la definició de l'esport, nascut en les societats industrials i liberals, i que es diferencia d'altres formes d'oci anteriors o simultànies. No obstant això, aquesta nova visió historiogràfica fou criticada per les perspectives neomarxistes. La historiografia marxista tampoc es va ocupar de la història de les dones.

Aquesta nova història de l'esport als Estats Units fou també abordada a la dècada de 1970 per varis autors, d'entre els que destaca l'historiador nord-americà, de formació etnològica, Allen Guttman,¹³ que va descriure l'evolució que experimenta l'esport en el pas de les societats primitives a les societats occidentals contemporànies. Guttman distingeix una sèrie de trets que caracteritzen l'esport modern «secularización; igualdad de oportunidades para competir y democratización; especialización de roles, racionalización; organización burocrática; cuantificación; y búsqueda del récord».

---

¹¹ Pel que fa a les teories naturalistes sobre l'esport es poden consultar autors com: Ueberhorst, Eppensteiner i Neuendorff.

¹² En un conjunt d'escrits entre 1966 i 1986, data de la publicació de l'obra en Anglès.

Norbert Elias i Eric Dunning, *Sport et civilisation. La violence matrisée*. (Paris: Fayard, 1994).

¹³ Allen Guttman, *From ritual to record: the nature of modern sports* (New York: Columbia University Press, 1978).

També als anys setanta s'estengué cap a França, on, segons Koulouri,¹⁴ amb l'estudi de 1978, *Comment peut-on être sportif?* de Pierre Bourdieu, es tracta la història de l'esport de forma autònoma per primer cop al seu país. Altres aportacions fetes en llengua francesa a la historiografia de les activitats físiques emergiren a partir de 1970 de la mà de Bertrand Duing, que l'any 1981, amb obres com *Les historiens de l'éducation physique et des sports*, parlava d'una nova història de l'educació física que calia que fixés la mirada en la història social de l'esport. Abans, Jacques Ulmann a *De la gymnastique aux sports modernes. Histoire des doctrines de l'éducation physique* (1965) ja havia mostrat una nova forma de fer història en les activitats físiques en què exposava els conflictes que dificultaven dotar de significat les nocions d'educació física. Segons aquest autor, aquestes nocions s'haurien de vincular amb la filosofia, ja que considerava que les idees estan per sobre els gestos.

Notre point de vue nous interdit le genre narratif. L'histoire de l'Éducation Physique ne se ramène pas pour nous à la description de comportements si intéressants soient-ils. Elle se présente, comme la philosophie, sous la forme de conceptions structurées, cohérentes, de véritables systèmes d'éducation physique. Et nous usons, à l'égard de ces systèmes, si proches des systèmes philosophiques puisqu'ils les imitent, des méthodes de l'historien de la philosophie. Nous tentons de saisir les idées maîtresses, de dégager des filiations, de noter la naissance, quelquefois sous l'identité trouble des mots, de concepts nouveaux. C'est en effet être dupe, que de ramener l'histoire de l'éducation physique à celle d'un agencement de mouvements. Les idées comptent, en éducation physique, plus que les gestes; elles se renouvellent plus qu'eux. Ce sont elles que nous avons retenues de préférence...¹⁵.

Finalment hem de considerar les aportacions d'autors com Bröhm, Lukas i Eichel,¹⁶ que des de la teoria sociocrítica sostenen que l'esport és una

---

¹⁴ Christina Koulouri, *Sport et société bourgeoise : les associations sportives en Grèce 1870-1922* (Paris: L'Harmattan, 2000).

¹⁵ Jacques Ulmann, *De la gymnastique aux sports modernes. Histoire des doctrines de l'éducation physique*, ed. Presses universitaires de France (Paris, 1965), 5.

¹⁶ Jean Marie Bröhm, *Le Mythe olympique* (Paris: Christian Bourgois, 1981).

Jean Marie Bröhm, *Sociología política del deporte* (México, D.F.: Fondo de Cultura Económica, 1982).

construcció social de l'espècie humana amb significats i finalitats ideològiques, econòmiques i sociopolítiques basades en una pràctica classista que emergeix en la societat industrial.

Superats els aspectes de caire epistemològic sobre la naturalesa de l'esport amb els que es va centrar la nova història de l'esport, a partir de la segona dècada de 1980 sorgeixen estudis acadèmics sobre l'entramat esportiu com un producte de la societat contemporània, que cal entendre en l'escenari social a partir de tots els elements que el conformen. En aquest sentit, es poden trobar aportacions sobre diferents temes d'estudi des de diferents ciències socials que, juntament amb la història, han abordat el fenomen esportiu, com en el cas «de la geografía del deporte, la historia del deporte y las relaciones internacionales, el deporte y los regímenes totalitarios, la sociabilidad deportiva, el deporte y el género y deporte e identidad nacional»¹⁷. Nosaltres incidirem en l'àmbit de l'esport i el gènere.

A.2.1.1 Els estudis sobre esport i franquisme

La nostra investigació s'emmarca en l'àmbit de la historiografia que ha treballat el fenomen esportiu en el període de la dictadura. Els estudis acadèmics a Espanya sobre l'esport en aquest període encara són, en general, escassos o

Wolfgang Eichel, «El desarrollo de los ejercicios corporales en la sociedad primitiva», *Citius Altius Fortius XV* (1975): 95-134.

Gerhard Lukas, «La educación corporal y los ejercicios corporales en la sociedad prehistórica», *Citius Altius Fortius XV* (1973): 273-324.

¹⁷ Pujadas, *Atletas y ciudadanos: historia social del deporte en España, 1870-2010*, 30-31.

Sobre la temàtica de l'esport i el gènere, remarcarem els treballs que s'han desenvolupat a França que recuperen la memòria de l'esport femení francès: Pierre Arnaud i Thierry Terret, *Histoire du sport féminin* (Paris: L'Harmattan, 1996). Les contribucions de la historiadora danesa, Else Trangbaek sobre el procés d'incorporació de les dones escandinaves a l'esport a finals del segle XIX.

Else Trangbaek, «The role of women's sport in Building of the welfare society», en *Sport and the construction of identities*, ed. Bettina Kratzmueller et al. (Viena: Turia&Kant, 2007).

També els treballs de Guttman, que des d'una perspectiva social global parlen sobre el desenvolupament dels esports de les dones des de l'antiguitat fins al present.

Allen Guttmann, *Women's sports: a history* (New York: Columbia University Press, 1991).

Finalment destaquem l'àmplia bibliografia de Jennifer Hargreaves, que posa èmfasi en les contradiccions entre el rol social de la dona i l'accés a l'esport o sobre la construcció de gènere que han donat lloc a un nou marc metodològic per realitzar estudis històrics de gènere i esport. També destacaríem el llibre de Lissa Smith, *Nike is a goddess: The history of women in sports* (New York: Atlantic Monthly Press, 1998).

parcials,¹⁸ i generalment han estat dedicats a temes específics i àmbits territorials concrets; encara manca la proliferació d'estudis de conjunt. Els estudis acadèmics van anar apareixent un cop finalitzada la llarga dictadura, moment en el que Cazorla¹⁹ constata la importància de l'esport i el poc tractament rebut fins aleshores.²⁰ Una de les primeres aportacions fou una excepció atès que tingué lloc a principis dels anys setanta, quan Florit²¹ presentà la seva tesi doctoral amb el títol *Deporte y Sociedad en la historia contemporánea española*. Aquest fet ens demostra que els estudis historiogràfics són més aviat tardans i que resten a l'empara de la historiografia d'altres països com Gran Bretanya, Alemanya, els Estats Units, Canadà o França²², on existeix més tradició esportiva. Tot i això, a nivell acadèmic han començat a sorgir treballs en les dues darreres dècades. Aquests treballs són més aviat sectorials, d'èpoques cronològicament diverses, de temàtiques diferenciades i fins al moment no trobem estudis comparatius. Amb tot, trobem importants estudis desenvolupats a Galícia per Domínguez Almansa²³; a Catalunya, per Pujadas i Santacana,²⁴ a Andalusia, per Gómez Díaz;²⁵ a les Canàries, per Almeida²⁶ o Madrid, per Bahamonde,²⁷ que permeten reconstruir el període històric del moment contextualitzant el fet esportiu en determinades comunitats.

---

¹⁸ En aquest sentit es poden considerar els treballs d'Antonio Almeida a Las Palmas de Gran Canària o els treballs de Pujadas i Santacana en el cas català.

¹⁹ Luis María Cazorla, *Deporte y estado* (Barcelona: Labor, 1979).

²⁰ Vegeu les declaracions de Luis Suárez en una entrevista al diari *El País*: "Un campo de deportes, tan imprescindible como una escuela," *El País*, 28 de juliol de 1979, http://elpais.com/diario/1979/07/28/deportes/301960805_850215.html.

²¹ Josep Florit Capellà, «Deporte y sociedad en la historia contemporánea española» (l'autor, 1971).

²² Xavier Pujadas, «La història de l'esport: una necessitat», *LLuc* 835-836 (2003): 30.

²³ Andrés Domínguez, *Historia social do deporte en Galicia: cultura deportiva e modernidade: 1850-1920* (Vigo: Galaxia, 2009).

²⁴ Xavier Pujadas i Carles Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975). Vol.2* (Barcelona: Columna i Diputació de Barcelona, 1995); Carles Santacana i Xavier Pujadas, *L'Altra olimpíada, Barcelona'36* (Barcelona: Llibres de l'Índex, 2006).

²⁵ Donato Gómez, «Política y fútbol. La necesaria fundación de la Unión Deportiva Almería en el decenio de 1940», *Materiales para la historia del deporte 2* (2004): 151-177.

²⁶ Antonio S. Almeida Aguiar, «Británicos, deporte y burguesía en una ciudad atlántica: Las Palmas de Gran Canaria (1880-1914)» (tesi doctoral, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, 2005).

²⁷ Ángel Bahamonde, *El Real Madrid en la historia de España* (Madrid: Taurus, 2002).

Altres aportacions s'han fet des d'una perspectiva més general i des d'un punt de vista territorial. Ha aportat monografies al voltant de períodes concrets com el franquisme²⁸ o sobre la relació entre «deportivización y modernidad»²⁹. Tots aquests treballs demostren la vitalitat de la historiografia social de l'esport a Espanya en aquests moments.

Tot i que encara manquen estudis de síntesi, ja han començat a aparèixer. Ens referíem a la publicació de l'obra col·lectiva *Atletas y ciudadanos*, coordinada per Pujadas, que ha estat una important contribució per a la nova historiografia acadèmica sobre el fenomen esportiu.³⁰ Aquesta obra aglutina estudis d'historiadors i científics socials sobre l'esport i l'educació física a Espanya des de 1870 fins al 2010, posant èmfasi en l'anàlisi social i cultural. Tenint present el tema que ens ocupa, hem de parlar inevitablement de la segona part del llibre, ja que presenta l'esport en el període de la dictadura. Prèviament, en la seva primera part ja dedica uns capítols a l'esport durant la Guerra Civil, posant èmfasi en els casos català i gallec. Sobre l'esport en aquesta etapa també han escrit García Candau i Peces-Barba.³¹

En aquest període, el tema que ha generat més aportacions, és sens dubte, la relació entre el futbol masculí i la dictadura. És un període àmpliament estudiat del que ressenyarem alguns autors com és el cas de Carlos Fernández que ha escrit sobre *El fútbol en la guerra civil y el franquismo*,³² així com les importants aportacions de Teresa González Aja.³³ Seguint Santacana, «durant les

---

²⁸ Teresa González Aja, *Sport y Autoritarismos: La Utilización del deporte por el comunismo y el Fascismo* (Madrid: Alianza, 2002).

²⁹ Antonio Rivero, *Deporte y modernización, La actividad física como elemento de* (Madrid: Comunidad de Madrid, 2003).

³⁰ Pujadas, *Atletas y ciudadanos: historia social del deporte en España, 1870-2010*.

³¹ Julián García Candau, *El deporte en la guerra civil* (Madrid: Espasa-Calpe, 2007).

³² Carlos Fernández, *El fútbol durante la guerra civil y el franquismo* (Madrid: San Martín, 1990).

³³ Teresa González Aja, «Le football... ambassadeur du franquisme'», en *Sport as Symbol, Symbols in Sport*, ed. F. Van der Merwe (Cape Town: Acadèmmia, 1995).

Teresa González Aja, «Fußball und regionale Identität in der Zeit der Franco-Diktatur», en *Fußball und Region in Europa. Probleme regionaler Identität*, ed. S. Gerhrmann (Münster: Lit Verlag, 1997).

dècades de 1940 i 50 l'esport espectacle va viure una gran expansió a Espanya, amb el domini absolut del futbol que es convertí en l'esport rei»³⁴. És un esport rei que «merece especial atención, tanto por el papel que desempeñaría a nivel interno como a nivel de relaciones exteriores»³⁵. Les primeres aportacions al respecte foren del britànic Shaw,³⁶ amb el consell de Preston.³⁷ La relació entre futbol i dictadura Bahamonde,³⁸ des de la historiografia acadèmica, la centra amb el Real Madrid i les seves relacions amb la història d'Espanya. Més recentment, Viuda-Serrano i González en diferents articles han analitzat la relació d'aquest club amb el poder.³⁹ Posteriorment Juan Antonio Simón⁴⁰ s'ha capbussat en la relació entre el

---

Teresa González Aja, «La política deportiva en España durante la República y el Franquismo», en *Sport y autoritarismos. La utilización del deporte por el fascismo y el nazismo*, ed. Teresa González Aja (Madrid: Alianza, 2002).

González Aja, *Sport y autoritarismos: la utilización del deporte por el comunismo y el fascismo*.

Teresa González Aja, «L'organisations du sport scolaire en Espagne: du Franquisme à la Démocratie», en *Les valeurs de l'Olympisme: Un modèle éducatif en débat*, ed. Michaël Attali et al. (Paris: L'Harmattan, 2009).

Teresa González Aja i Angela Teja, «Mussolini and Franco Sportsmen: Two contrastir fascist conceptions of Sport», en *La Comune Eredità dello Sport in Europa* (Roma: CONI, 1996), 413-419.

González Aja, T., & Teja, A. (1996). Mussolini and Franco Sportsmen: Two contrastir fascist conceptions of Sport. In *La Comune Eredità dello Sport in Europa* (pp. 413–419). Roma: CONI.

³⁴ Carles Santacana, «Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza, 2011), 228.

³⁵ González Aja, «La política deportiva en España durante la República y el Franquismo», 177.

³⁶ Duncan Shaw, *Futbol y franquismo*. (Madrid: Alianza, 1987).

³⁷ Andrés Fernández, «un estudioso de la relación entre el futbol y el franquismo», *El País*, 14 de juliol de 1987, http://elpais.com/diario/1987/07/14/ultima/553212004_850215.html.

³⁸ Bahamonde, *El Real Madrid en la historia de España*.

³⁹ Alejandro Viuda-Serrano, «Santiago Bernabéu y el Real Madrid: un análisis histórico del mito del fútbol Política y deporte en la España franquista», *AGON International Journal of Sport Sciences* 3, núm. 1 (2013): 33-47.

Eduardo González, «Deporte y poder: El caso del Real Madrid C. de F.», *Memoria y Civilización: anuario de historia de la Universidad de Navarra* 7 (2004): 79-127; Eduardo González, «El Real Madrid, ¿"Equipo del Régimen"? Fútbol y política durante el Franquismo», *Esporte e Sociedade* 14 (2010): 1-19.

⁴⁰ Juan Antonio Simón, «La utilización del cine y el fútbol durante el franquismo. Kubala en los ases buscan la paz», *Historia y Comunicación Social* 17 (2012): 69-84; Juan Antonio Simón, «Fútbol y cine en el franquismo: La utilización política del héroe deportivo en la

futbol i el cinema a partir dels mites esportius dels dos grans equips de l'Estat durant el període franquista. En el cas del FC Barcelona, Carles Santacana⁴¹ investigà el paper social i polític del club en el franquisme tardà. D'aquest mateix període, juntament amb la transició democràtica a Catalunya, Sixte Abadía n'analitzà l'esport.⁴²

Recentment Alejandro Viuda-Serrano, Carlos Jesús López i Juan Antonio Simón han realitzat aportacions sobre esport, política exterior, relacions diplomàtiques i Jocs Olímpics en el franquisme.⁴³ El primer d'ells també ha obert una línia d'investigació al voltant de la censura i la repressió de la premsa esportiva durant l'etapa de la llarga dictadura.⁴⁴ Ha obert noves vies d'investigació pel que fa a la història social de la relació existent entre els mitjans de comunicació i l'esport, que ens seran d'àmplia utilitat per contextualitzar la situació que va viure l'esport i els mitjans durant la dictadura.

Teresa González Aja, com ja hem comentat anteriorment, ha estudiat l'esport en el període d'entreguerres mundials i la seva utilització per les democràcies i els totalitarismes europeus. També ha estudiat la imatge masculina idealitzada que el règim pretenia transmetre i ha fet aportacions al voltant del darrer període de l'etapa franquista, l'anomenat període del desenvolupament, que va des de la llei d'educació física fins a la mort del dictador.

España de Franco.», *Historia y Comunicación Social* 17 (18 gener 2013): 69-84, doi:10.5209/rev_HICS.2012.v17.40599.

⁴¹ Carles Santacana és assessor del centre de documentació i estudis del Futbol Club Barcelona. Vegeu: Carles Santacana, *El Barça y el franquismo: crónica de unos años decisivos para Cataluña, 1968-1978* (Madrid: Apóstrofe, 2006).

⁴² Abadía Naudí, «Esport i democratització en un període de canvi: evolució del fenomen esportiu a Barcelona durant la transició democràtica (1975-1982).»

⁴³ Alejandro Viuda-Serrano, «A diplomatic mission: Spain and the 1948 London Olympics», *The International Journal of the History of Sport* 27, núm. 6 (2010): 1080-1103; Carlos Jesús López, «España en los juegos Olímpicos de Helsinki 1952. La utilización del deporte y la prensa por el franquismo», *AGON International Journal of Sport Sciences* 2, núm. 1 (2012): 33-46; Juan Antonio Simón, «Deporte y política exterior durante el franquismo: El papel del ministerio de asuntos exteriores de España siguiendo el movimiento internacional de boicot a Sudáfrica durante los JJOO de México», *Ágora para la EF i el Deporte* 15, núm. 3 (2013): 165-179; Juan Antonio Simón, «Madrid -72: relaciones diplomáticas y juegos olímpicos durante el Franquismo», *Movimiento: revista da Escola de Educaçao Física* 19, núm. 1 (2013): 221-240.

⁴⁴ Alejandro Viuda-Serrano, «Forbidden Words. The Censorship of Sport in the Spanish Press after the Civil War (1942-1943)», *European Studies in Sports History* 3 (2010): 67-78.

Pel que fa als estudis sobre sociabilitat i associacionisme esportiu, trobem importants estudis realitzats de caire generalment sectorial, dels quals destaquem els estudis d'Antonio Almeida a Canàries,⁴⁵ que han estat una referència per a la historiografia. L'autor, a partir de la historiografia europea, ha construït un marc teòric sobre la nova història de l'esport i l'educació física, com també ha desenvolupat Francisco Lagardera.⁴⁶ A Galícia, Domínguez Almansa ha analitzat el paper que van tenir les activitats esportives com a forma de socialització en la història contemporània d'aquesta comunitat,⁴⁷ de la mateixa manera que recentment Víctor Alonso ho ha fet a les Canàries Occidentals⁴⁸. En el cas català Pujadas i Santacana,⁴⁹ van obrir vies d'investigació sobre el procés d'esportivització a Catalunya i la importància de la xarxa associativa esportiva en el període comprés entre 1870 i 1975. D'altra banda també van plantejar un article de síntesis sobre *El Club deportivo como marco de sociabilidad en España* des dels inicis de la demanda moderna d'oci urbà fins a la finalització de la dictadura franquista. En el cas dels estudis sobre l'excursionisme català, destaquem els de Francesc Roma en primera instància i posteriorment els endegats per Òscar Subirats sobre els orígens d'aquesta forma de socialització.⁵⁰ Pel que fa a Mallorca, trobem estudis que relacionen l'Església catòlica amb els inicis del l'associacionisme esportiu a l'illa.⁵¹ Tampoc volem oblidar l'estudi descriptiu sobre l'excursionisme a Mallorca que va

---

⁴⁵ Almeida ha estudiat la influència de la sociabilitat esportiva elitista a Las Palmas fruit de l'existència d'una colònia britànica. Almeida Aguiar, «Británicos, deporte y burguesía en una ciudad atlántica: Las Palmas de Gran Canaria (1880-1914).»

⁴⁶ Francisco Lagardera, «Notas para una historia social del deporte en España», *Historia de la Educación* 14 (2013): 151-172.

⁴⁷ Domínguez, *Historia social do deporte en Galicia: cultura deportiva e modernidade: 1850-1920*.

⁴⁸ Alonso Delgado, «Deporte, ocio y sociabilidad en las Islas Canarias Occidentales (1850-1936).»

⁴⁹ Xavier Pujadas i Carles Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1870-1931)*. Vol.1 (Barcelona: Columna i Diputació de Barcelona, 1994); Pujadas i Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975)*. Vol.2.

⁵⁰ Francesc Roma, *Història social de l'excursionisme català: dels orígens a 1936*, Oikos-Tau, Barcelona (Barcelona: Oikos-Tau, 1996); Francesc Roma, *Història social de l'excursionisme català. El franquisme* (Valls: Cossèntania Edicions, 2008); Subirats, «Modernitat i Renaixença: Els orígens de l'excursionisme català.»

⁵¹ Pere Fullana, «Els inicis de l'esport i l'església de mallorca (1823-1936)», *Acacia* 4 (1995): 61-74; Joan Josep Matas, «L'esport i l'Església de Mallorca en el segle XX (1900-1960)», *Lluc: revista de cultura i d'idees* 835 (2003): 39-45.

desenvolupar Mateu Cerdà i l'ús d'una font poc utilitzada a la investigació com és el cas de la fotografia.⁵²

Un altre tema sobre el que hi ha hagut força aportacions és l'educació física i els manuals d'aquesta. En les aportacions sectorials trobem una important radiografia del moment. Així, en els textos que han recollit Vizúete Carriosa i Pastro Pradillo⁵³ es podrien resumir, en paraules de Juan Carlos Manrique, amb les següents intencions «iniciar los jóvenes del país, de ambos sexos, en las consignas nacionalsindicalistas y en la educación física y deportes, a parte de la formación militar para ellos y las enseñanzas del hogar para ellas»⁵⁴. A partir d'uns manuals educatius i d'educació física diferenciats⁵⁵ i d'una organització diferenciada per sexes, el Frente de Juventudes (per als nois) i la Sección Femenina (per a les noies) es va pretendre adoctrinar tots els joves amb els valors falangistes. Aquestes dues organitzacions també han estat estudiades en diferents comunitats, però segueixen mancants estudis de caire comparatiu (en el capítol 3 farem un recorregut per l'organització femenina).

D'altra banda, l'aparició d'estudis en revistes internacionals⁵⁶ marca la vitalitat

---

⁵² Mateu Cerdà, *L'Escoltisme a Mallorca, 1907-1995* (Barcelona: Publicacions de L'Abadia de Montserrat, 1999). Francesca Comas, Miquel March, i Bernat Sureda, «Les Pràctiques educatives de l'escoltisme de Mallorca durant la dictadura franquista a través de les fotografies», *Educació i història: Revista d'història de l'educació*, 15 (2010): 195-226.

⁵³ Manuel Vizúete Carriosa, «La educación Física y el deporte escolar durante el franquismo» (tesi doctoral, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 1996); José Luis Pastor, *El espacio profesional de la Educación Física en España: génesis y formación (1883-1961)* (Madrid: Universidad de Alcalá, 1997).

⁵⁴ Juan Carlos Manrique, «Juventud, deporte y falangismo. El frente de juventudes, la Sección Femenina y los deportes del movimiento», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza Editorial, 2011), 235.

⁵⁵ Concepción Carbajosa i Eloísa Fernández, *Manuales de educación física en el franquismo* (Oviedo: Universidad de Oviedo, 2000); José Luis Pastor, *Educación física y libros de texto en la enseñanza primaria, 1883-1978* (Madrid : Dykinson, 2005).

⁵⁶ A tall d'exemple citarem alguns articles en relació a l'esport durant el franquisme:

Xavier Pujadas et al., «Sports, morality and body: The voices of sportswomen under Franco's dictatorship», *International Review for the Sociology of Sport* (2014): 1-20.

Eduardo González, «Le Real de Madrid, "équipe du régime"? Football et enjeux politiques pendant la dictature de Franco», en *Les football dans nos sociétés*, ed. Yvan Gastaut i Stéphane Mourlane (Paris: L'Harmattan, 2006); Viuda-Serrano, «A diplomatic mission: Spain and the 1948 London Olympics»; Viuda-Serrano, «Forbidden Words. The Censorship of Sport in the Spanish Press after the Civil War (1942-1943).»

actual de la historiografia social de l'esport a Espanya. Es posa de manifest l'increment d'investigacions sobre la història del fenomen esportiu des dels postulats de la nova història social i de l'esport, investigacions que han obert les portes a una reconstrucció de la història esportiva de la societat contemporània.

En conclusió, els estudis acadèmics sobre la història social de l'esport a Espanya són escassos i en general no han estat abordats des d'una perspectiva estatal. Hi ha hagut els primers intents, però encara trobem molts estudis de caire territorial que, sens dubte, seran la base per a futures investigacions.

A.2.1.2 Els estudis sobre esport i dones en la dictadura

Els estudis sobre les dones s'han anat desenvolupant als països occidentals per «una triple coyuntura política, historiogràfica y académica»⁵⁷ a partir dels anys setanta i especialment durant la dècada de 1980. Per una banda, la renovació historiogràfica de la tercera generació de l'escola dels Annals francesa, amb la nova història va obrir una nova mirada en perspectiva de gènere⁵⁸ com a categoria d'anàlisi històrica i social que permetia reconstruir la

---

⁵⁷ Javier Socías-Baeza, «Historia de las mujeres, historia de los hombres», *Aloma. Revista de Psicología, Ciències de l'Educació i l'Esport* 32, núm. 1 (2014): 46.

⁵⁸ El contingut de la paraula gènere lligada a l'àmbit social no apareix fins als anys 80, tot i que anteriorment existeixen treballs en els que es diferencia el sexe social del sexe biològic, com és el cas de l'obra de Simone Beauvoir: Simone Beauvoir, *Le deuxième sexe* (Paris: Gallimard, 1949).

Als anys 50 els psicoendocrinòlegs John Money i els seus col·laboradors de l'hospital d'Endocrinologia pediàtrica del Johns Hopkins Hospital de Estats Units l'utilitzen amb nens/es hermafrodites o intersexes.

Colette Chiland, *Le Transsexualisme* (Paris : Presses Universitaires de France, 2003).

Als anys seixanta el psiquiatra i psicoanalista Robert J. Stoler en la seva obra: R. Stoler, *Sex and Gender. The development of Masculinity and Femininity* (New York: Science House, 1968) contraposa el concepte gènere al de sexe.

Als anys 70, el concepte gènere és adoptat per teòriques del feminisme com Kate Millet en la seva tesi doctoral sobre les representacions del gènere i per l'antropòloga Gayle Rubin, que l'introdueix el 1975 en l'article *The Traffic in Women*.

A partir d'aquí la principal impulsora del concepte gènere fou Joan Scott, a través dels seus articles: Joan Scott, «Gender: a useful category of historical analysis», *The American historical review* 91/5 (1986): 1053-1075; Joan Scott, «Gender and the Politics of History», *American Historical Review* (1988).

història. D'altra banda, els moviments socials a partir del maig del 68 donaren pas als moviments d'alliberament de les dones i les reivindicacions feministes, fins arribar a la renovació acadèmica iniciada als Estats Units sobre els estudis feministes i de les dones.

La història de les dones en l'esport s'ha reconstruït en els països occidentals amb l'objectiu de recuperar importants buits històrics que facilitin la comprensió del nostre passat. Definir aquesta història és «una forma de pensar, leer y escribir, en el presente, sobre el pasado de las mujeres y sus relaciones con otras mujeres o con otros hombres»⁵⁹.

Des d'aquest punt de vista és molt interessant la revisió bibliogràfica duta a terme per Gemma Piérola sobre els estudis històrics referents a les dones durant el franquisme: «els dos àmbits més estudiats han estat, d'una banda, la realitat jurídica i social de les dones i per altra banda, la seva activitat política⁶⁰ i l'associacionisme femení del que formaven part»⁶¹. Al llarg de la història tradicional no han estat considerades subjectes històrics, restant en un paper secundari de la història social, que només és trencat per aquelles que van ser excepcionals. Aquesta revisió, doncs, justifica la necessitat d'investigar sobre un objecte d'estudi nou com és el cas de la dona, la pràctica esportiva i el franquisme, que té escassos precedents al nostre país.

El cas de l'esport femení fins fa escassos anys no ha estat abordat, possiblement atès que «el deporte se constituyó a partir de la creación de un

---

Aquest concepte fou qüestionat des de la crítica postmoderna, i fins i tot la queer theory, i una de les seves màximes representants, Judith Butler, rebutgen el terme considerant que la identitat sexual és una invenció. Judith Butler, *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity* (Londres: Routledge, 2011).

⁵⁹ Socías-Baeza, «Historia de las mujeres, historia de los hombres», 46.

⁶⁰ En aquest sentit s'han documentat treballs sobre la resistència femenina, en la majoria dels casos exploren la repressió a les presons franquistes. Sobre la realitat jurídica i social es pot consultar: Carmen Domingo, *Coser y cantar: las mujeres bajo la dictadura franquista* (Barcelona: Lumen, 2007). Pel que fa a la seva activitat política: Carmen Domingo, *Con voz y voto: las mujeres y la política en España (1931-1945)* (Barcelona: Lumen, 2004).

⁶¹ Piérola, «De invisibles a presentes. Una aproximación a los estudios de la mujer durante el franquismo», 364. Pel que fa a la sociabilitat femenina vegeu: Danièle Bussy, «Por una historia de la sociabilidad femenina: algunas reflexiones.», *Hispania: Revista española de historia* 63, núm. 214 (2003): 605-620. Pel que fa a la realitat jurídica i social vegeu diferents números de la Revista teòrica del Partit Feminista de Espanya: *Poder y Libertad*.

paradigma exclusivamente masculino que situaba a las mujeres en una condición de total exclusión o, cuando menos, de absoluta inferioridad»⁶². Aquest fet que es constata perquè «el sistema deportivo español fue organizado por hombres y para hombres»⁶³. Tot i això, les dones van començar a practicar esport i considerem necessari recuperar-ne la memòria oral per conèixer el procés d'introducció que van seguir en l'àmbit esportiu. Al nostre país encara queden buits per investigar, tant a nivell cronològic, especialment els períodes des de la restauració borbònica fins a l'etapa blava del primer franquisme,⁶⁴ així com també certs àmbits temàtics com les dones esportistes o practicants d'activitats física catalanes durant la dictadura (objectiu d'aquesta tesi) i l'associacionisme femení⁶⁵. Aquests estudis ajudaran a minimitzar un dèficit històric sobre la inclusió social de la dona en les societats benestants.

A Espanya els estudis en l'àmbit acadèmic sobre la incorporació de la dona al fenomen esportiu no tingueren presència fins al final del franquisme, per raons evidents, i posteriorment es van anar impulsant a partir de la celebració dels primers congressos,⁶⁶ seminaris,⁶⁷ creació de grups de recerca de dones,⁶⁸ la

---

⁶² Domingo Rodríguez, María José Martínez, i Covadonga Mateos, «Identidad y estereotipos de la mujer en el deporte: una aproximación a la evolución histórica», *Revista de Investigación en Educación* 2 (2004): 110.

⁶³ Ángel Bahamonde, «La escalada del deporte en España en los orígenes de la sociedad de masas, 1900-1936», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza Editorial, 2011), 117.

⁶⁴ Xavier Pujadas, «De espectadoras a protagonistas. Las mujeres y el deporte en la II República Española 1931-1936» (Versión escrita ampliada de la conferencia, INEF de A Coruña, 28 de març de 2012).

⁶⁵ Un associacionisme femení que va poder desenvolupar-se als anys 30 per les millors condicions garantides per la constitució de 1931 que afavoriren l'augment de participació femenina en l'esport.

En aquest sentit es poden veure les incursions realitzades per Neus Real al voltant de l'esport femení als anys 30 i sobre el Club Femení d'Esports de Barcelona.

Neus Real, *El Club Femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural* (Barcelona: Publicacions de L'Abadia de Montserrat, 1998); Neus Real, *Dona i esport a la Catalunya dels anys trenta* (Esplugues de Llobregat: Consell Català de l'Esport, 2009).

I també A Madrid: Concha Fagoaga, «El Lyceum Club de Madrid», en *Les Espagnoles dans l'histoire: une sociabilité démocratique (XIXe-XX siècles)*, ed. Danièle Bussy Genevois (Saint-Denis: Presses Universitaires de Vincennes, 2002), 145-167.

⁶⁶ L'Asociación Española de Investigación de Historia de las Mujeres (AEIHM) fundada, entre d'altres, per la historiadora Mary Nasch, el juny de 1991. Aquesta entitat coordina els diferents seminaris d'estudis sobre dones de les universitats espanyoles i centres d'investigació, impulsa la investigació en el camp de la història de les dones i el gènere,

creació de l'Institut de la Mujer⁶⁹ i traduccions d'obres historiogràfiques estrangeres sobre feminisme.⁷⁰ Aquests estudis, apareguts a partir de finals dels vuitanta, encara són escassos i generalment s'han centrat en la incorporació de la dona a la pràctica esportiva durant el franquisme⁷¹ i les primeres aproximacions generals que van tenir continuïtat en la dècada posterior.⁷² De la mateixa manera, trobem una tesi sobre l'activitat esportiva durant el període de la dictadura i els inicis de la transició.⁷³ Posteriorment, ja iniciat el nou segle, aparegueren estudis al voltant de l'educació física reglada de les dones, atès que en el període de la dictadura el règim franquista va crear una política esportiva i una educació física específica per la dona.⁷⁴ Les

---

realitza congressos i jornades. La seva difusió ha permès avançar en la investigació sobre la història de les dones.

Mary Nash, *Mujeres en el mundo: historia, retos y movimientos* (Madrid: Alianza, 2004).

⁶⁷ Els primers seminaris d'estudis de la dona es van anar desenvolupant per diferents ciutats espanyoles com Madrid, Màlaga, País Basc, Barcelona o Saragossa.

⁶⁸ El 1982 es va fundar el Centre d'Investigació Històrica de la Dona (CIHD) a la Universitat de Barcelona. Actualment s'anomena DUODA Centre de Recerca de Dones.

⁶⁹ L'Institut de la Mujer fou creat a l'octubre de 1983 per protegir els interessos de les dones.

⁷⁰ Ens referim a obres com: Simone Beauvoir, *El segundo sexo*, 2 vols, Buenos Aires, Ediciones Siglo Veinte, 1987. L'obra original fou publicada el 1949.

Giuliana Di Febo, *Resistencia y movimiento de mujeres en España: 1936-1976* (Barcelona: Icaria, 1979).

⁷¹ Núria Puig, «El proceso de incorporación al deporte por parte de la mujer española (1939-1985).», en *Seminario Mujer y Deporte* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1987), 83-91.

⁷² Milagros García Bonafé, «Las Mujeres y el deporte: del "corsé" al "chandal"», *Sistema* 110-11 (1992): 33-53.

⁷³ Luis Carrero Eras, «La actividad físico-deportiva de la mujer en España (1938-1978)» (tesi doctoral, Universidad Politécnica de Madrid, 1995).

⁷⁴ Podem consultar diverses obres. En el cas de Juan Carlos Manrique ha investigat fonamentalment sobre la història social de l'esport i l'educació física a l'Espanya franquista, i ha tingut presents els factors de gènere que determinaven l'ideal de dona i l'educació física femenina. Especialment Juan Carlos Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo* (Valladolid: Universidad de Valladolid. Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial, 2008); Carbajosa i Fernández, *Manuales de educación física en el franquismo*.

També trobem estudis sobre la formació de les professores d'educació física a: Concepción Carbajosa, *Las Profesoras de educación física en España: historia de su formación: 1938-1977* (Oviedo: Universidad de Oviedo, 1999); María Inmaculada Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1984); Rocío Pajarón, *La Educación física de la mujer en España: perspectiva de la segunda mitad del siglo XIX* (Madrid: Universidad Autónoma de

aportacions existents són més aviat descriptives o sectorials, per exemple els estudis basats en Acció Catòlica⁷⁵ o la Sección Femenina de Falange⁷⁶ i la participació esportiva de les dones en territoris concrets⁷⁷. També n'hi ha que no estan basats en la història oral, metodologia que Hargreaves planteja com un dels canvis metodològics més importants en la historiografia i la sociologia de l'esport per abordar els estudis de gènere i esport.⁷⁸

La nostra investigació es justificaria per la proximitat cronològica de les esportistes amb el període investigat i es duu a terme a partir de les seves històries de vida, recuperant la memòria oral,⁷⁹ ja que «las memorias, las

---

Madrid, 1987); María Luisa Zagalaz, *La Educación física femenina en España* (Jaén: Universidad de Jaén. Servicio de Publicaciones, 1998).

⁷⁵ Pel que fa a l'organització d'Acció Catòlica encara manquen estudis de conjunt, existint estudis parcials. Aquesta organització fou creada el 1919 per donar una resposta catòlica al feminisme laic. Depenia de la jerarquia eclesiàstica, disposava de branques femenines. Per llegir sobre aquesta primera etapa d'Acció Catòlica: Inmaculada Blasco, *Paradojas de la ortodoxia: politica de masas y militancia catolic a femenina en españa (1919-1939)* (Zaragoza: Prensas universitarias, 2003). Durant el franquisme fou instrument al servei del règim per a la reeducació i recristianització de la dona. D'aquesta etapa podem llegir: Inmaculada Blasco, «"Sección Femenina" y "Acción Católica": la movilización de las mujeres durante el franquismo», *Gerónimo de Uztariz* 21 (2005): 55-66; Feliciano Montero, *La acción católica y el franquismo. auge y crisis de la acción católica especializada*. (Madrid: UNED, 2000).

⁷⁶ Trobem obres de caràcter més sectorial, amb d'altres més generals que podrem veure en el capítol 3. En referència a l'àmbit esportiu local vegeu Juan Carlos Manrique, *Las profesoras de Educación Física Femenina durante el franquismo y su relación con el ideal de mujer que se proponía desde la Sección Femenina. Análisis de la situación en la provincia de Segovia* (Madrid: Proquest and Learning España, 2006).

⁷⁷ Podem veure exemples d'Astúries, Madrid o Catalunya a: Concepción Carbajosa Menéndez, «La mujer y el deporte (1940-1978)» (tesi doctoral, Universidad de Oviedo, 1988). I la mateixa autora, un any després seguiria fent aportacions al voltant de la participació esportiva de les dones a Astúries: Concepción Carbajosa, *Participación deportiva de las mujeres asturianas (1939-1977)* (Oviedo: Universidad de Oviedo, 1999).

María Rosa Fernández, «Mujer y deporte en Madrid durante el primer tercio del siglo XX», en *Orígenes del deporte madrileño 1870-1936* (Madrid: Comunidad de Madrid, 1987).

Pel que fa a Catalunya, existeixen uns monogràfics de la revista *Quaderns: dona i esport* escrits per Xavier Pujadas que repassen la història de l'esport femení a la ciutat de Barcelona.

⁷⁸ Jennifer Hargreaves, *Heroines of sport: the politics of difference and identity* (Londres: Routledge, 2000).

⁷⁹ Segons Ferrando: «Les fonts orals faciliten l'estudi de la realitat més pròxima i quotidiana i permeten abordar a l'aula temes i problemàtiques que els llibres de text i la història acadèmica oficial silencien i oculten, obrint d'aquesta manera, nous camps d'investigació i estudi».

autobiografías o las historias de vida han abierto nuevas posibilidades de acceso a nuevos sujetos históricos, y a problemáticas históricas poco valoradas tradicionalmente, o poco presentes en las fuentes históricas más clásicas: a lo cualitativo, a la experiencia humana, lo definido como “lo excepcional normal”»⁸⁰.

Per tant, volem estudiar l'experiència humana de les dones en l'àmbit esportiu tal com proposa Hargreaves, a partir de categories en l'anàlisi de diferents tipologies de dones esportistes ja que, seguint aquesta autora, és un «trabajo urgente porque en tanto que mujeres de edad avanzada, las posibilidades de reconstrucción de historias orales de mujeres deportistas desaparecerán rápidamente»⁸¹.

En aquest sentit ja s'han realitzat els primers estudis sectorials incorporant les fons orals i el buidatge de la informació en un quadre multidimensional d'anàlisi per a la recuperació de la memòria en l'esport durant la dictadura franquista. Juan Carlos Manrique ha recuperat la veu de les professores d'educació física de la Sección Femenina segoviana,⁸² i nosaltres ho hem dut a terme en la tesina predoctoral i en el projecte pilot desenvolupat per la xarxa RIHMUD sobre història de les dones i l'esport. La tesi que presentem també vol contribuir a recuperar la memòria històrica tot creant un fons sonor. Aquest fons servirà també per a estudis acadèmics i científics posteriors i per a la difusió social d'una part de l'esport català que ha quedat al marge de la documentació escrita pública.

Emili Ferrando, *Fuentes orales e investigación histórica: orientaciones metodológicas para crear fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica* (Barcelona: Ediciones del Serbal, 2006), 17.

⁸⁰ Ana Aguado, «Memoria de la Guerra Civil e identidades femeninas antifranquistas.», *Amnis. Revue de civilisation contemporaine Europes/ Amériques* 2 (2011), doi:10.4000/amnis.1508.

⁸¹ Jennifer Hargreaves, «Complexities of research, epistemology, and ethics: women in divided societies and the construction of sporting identities», en *Sport and the construction of identities. Proceedings of the XIth CESH Congress*, ed. Bettina Kratzmüller et al. (Viena: Verlag Turia&Kant, 2006), 21-37.

⁸² Juan Carlos Manrique, *Las profesoras de educación física en la sección femenina segoviana: investigación histórica del ideal de mujer* (Buenos Aires: Miño y Dávila, 2010); Juan Carlos Manrique, «Intereses y expectativas de las profesoras e instructoras segovianas de educación física durante el franquismo», *Revista Española de Educación Física y Deportes* 400 (2012): 79-96.

Així mateix volem verificar l'existència d'uns arguments sobre els condicionants limitadors de les activitats femenines en la pràctica esportiva que fan referència a «una determinada visión social –un rol secundario en la sociedad-, estética – subsidiaria de los gustos masculinos de la época- y moral, ligada a la maternidad»⁸³, així com els factors culturals presents en la formació de les dones.

En conseqüència, la nostra tesi, realitzada des de la història oral, pretén contribuir a ampliar els estudis sobre història, esport i gènere perquè ajudin a fer comprendre la vinculació entre la pràctica esportiva femenina i la construcció del sentit de la diferència en el context moral i polític del període dictatorial. Aquests estudis serviran per augmentar el coneixement sobre l'esport, les dones i la igualtat de gènere en la pràctica esportiva.

A.2.1.3 Xarxa d'Investigació en Història de les Dones i l'Esport (RIHMUD)

La tesi està incardinada en la Xarxa d'Investigació en Història de les Dones i l'Esport (RIHMUD), que té com a objectiu principal desenvolupar projectes d'investigació acadèmics sobre història de l'esport i gènere a Espanya. Aquest és un tema cabdal vinculat a la igualtat de gènere present al Plan integral para la actividad física y el deporte 2010, que anima a la creació de xarxes interterritorials com aquesta així com a la realització de treballs al voltant del gènere i l'esport.

Aquesta xarxa fou creada el mes de gener de 2010 en una reunió a la seu del Consejo Superior de Deportes, dins del Programa Mujer y Deporte de la Subdirección de Promoción Deportiva y Deportes paralímpicos, amb investigadors de cinc territoris: Barcelona, València, Sevilla, Vitòria i Saragossa. Posteriorment s'incorporà a la xarxa l'equip investigador de la ciutat d'Oviedo i durant el 2014 s'hi van afegir el Grupo de estudios de género y actividad física y deporte de l'Instituto Nacional de Educación Física de la Corunya, així com la Universidad Camilo José Cela de Madrid.

---

⁸³ Xavier Pujadas, «Mujeres y deporte. Una larga carrera hacia la libertad (1880-2000)», *Publicación Anual Sobre Mujer y Deporte* 1 (2010): 15.

Com a investigadora participant, vam contribuir al projecte de recerca sobre Historia de la mujer y el deporte en España liderat pel Grup de recerca i innovació sobre esport i societat⁸⁴(GRIES, Universitat Ramon Llull, Barcelona) que sota el títol Mujeres, deporte y dictadura. La memoria oral de las mujeres deportistas durante el franquismo, 1939-1975 es va dur a terme en xarxa durant l'any 2011 als territoris de les universitats participants que fundaren el grup i que va servir com a base per la present tesi i per a d'altres projectes més ambiciosos del grup.

Aquest projecte comptà amb 6 grups d'investigació dirigits pels següents investigadors o investigadores: Xavier Pujadas (del GRIES, Universitat Ramon Llull), Beatriz Garay Ibáñez de Elejalde (Laboratorio de investigación social en actividad física y deporte del Instituto Vasco de Educación Física, UPV-EHU. que han treballat sobre la perspectiva de gènere)⁸⁵, Ramon Llopis Goig (de la Facultat de Ciències Socials, Universitat de València, que han treballat sobre la incorporació de les dones a les penyes futbolístiques a Espanya i la construcció de la identitat de gènere en el futbol)⁸⁶, Gonzalo Ramírez Macías (Facultad de Ciencias de la Educación, Universidad de Sevilla, que han investigat sobre la perspectiva de gènere), Fernando Gimeno Marco (Facultad de Ciencias de la Salud y del Deporte, Universidad de Zaragoza) i finalment José Manuel Parrilla Fernández (Grupo de Sociología de la Alimentación, Universidad de Oviedo).

---

⁸⁴ El GRIES es va constituir l'any 2001. Actualment està reconegut com a grup consolidat per la Generalitat de Catalunya. Es tracta d'un grup interdisciplinari encapçalat pel Dr. Pujadas que estudia l'activitat física i l'esport des de diferents àmbits de les ciències socials, amb un caràcter bàsicament aplicat a partir de diferents disciplines com la història de l'esport, la psicologia, l'antropologia, la sociologia i l'educació.

⁸⁵ Beatriz Garay, «La escolarización de las mujeres en una sociedad preindustrial del interior del País Vasco. El caso de Vitoria a finales del siglo XIX y principios del XX.», en *Mujeres y educación. Saberes, prácticas y discursos en la historia*, ed. Consuelo Flecha, Marina Núñez, i M^aJose Rebolledo (Argentina: Miño Dávila, 2008).

⁸⁶ Ramón Llopis-Goig, «Female football supporters communities in Spain: A focus on women's peñas», en *Football and Europe: Histories, Equity and Experiences*, ed. J Magee et al. (Oxford: Meyer and Meyer Sport, 2007), 175-189; Ramón Llopis-Goig, «Learning and representation: the construction of masculinity in football. An analysis of the situation in Spain», *Sport in Society* 11 (2008): 685-695; Ramón Llopis-Goig, «Masculinitats inductores i resistències a la masculinitat hegemònica al futbol espanyol», *Sistema* 217 (2010): 61-76; Ramón Llopis-Goig, *Avoiding hegemonic masculinity through women's peñas: A case study of female football supporters' communities in Spain*, *free-project.eu* (Copenhagen, 2013).

L'estudi del 2011 va analitzar l'experiència social, cultural i esportiva de les dones practicants i les seves percepcions al voltant de les circumstàncies que van propiciar i/o condicionar la seva pràctica esportiva en el període de postguerra i durant el franquisme. Es va realitzar a partir d'una mostra significativa de 24 entrevistes als diferents territoris comentats anteriorment. L'autora de la present tesis va participar en la recerca tot cercant la mostra, elaborant i realitzant les entrevistes, transcripcions i catalogacions a les esportistes catalanes que van fer esports o activitat física durant la dictadura i que ens van permetre seguir formant-nos com a entrevistadora i investigadora. Posteriorment, vam participar amb l'equip coordinador en la identificació de les categories d'anàlisi i en el buidatge i classificació de les dades obtingudes de les entrevistes en un quadre multidimensional d'anàlisi que «es una forma dolorosa de tratar las entrevistas porque renunciamos al relato continuado personal (lo fraccionamos) para extraer otro relato horizontal colectivo y unitario según los temas planteados»⁸⁷.

En aquest sentit, les primeres comparacions realitzades i les primeres conclusions extretes respecte als condicionants de tipus social, cultural, moral, estètic i alimentari en la pràctica esportiva de les dones durant la dictadura han estat d'utilitat a nivell científic, acadèmic i social:

- A nivell científic podem destacar que l'estudi interterritorial, degudament coordinat, amb grups de diferents comunitats autònomes, ha estat pioner al nostre país pel que fa a la història social de l'esport femení a partir de la memòria oral, deixant ja uns resultats inèdits per la comunitat científica i un corpus important d'entrevistes en profunditat que permeten posteriors treballs territorials i també generals per abordar la història de les dones i l'esport a Catalunya i Espanya
- A nivell acadèmic, ja han sorgit publicacions al respecte⁸⁸ i són la base de cara a possibles investigacions més àmplies, com el projecte

---

⁸⁷ Ferrando, *Fuentes orales e investigación histórica: orientaciones metodológicas para crear fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica*, 96.

⁸⁸ Xavier Pujadas et al., «Mujeres y deporte durante el franquismo (1939-1975). Estudio piloto sobre la memoria oral de las deportistas», *Materiales para la historia del deporte* 10

d'investigació, desenvolupament i innovació (I+D+I) aprovat Retos de Investigación: Mujeres, deporte y dictadura. La memoria oral de las mujeres deportista bajo el franquismo (1939-1975), que porta el mateix nom que l'estudi pilot. El grup hi està treballant amb les noves incorporacions de Galícia i Madrid, ampliant doncs el territori i la mostra. Evidentment aquest projecte és també l'embrió de la tesi doctoral que presentem i que pretén contribuir a ampliar aquesta línia d'investigació i donar a conèixer elements poc estudiats actualment per així promoure una nova història social de l'esport que inclogui a tothom.

- Finalment, a nivell social, la divulgació, que en algunes ciutats del grup ja s'ha fet, de l'estudi propiciarà que se susciti l'interès d'una gran part de la població i que augmenti la participació de les dones en el món de l'esport

La creació d'aquest grup denota l'interès acadèmic per contribuir a la recuperació de la memòria oral de les dones que practicaren esport o activitat física durant el franquisme. Aquesta memòria, juntament amb la que aportarem a la tesi, ens ajudarà a comprendre millor la nostra història social i sensibilitzar-nos respecte a la necessitat de construir una societat més justa des d'una perspectiva de gènere.

B. Concreció temàtica i objectius

En aquest apartat fixarem el nostre objecte d'estudi i quines són les preguntes que formen part de la nostra investigació. D'altra banda també farem la justificació cronològica del tema i presentarem els objectius

B.1 Objecte d'estudi i preguntes inicials

Un element fonamental per encetar amb garanties d'èxit una recerca és «procurar enunciar el projecte de recerca en forma de pregunta: una pregunta inicial a través de la qual l'investigador intenti expressar amb la màxima precisió què és allò que vol saber, allò que vol entendre, allò que vol

---

(2012): 37-53; Gonzalo Ramírez-Macías, «Women Archetype and Female Physical Education during Franco's Dictatorship», *The International Journal of the History of Sport* 29, núm. 11 (2012): 1513-1528.

Gonzalo Ramírez-Macías, «El franquismo autárquico, la Mujer y la Educación Física», *Historia Social y de la Educación* 3 (2014): 78-102, doi:10.4471/hse.2014.04.

explicar»⁸⁹. A partir d'aquest enunciat, en la present tesi ens formulem un parell de preguntes que guiaran el desenvolupament de la recerca:

- ✓ Quina influència van tenir els condicionants de tipus social, cultural, moral i estètic en la pràctica d'activitats físiques i esportives, segons els relats de les esportistes catalanes, durant la primera etapa del franquisme (1939-1961)?
- ✓ Quina va ser la influència del discurs androcèntric dominant, el qual recolzava sobre els valors del nacionalcatolicisme, en la invisibilitat de la dona esportista?

Aquestes preguntes són de tipus descriptiu ja que el que es pretén és definir les característiques d'un col·lectiu a través de les percepcions que ens aporten les seves protagonistes.⁹⁰

El tema de la nostra tesi doctoral, doncs, serà analitzar quin paper van tenir les barreres socials, culturals, morals i estètiques que van intervenir en la pràctica esportiva femenina en el context de la dictadura franquista i, més concretament, en el primer franquisme a partir de les experiències de les dones que practicaven activitat física o esportiva a Catalunya. L'abordatge d'aquest tema, a més, es farà fonamentalment per mitjà de la història oral, per la qual cosa l'estudiarem a partir de les percepcions de les dones esportistes.

D'altra banda també ens preguntem si la invisibilitat de la dona esportista va ser fruit de la influència del discurs androcèntric dominant, que recolzava sobre els valors de nacionalcatolicisme presents en la societat durant la dictadura.

B.2 Justificació cronològica del tema

Aquesta tesi emmarca l'estudi en el període 1939-1961, coincidint a grans trets amb l'etapa del primer franquisme (1939-1945) i el període d'autarquia, fins als plans d'estabilització (1959). La recerca, doncs, es centra en l'etapa encetada a Catalunya el març de 1939 (ocupació franquista) fins l'any 1961 (promulgació de la Ley de Educación Física y Deportes). Aquest fet es justifica

---

⁸⁹ Raymond Quivy i Luc Van Capmenhoudt, *Manual de recerca en ciències socials* (Barcelona: Herder, 1997), 30.

⁹⁰ Klaus Heinemann, *Introducción a la metodología de la investigación empírica en las ciencias del deporte* (Barcelona: Paidotribo, 2003), 26.

perquè entre 1939 i 1961 es dóna una unitat temporal socialment i política prou consistent (postguerra, autarquia i estabilització) i també esportiva (el control de la Falange fins a la promulgació de la Ley de Educación Física y deportes).

B.3 Objectius

B.3.1 Objectius Generals

- Analitzar i comparar els elements biogràfics, socials, culturals, morals, i estètics en l'experiència de dones practicants d'activitats fisicoesportives, a Catalunya, entre 1939 i 1961 a través de fonts orals.
- Donar a conèixer la memòria oral de les primeres esportistes com a protagonistes de la gènesi de la lluita per la igualtat de gènere en la primera època de la dictadura franquista.
- Fer visible el paper de la dona practicant d'activitat física i esportiva durant la dictadura franquista i les barreres de tipus social, cultural, moral i estètic que va patir per incorporar-se a la pràctica esportiva.
- Democratitzar el discurs històric.

B.3.2 Objectius específics

- Analitzar las barreres socials, morals, estètiques i culturals en la pràctica esportiva femenina durant la primera etapa del franquisme (1939-1961).
- Contextualitzar l'aparició i el desenvolupament de l'esport femení a Catalunya durant el segle XX i especialment en la gènesi i desenvolupament de la dictadura.
- Realitzar entrevistes en profunditat a dones practicants d'esport durant el franquisme a partir d'una mostra significativa i variada des d'un punt de vista social, cultural i econòmic.
- Aprofundir en les percepcions, vivències, creences, sentiments i valors de dones a la dècada dels anys 1939-1961 a partir d'una mostra d'esportistes pioneres.
- Contribuir a ampliar les línies d'investigació actuals sobre la història social de l'esport, especialment sobre el binomi esport i dona.
- Contribuir a evitar la desaparició definitiva de la memòria oral sobre esport i dones i propiciar la creació d'un fons històric documental de fonts orals sobre història de l'esport femení contemporani.

C. Consideracions ètiques

Al llarg de la història les consideracions ètiques han estat de vital importància en les investigacions amb humans, així ho demostren els diferents documents internacionals al respecte: l'Informe Belmont, el Codi de Nuremberg, la Declaració de Helsinki, la Declaració Universal dels drets Humans i el Consell d'Organitzacions Internacionals de Ciències Mèdiques (CIOMS). En aquests documents es vetlla per les investigacions, el paper dels investigadors i pels drets que tenen les persones investigades.

Més enllà d'actuar èticament en els actes de cada dia, volem centrar-nos en l'ètica en la investigació que fa referència a «las normas objetivas, políticas, leyes y patrones que tienen que ser cumplidos por los investigadores a la hora de llevar a cabo un estudio con seres humanos»⁹¹, ja que «una de las características esenciales de la investigación cualitativa es su preocupación y compromiso con la ética»⁹².

El nostre compromís amb l'ètica en la investigació s'ha desenvolupat a partir d'una breu reflexió sobre la previsió del compliment dels quatre principis ètics (beneficència, no-maleficència, autonomia i justícia) que es desprenen del Codi de Nuremberg (1946) i que apareixen a l'Informe Belmont (1978). Dit informe va ser creat pel Departament de Salut, Educació i Benestar dels Estats Units, amb el títol de *Principis i guies ètics per a la protecció dels subjectes humans en la investigació*.

C.1 Principi d'autonomia

L'informe Belmont defineix una persona autònoma com «un individu que té la capacitat de deliberar sobre els seus fins personals i d'obrar sota la direcció d'aquesta deliberació»⁹³, és a dir: el ser humà és inviolable.

---

⁹¹ Isabel Pérez, *Ètica i Ciència*, s.d., <http://www.eumed.net/libros-gratis/2011e/1067/>.

⁹² Juan Carlos Tójar, *Investigación cualitativa: comprender y actuar* (Madrid: La Muralla, 2006), 141.

⁹³ «Informe Belmont (1978) Principios éticos y orientaciones para protección de sujetos humanos en la experimentación», accés el 13 de setembre de 2010, <http://www.pcb.ub.es/bioeticaidret/archivos/norm/InformeBelmont.pdf> (article que durant el juny de 2015 ja havia desaparegut de la pàgina).

Sota aquest principi les entrevistades són considerades subjectes lliures i autònomes per obrar responsablement considerant les seves finalitats, tal com s'exposa en el citat informe: «mostrar falta de respecte per un agent autònom és perjudicar els seus judicis, negar-li la llibertat d'actuar sobre la base d'aquests judicis o no donar-li la informació necessària per fer un judici quan no hi ha raons de pes per procedir així»⁹⁴. Es respecten en tot moment les seves opinions i en tot moment són informades del procés.

L'aplicació d'aquest principi en les protagonistes de la investigació ha significat que les persones investigades ho fan fet voluntàriament, han estat informades sobre els objectius generals de la recerca, la institució de procedència de la investigadora, els criteris de selecció de la mostra, han signat voluntàriament el permís legal per a l'ús acadèmic o educatiu de les gravacions (d'àudio i vídeo) i de la seva transcripció (veure annex digital F).

C.2 Principi de beneficència

Portar a terme aquest principi segons l'informe Belmont és «tractar les persones de manera ètica no només respectant les seves decisions i protegir-les del dany, sinó també esforçant-se a assegurar el seu benestar»⁹⁵.

En la nostra investigació hem seguit aquest principi per tal de procurar el bé i beneficiar al màxim les persones participants tant directa com indirectament (col·laborant en la cessió de material i d'informacions) sense exposar-les a cap dany o risc físic, psicològic o social.

C.3 Principi de no-maleficència

Aquest principi es vincula amb el principi de beneficència, ja que no fer el mal pot ser bo, però es pot no fer mal sense buscar el bé, per tant ens adonem que són principis que es poden complementar i que ambdós són necessaris. Per tant seguint aquest principi no malmetrem com a persones la dignitat de les entrevistades ni de cap col·laborador.

---

⁹⁴ *Ibíd.*, 3.

⁹⁵ *Ibíd.*

C.4 Principi de justícia

Aquest principi fa referència «al sentit de l'equitat en la distribució» o a «allò que és merescut» i és un element de vital importància en els investigacions amb persones, transgredir-lo implica atemptar contra els altres principis bàsics, sobretot contra el de beneficència atès que «es dóna una injustícia quan es nega un benefici a una persona que té dret al mateix, sense cap motiu raonable, o quan s'imposa indegudament una càrrega. Una altra manera de concebre el principi de justícia és afirmar que els iguals han de ser tractats amb igualtat»⁹⁶.

Per tal de complir aquest principi hem tractat amb justícia els participants de la investigació, sobretot les entrevistades, per tal de respectar els seus drets personals i perquè es sentissin part de l'estudi.

Un cop descrits breument els quatre principis bàsics i relacionats amb la nostra investigació, podem dir que hem tingut un comportament apropiat envers les informants. En definitiva la nostra pretensió passava per una millora de la societat en el sentit general, de les institucions acadèmiques i la protecció dels drets i benestar de les persones investigades, incloses les que vam col·laborar en algun moment del procés.

D. Estructura de la tesi

La tesi s'ha estructurat en quatre parts diferenciades: la fonamentació teòrica, el plantejament metodològic, els resultats i, finalment, s'han plantejat l'anàlisi dels relats i les conclusions d'aquesta investigació.

Abans d'iniciar la primera part d'aquest document hem justificat la necessitat de dur a terme una recerca sobre les experiències de les dones que van practicar esport o activitat física durant la primera etapa de la dictadura franquista (1939-1961), partint de la base que existeixen importants buits històrics que volem omplir, per poder fer una història esportiva més justa i igualitària en perspectiva de gènere. A partir de les justificacions, tant des del punt de vista personal com científic, hem redactat els objectius i les preguntes que ens plantejem per abordar la tesi i les consideracions ètiques que hem tingut presents en tot moment.

---

⁹⁶ *Ibíd.*, 4.

A continuació, hem abordat la fonamentació teòrica a partir de cinc capítols. En el capítol 1, Esport, política i societat durant el franquisme, hem contextualitzat el fet polític, social i esportiu general en la societat franquista per ajudar-nos a situar el marc referencial de la recerca.

En el capítol 2, El model de dona ideal durant el franquisme, hem parlat sobre la situació de la dona i la família durant l'època franquista, presentant el model ideal establert pels òrgans més importants de poder, així com la seva evolució al llarg de la dictadura.

El capítol 3 l'hem dedicat a la Sección Femenina de Falange, atès que fou una institució que tingué un paper primordial en l'educació femenina durant el període franquista.

En el capítol 4, L'educació física i esportiva durant el franquisme, hem parlat sobre la transmissió dels ideals falangistes per mitjà d'una educació física de gènere, així com dels esports considerats aptes per a la naturalesa femenina des d'un punt de vista moral i estètic.

Finalment en el capítol 5, hem incidit en L'esport femení a Catalunya durant el franquisme i la seva evolució, tot explicant els orígens de l'esport femení a Catalunya, l'estructura esportiva femenina i els esports federats més representatius durant el període.

En la segona part de la tesi, mostrem el plantejament metodològic i ho fem a partir de dos capítols diferents. En el capítol 6, presentem el disseny teòric que inclou el paradigma científic de partida, el marc teòric adoptat i la construcció del model d'anàlisi.

En el capítol 7 es descriu la metodologia i el mètode de recollida de dades, és a dir, els procediments regulats i normalitzats per analitzar la realitat. Hi trobem: l'elecció del mètode, els instruments utilitzats, la definició de l'univers de treball, la justificació de la mostra, el treball de camp i el procediment emprat per a l'anàlisi de les dades des d'un punt de vista fiable i rigorós.

En la tercera part presentem i analitzem els resultats de cadascuna de les dimensions de la investigació obtinguts en les diverses operacions realitzades amb el programa ATLAS/ti versió 7, que despleguem en 2 capítols.

En el capítol 8, Els relats de les dones esportistes en el franquisme: les dimensions social i moral, presentem els resultats respecte de les dimensions socials i morals i en el capítol 9, Els relats de les dones esportistes en el franquisme: les dimensions cultural, i estètica-corporal, es descriuen els resultats d'aquestes dues dimensions.

La quarta part està formada per dos capítols: l'anàlisi dels relats i les conclusions de la tesi.

En el capítol 10, «Som dones i fem esport». Anàlisi dels relats de les esportistes catalanes durant la dictadura de Franco, es presenta l'anàlisi dels resultats de les diferents dimensions tractat d'una manera global, atès que considerem que facilita la comprensió de la realitat.

En el darrer capítol, l'11, es presenten les conclusions de cadascuna de les dimensions de la recerca, i es responen les dues qüestions que ens havíem plantejat inicialment. En aquest apartat també s'inclouen les limitacions de la recerca, així com possibles línies d'investigació futures que es plantegen a partir d'aquesta investigació.

En darrer lloc podem trobar les referències bibliogràfiques utilitzades en la recerca, els annexos, que faciliten la comprensió de l'estudi i l'índex de taules i figures.

A tall de síntesi

<p>Presentació de la investigació</p>	<p>Justificació de la tesi des de l'àmbit personal</p>	<ul style="list-style-type: none"> • L'interès personal sobre la didàctica de l'educació física infantil i la història social de l'esport femení que es va acabar ordint en aquest segon tema. • El fet de ser dona i esportista i voler conèixer les vivències i experiències de dones esportistes, sobretot de les pioneres. • La realització dels cursos de doctorat, el treball de recerca, l'obtenció del DEA i la participació com a investigadora en el xarxa RIHMUD, que ens han donat les eines per endinsar-nos en l' estudi de la història de l'esport i el paper de les seves protagonistes des de la història oral. • La necessitat de contribuir per fer una societat més justa en perspectiva d'esport i gènere. • La pretensió de seguir aprenent en el món de la recerca.
	<p>Justificació des de l'àmbit teòric i científic</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Presència creixent de les dones en l'esport. • Augment de rendiment en competicions internacionals. • Presència escassa en els mitjans de comunicació i en els càrrecs de responsabilitat. • Història social de l'esport encara poc explorada en aquest país. • Esforç de les administracions per desenvolupar programes sobre gènere i esport.
		<p>Els estudis sobre esport i franquisme</p> <ul style="list-style-type: none"> • Estudis acadèmics sobre historiografia esportiva generals, escassos o parcials. • Sobre temes i àmbits territorials concrets, sense estudis sobre gènere i esport. • Manquen proliferacions d'estudis comparatius o de conjunt. • Estudis acadèmics tardans a l'empara d'altres països de més tradició esportiva. • Vitalitat actual de la historiografia social de l'esport a Espanya.
		<p>Els estudis sobre esport i dones en la dictadura</p> <ul style="list-style-type: none"> • Nova mirada en perspectiva de gènere com a categoria d'anàlisi històrica i social que permet reconstruir la història. • Àmbit poc estudiat (revisió bibliogràfica) i tema d'estudi nou ja que l'objecte d'estudi dona, pràctica esportiva i franquisme té escassos precedents al nostre país. • Recuperar importants buits històrics que facilitin la comprensió del nostre passat. • Estudis escassos sobre la incorporació de la dona a l'esport. • Ús de la història oral en l'esport que té escassos precedents a Espanya. • Recuperar la memòria oral davant del perill de desaparició. • Creació d'un fons sonor per estudis acadèmics, científics i per la seva difusió social sobre dona, esport i dictadura. • Contribuir a recuperar la memòria històrica d'un àmbit que ha quedat al marge de la documentació escrita pública. • Augmentar el coneixement sobre esport, dones i igualtat de gènere en la pràctica esportiva.
<p>Xarxa d'Investigació en Història de les Dones i l'Esport</p> <ul style="list-style-type: none"> • Objectiu de la Xarxa d'Investigació en Història de les Dones i l'Esport (RIHMUD): desenvolupar projectes d'investigació acadèmica sobre història de l'esport i el gènere a Espanya. • La xarxa promou estudis sobre gènere i dona i estudis en xarxa que permetran pal·liar una deficiència existent en els estudis al nostre país. Aquest darrers, necessaris per fer comparacions des de la història de l'esport. <p>Participació en els següents projectes com a investigadora:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Projecte pilot desenvolupat: Mujeres, deporte y dictadura. La memoria oral de las mujeres deportistas bajo el Franquismo (1939-1975). (Referència 022/UPR 10/11) • Projecte d'Investigació, Desenvolupament i Innovació en curs amb el mateix títol que l'anterior. (Referència: HAR2013-43652-R) 		

	<p>Concreció temàtica i objectius</p>	<p>Preguntes Inicials:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Quina influència van tenir els condicionants de tipus social, cultural, moral i estètic en la pràctica d'activitats físiques i esportives, segons els relats de les esportistes catalanes, durant la primera etapa del franquisme (1939-1961)? • Quina va ser la influència del discurs androcèntric dominant, que recolzava sobre els valors del nacionalcatolicisme, en la invisibilitat de la dona esportista? 		
		<p>Justificació cronològica: Entre 1939 i 1961 es dona una unitat temporal socialment i política prou consistent (postguerra, autarquia i estabilització) i també esportiva (el control de la Falange fins a la promulgació de la Ley de Educación Física y deportes).</p>		
		<table border="1"> <tr> <td> <p>Objectius generals</p> <ul style="list-style-type: none"> • Analitzar i comparar els elements biogràfics, socials, culturals, morals, i estètics en l'experiència de dones practicants d'activitats físicoesportives a Catalunya entre 1939 i 1961 a través de fonts orals. </td> <td> <p>Objectius específics</p> <ul style="list-style-type: none"> • Analitzar les barreres socials, morals, estètiques i culturals en la pràctica esportiva femenina durant la primera etapa del franquisme (1939-1961). • Contextualitzar l'aparició i desenvolupament de l'esport femení a Catalunya durant el segle XX i especialment en la gènesi i desenvolupament de la dictadura. </td> </tr> </table>	<p>Objectius generals</p> <ul style="list-style-type: none"> • Analitzar i comparar els elements biogràfics, socials, culturals, morals, i estètics en l'experiència de dones practicants d'activitats físicoesportives a Catalunya entre 1939 i 1961 a través de fonts orals. 	<p>Objectius específics</p> <ul style="list-style-type: none"> • Analitzar les barreres socials, morals, estètiques i culturals en la pràctica esportiva femenina durant la primera etapa del franquisme (1939-1961). • Contextualitzar l'aparició i desenvolupament de l'esport femení a Catalunya durant el segle XX i especialment en la gènesi i desenvolupament de la dictadura.
		<p>Objectius generals</p> <ul style="list-style-type: none"> • Analitzar i comparar els elements biogràfics, socials, culturals, morals, i estètics en l'experiència de dones practicants d'activitats físicoesportives a Catalunya entre 1939 i 1961 a través de fonts orals. 	<p>Objectius específics</p> <ul style="list-style-type: none"> • Analitzar les barreres socials, morals, estètiques i culturals en la pràctica esportiva femenina durant la primera etapa del franquisme (1939-1961). • Contextualitzar l'aparició i desenvolupament de l'esport femení a Catalunya durant el segle XX i especialment en la gènesi i desenvolupament de la dictadura. 	
	<table border="1"> <tr> <td> <ul style="list-style-type: none"> • Donar a conèixer la memòria oral de les primeres esportistes com a protagonistes de la gènesi de la lluita per la igualtat de gènere en la primera època de la dictadura franquista. </td> <td> <ul style="list-style-type: none"> • Realitzar entrevistes en profunditat a dones practicants d'esport durant el franquisme a partir d'una mostra significativa i variada des d'un punt de vista social, cultural i econòmic. • Aprofundir en les percepcions, vivències, creences, sentiments i valors de dones a la dècada dels anys 1939-1961 a partir d'una mostra d'esportistes pioneres. </td> </tr> </table>	<ul style="list-style-type: none"> • Donar a conèixer la memòria oral de les primeres esportistes com a protagonistes de la gènesi de la lluita per la igualtat de gènere en la primera època de la dictadura franquista. 	<ul style="list-style-type: none"> • Realitzar entrevistes en profunditat a dones practicants d'esport durant el franquisme a partir d'una mostra significativa i variada des d'un punt de vista social, cultural i econòmic. • Aprofundir en les percepcions, vivències, creences, sentiments i valors de dones a la dècada dels anys 1939-1961 a partir d'una mostra d'esportistes pioneres. 	
<ul style="list-style-type: none"> • Donar a conèixer la memòria oral de les primeres esportistes com a protagonistes de la gènesi de la lluita per la igualtat de gènere en la primera època de la dictadura franquista. 	<ul style="list-style-type: none"> • Realitzar entrevistes en profunditat a dones practicants d'esport durant el franquisme a partir d'una mostra significativa i variada des d'un punt de vista social, cultural i econòmic. • Aprofundir en les percepcions, vivències, creences, sentiments i valors de dones a la dècada dels anys 1939-1961 a partir d'una mostra d'esportistes pioneres. 			
<table border="1"> <tr> <td> <ul style="list-style-type: none"> • Fer visible el paper de la dona practicant d'activitat física i esportiva durant la dictadura franquista i les barreres de tipus social, cultural, moral i estètic per incorporar-se a la pràctica esportiva, tot democratitzant el discurs històric. </td> <td> <ul style="list-style-type: none"> • Contribuir a ampliar les línies d'investigació actuals sobre la història social de l'esport, especialment sobre el binomi esport i dona. • Contribuir a evitar la desaparició definitiva de la memòria oral sobre esport i dones i propiciar la creació d'un fons històric documental de fonts orals sobre història de l'esport femení contemporani </td> </tr> </table>	<ul style="list-style-type: none"> • Fer visible el paper de la dona practicant d'activitat física i esportiva durant la dictadura franquista i les barreres de tipus social, cultural, moral i estètic per incorporar-se a la pràctica esportiva, tot democratitzant el discurs històric. 	<ul style="list-style-type: none"> • Contribuir a ampliar les línies d'investigació actuals sobre la història social de l'esport, especialment sobre el binomi esport i dona. • Contribuir a evitar la desaparició definitiva de la memòria oral sobre esport i dones i propiciar la creació d'un fons històric documental de fonts orals sobre història de l'esport femení contemporani 		
<ul style="list-style-type: none"> • Fer visible el paper de la dona practicant d'activitat física i esportiva durant la dictadura franquista i les barreres de tipus social, cultural, moral i estètic per incorporar-se a la pràctica esportiva, tot democratitzant el discurs històric. 	<ul style="list-style-type: none"> • Contribuir a ampliar les línies d'investigació actuals sobre la història social de l'esport, especialment sobre el binomi esport i dona. • Contribuir a evitar la desaparició definitiva de la memòria oral sobre esport i dones i propiciar la creació d'un fons històric documental de fonts orals sobre història de l'esport femení contemporani 			
<p>Consideracions ètiques de la recerca</p>	<p>Compromís amb l'ètica en la nostra investigació qualitativa.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Principi d'autonomia: participació autònoma en la recerca de les informants, rebent tota la informació necessària i signant voluntàriament el permís legal per a l'ús acadèmic de les gravacions i transcripcions. • Principi de beneficència: procurar el bé de les persones participants en la recerca sense exposar-les a cap d'any de qualsevol tipus. • Principi de no maleficència: no malmetre la dignitat de les entrevistades ni de cap col·laborador com a persones. • Principi de justícia: tractar amb justícia als participants i respectar els seus drets personals fent que se sentin part de l'estudi. <p>En definitiva, buscar la millora de la societat, les institucions acadèmiques i la protecció dels drets i benestar de les persones participants.</p>			

Part I

FONAMENTACIÓ TEÒRICA

1. Esport, política i societat durant el franquisme

Les guerres civils, en les que en totes dues trinxeres hi ha germans, són imperdonables, perquè la pau no neix quan la guerra acaba⁹⁷.

Paraules atribuïdes al general De Gaulle, en motiu de la seva visita a Espanya el 1970.

Aquest capítol s'ocupa de contextualitzar la situació esportiva, política i social durant el règim franquista. El primer apartat es destina a situar les grans etapes del règim des de la historiografia, politologia i l'esport. En el segon s'aborden els aspectes polítics i socials que configuren el règim i com es van desenvolupant. Finalment el tercer apartat situa l'esport en el període franquista.

1.1 Les grans etapes del règim

A l'Europa del segle XX varis països van patir una dictadura feixista: l'Alemanya de Hitler (1933-1945), l'Itàlia de Mussolini (1922-1945), la dictadura Portuguesa de Salazar (1932-1968); essent Espanya el país on la política feixista va durar més anys. Durant els gairebé 40 anys d'aquesta, entre 1939 i 1975, van tenir lloc molts esdeveniments en relació a l'esport. Per entendre'ls, cal mirar-los des de l'òptica del règim polític instaurat a l'Estat amb la victòria a la Guerra Civil dels insurrectes. El règim va suprimir les llibertats democràtiques adquirides durant la Segona República i va instaurar la concentració de l'autoritat en la figura del dictador, Francisco Franco Bahamonte, que exerciria el seu poder absolut sobre diferents famílies polítiques «en una amalgama d'una canviant correlació de forces falangistes, tradicionalistes, monàrquiques i catòliques... a través de diferents moments amb l'únic objectiu de sobreviure» al poder posant

---

⁹⁷ Isidro Cruz i María Dolores Cruz, «Política y conflictividad social en un pueblo de La Mancha: Campo de Criptana», en Actas del congreso internacional La Guerra Civil en Castilla-La Mancha, 70 años después, ed. Francisco Alía i Ángel Ramón Valle (Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2008), 1239.

els seus interessos personals per sobre dels d'Espanya.⁹⁸

El règim polític franquista ha estat complex donada la seva longitud temporal i els canvis que es van anar produint en el seu si, cosa que el fa difícil de definir per la historiografia i la politologia, que s'hi ha referit amb adjectius diversos. Hi ha hagut grans debats terminològics des que el 1964 Juan José Linz en la publicació *Una interpretación de los regimenes autoritarios: El caso de España* el va definir com a *régimen autoritario con un pluralismo limitado* però no com un *régimen totalitario* i va situar així l'Espanya franquista en el model de dictadures autoritàries però no totalitàries. Per explicar les característiques de l'autoritarisme, Linz fa referència a l'existència d'un sistema polític no democràtic, amb nul·la mobilització política i límits mal definits en l'exercici de poder. I pel que fa al pluralisme, Álvaro Soto l'explica per l'existència de grups polítics (feixistes, catòlics, monàrquics, tradicionalistes, etc.) diferents amb diferències ideològiques relativament petites.⁹⁹ però limitat, ja que tots ells tenien una sèrie de característiques comunes com «la fidelitat al dictador, l'hostilitat vers la democràcia parlamentària, un rígid concepte de l'ordre públic, la creença de la necessitat de la Guerra Civil, el convenciment que Espanya havia de ser el bastió del catolicisme, una imatge tradicional i autoritària de la vida i la societat així com un nacionalisme espanyol exclouent»¹⁰⁰.

Tot i el model de Linz, en la dècada de 1970 altres autors han definit el franquisme amb adjectius o expressions de diferent naturalesa. Segons Burdeau era una «dictadura ideològica»¹⁰¹, en què el règim no només fa ús de procediments autoritaris d'exercici del poder sinó que la filosofia política està d'acord amb el poder del capitost. També ha estat anomenat «règim despòtic modern»: el règim és fundat sobre una coalició reaccionària que representa els

---

⁹⁸ Teresa González Aja, «Fascists and Christians! in the Spanish martial tradition of the soldier-monk», en *Superman supreme. Fascists Body as Political Icon-Global Fascism*, ed. J.A. Mangan, vol. 16 (London-Portland: Frank Cass, 2000), 131.

⁹⁹ Álvaro Soto, «La transición a la democracia en el sur de Europa: la historia como instrumento para su comparación», *Estudios Internacionales* 162 (2009): 20.

¹⁰⁰ *Ibíd.*, 13.

¹⁰¹ Georges Burdeau, *Traité de science politique: Le statut du pouvoir dans l'état (Vol.5)* (Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1970).

interessos de l'oligarquia industrial, financera i terratinent;¹⁰² «fascismo frailuno» o «bonapartisme catòlic», és a dir, la combinació de la dictadura del general Francisco Franco amb el nacionalcatolicisme;¹⁰³ en aquesta mateixa línia trobem George Hills, «dictadura clerical feixista»; també ha estat anomenat «dictadura constituyente y de desarrollo»¹⁰⁴ i «estructura orgànica sòlidamente personalitzada»¹⁰⁵. El debat encara es manté vigent, ja que el 2011 l'historiador Luis Suárez va definir el franquisme en el *Diccionario Biogràfic Espanyol* com a «règim autoritari, però no totalitari» reobrint la controvèrsia.

El que sí que podem afirmar és que el règim franquista no té un cos ideològic clar i homogeni, que presenta una llarga durada i que segons les etapes va adquirint diferents naturaleses camaleòniques, per tant ens sembla interessant parlar de franquismes, enlloc de franquisme. I tenint en compte les diferents etapes podríem dividir aquests franquismes en tres grans períodes.

Cadascun d'aquests períodes, amb les seves particularitats als diferents nivells, social, econòmic i polític, va influir en el desenvolupament de l'activitat esportiva. La primera etapa (1936-1945) correspon a la dècada dels anys quaranta i abraça els primers anys del franquisme. Després de la victòria a la guerra, Franco va apostar per un projecte polític totalitari inspirat en les potències feixistes.

Aquest període ha estat anomenat per alguns autors com «régimen fascista totalitario»¹⁰⁶, «primer franquismo»¹⁰⁷, «nacionalsindicalismo y autarquía»¹⁰⁸,

---

¹⁰² Eduardo Sevilla-Guzmán, Manuel Pérez, i Salvador Giner, «Despotismo moderno y dominación de clase. Para una sociología del régimen franquista», *Papers: Revista de Sociología* 8 (1978): 103-141.

¹⁰³ Benjamín Oltra i Amando de Miguel, «Bonapartismo y catolicismo. Una hipótesis sobre los orígenes ideológicos del franquismo», *Papers: revista de sociología* 8 (1978): 53-102.

¹⁰⁴ Rodrigo Fernández, *La constitución española* (Madrid: Editora Nacional, 1969).

¹⁰⁵ José Zafra, *Régimen político de España* (Pamplona: Ediciones Universidad de Navarra, 1973).

¹⁰⁶ Manuel Ramírez, *España 1939-1975: régimen político e ideología*, *Revista de derecho político*, vol. 1 (Barcelona: Labor-Guadarrama-Punto Omega, 1978).

¹⁰⁷ Borja de Riquer, «La Dictadura de Franco», en *Historia de España. (Vol.9)*, ed. Joseph Fontana i Ramón Villares (Barcelona: Crítica, Marcial Pons, 2010).

¹⁰⁸ Manuel Tuñón de Lara, «Historia contemporánea», en *Historia de España*, ed. Manuel Tuñón de Lara et al., 3a ed. (Valladolid: Ámbito, 2003).

«era azul»¹⁰⁹, «franquismo totalitario»¹¹⁰, «fase semifascista»¹¹¹, «neotomismo español»¹¹² o d'«institucionalització» de la dictadura.¹¹³

És una etapa caracteritzada per una llarga postguerra de precarietat marcada pel predomini de la Falange, amb un pes molt important al govern del ministre d'assumptes exteriors i cunyat del dictador, Ramón Serrano Suñer, etapa en què va ser molt difícil la realització d'activitats esportives. El segon període (1945-1959) és conegut com a «dictadura empírico conservadora»¹¹⁴, «decenio bisagra»¹¹⁵, «de debates políticos y rectificación»¹¹⁶, «de estabilidad del franquismo»¹¹⁷, «década de corporativismo católico»¹¹⁸ i «de adaptación política al régimen»¹¹⁹ que enllaça amb la darrera etapa.

En aquesta segona etapa el predomini de la Falange es traslladà als sectors catòlics després de la derrota dels totalitarismes europeus a la II Guerra Mundial. Es posà fi a l'autarquia econòmica i a l'aïllament internacional, que va culminar amb els plans de desenvolupament impulsats pels tecnòcrates de l'Opus Dei, que havien estat situats pel dictador en llocs clau de la política econòmica el 1957, coincidint amb el final de la segona etapa, però les seves reformes no es materialitzaran fins la darrera etapa.

Finalment la tercera etapa fa referència als anys del desenvolupament (1959-

---

¹⁰⁹ Javier Tusell, «El régimen de Franco: La era Azul», en *Historia de España: La edad contemporánea*, ed. Javier Tusell, Carlos Martínez, i José Luis Martín (Madrid: Taurus, 1998), 689-931.

¹¹⁰ Émile Témime, «Historia de España. La dictadura franquista», en *Historia de la España contemporánea: desde 1808 hasta nuestros días*, ed. Émile Témime, Albert Broder, i Gérard Chastagnaret (Barcelona: Ariel, 1985).

¹¹¹ Stanley Payne, *El régimen de Franco (1936-1975)* (Madrid: Alianza, 1987).

¹¹² Ramón Tamames, *La República. La era de Franco* (Madrid: Alianza Editorial, 1977).

¹¹³ Marc Baldó, «Levante y la prensa del movimiento (1939-1975)», en *Historia de Levante, El mercantil Valenciano*, ed. Antonio Laguna i Francesc A. Martínez (Valencia: Editorial prensa Valenciana, 1992).

¹¹⁴ Ramírez, *España 1939-1975: régimen político e ideología*.

¹¹⁵ Tuñón de Lara, «Historia contemporánea.»

¹¹⁶ Riquer, «La Dictadura de Franco.»

¹¹⁷ Javier Tusell, José Luis Martín, i Carlos Martínez, *Historia de España: La edad contemporánea* (Madrid: Taurus, 2001).

¹¹⁸ Payne, *El régimen de Franco (1936-1975)*.

¹¹⁹ Baldó, «Levante y la prensa del movimiento (1939-1975).»

1975), que ha estat definida com a «régimen tecno-pragmático»¹²⁰, de «desarrollismo y tardofranquismo»¹²¹ o «autoritativismo burocrático-desarrollista»¹²², amb reformes per a l'estabilització econòmica que es van iniciar amb els plans d'estabilització (1959) i un fort creixement del producte interior brut que va frenar-se a la recta final per la crisi del petroli internacional dels anys setanta. El franquisme va abraçar-ho tot: l'activitat física, l'economia, la societat, la política, la cultura, la religió i les tradicions espanyoles, sota les ordres d'un sistema de govern i esportiu configurats després de la Guerra Civil, amb un dictador al capdavant, basat en la repressió i el control absolut de la societat, que van anant evolucionat fins al canvi de règim i l'aprovació de la Constitució espanyola de 1978 (Veure Annex digital O, esquema de les etapes del franquisme).

Taula 1.1 Les etapes del franquisme segons diferents autors

Primera etapa del franquisme (1936-1945) Implantació i afermament de règim	Segona etapa del franquisme (1945-1959) Del boicot al canvi d'imatge	Tercera etapa del franquisme (1959-1975) Debilitament del règim
Régimen fascista totalitario (Ramírez, M., 1978). Primer franquismo (de Riquer 2010). Nacionalsindicalismo y autarquía (Tuñón de Lara, 2003). Era azul (Tusell, 1998). Franquismo totalitario (Temine, 1985). Fase semifascista (Payne, 1987). Neotomismo español (Tamames, 1977). Institucionalització de la dictadura (Baldó, M. 1992)	Dictadura empírico conservadora (Ramírez, M., 1978). De debates políticos y rectificación (de Riquer, 2010). Decenio bisagra (Tuñón de Lara, 2003). De estabilidad del franquismo (Tusell, 2001). Década de corporativismo católico (Payne, 1987).	Régimen tecno-pragmático (Ramírez, M., 1978). Autoritarismo burocrático-desarrollista (Payne, 1987). El desarrollo y el tardofranquismo (Tusell, 1988)
	Adaptación política al régimen 1945-1967 (Baldó, M. 1992)	

Font: Elaboració propia.

1.2 Les grans etapes de l'esport en aquest període

Centrant-nos en l'estructura de l'activitat esportiva a l'Espanya franquista, la majoria dels autors han seguit els períodes definitis per la historiografia, però

¹²⁰ Ramírez, *España 1939-1975: régimen político e ideología*.

¹²¹ Javier Tusell, *La dictadura de Franco* (Madrid: Alianza Editorial, 1988).

¹²² Payne, *El régimen de Franco (1936-1975)*.

sovint han unit el primer i el segon període, sense trobar un consens en dates exactes però sí en les etapes. Així ens trobem una primera etapa de l'esport durant el període d'autarquia que, tal i com va passar en tots els àmbits socials, rep una transformació feixista. Aquest període ha estat anomenat l'etapa blava.¹²³ Així, per exemple, es va instaurar «el saludo fascista, que debía hacerse antes de cada partido, o la utilización, por parte de la selección nacional de camisetas azules, en vez de las rojas»¹²⁴. En aquesta etapa de nul·la oposició al règim també destaca la celebració entre els anys 40 i 50 de partits amistosos de futbol contra l'Alemanya nazi, la Itàlia feixista i el Portugal de Salazar. L'aïllament internacional i la derrota d'Alemanya a la II Guerra Mundial, van produir un maquillatge del règim que a nivell esportiu es va fer visible l'any 1945 amb la supressió de la salutació feixista.

En línies generals aquesta etapa està caracteritzada per un tall radical amb l'etapa anterior. El règim manlleva l'esport de les mans de la societat civil per situar-lo sota el domini del Movimiento. El domini s'encarna en la figura del General Moscardó, Delegado Nacional de Deportes, que no disposava ni de la formació ni de les eines per poder dirigir amb encert aquesta delegació. Durant aquests anys el baix nivell de pràctica esportiva és evident, donada la manca d'infraestructures i la poca aposta econòmica del nou règim cap a l'esport, que es fa palpable en la manca d'assoliment d'èxits en les fites internacionals.

A la segona etapa trobem l'intent de normalització dins del règim (1955-1975)¹²⁵ amb una «progressiva desfalangización del discurso»¹²⁶. Aquest segon període, s'inicia amb els II Jocs del Mediterrani, celebrats a Barcelona, que van permetre ser un aparador internacional del canvi d'imatge del règim. Aquest maquillatge del règim era necessari per a la seva homologació internacional que, juntament amb les victòries de figures aïllades, que van

---

¹²³ Teresa González Aja, «La política deportiva en España durante la República y el Franquismo», en *Sport y autoritarismos. La utilización del deporte por el fascismo y el nazismo*, ed. Teresa González Aja (Madrid: Alianza, 2002), 189; Pujadas i Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975). Vol.2*.

¹²⁴ Teresa González Aja, *Sport y autoritarismos: la utilización del deporte por el comunismo y el fascismo* (Madrid: Alianza, 2002), 189.

¹²⁵ Pujadas i Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975). Vol.2*.

¹²⁶ Carles Santacana, «Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza, 2011), 225-232.

destacar tot i la política esportiva franquista i les importants victòries del Madrid a la Copa d'Europa, «contribuyó a mejorar la imagen que España tenía en el extranjero»¹²⁷. Aquesta transformació es va veure afavorida per l'ascens polític de les noves generacions que van millorar l'economia. La nova dinàmica econòmica i esportiva, refrendada amb la llei d'educació física de 1961, coincideix amb el període del desenvolupament, en què es passa «de la España del Movimiento a la España en Movimiento»¹²⁸.

En aquest període prenen rellevància les campanyes de promoció esportiva que van començar a finals dels anys 60 amb l'exitosa *Contamos Contigo* per fomentar la pràctica esportiva, l'impacte de l'esport espectacle amb l'arribada de la televisió a les llars i la figura de Joan Antoni Samarach en substitució de José Antonio Elola-Olaso encapçalant la Delegación Nacional de Educación Física y Deportes.

Per finalitzar aquest apartat volem destacar una divisió que l'escriptor i humorista espanyol, Evaristo Acevedo¹²⁹ realitza encertadament sobre el període franquista posant l'accent en el futbol, ja que aquest esport «formava parte del tejido social i político de la dictadura»¹³⁰, que l'utilitza com a evasió social convertint-se en «la actividad de entretenimiento y diversión preferida por las clases populares»¹³¹. Així remarca tres etapes existents en el franquisme que coincideixen amb tres generacions diferents d'espanyols. Trobem la «generación polititzada» (1936-1946), la «generación futbolitzada» (1947-1966) i finalment la «generación contestataria» (a partir de 1967). Acevedo mostra una primera generació que ha estat reprimida i altament polititzada, una segona generació, on pren rellevància social la passió pel futbol com a espectacle de masses i finalment una darrera generació, influenciada pel maig del 68 francès, marcada per la conflictivitat social, on es destaquen els

---

¹²⁷ González Aja, «La política deportiva en España durante la República y el Franquismo», 198.

¹²⁸ González Aja, «Contamos contigo. Sociedad, vida cotidiana y deporte en los años del desarrollismo, 1961-1975», 330-353.

¹²⁹ Evaristo Acevedo, «Cartas a los celtíberos esposados», *Magisterio Español* 61 (1969): 190-191.

¹³⁰ González Aja, «La política deportiva en España durante la República y el Franquismo», 192.

¹³¹ Juan Antonio Simón, «La utilización del cine y el fútbol durante el franquismo. Kubala en los ases buscan la paz», *Historia y Comunicación Social* 17 (2012): 274.

moviments estudiantils i obrers que desencadenen en tot un seguit de manifestacions i vagues d'una generació que reclama més llibertat (veure l'Annex digital P esquema de les dates destacades de l'esport).

1.3 Els primers compassos de la dictadura franquista i la seva evolució

Les diferències entre les forces nacionalistes i les republicanes foren molt significatives: mentre els nacionals pretenien imposar un règim feixista (llavors en plena expansió a Europa), els republicans pretenien mantenir el sistema democràtic liberal, i els més radicals fins i tot pensaven a imposar el comunisme. La utilització partidista sobre conceptes com el cos, la raça, els valors, la classe, la força, pretenia definir el model d'home i de dona per a la nova Espanya.

Amb la victòria falangista les noves polítiques franquistes suprimiran les autonomies regionals, les dones perdran terreny, es reprimiran fortament les persones opositores al règim i l'Església adquirirà un nou estatus.

1.3.1 La política franquista vers Catalunya. L'ocupació i les primeres lleis franquistes

Abans de finalitzar la guerra, després de la batalla de Terol (desembre de 1937), l'exèrcit franquista va començar a ocupar les terres catalanes i, a part de l'ocupació militar, Franco utilitzarà una altra mesura per controlar l'Estat: suprimirà les autonomies regionals. Així, el 5 d'abril de 1938 signà a Burgos la llei que derogava l'Estatut d'Autonomia de Catalunya on es podia llegir:

El Alzamiento Nacional significó en el orden político la ruptura con todas las instituciones que implicase negación de los valores que se intentaba restaurar. Y es claro que, cualquiera que sea concepción de la vida local que inspire normas futuras, el Estatuto Cataluña, en mala hora concedido por la República, dejó de tener validez, en el orden jurídico español, desde el día diecisiete de julio de mil novecientos treinta y seis. No sería preciso, pues, hacer ninguna declaración en este sentido.

Pero la entrada de nuestras gloriosas armas en territorio catalán plantea el problema, estrictamente administrativo, de deducir consecuencias prácticas de aquella abrogación. Importa, por consiguiente, restablecer un régimen de derecho público que, de acuerdo con el principio de unidad de la Patria,

devuelva aquellas provincias el honor de ser gobernadas en pie de igualdad con sus hermanas del resto de España.

En consecuencia, a propuesta del Ministro del Interior y previa deliberación del Consejo de Ministros

Dispongo:

Artículo 1. La Administración del Estado, la provincial y la municipal en las provincias de Lérida, Tarragona, Barcelona y Gerona se regirán por las normas generales aplicables a las demás provincias.

Artículo 2. Sin perjuicio de la liquidación del régimen establecido por el Estatuto de Cataluña, se consideran revertidos al Estado la competencia de legislación y ejecución que le corresponde en los territorios de derecho común y los servicios que fueron cedidos a la región catalana en virtud de la Ley de quince de septiembre de mil novecientos treinta dos¹³².

En conseqüència s'inicià una política que es proposava eradicar la identitat catalana i que prohibí la senyera, l'himne dels segadors, canvià els noms de carrers, places, institucions, clubs esportius i l'ús del català en l'administració pública, l'escola, els mitjans de comunicació i a tot arreu. Ben reveladora fou la frase que pronuncià per la ràdio barcelonina, pocs dies després de ser conquerida la capital catalana per les tropes franquistes, l'escriptor, professor i ideòleg del feixisme espanyol Ernesto Giménez Caballero: «te maté porque eras mía»¹³³. Aquests fets es varen anar intensificant un cop finalitzada la contesa.

Per entendre el desenllaç final d'aquesta, cal tenir en compte l'actuació política i l'organització militar d'ambdós bàndols. Els nacionals tenien com a objectiu acabar amb el govern legítim d'esquerres i imposar un nou règim de dretes, conservador i de caire feixista. Van poder aconseguir-ho per vàries raons, entre les quals la unitat de direcció militar i política encapçalada pel general Franco, ja palesa en la Ley de Administración Central del Estado (1938)¹³⁴ i per l'ajut de

---

¹³² José Antonio González, *Federalisme i autonomia a Catalunya (1868-1938): documents* (Sant Pol de Mar: Curial, 1974), 807.

¹³³ Ernesto Giménez, *Memorias de un dictador* (Barcelona: Planeta, 1979), 807.

¹³⁴ La promulgació de la Ley de Administración Central del Estado, decretada a Burgos el 30 de gener de 1938, creava els diversos ministeris del nou règim. Aquesta llei conferia a Franco tots els poders: la potestat legislativa i la suprema autoritat de l'Estat, del govern, de l'exèrcit i del partit únic.

les potències de l'Europa feixista: l'Alemanya de Hitler i la Itàlia de Mussolini. D'altra banda, els republicans van mostrar més desunió tant a nivell polític com militar. A nivell polític, la dispersió i les lluites internes van fer inviable trobar un poder unificat. A nivell militar, va patir la bipolaritat entre l'exèrcit i les milícies populars i la neutralitat de les potències democràtiques, només va comptar amb alguns recursos de l'URSS d'Stalin i la col·laboració de les Brigades Internacionals.

La finalització de la guerra fou anunciada a bombo i platerets a través d'un comunicat signat pel generalíssim, l'1 d'abril del 1939, anomenat any de la victòria, i del que se'n féu ressò a tota Espanya: «En el día de hoy, cautivo y desarmado el ejército rojo, han alcanzado las tropas nacionales sus últimos objetivos militares. La guerra ha terminado»¹³⁵.

Les dues Espanyes quedaren reduïdes a una de sola, encapçalada pel general francisco Franco, que ostentava tot el poder, «era cap de l'Estat i del Govern, generalíssim dels exèrcits de Terra, Mar i Aire, cap nacional de la Falange Española Tradicionalista y de las Jons, cabdill d'Espanya "por la Gracia de Dios", i només responsable davant de Déu i de la Història»¹³⁶.

En aquest nou context, els primers quatre anys després de la Guerra Civil foren de feixitització: «Franco dirigirá el gobierno como si se tratara de un ejército. Había un amplio predominio del estilo fascista en las actitudes, como por ejemplo en las invocaciones rituales de "Franco, Franco, Franco". El nombre del caudillo aparecía pintado en fachadas de muchos edificios públicos a través de toda España y su fotografía se colocaba en todas las oficinas públicas, así como en los nuevos sellos de correos y las nuevas monedas españolas»¹³⁷.

Franco va continuar la institucionalització del règim iniciada durant el conflicte bèl·lic quan ja tenien un important avantatge respecte a les forces republicanes. El nou Estat, antiliberal i antimarxista pretenia foragitar els

---

ESPAÑA. "Ley de 30 de enero de 1938, de Administración Central del Estado". *Boletín Oficial del Estado* (31 enero 1938), núm. 23, p.1988-1989.

¹³⁵ Informació apareguda al diari Barceloní, *El Correo Catalán*, diumenge 2 d'abril de 1939, 1.

¹³⁶ Carme Molinero i Pere Ysàs, *Catalunya durant el franquisme* (Barcelona: Empúries, 1999), 7.

¹³⁷ Teresa González Aja, «Monje y soldado. La imagen masculina durante el Franquismo.», *Revista Internacional de Ciencias del Deporte* 1, núm. 1 (2005): 71.

moviments culturals, polítics i socials que havien amenaçat els poders tradicionals de la societat espanyola. En conseqüència, una àmplia normativa va obrir una nova legalitat, un fort aparell repressiu de l'Estat, tant legislatiu com institucional, entrà en funcionament per imposar el nou ordre que per al conjunt de la població suposava les mancances dels drets individuals i polítics propis de les democràcies.

1.3.2 Les dones perden terreny

Les millors condicions socials i polítiques garantides per la Constitució de 1931 i d'altres textos legals¹³⁸ havien afavorit les llibertats femenines, l'esport i l'escolarització, disminuint l'analfabetisme¹³⁹ existent fins llavors. La dona havia començat a trepitjar amb força l'esfera pública, però encara havia de trencar amb les mentalitats patriarcals i androcèntriques de la societat espanyola.

Amb la victòria falangista es va frustrar aquesta possibilitat i les dones en patiren especialment les conseqüències ja que perderen tots els avantatges aconseguits durant la Segona República en ser-ne derogades totes les lleis. La igualtat tornava a albirar-se com un repte llunyà. La imposició de la prestació del servei social¹⁴⁰ dictava que les dones havien de col·laborar amb les

---

¹³⁸ Es poden consultar els canvis produïts per la Constitució de 1931 a l'obra: Santos Juliá, *La Constitución de 1931* (Madrid: Fundación Ricardo Delgado Vizcaíno y Iustel., 2009).

Pel que fa a nivell jurídic destaquem els importants avenços en el cas femení respecte a la igualtat de drets entre homes i dones en alguns àmbits i els avenços en l'esfera pública donats per les llibertats d'expressió, d'unió i d'associació que propiciaren un teixit associatiu ric pel que fa al creixement d'entitats esportives. També l'aprovació de la llei del divorci, 1932, reconeixia la igualtat jurídica d'homes i dones. Es pot consultar: José Peña, *Historia política del constitucionalismo español* (Madrid: Dykinson, 2006), 340.

Malgrat aquests canvis, segons Mary Nash amb freqüència: «las mujeres que estaban interesadas en mejorar su suerte seguían siendo conservadoras en lo que respecta a su idea de rol social femenino y a veces aceptaban la supremacía masculina en un sistema claramente patriarcal». Mary Nash, *Rojas: Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. (Madrid: Taurus, 1999), 26.

¹³⁹ Vegeu l'evolució de l'analfabetisme a Espanya a: Mercedes Vilanova i Xavier Moreno, *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887 a 1981* (Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia: C.I.D.E, 1992).

¹⁴⁰ El decret de 7 d'octubre de 1937 obligava les dones a la prestació del servei social. Era un deure nacional per a totes les dones espanyoles entre 17 i 35 anys, exceptuant alguns casos degudament explicitats en els decrets.

ESPAÑA. "Decreto de 7 de octubre de creación del Servicio Social de la mujer". *Boletín Oficial del Estado* (11 de octubre 1937), núm. 356, p.3785-3787.

institucions, tals com Auxilio Social, i ajudar en tasques administratives i tècniques a l'exèrcit. Una vegada finalitzada la Guerra Civil el Servei Social quedà adscrit a la Sección Femenina de Falange Española Tradicionalista y de las JONS, que havia rebut la seva confirmació com a institució el 28 de desembre de 1939, quan se li va donar una orientació més educativa capacitant la dona per a la nova missió que li havia estat assignada a la família, la llar i la societat. S'havia de servir com a mínim durant sis mesos a l'Estat i era un deure nacional que s'havia de dur a terme amb honor i estava representat amb símbols (diplomes, insígnies, uniformes) propis de la concepció germànica de la feina.

Posteriorment nous decrets i ordres ministerials¹⁴¹ van complir la restructuració de funcions i compliment del Servei Social, establint dues fases en els sis mesos de duració. Una primera part era orientada a la formació moral, domèstica i social, i una segona de prestació bàsicament en institucions socials establertes per la Delegación Nacional de Auxilio Social de Falange Española Tradicionalista de las Jons o vincualdes a aquesta. En aquestes es desenvolupaven treballs o funcions d'interès nacional i la seva realització va ajudar a cobrir amb mà d'obra gratuïta deficiències econòmiques estructurals. Era necessària l'obtenció del Servei Social per exercir funcions públiques, obtenir títols professionals, acadèmics, el carnet de conduir i per a l'obtenció

El reglament del Servei social de la dona va ser aprovat per decret i quedava adscrit a la *Sección Femenina de la Falange Española*, així com a les institucions creades per al compliment d'aquest servei.

ESPAÑA. "Decreto de 28 de noviembre de 1937 que establece el reglamento del Servicio social". *Boletín Oficial del Estado* (30 de noviembre 1937), núm. 406, p.5486-4590.

¹⁴¹ Segons Pilar Ballarín, el Decret del 31 de maig de 1940 va establir el període de compliment del Servei Social en 6 mesos: tres de formació teòrica i tres de prestació de treball en funcions d'interès nacional (...). Un decret del 9 de febrer de 1944 obligava al compliment d'aquest servei a pràcticament totes les dones. (...). Un decret de 26 de novembre de 1946 va suprimir la fase de prestació per a les obreres ampliant-los a sis mesos el període de formació. De la mateixa manera es va eximir del període de formació les batxillers superiors atès que ja havien cursat les assignatures, i per tant només havien de desenvolupar el període de prestació.

Pilar Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)* (Madrid: Síntesis Educación, 2001), 122-123.

El servei social de la dona fou suprimit el 1978.

ESPAÑA. "Real decreto 1914/1978 de 19 de mayo, por el que se suprime el Servicio Social de la Mujer". *Boletín Oficial del Estado* (12 agosto 1978), núm.192, p.18980.

del passaport.

Aquestes reglamentacions anaven de la mà d'una sèrie de lleis fonamentals del règim. La primera llei fou el *Fuero del Trabajo*,¹⁴² confeccionada en la zona sublevada abans de la fi de la Guerra Civil i inspirada en la doctrina social de l'església i en la carta di Lavoro (1927)¹⁴³ de l'Itàlia de Mussolini, que regulava la vida laboral i econòmica orientant la dona en la cura de la llar i la família. En aquest sentit el títol I del *Fuero del Trabajo* deia: «El Estado (...) en especial prohibirá el trabajo nocturno de las mujeres y niños, regulará el trabajo a domicilio y libertará a la mujer casada del taller y de la fábrica»¹⁴⁴.

Una de les seves majors conseqüències fou també la creació dels sindicats verticals amb la subordinació dels agents socials a l'Estat. En aquest moment el conveni col·lectiu era inviable i els reglaments de treball¹⁴⁵ que es dictaran establiran diferències entre homes i dones, «discriminando un salario inferior en una misma jornada de trabajo y en una misma actividad, estableciendo la excedencia forzosa por razón de matrimonio en muchas reglamentaciones»¹⁴⁶ i rebent la dona en molts casos en casar-se una indemnització d'acomiadament coneguda com a dot. Segons la llei de Contratos de Trabajo de 1944 podia reincorporar-se dos anys després amb l'autorització del marit. En definitiva, les lleis col·locaven en un grau d'inferioritat a la dona.

Aquesta llei fonamental fou parcialment modificada el 1958 amb la llei de Convenis Col·lectius Sindicals¹⁴⁷ i va continuar vigent fins a la creació de l'Estatut dels treballadors, ja en plena democràcia. En el cas femení les primeres normes laborals cap a la igualtat efectiva es feren paleses amb la llei

---

¹⁴² ESPAÑA. "Decreto, de 9 de marzo de 1938, aprobando el Fuero del trabajo". *Boletín Oficial del Estado*: (10 marzo 1938), núm.505, p. 6178-6181. El *fuero del trabajo* recull el programa ideològic del règim.

¹⁴³ Promulgada per Edmondo Rossoni i el Gran Consell Fascista. Publicada en el periòdic *Il Lavoro d'Italia* el 23 de abril de 1927.

¹⁴⁴ *Fuero del Trabajo*, Declaración II, I, in fine.

¹⁴⁵ A la llei de 16 d'octubre de 1942 es publiquen normes per elaborar els reglaments de treball.

ESPAÑA. "Ley de reglamentaciones del trabajo, de 16 de octubre de 1942". *Boletín Oficial del Estado* (23 octubre 1942).

¹⁴⁶ María Jesús Espuny, «Aproximación histórica al principio de igualdad de género (y III): las Reglamentaciones de Trabajo, observatorios de la desigualdad», *IUSLabor* 2 (2007): 2.

¹⁴⁷ ESPAÑA. "Código Civil. Ley de 24 de abril por la que se modifican determinados artículos del mismo". *Boletín Oficial del Estado* (25 abril 1958), núm.99, p.730-738.

de drets Polítics i de treball de la dona, de 22 de juliol de 1961,¹⁴⁸ i el decret d'1 de febrer de 1962, que li donaven els mateixos drets per exercir una professió o per desenvolupar-se en l'àmbit polític però exceptuant: «El personal titulado de la Marina Mercante, excepto las funciones sanitaria, las profesiones en los ejércitos (excluyendo algunas), los trabajos que implicasen el uso de las armas y las carreras de magistrado, juez y fiscal, salvo en la jurisdicción laboral y tutelar de menores»¹⁴⁹.

Aquestes excepcions no es va assolir fins a la llei del 28 de desembre de 1966¹⁵⁰ gràcies als avenços de la societat espanyola en la dècada de 1960, però no fou fins al 1971 que una dona va arribar per primer cop al lloc de Jutge com a membre del Tribunal Tutelar de Menors.

1.3.3 La repressió franquista

Aquest nou marc polític que s'anava desenvolupant estigué acompanyat d'un llarg procés de violència física, cultural i econòmica que van patir durant la Guerra Civil els partidaris del bàndol republicà i, un cop finalitzada la guerra, tots aquells que els donessin suport o fossin considerats opositors al règim. Per això aquest període s'ha anomenat de repressió franquista. La repressió i violació dels drets humans foren més crítiques fins a la caiguda dels règims totalitaris europeus, a partir de llavors i fins a la finalització del règim, van anar disminuint.

La repressió i violació dels drets humans es féu efectiva a partir d'eines jurídiques, com la Ley de Responsabilidades Políticas (1939)¹⁵¹, una llei que

---

¹⁴⁸ Vegeu els canvis que es produïren amb la llei de 1961 fins a la supressió de les limitacions establertes per aquesta i corregides a la llei de 1966.

María Jesús Espuny et al., «Subiendo el estrado: mujeres y administración de justicia (1961-1966)», en *Experiencias jurídicas y Identidades femeninas en un mundo plural*, ed. Rosalía Rodríguez i María José Bravo (Madrid: Dykinson, 2009), 101-116.

¹⁴⁹ Celia Valiente, «La liberalización del régimen franquista: la Ley de 22 de julio de 1961 sobre derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer», *Historia social* 31 (1998): 49.

¹⁵⁰ ESPAÑA. "LEY 96/1966, de 28 de diciembre, suprimiendo la limitación establecida en el apartado c) del número dos del artículo tercero de la Ley de 22 de julio de 1961 sobre derechos de la mujer". *Boletín Oficial del Estado* (29 diciembre 1966), núm.311, p. 16392.

¹⁵¹ ESPAÑA. "Ley de 9 de febrero de Responsabilidades políticas". *Boletín Oficial del Estado* (13 febrero 1939), núm.44, p. 824-847. El fons documental produït pel Tribunal Nacional

castigava fins i tot accions que eren legals en el moment de produir-se i que permetia perseguir els sospitosos d'haver defensat la causa republicana, amb efectes retroactius fins a 1934¹⁵². També a partir de la Ley de Represión de la Masonería y el Comunismo (1940)¹⁵³, que amalgamava dues corrents polítiques i de pensament antagoniques en molts aspectes que el dictador volia foragitar. Així doncs els vençuts foren tractats sense contemplacions tant a Espanya com a Catalunya, però ho fou especialment la població catalana més identificada amb projectes republicans, catalanistes i obreristes. L'objectiu fou eliminar, atemorir, paraitzar o silenciar els dissidents. Així, molts foren assassinats, presos, obligats a treballs forçosos, quasi mig milió exiliats, obligats a abandonar el país, amuntegats en els camps de refugiats de la costa francesa o fugits a Amèrica, molts dels quals ja no tornarien i d'altres foren obligats a depurar-se. En el cas de les dones roges, o dones de rojos, pel règim era sinònim, la duresa amb la que s'actuava fou extrema, atemptant contra la seva imatge i moral, se'ls afaitava el cabell al zero, i se'ls subministrava oli de ricí per mofar-se d'elles; d'altra banda també se les obligava a escombrar les esglésies o les cases dels senyorets.¹⁵⁴ La pèrdua de capital humà tant a la guerra com a la posterior repressió fou extraordinària.¹⁵⁵

---

de responsabilitats polítiques de 1936 a 1945 es compona de 1156 caixes i es conserva en l'Arxiu General de l'Administració (Alcalá de Henares).

¹⁵² ESPAÑA. "Decreto ley 10/1969 de 31 de marzo por el que se declara la prescripción de todos los delitos cometidos con anterioridad al 1 de abril de 1939". *Boletín Oficial del Estado* (1 abril 1969), núm. 78, p. 4704.

¹⁵³ ESPAÑA. "Ley de 1 de marzo de 1940 sobre represión de la masonería y del comunismo. *Boletín Oficial del Estado*. (2 marzo 1940) núm 62, p.1537-1540

¹⁵⁴ Mirta Nuñez et al., *La gran represión. Los años de plomo del franquismo* (Barcelona: Flor del Viento, 2009), 26, 135.

¹⁵⁵ Es poden consultar les xifres de la repressió a: Molinero i Ysás, *Catalunya durant el franquisme*, 10-15. També en l'estudi estadístic sobre demografia: José Antonio Ortega i Javier Silvestre, «Las consecuencias demográficas de la guerra civil», en *X Congreso de la AEHE, Las consecuencias demográficas de la guerra civil. Sesión A2. La economía de la Guerra Civil, 1936-1939*, ed. Martín Pablo i Elena Martínez (Galicia, 2005).

També es poden consultar dades sobre el terror i el sanguinari pla d'extermini desenvolupat pel règim a: Julián Casanova et al., *Morir, matar, sobreviure: La violencia en la dictadura de Franco*, ed. Julián Casanova (Barcelona: Crítica, 2002).

Vegeu les xifres de les víctimes de la Guerra Civil i les víctimes executades durant la postguerra a:

Tots aquests factors van provocar que «entre les classes treballadores catalanes les actituds predominants als anys quaranta van ser la passivitat i el silenci, actituds condicionades directament per la repressió política i pel nou escenari laboral i econòmic, però també pels records de la Guerra Civil»¹⁵⁶.

Les actituds de por, silenci i passivitat, juntament amb l'escassetat dels productes de primera necessitat, la gana i la misèria de la majoria de la població,¹⁵⁷ van subordinar-los al règim imposat, com veurem amb la nova situació de les classes burgeses i la classe mitjana alta, que «van integrar-se en la Catalunya vencedora, sobretot aquells sectors catòlics que havien estat més impermeables al catalanisme, així com els que van viure horroritzats la revolució i persecució religiosa, uns i altres van abraçar el nacionalcatolicisme espanyolista... i van ser la base social del franquisme català»¹⁵⁸.

1.3.4 El nou estatus de l'Església

Les autoritats civils i les religioses, fruit del suport que havien donat als sublevats, van adquirir amb el nou règim un nou estatus important.¹⁵⁹ A través dels capellans s'emetien informes que sancionaven províncies, regions o

---

Santos Juliá, *Víctimas de la guerra Civil* (Madrid: Temas de Hoy, 1999); Javier Rodrigo, *Hasta la raíz: violencia durante la Guerra Civil y la dictadura franquista* (Madrid: Alianza Editorial, 2008).

¹⁵⁶ Molinero i Ysás, *Catalunya durant el franquisme*, 29.

¹⁵⁷ Manuel Tuñón de Lara i José Antonio Biescas, «España bajo la dictadura franquista (1939-1975)», en *Història de España, Vol.X* (Barcelona: Labor, 1987), 40.

¹⁵⁸ Molinero i Ysás, *Catalunya durant el franquisme*, 31.

¹⁵⁹ Es pot llegir l'exhaustiva investigació local sobre les causes civils i sumaris militars a partir dels informes dels rectors rurals de l'Audiència Provincial de Lleida i el Tribunal Militar Territorial tercer de Barcelona sobre la Lleida rural dels anys quaranta marcada per la fam, la por i la repressió de la vida quotidiana dels vençuts.

Conxita Mir, *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña de posguerra* (Lleida: Milenio, 2000).

També la síntesi divulgativa: Julián Casanova, *La iglesia de Franco* (Barcelona: Crítica, 2005). O la crònica sobre les complexes relacions entre l'església i el franquisme a Rafael Gómez, *El franquismo y la Iglesia* (Madrid: Rialp, 1986).

També cal destacar l'obra, fruit de quaranta anys d'investigació de molts arxius i fonts documentals: Hilari Ragner, *La pólvora y el incienso: la Iglesia y la guerra civil española (1936-1939)* (Barcelona: Península, 2001).

I finalment volem destacar el llibre que explica el pas de l'església des de la col·laboració en el nacionalcatolicisme fins a la dissidència a: Feliciano Montero, *La Iglesia: de la colaboración a la disidencia (1956-1975): La oposición durante el franquismo/4* (Madrid: Encuentro, 2011).

persones pròximes a l'esquerra o a la República per la seva divergència o oposició al règim. «La Iglesia aceptó que los curas párrocos participaran en el procedimiento de las jurisdicciones especiales de Responsabilidades Políticas y de Represión de la Masonería y el Comunismo, siendo preceptivo en ambas el que se incorporara su informe del inculpado a la instrucción del expediente. Es más, las autoridades eclesiásticas no dudaron en instar a los párrocos a que cumplieran diligentemente con esta obligación»¹⁶⁰.

El posicionament de l'Església de suport als feixistes es va anar configurant a partir de la duresa rebuda per part republicans que ja al juny de 1936, preludi de la Guerra Civil, es podia constatar. Serveixi d'anècdota l'exemple de l'ambient de crispació i la tensió existent per part dels rojos contra la religió i els clergues en la petició del Comitè de Pioners Rojos del Partit Comunista de Damiel (Castella la Manxa), que demanen la supressió de l'ensenyament de la religió i que se'ls fos atorgada una pilota. Per tant, veiem l'importància que el jovent donava al futbol per ocupar el temps lliure i l'oposició a l'Església.¹⁶¹

1.4 Del maquillatge dictatorial a la democràcia

La fi de la Segona Guerra Mundial i la derrota de les potències feixistes forçà la dictadura franquista a maquillar les seves proclames totalitàries, per tal d'adaptar-se a un nou escenari internacional marcat pels idearis contra els que tant havia lluitat: el liberalisme democràtic, el socialisme i el comunisme. Ja abans de la imminent victòria de les forces alidades, el règim intentava donar una imatge diferent, malgrat que fos tan sols un canvi de façana, però que seguia mantenint el règim dictatorial en els pilars de l'edifici. Es comença a depurar la simbologia i la faramalla feixista (la salutació a la romana deixa de ser oficial)¹⁶². S'aprovaren noves lleis fonamentals, com la Llei Constitutiva de

---

¹⁶⁰ Nuñez et al., *La gran represión. Los años de plomo del franquismo*, 74.

¹⁶¹ Jesús Gutiérrez, «Damiel en guerra: la vida de un pueblo manchego en zona republicana», en *Actas del congreso internacional La Guerra Civil en Castilla-La Mancha, 70 años después*, ed. Francisco Alía i Ángel Ramón Valle (Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2008), 1200.

¹⁶² La salutació amb el braç aixecat fou obligatòria a Espanya pel següent decret:

ESPAÑA. "Decreto de 24 de abril estableciendo el saludo nacional". *Boletín Oficial del Estado* (25 abril 1937), núm. 263.

les Corts (1942)¹⁶³, que s'encarregava de preparar i elaborar les lleis que després sancionaria Franco, tot i que la majoria dels procuradors eren designats pel règim i, per tant, el funcionament de les Corts estava lluny de la democràcia. També s'aprovà el *Fuero de los Españoles* (1945)¹⁶⁴ que enunciacava els drets i les llibertats dels espanyols, però més com a recurs teòric que a la pràctica, donat que el règim era qui havia de vetllar pel compliment d'aquests drets i llibertats. Dos anys després, s'aprovà la *Llei del Referèndum* que establia la possibilitat de sotmetre a la consulta dels ciutadans grans decisions polítiques. Aquesta fou ampliada per la *Ley de Sucesión* (1947)¹⁶⁵ que convertia a Espanya en un Regne i a Franco en cap d'Estat vitalici, tot atorgant-li el dret de designar successor. El referèndum¹⁶⁶ per aprovar dita llei, sense les mínimes garanties democràtiques, fou celebrat aquell mateix any i els resultats foren un plebiscit de suport al capítost.

El canvi de la situació internacional, amb l'arribada al poder en alguns estats europeus de forts partits demòcrates-cristians, l'extensió de l'estat social i l'èxit del capitalisme, juntament amb l'oposició al predomini de la Falange per part de l'Església i de l'exèrcit, féu que Franco donés una nova orientació a l'actuació política del seu govern sense variar-ne l'essència (poder personalitzat, rebug a

---

Aquesta obligatorietat va ser derogada per un altre decret posterior, 11 de setembre de 1945, poc després de la derrota dels totalitarismes europeus que integraven l'Eix en la Segona Guerra Mundial. D'aquesta època vegeu Javier Tusell, *Franco y los católicos: la política interior española entre 1945-1957* (Madrid: Alianza Editorial, 1984); Luis Suárez, *Franco: la historia y sus documentos* (Madrid: Ediciones Urbion, 1986).

¹⁶³ ESPAÑA. "Ley de 17 de julio de 1942 de creación de las Cortes Españolas". *Boletín oficial del Estado* (19 julio 1942), núm. 200, p. 5301-5303.

¹⁶⁴ El 17 de juliol de 1945 *las Cortes Españolas* promulguen una de les lleis de caràcter fonamental, l'anomenada *Fuero de los Españoles*.

ESPAÑA. "Fuero de los Españoles de 17 de julio de 1945". *Boletín oficial del Estado* (18 julio 1945), núm. 199, p. 358-360

¹⁶⁵ ESPAÑA. "Decreto de 8 de junio de 1947 por el que se somete a referéndum de la Nación el Proyecto de Ley aprobado por las Cortes Españolas, que fija las normas para la Sucesión de la Jefatura de Estado". *Boletín oficial del Estado* (9 junio 1947), nº160, p.3272-3273.

¹⁶⁶ Vegeu els resultats a la ciutat de Manresa, que foren similars a tot l'Estat i que donaren una ampla majoria al dictador. «Manresa», 8/7/1947. Hi hagué 22.996 vots a favor, 1.305 en contra, 294 en blanc. I una abstenció del 14'3 %. El periòdic remarca que «España ha manifestado rotundamente que quiere vivir independiente y libre, bajo el gobierno del Caudillo, porque ha demostrado estar más capacitada que los demás pueblos para gobernarse a sí misma, según su voluntad soberana» (Arxiu Comarcal del Bages).

la democràcia i identitat repressiva). Així, va aprofitar els enfrontaments entre falangistes i carlistes, per fer un canvi de rumb, nomenant un nou govern (1945)¹⁶⁷, on continuaren existint membres de totes les famílies polítiques (falangistes, monàrquics i catòlics), però amb un clar retrocés de la Falange, plasmat amb la destitució del seu cunyat Ramón Serrano Suñer, reconegut feixista. Al nou govern va augmentar el protagonisme dels catòlics, que van copar els llocs ministerials amb membres de l'Associació Catòlica Nacional de Propagandistes (ACNdeP), per tal de donar un aire més nacional catòlic al règim i aconseguir l'aval del Vaticà per sortir de l'aïllament internacional.

Malgrat aquests canvis, el franquisme no es va salvar de la condemna mundial i de la seva exclusió a nivell internacional. Les potències vencedores de la Segona Guerra Mundial coneixien els inicis il·legals de la dictadura franquista amb l'ajut de les potències de l'Eix i de la col·laboració de la División Azul amb l'alemanya nazi (1941)¹⁶⁸, fet constatat a la conferència de Potsdam (1945)¹⁶⁹. D'altra banda, el maquillatge realitzat va permetre alleugerir la penúria econòmica existent des del final de la Guerra Civil. Els acords amb EUA¹⁷⁰ i el Vaticà, juntament amb l'entrada al govern dels tecnòcrates amb influències de l'Opus Dei (1957), posaren fi a l'aïllament i donaren un nou canvi de rumb al règim. Era un canvi més de caire econòmic, ja que l'aprovació de la sisena llei fonamental, la Ley de Principios del Movimiento Nacional (1958), denota l'immobilisme existent al règim que no aporta cap avenç en la política. En aquest nou context l'aprovació dels plans d'estabilització (1959) amb la consegüent entrada de capital estranger van ser una palanca de millora de l'economia cap a la dècada dels 60 i dels 70. Entre aquestes dues dècades es

---

¹⁶⁷ Cinquè govern d'Espanya durant la dictadura, conegut com el govern de l'Autarquia (18 de juliol de 1945 a 18 de juliol de 1951).

¹⁶⁸ A proposta de Serrano Suñer, cunyat de Franco, l'Espanya Franquista després del suport de la legió Còndor durant la Guerra Civil, dóna suport a l'Alemanya de Hitler sense convertir-se en bel·ligerant a la Segona Guerra Mundial. Es pot profunditzar en aquest punt a: Delia Contreras i Stanley Payne, *España y la segunda guerra mundial* (Madrid: Universidad Complutense, Editorial Complutense, 1996); José Luis Rodríguez, «Propuesta de revisión de la historia oficial de la División Azul. Los temas ocultos», *Cuadernos de Historia Contemporánea* (2007): 321-332.

¹⁶⁹ Es reuneixen els guanyadors de la Segona Guerra Mundial, Stalin (URSS), Truman (EEUU) i Churchill (Regne Unit) i en ella es va condemnar el règim franquista.

¹⁷⁰ Vegeu: Ángel Viñas, *En las garras del águila: los pactos con Estados Unidos, de Francisco Franco a Felipe González (1945-1995)* (Barcelona: Crítica, 2003).

produeix un gran èxode de població de les zones rurals a les zones més industrialitzades d'Espanya, així com l'emigració cap a països de l'Europa occidental. Amb l'empenta d'aquest desenvolupament pren rellevància la societat de consum, en què els esports, sobretot el futbol¹⁷¹ i els toros,¹⁷² a partir de la seva difusió a la ràdio i posteriorment el cinema, són les eines que es van utilitzar a la nova Espanya després de la Guerra Civil per cohesionar la població i transmetre els ideals feixistes: «essent les corrides l'espectacle més apreciat, tant per les jerarquies com per al públic. De fet, els toreros es van arribar a convertir en una espècie d'herois nacionals, mites que traspassaven fronteres»¹⁷³, signes d'Espanyolitat i masculinitat, que feren del toreig la festa Nacional. A partir de la segona dècada del segle XX, però, l'esport, sobretot el futbol, fou una alternativa al tradicional espectacle.

En qualsevol cas durant els anys 70 es produeixen importants canvis en la societat espanyola, que s'està modernitzant, i es van obrint esclatxes en el règim polític espanyol que ja havien començat a gestar-se a finals del 60. Augmenten els universitaris que formen les primeres oposicions al règim,

---

¹⁷¹ El futbol i el cinema seran les dues activitats d'oci durant els anys 50 per les classes populars durant el franquisme. Veure els llibres de Duncan Shaw, *Fútbol y franquismo*. (Madrid: Alianza, 1987); Carlos Fernández, *El fútbol durante la guerra civil y el franquismo* (Madrid: San Martín, 1990).

Altres estudis d'equips representatius a la lliga, com el cas del Barça:

Carles Santacana, *El Barça y el franquismo: crónica de unos años decisivos para Cataluña, 1968-1978* (Madrid: Apóstrofe, 2006).

O el cas del Reial Madrid: Eduardo González, «El Real Madrid, ¿"Equipo del Régimen"? Fútbol y política durante el Franquismo», *Esporte e Sociedade* 14 (2010): 1-19.

I també Ángel Bahamonde, *El Real Madrid en la historia de España* (Madrid: Taurus, 2002).

Pel que fa al binomi futbol i cinema es poden seguir els estudis de Simón, «La utilización del cine y el fútbol durante el franquismo. Kubala en los ases buscan la paz»; Juan Antonio Simón, «Fútbol y cine en el franquismo: La utilización política del héroe deportivo en la España de Franco.», *Historia y Comunicación Social* 17 (18 gener 2013): 69-84, doi:10.5209/rev_HICS.2012.v17.40599.

¹⁷² Demetrio Gutiérrez, *Los Toros de la guerra y del franquismo* (Barcelona: Luis de Caralt, 1978). I sobre la relació amb l'esport: Antonio Rivero, «Los orígenes del deporte y la fiesta taurina», en *Sport and violence*, ed. J.A. Aquesolo (Sevilla: Universidad Pablo de Olavide, 2006), 210-213; Teresa González Aja, *Los Toros, ¿un espectáculo caballeresco?, Documentos: Instituto Nacional de Educación Física* (Madrid: Documentos: Instituto Nacional de Educación Física, 1987); Teresa González Aja, *Los Toros, Introducción del deporte en España: su repercusión en el arte* (Madrid: Edilupa, 2003).

¹⁷³ Fuentsanta Escudero, *Dictadura y oposición al franquismo en Murcia. De las cárceles de posguerra a las primeras elecciones* (Murcia: Editum, 2007), 205.

s'aprova la Ley de Prensa (1966), que propiciava més llibertat de publicació, així com la Ley Orgánica del Estado (1967), es nomena el príncep Joan Carles com a successor de Franco i creix un paper més actiu de les dones, que reclamen més autonomia tant en l'àmbit personal com en el professional, així com una igualtat de drets que s'albirava difícil atès que encara predominava una cultura masculista.

Finalment la Ley para la Reforma Política (1976) va acabar amb les autoritàries lleis fonamentals del regne per donar pas a la Constitució, que va obrir les portes a un estat social i de democràcia.

L'assumpció de l'esport per part del règim totalitari, com veurem en l'apartat següent, fou un fet cabdal en la història social de l'esport a partir de 1939. Anteriorment, en el règim polític democràtic, l'àmbit esportiu no havia estat objecte d'una política estatal específica.

1.5 L'esport en mans del règim: del vermell al blau (1939-1955)

La Guerra Civil iniciada el 17 de juliol de 1936 va marcar profundament el futur de l'Espanya contemporània. La certa expansió de l'esport i de les llibertats femenines (de final dels anys 20 i primera meitat dels 30), es va veure interrompuda dràsticament per la Guerra Civil i la dura postguerra, que en el cas femení en paralizà la normalització que s'havia donat «en les zones urbanes industrials i en algunes capitals de província, però no en la majoria del territori»¹⁷⁴.

El ric procés d'institucionalització esportiu¹⁷⁵ i la lluita que havien dut a terme les institucions esportives exclusivament femenines¹⁷⁶ per la superació d'un

---

¹⁷⁴ Xavier Pujadas, «De espectadoras a protagonistas. Las mujeres y el deporte en la II República Española (1931-1936)», 2012, 56. Es pot consultar en la versió escrita de la conferència realitzada el 28 de març de 2012 a l'INEF de la Corunya.

¹⁷⁵ El procés d'institucionalització de l'esport a Espanya encara ha estat poc investigat. Podem trobar estudis monogràfics sobre les Administracions i funcions públiques Catalanes a: Xavier Torredadella, «L'Esport català durant la Segona República: el Comissariat d'Educació Física i Esports de la Generalitat de Catalunya», *Apunts Educació Física i Esports* 114 (2000): 23-35; Xavier Torredadella, «L'Acadèmia d'Educació Física de Catalunya. Un intent per legitimar un espai institucional i doctrinal de l'educació física en la II República.», *Apunts: Educació Física i Esports* 114 (2013): 23-35.

Xavier Pujadas i Aleix Augué, «La institucionalización deportiva en plena guerra civil. La creación del Instituto de Educación Física y Deportes de Cataluña de 1937», *Atlhos. Revista*

model de societat patriarcal i androcèntric no van salvar-se dels tres anys de disputes. La guerra van suposar un estancament de la societat, la prohibició del ric associacionisme esportiu que havia propiciat el creixement de l'associacionisme femení i l'augment de la participació esportiva popular de l'etapa anterior.¹⁷⁷

El nou règim va contribuir a eliminar el rastre de l'obra realitzada durant el període republicà i la dissolució del procés de normalització de l'esport femení que s'havia esdevingut durant la República.¹⁷⁸

Encara avui resten per identificar molts fets i persones, que en el període (...) tingueren un reconeixement cabdal per legitimitzar la identitat pròpia d'un país que desitjava créixer lliurement. No obstant això, coneixem que, amb el pas del temps i altres condicionants com la Guerra Civil, el llarg exili i la repressió del franquisme, aquests fets, persones i associacions no van poder reeixir amb veu pròpia.¹⁷⁹

Un cop va finalitzar la guerra, es va tenyir de blau el territori nacional. El context era decebedor: moltes pèrdues humanes, sobretot joves, d'altres exiliats o obligats a depurar-se, manca d'instal·lacions, precarietat alimentària i exigències per part del govern que van fer canviar radicalment la sociabilitat esportiva. Aquest fenomen ja s'havia començat a dibuixar durant la Guerra Civil en la zona franquista: «l'esport va deixar de formar part de la sociabilitat

---

Internacional de Ciències Sociales de la Actividad Física, el Juego y el Deporte 3, núm. 3 (2012): 123-143.

Carles Santacana, *La Mancomunitat de Catalunya i la política esportiva*, Barcelona: Generalitat de Catalunya (Barcelona: Generitat de Catalunya, 2004).

A l'obra de Xavier Pujadas i Carles Santacana s'analitzen els elements de continuïtat legislativa entre la Mancomunitat i el govern republicà. Xavier Pujadas i Carles Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1870-1931). Vol.1* (Barcelona: Columna i Diputació de Barcelona, 1994).

¹⁷⁶ Cal destacar el *Club Femení d'Esports de Barcelona* (1928) i d'altres que sorgiren a imatge i semblança d'aquest com el *Club Femenino de Deportes de Madrid*.

¹⁷⁷ Vegeu Pujadas i Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975). Vol.2*, 59. les xifres de les entitats esportives creades a Barcelona i Catalunya entre 1931 i 1936 (p. 19) així com les entitats esportives adscrites al Comitè Català Pro Esport Popular.

¹⁷⁸ Xavier Pujadas, «Del barrio al estadio. Deporte, mujeres y clases populares en la segunda república, 1931-1936», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza, 2011), 125-162.

¹⁷⁹ Torredadella, «L'Acadèmia d'Educació Física de Catalunya. Un intent per legitimar un espai institucional i doctrinal de l'educació física en la II República.», 24.

autònoma per passar a estar sotmès als designis del poder polític»¹⁸⁰. Aquest poder polític, juntament amb l'Església catòlica, van fer difícil l'esport femení sobretot en aquest període. En el següent apartat veurem com es va anar implantant el nou règim que s'apoderà de l'esport, donant-li una forta afirmació ideològica a partir d'unes estructures polítiques i institucionals que foren més radicals al principi. Tot i que a causa de l'aïllament internacional es va canviar d'imatge, no va passar a nivell esportiu, sinó que es mantingué la mateixa estructura esportiva de control absolut. Tot i això, els esports del movimiento van anar minvant, es van començar a obrir noves perspectives en la pràctica esportiva, que havia estat escassa fins a finals de la dècada de 1950, i els resultats internacionals, malgrat la seva pobresa, foren necessaris tant per a l'esport com per a la millora de la política exterior.

1.5.1 Període d'implantació i desplegament inicial de l'esport

L'activitat esportiva durant els tres anys de disputes encara ha estat escassament investigada,¹⁸¹ en un moment que va suposar «el paso del estadio a la trinxera»¹⁸².

L'alçament militar va paraitzar la societat catalana, però l'activitat esportiva no es va aturar i «(...) jugà un paper destacat des dels punts de vista propagandístic, de solidaritat, estratègic i d'aglutinador social, semblant al d'altres manifestacions de la cultura de masses durant la contesa»¹⁸³, però va anar minvant a mesura que avançava el conflicte.

---

¹⁸⁰ Xavier Pujadas i Carles Santacana, «El club deportivo como marco de sociabilidad en España. Una visión histórica (1850-1975)», *Hispania. Revista Española de Historia* 63, núm. 214 (2003): 518.

¹⁸¹ García Candau, *El deporte en la guerra civil*. També, d'altres monografies locals pels casos de València, Galícia i Barcelona: Mestre, J.A. (1987). *Valencia 1936-39: la cultura deportiva de un pueblo*. Valencia: Ajuntament de València.

I les recerques realitzades per Xavier Pujadas i Carles Santacana a partir de 1994 que ha donat vàries publicacions. Recentment s'han publicat els casos català i gallec en la rereguarda a Pujadas, X., & Domínguez, A. (2011). Estadios y trincheras. Deporte y retaguardia en la Guerra Civil, 1936-1939. En X. Pujadas (Ed.), *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010* (pp. 169-201). Madrid: Alianza

¹⁸² Pujadas, «De atletas y soldados. El deporte y la Guerra Civil Española en la retaguardia republicana (1936-1939)», 99-104.

¹⁸³ Xavier Pujadas, «Entre estadios i trinxeres. L'esport i la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)», *Aloma. Revista de Psicología, Ciències de l'Educació i l'Esport* 21 (2007): 19.

L'Olimpiada Popular,¹⁸⁴ pacifista i antifeixista, que s'havia de celebrar a la capital catalana l'estiu de 1936 com a esdeveniment esportiu que s'oposava als Jocs Olímpics de Berlín, es va frustrar.

L'agost de 1938 mitjançant un decret del Ministerio de Educación Nacional, es constituí el Consejo Nacional de Deportes (CND)¹⁸⁵, que estava presidit pel Delegado Nacional de Educación Física y Deportes, el qual també integrava i presidia el nou Comité Olímpico Español (COE)¹⁸⁶ amb seu a Saragossa (tot i l'existència del COE a Barcelona, en territori republicà) i que fou reconegut pel Comité Olímpic Internacional (COI), en una decisió política de l'esport, lluny de

---

¹⁸⁴ Vegeu: Gabriel Colomé i Jeroni Sureda, «Deporte y relaciones internacionales (1919-1939): la Olimpiada popular de 1936», *Centre d'Estudis Olímpics UAB* (1995): 2-22; Gabriel Colomé, «La Olimpiada Popular de 1936: deporte y política», *Institut de Ciències Polítiques i Socials* 264 (2008): 1-29.

André Gounot, «El proyecto de la olimpiada popular de Barcelona (1936). Entre comunismo internacional y republicanismo regional», *Cultura, ciencia y deporte: revista de ciencias de la actividad física y del deporte de la Universidad Católica de San Antonio* 1, núm. CCD3 (2005): 115-123.

Carles Santacana i Xavier Pujadas, *L'Altra olimpiada, Barcelona'36: esport, societat i política a Catalunya (1900-1936)* (Barcelona: Llibres de l'Índex, 1990).

Xavier Pujadas i Carles Santacana, «The popular Olympic Games, Barcelona 1936: Olympians and Antifascists», *International Review for the Sociology of Sport* 27, núm. 2 (1992): 139-148; Jaume Bantulà, «L'altra olimpiada: Barcelona'36», *Aloma. Revista de Psicologia, Ciències de l'Educació i l'Esport* 20 (2007): 343-347. que introdueix l'obra de Carles Santacana i Xavier Pujadas, *L'Altra olimpiada, Barcelona'36* (Barcelona: Llibres de l'Índex, 2006). Finalment, més recentment Pujadas, «Del barrio al estadio. Deporte, mujeres y clases populares en la segunda república, 1931-1936», 162-167.

¹⁸⁵ ESPAÑA. "Decreto sobre la constitución y reconocimiento del Comité Olímpico Español como Consejo Nacional del Deporte". *Boletín Oficial del Estado* (29 agosto 1938), núm. 60, p.958.

¹⁸⁶ Gràcies a Conrado Duránte, director de l'Acadèmia Olímpica a Espanya i estudiós de temes vinculats a l'Olimpisme, es coneix que la data de creació del Comitè Olímpic Espanyol fou el 23 de novembre de 1912 segons el testimoni epistolar de Gonzalo de Figueroa (representant espanyol al Comitè Olímpic Internacional) amb el baró Pierre de Coubertin.

Conrado Duránte, «El Comité Olímpico Español cumple un siglo.», *Centro de Estudios Olímpicos*, 2012, <http://www.estudiosolimpicos.es/index.php/historia/92-centenario-coe.html>.

Segons Bahamonde «despues de varios debates en 1923 vio la luz el COE, cuya actividad apenas incidió en el desarrollo deportivo anterior a la Guerra Civil» Ángel Bahamonde, «La escalada del deporte en España en los orígenes de la sociedad de masas, 1900-1936», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza Editorial, 2011), 109.

la neutralitat, ja que es prengué partit pels insurrectes, la qual cosa remarca la importància que les autoritats donaven a l'esport en ple conflicte bèl·lic.

Aquesta decisió va marcar el rumb de la nova concepció de l'esport. S'assignà la direcció de l'esport de la nova Espanya al partit únic del règim, la Falange Española Tradicionalista y de la JONS (FET i de la JONS)¹⁸⁷, cosa que es concreta el 1941 amb el Real Decret de creació de la Delegación Nacional de Deportes de FET de las JONS, que incloïa el Consejo Nacional de Deportes, el COE i la representació espanyola del COI.¹⁸⁸

Per tant es tractava d'un control que no es limitava a la gestió nacional de l'esport, contravenint els desitjos de Coubertin, que va apostar durant tota la seva vida per mantenir als membres del COI aliens a qualsevol lligam governamental.¹⁸⁹ Malgrat aquest desitjos, Franco va mantenir aquesta il·legalitat fins al 1956. El president de la DND sumava a aquest càrrec polític la presidència del COE, la qual cosa va fer que aquest últim no pogués actuar durant aquesta etapa de forma autònoma.¹⁹⁰ El general Moscardó, l'heroi de la resistència a l'alcàsser de Toledo, fou nomenat primer Delegat Nacional d'Esports i el seu mandat fou efectiu fins a la seva mort, el 1956.

En el decret de creació de la DND, del 22 de febrer de 1941, que més tard fou ampliat,¹⁹¹ es definia breument el paper que l'Estat atorgava a l'esport i les institucions per desenvolupar-lo. Així en el seu preàmbul trobem:

---

¹⁸⁷ Durant el període república van néixer dues organitzacions que tindrien gran rellevància en el règim dictatorial. El 19 de abril de 1937, es va promulgar el Decret d'Unificació, en el que els grups de dretes de preguerra s'integren. «La Falange Española Tradicionalista» fundada per José Antonio Primo de Rivera i «las Juntas de Ofensiva Nacional» constituïda per Onésimo Redondo i Ramiro Ledesma s'integren en una sola entitat política. Es pot llegir en el Decreto núm. 255. -Disponiendo que Falange Española y Requetés se integren, bajo la Jefatura de S. E. el Jefe del Estado, en una sola entidad política, de carácter nacional, que se denominará «Falange Española Tradicionalista de las JONS», quedando disueltas las demás organizaciones y partidos políticos.

ESPAÑA. "Decreto de unificación de FET y de la JONS 19 abril de 1937". *Boletín Oficial del Estado* (20 abril 1937), núm. 182, p. 1033-1034.

¹⁸⁸ Pujadas i Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975)*. Vol.2, 119.

¹⁸⁹ Jean Meynaud, *El Deporte y la política: análisis social de unas relaciones ocultas* (Barcelona: Hispano-Europea, 1972), 105.

¹⁹⁰ Alejandro Viuda-Serrano, «A diplomatic mission: Spain and the 1948 London Olympics», *The International Journal of the History of Sport* 27, núm. 6 (2010): 1084.

¹⁹¹ ESPAÑA. "Decreto de creación de la Delegación Nacional de Deportes". *Boletín Oficial de la Delegación Nacional de Deportes de FET y de las JONS* (5 marzo 1941), p. 1551-1553.

La política del Estado falangista, orientada hacia la unidad y fortalecimiento de cuantas actividades conduzcan a la más firme potencia de la Patria, no puede descuidar en modo alguno al deporte, en que encuentra uno de los principales instrumentos para la entera educación del hombre español. Al partido, como intermediario político entre la Sociedad y el Estado, corresponde mejor que a cualquier otra institución la empresa de animar y dirigir todas las formas del deporte, cuidando no solo el perfeccionamiento de las que sus propias secciones desarrollan, sino también de coordinar todas las actividades del deporte federativo, conservando cuanto hay de sano y aprovechable en la iniciativa de Agrupaciones que cuentan con una brillante historia de Servicios al deporte español. Para servir estas misiones fundamentales y establecer la debida relación con las actividades Deportivas de las Instituciones armadas, se dicta el presente Decreto.¹⁹²

L'esport estava doncs subordinat a la Falange i se'n feia un ús polític, com han destacat múltiples historiadors de l'esport.¹⁹³ Aquest fet es podia llegir a les pàgines del diari *El Mundo Deportivo*, que en la seva reaparició mostrava una imatge del dictador amb unes significatives paraules: «El retorno a la vida de estas hojas, trae consigo la tácita profesión de fe, de la supeditación absoluta del deporte a las grandes directrices que señalan los rumbos nuevos y su servidumbre al ideal patrio como acervo al que indisolublemente se halla vinculado»¹⁹⁴.

Aquest impuls repressor i controlador de l'Estat envers la societat a través de l'esport es va veure reflectit amb la publicació d'un butlletí que regulava per primera vegada l'esport a l'Estat: el *Boletín Oficial de la Delegación Nacional de Deportes de Fet y de la Jons*, que va publicar el seu primer número l'abril de

---

¹⁹² *Ibíd.*, 1551.

¹⁹³ Bahamonde, *El Real Madrid en la historia de España*; González Aja, *Sport y autoritarismos: la utilización del deporte por el comunismo y el fascismo*; Pujadas i Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975)*. Vol.2; Shaw, *Futbol y franquismo*.

Luis Cazorla, «Un campo de deportes, tan imprescindible como una escuela», *El País*, 28 de juliol de 1979, http://elpais.com/diario/1979/07/28/deportes/301960805_8050215.html.

¹⁹⁴ «Al reaparecer», *El Mundo Deportivo*, 31 de diciembre de 1939, 1.

1943 i que establia les normatives esportives. Va ser el canal d'informació oficial per part de l'Estat. En aquest primer número també es va fer incidència sobre el periodisme esportiu donant una sèrie de condicions que contravenien la llibertat d'expressió, com ja es feia des de la llei de premsa de 1938.

En el butlletí del 28 d'agost de 1945 va aparèixer publicada l'aprovació de l'Estatut Orgànic per part del Ministre Secretari General del Movimiento, José Luis Arrese, que seguia en la línia del decret de creació de la DND i que es podia resumir com «la representación político-deportiva frente a todo tipo de instituciones, tanto internas como externas, y con un objetivo fundamental: la uniformización y el control absoluto de la actividad deportiva»¹⁹⁵. Per tant, es seguien incomplint els reglaments del COI a nivell de funcionament i de representació institucional. L'educació física i l'esport estaven sota el control absolut de l'Estat en totes les seves vessants (propostes, competicions, formació, etc.). En aquest estatut també es preveia la realització dels plens anuals del Consejo Nacional de Deportes, que eren més de caràcter descriptiu i informatiu que assembleari. En aquests plens s'aportaven memòries sobre les activitats que havien estat realitzades l'any anterior i es seguia el següent ritual: «memoria de la DND, intervención en el mismo sentido de las federaciones, exposición de líneas de futuro o en torno de actos relevantes, como la participación en Juegos Olímpicos, y discurso de clausura»¹⁹⁶. Tot i la retòrica d'aquests plens imbuïts de proclames patriòtiques i crítiques al professionalisme, les inversions econòmiques per impulsar la pràctica esportiva entre la població i l'accés a noves instal·lacions foren nul·les, així «en los seis Juegos que participó España durante los años de Franco sólo ganó una medalla de oro, dos de plata y dos de bronce»¹⁹⁷. A partir de 1951 van començar a aparèixer algunes escletxes en la dura rigidesa organitzativa, com la flexibilització de la normativa per les juntes directives dels clubs i la creació d'una secció juvenil en la federació espanyola de futbol, que van trencant el monopoli que el Frente de Juventudes exercia sobre els joves.

---

¹⁹⁵ Santacana, «Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961», 220.

¹⁹⁶ *Ibíd.*

¹⁹⁷ González Aja, «La política deportiva en España durante la República y el Franquismo», 186.

1.5.1.1 Les primeres manifestacions esportives a Catalunya

Les primeres manifestacions esportives a Catalunya tingueren un fort accent ideològic, com la recent anomenada «Copa de S.E. el Generalísimo de Fútbol», que es va disputar a l'estadi de Montjuïc de la capital catalana entre el 14 de maig i el 25 de juny de 1939, essent la primera competició nacional després del conflicte bèl·lic. L'elecció de la seu fou per motius polítics i va estar presidida pel General Moscardó, en qui el dictador va delegar la seva representació. D'aquesta cita també cal destacar que Radio Nacional de España a Catalunya (el portaveu radiofònic del règim) va retransmetre-la, essent un fenomen que altres emissores anirien incorporant al llarg de la dècada dels cinquanta¹⁹⁸ i que van afavorir la creació de l'emoció necessària per al bon desenvolupament del fenomen de les travesses que havia nascut l'any 1944. El Sevilla es va imposar al Racing de Ferrol, però més enllà del resultat, el que volem destacar fou l'adopció de signes feixistes a l'inici del partit: «Los dos equipos se alinearon antes del comienzo del partido y elevaron el brazo derecho para hacer el saludo fascista. Pocos segundos más tarde, por los altavoces del estadio irrumpió el himno de batalla falangista "Cara al Sol". Los jugadores empezaron a cantar entusiastamente, y la multitud que llenaba el estadio –donde había muchos militares – pronto les siguió, de pie, con los brazos en alto y cantando como un solo hombre»¹⁹⁹.

Eren uns signes que vinculaven el règim al feixisme i que es van fer presents en les manifestacions esportives fins el 7 de setembre de 1945, quan el règim començava a maquillar la seva dictadura, i en va derogar l'oficialitat.

Els esports socialment més rellevants a Catalunya en el període foren el futbol, la boxa, el ciclisme (practicats només pels homes) i el bàsquet, juntament amb el naixement o renaixement d'alguns esports. Aquests esports s'identificaven amb ciutats, com Granollers, Reus i Viladecans, i foren desenvolupats per clubs pioners com el Club Natació Reus Ploms, el Reus Deportiu, el Balón a mano Granollers i la secció de beisbol del CD Viladecans. La pràctica de l'handbol, el voleibol, el minoritari beisbol, el tennis, amb la celebració des de 1953 del

---

¹⁹⁸ Pujadas i Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975)*. Vol.2, 160.

¹⁹⁹ Shaw, *Fútbol y franquismo.*, 17.

torneig internacional Comte de Godó, del motociclisme amb les 24 hores de Montjuïc, i finalment de l'hoquei patins, que tingué molt èxit internacional des que es van assolir els campionats mundials de 1951 i 1954, eren el símptoma que l'esport estava renaixent de les seves cendres.

L'atletisme i la natació restaven una mica a l'ombra atès que la construcció de les instal·lacions per desenvolupar-los era més costosa i que el canvi de règim havia atemptat contra el ric teixit associatiu popular que els havia fet créixer. Durant la dècada dels 40 només hi havia dues piscines, la del CN Barcelona i la del CN Catalunya, que aglutinaven nadadors i nadadores sota una estricta reglamentació. En canvi, a les curses atlètiques que es realitzaven al carrer la participació femenina hi era dificultosa, com veurem en els capítols 4 i 5.

En el proper apartat veurem com estava estructurat l'esport en l'àmbit organitzatiu i d'organigrama i quin era el principal modus operandi.

1.5.2 L'estructura esportiva al servei del projecte polític i les estratègies de control

A nivell organitzatiu, com ja hem dit, la direcció de l'esport a Espanya fou confiada a la Secretaría General del Movimiento Nacional,²⁰⁰ encapçalada pel Ministre Secretari General. Dins d'aquesta, l'organisme regulador era la DND, que controlava tots els aspectes referits a l'esport, des de competicions fins a «secciones como medicina deportiva, jurídica, transportes, prensa y propaganda, el departamento de deportes militares y el de deportes del movimiento y ostentaba igualmente la jefatura del departamento de federaciones nacionales»²⁰¹.

La DND, amb una estructura altament jerarquizada, es va dedicar a normativitzar, regular i controlar totes les activitats esportives. Recollia en el seu organigrama tres tipus d'organismes esportius diferents: federacions nacionals, deportes del Movimiento i esports militars, cadascun dels quals era independent,²⁰² Mentre l'esport de competició i la representació internacional estaven dirigits des de la DND, les federacions i el COE, la Falange aglutinava

---

²⁰⁰ *Ibíd.*, 37.

²⁰¹ González Aja, «Monje y soldado. La imagen masculina durante el Franquismo.», 72.

²⁰² Pujadas i Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975)*. Vol.2, 123.

la base social de l'esport i el departament de relacions amb l'educació física i els esports de l'exèrcit.

La DND, des d'aquesta lògica piramidal i autoritària, va uniformitzar tant les estructures territorials com les diferents federacions esportives, fent-les clòniques a tot l'Estat, independentment de l'esport o del punt de partida de les diferents realitats nacionals. Un esglaó per sota trobem les federacions nacionals i les regionals, que finalment eren l'enllaç de control amb les entitats o clubs en aquest entramat organitzatiu.

També va capgirar el funcionament democràtic anterior: l'estructura ja no era de baix a dalt, sinó que els socis ja no tenien capacitat per escollir els dirigents dels diferents clubs i associacions. Era la Delegació la que nomenava els presidents i vicepresidents de les federacions nacionals, uns càrrecs directius irrenunciables, dels quals només el poder absolut podia cessar o destituir. Aquests càrrecs, al seu torn escollien els de les delegacions regionals. I aquests darrers, nomenaven el president i el vicepresident amb l'autorització de les federacions nacionals respectives. La resta de membres que formaven part de les juntes directives, els triava el president a partir d'unes ternes de candidats per a cada càrrec proposades per l'assemblea general, amb la condició que remarcava l'article 62 de l'estatut orgànic: «la comisión directiva habrá de estar integrada necesariamente por dos socios que tengan la condición de militante del Movimiento». Posteriorment es suavitzarien les normes i aquesta se suprimí el 1951²⁰³.

Seguint la línia de control i de repressió d'instàncies superiors, el president, segons l'article 65 d'aquest mateix estatut, tenia dret a vetar les propostes dels socis, que d'altra banda tan sols podien apel·lar a la federació, que en donaria la sentència, sense possibilitat que es discutís amb la resta d'associats.

---

²⁰³ Es pot llegir a les Normas para la constitución de juntas directivas de las sociedades deportivas, Boletín oficial de la Delegación Nacional de Deporte, nº 93, enero de 1951. Aquesta norma suprimia la necessitat que dos membres fossin de falange i eliminava el sistema de ternes, tot i que l'elecció feta per l'assemblea general de socis havia de ser ratificada per la federació nacional respectiva, que mantenia el dret a nomenar directament als membres de la junta en cas de que rebutgessin dues vegades la proposta dels socis.

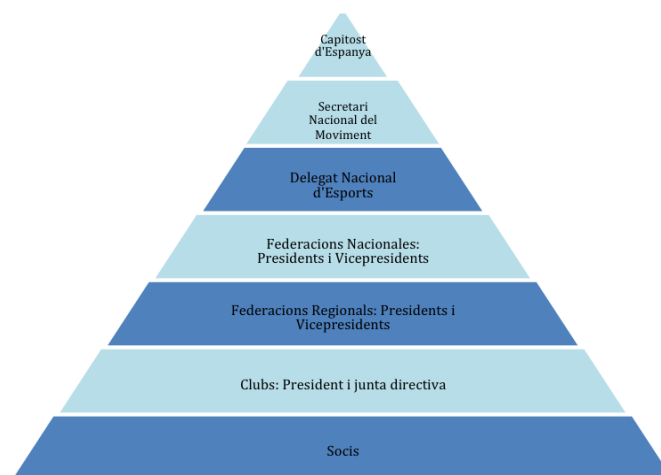
ESPAÑA. "Normas para la constitución de las Juntas directivas de las sociedades deportivas". *Boletín Oficial de la Delegación Nacional de Deportes de FET y de las JONS* (enero 1951), núm.93.

Finalment en funció de la importància dels clubs, uns organismes o altres n'aproven les directives i els tipus de competicions. Els clubs, obligatòriament pertanyents a alguna Federació, s'havien de sotmetre a les disposicions i al poder jeràrquic de la DND, per poder participar legalment a les competicions. També havien de remarcar aquesta submissió a la Delegació:

En dichos Estatutos se consignarán el nombre de la sociedad o club, que deberá ser español; su constitución y objeto, su residencia y organización; la forma de funcionamiento y dirección; su sumisión a la autoridad de la D.N.D., a través de la Federación o Federaciones correspondientes, y el procedimiento de designación de sus miembros directivos.²⁰⁴

Finalment per si el grau de control no era suficient, segons l'article 4 del Decret de la DND, «el control sobre las Federaciones Deportivas era total, pudiendo vetar cualquier decisión federativa que no fuese del agrado de la dirección política»²⁰⁵. Per tant l'esport estava totalment sotmès i s'impedia qualsevol tipus de protagonisme social.

Figura 1.1: Estructura piramidal de la jerarquia esportiva estatal (1949-1975)

Font: Adaptat de Xavier Pujadas i Carles Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975)*. Vol.2 (Barcelona: Columna i Diputació de Barcelona, 1995), 135.

²⁰⁴ ESPAÑA. "Aprobación del estatuto orgánico de la Delegación Nacional de Deportes". Boletín Oficial de la Delegación Nacional de Deportes (agosto, 1945), núm.28. Citat a Santacana, «Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961», 219-220.

²⁰⁵ Shaw, *Fútbol y franquismo.*, 31.

Pel que fa a l'esport federat, és a dir, les competicions esportives de diferents categories organitzades pels clubs, trobem que el règim va voler incidir en la base, donat que tenia molt clar el sentit polític, cultural i la base social d'aquests clubs i associacions esportives que s'havien anat desenvolupant de forma independent al llarg del primer terç del segle XX. En paraules de Xavier Torredadella, podem copsar *l'emergència social* d'aquestes entitats a principis de segle, amb la creació de les primeres associacions de clubs i la seva expansió: «a Barcelona el 1903 es creen l'Associació de Clubs de Foot-ball i l'Associació de Lawn-tennis. En pocs anys es van anar construint altres associacions i federacions esportives. L'ambient esportiu i gimnàstic que es generava a Barcelona també és va contagiar arreu del principat»²⁰⁶.

Així, «les primeres accions realitzades foren altament repressives, fent desaparèixer entitats considerades pròximes als postulats republicans, obrers o nacionalistes»²⁰⁷, com per exemple el Comitè Català pro Esport Popular o la desaparició del Club Femení d'Esports, palestra o la joventut republicana. També van desaparèixer per l'exili d'alguns dels seus membres o la depuració d'idees o persones. Al mateix temps hi va haver el canvi forçós de nom en alguns clubs, sobretot en aquells que sonés a estranger o català: el Futbol Club Barcelona passà a anomenar-se Barcelona Club de Futbol (ja que futbol club era considerada una fórmula estrangeritzat), el FC Martinenc s'anomenà UD San Martin del 1939 al 1975 i la UE Sant Andreu hagué d'anomenar-se CD San Andrés entre 1939-1980. També es va obligar a l'eliminació d'alguns símbols en els emblemes i escuts, com el cas del CE Júpiter, que durant un any fou obligat a dir-se CD Hércules, i se li prohibiren l'escut per pro-catalanista i alguns dels seus himnes, cosa que li feia perdre les característiques essencials. En aquest sentit també cal «remarcant la marginació del català de les llegendes de les medalles, imposada per les autoritats de l'època en els primers anys, i fruit més tard de l'acomodació o l'autocensura»²⁰⁸.

---

²⁰⁶ Xavier Torredadella, «El boom de l'esport, ideologia i societat a l'esport targarí (1920-1937)», *Urtx revista cultural de l'Urgell* 25 (2011): 427.

²⁰⁷ Pujadas i Santacana, «El club deportivo como marco de sociabilidad en España. Una visión histórica (1850-1975)», 519.

²⁰⁸ Rafael Comas, «La medallística terrassenca fins a la Guerra Civil (1884-1936)», *Terme* 13 (1998): 85.

El segon organisme, los deportes del movimiento, fou un plagi dels models d'estat totalitaris, nazistes i feixistes, però amb la diferència que aquests havien fet ús de l'esport per preparar la guerra. Era el símbol de l'esport franquista, inspirat en valors militars i jeràrquics, es realitzava al marge de l'esport federat, amb practicants i campionats propis i amb un objectiu més d'adoctrinament que es basava en la disciplina i fidelitat al nou estat. Aglutinava la base esportiva social de tot el país en diferents organismes específics per cadascun. Així, l'esport femení era dirigit per la Regiduría Central de Educación Física a través de la Sección Femenina (SF), les activitats esportives per als joves es vehiculitzaven a través del Frente de Juventudes (FJ) sota el guiatge de l'assessor nacional d'educació Física. El Sindicato Español Universitario (SEU), incorporat a l'estructura del FJ, tenia encomanada l'educació física en l'àmbit universitari i l'obra sindical de Educación y Descanso (EyD) promovia tot tipus d'activitats artístiques, culturals i esportives per als treballadors al marge de l'àmbit federatiu. Prenen especial rellevància les realitzades el dia del treball. Les seves direccions nacionals es trobaven a Madrid i mitjançant les Secretarías Provinciales es ramificaven per tota Espanya.

Finalment, en un pla més igualitari, donat que la relació amb els militars era diferent que amb els clubs o afiliats al partit, trobem els anomenats deportes militares, que foren el vehicle d'introducció de l'educació física en la instrucció militar.

Malgrat que el plantejament deixava molt clara l'estructura i els objectius, a nivell pràctic foren múltiples les confusions entre l'esport federat i «los deportes del movimiento». La DND va dedicar el Boletín Oficial del 10 de febrer de 1944 a determinar «las relaciones del deporte del Movimiento y el federado»²⁰⁹.

Aquestes confusions es donaven quan els esportistes del movimiento volien compatibilitzar la seva activitat esportiva amb l'esport federat i per fer-ho havien de rebre una autorització del cap d'esports. Es volia evitar que els menors de 18 anys perdessin la instrucció del *movimiento* que adquirien a través de dit enquadrament.

D'altra banda, la mateixa delegació va permetre que equips del movimiento alternessin la seva participació en competicions federades, donant una via

---

²⁰⁹ Santacana, «Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961», 212.

d'escapament que alguns ben aviat aprofitaren per renunciar als esports del movimiento, sobretot a partir de 1945, quan les organitzacions feixistes començaven a trontollar. Aquest fet era una clara contradicció entre l'avenç de l'esport professional, competitiu i font d'espectacle, versus un esport controlat i imbuït de valors falangistes.

En resum durant les dècades de 1940 i 1950 l'estructura organitzativa del franquisme estava molt delimitada i es va anar implementant, tot i que va partir alguns lleugeres modificacions respecte a l'orientació inicial. Foren unes dècades en què per primera vegada l'esport va tenir una política al darrera que ho controlava tot, imbuïda de patriotisme i consideracions ideològiques. També estava plena de contradiccions entre allò que teoritzava i la realitat pràctica, una realitat en la que la població era més espectadora esportiva que protagonista, i en què l'esport federat, sobretot el futbol, va créixer molt més que l'esport formatiu, atès que les polítiques realitzades eren més de control que de foment i de facilitació de la pràctica esportiva. En aquestes dècades fou difícil l'impuls esportiu en una població marcada per les penúries d'una difícil postguerra.

1.6 Progressiva desfalangització de l'esport (1955-1975)

A mitjans dels anys cinquanta es van començar a superar les misèries de la guerra i les condicions de vida presentaren una milloria respecte a les etapes anteriors. La brutalitat de la censura i la repressió es va anar debilitant, els discursos van començar a afeblir el to ideològic del Movimiento, que va anar abandonant progressivament l'esport falangista, i els canvis en la direcció de la Delegació Nacional varen donar més pes a l'educació física i a un nou discurs oficial més tecnocràtic. Tot i que aquests canvis van anar normalitzant la situació de l'esport, encara estava lluny de la riquesa associativa i la internacionalització viscuda a la Catalunya anterior a l'esclat de la Guerra Civil. L'obertura a l'exterior facilitada per la finalització de l'aïllament internacional i escenificada en els Jocs de Mediterrani, la millora del finançament amb l'increment d'instal·lacions i el progressiu creixement de clubs i associats, van oferir un lenta però continuada transició cap al desenvolupament.

1.6.1 Dels Jocs del Mediterrani a la llei d'educació física (1955-1961)

En el nou context polític ja es mirava de reüll la misèria de la guerra i la brutalitat de la repressió, s'abandonava l'autosuficiència i s'obrien mirades cap a l'exterior gràcies a la finalització de l'aïllament internacional que havia viscut Espanya fins llavors.

La realització a la capital catalana de la segona edició dels Jocs del Mediterrani (1955) denotà el paper i la importància de l'esport i de la capital catalana, essent capdavantera en aquest tipus d'iniciatives a Espanya.

Els Jocs del Mediterrani, que encara es celebren, són un jocs esportius que inclouen diferents disciplines i en els quals participen els estats banyats pel Mediterrani. La ciutat catalana, aprofitant un mínim d'instal·lacions emblemàtiques que ja es tenien i que requerien només alguna petita reforma, tals com l'estadi de la Foixarda, l'estadi i la piscina de Montjuïc, els camps de les Corts i Sarrià, juntament amb d'altres i amb la construcció del pavelló municipal d'esports de Montjuïc, van fer revifar les potencialitats esportives que la ciutat no havia pogut mostrar a l'Olimpíada Popular i de retruc van potenciar la pràctica esportiva catalana. Així mateix, la realització d'aquestes proves a imatge i semblança dels Jocs Olímpics, va donar categoria a uns esports minoritaris que estaven a l'ombra del futbol, que era l'esport rei en el món esportiu català i espanyol durant les dècades de 1940 i 1950. Aquests esports van ser amplificats per la premsa i les retransmissions radiofòniques. L'èxit d'aquests jocs es degué també a la bona feina del comitè organitzador, en el qual ja destacava el jove Joan Antoni Samaranch, que l'any següent fou nomenat delegat a Catalunya de la Delegación Nacional de Deportes, de manera que es va dotar aquest càrrec d'una representativitat efectiva.

A nivell exterior també foren significatives les cinc copes d'Europa consecutives que el Real Madrid encadenà des de 1956 i la rivalitat existent amb el Futbol Club Barcelona, que va tenir en el fitxatge polèmic de Di Stefano pel Real Madrid durant l'any 1953 un motiu més per a la discòrdia.

Si l'efervescència esportiva ja estava bullint, també ho feia la política i l'economia; així, la transició tecnocràtica estava a punt de substituir ministres que havien donat suport al dictador des dels seus inicis. En aquest context, el 12 d'abril de 1956, morí el general Moscardó que havia format part de l'esport espanyol des dels inicis de la «Nueva España» i fou substituït per un home del

règim, José Antonio Elola Olaso. Sota el seu mandat es van produir certes modificacions de l'orientació inicial. La Delegación Nacional de Educación Física y Deportes de FET y de las JONS, al maig de 1956 passà a anomenar-se Delegación Nacional de Educación Física y Deportes adscrita a la Secretaria General del Movimiento. Aquest canvi de nom no fou banal, ja que a partir d'aquest moment els aspectes formatius guanyaren terreny i fins i tot es produïren certs canvis organitzatius com la independència jurídica del COE respecte de la DND, un canvi aparentment important però que només fou una acció simbòlica, atès que el delegat nacional d'esports era automàticament president del COE.

Una de les primeres accions que es dugueren a terme fou la renúncia als Jocs Olímpics de Melbourne perquè Espanya es va sumar al boicot anticomunista que alguns països van promoure pels esdeveniments d'Hongria. Certament, però, per a un país que començava a treure el cap, era complex, a nivell econòmic i pràctic, fer arribar una important delegació d'esportistes a un país tan llunyà.

Altres canvis organitzatius substancials foren la creació el 1958 de les juntes provincials d'educació física i una proposta que «reduïa el control absolut del president sobre tota la junta i s'obrien algunes possibilitats de participació molts controlades, naturalment, per als Clubs»²¹⁰.

En aquesta línia de canvis, el 1959 «Elola sintetizaba los Nuevos planteamientos en el lema “deporte, necesidad pública”, con un lenguaje bastante diferente del militarista de postguerra»²¹¹. Aquest missatge era més proper a les democràcies europees, que posaven èmfasi en la importància de la pràctica esportiva per part de tota la població. Tots aquests neguits que s'anaven discutint des de mitjans dels cinquanta, es van veure culminats amb l'aprovació de la Ley de Educación Física de 1961, coneguda amb el nom del delegat nacional d'esports, llei Elola-Olaso, que va aportar un nou discurs oficial. Entre les millores que es van assolir podem destacar: la creació de la Mutualitat General Esportiva, la repercussió dels diners de les travesses en

---

²¹⁰ Pujadas i Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975)*. Vol.2, 175.

²¹¹ Santacana, «Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961», 226.

l'esport i la creació de l'Instituto Nacional de Educación Física (INEF), però «todo esto referido a la educación física masculina, porque en la España de principios de la década de 1960, el INEF no daba cabida a la mujer»²¹².

Per poder copsar la rellevància i els aspectes destacats del moment es poden consultar els plens del període que feien referència a aspectes de caràcter tècnic com «la difusió propagandística, la construcció d'instal·lacions, la preparació de professorat per l'ensenyament i fins i tot la creació de clubs»²¹³.

Alguns d'ells es van constatar amb la celebració de la I Asamblea Nacional de Periodistas Deportivos (1959) i la modernització de l'estructura esportiva amb la creació del Servicio de Divulgación Técnico Deportivo dins la Delegación.

A partir de 1960 el fracàs de l'esport falangista es va fer palpable amb la integració dins de l'esport federat, que havia augmentat el nombre de practicants afiliats a clubs esportius. Aquest triomf de l'esport espectacle es podia veure refrendat amb la creació de noves instal·lacions, com el Camp Nou que l'any 1957, gràcies al Barça de les 5 copes, havia deixat petit l'estadi de les Corts, i també amb la nova seu del Real Club Marítim de 1959. Altres manifestacions foren el patrocini dels clubs participants a la Volta a Catalunya de ciclisme durant el 1960, la realització de la primera lliga estatal de bàsquet durant la temporada 1956-57 i els primers tornejos estiuencs de futbol que començaven a aparèixer. L'esport s'estava desenvolupant, com veurem en l'apartat següent.

1.6.2 L'esport en el desenvolupament (1961-1975)

La nova estructura governamental de 1957 fruit de l'accés al poder dels tecnòcrates, propers a l'Opus Dei, facilità un canvi en la direcció de les polítiques econòmiques. Els plans d'estabilització començaren a donar els seus fruits i provocaren que durant els anys seixanta i setanta hi hagués una transformació econòmica i també social del país. L'Espanya tradicional es va anar modernitzant i els canvis socials europeus aconseguiren per primera vegada penetrar a través del turisme, els mitjans de comunicació i de

---

²¹² González Aja, «Contamos contigo. Sociedad, vida cotidiana y deporte en los años del desarrollismo, 1961-1975», 325.

²¹³ Pujadas i Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975)*. Vol.2, 175.

l'emigració en un país que s'anava despertant dels estrets límits de la dictadura franquista que, malgrat tot, es seguia mantenint força immòbil.

Les noves generacions que no havien patit la guerra ni havien conegut la cartilla de racionament anhelaven i reclamaven més llibertat per poder fugir de la cotilla moral que l'Església catòlica havia imposat durant el Franquisme.

En aquesta transformació hi van jugar un paper molt important varis factors. El turisme a poc a poc va introduint la cultura europea de l'oci, juntament amb nous costums i formes de vida més moderns, com per exemple la introducció del biquini a les platges o l'eclosió de la música pop, que va portar associades «una forma de ser, de vestir, de cantar y de bailar»²¹⁴. També cal tenir en compte la realització a Barcelona del saló nàutic a partir de 1963 i del saló de l'automòbil a partir de 1966, així com la creació de piscines en complexos turístics, i la creixent vinculació entre turisme i l'esport, que el «Régimen quería promocionar a finales de la década de 1960 como Estaciones invernales, Puertos Deportivos, Golf, caza y Pesca»²¹⁵, les inversions estrangeres, el creixement demogràfic, l'emigració del camp a la ciutat, o fins i tot exterior, i la creixent urbanització i industrialització que provocaren canvis en la fisonomia del país i en les estructures de classe social, amb certes desigualtats. Aquesta millora econòmica va permetre que es facilités una progressiva incorporació a l'esport, procés que va acabar de concretar-se en el període democràtic, però durant aquesta etapa ja es va fer pal·lès a Catalunya l'augment del «nombre de clubs esportius adscritos a les federacions, i el nombre de llicències que aquests últims emetien»²¹⁶.

Les causes d'aquest augment de participació foren diverses. Per una banda, l'aparició del fenomen televisiu a partir de 1959 va permetre atansar l'esport espectacle tant nacional com internacional i elevar algunes figures masculines a l'alçada dels mites; ens referim a esportistes que van obtenir èxits tot i l'escassetat de mitjans dels que es disposaven en aquells moments, com el malaguanyat gimnasta Joaquim Blume, que va morir en un accident aeri el 29

---

²¹⁴ Paloma Otaola, «La música pop en la España franquista: rock, ye-ye y beat en la primera mitad de los años 60», *ILCEA*. 16 (2012): 7.

²¹⁵ González Aja, «Contamos contigo. Sociedad, vida cotidiana y deporte en los años del desarrollismo, 1961-1975», 333.

²¹⁶ Pujadas i Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975)*. Vol.2, 191.

d'abril del 1959, el tennista Manolo Santana, l'esquiador Francisco Fernández Ochoa o durant els anys setanta el motorista Ángel Nieto. També va propiciar l'augment de participació la política de «acercar el fútbol a todos»²¹⁷, fenomen que fou criticat pels intel·lectuals, que manifestaven certs prejudicis al respecte i demanaven més interès per la cultura.

L'aparició de la televisió va incidir també en les retransmissions periodístiques i radiofòniques, que creaven un nou model de periodisme esportiu. L'aparició de la Ley de Prensa e Imprenta de 1966, coneguda més popularment per la llei Fraga, nom del ministre que havia arribat al ministeri d'informació i turisme substituint al destituït Arias Salgado, va facilitar l'alleujament de la censura i la llibertat d'expressió. Això va permetre anar més enllà de la descripció o publicació dels resultats, donant la possibilitat de realitzar anàlisis crítiques.

Un altre factor rellevant fou la creació de noves instal·lacions en un país on mancaven. El creixement era molt pobre i es feia constar en els plens de la Delegació Nacional, així destaquem el Plan Nacional Ideal de Instalaciones Deportivas 1969-73 que «pone de manifiesto su penuria y la imposibilidad de llevarlo a cabo debido al coste económico»²¹⁸. Per fer-ho realitat foren necessàries les inversions de les institucions públiques, ajuntaments i diputacions.

Finalment cal destacar les campanyes de promoció que es van realitzar des de l'Estat. Joan Antoni Samaranch, recent nomenat Delegado Nacional de Educación Física y Deportes (1966-1970), havia agafat el relleu d'Elola Olaso a principis de 1967 i, prenent com a referència la filosofia de «l'esport per a tothom» afavorida pel Consell Europeu, pretenia despertar la consciència del país sobre els beneficis que aportava la pràctica esportiva a partir d'iniciatives com la campanya «contamos contigo». Aquesta fou «una campaña popular conocida por la inmensa mayoría de los españoles (...) pero eso no significó que el deporte fuese más accesible»²¹⁹. Posteriorment sota la direcció de Joan Gich, que va encapçalar la Delegación Nacional de Educación Física y Deportes entre 1970 y 1975, es portaren a terme diverses campanyes de

---

²¹⁷ González Aja, «Contamos contigo. Sociedad, vida cotidiana y deporte en los años del desarrollismo, 1961-1975», 338.

²¹⁸ *Ibíd.*, 350.

²¹⁹ *Ibíd.*, 352.

promoció, com «Educación Física y deporte para todos», que feia èmfasi en el temps lliure i en la integració esportiva per a la participació de tothom. Tanmateix, en paraules del mateix Gich, s'estava produint un «desbordament». «Els anys 70 van significar el col·lapse del sistema esportiu franquista»²²⁰, però també a nivell social i polític hi hagué una sèrie de moviments que serien el motor del canvi de rumb a Espanya: «los innumerables conflictos laborales, el Estado de excepción de 1969, la designación en el mismo año de Juan Carlos como sucesor y los insistentes rumores sobre el mal estado de salud de Franco configuraron un paisaje político intrarrégimen muy distinto a la década de 1950»²²¹.

Les debilitats de la dictadura eren cada cop més visibles, tot i que seguia mantenint la seva duresa en execucions com les de Puig i Antich (1974) o les duríssimes penes de l'anomenat procés 1001 contra 10 dirigents de Comissions Obreres. Franco cada cop estava més deteriorat físicament i mentalment. Es començaven a presentar una sèrie de fissures internes entre les famílies del règim que l'oposició millor organitzada va voler aprofitar per fer trontollar la dictadura. L'oposició era cada cop major per part dels obrers, dels estudiants i fins i tot de l'Església que s'allunyava del règim. L'assassinat de Carrero Blanco, estret col·laborador de Franco, en mans d'ETA, i finalment la crisi econòmica del 1973, van destapar les ànsies de llibertat d'un poble que amb la mort del dictador el 20 de novembre de 1975 va emprendre la via democràtica respecte la vida i l'esport.

---

²²⁰ Pujadas i Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975)*. Vol.2, 206.

²²¹ González Aja, «La política deportiva en España durante la República y el Franquismo», 330.

A tall de síntesi

<p>Les grans etapes del règim i de l'esport en aquest període</p>	<p>Les grans etapes del règim</p> <ul style="list-style-type: none"> • Espanya és el país d'Europa on la política feixista va durar més anys. • El règim va suprimir les llibertats democràtiques (de la 2ª República) i va instaurar la concentració de l'autoritat en la figura del dictador. • Règim amb molts canvis i difícil de definir per la historiografia i la politologia. • Grans debats terminològics des que Linz (1964) el defineix com un règim autoritari amb pluralisme limitat. • Podem parlar de franquismes (diferents etapes), que s'han definit de diverses maneres • Primera etapa del franquisme (1936-1945), una etapa d'implantació i afermament del règim. • Segona etapa del franquisme (1945-1959), una etapa que va del boicot internacional al canvi d'imatge del règim. • Tercera etapa del franquisme (1959-1975), una etapa de debilitament del règim. <p>Les grans etapes de l'esport</p> <ul style="list-style-type: none"> • La majoria d'autors han seguit els períodes de la historiografia. • Bàsicament en els períodes esportius s'han ajuntat la primera i la segona etapa. • La primera etapa s'ha anomenat etapa blava (1939-1955), l'esport està en mans del règim. • La segona etapa (1955-1975) està caracteritzada per un intent de normalització dins del règim i per passar «de la España del Movimiento a la España en Movimiento». • L'humorista Acebedo proposa una visió del franquisme amb 3 generacions, la «generación polititzada» (1936-1946), la «generación futbolitzada» (1947-1966) i finalment la «generación contestataria» (a partir de 1967). 								
<p>Els primers compassos de la dictadura franquista</p>	<table border="1"> <tr> <td data-bbox="341 1137 584 1308"> <p>La Política franquista vers Catalunya. L'ocupació i les primeres lleis franquistes</p> </td> <td data-bbox="584 1137 1378 1308"> <ul style="list-style-type: none"> • Mesures de control de l'Estat i supressió de les autonomies. • Causes per al desenllaç final de la batalla entre nacionals i republicans. • Els primers anys foren de feixitització: àmplia normativa legislativa i mancances de drets individuals i polítics propis de les democràcies. • Institucionalització del règim. </td> </tr> <tr> <td data-bbox="341 1308 584 1541"> <p>Les dones perden terreny</p> </td> <td data-bbox="584 1308 1378 1541"> <ul style="list-style-type: none"> • Les dones perden els avantatges aconseguits durant la segona república. • Imposició del servei social. • Lleis fonamentals del règim. El Fuero del Trabajo i altres disposicions regularien la vida econòmica i laboral de les dones. • Evolució legal cap a la igualtat, que no s'aconsegueix fins a la llei de 22 de juliol de 1961, tot i que amb algunes excepcions. • Les limitacions de l'anterior llei no es superen plenament fins la llei 96/1966 de 28 de desembre. </td> </tr> <tr> <td data-bbox="341 1541 584 1711"> <p>La repressió franquista</p> </td> <td data-bbox="584 1541 1378 1711"> <ul style="list-style-type: none"> • Repressió franquista i violació dels drets humans. • Fou més crítica fins la caiguda dels règims totalitaris europeus. • La repressió fou efectiva per una sèrie de lleis, com la de Responsabilidades Políticas (1939) i la de Represión de la Masonería i el Comunismo (1940). • Pèrdua de capital humà. </td> </tr> <tr> <td data-bbox="341 1711 584 1771"> <p>El nou estatus de l'església</p> </td> <td data-bbox="584 1711 1378 1771"> <ul style="list-style-type: none"> • Autoritats civils i religioses: nou estatus fruit del suport al règim. • Durant la República, molta crispació entre l'Església i els republicans. </td> </tr> </table>	<p>La Política franquista vers Catalunya. L'ocupació i les primeres lleis franquistes</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Mesures de control de l'Estat i supressió de les autonomies. • Causes per al desenllaç final de la batalla entre nacionals i republicans. • Els primers anys foren de feixitització: àmplia normativa legislativa i mancances de drets individuals i polítics propis de les democràcies. • Institucionalització del règim. 	<p>Les dones perden terreny</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Les dones perden els avantatges aconseguits durant la segona república. • Imposició del servei social. • Lleis fonamentals del règim. El Fuero del Trabajo i altres disposicions regularien la vida econòmica i laboral de les dones. • Evolució legal cap a la igualtat, que no s'aconsegueix fins a la llei de 22 de juliol de 1961, tot i que amb algunes excepcions. • Les limitacions de l'anterior llei no es superen plenament fins la llei 96/1966 de 28 de desembre. 	<p>La repressió franquista</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Repressió franquista i violació dels drets humans. • Fou més crítica fins la caiguda dels règims totalitaris europeus. • La repressió fou efectiva per una sèrie de lleis, com la de Responsabilidades Políticas (1939) i la de Represión de la Masonería i el Comunismo (1940). • Pèrdua de capital humà. 	<p>El nou estatus de l'església</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Autoritats civils i religioses: nou estatus fruit del suport al règim. • Durant la República, molta crispació entre l'Església i els republicans.
<p>La Política franquista vers Catalunya. L'ocupació i les primeres lleis franquistes</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Mesures de control de l'Estat i supressió de les autonomies. • Causes per al desenllaç final de la batalla entre nacionals i republicans. • Els primers anys foren de feixitització: àmplia normativa legislativa i mancances de drets individuals i polítics propis de les democràcies. • Institucionalització del règim. 								
<p>Les dones perden terreny</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Les dones perden els avantatges aconseguits durant la segona república. • Imposició del servei social. • Lleis fonamentals del règim. El Fuero del Trabajo i altres disposicions regularien la vida econòmica i laboral de les dones. • Evolució legal cap a la igualtat, que no s'aconsegueix fins a la llei de 22 de juliol de 1961, tot i que amb algunes excepcions. • Les limitacions de l'anterior llei no es superen plenament fins la llei 96/1966 de 28 de desembre. 								
<p>La repressió franquista</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Repressió franquista i violació dels drets humans. • Fou més crítica fins la caiguda dels règims totalitaris europeus. • La repressió fou efectiva per una sèrie de lleis, com la de Responsabilidades Políticas (1939) i la de Represión de la Masonería i el Comunismo (1940). • Pèrdua de capital humà. 								
<p>El nou estatus de l'església</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Autoritats civils i religioses: nou estatus fruit del suport al règim. • Durant la República, molta crispació entre l'Església i els republicans. 								

1. Esport, política i societat durant el franquisme

<p>Del maquillatge dictatorial a la democràcia</p>	<ul style="list-style-type: none"> • La fi de la Segona Guerra Mundial i la derrota de les potències de l'Eix força la dictadura a maquillar les seves proclames totalitàries. • Depuració de simbologia i faramalla feixista (1945). • Aprovació de diferents lleis. • Nou govern amb retrocés dels falangistes (destitució de Suñer) i augment dels catòlics, però amb membres de totes les famílies polítiques. • Aïllament internacional (1945-1953). Conferència de Potsdam (1945). • Govern dels tecnòcrates (1957) i fi de l'aïllament (1953-1959). • Plans d'estabilització (1959). • Importància de la societat de consum, del turisme i de l'emigració. • Durant els 60, canvis polítics i socials. • Anys 70: s'obren esclatxes en el règim. • Finalment la llei per la reforma política acaba amb les autoritàries lleis fonamentals del règim i dona pas a la Constitució i la democràcia. 	
<p>L'esport sota el poder polític. Etapa blava (1939-1955)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Pèrdues humanes, materials i d'instal·lacions esportives. • Precarietat econòmica. • Precarietat alimentària: racionament. • Exili, presó, depuració d'idees o mort de membres esportius. • Canvi forçós de noms de clubs. • Desaparició d'entitats i clubs, obrers, nacionalistes o republicans. • Eliminació de símbols, emblemes o himnes catalans. • Marginació del català. • Estructures polítiques i esportives de control, organització i repressió. • L'esport subordinat a la Falange. • Patriotisme i afirmacions ideològiques. • Crítiques al professionalisme. • Fins a 1950, pràctica esportiva escassa. • Domini del futbol espectacle durant la dècada 1940-50. • Nul·les inversions econòmiques. • Canvis en la sociabilitat esportiva. • A partir de 1945 hi ha un petit maquillatge polític del règim (derogació salutació feixista) i a partir de 1950 comencen algunes manifestacions esportives. 	
<p>Esport en el desenvolupament (1961-1975)</p>	<p>Dels Jocs del Mediterrani a la llei d'EF (1955-1961)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Millores de les condicions de vida. • Debilitament de la censura o repressió. • S'afebleix el to ideològic del Movimiento. • Esport i televisió: esportistes mites i futbol per a tothom. • Escassos èxits internacionals, només d'esportistes aïllats a partir de la dècada dels 50. • Victòries internacionals del Real Madrid. • Progressiu creixement de clubs i associacions. • Guanyen terreny els aspectes formatius. • Petits canvis organitzatius (independència jurídica COE, modernització de les estructures esportives). • L'esport com a necessitat pública. • Ley General de Educación Física que implica importants avenços
	<p>L'esport en el desenvolupament (1961-1975)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • A partir de la dècada de 1960, fracàs de l'esport falangista que s'integra en l'esport federat. • La Delegació Nacional d'Educació Física i Esports passa de ser encapçalada per militars a ser-ho per persones vinculades a l'esport. • Campanyes de promoció esportiva • Vinculació de l'esport amb el turisme. • Esport per a tothom. • Més llibertat d'expressió arran de la Ley de Prensa e Imprenta de 1966 que afavoreix el periodisme esportiu. • Lent creixement d'instal·lacions. • Augment de la pràctica esportiva per part de tota la població.

2. El model ideal de dona durant el franquisme

No es neix dona: s'arriba a ser-ho.

Simone de Beauvoir

En aquest capítol parlarem sobre la situació i el model ideal de dona i de família en la societat franquista, una societat que estava supeditada als òrgans més importants de poder, l'Església, el Movimiento i l'exèrcit. Posteriorment veurem com a partir de la finalització de l'aïllament internacional i l'aparició de la societat de consum van evolucionar tant el model de dona com el de família.

2.1 L'ideal de dona i de família en la societat franquista

Després de l'anomenada «cruzada»²²² o «Guerra de liberación»²²³ d'una part de la societat espanyola d'idees tradicionals i conservadores que volia acabar amb la democràcia, el liberalisme, el laïcisme, el marxisme, la maçoneria, el judaisme, la modernitat, etc., «el franquismo impuso una cultura de la victoria en la que se bañarían los vencedores y de la que quedarían excluidos los vencidos»²²⁴. En una lluita que Carrero Blanco definia del «bien» contra el «mal»²²⁵, naixia doncs la «Nueva España», on els caiguts per la pàtria eren recordats pels seus valors de masculinitat, joventut, heroisme, força i valentia, mentre que els sacerdots i els màrtirs ho eren per la seva fe, la seva castedat, l'abnegació i la puresa. En el cas de les dones, «tras la guerra, las fusiladas por los republicanos y las caídas en acciones bélicas serían premiadas con la Y de oro y la Y de plata respectivamente»²²⁶.

---

²²² El bisbe català Enric Pla i Deniel mentre és bisbe de Salamanca parla de croada en sentit estrictament religiós en la pastoral: *Las dos ciudades*. Posteriorment és el bisbe Domènech, «secundado por los demás, quien presenta la guerra civil como una Cruzada de la fe católica contra sus enemigos». Vegeu José Javier Esparza, «Franco una interpretación metapolítica», *Revista Razón Española* núm. 95 (1999): 295. Posteriorment el succeeixen d'altres bisbes.

²²³ Herbert R. Southworth, *El mito de la cruzada de Franco* (Barcelona: Plaza y Janés, 1986).

²²⁴ Miguel Ángel del Arco, «El secreto del consenso en el régimen franquista: cultura de la victoria, represión y hambre», *Ayer* 76 (2009): 251.

²²⁵ Luis Carrero, *España y el mar* (Madrid: Editorial Nacional, 1941), 9.

²²⁶ Inbal Ofer, «Historical Models-Contemporary Identities: The Sección Femenina of the Spanish Falange and its Redefinition of the Term "Femininity"», *Journal of Contemporary History* 40, núm. 4 (2005): 663-674. Citat per Ángela Cenarro, «Trabajo. Maternidad i feminidad en las mujeres del fascismo español», en *Feminismos y antifeminismos: Culturas*

Majoritàriament els morts del bàndol franquista, encara que també algunes de les mortes, serien recordats com a herois i admirats en discursos polítics, actes religiosos, commemoracions, celebracions per honrar-los i compensar l'absència que patien les seves famílies. D'altra banda s'utilitzaren diferents formes de violència contra els vençuts i les vençudes²²⁷ que es van veure culpabilitzats, altament reprimits i obligats a l'exili²²⁸ en una dura postguerra de por, gana, malalties, judicis breus i misèria. Centrant-nos en la violència de gènere, «las rojas y mujeres de rojos»²²⁹ reberen una important persecució únicament per haver tingut algun tipus de relació amb l'esquerra (directament o indirectament) que es podia plasmar a partir d'insults, provocacions, humiliacions, vexacions i violacions. Aquestes tingueren un càstig per no «haber sabido llevar a sus maridos por el camino del bien»²³⁰. Segons el nou règim calia reeducar, purificar i, si era possible, reincorporar els depurats en el nou sistema totalitari a partir de la recristianització moral, la depuració administrativa, les amenaces i les coercions. Espanya es va convertir en «una

---

políticas e identidades de género en el siglo XX, ed. Ana Aguado i Teresa María Ortega (Universitat de València, Universidad de Granada, 2011), 237.

²²⁷ Julián Casanova et al., *Morir, matar, sobrevivir: La violencia en la dictadura de Franco*, ed. Julián Casanova (Barcelona: Crítica, 2002); Giuliana Di Febo, *Resistencia y movimiento de mujeres en España: 1936-1976* (Barcelona: Icaria, 1979).

²²⁸ Dones com Dolors Canals, Secundina Barceló, Dolors Gener, Coloma Serós, Teresa Pàmies, Mercè Rodoreda, Teresa León, Neus Català, Federica Montseny, Victoria Kent i un llarg etcètera que patiren l'exili foren exemples amb les seves publicacions o d'altres fites, com el cas d'Aminda Valls del Club Femení i d'Esports. En el cas de Mercè Rodoreda les seves cartes a la seva amiga, l'escriptora Anna Murià, denoten que un cop s'havien refet mitjanament de l'exili, un nou cop com fou la Segona Guerra Mundial, trastoca les seves vides.

Mercè Rodoreda i Anna Murià, *Cartes a l'Anna Murià 1939-1956*, 2^a ed. (Barcelona: Edicions de l'Eixample, 1991). Amb un to menys dramàtic: Federica Montseny, *Mis primeros cuarenta años*. (Barcelona: Plaza & Janés, 1987). També Neus Català, *De la resistencia y la deportación* (Barcelona: Adgena, 1984). Posteriorment Carme Martí, *Un cel de plom* (Barcelona: Amsterdam llibres, 2012). Carme Martí ofereix un relat novel·lat dels records viscuts en els camps de concentració per Neus Català. Maria Teresa León, *Memoria de la melancolía* (Barcelona: Bruguera, 1979); Teresa Pàmies, *Records de guerra i de l'exili* (Barcelona: Dopesa, 1976).

²²⁹ La repressió i les humiliacions contra les roges tingueren diferents formes d'escarni públic que es poden llegir a Michael Richards, *Un tiempo de silencio: la guerra civil y la cultura de la represión en la España de Franco, 1936-1945* (Barcelona: Crítica, 1999).

²³⁰ Julián Casanova, «Una dictadura de 40 años», en *Morir, matar, sobrevivir: La violencia en la dictadura de Franco.*, ed. Julián Casanova (Barcelona: Crítica, 2002), 27.

gran presó»²³¹ on els camps de concentració i els camps de treball foren vigents fins a 1947. Aquesta nova política repressiva comptà amb la complicitat i participació de la societat vencedora, que delatava les actituds i els comportaments polítics, socials o morals no afins al règim. Com a conseqüència, durant la primera dècada del franquisme la por va conduir a la població al «silencio, el olvido de su pasado y el alejamiento incluso íntimo, de toda preocupación política por parte de las masas de vencidos»²³². Justament l'objectiu era paraitzar l'oposició al règim i cohesionar als vencedors. Les polítiques autàrquiques es van sumar a la repressió física i moral, duent a terme una proposta socioeconòmica que també va afavorir els vencedors, les classes mitjanes i altes que en la majoria dels casos donaren suport al règim. El control era absolut i a tots els nivells, sobretot va recaure en les dones, i va anar evolucionant com veurem en els següents apartats.

2.1.1 Les diferents etapes que van viure les dones a la dictadura

El model de dona en una dictadura tan llarga com fou la franquista comprèn varies etapes de les quals «sólo la transición inicial de la guerra a la postguerra, y la última, de la dictadura a la democracia, conllevarían cambios sustanciales en el status político, jurídico y social de unas cuantas españolas»²³³.

Seguint la mateixa autora, Sofia Rodríguez, trobem que primer hi havia una imatge «fascistizada» fins al 1943-45, quan encara es podia observar un rol «masculinitzat» provinent de la República i la Guerra Civil, coincident amb el paper de les «Fasci Femminile» italianes o el «Winterhilfe» alemany. Aquest rol tenia una clara contraposició entre les lluitadores milicianes i les falangistes. Finalment les milicianes foren obligades a retirar-se del front per un decret

---

²³¹ Jaume Sobrequés, Molinero Carme, i Margarida Sala, *Una inmensa prisión: los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo* (Barcelona: Crítica, 2003).

²³² Ismael Saz, «Entre la hostilidad y el consentimiento: Valencia en la posguerra», en *El franquismo en Valencia: formas de vida y actitudes sociales en la posguerra*, ed. J. Alberto Gómez i Ismael Saz (Valencia: Episteme, 1999), 16.

²³³ Sofia Rodríguez López, «La falange femenina y construcción de la identidad de género durante el franquismo», (comunicación, Instituto de Estudios Riojanos, 2004), 498.

militar sancionat per Largo Caballero²³⁴ amb la consigna «los hombres a los frentes de combate, la mujeres a la retaguardia»²³⁵. En definitiva el paper considerat més femení i cristià fou el de les «blaves» que participaren en les diferents institucions o seccions, com l'auxili social, els hospitals o les germandats del camp i de la ciutat. Posteriorment trobem una etapa d'essència del règim en què es podia observar la «des-falangistización», «recatolización» i «refeminización», que aniria des del final de la Segona Guerra Mundial fins als plans d'estabilització. Finalment dues darreres etapes, la primera amb l'aparició del desenvolupament econòmic i la societat de consum, i la darrera, ja acabada la dictadura, a partir de 1977, que va significar «el retorno a la ciudadanía política a la mayoría de mujeres de este país»²³⁶.

D'altres autors ho simplifiquen i situen la primera etapa, que correspon a l'etapa fundacional i als anys autàrquics, i posteriorment la segona etapa, que coincideix amb els anys de desenvolupament i trànsit cap a la democràcia, des de finals del 50 fins al final de la dictadura.²³⁷ D'altra banda, Amparo Moreno organitza la seva explicació al voltant de diferents generacions de dones, les nascudes entre 1910 i 1930, que iniciaren la seva adultesa entre la II República i la guerra, i les nascudes entre 1930 i 1950, que es feren adultes amb els plans de desenvolupament i van cuidar els fills en la mutació de les llars a centres de consum.²³⁸

Un cop hem vist les diferents etapes passem a explicitar-les. Posarem l'accent en el model de dona durant el franquisme.

---

²³⁴ Ronald Fraser, *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros, historia oral de la guerra civil Española* (Barcelona: Crítica, 1979), 400.

²³⁵ Mary Nash, *Rojas: Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. (Madrid: Taurus, 1999).

²³⁶ Rodríguez, «La falange femenina y construcción de la identidad de género durante el franquismo», 400.

²³⁷ Juan Carlos Manrique, «La Educación Física Femenina y el ideal de mujer en la etapa franquista.», *Revista Internacional de Medicina y Ciencias de la Actividad Física y el Deporte*. 3, núm. 10 (2003): 83-100; Gonzalo Ramírez-Macías, «El franquismo autárquico, la Mujer y la Educación Física», *Historia Social y de la Educación* 3 (2014): 78-102, doi:10.4471/hse.2014.04.

²³⁸ Amparo Moreno, «La réplica de las mujeres al franquismo», en *El feminismo en España. Dos siglos de historia*, ed. Pilar Folguera (Madrid: Editorial Pablo Iglesias, 2007), 124-145.

2.1.2 La transició inicial: de la República al franquisme

Abordar el model de dona en el període franquista a partir d'aquest nou estat implicava un trencament amb les dones republicanes i estrangeres i amb el model femení que s'havia anat forjant durant la Segona República. El règim franquista va anul·lar totes les reformes del codi civil republicà per passar novament al model femení del segle XIX, tant en ideologia com en lleis. Es posà novament en vigor el codi napoleònic de 1889, on les dones estaven marginades, en una profunda desigualtat sexual, formulada a través de disposicions discriminatòries²³⁹ que es sustentaven en la presumpta debilitat femenina, equiparant-la en molts casos a una menor o persona incapacitada. «La mujer de la nueva España iba a parecerse sorprendentemente a la mujer de la vieja España, y la legislación del nuevo Estado hizo lo posible por acentuar este parecido»²⁴⁰.

Així en el nou règim totalitari es van suprimir el matrimoni civil i el divorci, es penalitzà l'avortament i els mètodes anticonceptius, es batejaren els nadons nascuts en la rereguarda republicana, es canviaren els noms que no apareixien al santoral i es suprimiren les oportunitats educatives i laborals en funció de les aptituds. La dona estava subordinada primer al pare i després als germans o al marit, sense disposar de diners propis ni de la capacitat legal per prendre decisions de caire econòmic si no era sota el consentiment de la figura masculina²⁴¹. En definitiva «la posición de la mujer española está hoy como en

---

²³⁹ Quan parlem de discriminació fem referència al «comportament que s'estableix respecte als individus o grups cap als quals tenim prejudicis o una sèrie d'estereotips determinats».

Jose Luis González i Daniel Fernández, «Racismo, discriminación y prejuicio», en *Psicología social, cultura y educación*, ed. Itziar Fernández Sedano et al. (Madrid: Pearson Educación, 2004), 801.

Està clar que el règim franquista tenia uns models estereotipats que determinaven per a cada sexe uns valors, comportament, activitats i els seus respectius rols.

²⁴⁰ Geraldine M. Scanlon, *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1974* (Madrid: Akal, 1986), 320.

²⁴¹ Segons l'article 1263 del codi civil, la dona casada havia de tenir l'autorització del marit per poder signar contractes, com per exemple els de treball. I segons els articles 6-12 del codi de comerç de 1885 necessitava la llicència del marit per exercir el comerç. Aquestes autoritzacions maritals foren abolides en la reforma del codi civil i del comerç de 1975.

ESPAÑA. "Ley 14/1975, de 2 de mayo, sobre reforma de determinados artículos del Código Civil y del Código de Comercio sobre la situación jurídica de la mujer casada y los

la Edad Media. Franco le arrebató los derechos civiles y la mujer no puede poseer propiedades ni incluso, cuando muere el marido, heredarle. (...) No puede frecuentar los sitios públicos en compañía de un hombre sino es su marido. (...) Tampoco puede tener empleos públicos.»²⁴².

La dona era el darrer esglaió d'una societat androcèntrica,²⁴³ autoritària i organitzada jeràrquicament. Havia de mostrar-se submissa i acomplir els rols que li havien estat assignats per les «diferentes corrientes fascistas (que) coincidieron en un lenguaje brutal de radical antifeminismo, de negación de la mujer como ser humano autónomo y sujeto de su propia historia, su misoginia se envolvió de exaltación de la mujer como vestal, madre y esposa»²⁴⁴.

2.1.3 Model de dona durant el franquisme: mare, pàtria i Déu

Amb la finalització de la Guerra Civil la majoria de dones van haver de fer varis passos endarrere, que es podien classificar en tres grans grups en funció de les seves respostes:

- Mujeres que asumieron el rol de esposa-madre. (Aquest grup fou format per la majoria de dones).

---

derechos y deberes de los cónyuges”. *Boletín Oficial del Estado* (5 mayo 1975), núm. 107, p.9413-9419.

Vegeu en aquest sentit l'obra de María del Rosario Ruiz, *¿Eternas menores?: las mujeres en el franquismo* (Madrid: Biblioteca Nueva, 2007).

També Alicia Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta», en *Las mujeres y la Guerra Civil Española* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1991), 293-303.

²⁴² Imatge que tenia el corresponal del New York Post a Madrid als anys 40 i que es pot llegir a Carmen Martín Gaité, *Usos amorosos de la postguerra española* (Barcelona: Anagrama, 1987), 30.

²⁴³ Per androcentrisme entenem: «una visión del mundo que toma al hombre como centro y medida de todas las cosas. Esta visión del mundo y de las cosas parte de la idea que la mirada masculina es la única posible y universal por lo que se generaliza para toda la humanidad. Esta visión conlleva la invisibilidad de las mujeres y de lo femenino, la negación de la mirada femenina y la ocultación de las aportaciones de las mujeres en todas las esferas (...) y también en los más diversos ámbitos de la vida cotidiana. Se trata de una visión distorsionadora y empobrecedora de la realidad que impone modelos únicos (un único modelo masculino, que se identifica con lo positivo y un modelo único femenino que se identifica con lo secundario y con lo negativo) y que oculta las relaciones de poder y opresión imperantes en la sociedad».

Esperança Bosch et al., *Feminisme a les aules* (Palma de Mallorca: Universitat de les illes Balears, 2003), 51-52.

²⁴⁴ Carme Molinero, «Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un “mundo pequeño”», *Historia Social* 30 (1998): 99.

- Mujeres independientes o con presenciam social, como las chicas topolino – seguidoras del modelo cinematográfico americano-; las que encontraron plataformas de socialización a través de movimientos de la iglesia, como Acción Católica, Congregaciones Marianas, HOAC, JOC, etc.; las mujeres de la Sección Femenina con un protagonismo real, y aquellas que en los años sesenta-setenta tomaron el camino de la independencia a través del trabajo y la educación superior.
- Mujeres que sufrieron la derrota, víctimas de la represión tras la Guerra Civil, fueron condenadas y ajusticiadas, cuya vida estuvo marcada por el hambre, el miedo, la miseria, que fueron objeto de un fuerte control social y que, en algunos casos participaron en la resistencia.²⁴⁵

2.1.3.1 El model tradicional de dona

En l'apartat 2.1 d'aquest capítol ja hem parlat sobre les dones derrotades. Ara ens centrarem en el grup majoritari i com es va anar configurant el model de dona durant el franquisme. Era un model basat en les tres K del model nacionalsocialista de l'Alemanya nazi que havien estat utilitzades en període d'entreguerres «Kinder, Küche, Kirche», és a dir, «nens, cuina i Església» i que es contraposaven amb la triple k masculina per al perfecte home nazi «Krieg, Kraft y Kampf» que es traduïen per «guerra, força i lluita».

En el nou estat, les dones franquistes van haver de deixar els llocs de treball que havien ocupat mentre els homes eren al front per complir amb dues funcions fonamentals que ja s'afirmaven categòricament a l'encíclica Casti Connubii del 31 de desembre de 1930: ser mares i esposes²⁴⁶. Aquestes funcions formaven part de la recuperació dels estereotips²⁴⁷ més tradicionals en

---

²⁴⁵María Carmen García-Nieto, «Trabajo y oposición popular de las mujeres durante la dictadura franquista», en *Historia de las mujeres en Occidente, Vol. V: El siglo XX*, ed. Thébaud Françoise i Georges Duby (Madrid: Taurus, 1993), 661-672. citada per Pilar Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)* (Madrid: Síntesis Educación, 2001), 112-113.

²⁴⁶ Molinero, «Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un “mundo pequeño”», 103.

²⁴⁷ Entenem per estereotip de gènere: «las creencias o pensamientos que las personas tenemos sobre cuáles son y cuáles deberían ser los atributos personales de hombres y mujeres. Incluiría las creencias populares sobre diversas dimensiones entre las que estarían los rasgos de personalidad, las conductas correspondientes al rol, las ocupaciones laborales o la apariencia física que se considera característica de hombres y mujeres y que se diferencian a los unos de las otras».

una família de tipus patriarcal en què les jerarquies de rols²⁴⁸ estaven absolutament definides en la societat. De fet, «en la historia contemporánea del mundo occidental, la maternidad aparece como elemento clave en la definición de los roles y las expectativas femeninas»²⁴⁹.

Aquestes obligacions venien determinades per una rígida disciplina social marcada per l'Església catòlica més integrista i per la ideologia política del règim,²⁵⁰ que basava les seves teories en plantejaments religiosos, educatius i mèdics amb els consegüents discursos morals, educatius i mèdics.

En primer lloc, es va impregnar la societat d'una moral catòlica, el que podríem anomenar nacionalcatolicisme, fruit de la unió de la Falange amb la tradició catòlica (de dretes, patriarcal i autoritària), que va potenciar la separació entre els sexes²⁵¹ i la va distorsionar. Ho va fer a partir dels textos sagrats, sobretot del Gènesi:

Bosch et al., *Feminisme a les aules*, 30.

Els estereotips fan referència a les etiquetes que socialment hem posat d'allò que es considera masculí o femení. Alguns estereotips sovint es converteixen en cotilles culturals.

²⁴⁸ El rol o paper és un terme que fa referència al «conjunto de deberes adscritos a una determinada posición social, o sea, el comportamiento social esperado, o las expectativas de obligaciones mantenidas por otros miembros acerca del comportamiento del que tiene la posición».

Antonio Lucas, *Introducción a la sociología*, 2ª ed. (Tafalla: Ediciones Universidad de Navarra, 1982), 93.

²⁴⁹ Teresa González, «El aprendizaje de la maternidad: discursos para la educación de las mujeres en España (siglo XX)», *Convergencia* 15, núm. 46 (2008): 92.

²⁵⁰ Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta.»

²⁵¹ Quan fem referència a sexe i gènere, ens referim al sexe com «a la construcción social del sexo biológico, macho y hembra, y la otra, el género, a la construcción social al menos de lo masculino y lo femenino». Gemma Orobig, «Sexo, género y antropología», en *Del sexo al género. Los equívocos de un concepto*, ed. Silvia Tubert (Madrid: Cátedra, 2003), 273.

«El desarrollo de la teoría sexo/genero ha permitido facilitar la distinción entre hechos biológicos y sociales». Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*, 20.

D'altra banda cal considerar els arguments de Butler i Witing basats en la nova teoria queer que qüestionen aquest concepte. Judith Butler, *El género en disputa* (México, D.F.: Paidós, 2001); Monique Witing, «One is not born woman», *Feminist issues* 1, núm. 2 (1981): 47-54. «Además del concepto de género, la naturalidad de la categoría sexo, y la fórmula estricta y científica de etiquetar un conjunto de atributos físicos discontinuos exclusivamente mediante la dicotomía disyuntiva hombre-mujer».

Tatiana Sentamans, *Amazonas mecánicas: engranajes visuales, políticos y culturales* (Madrid: Ministerio de Cultura, Subdirección General de Publicaciones, Información y Documentación, 2010), 20.

que las mujeres se vistan decentemente, con modestia y sencillez; que se adornen, pero no con peinados exagerados, ni con oro, perlas o vestidos costosos, sino con buenas obras, como deben hacerlo las mujeres que se han consagrado a Dios. La mujer debe escuchar la instrucción en silencio, con toda sumisión; y no permito que la mujer enseñe en público ni domine al hombre. Quiero que permanezca callada, porque Dios hizo primero a Adán y después a Eva; y Adán no fue el engañado, sino la mujer; y al ser engañada, cayó en pecado. Pero la mujer se salvará si cumple sus deberes como madre, y si con buen juicio se mantiene en la fe, el amor y la santidad.²⁵²

En aquest adoctrinament femení hi havia una figura o model representatiu que s'havia de seguir, per la seva bellesa, bondat, modèstia, silenci, etc. Ens referim a la Verge Maria (que no s'apreciava per la seva persona, sinó per ser la mare de Jesús, en una clara contradicció entre virginitat i maternitat). Però aquesta no era l'únic model eclesiàstic, també es seguia, la que Giuliana Di Febo anomenà la «santa de la raza», és a dir, Santa Teresa de Jesús (patrona de la Sección Femenina)²⁵³ i d'altres models laics per ser símbols del passat gloriós de l'imperi amb seva lluita constant: Agustina de Aragón i Isabel la Catòlica.²⁵⁴ El model de dona que pregonava l'Església era el que Carmen Martín Gaité va anomenar la «Santa Madre»²⁵⁵, encaminada a assolir la perfecció com a mare i com a cristiana, essent l'eix de la moralitat social.

Pel que fa al poder polític, la dictadura franquista va imposar un model nacionalsindicalista o falangista, de societat orgànica basada en una política de domini social i econòmic. El catolicisme i el patriotisme del règim franquista estaven fortament units. Un dels eslògans de l'època era: «Por Dios, por

---

²⁵² Es pot llegir al gènesis, Timoteu 2:9-15.

²⁵³ Giuliana Di Febo, *La santa de la raza. Un culto barroco en la España Franquista* (Barcelona: Icaria, 1988). Segons Alted, fou nomenada patrona de l'organització el 15 d'octubre de 1937 a Salamanca. Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta», 297.

²⁵⁴ Vegeu Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*; María Teresa Gallego, *Mujer, falange y franquismo* (Madrid: Taurus, 1983); Juan Carlos Manrique, «La familia como medio de inclusión de la mujer en la sociedad franquista», *Hispania nova. Revista de Historia Contemporánea* 7 (2007): 193-221; Mercedes Sanz, *Mujeres de España* (Madrid: Afrodísio Aguado, 1940).

²⁵⁵ Martín Gaité, *Usos amorosos de la postguerra española*, 107.

España y su revolución nacionalsindicalista»²⁵⁶. Seguint aquest model, a partir de diferents legislacions i decisions, es va negar l'autonomia femenina, subordinat les dones i recloent-les a l'àmbit privat o domèstic, on «al silencio, obediencia, modestia y subordinación católicas tradicionales, las nuevas mujeres debían añadir los componentes propios de los regímenes totalitarios de la época: la heroicidad del día a día y un nuevo sentido de la feminidad donde la suavidad, dulzura, abnegación y sentido de la belleza reinarían en el interior del hogar»²⁵⁷.

2.1.3.2 Les lleis repressives i antiemancipatòries

Aquest nou model femení va néixer a partir de la propaganda i d'unes polítiques imposades que van utilitzar lleis repressives i antiemancipatòries semblants a la dels règims feixistes italià i alemany. Un exemple n'és el Fuero del Trabajo (1938), que deia: «el Estado prohibirá el trabajo nocturno de las mujeres, regulará el trabajo a domicilio y libertará a la mujer casada del taller y de la fábrica», excloent la dona del mercat de treball.²⁵⁸ Posteriorment, amb la Ley de Reglamentaciones (1942) s'establí l'obligatorietat d'abandonar el lloc de treball remunerat en el moment de casar-se, al qual les dones només es podien reincorporar amb l'autorització del marit. Aquestes reglamentacions abocaren en molts casos a treballar en el mercat negre, atès que es necessitaven els

---

²⁵⁶ Jaques Georgel, *El franquismo: historia y balance 1939-1969* (Paris: Ruedo Ibérico, 1972), 61-62.

²⁵⁷ Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*, 114.

²⁵⁸ Durant el primer franquisme «se impusieron numerosos desincentivos, limitaciones y prohibiciones al trabajo extra doméstico femenino. Cláusulas de discriminación salarial aparecieron en gran número de ordenanzas laborales y reglamentaciones de trabajo hasta 1961». Celia Valiente, «La liberalización del régimen franquista: la Ley de 22 de julio de 1961 sobre derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer», *Historia social* 31 (1998): 48.

Segons Scanlon el nou Estat «se preocupó de liberar a la mujer educada de un trabajo prestigioso y lucrativo, y en los años 40 se le cerraron los siguientes puestos: abogado del Estado, agente de Cambio y Bolsa, médico del Cuerpo Facultativo de Prisiones, técnico de Aduanas, inspector técnico del trabajo, fiscal, juez, magistrado, y también fue excluida de las oposiciones al Cuerpo Diplomático, Cuerpo de Registradores de la Propiedad y Cuerpo de notarios. La única carrera en la que se le daban más oportunidades era el magisterio, una de las profesiones peor pagadas». Scanlon, *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1974*, 321.

productes de primera necessitat, que eren escassos i s'havien encarit.²⁵⁹ L'entramat legal anava acompanyat d'afirmacions tan contundents com «es antihumano el trabajo de la mujer casada»²⁶⁰ o del mateix dictador, «la mujer ha de recuperar el hogar». Aquesta missió era essencial per raons ideològiques, és a dir, calia trencar amb l'etapa republicana, considerada nefasta perquè les dones havien tingut horitzons més enllà de la llar, per la negació dels valors cristians i de la família tradicional, el problema demogràfic existent derivat de la guerra i l'alta mortalitat infantil.²⁶¹

2.1.3.3 La família com a nucli bàsic

En la nova ideologia que el catolicisme de l'Estat, el nacionalisme feixista i el tradicionalisme havien dissenyat, la família ocupava un lloc central i el control de la dona implicava el domini sobre la resta de membres de la família. En aquesta família tradicional, la dona sempre havia de cuidar al marit i estar disposada i preparada per complaure'l, en un rol de sacrifici, submissió i passivitat que remarquem en aquestes línies:

ya lo sabes: cuando estés casada, jamás te enfrentarás con él, ni opondrás a su genio y a su intransigencia la tuya. Cuando se enfade callarás; cuando grite, bajarás la cabeza sin replicar; cuando exija, cederás, a no ser que tu conciencia cristiana te lo impida. En este caso no cederás pero tampoco te opondrás directamente: esquivarás el golpe, te harás a un lado y dejarás que pase el tiempo. Soportar, Ésa es la fórmula (...). Amar es soportar.²⁶²

---

²⁵⁹ A Catalunya, Nàdia Varo (2007) ha estudiat el paper femení en conflictes laborals dels primers anys del franquisme i les protestes per la manca i l'encariment dels productes de primera necessitat.

²⁶⁰ Jose Luis de Arrese, *La revolución social del nacional-sindicalismo* (Madrid: Editora Nacional, 1940), 72.

²⁶¹ Vegeu Josep Bernabeu, «Madres y enfermeras. Demografía y salud en la política poblacionista del primer franquismo, 1939-1950», *Revista de demografía histórica* 20, núm. 1 (2002): 123-144; Francisco Murillo, «Política de repoblación», *Revista de Sanidad e Higiene pública* XV (1941): 210-225.

²⁶² Rafael Abella, *La vida cotidiana en España bajo el régimen de Franco* (Barcelona: Argos Vergara, 1985), 160-161.

En definitiva trobem que les finalitats femenines passaven per «el matrimonio como punto de llegada, la familia como fin: la tregua fría»²⁶³.

Era tan important el pes de la família que en el capítol II, article 22 del Fuero de los Españoles (1945) deia: «El Estado reconoce y ampara a la familia como una institución natural y fundamento de la Sociedad, con derechos y deberes anteriores y superiores a toda ley humana positiva» i, a més, l'Estat també havia de protegir les famílies, especialment les nombroses, considerant al matrimoni «uno e indisoluble». D'altra banda també castigava l'adulteri femení d'una forma discriminatòria respecte al masculí atès que segons l'article 105 del Codi Civil: «Las causas legítimas del divorcio son: 1º El adulterio de la mujer, en todo caso, y el del marido cuando resulte escándalo público o menosprecio de la mujer», per tant, la normativa acceptava la possible relació discreta del marit. Aquesta sèrie de mesures legals eren altament repressives contra la dona i protegien la família per sobre de tot. En definitiva, «la legislación franquista impuso un sentido tradicional de la familia reconocida como célula primaria natural y fundamental de la Sociedad, y redujo a las mujeres al exclusivo papel de esposas y madres»²⁶⁴.

2.1.3.4 La maternitat: deure amb la pàtria i les mesures afavoridores

Des de la postguerra fins als anys cinquanta, un element clau, com indiquen varis autors, era portar fills al món.²⁶⁵ Amb les desgràcies de la guerra hi havia hagut moltes pèrdues humanes i des del règim s'insistia a augmentar la població per al relleu econòmic i social del règim. Era una obligació cap a l'Estat i cap a la regeneració de la raça.

---

²⁶³ Jordi Roca, *De la pureza a la maternidad: la construcción del género femenino en la postguerra española* (Madrid: Ministerio de Educación y Cultura, 1996), 219.

²⁶⁴ Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*, 112.

²⁶⁵ A partir de les dades de l'Institut Nacional de Estadística, Pastor i Homs explica que «el porcentaje de aumento anual de la población disminuye en un 0'15 por 100 desde la década de 1930 a 1940, pasando de un 0'96 por 100 (1930) a un 0'81 por 100 (1940). A partir de 1940 hasta 1950 se experimenta una ligera mejoría. Se pasa del porcentaje 0'81 por 100 al 0'87 por 100 de aumento anual, pero tendremos que esperar hasta los años 50-60 para que se note alguna diferencia significativa». María Inmaculada Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1984), 14-15.

En aquest sentit s'aproven una sèrie de mesures per afavorir la natalitat.²⁶⁶ El 1938, encara en plena guerra, s'aprovà una «lei de subsidi familiar» que contemplava préstecs als recent casats i premiava les famílies nombroses. Seguint aquesta línia el règim instaurà una sèrie de lleis durant el 1941, molt influenciades per l'Església catòlica, que feien a les dones haver de seguir suportant el control sobre les seves vides i els seus cossos. Així, es va il·legalitzar l'avortament (considerat un crim d'estat), penalitzar i prohibir els anticonceptius i es van protegir les famílies nombroses.²⁶⁷ Les penúries de la guerra que la dona havia hagut de suportar amb sacrifici feren variar lleugerament l'estratègia amb un mètode menys costós per al règim, així va néixer el sistema de plus per càrregues familiars (1945), que afavoria el cap de família. A partir d'una ordre el 1946 es va privar d'aquest plus als treballadors les dones dels quals treballaven. D'altra banda per incentivar encara més els naixements també es donaren uns premis a la natalitat, justament s'entregaven el 18 de juliol, dia de l'alçament, fent-ne més patent el caràcter ideològic.

2.1.3.5 Maternitat, sexualitat i Església

Les veus dels estaments religiosos respecte a la maternitat estaven referendades en la seva màxima autoritat, el Papa Pius XII. Aquest tenia una estreta relació amb Franco des del principi del règim: quinze dies després de la victòria, li envià un missatge on afirmava que Espanya era la «nación elegida por Dios como principal instrumento de evangelización del nuevo mundo y como baluarte inexpugnable de la fe católica»²⁶⁸. D'altres proclames venien del benedictí Fra Justo Pérez de Urbel, abat del Valle de los Caídos i assessor de la Sección Femenina, que en els seus discursos defensava que el monopoli exclusiu de la dona era la maternitat, però que aquesta anava més enllà de les qüestions biològiques de transmissió de vida. En la concepció tradicional i catòlica de la societat, la dona era diferent a l'home per raons de tipus biològic, així, «desde la interpretación biologista de la mujer, su cuerpo aparece con

---

²⁶⁶ Es poden seguir a Matilde Eiroa, «Mujer y política social en los primeros años del franquismo: Málaga 1941», en *Actas del I Encuentro interdisciplinar de estudios de la mujer* (Granada: Seminarios de estudios de la mujer, Universidad de Granada, 1990), 397-406.

²⁶⁷ Isaías Sánchez-Tejerina, «La protección de la natalidad en el Nuevo Estado», *Revista Nacional de Educación* 15 (1942): 59-66.

²⁶⁸ Rafael Gómez, *El franquismo y la Iglesia* (Madrid: Rialp, 1986), 55.

unas características definidas ligadas a sus sexo genético. Características propiciadas por la naturaleza para que realice su función biológica natural: la transmisión de vida»²⁶⁹. Per a l'Església la maternitat anava més enllà de les qüestions biològiques, era un acte espiritual de transcendència del qual «ni era la mujer dueña de su maternidad, ni el hijo le pertenecía. Ella constituía el mero “recipiente” de que habló San Tomás. Era la responsable de cuidar al hijo, por lo que “Dios y la Patria la llamarían a juicio»²⁷⁰.

En aquest sentit l'Església catòlica, en la seva revolució espiritual, penetrava en tots els àmbits socials i individuals, entrava en les famílies i posava l'accent en la sexualitat, amb una concepció pecaminosa del gaudi sexual²⁷¹ i orientada a la reproducció, en la missió procreadora, com a precepte diví, i educadora. La dona havia de portar fills al món, «los que Dios quiera», sense posar impediments perquè arribessin més fills. Havia d'evitar-ne la mort, ja que sobre elles recauria la responsabilitat del decés prematur dels fills, i havia d'entregar-se completament a la seva educació. Per ajudar les dones en aquesta tasca comptaven amb l'omnipresent ajuda de la Sección Femenina, que afirmava:

Enseñaremos a las mujeres el cuidado de los hijos, por que no tiene perdón que mueran por ignorancia tantos niños que son siervos de Dios y futuros soldados de España. Les enseñaremos también el arreglo de la casa y el gusto por las labores artesanas y por la música. Les infundiremos ese modo de ser que quería José Antonio para todos los españoles para que así ellas cuando tengan hijos, puedan formar a los pequeños en el amor de Dios y en esta manera de ser de la Falange.²⁷²

2.1.3.6 La classe mèdica i la maternitat

La visió de la classe mèdica també va contribuir «a mantener el modelo ideal de madre, difundiendo una serie de pautas y normativas en torno a la

---

²⁶⁹ Benilde Vázquez, «Educación física para la mujer. Mitos, tradiciones y doctrina actual», en *Mujer y Deporte*, ed. Ana Buñuel (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1987), 57-58.

²⁷⁰ Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 167.

²⁷¹ Luis Alonso, *La represión sexual en la España de Franco* (Barcelona: Caralt, 1977); Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta.»

²⁷² Pilar Primo de Rivera, «Discurso en la Concentración de Medina», *Y mayo* (1939).

maternidad (...) como deber social femenino»²⁷³ i que podem veure plasmades en les afirmacions del psiquiatra Vallejo Nájera i dels doctors Gregorio Marañón, Antonio de la Granda o Botella Llusía. Aquest últim pronuncià una conferència on veiem com els arguments mèdics donaven suport a les jerarquies eclesiàstiques pel que fa a la desigualtat de les dones respecte als homes:

Aparentemente, constituye una injusticia biológica el que la Naturaleza haya dejado todo el esfuerzo para la mujer. Sin embargo, la vida nunca se equivoca: la Creación es obra de Dios, y como Él, es justa (...). La mujer es, ante todo, madre. A cambio del grandioso sacrificio que esto representa, debe verse menos sobrecargada en la lucha por la existencia. El hombre, en cambio tiene en esta su razón de ser. La mujer se ennoblece y se justifica siendo madre; el hombre sólo puede ponerse a su altura ganando el pan con el sudor de su frente. En el Génesis está escrito.²⁷⁴

Des de tots els discursos s'orientava les dones a la maternitat. Aquest paper era tant important que Franco i l'Església van instaurar com a dia de la mare el 8 de desembre, coincidint amb la Immaculada Concepció o també anomenada Puríssima Concepció, dia en què s'exaltava la seva figura en una festa commemorativa.

Tot i aquestes polítiques natalistes i les proclames catòliques i mèdiques, la duresa de la postguerra, les polítiques econòmiques desastroses i l'aïllament internacional no van provocar el *baby boom* esperat. Va ser necessari esperar fins que es va produir un «cambio decisivo en la economía española y en la

---

²⁷³ González, «El aprendizaje de la maternidad: discursos para la educación de las mujeres en España (siglo XX)», 111.

²⁷⁴ Es tracta d'un fragment d'una conferència pronunciada el 18 de febrer de 1943 i publicada a la revista *Consigna*, el 27 d'abril de 1943.

José Botella, «Peligros de la civilización moderna para la biología de la mujer», *Consigna* 27 (1943).

Es pot llegir sobre el paper del discurs mèdic en la consolidació dels models de gènere en els primers anys del franquisme a Barrachina, M.A. (2003). *Discurso médico y modelos de género: pequeña historia de una vuelta atrás*. En G. Nielfa Cristóbal (Ed.), *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*. (pp. 67-94). Madrid: Editorial Complutense

situación socio-política global»²⁷⁵ de finals dels cinquanta i en els seixanta, que en qualsevol cas no estava vinculat a les polítiques natalícies del regim sinó que era fruit de la recuperació econòmica i d'unes millors condicions de vida de les famílies.

2.1.3.7 L'educació femenina

Pel que fa a l'educació, «la Falange tuvo siempre la competencia de la Iglesia católica, que se hizo con el dominio práctico de la enseñanza, además de un omnipresente control de la moralidad pública»²⁷⁶ basada en els principis ideològics de l'Estat, atès que «los sistemas educativos guardan siempre una relación estrecha con el resto de esferas de la sociedad»²⁷⁷. D'aquesta manera s'assegurava la permanència del règim a través de l'adoctrinament, ja que *la madre ideal*, la bona mare cristiana i espanyola:

Es la mayor forjadora de patrias y de imperios. Es el mejor modo que la mujer tiene de servir a la patria: darle sus hijos y hacer de ellos héroes y patriotas dispuestos a darle su vida si es necesario. Es la grande y magnifica misión de la madre española su gran tarea, su gran servicio.²⁷⁸

Així s'ensenyaven les primeres nocions de Falange i les consignes patriòtiques tals com «Arriba España» i els principis de l'Església catòlica, donant als infants la primera idea de Déu i les primeres oracions, però tenint en compte la diferència en l'educació segregada que la revista *Consigna* sintetitzà el 1942 amb la següent frase: «el niño mirará el mundo, la niña al hogar»²⁷⁹. Els nens i

---

²⁷⁵ Mary Nash, «Pronatalismo y maternidad en la España franquista», en *Maternidad y políticas de género: la mujer en los estados de bienestar europeos, 1880-1950*, ed. Gisela Bock i Pat Thane (Madrid: Cátedra, 1996), 305.

²⁷⁶ Carles Santacana, «Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza, 2011), 210.

²⁷⁷ Jurjo Torres, *El currículum oculto*, 8ª Ed. (Madrid: Morata, 2005).

²⁷⁸ Mercedes Suárez-Valdes, *La madre ideal* (Madrid: Ediciones del Movimiento, 1951); Juan Carlos Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo* (Valladolid: Universidad de Valladolid. Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial, 2008), 80.

²⁷⁹ Molinero, «Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un “mundo pequeño”», 111.

les nenes a través del seu procés de socialització,²⁸⁰ aprenien a ser homes i dones amb uns models coherents amb el règim.

L'educació,²⁸¹ com a transmissora del models culturals del nou règim, havia d'estar impregnada de valors «cristians» i «espanyols». Per fer-ho possible es van desenvolupar polítiques repressives, com la prohibició de la coeducació (1936), atès que el nou règim la considerava «contraria enteramente a los principios religiosos del Glorioso Movimiento Nacional (...) por antipedagógica i antieducativa»²⁸². Així establiren l'educació segregada a totes les institucions educatives i a les noves lleis, com per exemple la Ley de Enseñanza Primaria de 1945.²⁸³ Al mateix temps també es va fer l'expurgació de llibres, la depuració de professors de tots els nivells educatius, es van suprimir l'ensenyament de les llengües no castellanes; es va prohibir l'ensenyament en llengües diferents del castellà i el laïcisme²⁸⁴ perquè, tal com deia el ministre d'educació nacional,²⁸⁵ «¿Cómo podrá forjar el alma del niño un Maestro que no sepa rezar? He aquí el problema fundamental de la educación española?»²⁸⁶.

---

²⁸⁰ Segons Carole Oglesby, citada per Natividad Mendiara, el procés de socialització és «el medio por el cual la Sociedad le comunica a un individuo lo que espera de él».

Natividad Mendiara, «Análisis de la educación física femenina en el sistema educativo español: Pasado, presente y futuro», en *Mujer y Deporte* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1987), 67.

²⁸¹ Segons Ballarín «son las historiadoras de las mujeres las que más se han ocupado de aportar conocimiento sobre la educación femenina». Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*, 23.

En el seu llibre mostra l'evolució de l'educació de les dones a l'Espanya contemporània durant el segle XIX i XX i com l'educació ha estat un instrument de control social de gènere i classe, però també ha permès la llibertat, com diria José Martí: «ser culto para ser libre».

²⁸² Consuelo Flecha, «Algunos aspectos sobre la mujer en la política educativa durante el régimen de franco», *Historia de la educación: Revista interuniversitaria* 8 (1989): 80.

²⁸³ Un anàlisi d'aquesta llei la podem trobar a: Gregorio Cámara, *Nacional-catolicismo y escuela: socialización política del franquismo, 1936-1951* (Jaén: Hesperia, 1984).

²⁸⁴ Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca*, 39-40.

²⁸⁵ Discurs del Ministro de Educación Nacional, J. Ibáñez Martín a Escuela Española, 91 (1943) p.90, 98-100. També es pot consultar a Mayordomo, A.(1989). *Historia de la educación en España: textos y documentos* (p.572). Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia

²⁸⁶ Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca*, 572.

A més es va incloure que els professors havien de ser del mateix sexe que l'alumnat i podien ser fins i tot excombatents.²⁸⁷ També es van establir assignatures diferenciades en funció del sexe en les quals es transmetia la ideologia i els rols vigents, preparant les nenes per a les tasques de la llar, artesanía i indústries domèstiques.²⁸⁸ El règim tenia el control sobre l'educació i la contemplava de forma segregada, per als nens i les nenes, tant en qualitat com en quantitat, atès que es basava en falsos supòsits d'inferioritat intel·lectual per part de les dones que fins i tot Pilar Primo de Rivera en el primer congrés nacional del Servicio Español de Magisterio (SEM) també pregonava: «Las mujeres nunca descubren nada; les falta, desde luego, el talento creador reservado por Dios para inteligencias varoniles; nosotras no podemos hacer nada más que interpretar mejor o peor lo que los hombres nos dan hecho»²⁸⁹. En definitiva les dones eren receptors passives del discurs dominant.

Al mateix temps «el acceso a la cultura media o superior,²⁹⁰ si bien no se prohibida expresamente, sí se obstaculizaba al máximo y la mujer universitaria o con cierto nivel cultural, era ridiculizada y presentada como el ejemplo de anti

---

²⁸⁷ Segons l'ordre del Ministerio de Educación Nacional de 30 d'agost de 1939 es dispensa de l'examen d'ingrés a la universitat als estudiants que havien servit en les files de l'exèrcit nacional o que, essent patriotes, havien patit les conseqüències d'estar en zona roja. De la mateixa manera el Decret de 10 febrer de 1940 facilita l'accés al magisteri per aquest grups. Així mateix tenien unes places reservades en les oposicions. L'objectiu era introduir en el magisteri persones addictes al règim *Ibíd.*, 42-43.

ESPAÑA. "Decreto de 10 de febrero de 1940". *Boletín Oficial del Estado*.(17 febrero 1945), núm.48, p.1200.

²⁸⁸ ESPAÑA. "Ley de 17 de julio de 1945 sobre Educación Primaria". *Boletín Nacional Ministerio de Educación Nacional*. (6 agosto 1945), núm.32.

Título I cap. II art.11 "La Educación primaria orienta a los escolares, según sus aptitudes, para la superior formación intelectual o para la vida profesional del trabajo en la industria y el comercio o en las actividades agrícolas. La educación Primaria femenina preparará especialmente para la vida del hogar, artesanía e industrias domesticas".

Título I, cap. III art.14: "El Estado, por razones de orden moral y eficacia pedagógica, prescribe la separación de sexos y la formación peculiar de niños y niñas en educación primaria". *Ibíd.*, 48.

²⁸⁹ Pilar Primo de Rivera en el congrés de 1942, citada per Elena Posa, «Una educación especialmente femenina», *Cuadernos de pedagogía* 31 (1977): 30.

²⁹⁰ També és interessant llegir l'entrevista al senyor Permatín, director general dels ensenyaments mitjans i superiors, a la revista Signo de l'11 d'abril de 1942, on opina que la dona només s'ha d'orientar cap als estudis universitaris excepcionalment atès que el seu lloc és la llar. Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca*, 31.

mujer»²⁹¹. En definitiva s'allunyava la dona de l'educació i se l'atansava a la llar i a les tasques domèstiques atès que «se exaltó una naturaleza femenina que valoraba la sensibilidad en detrimento de la inteligencia y la devoción y la sumisión a expensas de la ambición o de las especulaciones intelectuales que estimaban amenazaría su feminidad, en definitiva se creó el estereotipo de ángel del hogar»²⁹².

2.1.3.8 El matrimoni com a finalitat

En aquest context social en què la finalitat era casar-se i procrear, una de les preocupacions femenines era trobar un marit per convertir-se en la «Senyora de». A mitjans del s. XVI, Fra Luis de León ja parlava de «la perfecta casada», el cas contrari eren les dones que passarien a estar mal vistes. Les úniques excepcions passaven per sentir la vocació de monja i orientar la seva vida a la religió, o haver enviudat. En la societat tradicional franquista les solteres eren discriminades perquè no acomplien el seu paper principal, i per tant havien de fer-se càrrec dels homes que hi havia a casa, pares, germans, etc., o fer-se càrrec de tasques de l'Església i de les seves organitzacions. Aquest grup estava format per les anomenades «las solteras por virtud»²⁹³. A nivell popular s'utilitzava l'expressió «se quedará para vestir Santos», ja que moltes solteres es dedicaven a vestir, rentar i cosir la roba dels sants de les esglésies. Aquesta expressió podia portar associats el desdeny, el rebuig o un sentiment piadós vers aquesta «desgràcia». Davant el desdeny, també aparegué una expressió per contrarestar-la que deia «vale más vestir Santos que desvestir borrachos». Davant de la possibilitat d'una autonomia femenina, es va instaurar l'obligació de fer el servei social com a instrument de control, ja que «eran muchas las presiones del régimen franquista para que el sector social formado por mujeres solteras, económicamente autónomas, no creciera y a ser posible fuera reducido. Excepción hecha, claro está del cada vez mayor número de

---

²⁹¹ Carmen Domingo, *Coser y cantar: las mujeres bajo la dictadura franquista* (Barcelona: Lumen, 2007); Gallego, *Mujer, falange y franquismo*; Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca*.

²⁹² Molinero, «Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un “mundo pequeño”», 103.

²⁹³ Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 141.

funcionarias de SF»²⁹⁴. Les funcionàries de la Sección Femenina tenien una bona reputació ja que treballaven per ser àngels de la societat o «monjas laicas»²⁹⁵, però en definitiva «la misma denominación de solterona llevaba implícito tal matiz de insulto que se adjudicaba a espaldas de la aludida. Y en mentes infantiles, tan proclives a dejarse influir por orientaciones definitivas, evocaba a la mujer que nunca ha vivido el “gran amor”»²⁹⁶.

2.1.3.9 El rol femení en la societat

En definitiva, el paper de la dona en la societat era d'invisibilitat, no podia assumir rols que no li corresponguessin, no podia prendre decisions col·lectives en l'àmbit públic, sinó que això era impropï d'ella, el seu àmbit era el privat. La millor opció era, doncs, passar desapercebuda, tant pel vestit com per la manera d'estar; havia de tenir pudor, no semblar provocativa ni incitadora de pecats; era la reina de la casa, on complia el seu rol i la seva funció com a mare i esposa amb abnegació, amor, bondat i entrega i si tenia problemes havia d'assumir-los. En aquest context, «la castidad y la virginidad, centro obsesivo de la moral femenina, se expresaría en centímetros de ropa, formas de pasear, hablar, divertirse (...) que no abandonarían hasta los últimos años de influencia privilegiada. La Guardia Civil se encargará de vigilar el cumplimiento de normas morales en una clara expresión de unión Iglesia-Estado»²⁹⁷.

En aquesta societat tan moralitzant, de misèria i repressió, també hi havia contradiccions, així «se produjo un aumento significativo de la prostitución,²⁹⁸ tolerada hasta 1956,²⁹⁹ fenómeno que se convirtió en una válvula de escape de

---

²⁹⁴ *Ibíd.*, 95.

²⁹⁵ Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta», 299.

²⁹⁶ Martín Gaité, *Usos amorosos de la postguerra española*, 43.

²⁹⁷ Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*, 116-117.

²⁹⁸ Per ampliar sobre el tema de la prostitució vegeu: Assumpta Roura, *Mujeres para después de una guerra: informes sobre moralidad y prostitución en la posguerra española* (Barcelona: Flor del Viento, 1998); Assumpta Roura, *Un inmenso prostíbulo: Mujer y moralidad durante el franquismo* (Barcelona: Editorial Base, 2005); Mirta Nuñez, *Mujeres caídas prostitutas legales y clandestinas en el franquismo* (Madrid: Oberon, 2003).

²⁹⁹ ESPAÑA. “Decreto-ley de la Jefatura de Estado del 3 de marzo de 1956 sobre abolición de centros de tolerancia y otras medidas relativas a la prostitución”. *Boletín Oficial del Estado* (10 marzo 1956). Núm. 169.

una Sociedad moral y sexualmente opresiva, sometida a los preceptos de la iglesia»³⁰⁰. En aquest sentit nasqué una institució creada pel règim, el Patronato de Protección de la Mujer³⁰¹ que, juntament amb Acció Catòlica, treballaven per salvaguardar la moral catòlica.

Després de dibuixar el model de dona que es va instaurar durant el període autàrquic del règim franquista analitzarem ara la darrera etapa i veurem que «el período autárquico dará paso a la mujer moderna, consumista, de las últimas décadas del franquismo, más formada i autónoma, pero con todas las dificultades derivadas de las costumbres hondamente arraigadas»³⁰².

2.1.4 L'últim trànsit cap a la democràcia: l'ampliació de certs drets socials, civils i polítics de les dones

Després de la consolidació del nou estat franquista a través de les polítiques de la victòria³⁰³ i seguint un model d'autosuficiència econòmica, que no va donar els resultats esperats (especialment a causa de l'aïllament internacional, provocat pel suport anterior a les potències feixistes), es va entrar a la dècada dels 50, que fou especialment significativa atès que es va començar un tímid procés d'obertura del franquisme. El model de dona productora durant l'autarquia (1939-1953) va donar pas a un altre model de dona consumidora a partir dels acords amb el Vaticà, els EUA i la finalització de l'aïllament internacional, que va permetre que els canvis que s'estaven produint a Europa poguessin penetrar a un Estat dictatorial que començava a presentar esclatxes.

En aquest decret, l'article 5 estipula que les prostitutes passarien a ser reeducades en institucions dirigides pel Patronat Municipal de la Dona.

³⁰⁰ Manuel Ortiz, «Mujer y dictadura franquista», *Aposta: Revista de ciencias sociales* 28 (2006): 4.

³⁰¹ El Patronato de Protección de las Mujeres neix el 1942 per mantenir la moralitat pública, especialment la de les dones, d'acord amb la doctrina catòlica. Aquest patronat fou reorganitzat el 1952.

ESPAÑA. "Ley de 20 de diciembre de 1952 sobre organización y funciones del Patronato de Protección de la mujer". *Boletín Oficial del Estado* (22 diciembre 1952), núm.357, p.6271-6275. Finalment desapareix el 1978.

³⁰² Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*, 117.

³⁰³ Antonio Cazorla, *Las políticas de la victoria: la consolidación del Nuevo Estado franquista, 1938-1953* (Madrid: Marcial Pons, 2000).

Aquest pas cap a la societat de consum estigué marcat des de finals de la dècada dels cinquanta i els anys posteriors per tres pilars bàsics: l'emigració espanyola, el turisme i les inversions estrangeres.

En primer lloc, cal tenir en compte els ingressos que arribaven de l'exterior a partir de l'emigració. Aquesta emigració s'havia donat majoritàriament per les baixades d'ingressos salarials i perquè la indústria de l'Estat no havia pogut absorbir més mà d'obra, la qual cosa va provocar que hi hagués un nombre important de població que es va dirigir cap als països de l'Europa occidental que sí que requerien mà d'obra. L'altre factor fou el turisme, que aprofitant les millors condicions polítiques del règim, els bons preus i un clima agradable, va ser un motor per al sector serveis, el creixement de la construcció i per l'entrada de nous costums i formes de vida més modernes. Finalment el tercer pilar el conformà la inversió estrangera, que amb l'entrada de capital fou fonamental per al desenvolupament industrial de l'Estat.

Aquests factors donaran un fort impuls a l'economia espanyola, que durant els vint primers anys del règim no havia modificat les necessitats de mà d'obra. En la dècada dels anys seixanta i principis dels setanta les necessitats van canviar i també les polítiques desenvolupades. Així, el moment clau per a la liberalització econòmica i l'obertura als mercats internacionals ragué en els ministres tecnòcrates, que a partir dels plans d'estabilització (1959) buscaren desenvolupar una economia més moderna i eixugar el dèficit de l'Estat. Tot i que l'efecte immediat fou negatiu, la recuperació econòmica es va començar a fer visible a partir de 1961. Aquest és un any clau per al desenvolupament femení que, juntament amb la modernització de la societat espanyola, els nous models de famílies i l'inici del moviment feminista, va canviar el panorama nacional, com veurem en el següent apartat.

2.1.4.1 Les lleis, l'acceptació internacional i els canvis en les relacions de gènere

La Llei del 22 de juliol de 1961³⁰⁴ sobre drets polítics, professionals i laborals de la dona, iniciativa de la Sección Femenina, juntament amb la reforma del codi

---

³⁰⁴ «L'aprovació de la llei no va ser difosa, ni els representants del sindicat vertical informaren a les dones dels seus drets. Anys a venir, les dones de Tabacalera, de Tarragona, que havien estat obligades a abandonar el seu lloc de treball després de casar-se, van ocupar carrers, places i edificis de govern per exigir el reingrés immediat al seu

civil de 1958,³⁰⁵ foren clau en els canvis respecte a les relacions de gènere en el franquisme tardà i, malgrat que mantenien el model de feminitat tradicional catòlica, marcaren l'inici del moviment de dones.

La llei de 1961 equiparava la situació de la dona amb la d'altres països europeus en un intent del règim de guanyar quotes d'acceptació internacional que prèviament ja havia anat aconseguint a partir d'esforços per al reconeixement polític i econòmic. En aquest sentit, a tall d'exemple, són significatius, l'ingrés el 1950 a l'Organització per les Nacions Unides per a l'Agricultura i l'Alimentació (FAO); un any més tard, el 1952, a l'Organització per les Nacions Unides per a l'Educació, la Ciència i la Cultura (UNESCO); el 1955 va passar a pertànyer a l'Organització de les Nacions Unides (ONU); posteriorment durant el 1956 a l'Organització Internacional del Treball (OTI) i el 1958, al Fons Monetari Internacional (FMI). Tenint en compte la progressiva acceptació i incorporació als organismes internacionals, Celia Valiente suggereix que «la presión internacional por un mayor reconocimiento de los derechos de las mujeres resultó más efectiva cuando el régimen se encontraba amenazado»³⁰⁶. En definitiva, la llei de 1961 «supuso una ampliación significativa (aunque limitada) de los derechos laborales de las mujeres»³⁰⁷, tot i que presentava algunes excepcions. També va prohibir tota forma de discriminació laboral en funció del sexe (art.4.1), les discriminacions salarials

---

antic lloc de treball». Isabel Segura, *La lluita per l'oportunitat de viure. Les dones durant la Segona República, la Guerra, el Franquisme i la construcció de la democràcia.*, Col·lecció *Eines de Memòria 4* (Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2010), 77.

³⁰⁵ Vegeu l'evolució legal femenina en aquest període a: María Telo, «La evolución de los derechos de la mujer en España», en *La Mujer española: de la tradición a la modernidad, 1960-1980*, ed. Concha Borreguero (Madrid: Tecnos, 1986), 81-94. També a Di Febo, *Resistencia y movimiento de mujeres en España: 1936-1976*. A la tesi de María del Rosario Ruiz Franco (2002), *Cambios y permanencias en la situación jurídica de las mujeres durante el franquismo (1950-1975)* s'analitzen els canvis en la situació legislativa femenina després de la Guerra Civil. També s'analitza l'important paper desenvolupat per Mercedes Fórmica en la promoció de les reformes del 1958 i 1961, i Maria Telo en el seu paper dins l'associació espanyola de dones juristes.

Amb la llei de 24 d'abril de 1958 per la que es reforma el Codi Civil, BOE, Madrid, 1958, es van aconseguir certs avantatges però amb aquesta reforma les espanyoles continuaven sotmeses als pares i marits.

³⁰⁶ Valiente, «La liberalización del régimen franquista: la Ley de 22 de julio de 1961 sobre derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer», 63.

³⁰⁷ *Ibíd.*, 47.

(art.4.2) i va treure les clàusules d'acomiadament en cas de matrimoni.³⁰⁸ Tot i la importància inicial d'aquesta llei, el canvi de mentalitats fou més lent: «la idea que el matrimonio significaba el éxito de la condición femenina y la soltería el fracaso se mantuvo afincada hasta que los aires de fuera dieron lugar a los grandes cambios sociológicos que se produjeron en este país bien avanzada la década de 1960»³⁰⁹.

2.1.4.2 La modernització de la societat espanyola: mercat laboral, educació i oposicions al règim

En els informes de la Sección Femenina³¹⁰ i en els successius informes FOESSA³¹¹ realitzats en aquest període, es destaca que amplis sectors de la població estaven en contra del treball fora de la llar de les dones casades, sobretot si tenien fills petits, així com estaven a favor que l'autoritat marital autoritzés si la dona havia de fer activitats fora de la llar o no. Al mateix temps encara estava molt subjacent en la societat la creença que a les dones els corresponien tasques més lligades a les seves aptituds maternals i que es corresponien amb tasques més de tipus assistencials. En aquest sentit «solo debían trabajar las mujeres que realmente lo necesitasen para vivir, e incluso éstas tendrían que elegir un trabajo que estuviese en armonía con su naturaleza femenina»³¹². Com hem explicat anteriorment no fou fins al 1966 que es va permetre a les dones exercir les carreres de magistrats, jutges i fiscals de l'administració de justícia, i fins a finals de 1975, l'accés a la policia o les forces armades encara estava tancat per a les dones. Fins la llei de relacions laborals³¹³ (1976) no van desaparèixer les discriminacions a les dones treballadores.

---

³⁰⁸ *Ibíd.*, 49. Vegeu també: Decret 258 del dia 1 de febrer de 1962

³⁰⁹ Abella, *La vida cotidiana en España bajo el régimen de Franco*, 160.

³¹⁰ Aquests informes fan referència a una radiografia de la dona espanyola en aquest període: Sección Femenina, *La mujer española*, Archivo General de la Administración, 1959-1960 i Sección Femenina, *Realidad laboral de la mujer*, Archivo General de la Administración.

³¹¹ La fundació FOESSA (*Fomento de Estudios Sociales y Sociología Aplicada*) es va constituir el 1965 i va desenvolupar informes sobre la situació social d'Espanya en els següents anys (1967, 1970, 1975, 1980-83, 1994 y 2008).

³¹² Scanlon, *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1974*, 338.

³¹³ ESPAÑA. "Ley 16/1976, de 8 de abril, de Relaciones Laborales". *Boletín Oficial del Estado* (21 abril 1976), núm. 96, p.7894-7902.

L'adaptació al marc legislatiu per la introducció femenina a un nou marc de treball «especialment apte per la condició femenina» va absorbir les universitàries i l'èxode rural. Aquest èxode havia provocat un gran creixement de les ciutats industrials, on moltes dones s'havien introduït laboralment tant a les indústries com al sector serveis.³¹⁴ Aquest fet va posar de manifest l'explotació de classe i gènere, que seran juntament amb tot el bagatge acumulat el caldo de cultiu d'organitzacions de dones per la lluita de les dones. El moviment feminista encara havia de ressorgir a Espanya, com veurem més endavant, tanmateix des dels anys cinquanta podem trobar les primeres oposicions al règim des de sectors polítics, laborals, estudiantils, culturals i religiosos, així trobem l'oposició política (Contuberni de Munich), el distanciament de l'Església, els moviments obrers i estudiantils³¹⁵ i l'aparició dels moviments terroristes (ETA i FRAP). Aquestes protestes socials i la creixent activitat de l'oposició portaran el règim a crear el 1963 un nou òrgan de repressió, els tribunals d'ordre públic.

Malgrat la creació d'aquest òrgan podem dir que els seixanta són en general anys d'immobilisme en el règim polític tot i un cert maquillatge expressat en la reducció de falangistes en el govern, l'aprovació de la Ley Orgánica del Estado (1969) i la Ley de Prensa de 1966. Tanmateix són anys de «promoción social de la mujer»³¹⁶ i de profunda modernització de la societat espanyola, amb interès pel que passa a fora, que arriba amb cert retard i de forma diferent respecte a d'altres països europeus. Es pot apreciar amb els diferents canvis que es van desenvolupar més enllà de l'estètica i la música,³¹⁷ amb elements destacats que canviaren la relació entre ambdós sexes. Així trobem els “guateques” i les discoteques; en moda, les minifaldilles i l'ús dels pantalons; la introducció de la música pop i la creació de grups, i, pel que fa l'autonomia, el seat 600 entre d'altres canvis.

---

³¹⁴ Es poden consultar les xifres a l'anuari *La mujer en cifras* (Madrid: Instituto de la mujer, 1987).

³¹⁵ Per desenvolupar el tema dels moviments socials a España, vegeu: Laraña, E. (1999). *La construcción de los movimientos sociales*. Madrid: Alianza Editorial.

³¹⁶ Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta», 295.

³¹⁷ Vegeu l'article de Paloma Otaola per veure la importància de la música en les transformacions que portaven el país cap a la modernitat: Paloma Otaola, «La música pop en la España franquista: rock, ye-ye y beat en la primera mitad de los años 60», *ILCEA*. 16 (2012): 1-13.

En aquest context, la introducció a l'espai domèstic dels electrodomèstics i, amb ells, l'entrada dels televisors, gran símbol de la nova societat de consum, introduïren la publicitat i el cinema, sobretot l'estranger, a les llars espanyoles, ajudant a difondre un altre model femení. En totes les llars no fou possible, així que durant els seixanta, els serials radiofònics i la literatura de quiosc, per una auditori fonamentalment femení, i l'esport de masses, sobretot el futbol, per a un públic masculí, forjaren la cultura de l'evasió.³¹⁸ Aquests primers electrodomèstics i aparells de ràdio, varen fer que «se intensificaran sus jornadas de trabajo y consiguieron que se extendiera el sistema patrimonial entre sectores de población que nunca antes habían cifrado así su forma de vida»³¹⁹. Així «los cupones-ahorro, los pagos aplazados, y los créditos fueron los medios que les permitieron acceder a bienes de otro modo inalcanzables»³²⁰. L'impacte social en la vida de les dones fou tal que «en una órbita más tecnificada se libera tiempo de trabajo y donde la televisión, sustitutoria de las madres educadoras, será también portadora de mensajes para las mujeres»³²¹.

Aquests nous temps obriren la via cap a l'activitat laboral femenina i l'educació. Fou una educació que, davant l'endarreriment dels anys quaranta i cinquanta, començà a fer possible un camí cap a l'educació superior de les joves espanyoles,³²² en un procés que s'amplià en la dècada de 1970. En aquest sentit les paraules de Pilar Primo de Rivera davant les Corts en defensa de la llei de 1961 mostren una lleugera evolució en el model femení :

---

³¹⁸ Pel que fa a la influència de la ràdio en el període: Jon Murelaga, «Historia contextualizada de la radio española del franquismo (1940-1960)», *Historia y comunicación social* 14 (2009): 367-386; Salvador Gómez i Fátima Gil, «Al oído de las mujeres españolas. Las emisiones femeninas de Radio Nacional de España durante el primer franquismo (1937-1959)», *Estudios sobre el Mensaje Periodístico* 16 (2010): 131-143. Pel que fa a la novel·la rosa: Encarna Alonso, «Corín Tellado y la novela rosa», *Ogigia: Revista electrónica de estudios hispánicos* 12 (2012): 33-44.

³¹⁹ Moreno, «La réplica de las mujeres al franquismo», 131.

³²⁰ *Ibíd.*, 144.

³²¹ Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*, 128.

³²² Vegeu les dades del Centro Nacional de Investigación y Documentación Educativa (C.N.I.E.) (1988). *La presencia de las mujeres en el sistema educativo*. Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer. Algunes d'aquestes dades per l'educació femenina dels anys 40 fins als 70 es troben analitzades a Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*, 130-135.

Al protegir el Trabajo, y sobretodo el estudio en la mujer, no cometemos desacuerdo. Una mujer culta, refinada y sensible, por esa misma cultura, es mucho mejor educadora de sus hijos y mejor compañera de su marido. (...) La mujer, como decía José Antonio, no puede limitarse a ser “una tonta destinaria de piropos”. Su virtud fundamental, la abnegación, la desarrolla mucho más consciente y eficazmente si tiene una base cultural.³²³

Malgrat les noves possibilitats que donava la llei, les mentalitats, com hem explicat abans, eren més difícils de canviar, així moltes vegades l'absència femenina del món laboral s'explicava d'una forma molt senzilla: «y aún hoy, en algunas familias donde la chica es licenciada, queda el prurito de que su hija al casarse “no trabaja porque no lo necesita”»³²⁴.

En aquest context la Ley General de Educación de 1970 fou un intent de renovació del sistema escolar que va marcar el retorn a l'escola mixta,³²⁵ generalitzant el currículum masculí com a universal. Segons Ballarín «se trataba de hacer amas de casa y esposas perfeccionadas»³²⁶. S'estaven produint canvis que també afectaren al model de família com veurem en el proper apartat.

2.1.4.3 Nous models de famílies

Les famílies a poc a poc van passar de ser extenses i tradicionals a una nova família nuclear i urbana, canviant el dibuix del primer franquisme. Juntament amb els nous hàbits i les noves modes es qüestionava el model de família que havia estat utilitzat en la reproducció i el control social, tant pel règim com per l'Església. Cada cop més es va qüestionar l'autoritarisme patriarcal tant reforçat a la dictadura, i es va començar a parlar de les relacions prematrimonials i l'ús d'anticonceptius, especialment la píndola. Aquests canvis també es van veure

---

³²³ Discurso de la Excelentísima, señora, Doña Pilar Primo de Rivera y Saénz de Heredia, *Derechos políticos, profesionales y del trabajo de la mujer*, Imprenta Nacional del Boletín Oficial del Estado, Madrid, 1961, 31

³²⁴ Alejandra Ferrándiz i Vicente Verdú, *Noviazgo y matrimonio en la burguesía española* (Madrid: Edicusa, 1974), 108.

³²⁵ Per veure l'evolució de les dones en els escenaris escolars, de l'escola mixta a l'escola coeducativa, vegeu: Cristina Brullet i Amparo Tomé, «Las mujeres en los escenarios escolares», en *Mujer y educación: Educar para la igualdad, educar desde la diferencia*, ed. Ana González i Carlos Lomas, 2ª ed. (Barcelona: Graó, 2006), 131-182.

³²⁶ Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*, 136.

reflectits a l'encíclica papal *Humanae Vitae* (1968). Els temps estaven canviant i la possibilitat de l'avortament³²⁷ es tractava amb cautela; el divorci estava a l'ordre del dia i s'albirava com una necessitat que no va arribar a fer-se efectiva fins a l'any 1981.³²⁸ En aquest context més permeable les dones van començar a mobilitzar-se i prendre la paraula.

2.1.4.4 Inici del moviment feminista

Les dones es van començar a associar i a incorporar lentament a la política a través de diferents grups, seminaris i associacions, que ja havien començat a aparèixer el 1953 amb l'associació espanyola de dones universitàries; entre la dècada dels seixanta i la següent en van emergir moltes més. És un període que podríem anomenar « de toma de consciència de mujeres militantes contra la dictadura »³²⁹, en el que podem trobar exemples significatius.³³⁰ El 1960 es fundà el Seminario de Estudios Sociológicos de la Mujer, entre 1961 i 1962 l'advocada catalana Lidia Falcó publicà un parell d'obres sobre els drets civils i laborals de les dones que posteriorment es van veure incrementades amb més publicacions; el 1963 s'organitzà el Movimiento Democrático de Mujeres que, a través del Secretariado de Organizaciones No Gubernamentales va promoure el programa per les jornades de l'Any Internacional de la Dona (1975), en contraposició a «la demagogia oficial sobre el tema protagonizada por la

---

³²⁷ L'avortament apareix en la Llei Orgànica 9/1985, de 5 de juliol, de reforma de l'article 417 bis del Codi Penal i més recentment en la Llei Orgànica 2/2010, de 3 de març, de salut sexual i reproductiva i de la interrupció voluntària de l'embaràs. Tot i això, el Partit Popular el juliol del 2010 va presentar un recurs contra varis preceptes de la llei davant el Tribunal Constitucional que encara no ha dictaminat.

³²⁸ Després d'intensos debats, sobretot amb l'església catòlica, el president del govern d'Espanya, Adolfo Suárez va promoure la llei del divorci, una llei que fou realitat el 1981.

ESPAÑA. "Ley 30/1981, 7 de julio, por la que se modifica la regulación del matrimonio en el Código Civil y se determina el procedimiento a seguir en las causas de nulidad, separación y divorcio". *Boletín Oficial del Estado* (20 julio 1981), núm.172, p.16457-16462.

³²⁹ Concha Fagoaga i Lola G. Luna, «Notas para una historia social del movimiento de las mujeres: signos reformistas y signos radicales», en *Actas de las IV jornadas de investigación Interdisciplinaria*. (Madrid: Seminario de estudios de la mujer. Universidad Autonoma de Madrid, 1986), 456.

³³⁰ Seguint diferents autors hem fet un recull de dates i fets significatius.

Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*; Pilar Folguera et al., *El feminismo en España. Dos siglos de historia*, ed. Pilar Folguera (Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2007); Rosa Pardo, «El feminismo en España: breve resumen, 1953-1985», en *El feminismo en España. Dos siglos de historia*, ed. Pilar Folguera (Madrid: Editorial Pablo Iglesias, 2007), 201-210.

Sección Femenina»³³¹. El 1964 van arribar les traduccions d'obres representatives del feminisme, tals com *El segon sexe* de Simone de Beauvoir i *La mística de la feminitat* de Betty Friedan. El 1969 es van crear organitzacions de mestresses de casa i en aquest mateix any, María Telo, seguint els passos de Mercedes Fórmica en el camp de les reformes jurídiques, va organitzar a Espanya el primer Consejo Internacional de la Federación de Mujeres Juristas, que tingué com a conseqüència la fundació el 1970 de l'associació espanyola de juristes.

Finalment a la dècada dels setanta les debilitats de la dictadura foren més visibles i els canvis legals varen continuar. A finals d'aquest període es van produir les primeres manifestacions femenines, que foren el punt de partida del moviment feminista de segona onada.³³² Aquestes manifestacions es feren públiques poc després de la mort del dictador, a les primeres jornades semiclandestines per a l'alliberament de la dona que coincidiren amb la declaració de les Nacions Unides de l'Any Internacional de la Dona (1975)³³³. Les dones reclamaven el seu dret a decidir sobre els seus propis cossos, sobre la maternitat, sobre la sexualitat, sobre l'estètica. La importància del fet femení ja s'havia constatat uns anys abans, el 1967, amb la declaració de l'eliminació de la discriminació contra la dona. En aquestes jornades es concretaren dues tendències: el feminisme radical i el feminisme socialista, mentre que el feminisme reformista estava més lligat a la primera onada del feminisme. Aquest any també s'aprovà la llei del 2 de maig de 1975, amb la que finalment va desaparèixer la llicència marital i l'obligació d'obediència al marit, encetant un període «de eclosión del movimiento (feminista) que coincide con la

---

³³¹ *Ibíd.*, 204.

³³² L'agrupació del moviment feminista en primera onada i segona onada pot emmascarar diferents tendències existents, per tant podríem parlar més aviat de feminismes que s'han donat dins i fora de cada onada. Malgrat que hi ha hagut moments en què el moviment feminista ha estat més actiu, «sería más exacto ver el feminismo no como surgiendo en oleadas, sino como un continuo de pensamiento y acción». Jane Freedman, *Feminismo: ¿unidad o conflicto?* (Madrid: Narcea, 2004), 19.

Tot i això, la classificació en onades ajuda a clarificar i ordenar el feminisme en la història.

³³³ Vegeu Amparo Moreno, *Mujeres en lucha. El movimiento feminista en España* (Barcelona: Anagrama, 1977).

transición democrática hasta la vigente constitución»³³⁴. Seguint la cronologia de María Ángeles Durán i Teresa Gallego,³³⁵ recollida per Pilar Folguera, parlariem de «la transición política y el resurgir del feminismo en España, 1975-1979»³³⁶, que posteriorment és seguida per «la crisis del movimiento feminista 1979-1982»³³⁷ deguda a les diferències internes insalvables. Finalment a la tercera etapa «nuevas formes de feminismo 1982-1988»³³⁸ podem trobar una important transformació deguda a la fragmentació, desintegració i al naixement del «feminismo de Estado, feminismo institucional o feminismo oficial»³³⁹ que queden lluny dels objectius d'aquesta estudi.

---

³³⁴ Fagoaga i Luna, «Notas para una historia social del movimiento de las mujeres: signos reformistas y signos radicales», 456.

³³⁵ El capítol de les autores conté una anàlisi detallada de les associacions i moviments de dones a Espanya i la vinculació amb els partits polítics en el període de la transició a la democràcia. María Ángeles Durán i María Teresa Gallego, «The women's movement in Spain and the new Spanish democracy», en *The new women's movement: Feminism and political power in Europe and the Usa*, ed. Drude Dahlerup (Londres: Sage Publications, 1986), 200-216.

³³⁶ Pilar Folguera, «De la transición política a la paridad», en *El feminismo en España. Dos siglos de historia*, ed. Pilar Folguera (Madrid: Editorial Pablo Iglesias, 2007), 166-172.

³³⁷ *Ibíd.*, 172-176.

³³⁸ *Ibíd.*, 176-183.

³³⁹ Celia Valiente, *El feminismo de Estado en España: El Instituto de la Mujer (1983-2003)* (València: Universitat de València. Institut Universitari d'Estudis de la Dona, 2006).

A tall de síntesi

L'ideal de dona i família en la societat franquista	Les diferents etapes que van viure les dones a la dictadura	<ul style="list-style-type: none"> • Segons Sofía Rodríguez (2004) trobem una imatge feixista fins al 1943-45, rol masculinitzant provinent de la República i la Guerra Civil, diferent entre les milicianes i les falangistes. Des de final de la Segona Guerra Mundial fins als plans d'estabilització, hi ha una etapa de desfeixització, recatolicització i refeminització. Les dues darreres etapes corresponen a l'aparició de la societat de consum fruit del desenvolupament econòmic i, ja acabada la dictadura, a partir de 1977, el retorn de la ciutadania política de totes les dones. • Segons Manrique (2003) i Ramírez-Macías (2014), situen una primera etapa corresponent als anys fundacionals i autàrquics i una segona etapa (finals del 50 fins a la finalització de la dictadura) que coincideix amb els anys de desenvolupament i trànsit cap a la democràcia. • Amparo Moreno (2007) organitza la seva explicació al voltant de diferents generacions de dones en funció del seu naixement i l'inici de la seva adultesa.
	La transició inicial de la República al franquisme	<ul style="list-style-type: none"> • Trencament amb el model femení que s'havia forjat durant la segona República. • Reformes del codi republicà per passar novament al model femení del segle XIX, tant en sentit ideològic com jurídic. • Dona subordinada al pare i al marit. • Societat androcèntrica organitzada jeràrquicament en què la dona ha de complir els rols que li han estat assignats (mare i esposa).
	Model de dona durant el franquisme: mare, pàtria i Déu	<p>El model tradicional de dona</p> <ul style="list-style-type: none"> • Segons María Carmen García-Nieto hi havia tres models de dones: les que van assumir el rol d'esposa i mare (la majoria), les independents i les derrotades, víctimes de la repressió. • Model basat en les tres K del model nacionalsocialista alemany: nens, cuina i església. • En el nou estat les dones havien de complir amb les funcions que ja s'afirmaven a l'encíclica Casti Connubii (1930): ser mares i esposes. • Visió del nacionalcatolicisme respecte a la dona a partir d'arguments mèdics, educatius i religiosos. • El model de dona ideal havia de ser com la verge Maria i Santa Teresa de Jesús o com Agustina de Aragón i Isabel la Catòlica. • Visió nacionalsindicalista que redueix les dones a l'àmbit privat. <p>Les lleis repressives i antiemancipatòries</p> <ul style="list-style-type: none"> • Reglamentacions com en els altres feixismes (Itàlia i Alemanya). • Entramat legal acompanyat d'afirmacions polítiques, entre d'altres que redueixen les dones a la llar i l'allunyen de l'esfera laboral. <p>La família com a nucli bàsic</p> <ul style="list-style-type: none"> • La família ocupa un lloc central en els feixisme (control social). • El paper de la dona en la família respecte al marit consistia a cuidar-lo i complaure'l. • Les reglamentacions defensen la família, però són repressives amb les dones. <p>La maternitat: deure amb la pàtria i les mesures afavoridores</p> <ul style="list-style-type: none"> • Necessitat d'augmentar la població a causa de les pèrdues durant la guerra, i per al relleu econòmic i social. • Lleis per afavorir la natalitat i premis per a famílies nombroses. <p>Maternitat, sexualitat i Església</p> <ul style="list-style-type: none"> • Les màximes autoritats eclesiàstiques defensaven el paper de la dona en la maternitat. • Per l'Església la maternitat anava més enllà de la biologia era un acte espiritual de transcendència. • Visió de la sexualitat com a pecaminosa i només orientada a la reproducció. • Objectiu de portar fills al món, evitar-ne la mort i educar-los en els valors catòlics, patriòtics i tradicionals. <p>La classe mèdica i la maternitat</p> <ul style="list-style-type: none"> • Els arguments mèdics són coincidents amb la jerarquia eclesiàstica respecte a la dona i les seves funcions.

		<ul style="list-style-type: none"> • El paper de la maternitat era tan important que se li va assignar un festa commemorativa. • La duresa de la postguerra, l'autarquia i l'aïllament internacional no van provocar el baby boom esperat fins a finals dels 50 i en els 60. <p>L'educació femenina</p> <ul style="list-style-type: none"> • La falange tingué la competència de l'Església en educació. • L'educació era segregada i basada en els principis ideològics de l'Estat. • La bona mare espanyola i cristiana havia d'educar als fills per a servir al règim segons el model preestablert per als nens i les nenes. • L'educació estava impregnada de valors cristians i espanyols. • La coeducació estava prohibida, s'expurgaren llibres i mestres. • Es van establir assignatures diferenciades segons el sexe. • Discursos basats en falsos supòsits d'inferioritat femenina que allunyaven les dones de l'educació mitjana i superior. • L'educació de les dones les atansava a la llar i les tasques domèstiques. <p>El matrimoni com a finalitat</p> <ul style="list-style-type: none"> • La finalitat de les dones era casar-se i tenir descendència. • Les dones solteres eren discriminades. • En cas d'estar soles, algunes orientaven la seva vida a la vocació de l'Església o es feien càrrec dels familiars. • El servei social era un instrument de control femení. • Les noies que no es casaven però formaven part de la SF eren vistes com a monges laiques i desenvolupaven una tasca social. <p>El rol femení en la societat del primer franquisme</p> <ul style="list-style-type: none"> • Juga un paper d'invisibilitat i amb uns rols assignats. • La dona forma part de l'àmbit privat, no el públic (a no ser que formés part d'alguna organització femenina). • Una sèrie d'estereotips que se li assignaren van configurar el seu rol i les seves funcions en la societat. • El règim va presentar contradiccions respecte a la prostitució femenina.
	<p>L'últim trànsit cap a la democràcia, l'ampliació femenina a certs drets socials, civils i polítics</p>	<p>Últim trànsit cap a la democràcia</p> <ul style="list-style-type: none"> • El model de dona productora durant l'autarquia va donar pas a un model de dona consumidora a partir dels acords amb EUA i el Vaticà. • La transició a la societat de consum estigué marcada per l'emigració espanyola, el turisme i les inversions estrangeres. • La recuperació econòmica a partir dels plans d'estabilització desenvolupats pels ministres tecnocràtics fou important per a la finalització de l'autarquia i la transició a la societat de consum. <p>Les lleis, l'acceptació internacional i els canvis en les relacions de gènere</p> <ul style="list-style-type: none"> • La llei de 22 de juliol de 1961 sobre els drets polítics, professionals i laborals de la dona i la reforma del codi civil de 1958 foren clau en els canvis respecte a les relacions de gènere i van marcar l'inici del moviment de dones. • El reconeixement polític i econòmic del règim a nivell internacional i la incorporació a diferents organismes i institucions (FAO, UNESCO, ONI, OTL...) marquen la finalització de l'aïllament internacional. • En aquest període trobem l'ampliació dels drets de les dones, de la discriminació laboral i salarial, tot i que presenta algunes excepcions. • El canvi de mentalitats fou més lent, fins avançada la dècada de 1960. <p>La modernització de la societat espanyola: mercat laboral, educació i oposicions al règim</p> <ul style="list-style-type: none"> • En els informes FOESSA del període es destacava que amplis sectors de la població estaven en contra del treball extradomèstic femení. • A partir de 1966 l'accés de les dones a carreres de magistrats, jutges i fiscals de l'administració i fins al final de 1975 l'accés a la policia o a les forces armades, encara estava tancat. • Les universitàries i les dones procedents de l'èxode rural es van incorporar a un marc de treball especialment apte per a la condició femenina (va posar de manifest explotacions de classe i sexe). • Des dels 50 apareixen les primeres oposicions al règim que vénen des de sectors diversos que portaran al règim a crear el 1963 els tribunals d'ordre públic. • Anys de força immobilisme en el règim i de promoció social de la dona i de profunda modernització de la societat espanyola.

		<ul style="list-style-type: none"> • Canvis més enllà de l'estètica i la música, que canviaren les relacions entre els gèneres. • Introducció dels electrodomèstics a les llars. Sistema capitalista i més temps lliure. • Cap a la dècada 60-70 es va començar a fer possible un camí cap a l'educació superior. • Llei General d'Educació de 1970, inici de l'escola mixta. <p>Nous models de família</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pas de les famílies extenses i tradicionals a una família nuclear i urbana. • Es qüestiona l'autoritarisme patriarcal i es parla de relacions prematrimonials, ús d'anticonceptius, avortament, divorci... Els temps estaven canviant. <p>Inici del moviment feminista</p> <ul style="list-style-type: none"> • Les dones es comencen a associar i a incorporar lentament a la política a través de diferents grups, seminaris i associacions (entre els 50 i posteriors). • S'escriuen i es tradueixen obres sobre feminisme. • A la dècada dels 70 es produeixen les primeres manifestacions feministes. • Amb la mort del dictador s'accentua l'eclosió d'aquest moviment feminista que havia treballat en la clandestinitat. • Importància dels actes i les accions al voltant de l'any internacional de la dona (Sección Femenina i moviment feminista). • Apareixen dues tendències: el feminisme radical i el feminisme socialista. • Transició democràtica cap a la constitució. • Finalment es presenta un breu apunt de les etapes del moviment feminista que s'escapen de la cronologia d'aquesta tesi.
--	--	--

3. La Sección Femenina de la Falange

Mentre hi hagi arrelades distincions socials i polítiques entre sexes, races o classes, hi haurà formes de ciència la principal funció de les quals serà racionalitzar i legitimar-ne les distincions

Elizabeth Fee, científica dels Estats Units.

En aquest capítol ens centrarem en la Sección Femenina atès que tingué un paper primordial en l'educació femenina del període franquista. Aquesta organització, que reposava sobre tres pilars bàsics: Franco, l'Església catòlica i els principis joseantoninos, fou una institució bàsicament assistencial, educativa i encarregada de l'adoctrinament i la transmissió de l'ideal falangista a les dones espanyoles.

3.1 La Sección Femenina de la Falange (1934-1977)

La Sección Femenina de Falange fou una institució femenina, que no feminista, subordinada al règim dictatorial. La seva llarga durada temporal, així com la seva influència en l'educació femenina del període estudiat, li confereixen entitat pròpia i fan que sigui important el seu estudi.

3.1.1 Revisió historiogràfica de les publicacions sobre la Sección Femenina

La Sección Femenina, tot i que va monopolitzar la veu femenina durant més de quaranta anys de trajectòria, no fou d'interès per la historiografia, a excepció d'alguns articles o capítols de llibres en obres generals.

De fet «los historiadores de la Falange, des de distintas posiciones, no han dedicado mucha atención a su rama femenina»³⁴⁰. En obres escrites per falangistes dedicades a la Falange amb prou feines es menciona.³⁴¹ De la mateixa manera trobem que hi ha hagut un escàs interès per estudiar l'organització en obres dedicades al franquisme i la Guerra Civil.³⁴² D'altra

---

³⁴⁰ Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 75.

³⁴¹ Eduardo Álvarez, *Historia de la falange* (Barcelona: Dopesa, 1970); Francisco Bravo, *Historia de la Falange Española de las Jons* (Madrid: Editora Nacional, 1940).

³⁴² Vegeu Chueca, *El fascismo en los comienzos del régimen de Franco: un estudio sobre FET-JONS*; Ellwood, *Prietas las filas: historia de Falange Española, 1933-1983*; Payne, *Falange: historia del fascismo español*; Southworth, «La Falange: un análisis de la herencia fascista española».

banda, en les obres sobre l'anàlisi de les dones sota la dictadura o sobre l'evolució del col·lectiu femení a l'Espanya contemporània es tractaven aspectes concrets, però no es feia un estudi pròpiament de la institució.³⁴³ Abordar l'estudi de la Sección Femenina era una necessitat per conèixer l'única entitat femenina de caràcter polític i social en el període. Així a finals de la dècada de 1970 la historiadora Marie Aline Barrachina³⁴⁴ amb la seva tesi doctoral va realitzar el primer treball en profunditat sobre aquesta organització, constituint un àmbit d'estudi que poc a poc ha anat creixent. A la dècada següent, Teresa Gallego, amb la seva tesi, en fou pionera al nostre país.³⁴⁵ L'autora va estudiar l'organització des del seu origen fins a l'any 1945, essent aquest el període de major intensitat doctrinal i la franja d'on més recerques es disposen. Posteriorment van sorgir altres estudis³⁴⁶ que van suposar les primeres investigacions de l'organització de dones falangistes en tota la seva trajectòria

---

³⁴³ Vegeu Carmen Alcalde, *Mujeres en el franquismo. Exiliadas, nacionalistas y opositoras* (Barcelona: Flor del Viento, 1996); Alicia Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta», en *Las mujeres y la Guerra Civil Española* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1991), 293-303; Marie Aline Barrachina, «Ideal de la mujer falangista», en *Las mujeres y la Guerra Civil Española* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1991), 211-217; Chueca, *El fascismo en los comienzos del régimen de Franco: un estudio sobre FET-JONS*; Giuliana Di Febo, *Resistencia y movimiento de mujeres en España: 1936-1976* (Barcelona: Icaria, 1979); Ellwood, *Prietas las filas: historia de Falange Española, 1933-1983*; Victoria L. Enders, «Nationalism and feminism: The Sección Femenina of Falange», *History of European ideas*, vol.2 15, núm. 4-6 (1992): 673-680; Pilar Folguera et al., *El feminismo en España. Dos siglos de historia*, ed. Pilar Folguera (Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2007); María Carmen García-Nieto, «Trabajo y oposición popular de las mujeres durante la dictadura franquista», en *Historia de las mujeres en Occidente, Vol. V: El siglo XX*, ed. Thébaud Françoise i Georges Duby (Madrid: Taurus, 1993), 661-672; Encarnación Jiménez, «La mujer en el franquismo: Doctrina y acción de la Sección Femenina», *Tiempo de Historia* 83 (1981): 4-15; Mary Nash, «Control social y trayectoria histórica de la mujer en España», en *Historia ideológica del control social España-Argentina, siglos XIX-XX*, ed. Roberto Bergalli i Enrique Marí (Barcelona: Colección Sociedad-Estado, 1989), 151-173; Payne, *Falange: historia del fascismo español*; Geraldine M. Scanlon, «La mujer bajo el franquismo», *Tiempo de Historia* 27 (1977): 4-28; Southworth, «La Falange: un análisis de la herencia fascista española»; María Fernanda del Rincón, «Mujeres azules en la guerra civil», *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià* 7 (1982): 45-68.

³⁴⁴ Marie Aline Barrachina, «La sección Féminine de Fet et des Jons, puis du Mouvement National: origenes, genése influence, fin, 1933-1977» (tesis doctoral, Université Sorbonne Nouvelle-Paris III, 1979).

³⁴⁵ Gallego, *Mujer, falange y franquismo*.

³⁴⁶ Rosario Sánchez López, *Mujer española: una sombra de destino en lo universal: trayectoria histórica de Sección Femenina de Falange (1934-1977)* (Múrcia: Universidad de Murcia, 1990); Rosario Sánchez López, *Entre la importancia y la irrelevancia: Sección Femenina de la República a la transición* (Murcia: Editora Regional, 2007).

temporal i que posteriorment foren completats per la mateixa autora amb noves dades. També volem citar en aquesta etapa inicial dels estudis sobre la Sección Femenina la rica cronologia de les activitats de la institució femenina.³⁴⁷ Posteriorment van aparèixer vàries tesis doctorals així com un increment d'investigacions centrades en els àmbits locals i regionals³⁴⁸ o en el model de

---

³⁴⁷ Vegeu Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*.

³⁴⁸ A Catalunya és el cas de l'Antònia Jarne a Lleida: Antonieta Jarne, «Models formals i sentimentals al servei de la feminitat: la postguerra a Lleida (1939-1945)», *Ilerda Humanitats* 49 (1991): 189-207; Antonieta Jarne, «La Sección Femenina i la seva projecció a Lleida», en *Miscel·lània: homenatge a Josep Lladonosa*, ed. Jesús Alturo (Lleida: Diputació de Lleida, 1992). A Sabadell: Àngels Ferràndiz, «La Sección Femenina de FET y las JONS a Sabadell, 1939-1945», *Arxa* 5 (1989): 43-53. A Girona: Marqués, «La Sección Femenina i la formació de les mestres gironines».

En el cas de Múrcia: María Encarna Nicolás, *Instituciones murcianas en el franquismo (1939-1962). Contribución al conocimiento de la ideología dominante* (Murcia: Editora Regional de Murcia, 1982); Mercedes Noval Clemente, «La Sección Femenina en Murcia: educación, cultura e ideología 1939-1977» (tesis doctoral, Universidad de Murcia, 2000).

A València: Carmen Agulló, *La educación de la mujer durante el franquismo y su evolución en Valencia (1951-1970)* (València: Universitat de València, 1994).

Pel que fa a Aragó: Inmaculada Blasco, *Armas femeninas para la contrarrevolución: la Sección Femenina en Aragón (1936-1950)* (Málaga: Atenea, 1999); Sescún Marías Cadenas, «La Sección Femenina y el control de las trabajadoras. Zaragoza, 1939-1975» (tesis doctoral, Universidad de Zaragoza, 2012).

En el cas de les Illes Balears: Esperança Bosch i Victòria Ferrer, *El model de dona proposat per la Sección Femenina: implantació a les Illes Balears (1939-1975)* (Palma: Universitat de les illes Balears, Consell Insular de Mallorca, 1997); María Inmaculada Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1984); Ramón Morote Pons, «La falange a Mallorca entre la República i el primer franquisme: espectre sociopolític» (tesis doctoral, Universitat de les illes Balears, 2006). En el cas de Valladolid: Cristina Gómez Cuesta, «Discurso y adoctrinamiento ciudadano en Valladolid durante el primer franquismo (1939-1959)» (tesis doctoral, Universidad de Valladolid, 2007); Beatriz Delgado Bueno, «La Sección Femenina en Salamanca y Valladolid durante la guerra Civil. Alianzas y rivalidades» (tesis doctoral, Universidad de Salamanca, 2009).

En el cas de Sòria: Ana Rosa Frías, «Instituciones sorianas en el Franquismo (1939-1959)» (tesis doctoral, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 1988). Pel que fa a Andalusia, a Almeria: Sofía Rodríguez López, «La Sección Femenina y la sociedad almeriense durante el Franquismo» (tesis doctoral, Universidad de Almería, 2004); Sofía Rodríguez, «La instauración de la Sección Femenina en Almeria. 1939-1945», en *Sociedad y política almeriense durante el régimen de Franco* (Almería: UNED-Instituto de Estudios Almerienses, 2003), 167-180.

Pel que fa a Huelva, Heliodoro Manuel Pérez Moreno, «Educación y Sección femenina en Huelva la cátedra ambulante: una escuela rural de formación integral e intensiva (1956-1977). (2 Vol.)» (tesis doctoral, Universidad de Huelva, 2003); Heliodoro Manuel Pérez, «La estructura organizativa de la Delegación Provincial de la Sección Femenina de Huelva», *Huelva en su historia* 10 (2003): 133-146; Heliodoro Manuel Pérez, *Una escuela viajera la cátedra ambulante de la Sección Femenina de Huelva (1956-1977)* (Huelva: Diputación

dona proposat per la dictadura franquista, des de finals de la dècada de 1980 i posteriors. Tot i això, manquen estudis de conjunt ja que no existeixen estudis en tots els territoris, com per exemple, a Catalunya, on podem constatar la manca d'estudis en profunditat sobre la Sección Femenina. També volem destacar l'escassetat de llibres de memòries sobre falangistes, a excepció de la història de vida de la delegada nacional vitalícia, Pilar Primo de Rivera.³⁴⁹ Altres obres en aquesta línia són les de la polifacètica Mercedes Fórmica³⁵⁰, el llibre autoeditat d'una instructora,³⁵¹ les memòries de la delegada³⁵² de Frentes y Hospitales durant la guerra o d'altres biografies de dones que han estat representatives com el cas de Mercedes Sanz de Bachiller³⁵³ i les germanes Marichu (falangista) i Constança de la Mora (republicana i comunista)³⁵⁴, així com l'entrevista a Lula

---

Provincial de Huelva, Servicio de Publicaciones, 2005); Heliodoro Manuel Pérez, «La asistencia sanitaria como función circumformativa de la Cátedra Ambulante de Huelva (1956-1977)», *Cuestiones pedagógicas: Revista de ciencias de la educación* 21 (2012): 197-228.

En el cas de Màlaga: Francisco Javier Sánchez Llamas, «Las Cátedras Ambulantes de la Sección Femenina de F.E.T. y de las J.O.N.S. en Málaga (1955-1977).» (tesis doctoral, Universidad de Málaga, 1997).

I finalment, a Santa Cruz de Tenerife Yanira Hermida, *Mujeres y nacionalsindicalismo. la seccion femenina en Tenerife (1935-1945)* (Santa Cruz de Tenerife: Idea, 2009); Yanira Hermida, *Mujeres en azul* (Santa Cruz de Tenerife: Idea, 2010); Yanira Hermida Martín, «Mujeres y cambios sociales en la provincia de Santa Cruz de Tenerife. 1931-1975. Amas de casa, camaradas y marginadas.» (tesis doctoral, Universitat de Barcelona, 2012).

³⁴⁹ Pilar Primo de Rivera, *Recuerdos de una vida* (Madrid: Dyrsa, 1983). O també vegeu: Paul Preston, *Las tres Españas del 36* (Barcelona: Plaza & Janés, 1998); Antonio Prometeo, *Últimas conversaciones con Pilar Primo* (Madrid: Caballo de Troya, 2006). Finalment un altre llibre que s'ocupa de la líder falangista és: María Antonia Fernández, *Pilar Primo de Rivera: el falangismo femenino* (Madrid: Síntesis, 2008).

³⁵⁰ Mercedes Fórmica, *Visto y vivido, 1931-1937: pequeña historia de ayer* (Barcelona: Editorial Planeta, 1982); Mercedes Fórmica, *Escucho el silencio, pequeña historia de ayer II* (Barcelona: Planeta, 1984).

La novel·la autobiogràfica Mercedes Fórmica, *La instancia de parte* (Madrid: Castalia, 1991). I la biografia sobre Mercedes Fórmica realitzada per María Cristina Lorenzo, *Una gaditana a conocer y reconocer* (Cádiz: Fundación Municipal de la mujer, 2005).

³⁵¹ Magüi de León, *Las voces del silencio: memorias de una Instructora de Juventudes de la Sección Femenina* (Madrid: Edición de la autora, 2000).

³⁵² María Rosa Urraca, *Memoria de una enfermera* (Barcelona: Juventud, 1939).

³⁵³ Mercedes no va escriure les seves memòries però, però podem trobar el seu testimoni personal a Paul Preston, *Palomas de guerra* (Barcelona: Plaza&Janés, 2001).

³⁵⁴ Immaculada de la Fuente, *La roja y la falangista: dos hermanas en la España del 36* (Barcelona: Planeta, 2006); Constança de la Mora, *Doble Esplendor* (Barcelona: Crítica, 1977).

de Lara, regidora Central de Cultura, premsa i propaganda de la Sección Femenina.³⁵⁵

Per finalitzar aquest apartat sobre les memòries volem destacar que des de mitjans dels vuitanta les antigues afiliades a la Sección Femenina, des de la nova associació Nueva Andadura van treballar conjuntament amb l'historiador Luís Suárez, per la publicació de *Crónicas de la Sección Femenina y su tiempo* (1993), que recull i posa en ordre informació de l'organització falangista.

Un altre aspecte que ha estat forçament abordat és l'auxili social, que ens aporta una rica informació sobre l'etapa fundacional del règim. Podem destacar-ne diverses obres³⁵⁶ que s'han succeït en el temps, com les de Mónica Orduño o Ángela Cenarro.

Pel que fa a les activitats vinculades a la dimensió més cultural, relacionades amb el folklore espanyol, el cinema i l'educació física, podem destacar que durant la primera etapa del franquisme la Sección Femenina s'hi va unir fortament perquè a partir d'aquestes es pretenia donar una visió d'exaltació patriòtica i moral. Segons la Sección femenina: «bailar era una forma de educación física pero hacerlo al son de canciones y músicas populares, era también el modo de indentificarse con el espíritu y las raíces de las distintas regiones»³⁵⁷. En aquest àmbit podem destacar la tesi doctoral d'Antònia Luengo,³⁵⁸ que posà l'accent en les activitats desenvolupades i l'ús a nivell de pedagogia i didàctica musical dels concerts, els cors i les danses. En la mateixa línia, *La España que bailó con Franco*³⁵⁹ incideix en el paper que el règim va assignar a les dones establint una

---

O les del seu marit, Ignacio Hidalgo, militar i cap de l'aviació republicana durant la guerra civil espanyola: Ignacio Hidalgo, *Cambio de rumbo*, 2 vol. (Barcelona: Laia, 1977).

³⁵⁵ Sara Palacio, «El punto de vista de la S.F: La Historia nos ha traicionado. Entrevista con Lula de Lara», *Tiempo de Historia* 83, núm. 7 (1936): 16-23.

³⁵⁶ Mónica Orduño, *El auxilio social (1936-1940). La etapa fundacional y los primeros años* (Madrid: Escuela Libre Editorial, 1996); Ángela Cenarro, *La sonrisa de Falange: Auxilio Social en la guerra civil y en la posguerra* (Barcelona: Crítica, 2006); Amalia Morales Villena, «Género, mujeres, trabajo social y Sección Femenina. Historia de una profesión feminizada y con vocación feminista» (tesis doctoral, Universida de Granada, 2010).

³⁵⁷ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 125.

³⁵⁸ Antonia Luengo Sojo, «Sección Femenina. Actividad musical» (tesis doctoral, Universitat de Barcelona, 1998).

³⁵⁹ Estrella Casero, *La España que bailó con Franco: coros y danzas de la Sección Femenina* (Madrid: Editorial nuevas estrcuturas, 2000).

moral puritana que es veia reflexada en els cors i les danses de la Sección Femenina, sobretot en el període de més intensitat feixista.

Les aportacions sobre els mitjans de comunicació, la propaganda i el seu impacte encara són escassos. Tot i això, el fenomen cinematogràfic ha estat abordat recentment per Elena Ortega,³⁶⁰ examinant les relacions entre el gènere, el cinema i la nació durant la Guerra Civil i el primer franquisme.

En referència a l'educació física femenina i l'activitat esportiva que van desenvolupar les dones durant el franquisme, van ser dissenyades, organitzades i controlades pel braç femení de l'organització falangista. Aquestes formes d'activitat física i esportiva presentaven un conseqüent retard respecte els avanços d'etapes anteriors, plasmats per tots els condicionants morals, estètics, culturals i socials, que van dificultar la pràctica esportiva i que un cop acabat el règim van deixar l'esport femení lluny per competir en igualtat de condicions amb d'altres països en competicions internacionals. Vàries tesis doctorals i estudis han abordat l'educació física i l'activitat esportiva de les dones durant el període franquista.

Una vegada entrats al s. XXI, quan la categoria de gènere es va consolidant per a l'anàlisi històrica, es remarca la vitalitat de la historiografia que es fa patent en les diferents trobades d'investigadors sobre el franquisme, que ja al 2003 van incloure la temàtica de la dona i el franquisme. D'altra banda en els col·loquis nacionals i internacionals de l'Associació Espanyola d'Investigació d'Història de les Dones (AEIHM) es comencen a generar espais de discussió, divulgació i investigacions sobre estudis feministes i d'història de les dones que en el futur ens podran portar a la interpretació global del període franquista.

Un altre element destacat en els estudis de la Sección Femenina ha estat la necessitat d'abordar la temàtica des de diferents fonts, així trobem que al nostre país només s'ha incorporat escassament l'ús de la fotografia³⁶¹ com a document

---

³⁶⁰ Elena Ortega Oroz, «Entre el yugo y la flecha. Identidad Nacional y de género en la representación cinematográfica de la Sección Femenina (1937-1945)» (tesis doctoral, Universitat Rovira i Virgili, 2014).

³⁶¹ Vegeu Tatiana Sentamans, *Amazonas mecánicas: engranajes visuales, políticos y culturales* (Madrid: Ministerio de Cultura, Subdirección General de Publicaciones, Información y Documentación, 2010).

social per a l'anàlisi històrica i de la construcció de la dona. D'altra banda, cada cop és major l'ús de les fonts orals, atès que «la historia oral es una necesidad en cualquier programa que intente documentar el siglo XX, es imprescindible»³⁶². En aquest sentit des de la creació del primer arxiu d'història oral a Barcelona (1983) fins a l'actualitat ha tingut lloc un important procés de desenvolupament d'altres arxius a l'Estat. De fet, l'anglesa Kathleen Richmond a *Las mujeres en el fascismo español: La Sección Femenina de Falange (1939-1959)* fa ús d'aquestes fonts a partir de les entrevistes amb caps de la Delegación Nacional de la Sección Femenina.³⁶³ De la mateixa manera, cada cop hi ha hagut més intents de difusió a partir d'exposicions, documentals, xerrades per atansar la temàtica al gran públic.

Malgrat la vitalitat dels estudis sobre la Sección Femenina encara queden buits per investigar com: el material publicat en les revistes de l'organització, l'incidència del cinema, les instal·lacions utilitzades al llarg de la geografia espanyola, el paper de les dones en moments clau com la il·legalització de la Falange, el paper dels diferents grups de dones, carlistes, auxili social i la Sección Femenina, el paper i la procedència social, cultural i política de les dones que varen ocupar càrrecs inferiors, les relacions amb els altres grups

---

En aquest sentit volem destacar les aportacions de Luís Otero que destaca l'antifeminisme de la Sección Femenina a partir de fotografies i textos originals. Luís Otero, *La Sección Femenina* (Madrid: EDAF, 1999).

També, Rosario Ruiz que ha fet diversos atansaments a partir de la fotografia. Pel que fa al tema de la SF vegeu: Sofia Rodríguez, «La fotografía como fuente para la investigación histórica de la Sección Femenina de Falange», en *Symposium Mujer, guerra civil y franquismo* (Málaga: Universidad de Málaga, 2008). Així com la breu interpretació i l'anàlisi de la imatge de les dones durant el franquisme que Sofia Rodríguez apunta a partir d'una sèrie de fotografies cedides per les seves protagonistes.

Sofia Rodríguez, «Mujeres de azul: la imagen femenina del franquismo», en *Primeras Jornadas Imagen, Cultura y Tecnología*, ed. Pilar Amador, Jesús Robledano, i María Rosario Ruiz (Madrid: Universidad Carlos III, Editorial Archiviana, 2002), 409-424.

Per acabar aquest apartat voldríem mencionar la publicació de Azuzena Merino, *Mujeres y Educación bajo el franquismo en imágenes. La Sección Femenina y el Auxilio Social (1934-1977)* (Madrid: Creaciones Vincent Gabrielle, 2010).

³⁶² Dora Schwarzstein, «Fuentes orales en los archivos: desafíos y problemas», *Historia, antropología y Fuentes orales* 27 (2002): 167.

³⁶³ Kathleen Richmond, *Las mujeres en el fascismo español: la Sección Femenina de la Falange, 1934-1959* (Madrid: Alianza, 2004).

feixistes de dones,³⁶⁴ les qüestions vinculades a la quantitat i el tipus d'afiliació, les motivacions de les que formaven part de l'elit, els pressupostos amb els que comptava, l'estudi de la Sección Femenina en tots els territoris i el desmantellament de l'organització.

3.1.2 La Sección Femenina: recorregut històric de l'organització

La Sección Femenina fou una organització que tingué el seu origen en la clandestinitat,³⁶⁵ lligada al grup de dones falangistes del Sindicato Español Universitario (1934). Posteriorment amb el beneplàcit de José Antonio Primo de Rivera, fou supeditada a la branca masculina, així naixia la Sección Femenina de Falange Española de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista. Pilar Primo de Rivera Saéz de Heredia en fou nomenada Jefe Nacional i fou confirmada pel seu germà José Antonio al I consell nacional de la Falange, el 6 d'octubre de 1934.³⁶⁶ Va ocupar-ne el càrrec de forma vitalícia. Els primers estatuts de l'organització, que així començava la seva anadura pròpia, foren del desembre de 1934. S'hi recollien les funcions a desenvolupar, així com l'estructura de l'organització, que agafaria una forma piramidal durant tota la seva existència amb els següents càrrecs: «jefe nacional, jefe provincial, jefe local, y jefe de grupo»³⁶⁷ i amb diferents regidories: Prensa y propaganda, Administración, Enfermeras y aguinaldo del soldado, Auxilio de invierno y Flechas.³⁶⁸ Aquesta jerarquia vertical de l'organització femenina sempre estava sota el control dels homes, que estaven al cap de la Secretaría General del Movimiento.

---

³⁶⁴ Sobre aquest tema volem destacar una tesi que incideix en la relació amb les organitzacions femenines nazis: Antonio Morant Ariño, «Mujeres para una “nueva Europa”. las relaciones y visitas entre la Sección Femenina de falange y las organizaciones femeninas nazis, 1936-1945» (tesis doctoral, Universitat de València, 2014).

³⁶⁵ Malgrat tingué el seu origen en la clandestinitat, es desconeix la data exacta de constitució. En l'únic document de constitució de la SF a l'AGA, no es corrobora la mateixa data, essent els darrers mesos de l'any, octubre, novembre o desembre de 1934. Vegeu: Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 26-27.

³⁶⁶ *Ibíd.*, 49.

³⁶⁷ *Ibíd.*, 213-214.

³⁶⁸ Aquestes regidories van anar canviant, com veurem més endavant, en l'organigrama de l'organització.

En els 43 anys d'existència de l'organització no trobem homogeneïtat, així la majoria dels treballs que s'han ocupat d'estudiar la Sección Femenina³⁶⁹ estableixen tres grans etapes per a l'organització.³⁷⁰ La primera etapa, correspon als esdeveniments de l'etapa prebèl·lica, la segona fa referència a la Guerra Civil i finalment la tercera s'ocupa del franquisme.

La missió d'aquesta organització fou consolidar el paper atribuït a les dones pel patriarcat i el capitalisme, sense donar marge a la llibertat d'expressió i d'opinió, així com a la igualtat d'oportunitats entre homes i dones, i fins i tot entre les mateixes dones.

3.1.2.1 La Sección Femenina, de la clandestinitat a un paper secundari a l'ombra de la falange

La Sección Femenina inicià els seus passos durant el govern de la Segona República, en un moment de forta inestabilitat política i molta violència al carrer.³⁷¹ Estava sota l'ombra i subordinació de la Falange, una força política que en aquell moment era de seguiment minoritari en el panorama polític nacional.

La Falange tenia idees feixistes, i la visió que els feixismes tenien sobre les dones estava absolutament estereotipada. El feixisme «es el más patriarcal de todos los sistemas capitalistas (...) No sostengo que todos los fascismos sean idénticos, pero sí en todos ellos resaltan dos elementos comunes: el autoritarismo y la sumisión exacerbada de las mujeres»³⁷². La falange, doncs, no comptava amb incorporar les dones, atès que seguint aquesta línia de pensament, el seu líder, José Antonio Primo de Rivera, tenia la següent percepció sobre la figura femenina com «un ser débil y frágil al que hay que

---

³⁶⁹ Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta»; Gallego, *Mujer, falange y franquismo*; Juan Carlos Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo* (Valladolid: Universidad de Valladolid. Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial, 2008).

³⁷⁰ Luis Fernández a *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo* també opta per tres etapes, però amb una temporalització diferent: des de 1933 fins a 1945, parla dels anys fundacionals, posteriorment, des de 1946 fins a 1956, són els anys d'aïllament internacional i maquillatge del règim i finalment la darrera etapa des de 1957 fins a la seva desaparició al 1977, que l'autor anomena, *la madura expansión de un Servicio*, en els que la Sección Femenina segueix oferint els seus serveis fins a la seva desaparició.

³⁷¹ Gallego, *Mujer, falange y franquismo*; Payne, *Falange: historia del fascismo español*; Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*.

³⁷² Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 13-14.

proteger de los peligros de la vida y de los inherentes de la actividad política»³⁷³. Posteriorment en va veure la utilitat: «los hombres se mataban en las calles, y en el nuevo movimiento fluctuaba a un lado y otro de la legalidad, la ayuda entusiasta de las mujeres no podía por menos ser tenida en cuenta y hasta bien recibida»³⁷⁴.

Les primeres tasques que van començar a desenvolupar foren tasques secundàries, d'entrega, sacrifici, abnegació en un temps convuls, fins al moment de l'alçament militar, quan consistiren en «actividades propagandísticas, así como la atención y visitas a heridos y detenidos y el apoyo a sus familias: y desempañaría(n) igualmente cualquier otra función que le(s) fuera encomendada por el alto mando»³⁷⁵ com per exemple «la visita a los presos, el apoyo espiritual a las familias, el corte y confección de camisas (azul mahón, por decisión de José Antonio en el I Consejo Nacional) y banderas (rojas y negras), el bordado de emblemas y brazaletes³⁷⁶(...) Y una actividad fundamental: la recaudación de fondos»³⁷⁷.

Al llarg de 1935, mentre els sectors masculins s'emboïcaven en múltiples disputes internes,³⁷⁸ la Sección Femenina tenia intencions d'expansió, així poc

---

³⁷³ Sánchez López, *Mujer española: una sombra de destino en lo universal: trayectoria histórica de Sección Femenina de Falange (1934-1977)*, 19.

De fet José Antonio Primo de Rivera només va parlar de les dones i la feminitat en el seu discurs a San Benito (Badajoz) el 28 d'abril de 1935. Hi va fer referència a l'egoisme de l'home i l'abnegació de la dona. Vegeu, Ángela Cenarro, «Trabajo. Maternidad i feminidad en las mujeres del fascismo español», en *Feminismos y antifeminismos: Culturas políticas e identidades de género en el siglo XX*, ed. Ana Aguado i Teresa María Ortega (Universitat de València, Universidad de Granada, 2011), 235.

³⁷⁴ Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 26.

³⁷⁵ *Ibíd.*, 29.

³⁷⁶ De fet la Falange, com la resta de feixismes europeus, compartia aspectes vinculats a l'estètica (himnes, uniformes, salutacions, banderes, ritus i pràctiques) i és sabut que les components de la delegació de Sección Femenina van fer varis viatges als països feixistes per aprendre de les seves organitzacions. Es pot consultar al primer número de la revista Y.

³⁷⁷ *Ibíd.*, 35.

³⁷⁸ El triumvirat inicial format per José Antonio Primo de Rivera, Ramiro Ledesma i Onésimo Redondo va tenir problemes interns que desembocaren en l'expulsió de Ramiro Ledesma a mans de José Antonio Primo de Rivera, atès que Ramiro de Ledesma pretenia recuperar la independència i el cap de les JONS. Aquesta no fou l'únic problema, donat que una conspiració contra Onésimo Redondo va disminuir les files de la Falange per l'expulsió d'un gran nombre de militants. Davant d'aquests fets José Antonio, va reaccionar explicitant que la Falange era un grup minoritari i privilegiat. De cara a les eleccions del 1936, el líder falangista tenia clar que si les esquerres guanyaven les eleccions, només els quedaria la

abans de les eleccions, el gener de 1936, la Jefe Nacional, acompanyada de Dora Marqueda (secretària nacional) van visitar les delegacions provincials existents i van fomentar la constitució de noves delegacions, que lentament anaren donant els seus fruits, tot i les dificultats inicials per convèncer les dones a afiliar-s'hi. La Sección Femenina anava augmentant en nombre d'afiliades i en les tasques que anava assumint.³⁷⁹

En aquest període s'intensificà la cursa de violència i el Govern Republicà, aprofitant com a detonant l'atemptat contra Luis Jiménez de Asúa, un dels responsables de la Constitució Republicana, va il·legalitzar la Falange el 14 de març de 1936 i detenir i empresonar molts dels seus líders, inclòs, José Antonio Primo de Rivera, que seria executat a la presó d'Alacant el novembre de 1936.³⁸⁰ El falangisme aparentment havia fracassat.³⁸¹ Des d'aquell moment, la seva germana Pilar, que ja havia treballat en silenci conjuntament amb d'altres dones,³⁸² aplicaria les idees falangistes al seu projecte femení, un projecte que no representava cap amenaça per als grups de poder i que acabaria durant tot una vida, convertint-se en la frontissa entre el partit i l'Estat.

3.1.2.2 La Sección Femenina a la Guerra Civil espanyola (1936-1939)

Després de la victòria del Front Popular a les eleccions de febrer, l'exèrcit, l'Església i els partits polítics de dretes van materialitzar la conspiració contra el nou govern republicà que donaria lloc a l'alçament militar que desembocaria en la Guerra Civil espanyola.

---

insurrecció armada amb el suport dels militars i dels governs italià i alemany. Vegeu *Ibíd.*, 34-35.

³⁷⁹ Vegeu María Luisa Zagalaz, «L'educació física femenina durant el franquisme. La Sección femenina», *Apunts Educació Física i Esports* 65 (2001): 6-16.

³⁸⁰ La seva mort no fou reconeguda oficialment fins al 1938, donant peu a la mitificació de la seva figura, que passà a anomenar-se com «el ausente» i que Franco va utilitzar per augmentar el seu poder.

³⁸¹ Javier Jiménez, *El fascismo en la crisis de la II República* (Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 1979).

³⁸² El paper de les dones que foren detingudes per la seva implicació en activitats il·legals, com Dora Maqueda, Inés i Lola Primo de Rivera, Rosario Perdea, les germanes Moscoso, Josefina Veglison i d'altres ha estat poc estudiat per la historiografia, tot i que foren clau en el treball a l'ombra per la supervivència de la Falange.

Durant la Guerra Civil les tasques desenvolupades per la Sección Femenina foren semblants a les tasques de la «Fasci Femminili» del partit feixista italià.³⁸³

De fet són vàries les autores³⁸⁴ que remarquen les semblances estètiques entre les seccions femenines dels diferents règims feixistes europeus (alemany, italià, portuguès i espanyol) i que manifesten el paper secundari i subordinat als respectius partits. Aquestes tasques estaven relacionades amb el treball d'atenció al front i a la rereguarda, l'ocupació dels llocs dels homes que havien marxat al front, la recaptació de fons i la difusió de la doctrina de José Antonio.

Durant els primers mesos de la Guerra Civil, la Sección Femenina es continuava expandint. En aquest sentit fou creada en territori rebel la delegació de la Sección Femenina de Barcelona, encapçalada per Maria Josefa Viñamata³⁸⁵ amb el suport d'Elvira Torant.³⁸⁶ De fet, l'organització femenina estava agafant forma i així un cop l'alçament estigué consolidat celebraren el seu primer Consejo Nacional (Salamanca, 6 de gener de 1937). En aquest consell es van aprovar el seus estatuts, que fixaven l'organització, les normes per al correcte funcionament i la formació i preparació de les afiliades en el nacionalsindicalisme i l'engrandiment de la Patria. A partir de llavors es crearen les primeres escoles de «formación de enfermeras y Mandos, la Hermandad de la Ciudad y del campo» (similars a les Massai Rurali Italianes), es reclutaren les primeres afiliades i a esquenes de la Sección Femenina, a Valladolid es creà «el auxilio de invierno»³⁸⁷, pel «jonista» Javier Martínez de Bedoya³⁸⁸ i per Mercedes Sanz de

---

³⁸³ Rosario Sánchez López, «Sección Femenina, una institución en busca de investigador. Análisis crítico de la bibliografía disponible.», *Historia social* 17 (1993): 141-154.

³⁸⁴ Vegeu Gallego, *Mujer, falange y franquismo*; Sánchez López, *Mujer española: una sombra de destino en lo universal: trayectoria histórica de Sección Femenina de Falange (1934-1977)*.

³⁸⁵ Filla d'un empresari català, va fugir de Barcelona entre juliol i agost de 1936 cap a Sevilla, on va exercir com a delegada de la Sección Femenina Catalana, i des d'allà a Salamanca per treballar amb Pilar Primo de Rivera. Voldríem destacar el seu discurs sobre *La labor de la Sección Femenina en Cataluña* al II Congrés de la Sección Femenina celebrat a Segòvia (1938) i la seves diferències amb Montserrat Romañà, encarregada de la secretaria provincial de Barcelona.

Susanna Tavera, «Las mujeres de la Sección de Falange: Una afirmación entre el activismo político y la sumisión patriarcal, 1934-1939», en *Feminismos y antifeminismos: Culturas políticas e identidades de género en el siglo XX*, ed. Ana Aguado i Maria Teresa Ortega (València: Universitat de València, Universidad de Granada, 2011), 220-222.

³⁸⁶ *Ibíd.*, 221.

³⁸⁷ Concretament el 30 d'octubre de 1936. Posteriorment passaria a anomenar-se Auxilio Social. El primer nom fou d'hivern atès que pensaven que la duració de la guerra no seria

Bachiller, «jefa provincial»³⁸⁹. Aquest servei provocà enveges en Pilar Primo de Rivera, que mai va arribar a aconseguir la submissió de Mercedes.³⁹⁰

En plena contesa, la Sección Femenina va passar a constituir-se com un organisme institucional a través del decret d'unificació de la falange amb els tradicionalistes, realitzada per decret del capítol (BOE de 20 d'abril de 1937). Aquest decret d'unificació convertiria la Falange en el partit únic del règim³⁹¹ i Franco evitaria el problema de la dispersió dels partits polítics de dretes. Arran d'aquest decret, el 30 d'abril de 1937 Pilar Primo de Rivera fou nomenada Delegada Nacional de la Sección Femenina,³⁹² ara dins del Movimiento Nacional.

---

tan llarga. Aquesta institució va provocar enormes discussions entre Mercedes Sanz i Pilar Primo de Rivera, aquesta última volia tot el control de les diferents activitats femenines.

³⁸⁸ Javier Martínez fou el segon marit de Mercedes Sanz de Bachiller, que era la vídua del dirigent nacionalsindicalista i fundador de les JONS Onésimo Redondo, assassinat el 1936 en una emboscada de les tropes republicanes a Labajos, Segòvia. Aquest matrimoni en un context social nacionalista no fou ben vist. Vegeu Preston, *Palomas de guerra*; Richmond, *Las mujeres en el fascismo español: la Sección Femenina de la Falange, 1934-1959*.

Per conèixer la figura de Javier Martínez és interessant la lectura de: Javier Martínez de Bedoya, *Memorias desde mi aldea* (Valladolid: Ámbito Ediciones, 1996).

Tot i que diferents autors li atribueixen la creació del Servei Social a Mercedes, vegeu Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 60.

D'altres autors, a partir de les memòries de Martínez Bedoya ho atribueixen a tots dos, vegeu: Cenarro, «Trabajo. Maternidad i feminidad en las mujeres del fascismo español», 242. I finalment Juan Carlos Manrique ho atribueix a Javier. Vegeu Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo*, 153-154.

³⁸⁹ Mercedes Sans era vídua del falangista Onésimo Redondo. Fou nomenada Delegada Provincial a Valladolid a proposta del seu cunyat, Andrés Redondo Ortega, davant l'absència de la titular Rosario Pereda, que es trobava al nord del país en ple moment bèl·lic.

³⁹⁰ En definitiva era una lluita entre una dona falangista (Pilar) i una jonsista (Mercedes). Vegeu: Preston, *Palomas de guerra*, 21-95; Cenarro, *La sonrisa de Falange: Auxilio Social en la guerra civil y en la posguerra*, 94-100.

³⁹¹ El decret d'unificació, que incloïa la majoria dels punts programàtics de la Falange (26 dels 27 punts) i els seus símbols, fou elaborat per Serrano Suñer, a qui Franco havia encarregat les relacions amb la Falange. Per tant Franco, apropiant-se de la Falange, s'apoderà de la jefatura del Movimiento. Amb el decret el partit passaria a anomenar-se Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (FET y de las JONS). Es pot llegir sobre aquest tema en els capítols XIII a XV de García, M. (1967) . *La Falange en la guerra de España: la Unificación y Hedilla*. Madrid: Ruedo Ibérico.

³⁹² Per Pilar Primo de Rivera no fou fàcil. Després d'uns dies de tenses reunions va acabar accedint a la unificació perquè traïr els ideals del seu germà no era res comparat amb desaparèixer del panorama polític. Vegeu Cenarro, «Trabajo. Maternidad i feminidad en las mujeres del fascismo español», 232.

A partir d'aquest decret es van reformar les antigues organitzacions femenines que havien participat activament en la contesa i que tants enfrontaments havien tingut pel poder sobre les diferents competències, així com per la gestió política, econòmica i social de les institucions que representaven. Bona part d'aquestes disputes foren a partir de qüestions ideològiques, ja que mentre la líder de la Sección Femenina considerava que eren una institució de dones, al servei dels homes, Mercedes Sanz considerava necessària la presència d'homes.

En definitiva, la Delegación de Frentes y Hospitales, integrada per les dones carlistes o margarites,³⁹³ que havia estat dirigida per Rosa María Urraca Pastor, passava a realitzar activitats de caire assistencial; la Delegación de Auxilio de Invierno (posteriorment anomenada Auxilio Social), liderada per Mercedes Sanz de Bachiller,³⁹⁴ desenvoluparia tasques benèfiques, i finalment a la Delegació de Sección Femenina, li correspondria la mobilització i formació de les espanyoles.

L'octubre de 1937 Franco creà la primera institució de la dictadura franquista, el Consejo Nacional de FET y de las JONS, donant un lloc de poder i reconeixement en aquest òrgan consultiu a les dues dones que tant havien treballat al capdavant de la Sección Femenina i l'Auxili Social, respectivament, Pilar Primo de Rivera, nomenada número u, i Mercedes Sanz de Bachiller, la número deu. A proposta d'aquesta última, el Servicio Social veié la llum a l'octubre de 1937.³⁹⁵ Fou gestionat per Auxilio Social des de 1937 fins al 1939, essent una nova font de discussió sobre el control de les activitats femenines. Posteriorment un nou decret, que veurem més endavant, traspassaria a la Sección Femenina el compliment del Servicio Social de les dones espanyoles. Amb aquest panorama de rivalitats pel poder femení entrem al franquisme.

---

³⁹³ De fet amb el decret del 24 de maig de 1939 es va donar per finalitzada la tasca de les dones carlistes o margarites. També es pot consultar la informació sectorial per a Navarra de Gloria Solé, «Mujeres carlistas en la república y en la guerra (1931-39). Algunas notas para la historia de las "Margaritas" de Navarra», *Príncipe de Viana. Anejo 15* (1993): 581-593.

³⁹⁴ Vegeu: Cenarro, *La sonrisa de Falange: Auxilio Social en la guerra civil y en la posguerra*.

³⁹⁵ El projecte es va inspirar en l'Arbeitsdienst alemany. De fet es pot trobar una comparació entre els dos projectes a: Pilar Rebollo, *El servicio Social de la mujer en la provincia de Huesca (1937-1978)* (Zaragoza: Instituto de Estudios Aragoneses. Gobierno de Aragón, 2003), 89-92.

3.1.2.3 La Sección Femenina durant el franquisme

Amb la guerra pràcticament acabada Franco va posar de manifest públicament el reconeixement a la tasca de la Sección Femenina en l'homenatge que aquesta institució, amb unes 600.000 afiliades, li va retre el 30 de maig de 1939 a Medina del Campo,³⁹⁶ on hi havia el Castillo de la Mota, que fou un lloc emblemàtic per a l'organització femenina³⁹⁷ atès que ocuparia la seva principal Escuela de Mandos.

En el discurs de Pilar Primo de Rivera al capítol es començava a anticipar quin seria el paper femení durant la llarga dictadura:

Están aquí reunidas sólo para festejar vuestra victoria y honrar a vuestros soldados. Porque la única misión que tienen asignadas las mujeres en la tarea de la Patria es el Hogar. Por eso ahora con la paz, ampliaremos la labor iniciada en nuestras Escuelas de Formación, para hacerles a los hombres tan agradable la vida de familia, que dentro de la casa encuentre todo aquello que antes les faltaba, y así no tendrán que buscar en la taberna o en el casino ratos de expansión.³⁹⁸

El context per a les dones no fou gens fàcil, la guerra tocava a la seva fi i les perdedores foren reprimides, assumiren el nou rol, foren assassinades o s'exiliaren, i les líders guanyadores tenien una visió retrògrada de la dona.

Segons Teresa Gallego, tant aquest discurs com la resposta de Franco van menystenir les dones, que van acceptar que el Generalísimo els digués que «su misión se limitaba a decorar la sala, preparar el café y criar a los niños»³⁹⁹.

---

³⁹⁶ En el documental *Paisajes de la historia* sobre la Sección Femenina es pot observar l'escenografia feixista amb símbols, desfilades i l'ofertament de fruites i flors al capítol de tots els racons d'Espanya, essent des d'aquell instant reservats només a l'autoritat de Franco. És pot llegir més sobre l'acte a Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo*, 159-160.

³⁹⁷ Gallego, *Mujer, falange y franquismo*; Richmond, *Las mujeres en el fascismo español: la Sección Femenina de la Falange, 1934-1959*; Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*.

³⁹⁸ Pilar Primo de Rivera, discurs en la Concentració de Medina del Campo, 30 de maig de 1939.

³⁹⁹ Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 90.

Després d'aquesta trobada Pilar Primo de Rivera i la seva gran rival Mercedes Sanz de Bachiller foren nomenades membres de la Junta Política del nou Estat. Franco comptava amb les dues dones, però progressivament Pilar Primo de Rivera aniria guanyant terreny.

En aquest sentit, a partir d'un nou decret d'organització,⁴⁰⁰ la Sección Femenina va rebre en exclusiva el disputat servei social aconseguint un poder quasi absolut sobre les dones afiliades al Movimiento, sobre moltes dones que abans havien estat sota el paraigua de les carlistes a Frentes y Hospitales. És a dir, «todas aquellas que tuvieran vinculación con el Estado: funcionarias, enfermeras, maestras, burócratas y empleadas del partido y de los organismos públicos»⁴⁰¹. A partir del tercer punt també tenien el control sobre les dones entre 17 i 35 anys com a mínim els sis mesos que durava el Servicio Social femenino. A partir de llavors els nomenaments de les Delegades Nacionals d'Auxili Social, així com les Delegades Nacionals de totes les Regidories de la Sección Femenina, li van correspondre a Pilar Primo de Rivera, que havia sabut fer un bon ús de les seves influències per guanyar aquest lloc i va apropiar-se dels projectes que havia desenvolupat Mercedes Sanz. Finalment també va aprofitar per situar les seves dones de confiança, d'aquesta manera podia controlar tota la institució.

En la dècada dels quaranta la Sección Femenina, elevada per sobre de les altres organitzacions, però sempre sota l'ombra de la Falange, començà a desenvolupar-se com a institució havent guanyat les seves lluites per aconseguir el Servicio Social y Frentes y Hospitales Tot i això, l'organització femenina també volia aconseguir l'enquadrament de les nenes i joves que estaven sota l'organització juvenil que estava integrada per nois i per noies. Aquestes demandes segregacionistes ja s'havien manifestat des del I Consejo Nacional de la Organización⁴⁰² i es van aconseguir el 1945. L'objectiu d'afiliar les nenes de 8

---

⁴⁰⁰ Decret del 28 de desembre de 1939 pel que s'adscriu el Servei social a la Sección Femenina, que posteriorment l'ordre del 31 de maig de 1940 adapta el servei social a les condicions de pau.

⁴⁰¹ *Ibíd.*, 76.

⁴⁰² El primer Consell de la Sección Femenina es va celebrar a Salamanca-Valladolid (1936). Primer es celebraven anualment fins al 1952, que van passar a ser cada dos anys. Dioniso Ridruejo (escriptor, intel·lectual) i Antonio Tovar Llorente (filòleg, lingüista, historiador,

a 15 anys, les anomenades «flechas», pretenia donar-los una educació d'acord amb les seves característiques biològiques que determinaven la seva futura missió a la vida, practicant gimnàstica sueca i esports adequats a la seva feminitat, també pretenia adoctrinar-les en una formació nacionalsindicalista, «formarlas en un espíritu cristiano, y habituarlas en las prácticas de tareas domésticas»⁴⁰³. Posteriorment les nenes havien de passar a ser afiliades, en un ritual que es duia a terme per Santa Teresa⁴⁰⁴ (la patrona de la Sección Femenina), i en el que les fletxes blaves acceptaven un jurament de submissió i abnegació per passar a formar part de l'organització.

Para la Sección Femenina, el hecho biológico de nacer mujer determinaba de modo absoluto el cumplimiento de una misión. La misión de la mujer, estaba por encima de todo y a ella era encauzada des del nacimiento la persona de sexo femenino, poniendo especial énfasis en el aprendizaje a edad temprana.⁴⁰⁵

En aquests moments l'antifeminisme de la Sección Femenina quedava patent, així com l'origen subordinat i el vincle amb el pecat original, per recordar constantment la imperfecció femenina. En aquest sentit Pilar Primo de Rivera afirmava:

Todos los días debíamos dar gracias a Dios por habernos privado a la mayoría de las mujeres del don de la palabra, porque si lo tuviéramos quién sabe si caeríamos en la vanidad de exhibirlo por las plazas. (...).Que vuestra labor sea callada; que a las Secciones Femeninas mientras menos se las oiga y menos se las vea, mejor. Que el contacto con la política no os vaya a meter a vosotras en intrigas y habilidades impropias de mujeres. Nosotras atendamos sólo a lo nuestro y dejemos a los hombres, que son los llamados, para que resuelvan todas las complicaciones que lleva en sí el gobierno de la nación. Las Secciones

---

professor) foren dos dels ideòlegs de la Sección Femenina en els primers consells. Vegeu Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*.

⁴⁰³ Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 167.

⁴⁰⁴ Com ja hem comentat en el capítol 2, el 15 d'octubre es portava a terme la celebració de Santa Teresa. Aquest dia també s'aprofitava per donar les insígnies Y (d'or, plata o vermella) a totes aquelles que havien prestat un servei a l'organització.

En una circular del 1938 Pilar Primo de Rivera fa una al·legat sobre la Santa on la defineix com a una dona protectora i sàvia. Vegeu Otero, *La Sección Femenina*, 48.

⁴⁰⁵ Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 69.

Femeninas respecto a sus Jefes tienen que tener una actitud de obediencia y subordinación absoluta. Como es siempre el papel de la mujer en la vida, de sumisión al hombre.⁴⁰⁶

En la dècada següent coincidint amb el debilitament del règim a causa de la caiguda de les potències de l'Eix a la Segona Guerra Mundial, el franquisme va eliminar i rebutjar les formes feixistes més notòries. En aquest nou context va quedar palès que la Falange havia fracassat com a partit i es va potenciar de nou el Movimiento, ampliant el suport al catolicisme.

El règim es va anar maquillant de cara a l'acceptació internacional mentre la Sección Femenina s'anava consolidant com a institució, mantenint la seva estructura, ideologia i programa «joseantoniano», al mateix temps que es burocratitzava i ampliava els camps d'acció, tot i que alguns sectors del partit ho veien amb recels.⁴⁰⁷ No ho veia així l'estructura de poder del franquisme, per a la qual la Sección Femenina no representava cap perill.⁴⁰⁸

Els anys cinquanta van suposar l'inici de la rehabilitació internacional del règim i la confirmació del model teòric dissenyat la dècada anterior i es poden sintetitzar amb el lema de la Sección Femenina: «Mujeres para Dios, para la patria y para el hogar, es decir, cristianas, decentes, patrióticas y perfectas amas de casa»⁴⁰⁹. Amb el pas del temps, la millora de l'economia i els canvis legislatius de 1958 i 1961⁴¹⁰ van fer que el model tradicional femení s'anés erosionant i es presentessin noves formes.

A la dècada dels anys seixanta la Sección Femenina es va veure obligada a adaptar-se als nous temps, abaixant la guàrdia en el control social i polític.⁴¹¹ Ho va fer a partir d'una tasca en favor de les reformes legals, tot i que seguia

---

⁴⁰⁶ Pilar Primo de Rivera, «Discurso en V Consejo Nacional de la Sección Femenina de FET y de la Jons», Barcelona, 1941.

⁴⁰⁷ Gallego, *Mujer, falange y franquismo*.

⁴⁰⁸ *Ibíd.*, 73.

⁴⁰⁹ Carmen Agulló, «Azul y rosa: franquismo y educación femenina», en *Estudios sobre la política educativa durante el franquismo*, ed. Alejandro Mayordomo (València: Universitat de València, 1999), 271.

⁴¹⁰ Vegeu Inbal Ofer, «La legislación de género de la Sección Femenina de la FET Acortando distancias entre la política de élite y la de masas», *Historia y política Ideas, procesos y movimientos sociales* 15 (2006): 219-242.

⁴¹¹ Vegeu Richmond, *Las mujeres en el fascismo español: la Sección Femenina de la Falange, 1934-1959*.

mantenint la visió de formar les dones en els valors útils per al règim. A partir d'aquest moment la Sección Femenina va centrar els seus esforços en la política, en la formació per desenvolupar una professió apta per a les dones i en el seu paper com a enllaç sindical. D'altra banda, la població a través del turisme, el desenvolupament de la indústria, la sortida d'espanyols i espanyoles a països veïns, la generalització de l'educació, etc., va començar a adonar-se que existien uns altres usos i costums femenins que anaven canviant el panorama per les dones.

Posteriorment en la darrera etapa de l'organització, en la dècada dels setanta, sota els governs d'Arias Navarro i Adolfo Suárez, les dones van començar a sortir de l'espai privat per passar a l'espai públic. Eren dones que volien anar a la universitat, treballar, fer esport. En aquest nou escenari, la Sección Femenina va seguir la seva tasca amb normalitat i fins i tot va mostrar una certa cara aperturista i d'internacionalització que es va veure plasmada l'any 1975, Any Internacional de la Dona. Malgrat aquests canvis, es trobava ben lluny del naixent feminisme espanyol. Finalment fou desmantellada el dia 1 d'abril de 1977.⁴¹² Un mes després, el 7 de maig, Pilar Primo de Rivera va rebre un homenatge al Castell de la Mota, on el Director General d'Assistència i Serveis Socials en el seu discurs afirmà que amb la Sección Femenina la Falange no havia fracassat.

Creíamos en la revolución y la buscamos rigurosamente (...) en esta revolución que se nos fue quedando a jirones, enzarzada en las dificultades y los equilibrios de quienes no acertaron a sumarse eficazmente al pensamiento joseantoniano, ni de prestar fidelidad al clamor de las necesidades de un pueblo dispuesto a movilizarse en una empresa colectiva. Pero la Sección Femenina ha sido la excepción, probablemente la única excepción de estricta identidad con lo que José Antonio había soñado para nuestro pueblo (...) Tenemos derecho a poder decirles a nuestros hijos y a nuestros nietos, que la Falange no fracasó, que ahí tienen la prueba, (...) que en España durante muchos años hubo una continua

---

⁴¹² ESPAÑA. "Real Decreto-ley 23/1977 de 1 de abril, sobre reestructuración de los órganos dependientes del Consejo Nacional y nuevo régimen jurídico de las Asociaciones, funcionarios y patrimonio del Movimiento. *Boletín Oficial del Estado* (7 abril 1977), núm.83, p.7768-7770.

movilización general de la mujer, que calladamente ha conseguido una de las cosas más difíciles de alcanzar en la vida, que es la obra bien hecha.⁴¹³

Els temps estaven canviant, el feminisme va començar a trepitjar amb força i el sentit de l'organització que tant havia contribuït a la legitimitat del règim franquista va desaparèixer en el nou govern democràtic; no obstant això, moltes de les seves components seguiren el camí de la institució a l'associació Nueva Andadura.

3.1.3 Organigrama i funcions de la Sección Femenina

En aquest apartat delimitarem l'estructura organitzativa de la Sección Femenina, que fou utilitzada per enquadrar totes les dones i aconseguir la seva uniformitat. D'altra banda també ens enfocarem en quins foren els principals àmbits d'actuació, a través de la presentació d'una àmplia gamma de serveis i activitats.

3.1.3.1 Organigrama i estructura

L'organigrama de la Sección Femenina⁴¹⁴ mostrava les característiques de tots els règims totalitaris: el centralisme, la jerarquitització i la verticalitat per uniformitzar i controlar de forma generalitzada. Seguia una estructura piramidal, on cada esglau inferior depenia de l'immediatament superior.

Dalt de tot de la piràmide es trobava la Secretaría General del Movimiento, amb el «Ministro General del Movimiento o Secretario General del partido único»⁴¹⁵, és a dir, la Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista pertanyia al dictador. A continuació hi havia la Delegación Nacional amb la sempre Jefe Nacional Pilar Primo de Rivera, que tenia plenes facultats de decisió i comandament; anava seguida per la Secretaría Nacional,

---

⁴¹³ Sánchez López, *Entre la importancia y la irrelevancia: Sección Femenina de la República a la transición*, 88.

⁴¹⁴ Concepción Carbajosa, *Participación deportiva de las mujeres asturianas (1939-1977)* (Oviedo: Universidad de Oviedo, 1999); Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca*.

⁴¹⁵ Els diferents «Ministro General del Movimiento» foren:

1938-1939: Raimundo Fernández-Cuesta y Merelo, 1939-1940: Agustín Muñoz Grandes, 1941-1945: José Luis Arrese Magra, 1948-1956: Raimundo Fernández-Cuesta y Merelo, 1956-1957: José Luis Arrese Magra, 1957-1969: José Solís Ruiz, 1969-1974: Torcuato Fernández Miranda, 1974-1975: José Utrera Molina, 1975: Fernando Herrero Tejedor, 1975: José Solís Ruiz, 1975-1976: Adolfo Suárez González, 1976-1977: Ignacio García López.

de la que depenien les diferent Regidories i Auxiliars dels diversos Departaments Centrals de Serveis. Les més habituals al llarg de tota la dictadura foren: «Regiduría Central de Personal, de Formación y Participación de la Juventud, de Administración, de Prensa y Propaganda, de Educación Física, de Cultura, De Hermandad de la Ciudad y del Camp, de Servicio Social y de Divulgación Social y Sanitaria»⁴¹⁶. Cadascuna de les Regidories tenien competències pròpies i estaven encapçalades per les regidores centrals. A continuació venien les Delegadas Provinciales, que depenien de la Jefe Nacional i que reproduïen la mateixa estructura anterior; així, sota les delegades provincials trobem les Secretarias Provinciales, d'elles depenien les diferents Regidorías Provinciales i sota l'ombra de les Delegaciones Provinciales trobem les Delegadas Locales i les Secretarias Locales, que s'expandien per tota la geografia espanyola. Finalment en la base de la piràmide trobem les afiliades, que es distribuïen en tres grans blocs segons les edats, el grup de les anomenades Flechas, que recollia totes les menors de 14 anys, les Militantes, aquelles entre 14 i 35 anys, que eren el principal grup d'actuació, i finalment les Adheridas o Afiliadas, que englobava a totes les majors de 35 anys, que tan sols havien de pagar la quota, assistir als actes que fossin convocades i excepcionalment realitzar alguna tasca. Posteriorment, a partir de 1940 l'organització, que no havia comptat amb les dones casades, es va adonar que era important tenir-les presents per tal de conscienciar-les i mantenir viva la seva fe en la seva important missió com a mares i esposes.

Tots els càrrecs eren nomenats per la Delegada Nacional amb la recomanació de les autoritats polítiques representatives del règim. Les escollides romanien al càrrec normalment fins que es casaven o fins que havien de deixar la institució per necessitats econòmiques, en una actitud d'obediència als *mandos* superiors, a les autoritats i al Movimiento, suplint amb abnegació les carències de mitjans a partir d'una visió del treball com a deure i l'austeritat com a principal virtut (Vegeu l'organigrama de la Sección Femenina a l'Annex digital Q).

---

⁴¹⁶ Carbajosa, *Participación deportiva de las mujeres asturianas (1939-1977)*, 20.

3.1.3.1.1 Assessors fixes

Dins d'aquesta estructura la Sección Femenina, sempre a l'ombra de la dependència masculina, disposava d'una sèrie d'assessors fixes.⁴¹⁷ No és d'estranyar que un d'ells fos a nivell religiós. En el punt programàtic 25 de la Falange ja s'incidia en la incorporació de la religió catòlica al Movimiento. Ben aviat la Sección Femenina s'ocupà de donar una formació religiosa a totes les dones i de difondre les diferents normatives, preceptes i recomanacions de l'Església, que s'havien de prendre al peu de la lletra. En el cas de la Religió, l'assessor fou Fra Justo Pérez de Urbel.

Por otro lado, Fray Justo no fue sólo el asesor religioso, fue el profesor, ordenador de nuestros programas no exclusivamente de religión (...), sino en muchos casos de Historia por su eximio magisterio en esta materia. Fue el consejero general en los casos difíciles, el que nos acercó a la Orden Benedictina, cuya influencia a través de la Sección Femenina ha trascendido a millones de personas que han pasado el Servicio Social de la Mujer y cursos de toda índole. Todo esto, y para siempre, se lo deberá España a Fray Justo, que esperamos siga acordándose de nosotras desde su eterna gloria en las mansiones de Dios.⁴¹⁸

En el cas de la música l'assessor fou el professor de música Rafael Benedito, que va dedicar bona part del seu temps als Coros y Danzas de la Sección Femenina.

Continuando nuestra misión -misionero hay que sentirse en estos tiempos de materialismo, cuando se intentan empresas espirituales- de propagar la costumbre de hacer sentir y vivir el hogar propio con dulce y pacífica intimidad (...).⁴¹⁹

---

⁴¹⁷ Vegeu: Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta»; Gallego, *Mujer, falange y franquismo*; Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo*; Zagalaz, «L'educación física femenina durant el franquisme. La Sección femenina».

⁴¹⁸ Primo de Rivera, *Recuerdos de una vida*, 134.

⁴¹⁹ Rafael Benedito, «La música en el hogar», *Consigna* 51 (1945).

A nivell d'educació física femenina i esport, l'assessor nacional de l'especialitat fou el metge, exatleta i soldat mutilat Luis Agosti, que publicà la monografia més completa de la gimnàstica en aquell moment, sota el títol de *La Gimnasia Educativa*,⁴²⁰ que fou utilitzada com a llibre de text en la formació de les mestres. En les seves primeres declaracions ja afirmava la necessitat de realitzar unes pràctiques físiques o esportives diferenciades segons la biologia.

El deporte constituye en sus términos más amplios una forma de expresión, y por eso cada época, y aún más cada pueblo lo hace de distinta manera; en consecuencia cada sexo tiene que practicarlo de una forma diferente.⁴²¹

Finalment el darrer assessor significatiu fou Luis Navas Mingueloa. Va ser l'assessor de sanitat nacional de la Sección Femenina des de 1940. En els seus plantejaments defensava la visió de la dona basada en la biologia, amb la finalitat de la maternitat i escrivia al respecte:

En las clases sociales elevadas es frecuente que la madre renuncie a este deber para poder dedicarse a una vida de diversión o por temor injustificado a perjudicar su belleza física. No puede merecer el nombre de madre la que deliberadamente adopta esta conducta.⁴²²

3.1.3.1.2 Òrgans de representació

Els òrgans de representació de la Sección Femenina eren un Consejo o Asamblea Nacional, que estava representat i presidit per la Delegada Nacional, a continuació les delegades i secretàries provincials i les representants de les regidories centrals. En aquests Consells Nacionals es pronunciaven discursos (de la Delegada Nacional i de personalitats rellevants de la política del règim), es marcaven objectius i es delimitaven les futures tasques que s'havien de desenvolupar.

---

⁴²⁰ La primera edició es va publicar el 1948, la segona el 1963 i la tercera el 1974. L'extensa obra consisteix en un tractat sobre la fisiologia de l'exercici aplicada a l'educació física, amb una proposta de gimnàstica de l'escola neosueca.

⁴²¹ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 156.

⁴²² Luis Navas, «Alimentación natural del lactante», *Consigna* 31 (1943).

Seguint l'estructura de dalt a baix, també es disposava d'un Consejo o Asamblea Provincial. A nivell de gestió, es comptava amb un Consejo Rector que es reunia de forma periòdica (presidit per Pilar Primo de Rivera, amb els membres que havien estat designats pel Consejo Nacional) i que s'encarregava del seguiment dels acords presos durant el consell. Finalment la Junta de Regidurías, es reunia quinzenalment per resoldre els conflictes que podien haver sorgit i controlar el bon funcionament dels diferents departaments de regidories i serveis.

L'estructura de la Sección Femenina es va mantenir fins al 1964, quan fou modificada per decret,⁴²³ i posteriorment el 1970,⁴²⁴ quan va quedar estructurada en 9 departaments amb els seus equivalents provincial,⁴²⁵ que es mantingueren fins a la seva dissolució.

3.1.3.2 Funcions de la Sección Femenina

En aquest apartat veurem com la Sección Femenina va posar en funcionament diferents serveis i projectes ideològics i educatius. L'objectiu principal era l'enquadrament femení en la ideologia del règim. De la mateixa manera va realitzar diferents tasques per tal de cobrir totes les carències i necessitats culturals, econòmiques i socials que s'esdevenien en la població femenina per aconseguir que cada dona es convertís en bona esposa i mare, portadora dels valors de submissió i dependència respecte a l'home. Posteriorment, cap als anys seixanta, tenint en compte els canvis socials que es van esdevenir, la Sección Femenina es va veure obligada a canviar lleugerament el rumb i va començar a fer incidència en la formació laboral, però sense perdre mai de vista la llar.

---

⁴²³ ESPAÑA. "Decreto 3749/1964, de 25 de noviembre, por el que se regula la estructura de F.E.T y de las J.O.N.S.". Boletín Oficial del Estado (28 noviembre 1964), núm.286, p.15718-15720.

⁴²⁴ ESPAÑA. "Decreto 15/1970 de 5 de enero por el que se sancionan las normas de estructura de la Secretaría General del Movimiento". Boletín Oficial del Estado (06 enero 1970), núm.5, p.176-178.

⁴²⁵ Vegeu: Juan Carlos Manrique et al., «La labor formativa desarrollada por la Sección Femenina de la Falange en la preparación de los mandos e instructoras durante el periodo franquista», *Historia de la educación: Revista interuniversitaria* 27 (2008): 347-365.

3.1.3.2.1 Tasca cultural, educativa i de formació

La Sección Femenina des del decret de 1939 fou l'encarregada d'adoctrinar i formar a la població femenina en els preceptes nacionalsindicalistes, basats en la nació com a unitat de destí, sota una moral catòlica, que sintetitzem amb la frase que presidia tots els actes escolars: «¡Por el imperio hacia Dios, arriba España!». Per fer-ho possible es crearen centres de formació, institucions culturals i recreatives, s'impartiren assignatures a les escoles, s'obligà a la realització del servei social i s'arribà als pobles més recòndits amb les càtedres ambulants. Les primeres tasques que es veieren necessàries foren les formatives,⁴²⁶ atès que es necessitaven dones per encapçalar el lideratge de les diferents delegacions, regidories, departaments, mestres, instructoras i *mandos*. La Sección Femenina disposava de centres propis, des de l'Escuela Nacional de Mandos, passant per diferents escoles i especialitats fins a les càtedres ambulants.

El paper de les educadores en la formació⁴²⁷ de les noves generacions fou considerat fonamental pel règim, atès que volien crear un «cuerpo de élite» que es diferenciava de les «masas». En aquest sentit, formar part de les elits passava per comprometre's amb els principis del Movimiento i superar un període de formació a l'Escuela Isabel la Católica, primer i a partir de 1950 a l'Escuela de las Navas (Àvila), on les instructoras havien de mostrar la seva vocació, tant en la tasca de servei com en la ideologia del nacionalcatolicisme. A més havien de tenir una molt bona conducta per ésser escollides per a formar al futur del país. Seguien unes assignatures escolars que tenien l'objectiu de preparar les noies per a les tasques a la llar, el matrimoni i la maternitat, allunyant-les del treball remunerat, més propi dels homes. Tant a l'educació primària com a secundària el currículum femení disposava obligatòriament d'assignatures de Formación del Espíritu Nacional, música, educació física i llar.

---

⁴²⁶ L'article de Salomó Marquès sobre les mestres gironines ens atansa a les mestres de casa nostra i explica el seu dia a dia a través de la recollida de més de 100 entrevistes. Marquès, «La Sección Femenina i la formació de les mestres gironines.»

⁴²⁷ Donats els objectius de la tesi, no incidirem en aquest apartat, però podeu aprofundir-hi en: Manrique et al., «La labor formativa desarrollada por la Sección Femenina de la Falange en la preparación de los mandos e instructoras durante el periodo franquista».

Les nenes d'entre 10 i 17 anys també podien assistir voluntàriament als albergs o campaments⁴²⁸ de la Sección Femenina, que es realitzaven en diferents torns d'acord amb la seva edat. Es diferenciaven bàsicament dels campaments per a nens pel lloc en què se'ls ubicava. En el cas dels nois, es feia ús de les tendes de campanya i en el cas femení, aquests campaments es realitzaven en edificis situats en llocs de gran bellesa natural, al mar o a la muntanya. També es diferenciava en les activitats que es realitzaven, essent les dels nois més de tipus militar. En els campaments es seguien activitats de caire ritual com hissar i arriar la bandera al matí i la nit, anar a missa o resar oracions, activitats formatives (xerrades de religió o política cívica i social), esportives (jocs a l'aire lliure, marxes, esports, jocs) o d'oci (manualitats, música, teatre) i tasques vinculades a les normes de convivència (endreçar les habitacions, armaris, servei de menjador).

L'adoctrinament de les nenes també era possible en les Casas de Flechas o Círculos de Juventud,⁴²⁹ que eren llocs considerats centres culturals on s'impartien ensenyaments variats i complementaris als escolars. Les activitats que en aquests cercles es duïen a terme s'anomenaven «las tardes de enseñanza».

Als anys quaranta sorgiren els cors i les danses com a contraposició als balls moderns i en un intent de foragitar-los. De fet, després d'un viatge de Luis Agosti a Suècia per conèixer les metodologies d'ensenyament de l'educació física, va parlar «sobre la importància de les competicions i l'ús dels balls populars extres del nostre patrimoni popular»⁴³⁰. D'ençà d'aleshores, a la Sección Femenina va sorgir la necessitat cultural de recuperar els balls i les danses regionals. Ho feren a través de les seves delegades locals en un intent d'encoratjar i recuperar el folklore com a símbol d'unitat de tot el país. En aquesta primera etapa del franquisme «existe una estrecha relación entre la educación física y el folklore

---

⁴²⁸ A Catalunya hi havia tres albergs i campaments de joventuts: Sant Hilari (província de Girona), Masnou (Barcelona) i Poblet (Tarragona). Vegeu: Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 494.

⁴²⁹ A Catalunya trobem, 14 *Círculos de juventud* a Barcelona, 8 a Girona, 6 a Lleida i 11 a Tarragona. Vegeu: *Ibíd.*, 502-505.

⁴³⁰ Zagalaz, «L'educación física femenina durant el franquisme. La Sección femenina», 11.

español de exaltación patriótica y moral»⁴³¹ que es veu reflectida en els programes educatius, on les danses apareixen en els continguts de l'Educació física femenina. A partir de 1942 es van realitzar concursos nacionals i regionals. D'altra banda també foren una estratègia propagandística de la política exterior del règim, que mostrava una cara amable d'Espanya, en un moment en què es feia palès l'aïllament internacional. Així es van fer diversos viatges a l'estranger per mostrar la riquesa folklòrica del país. Fins i tot un cop acabat el règim, el 1976, es va constituir la Federación Nacional de Asociaciones de Coros y Danzas, que encara perdura.

En un intent per culturitzar la població espanyola, la Sección Femenina comptava des de 1938 amb escoles nocturnes per formar les dones analfabetes. Generalment es trobaven als pobles.⁴³² Posteriorment va crear els serveis de biblioteques fixes i ambulants,⁴³³ tot i que la mateixa Sección Femenina considerava que la lectura no era primordial per a les noies, que no havien de mostrar la seva intel·lectualitat, perquè podien ser titllades de pedanteria. Era més interessant la promoció d'unes lectures adequades sobre «cocina, puericultura, labores (...) además de cierto número de obras clásicas»⁴³⁴ que la lectura per recreació. Per a les dones la lectura tenia una utilitat lligada a la seva missió i com a suport:

...ayudar al marido en sus tareas y poder entenderlo mejor y hacerle la vida, dentro de la casa más atrayente e interesante. Además, si la mujer es culta, puede también intervenir directamente en la formación cultural de los hijos, ayudándoles en los estudios que deben realizar. Ahora, si la cultura se lleva hasta el punto de que la mujer queda en un ávido producto intelectual, sin una sola de las condiciones humanas que debe tener para alcanzar sus fines

---

⁴³¹ Teresa Rabazas, «La educación física del Magisterio femenino en el Franquismo.», *Revista complutense de Educación* 11, núm. 2 (2000): 173.

⁴³² Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 78.

⁴³³ Carmen Domingo, *Coser y cantar: las mujeres bajo la dictadura franquista* (Barcelona: Lumen, 2007), 59.

⁴³⁴ Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca*, 61.

naturales, entonces la cultura es totalmente negativa, pero gracias a Dios en España no suele darse ese tipo de mujer puramente intelectual.⁴³⁵

Des de 1940 es crearen les Escuelas del Hogar,⁴³⁶ que estaven dirigides tant a les dones dels àmbits rurals com a les dels barris populars. El seu origen ragué en una sèrie de viatges que la Sección Femenina va fer a terres germàniques,⁴³⁷ d'on en copià la idea. Estaven repartides per tot l'estat i a partir de 1944 n'hi hagué per diferents ubicacions: fàbriques, tallers, instituts, presons, etc.⁴³⁸

En la mateixa línia també hi havia les Escuelas de Formación, per instruir al col·lectiu de dones que tenia una minsa preparació. Podien ser escoles de formació rural o escoles de formació industrial. En les escoles de formació l'objectiu era «atender a la formación individual (no instrucción, sino formación de conocimientos para su actuación en la familia) y la iniciación profesional de la mujer»⁴³⁹.

Finalment també volem comentar l'existència de «los Círculos Medina»⁴⁴⁰, que prenien com a nom la ubicació d'on es trobava l'Escuela Superior de Mandos, al Castillo de la Mota de Medina del Campo. Eren una mena de centres Culturals, amb sala d'actes i biblioteca, que es trobaven en diferents ciutats de la geografia espanyola. La capital catalana fou de les primeres a tenir-ne. El primer data de mitjans dels quaranta i estava situat a Madrid. Servia per rebre les delegacions estrangeres. En la darrera etapa institucional de la Sección Femenina se'n van crear molts més. Estaven dirigits a les dones urbanes de classe mitjana i alta, així com a les estudiants de batxiller i universitàries.

---

⁴³⁵ Entrevista amb Pilar Primo de Rivera recollida al diari Pueblo el 1948, que es troba citada Rincón, «Mujeres azules en la guerra civil».

⁴³⁶ A Catalunya hi havia 3 «hogares rurales de Sección Femenina» a Lleida. Vegeu Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 495. També hi havia escoles de la llar (formació del servei social i cursos especials): 16 a Barcelona, 5 a Girona, 1 a Lleida i 4 a Tarragona. Vegeu *Ibíd.*, 499-501.

⁴³⁷ Domingo, *Coser y cantar: las mujeres bajo la dictadura franquista*, 19.

⁴³⁸ Di Febo, *Resistencia y movimiento de mujeres en España: 1936-1976*.

⁴³⁹ Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca*, 60-61.

⁴⁴⁰ A Catalunya trobem un «círculo Medina» a Barcelona i un a Lleida. Vegeu Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 506.

3.1.3.2.2 Serveis d'acció social

Aquestes activitats de caire social es realitzaven per a la promoció humana i social de diferents grups femenins amb carències i per fer arribar les consignes del règim a tots els racons del país. Per tant, hi podem trobar mesclades les funcions socials amb les educatives.

Les Hermandades de la Ciudad y del Campo⁴⁴¹ estaven orientades a impedir l'èxode del camp a la ciutat. Des de 1941 aquesta regidoria comptava amb la figura de les «Divulgadoras Sanitarias y Rurales»⁴⁴², que eren formades durant tres mesos en les escoles de «mandos menores», on les preparaven en els àmbits sanitari i social (lluita contra la mortalitat infantil, cura dels nadons, vacunacions, cura de la casa i la família) i les capacitaven per dur a terme les tasques de la llar, així com per desenvolupar petites produccions (de cunicultura, d'avicultura, d'horticultura, etc.). De fet, «a Catalunya no van tenir gaire rellevància, si bé en coneixem l'existència puntual en pobles aïllats de les comarques de Lleida»⁴⁴³.

Des d'aquesta regidoria es van organitzar les càtedres ambulants i les granges-escoles rurals.

Les càtedres ambulants Francisco Franco eren un model similar a les missions pedagògiques de la Segona República. Van funcionar del 1946 fins al final del règim per elevar els coneixements de les dones dels ambients rurals més deprimits.⁴⁴⁴ Les formadores (de joventuts, de la llar, infermeres, metgesses, mestres i *mandos* del partit) acudien als pobles amb vehicles que disposaven de tots els elements necessaris per formar les pageses en matèries de la llar, de formació cultural, ideologia política, religiosa, gimnàstica, jocs, esports i finalment per capacitar-les en la producció. També aprofitaven la seva estada per recollir

---

⁴⁴¹ Sescún Marías, «Agrarismo, actividad sindical y movilización femenina en los pueblos historia de la Hermandad de la ciudad y del campo (1937-1958)», en *VI Encuentro de investigadores sobre el franquismo* (Zaragoza: Fundación Sindicalismo y cultura-CCOO Aragón, 2006), 739-753.

⁴⁴² María José Ruiz i Isabel Jiménez, «Un espacio para mujeres. El Servicio de Divulgación y Asistencia Sanitario-Social en el primer franquismo», *Historia Social* 39 (2001): 67-85.

⁴⁴³ Ferràndiz, «La Sección Femenina de FET y las JONS a Sabadell, 1939-1945», 45.

⁴⁴⁴ Vegeu Pilar Rebollo, «Viaje al centro de ninguna parte: historia de las Cátedras Ambulantes», en *IV Congreso de Historia Local de Aragón (Barbastro, 3-5 de julio de 2003)*, ed. Alberto Sabio i Carlos Forcadell (Zaragoza: Instituto de Estudios altoaragoneses, UNED Barbastro, Patronato de la UNED, 2005), 281-288.

informació dels costums i tradicions culturals de la zona per tal d'evitar-ne la desaparició. A Catalunya es comptabilitzà una càtedra a cada comarca,⁴⁴⁵ però segons Marqués «a les comarques gironines se'n van fer a una vuitantena de pobles»⁴⁴⁶.

Les granges-escoles rurals començaren la seva anadura el 1941. Es tractava de donar formació a les dones rurals en la creació d'una petita indústria per a l'increment econòmic familiar, així com per evitar la fuga a les grans ciutats. De fet, segons Maria Teresa Gallego hi ha pocs estudis respecte a aquest projecte, només un de García Ferrando sobre la dona en la societat rural⁴⁴⁷.

Pel que fa a les Joventuts, també cal fer menció de les Estaciones Preventoriales, que eren establiments similars als campaments d'estiu però on assistien nens i nenes amb algun problema de salut (no contagiós ni greu), per tant en aquests campaments s'intensificaven els aspectes sanitaris.

Finalment trobem el Servei Social de la dona,⁴⁴⁸ del que ja hem explicat els orígens i l'evolució legal, entre d'altres aspectes. El servei social havia de ser complet per totes les dones entre les 17 i 35 anys, amb excepció de les casades, viudes amb fills, monges i orfes de caiguts. Durava sis mesos i tenia una part de formació (tot allò imprescindible per ser una bona esposa, mare i mestressa de casa) i una altra de prestació. El règim obtenia mà d'obra gratuïta utilitzant les dones, primer en la reconstrucció del país, i després en tasques de tipus assistencials, burocràtiques, etc., encara que també hi havia altres formes de realitzar-lo, com mitjançant la confecció d'un bordat, cistell o similar). Posteriors lleis no en canviaren l'estructura ni el sentit, però sí que en matisaren certs aspectes. D'altra banda també tenia un component ideològic i de control sobre la població femenina, ja que era necessari per a l'obtenció de títols acadèmics, obtenir el passaport i el carnet de conduir, per presentar-se a les oposicions o per accedir a un lloc de feina.

---

⁴⁴⁵ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 509.

⁴⁴⁶ Marqués, «La Sección Femenina i la formació de les mestres gironines», 81.

⁴⁴⁷ Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 126.

⁴⁴⁸ Hem parlat del servei social als capítol 1, 2 i al llarg d'aquest capítol.

3.1.3.2.3 Tasca de difusió: la premsa i la propaganda

La Sección Femenina va donar molta importància a la premsa i propaganda per controlar els costums de les dones espanyoles, de fet, des del seu primer consell nacional ja disposava d'aquesta regidoria. Segons la periodista Juana Gallego «la premsa femenina de postguerra tenia l'objectiu de difondre la ideologia franquista i el model de dona que proposava»⁴⁴⁹.

Malgrat l'escassetat inicial de mitjans, la Sección Femenina va fer esforços per tirar endavant diferents propostes. Així, conjuntament amb la difusió d'opuscles, van aparèixer diferents publicacions com la revista *Y*⁴⁵⁰ de la dona nacionalsindicalista. Aquesta revista, en honor a Isabel la Catòlica, va néixer el febrer de 1938 i va desaparèixer el 1946. Tenia un caràcter doctrinal i polític. En primer terme va omplir les seves pàgines amb reportatges d'altres personalitats dels països feixistes, i també sobre Japó, posteriorment va derivar les seves propostes cap a seccions pensades per a un públic femení. Fou rellevada per la revista *El ventanal*⁴⁵¹ (1946-1951), que tractava temes com la llar, la moda, la cuina i incloïa treballs sobre l'escriptura femenina, amb entrevistes d'escriptores que donaven suport al règim i ressenyes enviades per les lectores a la redacció del diari. Fou un vehicle de transmissió del tradicional paper femení sobre la llar, la maternitat, la família i la religiositat.⁴⁵²

Una altra revista que cal ressenyar fou *Consigna*,⁴⁵³ que va començar a ser emesa durant la postguerra (1940) i va allargar-se fins als anys seixanta. Fou la portaveu dels principis educatius de la Sección Femenina. Estava orientada a les

---

⁴⁴⁹ Gallego, *Mujeres de papel: de Hola! a Vogue: la prensa femenina en la actualidad*, 44.

⁴⁵⁰ Per localitzar les revistes ha estat molt útil l'article de María F. Sánchez, «Evolución de las publicaciones femeninas en España. Localización y análisis», *Documentación de las Ciencias de la Información* 32 (2009): 217-244.

Y. Revista de la Mujer Nacional Sindicalista (1938-46). Ed. impresa y microfilmada. Hemeroteca Municipal de Madrid.

⁴⁵¹ *Ventanal* Madrid (1946-51). Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S. Sección Femenina. Ed. impresa. Loc.: Biblioteca Nacional, sede de Recoletos y Alcalá,

⁴⁵² Barbara Zecchi i Raquel Medina, *Sexualidad y escritura (1850-2000)* (Barcelona: Anthropos, 2002), 25.

⁴⁵³ Existeix un estudi dels missatges propagandístics publicats per *Consigna* durant el primer any de la seva existència. Vegeu Juan Martín, «La propaganda falangista en las aulas: *Consigna* (1940-41). Una propuesta metodológica.», en *Actas II Congreso Internacional Latina de Comunicación Social*, ed. José Manuel Pestano et al. (La Laguna: Sociedad Latina de Comunicación Social, 2010), 1-21, http://www.ull.es/publicaciones/latina/10SLCS/actas_2010/35Quevedo.pdf.

mestres afiliades a la Falange, tant per adoctrinar-les com perquè fossin el mitjà de transmissió de missatges cap a l'alumnat i així arribar a tots els pobles.

Te envío un número de la revista *Consigna*, con objeto de que la difundas entre todas las Maestras que haya en tu local. (...) Queremos que todas las Maestras conozcan la revista para que a todas alcance sus beneficios, debes hacerlas comprender esto y el gran valor tanto moral como cultural que posee y que las orientará en la forma de enseñar según las normas del Estado Nacional-Sindicalista. Tienes que procurar la suscripción de todas las Maestras y además enterarte de si una vez suscritas la reciben y utilizan. No debes de consentir que te pongan como pretexto que están suscritas a otras. Les dirás que ninguna como esta se edita especialmente para ellas y que en ellas encontrarán normas para que puedan dar en la Escuela las enseñanzas de Hogar. Estas normas son las verdaderas ya que el Ministerio de Educación Nacional ha encargado especialmente a la S.F. de dirigir estas enseñanza.⁴⁵⁴

També cal anomenar la revista *Bazar*,⁴⁵⁵ que era d'entreteniment i estava dedicada al públic infantil: «defendía un modelo donde el espacio natural femenino era el hogar. (...) Tenia un marcado carácter pedagógico adoctrinador»⁴⁵⁶. Al setmanari *Medina*⁴⁵⁷ (1941-45) es podien trobar des de comentaris polítics, prescripcions a seguir per les dones, fins a consultoris sentimentals. També va aparèixer la revista *Teresa*,⁴⁵⁸ publicada a partir de 1954

---

⁴⁵⁴ A l'arxiu provincial de Pontevedra. Citat a Maria Victoria Martins, «Un modelo de propaganda nacional-sindicalista: la Sección femenina de falange», en *Nuevos horizontes del pasado. Culturas políticas, identidades y formas de representación*, ed. Angeles Barrio, Jorgue de Hoyos, i Rebeca Saavedra (Santander: Publican, 2011), 36.

⁴⁵⁵ *Bazar*: Revista de la Sección Femenina de F.E.T. y de las J.O.N.S. para las juventudes (1947-1970). Ed. impresa. Loc.: Biblioteca Nacional, sede de Recoletos y Alcalá y Hemeroteca Municipal de Madrid.

Vegeu Carmen Sánchez, «Memoria y análisis de la revista *Bazar* (1947-1950)», en *IV Jornadas Historia y fuentes orales, historia y memoria del franquismo*, ed. José Manuel Trujillano i José María Gago (Ávila: UNED-Fundación cultural Santa Teresa, 1997), 120-129.

⁴⁵⁶ Francisco Javier Martínez i José Manuel Alfonso, «Tardes de enseñanza y parroquia: el adoctrinamiento de las niñas en la España franquista a través de las revistas *Bazar* y *Tin tan* (1947-1957)», *El futuro del pasado* 4 (2013): 248.

⁴⁵⁷ *Semanario de la Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S. Sección Femenina*. Ed. impresa. Loc.: Biblioteca Nacional, sede de Recoletos y Alcalá.

⁴⁵⁸ *Teresa*: Revista para todas la mujeres. (1954-77). Ed. impresa y microfilmada. Loc.: Biblioteca Nacional, sede de Recoletos y Alcalá y Hemeroteca Municipal de Madrid.

i que presentava el següent subtítol: *una revista para todas las mujeres*. Finalment volem destacar una publicació d'àmbit provincial, *Nosotras*, editada el 1941 per la Regidoria Provincial del Frente de Juventudes a Barcelona.⁴⁵⁹

Taula 3.1: Revistes femenines durant el franquisme

Revista	Tipus	Temps
Y	Revista de la dona Nacionalsindicalista	1938-1946
Medina	Revista per a les dones falangistes	1941-1945
Ventanal	Revista femenina	1946-1951
Consigna	Revista per a les mestres	1940-1960?
Bazar	Entreteniment: públic infantil	1947-1970
Teresa	Revista per a totes les dones	1954-1977

Font: Elaboració pròpia

En referència a les retransmissions radiofòniques, trobem exemples com el *Ventanal*, que es transmetia cada setmana a la ràdio FET nº1 de Valladolid, des d'on s'oferia a les dones d'Espanya curiositats, notícies, consells...⁴⁶⁰, que era la tònica de la ràdio dedicada a aquest sector. El model de dona que es transmetia era un model tradicional, que en moltes ocasions se sentia sola, relegada a les tasques domèstiques i amb poca connexió amb el món. D'aquí l'èxit del consultori d'Elena Francis,⁴⁶¹ que va superar en el temps el període franquista (1947-1984). Fou un fidel amplificador del nacionalcatolicisme i de la visió retrògrada de la des dones. Amb el temps no va saber actualitzar-se quan el feminisme, els divorcis, els mitjans anticonceptius, l'avortament, etc., estaven en boca de moltes espanyoles amb pressa per oblidar el passat, i això el va portar a la desaparició.

⁴⁵⁹ Ferràndiz, «La Sección Femenina de FET y las JONS a Sabadell, 1939-1945», 46.

⁴⁶⁰ Cristina Gómez, «La Sección Femenina y su modelo de mujer: un discurso contradictorio», en *El siglo XX: balance y perspectivas. V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea* (València: Universitat de València, 2000), 200-202.

⁴⁶¹ Vegeu Gerard Imbert, *Elena Francis, un consultorio para la Transición. Contribución al estudio de los simulacros de masas* (Barcelona: Península, 1982).

Cal ressenyar també la participació de la Sección Femenina en la propaganda fílmica, en el NO-DO⁴⁶² i en les sessions de cinema patriòtic, mitjançant el seu Departamento de Cinematografía, que fou creat l'any 1940.

En definitiva, la Sección Femenina va utilitzar tots els mitjans possibles per aconseguir l'adoctrinament femení.

Finalitzarem aquest capítol amb les paraules de Zagalaz, que fa una síntesi sobre el treball desenvolupat per la Sección Femenina:

Es imposible obviar el trabajo realizado por la SF, no sólo en la evolución de la EF (...), sino en los ámbitos de la alfabetización, formación y acercamiento cultural, especialmente a las zonas rurales, recuperación y conservación del folclore, profesionalización de los sectores femeninos más desprotegidos, tiempo y aire libre de las jóvenes, acercamiento popular a la música clásica y gregoriana, sin olvidar sus principios básicos de adoctrinamiento que, si bien en los primeros años eran firmes, con el transcurrir del tiempo se suavizaron.⁴⁶³

Tot i que realment van desenvolupar molts projectes, tots ells estaven imbuïts d'una ideologia nacionalsindicalista que perpetuava una subordinació femenina, de la que segurament moltes dones haurien volgut escapar-se.

---

⁴⁶² Vegeu les activitats esportives en què apareixen les dones i quin tractament reben en el NODO a l'article de Fátima Gil i José Cabeza, «Pololos y medallas: la representación del deporte femenino en NO-DO (1943-1975)», *Historia y Comunicación Social* 17 (2012): 195-216.

⁴⁶³ María Luisa Zagalaz, «La educación física femenina durante el franquismo. La Sección femenina» 65 (2002): 15.

A tall de síntesi

La Sección Femenina de la Falange	<p>Revisió de la historiografia</p> <ul style="list-style-type: none"> • La Sección Femenina (SF) no ha estat d'interès per la historiografia (a excepció d'articles o capítols en obres generals). • Escàs interès en l'organització en obres dedicades al franquisme i la Guerra Civil. • En l'anàlisi de les dones sota la dictadura o l'evolució del col·lectiu femení es tractaven aspectes concrets però no es feia un estudi de l'organització. • Primeres aportacions sobre l'estudi de SF a finals de la dècada de 1970 i principis dels 80 (Barranchina, 1979, Gallego, 1983). • Els estudis de Sánchez López (1997, 2007) i Suárez (1993) suposen l'estudi de l'organització en tota la seva trajectòria temporal. • Aparició de tesis doctorals i increment d'investigacions centrades en els àmbits locals i regionals o en el model de dona proposat per la dictadura franquista. • Manquen estudis de conjunt. • Escassetat de llibres de memòries sobre falangistes. Aportacions de les falangistes (des de la nova associació «Nueva Andadura») conjuntament amb Luis Suárez per la publicació d'una obra que recull i posa en ordre informació de l'organització falangista. • Els aspectes que han estat abordats entre els finals dels 90 i el segle XXI han estat: l'auxili social, els cors i les danses, l'educació física, les relacions entre el cinema, el gènere i la nació. • Les aportacions sobre els mitjans de comunicació, la propaganda i el seu impacte també són escassos. • Entrats al s. XXI es consolida la categoria de gènere per l'anàlisi històrica i es fa patent en trobades, col·loquis, discussions, investigacions tant nacionals com internacionals. • S'ha abordat la temàtica des de diferents i noves fonts: fotografia, fonts orals, etc., i s'han creat arxius d'història oral. • Cada cop més la difusió ha atansat aquesta temàtica al gran públic. • Encara queden importants buits per investigar: material publicat en les revistes de l'organització, incidència del cinema, les instal·lacions utilitzades per la SF al llarg de la geografia espanyola.... 	
	La Sección Femenina: recorregut històric de l'organització	<p>La Sección Femenina, de la clandestinitat a un paper secundari a l'ombra de la Falange</p> <ul style="list-style-type: none"> • La SF va fer els primers passos durant la Segona República, en un moment d'instabilitat política i molta violència al carrer. Estava sota la subordinació de la Falange. • En un primer moment la Falange no comptava incorporar les dones, però en va veure la utilitat. • Les primeres tasques que van desenvolupar foren assistencials, propagandístiques, de serveis i de recollida de fons. • Al llarg de 1935 la SF anava augmentant a poc a poc en nombre d'afiliades i en tasques. • La cursa de la violència s'accentuà i aprofitant l'atemptat contra Luis Jiménez de Asúa, el govern republicà va il·legalitzar la falange (1936) va detenir, empresonar i executar molts dels seus líders (entre ells, José Antonio). • La Falange aparentment havia fracassat, però Pilar Primo de Rivera aplicaria les idees falangistes al seu projecte femení.
		<p>La Sección Femenina a la Guerra Civil espanyola (1936-1939)</p> <ul style="list-style-type: none"> • La conspiració contra el nou govern republicà donà lloc a la Guerra Civil espanyola. • La SF realitzava tasques similars a les «Fasci Femminili» (vàries autores remarquen les semblances entre les seccions femenines dels diferents règims feixistes europeus i el seu rol secundari i subordinat al partit). • Les tasques desenvolupades feien relació amb l'atenció al front, la rereguarda, l'ocupació dels llocs dels homes que estaven al front, la recaptació de fons i difusió del falangisme. • En aquesta etapa va continuar l'expansió de la SF, es van aprovar els primers estatuts i posteriorment es crearen les primeres escoles de formació d'infermeres, «mandos», la Hermandad de la Ciudad y del Campo.

		<ul style="list-style-type: none"> • La creació a Valladolid de l'Auxilio de invierno, va provocar moltes disputes entre les líders femenines. • Arran del decret d'unificació de 1937, la SF es va constituir com a organisme institucional i Pilar Primo de Rivera fou nomenada Delegada Nacional (ara dins del Movimiento Nacional). • A partir d'aquest decret es van reformar les organitzacions femenines que havien participat activament durant la guerra (Delegación Nacional de Frentes y Hospitales, Delegación de Auxilio Social i la Delegación de SF). • Franco creà el Consejo Nacional de FET y de las JONS, on Pilar i Mercedes tingueren un lloc de poder. • El Servei Social gestionat per l'Auxilio Social veié la llum, essent una nova font de rivalitats entre les líders femenines.
		<p>La Sección Femenina durant el franquisme</p> <ul style="list-style-type: none"> • En l'homenatge de la SF al capítol (1939), Pilar Primo de Rivera va començar a anticipar quin seria el paper femení durant la llarga dictadura (submissió, atenció al marit i paper secundari en la societat), que fou refermat pel generalíssim. • Pilar i Mercedes foren nomenades membres de la Junta Polítca del nou estat, però Pilar Primo de Rivera aniria guanyant terreny. • A partir d'un nou decret d'organització (28-12-1939), la SF va rebre el control absolut de les dones afiliades al Movimiento, de totes aquelles que tinguessin vinculació amb l'Estat, del servei social i per tant de les joves entre 17 i 35 anys. • Pilar Primo de Rivera havia sabut fer ús de les seves influències per apropiar-se dels projectes de Mercedes Sanz i per col·locar i controlar a partir de les seves dones de confiança les diferents institucions. • La SF aconseguí més tard (1945) l'enquadrament de les nenes de 8 a 15 anys. • L'antifeminisme i la subordinació de la SF eren patents en els seus discursos. • Després de la caiguda de les potències de l'Eix, el règim es va debilitar i va eliminar les formes feixistes més notòries, potenciant de nou el catolicisme. La SF es va consolidant com a institució mantenint la seva estructura, ideologia i programa. • Els anys 50 són l'inici de la rehabilitació internacional del règim i la SF confirma el seu model teòric de dona dissenyat en l'època anterior. • A la dècada dels 60, la SF es veu obligada a adaptar-se als nous temps, i ho fa a partir d'una tasca en favor de les reformes legals. • Als anys 70 la SF mostra una cara aperturista i d'internacionalització, però està lluny de les incipients demandes del naixent feminisme espanyol. • L'1 d'abril de 1977 SF és dissolta. Moltes de les seves integrants s'agrupen en l'associació Nueva Andadura.
	<p>Organigrama i funcions de la Sección Femenina</p>	<p>Organigrama i estructura</p> <ul style="list-style-type: none"> • L'organigrama de la SF mostra les característiques de tots els règims totalitaris: centralisme, jerarquització i verticalitat. • L'organigrama presentava una estructura piramidal on cada esglai inferior depenia de l'immediatament superior. • Tots els càrrecs eren nomenats per la Delegada Nacional amb la recomanació de les autoritats polítiques representatives del règim. • Les escollides romanien al càrrec fins que es casaven o deixaven la institució per motius normalment econòmics. Actitud d'abnegació, davant les dificultats, visió del treball com a deure i l'austeritat com a virtut. <p>Assessors fixes</p> <ul style="list-style-type: none"> • La Sección Femenina disposava d'assessors fixes en matèria religiosa, musical, d'educació física i de sanitat nacional. <p>Òrgans de representació</p> <ul style="list-style-type: none"> • L'òrgan de representació era un Consejo o Asamblea Nacional, un Consejo o Asamblea Provincial i un Consejo Rector. • També disposava d'una Junta de Regidurías. • L'estructura de la SF es va mantenir fins a 1964, que fou modificada per decret. El 1970 va quedar estructurada en 9 departaments i els seus

		<p>equivalents provincials fins la seva dissolució.</p> <p>Funcions de la Sección Femenina</p> <ul style="list-style-type: none"> • L'enquadrament femení en la ideologia del règim <p>Tasca cultural, educativa i de formació</p> <ul style="list-style-type: none"> • Adoctrinar la població femenina en els preceptes nacionalsindicalistes. • Formació del cos d'elit (les «mandos» que eren diferents de les «masas»). • Tasca formativa en els albergs o campaments per a nenes. • L'adoctrinament femení també es duia a terme en les cases de fletxes o Círculos de Juventud. • Els cors i les danses. La necessitat de recuperar els balls i les danses populars com a símbol del país i després com a estratègia propagandística. • Les danses formen part dels continguts de l'educació física. • A partir de 1942 es feren concursos nacionals i regionals. • Des de 1938 la SF comptava amb les escoles nocturnes per formar les dones analfabetes. • Es van crear els serveis de biblioteques fixes i ambulants. • Des de 1940 es crearen les Escuelas del Hogar, dirigides a la formació de les dones d'àmbits rurals i barris populars. • També disposava d'escoles de formació per a dones amb escassa preparació. • La SF disposava dels Círculos Medina, que eren una mena de centres culturals amb sales d'actes i biblioteques dirigits a les dones de classe mitjana i alta. <p>Serveis d'acció social</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fer arribar les consignes del règim a tots els llocs d'Espanya. • Les Hermandades de la Ciudad y del Campo estaven orientades a impedir l'èxode del camp a la ciutat. Comptaven amb la figura de les divulgadores sanitàries i rurals. • Les càtedres ambulants Francisco Franco (1946) van servir per elevar els coneixements de les dones dels ambients rurals més deprimits, entre altres tasques. • Les granges-escoles rurals (1941) formaven les dones rurals per crear petites indústries. • Les Estacions Preventoriales, eren campaments d'estiu per a nenes amb problemes de salut. • El servei social femení. <p>Tasca de difusió: la premsa i la propaganda</p> <ul style="list-style-type: none"> • Per difondre la ideologia franquista i el model de dona que es proposava. • La SF va disposar de diferents revistes: <i>Y</i>, per la dona nacionalsindicalista, <i>Medina</i> per a les dones falangistes, <i>Ventanal</i> com a revista femenina, <i>Consigna</i> com a revista per a les mestres, <i>Bazar</i> com a entreteniment per al públic infantil i <i>Teresa</i> com a revista per a totes les dones. • També disposava de retransmissions radiofòniques per difondre el model de dona tradicional. • Participació de la SF en la propaganda fílmica del NO-DO i en les sessions de cinema patriòtic.
--	--	---

4. L'educació física i esportiva durant el franquisme

La educación es mucho más que educación física, pero es muy poco sin ella⁴⁶⁴.

Hammelsbeck, Oskar

En aquest capítol parlarem sobre l'educació física com a instrument per transmetre la moral instaurada a través de diferents postures (mèdiques, religioses i polítiques) que van condicionar una educació física de gènere. Finalitzarem el capítol amb els esports femenins considerats aptes per a la dona durant el franquisme.

4.1 L'educació física i esportiva femenina durant el franquisme

En primer lloc determinarem què entenem per educació física i esportiva femenina en l'etapa dictatorial, en segon lloc, situarem aquesta educació en diferents etapes i, en darrer terme, analitzarem els diferents plantejaments que van condicionar una educació física i uns esports concrets per a les dones i els seus cossos. Aquests esports es van desenvolupar sota la tutela de la Sección Femenina, institució que es va preocupar de «fomentar la actividad física entre sus afiliadas para, posteriormente, extenderla al resto de la población femenina»⁴⁶⁵.

Quan parlem de l'educació física femenina durant el franquisme, entenem aquell model amb uns continguts propis per a les dones que n'excloïa certs d'altres perquè els considerava masculinitzants. Estava dirigida per la Sección Femenina i no pel Ministerio de Educación. A partir de les diferents lleis i decrets, més les diferents circulars de la pròpia institució, es va anar regularitzant.

L'educació física femenina i la incorporació de les dones a l'esport a Espanya durant el període franquista va desenvolupar-se en diferents etapes. Segons Núria Puig, l'educació física majoritàriament ha estat guiada per metges i militars. Aquest fet ha condicionat les diferents fases, que es poden dividir en:

---

⁴⁶⁴ María Luisa Zagalaz, *Corrientes y tendencias de la educación física* (Barcelona: INDE, 2001), 12.

⁴⁶⁵ Juan Carlos Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo* (Valladolid: Universidad de Valladolid. Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial, 2008), 205.

una fase militar, una fase científica, una fase pedagògica i, finalment, una fase de temps lliure.⁴⁶⁶

En la primera fase, anomenada *militar*, l'educació física estava bàsicament guiada pel Ministerio de Guerra. En aquest període les dones no hi tingueren cabuda, atès que l'objectiu principal era enfortir-se per combatre i presentar uns valors que s'ajustessin al coratge i la virilitat. Valors que, com hem vist, no eren ni els esperats ni els demanats en les dones perquè podien allunyar-les de la seva feminitat.

Posteriorment, en finalitzar la Guerra Civil, l'educació física femenina, en mans del règim dictatorial, va passar per una fase *científica* amb uns «objectius més tècnics que utilitaris» que Teresa Rabazas ha anomenat utilitarista-patriòtica, fisiològica (biologista) en la qual «se pretende que el ejercicio sea una especie de medicina preventiva al Servicio de la salud pública»⁴⁶⁷. L'objectiu d'aquesta educació física era l'exaltació nacional amb pudor i disciplina i preparar el cos de les dones per disposar d'unes bones condicions per a la reproducció. Per fer-ho possible es feu un currículum específic per a les dones que tingué en compte l'exaltació patriòtica i de la raça (exhibicions, danses i cors regionals), la moral catòlica (normes morals vinculades a la pràctica, vestuaris, horaris, ús d'instal·lacions, esports i pràctiques físiques considerades aptes segons la moral imperant) i les funcions assignades a les dones (reproducció, maternitat i cura de la llar).

Cap als anys 60, tingué lloc un canvi social al país, el model tradicional de dona s'hagué d'adaptar als canvis socials, i va poder sortir del que Carme Molinero va anomenar «la clausura forzada en un mundo pequeño»⁴⁶⁸ per transitar cap a l'àmbit públic, canvi que es feu palès amb la incorporació de la dona a la feina, però també a l'esport. Un esport que va començar a despolititzar-se i que es reflectí en els currículums educatius, fent d'aquesta etapa l'anomenada

---

⁴⁶⁶ Núria Puig fa aquesta proposta basant-se en la periodització de Jacques André (1985).

Núria Puig, «El proceso de incorporación al deporte por parte de la mujer española (1939-1985).», en *Seminario Mujer y Deporte* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1987), 85.

⁴⁶⁷ Teresa Rabazas, «La educación física del Magisterio femenino en el Franquismo.», *Revista complutense de Educación* 11, núm. 2 (2000): 170.

⁴⁶⁸ Carme Molinero, «Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un mundo pequeño», *Historia Social* 30 (1998): 97-117.

etapa *pedagògica*. En aquest període l'educació física va presentar una «apertura de las posibilidades educativas del ejercicio físico» que seria més professional perquè els textos que es van aprovar per cursar el magisteri femení implicaven una formació més qualificada de les professores.⁴⁶⁹ Finalment, als anys 70 va tenir lloc una etapa de crisi a Espanya que va obrir noves possibilitats respecte a la vivència lúdica del propi cos en l'oci i l'esport femení. De fet, «la mujer puede entrar de lleno en el mundo social, deportivo, laboral, etc. En la medida que sale del encasillamiento al que ha estado sometida por una sociedad machista que ha visto únicamente a la mujer en el papel de madre y esposa»⁴⁷⁰. En el proper apartat veurem quins foren els arguments que justificaren aquest encasellament.

4.1.1 Plantejaments que justifiquen una educació física diferenciada

L'educació, i l'educació física i esportiva que es va plantejar en el període franquista va estar molt condicionada en funció del sexe i dels plantejaments que les institucions dominants en el període (Església, Estat i Exèrcit) consideraven adients per a cadascun.⁴⁷¹ Aquestes postures segregacionistes també estigueren influenciades pels postulats científics i mèdics que donaren els fonaments epistemològics a aquestes idees.

La posada en pràctica de l'educació física va recaure sobre el Frente de juventudes, per als joves, i sobre la Sección Femenina, per a les joves, adolescents i dones. Aquesta institució fou la responsable de transmetre una formació específica per a les dones i per als seus cossos, a partir d'unes pràctiques físiques que es van considerar adients i que s'ajustaven a les normes, comportaments i valors de l'estereotip sexual assignat culturalment a les dones. El tipus de dona que es demanava des de les diferents instàncies, com veurem en els diferents apartats, per una banda havia d'entregar-se a la seva missió natural, com a esposa i mare, i d'altra banda havia de difondre els ideals de la nova Espanya nascuda de la gloriosa revolució nacionalsindicalista.

---

⁴⁶⁹ Rabazas, «La educación física del Magisterio femenino en el Franquismo.», 176-177.

⁴⁷⁰ Natividad Mendiara, «Análisis de la educación física femenina en el sistema educativo español: Pasado, presente y futuro», en *Mujer y Deporte* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1987), 67.

⁴⁷¹ Vegeu Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo*.

4.1.1.1 Postura científica i mèdica: maternitat sí, esport...

Per entendre la postura científica i mèdica podem remuntar-nos al 1900, quan a Espanya va prendre força el pensament eugenèsic a partir de la publicació dels llibres d'Enrique Madrazo.⁴⁷² Aquest pensament eugenèsic estava lligat a la burgesia i fins i tot s'escapava del camp mèdic per inserir-se en el regeneracionisme social. Aquestes idees van quallar entre intel·lectuals vinculats al feixisme, com el doctor i militar Antonio Vallejo Nágera (1889-1960) i serviren per legitimar el nou ordre social establert amb la victòria dels rebels. Durant la postguerra, les idees pseudocientífiques de Vallejo Nágera sobre la inferioritat mental de les persones amb ideals marxistes foren utilitzades per veure'ls com enemics/gues i per prohibir-los la descendència o, en el cas que n'haguessin tingut, separar les criatures de les seves famílies. Amb asseveracions tan desnaturalitzades i poc humanes com aquestes, lligades a l'odi, es va produir un dels drames que ha arribat fins als nostres dies: els nens i nenes perduts i/o robats del franquisme.

Després de la clara diferenciació entre els enemics i els defensors de la Pàtria, la postura científica-mèdica també feia èmfasi sobre les argumentacions diferenciadores entre homes i dones. Aquests arguments es donaven en el sí d'una societat catòlica, tradicional i patriòtica, on els metges també van donar suport a la «jerarquía eclesiástica con argumentos pretendidamente científicos, pero teñidos de una fuerte carga ideológica»⁴⁷³ que el règim va aprofitar per enfortir i legitimar el seu model de societat i de dona, en un intent d'assolir la raça hispànica perfecta i d'establir una jerarquia social, en la qual la dona estava supeditada a l'home per raons d'una suposada inferioritat cultural i de les finalitats que li havien estat assignades.

A la mujer se le atrofia la inteligencia como las alas a las mariposas de la isla de Kerguelen, ya que su misión en el mundo no es la de luchar en la vida, sino acunar la descendencia de quien tiene que luchar por ella.⁴⁷⁴

---

⁴⁷² Vegeu Enrique Madrazo, *El pueblo Español ha muerto* (Santander: Blanchard y Arce, 1903); Enrique Madrazo, *Cultivo de la especie humana: Herencia y Educación. Ideal de vida* (Santander: Blanchard y Arce, 1904).

⁴⁷³ Alicia Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta», en *Las mujeres y la Guerra Civil Española* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1991), 294.

⁴⁷⁴ Antonio Vallejo, *Psicología de los sexos* (Bilbao: Conferencias y Ensayos, 1944), 44.

Aquesta inferioritat femenina, segons el Dr. Antonio de la Granda, 1947, està marcada per la diferència biològica, atès que la dona es trobava totalment condicionada pel seu físic:

Duro e insoslayable yugo sexual sufriendo a lo largo de su vida los continuos accidentes de su desgarradora vida sexual (menstruación, embarazo, parto, lactancia, menopausia), que determinan su cuerpo y su mente (...). La vida de la mujer esté íntegramente saturada de feminidad y de maternidad, palpitando entre sangre, pasión y sentimiento impide el libre vuelo de sus facultades mentales.⁴⁷⁵

Tenint en compte aquestes afirmacions i d'altres de similars, García Bonafé va resumir el paper dels plantejaments mèdics: «la postura científico-médica, al servicio de una ideología conservadora, ha considerado a la mujer en tanto que reproductora de la especie, por tanto, en función de un solo objetivo: la maternidad»⁴⁷⁶.

Atenent aquesta missió social, l'educació física femenina no podia posar en perill la funció de procrear. Per tant, des de la Sección Femenina s'afirmava que «la mujer debía gozar de los beneficios de la educación física» però al servei de la moral i de l'Estat.⁴⁷⁷

Los objetivos que se pretenden con la Educación física no son el desarrollo de las capacidades personales de la mujer, sino la mejora de la raza, por una parte, y la inculcación de una disciplina y una moral que pudiese servir a los intereses del alma.⁴⁷⁸

Aquest plantejament incidia en la dualitat del cos i l'ànima, posant l'accent en l'ús del cos com a mitjà per a la reproducció i condicionant el tipus d'activitat física o esportiva idònia per a aquesta funció. L'educació física havia de

---

⁴⁷⁵ Vegeu Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta», 294-295.

⁴⁷⁶ Milagros García Bonafé, «Inicios del Deporte Femenino. En el ejercicio físico y la práctica deportiva de las mujeres. Seminario Mujer y Deporte (17 al 19 de mayo de 1990)» (Madrid: M.E.C, Consejo Superior de Deportes, Instituto de la mujer, 1992), 18.

⁴⁷⁷ SF de FET y de las JONS, *Historia y misión* (Madrid: Sección Femenina de F.E.T. y de las J.O.N.S., 1951), 87.

⁴⁷⁸ María Inmaculada Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1984), 61.

contribuir «al mejoramiento morfológico y funcional de la mujer en relación a su función biológica específica y era preciso la aplicación de las técnicas físicas y pedagógicas, especialmente concebidas para mantener o incrementar la femineidad»⁴⁷⁹. En una mateixa línia, el doctor barceloní Espinosa Carbonell, en un article publicat l'any 1942 sota el títol de *La formación higiénica para la nueva generación*, afirmava la importància de la formació higiènica, la cura de la salut i l'evitació de danys: «la mujer española tiene que estar formada para ser esposa, para ser madre. El ser madre le obliga a ampliar los conocimientos de higiene que la defienden de la enfermedad con aquellos que han de defender la salud de sus hijos que son la prolongación de su ser. Antes de ser esposa ya debe conocer todos los peligros que para ella misma y para sus hijos supone la salud de su marido y la de su hogar»⁴⁸⁰.

La transcendència que la Sección Femenina en matèria d'educació física i esportiva va donar als plantejaments mèdics, queda constatada en el fet que varis dels seus assessors eren metges. En aquest sentit podem citar a Luis Agosti (principal assessor en matèria d'esports i educació física), Carlos Gutiérrez (assessor de gimnàstica de la Sección Femenina) i María Jesús Inchausti (metgessa i instructora nacional de la Sección Femenina). El primer va tenir una gran influència en l'educació física femenina, i va realitzar asseveracions al voltant de trets diferencials femenins com la menstruació, l'embaràs i la reproducció.

En la mujer, el consumo de crecimiento durante la pubertad es mayor aún que en el hombre y, por tanto, este período es especialmente crítico en el sexo femenino (...). En la menstruación son peligrosas todas las actividades capaces de producir traumatismos, así como emociones fuertes.⁴⁸¹

Parece razonable huir de las posiciones extremas y creemos que el ejercicio físico es, en general, beneficioso para la mujer, no solamente desde el punto

---

⁴⁷⁹ Segons Josep Maria Fiol i F. Salva Mut, *La educación de la mujer propugnada por Sección Femenina en Baleares a través de sus actividades (1939-1970)* (Barcelona: Document no publicat, 1979). Podem trobar la cita a: Núria Puig, «El deporte y los estereotipos femeninos», *Revista de Occidente* 62-3 (1986): 85-86.

⁴⁸⁰ Espinosa, «La formación higiénica para la nueva generación», 35.

⁴⁸¹ Agosti, *Educación física femenina. Papel de la mujer en los deportes*, 719.

de vista de las mejoras en su aptitud para este, sino también en cuanto su función específica la maternidad.⁴⁸²

Carlos Gutiérrez i María Jesús Inchausti foren els autors de: *Educación física femenina* (1955), que fou el llibre de text oficial per a les escoles de magisteri.⁴⁸³ Aquest text constava de contingut teòric i d'aplicacions per a la pràctica de la gimnàstica, els jocs esportius i la dansa, però sempre atenent les diferències morfològiques atès que l'activitat física era diferent per raons de sexe, «de forma que los esfuerzos excesivos y de larga duración estaban contraindicados para el correcto desarrollo del cuerpo femenino»⁴⁸⁴. En aquest sentit «no se trataba de que las mujeres hicieran deporte al modo masculino, sino de acuerdo con su propia forma de expresión»⁴⁸⁵. Hi havia gran controvèrsia sobre la pràctica esportiva femenina perquè el pensament social vinculava l'esport als homes: «el deporte es originalmente una actividad masculina, y sólo en épocas muy tardías de la evolución humana la mujer normal, no la de excepción, se hace deportista»⁴⁸⁶.

Un dels obstacles, que a més a més, eren motiu d'escarni social, era la possible imatge viril d'una dona, atès que aquesta no corresponia amb la imatge del model de dona franquista, per tant també era criticada, des de la medicina. El Dr. Clavero Muñoz, en aquest sentit va afirmar que «ni cursos de gimnasia, que no recrean el espíritu, ni cualquier otro deporte que, aunque lo recree, sólo busca el entreno del músculo, son necesarios en la mujer, cuya finalidad no es el atletismo sino la maternidad»⁴⁸⁷. De fet, l'atletisme «s'exclouria dels esports de la *Sección Femenina* per considerar-lo

---

⁴⁸² *Ibíd.*, 722-723.

⁴⁸³ María Luisa Zagalaz, «Los textos de Educación Física femenina en la formación del profesorado (1940-1975).», *Tendencias pedagógicas* N^oExtra 1 (1998): 317-331.

⁴⁸⁴ Natividad Araque, «La educación física como moldeador del cuerpo y de la mente en el Instituto Femenino de Enseñanza Media Isabel la Católica, de Madrid (1939-1984)», *Cuadernos Unimetanos* 21 (2010): 19.

⁴⁸⁵ Luis Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo* (Madrid: Asociación Nueva Andadura, 1993), 156.

⁴⁸⁶ Gregorio Marañón, *Tres ensayos sobre la vida sexual: Sexo, trabajo y deporte; maternidad y feminismo; educación sexual y diferenciación sexual*, 1a ed. (Madrid: Biblioteca Nueva, 1926), 56.

⁴⁸⁷ Antonio Clavero, *Maternología profiláctica* (Madrid: Editorial Nacional, 1943), 51.

masculinitzant i poc femení»⁴⁸⁸. Tant és així que algunes pràctiques físiques foren «catalogadas como contraproducente(s) y perjudicial(es) para la salud de la mujer, por ser extenuantes y poco femeninas: atletismo de competición, fútbol, rugby, cualquier tipo de deporte de combate, etc»⁴⁸⁹.

Els prejudicis dels estaments mèdics en relació a l'educació física no varen variar d'essència fins als anys seixanta i principis dels setanta, «fueron una constante a lo largo de toda la vida de la SF»⁴⁹⁰. En aquest sentit, cap a mitjans dels anys seixanta, encara podem trobar afirmacions fortament lligades a la biologia femenina i a les característiques que li són assignades, bellesa, fragilitat, debilitat... potenciant l'estereotip femení.

En último término, creemos mucho más interesante el procurar una mujer más perfecta, y más bella también, que poseer «campeonas» con taras orgánicas, en muchos casos irreuperables.⁴⁹¹

La progressiva participació esportiva a campionats femenins internacionals, la participació als Jocs Olímpics, l'assistència a diferents congressos i conferències internacionals sobre activitat física i salut, la caiguda de mites sobre la dona i l'exercici físic, i finalment la igualtat de drets i oportunitats socials en tots els terrenys van permetre al final de l'època franquista la introducció de les dones a l'esport d'elit.

4.1.1.2 La postura religiosa i l'educació física

L'església va donar suport als colpistes i un cop acabat el plebiscit armat, que deien els bisbes, va recuperar i engrandir «sus privilegios históricos, la financiación estatal, el control absoluto del sistema educativo, su monopolio religioso, se mostraba gozosa, inquisitorial, omnipresente y todopoderosa, con obispos levantando el brazo siempre al lado del generalísimo o de sus

---

⁴⁸⁸ María Luisa Zagalaz, «L'educación física femenina durant el franquisme. La secció femenina», *Apunts Educació Física i Esports* 65 (2001): 11-12.

⁴⁸⁹ Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo*, 207.

⁴⁹⁰ *Ibíd.*

⁴⁹¹ Jesús Galilea i Federico Balagué, «El deporte en la edad pre-puberal y puberal», *Apunts Medicina de l'Esport* 1, núm. 002-003 (1964): 64.

adláteres»⁴⁹². La vinculació conservadora i tradicional entre l'Església i l'Estat va donar lloc a la preeminència del catolicisme per damunt de qualsevol altra confessió i al dictat d'unes lleis, impregnades d'una forta moralitat, que van esborrar totes les adquisicions aconseguides durant la República.

La Iglesia proporcionó a Franco la máscara de la religión como refugio de su tiranía y crueldad. Si esa máscara y sin el culto que la Iglesia forjó en torno a él como caudillo salvador, santo y supremo benefactor, Franco hubiera tenido muchas más dificultades para mantener su omnímodo poder.⁴⁹³

La visió de l'església catòlica respecte a la dona⁴⁹⁴ implicava una dona fortament estereotipada, que havia de portar fills al món sense posar impediments i educar-los en la moral catòlica en una llar familiar sempre subordinada al seu marit. Per fer-ho possible, l'església no va cessar en l'enviament de missatges ideològics sobre aquest model, des de tots els punts possibles: des del púlpit, les catequesis, les manifestacions massives de culte, els mitjans de comunicació propis (diaris, seminaris, encíclics, homilies, emissores, etc.), les assessories religioses i les organitzacions de dones seglars (Acción Católica, Congregaciones marianas, Hijas de María) que enquadraven a les nenes des de petites, i eren uns bons mitjans per adoctrinar-les sobre quin era el seu lloc i destí a la societat franquista.

Aquestes organitzacions femenines, la Sección Femenina i Acción Católica, compartien un mateix model teòric de dona, tot i que les falangistes titllaven de «ñoñas» a les d'Acción Católica, antítesi de la manera de ser de les de la Sección Femenina.⁴⁹⁵ Les primeres es van ocupar de recristianitzar les adultes i les casades, mentre que les segones van dedicar els seus esforços a l'adoctrinament polític de les joves.

En el primer franquisme, doncs, la presència femenina fora de l'esfera privada estava vinculada a la pertinença a aquestes associacions de caire religiós o bé

---

⁴⁹² Julián Casanova, *La iglesia de Franco* (Barcelona: Crítica, 2005), 19.

⁴⁹³ *Ibíd.*, 11.

⁴⁹⁴ Vegeu el capítol 5 de l'obra de María Teresa Gallego, *Mujer, falange y franquismo* (Madrid: Taurus, 1983).

⁴⁹⁵ Kathleen Richmond, *Las mujeres en el fascismo español: la Sección Femenina de la Falange, 1934-1959* (Madrid: Alianza, 2004), 120.

a la militància a la Sección Femenina. Ens centrarem en la darrera atès que va monopolitzar l'educació física i esportiva de les dones durant el franquisme.

En els inicis de la dictadura la presència de les dones en el món esportiu era complicada i limitada, tot i així, la Sección Femenina va fer molts esforços per implementar un model d'educació física permès i acceptat pel règim imperant. «Para las mujeres católicas, pese a la formación religiosa, el adoctrinamiento político era innecesario, la educación física algo ajeno a la mujer que, además fue fuente de problemas con la Iglesia, que se oponía a la misma»⁴⁹⁶. Aquestes friccions varen portar a María de Miranda (encarregada d'organitzar l'educació física de la Sección Femenina) a escriure un parell de memoràndums⁴⁹⁷ per tal de «realizar una defensa entusiasta y bien fundamentada de la práctica del deporte por las mujeres (...) (siendo) dicha práctica perfectamente congruente con el espíritu cristiano, porque al hacer más recta la voluntad y más firme la disciplina, contribuiría a consolidar la personalidad»⁴⁹⁸.

Aquest esperit cristià en la pràctica també el trobem en el llibre de la Sección Femenina, *Historia y Misión*, que explicita quines eren les finalitats de l'educació, i de l'educació física: «la mujer debe gozar de los beneficios que la Educación física reporta al individuo. Todo ser humano debe recibir una educación moral y religiosa, una educación intelectual y una Educación Física. Sin estos su formación sería incompleta»⁴⁹⁹.

L'única possibilitat que veia l'església per a les activitats físiques femenines estava lligada a la procreació, així, «sólo estaba de acuerdo con los ejercicios físicos que no impedían la función procreadora, como parte de su donación espiritual a la vida. Por consiguiente, admitía una educación física que favoreciese la función de madre»⁵⁰⁰.

---

⁴⁹⁶ María Fernanda del Rincón, «Mujeres azules de la sección femenina: formación, libros y bibliotecas para el adoctrinamiento político en España (1939-1945)», *Métodos de información* 1, núm. 1 (2010): 79.

⁴⁹⁷ Els memoràndums feien referència a l'educació física i esportiva femenina, i tenien els següents títols: *Sobre la necesidad de l'EF* (1941) i *Franco i l'esport femení* (1942).

⁴⁹⁸ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 156.

⁴⁹⁹ SF de FET, *Historia y misión*, 87.

⁵⁰⁰ Araque, «La educación física como moldeador del cuerpo y de la mente en el Instituto Femenino de Enseñanza Media Isabel la Católica, de Madrid (1939-1984)», 19.

Tenint en compte aquestes prescripcions moralistes, la Sección Femenina afirmava que l'educació física tenia la missió del «perfeccionamiento del cuerpo a fin de que pueda mejor servir los intereses del alma que en él se encierra»⁵⁰¹. És a dir, la gimnàstica i l'esport, des de la perspectiva de la Sección Femenina, vinculada al catolicisme, estaven basats en l'atansament de la dona a Déu i en la inculcació dels referents patriòtics i tradicionalistes del règim.

Aquesta particular visió limitada sobre el cos femení estava molt vinculada a la visió de la dona com a portadora del pecat (mites d'impuresa de la dona des del cristianisme i el judaisme) que pesava com una llosa i dibuixava un cos aliè al plaer, que no era concebut per gaudir. Aquest pecat es veu plasmat en una sèrie d'accions que determinaven les formes d'actuar en públic que havien d'estar guiades per la moral. L'Església s'encarregava de determinar com s'havien d'integrar aquestes accions en les pròpies vides.

De fet, hi hagué algunes friccions morals⁵⁰² amb els estaments religiosos per la pràctica d'activitats físiques i esportives, que exemplificarem amb alguns fets succeïts: «en Sevilla no se pudo implantar la gimnasia en los colegios de niñas hasta que murió el cardenal Segura, por haberlo prohibido éste expresamente»⁵⁰³ atès que considerava les pràctiques físiques «escandalosas y lascivas»⁵⁰⁴. L'arquebisbe de Valladolid va prohibir que les dones anessin en bicicleta, «por considerarlo pecaminoso. Esto motivó que las mujeres de la Sección Femenina, que normalmente se desplazaban desde el Castillo de la Mota a la ciudad en bicicleta, tuvieran que renunciar a ello para dar ejemplo»⁵⁰⁵.

D'altra banda també es feia molta incidència sobre el vestuari per al desenvolupament de la pràctica esportiva (que veurem en l'apartat 4.1.2.3), el comportament i les normes de funcionament dels campionats i els horaris de

---

⁵⁰¹ SF de FET, *Historia y misión*, 88.

⁵⁰² Podem llegir nombrosos exemples que vinculen la moral i l'esport femení, sobretot centrats en Navarra i Euskadi a l'article: Francisco Javier Caspistegui, «La resbaladiza arista de un monte erguida entre dos abismos: mujer y deporte en España (1900-1950)», *Memoria y Civilización* 7 (2004): 129-174.

⁵⁰³ Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta», 297.

⁵⁰⁴ Carmen Domingo, *Coser y cantar: las mujeres bajo la dictadura franquista* (Barcelona: Lumen, 2007), 42.

⁵⁰⁵ Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta», 298.

les competicions, que no havien de coincidir amb les celebracions eclesiàstiques.⁵⁰⁶ Vegeu el proper paràgraf a tall d'exemple:

Una (circular) fue motivada por la información que en una localidad se había jugado un partido de baloncesto en jueves santo. Este tipo de cosas, como la convocatoria de cualquier actividad en domingo que pudiera servir de pretexto para la no asistencia a misa, estaba rigurosamente prohibido (...) así como las fotografías en los campeonatos deportivos, excepto a la ganadora, debidamente vestida.⁵⁰⁷

La pràctica esportiva normalment era per a les noies joves i solteres. Les dones casades podien seguir els consells que apareixen en revistes, com ara Medina (1942), on apareix un article amb el títol: *El deporte en la casa*⁵⁰⁸ el qual segons la meua opinió, ratlla la moralitat. A partir d'eines domèstiques (cubell, escombra, draps...) que anomena «cosas que hacen falta para practicar este deporte» presenta una figura femenina netejant i suposadament fent exercici físic. De la mateixa manera, uns anys després, a la revista Teresa (1958)⁵⁰⁹ diria:

Una mujer que tenga que atender las faenas domésticas con toda regularidad tiene ocasión de hacer tanta gimnasia como no hará nunca verdaderamente si trabajase fuera de su casa. Solamente la limpieza y abrillantado de los pavimentos constituye un ejemplo eficazísimo, y si se piensa en los movimientos que son necesarios para quitar el polvo de los sitios altos, limpiar los cristales, sacudir los trajes, se darán cuenta de que se realizan tantos movimientos de cultura física que, aun cuando no tienen como finalidad la estética del cuerpo, son igualmente eficacísimos precisamente para este fin.

Un altre aspecte que no voldríem oblidar són les aportacions de l'assessor religiós de la Sección Femenina, Fray Justo Pérez de Urbel, que feia

---

⁵⁰⁶ Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo*, 214.

⁵⁰⁷ Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 144.

⁵⁰⁸ Es pot consultar dit article, a la revista Medina, del 29 de setembre de 1942 o com a fitxer adjunt de l'article Aurora Morcillo, «Españolas con, contra, bajo,(d) el franquismo», *Desacuerdos* 7 (2012): 42-55.

⁵⁰⁹ Citat a Domingo, *Coser y cantar : las mujeres bajo la dictadura franquista*, 44.

afirmacions tals com: «formar esposas madres, esposas cristianas y españolas, cosa magnífica que es algo más que dar un vaso de agua fría y que, por lo tanto, merece mayor galardón»⁵¹⁰. D'altra banda, respecte al tema de l'estètica i el cos, l'assessor nacional religiós va començar els seus discursos en diverses ocasions amb: «No os pedirán que tengáis belleza exterior, pero tendrán derecho a pedirlos que seáis cristianas»⁵¹¹.

Per concloure aquest apartat volem remarcar a grans trets l'evolució de l'Església com a institució a Espanya i com es manifestà en la seva relació amb la població en cada etapa.

Inicialment, la jerarquia eclesiàstica va donar suport al franquisme durant la contesa i es referia a Franco, com «el caudillo de España por la gracia de Dios». Amb la victòria dels rebels, l'església fou altament premiada i integrada en el poder dins del nou règim en una simbiosi religiós-política que com sabem fou batejada com a nacionalcatolicisme. La moral i els costums públics foren dominats pels valors de l'església tradicional, que lluitava per recristianitzar el país enfront del laïcisme presentat durant la segona república. Al llarg de la dictadura, la dona exercí un paper obligatori d'esposa, mestressa de casa i mare, en un model de família patriarcal, on fins i tot es controlaven els «usos amorosos», que diria Carmen Martín Gaité.

Amb el concordat del Vaticà (1953), que regulà les relacions entre la Santa Seu i el govern espanyol, es reforçà l'estatus dominant d'aquesta i més encara amb la presència dels membres de l'Opus Dei, com a ministres de Franco (1957). Amb el temps els canvis socioeconòmics que des dels anys seixanta s'anaven presentant també influïren el catolicisme espanyol, que hagué d'adaptar-se a les diferents transformacions. Podem destacar el concili Vaticà (1962-1965) i el distanciament amb l'Església més tradicional i integrista, que també s'allunyava dels horrors de la dictadura i s'obria a la pluralitat ideològica i política. Després de la Constitució de 1978, «ninguna confesión tendrá carácter estatal. Los poderes públicos tendrán en cuenta las creencias religiosas de la sociedad española y mantendrán las consiguientes relaciones de cooperación con la

---

⁵¹⁰ V Congrès Nacional de la Sección Femenina, gener de 1941.

⁵¹¹ *Ibíd.*, 125.

Iglesia Católica y las demás confesiones»⁵¹². En la majoria de períodes històrics de la història d'Espanya l'Església ha estat molt arrelada als governs.

4.1.1.3 Postura política (nacionalsindicalisme)

En aquest apartat veurem la influència dels discursos polítics en la configuració del model femení i l'apropiació de l'educació física i l'esport per part del règim, que a partir de les seves institucions, liderades per persones properes al règim van adoctrinar les joventuts nacionals i van aprofitar l'esport per fer patriotisme. Un cop finalitzada la guerra el règim va establir una estructura tradicional de domini ideològic i social sobre tota la població, donant poder a l'Església, l'Exèrcit, els grups tradicionalistes i falangistes, els terratinents i l'oligarquia financera i industrial en un estat totalitari. En aquests anys un fort aparell repressiu i legal va entrar en escena. Foren anys d'autarquia i misèria social i econòmica, accentuada per l'aïllament polític i econòmic internacional.

En aquest escenari, l'Estat pretenia la unitat dels seus membres, però sota una visió diferenciada per als rols masculins i femenins, que ja s'anaven plasmant en els diferents discursos, dels quals destaquem els de José Antonio Primo de Rivera i Francisco Franco. El primer féu un discurs a Don Benito (Badajoz) el 1935, on parlà sobre el model falangista de dona remarcant els valors que assignava a cada sexe. Uns anys després, a punt d'acabar el conflicte, en un discurs a Medina del Campo (1939), Franco afegí quin era el destí i les funcions femenines en la nova societat franquista. Aquest nou model de dona espanyola estava basat en el patriarcat tradicional, model del qual ja hem parlat llargament, i com sabem, la missió femenina era portar fills sans a l'Estat i educar-los en els ideals de la Pàtria unida i l'amor a Déu. Aquests ideals es poden llegir en les següents línies sobre el deure de les espanyoles:

¡Nueva Mujer de España! (...). El verdadero deber de las mujeres con la Patria es formar familias con una base exacta de austeridad y alegría, en donde se fomenta todo lo tradicional, en donde se canten villancicos el día de Navidad, alrededor de un monumento y en donde haya comprensión absoluta para las malas cualidades de las demás y haya, sobre todo, una ausencia completa de chisme, de la pequeñez de espíritu, de las frases a medias palabras, de todas

---

⁵¹² Vegeu l'article 16.3 de la Constitució Espanyola.

esas cosas que enturbian la vida y la hacen desahagible. Así, pues, junto con la educación deportiva y universitaria, irá esta otra que las prepara para que sean el verdadero complemento del hombre. Lo que no haremos nunca es ponerlas en competencia con ellos porque jamás llegarán a igualarlos, y en cambio pierden toda la elegancia y toda la gracia indispensable para la convivencia y ya veréis cómo estas mujeres, formadas así, con la Doctrina Cristiana y el estilo Nacional Sindicalista, son útiles a la familia, al Municipio y al Sindicato. Ya veréis cómo estas mujeres así, en trance de guerra, saben entregar como lo hacen ahora, con eterna voluntad, sus novios, sus maridos, sus hijos y sus hermanos a la Patria.⁵¹³

El règim s'aproprià de l'esport i de l'educació física, com es remarcava en el preàmbul de decret de creació de la Delegació Nacional, del 22 de febrer de 1941:

La política del Estado falangista, orientada hacia la unidad y fortalecimiento de cuantas actividades conduzcan a la más firme potencia de la Patria, no puedo descuidar en modo alguno el deporte, en que encuentra uno de los principales instrumentos para la entera educación del hombre español...⁵¹⁴.

L'esport i l'educació física, com en altres experiències totalitàries a Europa, estaven subordinades a l'aparell polític de l'Estat, sota els dissenys del partit únic, però amb clares diferències segons els sexes. La importància de la forja de l'educació física en l'entramat franquista, es pot determinar també a partir dels líders que guiaren l'esport. Al capdavant de la Delegació Nacional, Franco va situar a José Moscardó, conegut per la defensa a l'alcàsser de Toledo. Era una imatge heroica de la resistència, el servei a la Pàtria i la virilitat que havia de servir d'exemple i d'estímul als joves espanyols, com a bons nacionalsindicalistes i catòlics.

---

⁵¹³ Pilar Primo de Rivera, publicat el 26 de novembre, al diari Arriba, Buenos Aires, 1938.

Es troba reproduït a Anna Ballbetó, «La mujer bajo la dictadura», *Sistema. Revista de Ciencias Sociales* 49 (1982): 96-97.

⁵¹⁴ *Boletín Oficial del Estado*, 5 de marzo de 1941, p.1551.

ESPAÑA. "Decreto de 22 de febrero de 1941 por el que se establece la Delegación Nacional de Deportes de F.E.T. y de las J.O.N.S.". *Boletín Oficial del Estado* (5 marzo 1941), núm.64, p.1549-1551.

Es por este medio (el deporte) por el que se ejercita una disciplina, una subordinación, el acatamiento a la autoridad de un árbitro, el sometimiento a unas reglas o leyes, la aceptación caballerisca de un revés, el ejercicio de una voluntad de vencer, la lucha noble, la resistencia a la fatiga, la tenacidad, la cohesión, el espíritu de lucha, la confianza en sí, en una palabra, todas esas virtudes morales que elevan al hombre y lo hacen más apto para cumplir sus fines, que no son sino laborar por la patria acercándose a dios.⁵¹⁵

Per tal d'adoctrinar les joventuts, la Sección Femenina i el Frente de Juventudes tingueren el monopoli de la joventut, que havia de seguir un model educatiu «católico, en humano y en Español»⁵¹⁶. S'imposaren una sèrie d'assignatures, entre elles l'educació física, a partir de la qual els joves enfortiren el seu cos, l'esperit i el cultiu de la intel·ligència sobre els instints primaris per fer més gran la seva pàtria i la seva catolicitat. De fet, ja des del III Consell Nacional de la Sección Femenina, va existir la Regidoria de Cultura física que «nace al considerar la importancia de la EF y los beneficios que le reporta como complemento de la educación intelectual, moral y religiosa»⁵¹⁷. Aquesta educació física en l'ideari franquista fou absolutament diferent per a les dones atès que el seu camp d'acció, allunyat de la força física, les orientava cap a d'altres plantejaments. Se les conduïa a una forma física òptima per aportar fills sans i educar-los per engrandir la nació amb bons espanyols que havien de seguir els preceptes de l'Església, com a bons catòlics, obeint el capítol, Franco, amb disciplina en una societat que estava obligada a seguir-lo sacrificant les pròpies opinions polítiques.

La misión de la SF era la de formar mujeres sanas y fuertes, forjadoras a su vez de hijos sanos para la patria, mediante la educación física y el deporte y la

---

⁵¹⁵ José Moscardó, «El poder educativo del deporte», *Revista Nacional de Educación* 1 (1941): 22.

⁵¹⁶ José Ibañez, «El sentido político de la cultura en la hora presente», *Revista Nacional de Educación* 22 (1942): 22.

⁵¹⁷ María Luisa Zagalaz i Javier Cachón, «La Escuela de Profesoras de Educación Física «Julio Ruiz de Alda» de Madrid», *Athlos. Revista Internacional de la Actividad Física, el Juego y el Deporte* 3 (2012): 147.

observación meticulosa de una higiene corporal y de una formación higiénica para el mayor cuidado de los hijos.⁵¹⁸

Per tant, veiem com el règim, aprofitant el component lúdic-recreatiu inherent en les pràctiques físiques i esportives, llançava consignes i exaltava els valors patriòtics fent ús de les exhibicions gimnàstiques i les concentracions massives que incloïen exercicis rítmics i cançons nacionals, per mostrar la unitat i la grandesa de la Nació. De la mateixa manera, el règim també s'identificava amb els èxits internacionals obtinguts pels esportistes o equips nacionals, fent difusió i propaganda de les virtuts patriòtiques d'aquests.

L'esport va estar molt lligat al règim i a mitjans dels anys 50, vinculat amb els canvis polítics, econòmics i socials que s'esdevingueren, començà un tímid procés de transició cap a l'etapa de massificació esportiva viscuda en l'etapa del desenvolupament.

Finalment, per acabar aquest apartat, volem destacar la vinculació política de les institucions dedicades a l'educació física i esportiva. A les acaballes del franquisme, en el XXVII Consell Nacional (1974) que es va celebrar a Logronyo, la delegada nacional va afirmar «somos una organización política y por tanto, todos nuestros actos están en función política y sujetos a unos principios fundamentales».

4.1.1.4 L'educació física femenina en l'àmbit educatiu

La dictadura del general Franco va premiar l'Església catòlica pel seu suport durant la contesa, donant-li el control sobre l'educació, tot i que Falange també hi aspirava. Segons Cámara, «la configuración del aparato educativo supuso definitivamente una derrota de los postulados de los camisas viejas, y por contra, la entera satisfacción de los principios e intereses de la jerarquía de la Iglesia y de los sectores políticos y sociales afectos a la misma»⁵¹⁹.

En els centres educatius l'ideari d'educació venia marcat per l'Estat, d'acord amb el Movimiento Nacional i l'Església catòlica, proposant per força un únic model masculí i femení. El principal objectiu de la política educativa del primer

---

⁵¹⁸ Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta», 297.

⁵¹⁹ Gregorio Cámara, *Nacional-catolicismo y escuela: socialización política del franquismo, 1936-1951* (Jaén: Hesperia, 1984), 119.

franquisme fou el radical desmantellament de tota l'obra republicana. Aquest comença per la repressió sexual, que fou portada a terme per l'Església de tres maneres diferents:⁵²⁰

- Prohibició de l'escola mixta
- Educació específica per a les noies
- Prohibició explícita de qualsevol tipus d'informació sexual

Això vol dir que es dictaren lleis per prohibir l'escola mixta,⁵²¹ es donaren assignatures diferenciades i la sexualitat només tenia sentit quan era reproductiva i, tot i així, per la moral catòlica seguia tenint un caire pecaminós, com demostra la inclusió de «la bendició post-partum» per part del Cardenal Gomà.⁵²² A més, van incloure l'educació de la religió a totes les escoles i el dret de l'Església a la inspecció educativa en tots els centres educatius.

Finalment el 1940, s'assignà un important paper a la Falange, l'obra predilecta del règim, segons el capitost, atorgant-li per la llei del 6 de desembre l'educació física de tots els afiliats i de tota la joventut no afiliada al Frente de Juventudes i a la Sección Femenina. Posteriorment les diferents lleis⁵²³ i plans educatius de

---

⁵²⁰ Vegeu Amparo Tomé, «Luces y sombras en el camino hacia una escuela coeducativa», en *Mujer y educación: Educar para la igualdad, educar desde la diferencia*, ed. Ana González i Carlos Lomas, 2ª ed. (Barcelona: Graó, 2006), 175.

⁵²¹ Al *BOE*, del 6 de maig de 1939, decret de no coeducació. Aquest decret es basava en la Encíclica «*Divinus Illius Magíster*» del Papa Pius XI del 31 de desembre de 1929.

Juan Carlos Manrique et al., «Factores que determinaron una educación física y deportiva de género durante el franquismo», *Apunts. Educación Física y Deportes* 98 (2009): 98.

⁵²² Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 166.

⁵²³ Les principals lleis educatives que es dictaren en aquest període foren:

- ESPAÑA. "Ley de 20 de septiembre de 1938 sobre reforma de la Enseñanza Media". *Boletín Oficial del Estado* (23 septiembre 1938), núm.85, p.1385-1395.
- ESPAÑA. "Ley de 29 de julio de 1943 sobre ordenación de la Universidad Española". *Boletín Oficial del Estado* (31 julio 1943), núm.212, p.7406-7431.
- ESPAÑA. "Ley de 17 de julio de 1945 sobre Educación Primaria". *Boletín Oficial del Estado* (18 julio 1945), núm.199, p.385-416.
- ESPAÑA. "Ley de 16 de julio de 1949 de Bases de Enseñanza Media y Profesional". *Boletín Oficial del Estado* (17 julio 1945), núm.198, p.3164.
- ESPAÑA. "Ley de 26 de febrero de 1953 sobre ordenación de la Enseñanza Media". *Boletín Oficial del Estado* (27 febrero 1953), núm.58, p.1119-1130.
- ESPAÑA. "Ley de 22 de diciembre de 1953, sobre construcciones escolares". *Boletín Oficial del Estado* (24 diciembre 1953), núm.358 parcialmente modificada por la siguiente ley:

tots els nivells, s'impregnaren d'uns continguts i d'unes normes diferenciades, en raó del sexe, que tenien en compte la suposada inferioritat intel·lectual femenina i la seva futura missió per tal que la dona assumís les característiques que li eren pròpies i les desenvolupés.⁵²⁴ D'aquesta manera el sistema educatiu va contribuir a reafirmar el paper assignat a les nenes i dones en la societat franquista.

Un any després l'ordre ministerial del 16 d'octubre de 1941 va incloure a més de l'educació física i esportiva, les matèries d'educació política, formació de l'Esperit Nacional i llar (aquesta darrera només al currículum del sistema educatiu de la Sección Femenina).

La mujer, por tanto, no debía plantearse acceder a una cultura media y superior puesto que no la iba a ser necesaria, Con conseguir los conocimientos básicos e imprescindibles para saber llevar las riendas de su casa ya la valía, de ahí que las Enseñanzas del Hogar se impusieran en los currículums educativos.⁵²⁵

Abans de la consecució per part de la Sección Femenina de la formació de totes les joventuts femenines per l'ordre del 24 de gener de 1945, un examen de la Cartilla Escolar de Educación Física (1945) ens permet observar durant els primer anys dels règim la diferència entre les activitats que es contemplaven per als nens i per a les nenes de 3 a 10 anys. Així, mentre per als nois es proposaven «ejercicios de gran actividad, viriles y más o menos heroicos», les propostes per a les noies eren «más pobres y limitadas, cuando no

---

- ESPAÑA. "Decreto-Ley 11/1964, de 2 de julio, por el que se reforma la de construcciones escolares de diciembre de 1953". *Boletín Oficial del Estado* (06 julio 1964), núm.161, p.8678-8679.

- ESPAÑA. "Ley de 20 julio de 1957 sobre Ordenación de las Enseñanzas Técnicas". *Boletín Oficial del Estado* (22 julio 1957), núm.187 p.607.

Amb la Llei general d'Educació del Sistema Educatiu es va retornar a l'ensenyament mixt.

- ESPAÑA. "Ley 14/1970, de 4 de agosto, General de Educación y financiamiento de la Reforma Educativa". *Boletín Oficial del Estado* (6 agosto 1970), núm.187, p.12525-12456

⁵²⁴ Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca*.

⁵²⁵ Juan Carlos Manrique, Víctor Manuel López, i Roberto Monjas «Mujer y familia: una simbiosis que generó una Educación Física de género en España (1940-1970)», en *IV Congreso Internacional y XXV Nacional de Educación Física (Córdoba, 2-5 de abril de 2008): Los hombres enseñando aprenden*, 2008.

inexistentes, y siempre con un fuerte contenido utilitario en función de su destino final en el hogar o sobre su función y desenvolvimiento social»⁵²⁶.

De fet, els resultats d'aquesta concepció educativa portaren a les dones a un segon pla a nivell formatiu: «Una mayor tasa de analfabetismo entre las mujeres, un nivel de escolarización de niñas mucho más bajo que el de los niños en al primera y segunda enseñanza, y una presencia casi nula de mujeres en la enseñanza profesional y universitaria»⁵²⁷.

La implantació per part de la Sección femenina de l'educació física, «muy descuidada anteriormente, será uno de sus logros»⁵²⁸. A partir de la seva Regiduría de Educación Física (1938), la Sección Femenina va veure la necessitat «(de) estudiar un sistema coordinado y metodológico que llevará a la creación de una Educación Física dirigida de modo específico a la mujer»⁵²⁹. Per fer-ho possible, es va haver de menester una nova professió, les professores d'educació física femenina, atès que per les seves finalitats, la gimnàstica femenina havia de ser diferent de la masculina. Aquesta gimnàstica, havia «de estar dirigida por la mujer misma y no por el hombre, de ahí la importancia de la profesora de gimnasia»⁵³⁰, una figura que ha estat abordada per diferents autors.⁵³¹

---

⁵²⁶ Manuel Vizueté, «La educación Física y el deporte escolar durante el franquismo» (tesis doctoral, Universidad Nacional de Educación a distancia, 1996), 529.

⁵²⁷ Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 155.

⁵²⁸ Pilar Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)* (Madrid: Síntesis Educación, 2001), 125.

⁵²⁹ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 110.

⁵³⁰ J. Granda, «La Gimnástica femenina», en *Citius Altius Fortius*, 1963, 473-480.

⁵³¹ Juan Carlos Manrique, «La Educación Física Femenina y el ideal de mujer en la etapa franquista.», *Revista Internacional de Medicina y Ciencias de la Actividad Física y el Deporte*. 3, núm. 10 (2003): 83-100; Juan Carlos Manrique, *Las profesoras de Educación Física Femenina durante el franquismo y su relación con el ideal de mujer que se proponía desde la Sección Femenina. Análisis de la situación en la provincia de Segovia* (Madrid: Proquest and Learning España, 2006); Manrique Arribas, *La mujer y la educación física durante el franquismo*; Mendiara Callén, «Análisis de la educación física femenina en el sistema educativo español: Pasado, presente y futuro»; Rabazas, «La educación física del Magisterio femenino en el Franquismo.»; María Luisa Zagalaz i Emilio J. Martínez, «La influencia de la Sección Femenina en la educación física femenina española de los años centrales del siglo XX», *Bordón: Revista de pedagogía* 58, núm. 1 (2006): 87-102; María Luisa Zagalaz, «La Educación física femenina (1940-1970). Análisis y estudio en la ciudad de Jaén» (tesis doctoral, Universidad de Jaén, 1997); María Luisa Zagalaz, *La Educación física femenina en España* (Jaén: Universidad de Jaén. Servicio de Publicaciones, 1998); Zagalaz, «L'educació física femenina durant el franquisme. La secció femenina»;

L'educació física femenina del període, es reduïa a dos objectius:⁵³²

- Aconseguir l'estètica corporal
- Desenvolupar una constitució física forta que permetés d'engendrar i criar fills sans i robusts

Aquestes finalitats deixaven molt clar el paper de l'educació física femenina, que era considerat un mitjà per aconseguir el bé social i que situava la dona al servei de la pàtria. Atenent aquest paper secundari, «l'educació física no rebrà el tractament que li correspon fins a finals del segle XX»⁵³³.

Per fer realitat l'educació física femenina, la Sección Femenina, basant-se en una sèrie de lleis⁵³⁴ i amb l'assessorament de Luis Agostí, va crear uns plans de formació⁵³⁵ amb una orientació marcadament falangista, combinada amb coneixements afins a la condició femenina per abordar la tasca formativa de la preparació de *mandos* i d'instructores d'educació física. Aquestes eren

---

Luisa Zagalaz, «La educación física femenina durante el franquismo. La sección femenina» 65 (2002): 6-16; María Luisa Zagalaz, «La educación física femenina durante el franquismo. Especial atención al periodo franquista», en *Compendio histórico de la actividad física y el deporte*, ed. Luis Pablo Rodríguez (Barcelona: Masson, 2003), 351-390.

⁵³² Vegeu Zagalaz, «L'educación física femenina durant el franquisme. La sección femenina», 7.

⁵³³ *Ibíd.*

⁵³⁴ José Luis Pastor, *Guía Legislativa de Educación Física en España* (Madrid: Colegio Oficial de Profesores de Educación Física, 1979); María Luisa Zagalaz, *Fundamentos legales de la actividad física en España* (Jaén: Universidad de Jaén, 1999).

⁵³⁵ Segons Rabazas, «La educación física del Magisterio femenino en el Franquismo», els plans formatius presentaren un important retrocés en el pla de 1942, introduint la disciplina amb el nom de Gimnasia y Recreos dirigidos. Posteriorment es passà a un programa d'educació física femenina fisiològic i utilitarista en el pla del magisteri de 1948 molt lligat a la mentalitat ideològica imperant respecte a les finalitats reproductives i d'ús de l'educació física femenina, com a element patriòtic del règim a partir de l'exaltació de la raça. El següent programa pel magisteri de 1956 fou tècnic higienista, on es podia observar més interès pels aspectes tècnics i els aspectes vinculats a la higiene de l'exercici (esforç, alimentació, descans, dutxes...). Finalment en el pla de magisteri de 1967 predominaven les qüestions pedagògiques i professionals, per formar un nou concepte de dona que s'havia d'adaptar als canvis socials i en el que es percebien les possibilitats educatives de l'exercici físic amb una major professionalització i especialització pedagògica.

Vegeu també Onofre Contreras, «Orígenes y evolución de la formación inicial del profesorado de Educación Física», *Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado* 15 (1992): 73-86; Severiano Fernández Nares, *La educación física en el sistema educativo español: La formación del profesorado* (Granada: COPEF de España y Universidad de Granada, 1993).

necessàries per cobrir tots els centres educatius i per divulgar la pràctica esportiva femenina.⁵³⁶

Les professores havien de transmetre la ideologia dominant, adoctrinar a partir de la seva manera de fer i comportar-se, no només a partir de «la promoció de la pràctica de exercici físic sino que també havia que transmetre una sèrie de valors»⁵³⁷.

Per poder desenvolupar les seves classes disposaven d'una sèrie de manuals que especificaven els exercicis propis per a cada sexe⁵³⁸ tant per a l'escola,⁵³⁹ com per a l'ensenyament secundari⁵⁴⁰ i per a la universitat.⁵⁴¹ En l'àmbit universitari cal destacar també el seguiment de l'obra *La Gimnasia Educativa* (1943) de Luis Agosti, on l'autor, influenciat per la visió biologicista de la dona, va determinar quina era la millor pràctica física i esportiva segons el sexe i l'edat.

A partir de continguts com la gimnàstica neosueca, la gimnàstica rítmica (basada en Dalcroze), les danses populars (prenent com a referència les del folklore popular) i els esports considerats aptes per a la dona⁵⁴² (havien d'evitar el contacte i l'agressivitat), es va abordar l'educació física femenina. Al mateix temps es preparaven multitud d'exhibicions gimnàstiques⁵⁴³, símbol

---

⁵³⁶ Vegeu Puig, «El proceso de incorporación al deporte por parte de la mujer española (1939-1985).»; Concepción Carbajosa Menéndez, *Las Profesoras de educación física en España: historia de su formación: 1938-1977* (Oviedo: Universidad de Oviedo, 1999).

⁵³⁷ Zagalaz, *La Educación física femenina en España*, 110.

⁵³⁸ Concepción Carbajosa i Eloísa Fernández, *Manuales de educación física en el franquismo* (Oviedo: Universidad de Oviedo, 2000).

⁵³⁹ Iván López, «Manuales Escolares de educación física en la segunda enseñanza (1936-1977)», en *Los manuales de texto en la enseñanza secundaria (1812-1990)*, ed. María Nieves Gómez i Guadalupe Trigueros (Sevilla: Editorial Kronos, 2000), 349-362; José Luis Pastor, *Educación física y libros de texto en la enseñanza primaria, 1883-1978* (Madrid: Dykinson, 2005).

⁵⁴⁰ José Luis Pastor, *Manuales escolares y libros de texto de educación física en la enseñanza secundaria (1883-1978)* (Madrid: Dykinson, 2005).

⁵⁴¹ María Jesús Inchausti i Carlos Gutiérrez, *Educación física femenina. Texto oficial para escuelas de Magisterio* (Madrid: Sección Femenina de F.E.T. y de las J.O.N.S, 1955); José Luis Pastor, *Manuales escolares y libros de texto de educación física en los estudios de Magisterio (1883-1978)* (Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 2005).

⁵⁴² En l'apartat 4.1.2.1 d'aquest mateix capítol es pot llegir sobre els esports aptes i exclosos per a la naturalesa femenina.

⁵⁴³ Va existir una estreta relació entre l'educació física i el folklore d'exaltació patriòtica i moral.

propagandístic del règim, per mostrar els valors, la unitat i la grandesa de l'Estat.

Les professores d'educació física foren formades a partir de diferents cursos⁵⁴⁴, l'accés als quals depenia d'una sèrie de requisits. El primer precedent es remuntava a un breu curs teòric i pràctic que es va realitzar a Santander el 1938⁵⁴⁵. Aquest va donar peu a una etapa d'improvisació i de títols provisionals atès que no es disposava de professorat femení d'educació física⁵⁴⁶ i es requeria per poder implementar l'educació física. Posteriorment la realització d'una prova pilot per introduir l'educació física i els esports a un institut nacional de enseñanza media, el Ramiro de Maeztu de Madrid, van permetre determinar la viabilitat de la introducció de l'educació física i els esports. La tasca formativa va necessitar disposar d'instal·lacions més estables per formar les *mandos* i instructores⁵⁴⁷. Amb aquest objectiu van néixer a partir del decret de 2 de setembre de 1941, les Acadèmies José Antonio Primo de Rivera (masculina) i l'Academia Isabel la Católica (femenina)⁵⁴⁸ que més endavant fou absorbida per l'Escuela de Instructoras Generales de las Navas del Marqués (1951) que seguiria amb la tasca formativa endegada fins al 1956, quan va incorporar als estudis de magisteri. Un altre pas important per a l'educació física femenina fou la creació de l'Escuela Nacional de Especialidades Julio Ruiz de Alda,⁵⁴⁹ al complex educatiu de l'Almudena, que formaria diferents especialistes, entre les quals les d'educació física (1959).⁵⁵⁰

---

⁵⁴⁴ Es poden consultar els cursos intensius d'instructores celebrats en el període 1938-1949 i els cursos celebrats a l'escola Santa Teresa del Pardo a: Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo*, 271, 277.

⁵⁴⁵ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*; Zagalaz i Cachón, «La Escuela de Profesoras de Educación Física «Julio Ruiz de Alda» de Madrid», 149.

⁵⁴⁶ Vegeu les dificultats i els cursos a: SF de FET, *Historia y misión*, 90-94.

⁵⁴⁷ Carbajosa, *Las Profesoras de educación física en España: historia de su formación: 1938-1977*; Fernández, *La educación física en el sistema educativo español: La formación del profesorado*; Zagalaz, *La Educación física femenina en España*.

⁵⁴⁸ Araque, «La educación física como moldeador del cuerpo y de la mente en el Instituto Femenino de Enseñanza Media Isabel la Católica, de Madrid (1939-1984).»

⁵⁴⁹ Zagalaz i Cachón, «La Escuela de Profesoras de Educación Física «Julio Ruiz de Alda» de Madrid».

⁵⁵⁰ El 1959 és la data de la inauguració oficial, atès que es formaven des de 1945 en aquest centre. Vegeu *Ibíd.*, 146.

Dos dels aspectes més destacats al voltant de l'educació física femenina que volem ressenyar foren en primer lloc, la inclusió de l'educació física com assignatura obligatòria en els plans d'estudi de magisteri (1946). Essent aquell any el de «la maduración del deporte para la Sección Femenina»⁵⁵¹. En segon lloc, la millora continuada en la tasca formativa que portaria a la millor formació de les professores d'educació física i com a conseqüència s'assoliria el reconeixement oficial de la titulació⁵⁵² l'any 1960.

Per poder desenvolupar la seva tasca docent, aquestes professores rebien un nomenament ministerial a proposta de la Sección Femenina, però cobraven unes retribucions inferiors a la resta de professorat (fet que no va equiparar-se fins al 1971, amb la llei de retribucions del professorat). Tenint en compte la seva adhesió al règim i «la diversitat de centres de formació i la varietat de titulacions que es van emetre durant l'etapa de la dictadura franquista»⁵⁵³ no van donar en general una bona fama a les seves matèries.

A grans trets, la repercussió de l'educació física a les escoles podríem resumir-la dient que «l'ensenyament primari va estar mancat d'educació física fins als anys vuitanta, i en els ensenyaments mitjans es practicaven les famoses taules sueques incansablement»⁵⁵⁴. A nivell universitari va anar evolucionant des de concepcions més higienistes condicionades per la funció social de la dona, que es van mantenir durant el primer franquisme, fins a concepcions més pedagògiques durant el període tecnocràtic. En aquest sentit va influir la

---

El 1977 fou clausurada l'escola al integrar-se pel Real Decret 596/77 d'1 d'abril a l'Institut Nacional d'Educació. Vegeu Rabazas, «La educación física del Magisterio femenino en el Franquismo.», 194.

ESPAÑA. “Decreto 596/77, de 1 de abril de reestructuración de los organismos dependientes del Consejo Nacional del Movimiento, y su transferencia a la esfera de la Administración Pública de los organismos y funciones de carácter social desarrollados por el mismo”. *Boletín Oficial del Estado* (7 abril 1977), núm.83.

⁵⁵¹ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 178.

⁵⁵² Amb el decret 10 de novembre de 1960 es va regular per primera vegada el títol oficial de professora d'educació física tot i que «les escoles de formació no rebran aquest suport legal fins el 1981». Vegeu Fernández, *La educación física en el sistema educativo español: La formación del profesorado*, 172.

ESPAÑA. “Decreto 2167/60, de 10 de noviembre, regulación del título oficial de Profesora de Educación Física”. *Boletín Oficial del Estado* (28 noviembre 1960), núm.285, p.16373-16374.

⁵⁵³ Zagalaz, «L'educació física femenina durant el franquisme. La secció femenina», 6.

⁵⁵⁴ *Ibíd.*, 11.

promulgació de la Ley de Educación Física y Deportes, de 23 de desembre de 1961, amb la qual es va crear l'Instituto Nacional de Educación Física (INEF) per a la formació del professorat, però les dones no van formar-se en aquest centre fins al curs 1977-78.⁵⁵⁵

A finals de l'etapa franquista, amb el ministre Villar Palasí al capdavant, es va realitzar una reforma general del sistema educatiu: la Ley General de Educación (LGE) de 1970, que va regular i estructurar per primera vegada tot el sistema educatiu espanyol. Els principals canvis que van suposar foren el retorn a l'ensenyament mixt, l'extensió de l'educació primària fins als 14 anys, la substitució de la denominació d'Educación Primaria per Educación General Bàsica (EGB), la inclusió de la formació professional al sistema educatiu, la unificació dels diferents batxillerats en un de sol que s'allargaria tres anys i que rebria el nom de (BUP) i la reordenació del curs preuniversitari que passaria a anomenar-se Curso de Orientación Universitaria (COU). En aquest període el model masculí d'educació física es va generalitzar per a ambdós sexes i va comportar que es comencés a parlar sobre la coeducació com a nou model educatiu per superar aquesta històrica discriminació.

4.1.1.5 L'educació física femenina i la postura militar

En aquest apartat hem de considerar dos aspectes: per una banda, la històrica vinculació entre l'Exèrcit i l'educació física a Espanya, i per l'altra banda, les dificultats en l'accés de les dones a l'estament militar.

En el procés de gènesi i desenvolupament de l'educació física a Espanya cal tenir en compte el paper de l'Exèrcit. Per a aquesta institució, l'educació física fou entesa com «un instrumento de cohesión nacional y como un medio de regeneración social»⁵⁵⁶. La formació tingué un pes important i comptava amb diferents escoles. L'educació física femenina va aparèixer com a necessitat en la Escuela Central de gimnasia quan aquesta fou rebatejada com a Escuela Central de Educación Física (1939)⁵⁵⁷ atès que els ensenyaments que s'hi

---

⁵⁵⁵ Mendiara, «Análisis de la educación física femenina en el sistema educativo español: Pasado, presente y futuro», 68.

⁵⁵⁶ José Luis Pastor, «La aportación del ejército al desarrollo de la actividad físico-deportiva en España», *Revista Española de Educación Física y Deportes* 16 (2010): 41.

⁵⁵⁷ En la creació de l'Escola va aparèixer per error l'apel·latiu d'Educació Física, però poc després en «la Real Orden Circular de 2 de enero de 1920» es va modificar aquesta

impartien eren més amplis que la gimnàstica.⁵⁵⁸ En aquest moment la institució castrense va pensar en una secció d'educació física femenina que finalment es va suprimir perquè la llei va atorgar el monopoli de l'educació de les dones a la Sección Femenina.

L'aparició d'altres institucions amb competències en matèria esportiva va anar relegant l'exèrcit només a l'activitat física i esportiva dins de l'esfera militar. Paral·lelament, durant el període dictatorial cal considerar les aportacions dels militars Juan Andrés Toledo i Francisco Javier Fernández Trapiella com a membres assessors del Frente de Juventudes. Aquest últim, en el llibre *Técnica de la gimnasia educativa*, advocava per una educació física per a tothom i per a tota la vida sense privar la dona de la seva beneficiosa pràctica. En aquest sentit afirmà: «la mujer debe trabajar las mismas ramas de la Educación Física que el hombre es decir una gimnasia educativa, unos deportes y unos ejercicios de aplicación dosificados con arreglo a su capacidad mecánica y biológica así como adornados, teniendo presente sus especiales características espirituales y estéticas»⁵⁵⁹. L'estament militar pregonava una pràctica física femenina en la línia dels altres plantejaments de l'època.

L'altre aspecte que hem tenir en compte és la integració de la dona en la institució militar. Aquesta procés hagué de superar la dicotomia entre els rols de gènere per a les professions masculines i per a les femenines considerades

---

denominació per la de «Escuela Central de Gimnasia», nom que portaria fins el 1939 que fou rebatejada.

José Luis Pastor, *El espacio profesional de la Educación Física en España: génesis y formación (1883-1961)* (Madrid: Universidad de Alcalá, 1997), 331, 546.

El 1939 «una orden de 23 de octubre de 1939» (*Diario Oficial*, núm. 25 del 29 octubre) la sancionaria a partir d'aquell moment amb el nom de «Escuela Central de Educación Física» i quedaria justificat atès que «toda vez que en el conjunto de enseñanzas que se dan en dicho Centro de Gimnasia, por lo que a base formativa del individuo se refiere, y en su verdadera acepción de Gimnasia Educativa, es tan sólo una de las subdivisiones del concepto general de Educación Física ...». José Luis Chinchilla Minguet, «La Escuela Central de Educación Física de Toledo (1919- 1981)» (tesis doctoral, Universidad de Málaga, 1991), 740-741.

⁵⁵⁸ Vegeu José Luis Chinchilla, «Escuela central de gimnasia de Toledo», *ATHLOS. Revista Internacional de Ciencias Sociales de la Actividad Física, el Juego y el Deporte* 3, núm. 2 (2012): 37-77.

⁵⁵⁹ Francisco Javier Fernández-Trapiella, *Técnica de gimnasia educativa* (Toledo: Talleres Gráficos de Rafael G. Menor, 1947).

Emilio Nieto, «Trapiella sigue vivo y es necesario revisar su obra», *Revista Española de Educación Física y Deportes* 16 (2010): 81.

més apropiades, i que com sabem, durant els 40 anys de dictadura, i ben entrats a la democràcia, l'àmbit militar fou única i exclusivament masculí⁵⁶⁰. Tot i això, trobem una excepció, es tracta del Servicio de Damas Auxiliares de Sanidad Militar⁵⁶¹ que van treballar de forma altruista i generosa, van jugar un paper destacat durant la Guerra Civil i van estar lligades oficiosament, però no oficialment, a l'exèrcit.

Tot i aquest grup, que d'altra banda realitzava tasques assistencials tradicionalment considerades femenines, l'exèrcit va estar vetat a les dones espanyoles fins al 1988 quan un grup reduït va entrar a formar part de les Forces Armades Espanyoles.⁵⁶² Els valors necessaris per entrar a l'exèrcit distaven dels que es considerava que tenien les dones, així la defensa de la Pàtria era cosa només dels homes. L'article 7 del Fuero de los Españoles deia: «es un honor servir a la patria con las armas».

La visió d'aquesta separació de tasques estava molt clara en el període: «La contienda había impuesto la exaltación de un prototipo de hombre-guerrero, que utilizaba su fuerza viril contra el enemigo»⁵⁶³ i, en tornar a casa, era «el ángel del hogar» qui l'acollia. Per tant, els papers diferenciats i estereotipats remarcaven els rols atorgats a cada membre.

Com hem pogut llegir, històricament la relació entre la dona i l'Exèrcit ha estat carregada de prejudicis i d'estereotips que suposadament la incapacitaven per integrar-s'hi; no ha estat fins que l'Exèrcit ha assumit les polítiques públiques d'igualtat d'oportunitats entre homes i dones que ha obert les portes de la institució a les dones.

---

⁵⁶⁰ Vegeu María Jesús Espuny, «Mujer y ejército», en *La integración de la mujer en las Fuerzas armadas. Reflexiones históricas y realidades jurídicas para un debate necesario*, ed. María Jesús Espuny et al. (Barcelona: Librería Bosch, 2010), 23-60.

⁵⁶¹ ESPAÑA. "Orden del 24 de abril de 1937 por la que se autoriza a Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S. para que pueda organizar cursillos de Damas Enfermeras, bajo la dirección de personal técnico capacitado para ello". *Boletín Oficial del Estado* (25 abril 1937), núm.186

Aquest cos es va extingir amb la següent llei: ESPAÑA. "Ley 62/2003, de 30 de diciembre de 2003, de medidas fiscales, administrativas y del orden social". *Boletín Oficial del Estado* (31 diciembre 2003), núm.313, p.46915-46916

⁵⁶² Remedios Álvarez, *La feminización de las Fuerzas Armadas españolas (1988-2011)* (La Rioja: Universidad de la Rioja, 2014).

⁵⁶³ Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta», 294.

4.1.2 Els esports femenins durant el franquisme

La Sección Femenina, com hem llegit, fou l'encarregada d'organitzar l'activitat física i esportiva de les dones sota els preceptes mèdics i de les autoritats polítiques i religioses,⁵⁶⁴ sense permetre la fundació de clubs esportius independents al marge de la Sección Femenina.⁵⁶⁵ En els següents apartats incidirem en quins foren els objectius de l'esport femení, quin fou el vestuari adequat segons els cànons morals de l'època i quins esports estaven considerats aptes o s'excloïen de la pràctica esportiva femenina.

4.1.2.1 Els esports aptes i els exclosos per la naturalesa femenina

L'esport de l'època es practicava de forma diferent segons cada sexe. Luis Agostí (assessor de la Sección Femenina) afirmava: «no se trataba de que las mujeres hicieran deporte al modo masculino sino de acuerdo con su propia forma de expresión»⁵⁶⁶ i, a més, creia absurd promoure esports com la boxa, la lluita, el futbol i el rugbi, així com alguns exercicis gimnàstics: la barra fixa, les anelles, les paral·leles... i l'atletisme de competició, que «exige unas cualidades completamente opuestas a la constitución femenina»⁵⁶⁷. En aquest sentit, segons Carmen Domingo «hubo una serie de deportes vetados a las mujeres: la lucha, el fútbol y el remo; el atletismo, aunque no fue prohibido, se incluyó dentro de los deportes extremadamente peligrosos»⁵⁶⁸. D'altres autors⁵⁶⁹ afegeixen el ciclisme o senzillament anar en bicicleta com a prohibició perquè s'allunyaven de les principals funcions assignades a la dona pel règim franquista. El més destacat fou l'exclusió de l'atletisme femení, que no es va introduir fins al 1961 perquè era considerat poc femení i que masculinitzava les seves practicants.⁵⁷⁰

---

⁵⁶⁴ Manrique, «La Educación Física Femenina y el ideal de mujer en la etapa franquista.»

⁵⁶⁵ Acord establert en el IV Consell Nacional, de 1940.

⁵⁶⁶ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 156.

⁵⁶⁷ Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo*, 291.

⁵⁶⁸ Domingo, *Coser y cantar : las mujeres bajo la dictadura franquista*, 43-44.

⁵⁶⁹ Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta»; Puig, «El deporte y los estereotipos femeninos»; Rabazas, «La educación física del Magisterio femenino en el Franquismo.»; Zagalaz, *La Educación física femenina en España*.

⁵⁷⁰ Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo*; Zagalaz, «L'educación física femenina durant el franquisme. La sección femenina.»

Els esports que es consideraven aptes per a la naturalesa femenina obeïen a «unas necesidades funcionales y orgánicas desde un punto de vista técnico, moral e higiénico». Aquests eren la gimnàstica, la dansa i el ritme, unint la dansa clàssica als balls regionals, i cinc esports: l'esquí, la natació, l'hoquei, l'handbol i el bàsquet.⁵⁷¹

En els primers Campionats Nacionals d'Esports del Sindicato Español Universitario (1939) organitzats a través de la Regidoria d'Educació Física, celebrats a la Universitat Industrial de Barcelona, es va comptar amb les següents modalitats esportives: la gimnàstica, l'hoquei (sobre herba), el bàsquet, el tennis i la natació.⁵⁷² Aquests esports, segons la delegada nacional, havien d'assolir tres objectius que foren manifestats en el discurs a les participants: «Perfección del cuerpo, necesaria para el equilibrio de la persona humana; salud del alma, que necesita a su vez de ese equilibrio como parte de la formación religiosa; y espíritu de competitividad que enseña a las mujeres a participar en todas las tareas»⁵⁷³.

Amb els anys aquests esports es van anar ampliant, així, a partir de 1940, es van «incloure cursos i campionats d'esquí a les pistes de Guadarrama, de hoquei sobre herba, de bàsquet en dues categories, i de natació»⁵⁷⁴. El 1942 es va incorporar l'handbol als campionats nacionals (anomenat *balón a mano* fins als campionats de 1953) i el 1949 el voleibol (anomenat *balonvolea* fins al 1968).

Una vegada els campionats s'anaven consolidant, en el Plan General de Educación física (1946) es van introduir tres preceptes en la pràctica dels esports:

- a) El primer, de caràcter ètic, que prohibia el comportament incorrecte entre les jugadores o entre aquestes i el públic
- b) El segon, d'estímul, que prohibeix l'abandonament de la competició per desànim o sense motiu, allò important és competir i no vèncer

---

⁵⁷¹ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*; Zagalaz, «L'educació física femenina durant el franquisme. La secció femenina»; Juan Carlos Manrique, *La actividad deportiva femenina durante el franquismo y sus campeonatos escolares*, 2007.

⁵⁷² Concepción Carbajosa, *Participación deportiva de las mujeres asturianas (1939-1977)* (Oviedo: Universidad de Oviedo, 1999), 32.

⁵⁷³ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 115.

⁵⁷⁴ Zagalaz, «L'educació física femenina durant el franquisme. La secció femenina», 12.

- c) El tercer, d'ordre sanitari, que permetien als equips substituir una jugadora per una altra per evitar que ningú faci esforços més enllà del límit de les seves forces⁵⁷⁵

Finalment després de molts anys de prohibicions, el 1962 la Sección Femenina va enviar una circular justificant la inclusió de l'atletisme entre els esports que practicaven els sectors esportius sobre els que tenia responsabilitat⁵⁷⁶ i a partir d'aquell moment va anar tenint una importància creixent.

Cap als anys 70 segons la Sección Femenina «el deporte estaba en alza» i malgrat que encara faltaven professores i l'acceptació esportiva femenina es trobava amb obstacles:

Todas las niñas eran llamadas a la gimnasia y al deporte y se había logrado una clasificación importante en Atletismo, Baloncesto, Balonmano, Natación, Esquí, gimnasia Deportiva y Educativa, Tenis de Mesa, Gimnasia moderna, Hockey, Mini básquet, Voleibol y, también en Ajedrez, que es un deporte sin esfuerzo físico pero con participación intelectual muy poderosa.⁵⁷⁷

Un altre espai on podem entendre quins eren els esports practicats per les dones de l'època eren els que apareixien al NO_DO. Trobem presència de notícies sobre natació, gimnàstica (exhibicions, festivals, cursos i campionats), esquí (sobretot dones que no tenien res a veure amb la pràctica esportiva sinó que apareixien en altres escenes divertides), bàsquet, atletisme a partir de 1963 i patinatge artístic (festivals, exhibicions i campionats), notícies en les quals no es troba rigor periodístic fins als anys 70. Pel que fa a la resta d'esports, la presència era mínima i el tractament audiovisual reduït a exemples com l'hípica (on era més important el cavall) i les curses pedestres (on s'emfatitzava en el circuit). D'altres esports com el futbol s'allunyaven de l'esfera.⁵⁷⁸

---

⁵⁷⁵ Plan general para la Educación Física, 31 de agosto de 1946; ANA, carpeta 80, doc. Nº18. Citat a Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 179.

⁵⁷⁶ Zagalaz, «L'educación física femenina durant el franquisme. La sección femenina», 12.

⁵⁷⁷ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 469.

⁵⁷⁸ Fátima Gil i José Cabeza, «Pololos y medallas: la representación del deporte femenino en NO-DO (1943-1975)», *Historia y Comunicación Social* 17 (2012): 202-205.

A finals dels anys 70 va desapareixent la forta politització al voltant dels esports i s'amplien les participacions femenines en diferents modalitats esportives.

4.1.2.2 Els objectius de l'esport femení del període

L'esport femení s'encaminava a fer que les dones estiguessin sanes i ben preparades per a la maternitat, rebutjant totes les disciplines esportives que poguessin fer viril la seva imatge corporal i aquelles que la portessin a esforços màxims, evitant-los doncs l'extenuació, atès que se les considerava fràgils i delicades. Normalment «la mujer deportista empieza su práctica joven y su actividad está influenciada por su familia y compañeros»⁵⁷⁹ i, de fet, en la majoria dels casos, també acabava aviat, un cop es casava o començava a tenir descendència.

L'objectiu de la Falange respecte a l'activitat esportiva femenina segons Pilar Primo de Rivera en una carta a Manuel Valdés Larrañaga (vicesecretari de seccions del Movimiento) no era aconseguir esportistes d'elit sinó arribar a fer que la majoria de dones espanyoles practiquessin esport.⁵⁸⁰ Es valorava més l'esport com «una labor de convivència social (salud, disciplina, coordinación) y formativa (emulación, camaradería y solidaridad)(...) aprovechando las horas de ocio, pero sin perturbar el trabajo o el estudio»⁵⁸¹. Per tant, veiem com l'esport de la Sección Femenina no pretenia donar protagonisme ni donar visibilitat a unes esportistes destacades sinó que la majoria fessin esport per assolir una sèrie de valors positius.

4.1.2.3 La necessitat d'una indumentària decent i decorosa

En el terreny de la pràctica esportiva i física, la moral nacionalcatòlica passava per l'ús d'una indumentària adequada, per les formes de comportar-se, d'expressar-se i per l'ús de gestos amarats de pudor en la pràctica dels esports aptes.

L'interès de la Sección Femenina per l'esport i per la indumentària es va presentar ben aviat «dando instrucciones precisas del largo de faldas, escotes,

---

⁵⁷⁹ Mendiara, «Análisis de la educación física femenina en el sistema educativo español: Pasado, presente y futuro», 67.

⁵⁸⁰ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 170.

⁵⁸¹ *Ibíd.*, 287.

bañadores, albornoces, etc»⁵⁸². Les activitats físiques havien de realitzar-se, «en los límites de la moral cristiana que imponga el pudor femenino tanto en la práctica como en el uso del traje puesto para ejecutarlos»⁵⁸³.

De fet, en la pràctica de tots els esports el vestuari esportiu havia de ser «femenino, práctico y honesto»⁵⁸⁴ com es desprenia d'una sèrie de normes restrictives, que van aparèixer en la circular número 206 de juny de 1943⁵⁸⁵ de la *Sección Femenina* i que contemplaven sancions a l'incompliment:

- Los pantalones azules de gimnasia deben de ser de una amplitud tal que parezcan enteramente como faldas de vuelo
- La longitud debe ser exactamente hasta media pantorrilla, de forma que al subir la goma y ajustándosela por encima de la rodilla, ésta esté totalmente cubierta por la falda
- Las blusas de la gimnasia serán asimismo de una amplitud normal para que no se ciñan al cuerpo
- En las competiciones de natación se utilizarán siempre los trajes de baño aprobados en el circular nº74 del Departamento de E.F.
- Se prohíbe salir a la calle con el traje de gimnasia sin ponerse el abrigo encima (también cuando la competición o concurso se celebrara en verano)⁵⁸⁶

En general s'imposà una roba esportiva que no havia de ser provocativa i que havia d'estar tolerada per l'Església. L'ocultació del cos i la superposició de varies peces de roba com l'ús de *pololos* (pantalons bombatxos), que eren «unas faldas pantalones anchas que se ajustaban a las piernas por debajo de la rodilla»⁵⁸⁷, enagos, i les faldilles llargues de grans dimensions «era percebut

---

⁵⁸² Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 144.

⁵⁸³ Francisca Montilla, *La educación y su historia* (Madrid: San Martín, 1952). Rabazas, «La educación física del Magisterio femenino en el Franquismo.», 174.

⁵⁸⁴ Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo*, 295.

⁵⁸⁵ *Ibíd.*, 294-295. (nosaltres en presentem una versió reduïda).

⁵⁸⁶ Vegeu Luis Otero, *La Sección Femenina* (Madrid: EDAF, 1999), 144.

⁵⁸⁷ Gil i Cabeza, «Pololos y medallas: la representación del deporte femenino en NO-DO (1943-1975)», 199.

generalment com una càrrega per la realització de l'esport»⁵⁸⁸ i s'afirmava que «en aquells anys la indumentària era d'allò més vulgar i senzilla»⁵⁸⁹.

A part de la pràctica esportiva, l'educació física també requeria d'una indumentària adequada. Així: «(la) sumisión a los preceptos religiosos que obligaban a las alumnas a practicar la gimnasia con una vestimenta que no despertase las pasiones del sexo contrario, ocultando las formas femeninas, mediante la utilización de prendas amplias y de pololos o pantalones cortos debajo de las faldas»⁵⁹⁰.

La natació⁵⁹¹ plantejava el problema de l'ús d'una indumentària femenina d'acord amb el cànon moral de l'època i de compartir les instal·lacions esportives amb els homes sota les normes de la moralitat.⁵⁹² Tal i com hem comentat, si per a l'educació física «se indica ropa amplia i cómoda que permita realizar toda clase de ejercicios sin menscabo de pudor. Para la natación se recomienda bañadores adecuados, con etergo a las normas de la moral católica»⁵⁹³. Respecte a l'ús de les instal·lacions, s'aconsellava fer-ne ús per separat amb els homes, o quan hi hagués menys afluència de públic:

El estado había hecho suyas las normas de moralidad recomendadas por la iglesia y en las playas y piscinas se exigían trajes de baño con falda y uso pertinaz de albornoces. Se dispuso en consecuencia que las afiliadas a la Sección Femenina utilizarasen las piscinas cuando había poca afluencia de público y que los campeonatos de natación no se convirtieran en espectáculo⁵⁹⁴.

---

⁵⁸⁸ Xavier Pujadas et al., «Mujeres y deporte durante el franquismo (1939-1975). Estudio piloto sobre la memoria oral de las deportistas», *Materiales para la historia del deporte* 10 (2012): 9.

⁵⁸⁹ Lluïsa Giró, *Recordant* (Barcelona: Edició de l'autora, 2005), 59.

⁵⁹⁰ Araque, «La educación física como moldeador del cuerpo y de la mente en el Instituto Femenino de Enseñanza Media Isabel la Católica, de Madrid (1939-1984)», 20.

⁵⁹¹ A Carbajosa, *Participación deportiva de las mujeres asturianas (1939-1977)*, 283-284, es pot llegir sobre les normes que calia seguir en els campionats nacionals, els tipus de banyador i barnús, així com el comportament de les esportistes.

⁵⁹² Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*; Zagalaz, «La Educación física femenina (1940-1970). Análisis y estudio en la ciudad de Jaén.»

⁵⁹³ Vegeu el manual per a les oposicions de magisteri (1959) citat a Zagalaz, *La Educación física femenina en España*, 324.

⁵⁹⁴ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 125.

També cal referenciar la manca d'instal·lacions i la prohibició taxativa de «duchas sin puertas o cortinas»⁵⁹⁵. D'altres vegades les instal·lacions no disposaven de dutxes, o en tenien però no hi havia aigua calenta a l'hivern, i per tant les esportistes havien de tornar suades a casa.

Cap a la dècada dels 60, coincidint amb les transformacions socials més generals, les esportistes van percebre canvis que tendien cap a la liberalització. El relaxament referent a la normativa moral va donar pas a l'ús de roba més còmoda i pràctica per a l'activitat física i esportiva. És a dir, «a medida que los tiempos cambiaban se observó la necesidad de modificar este uniforme (pololos)»⁵⁹⁶ «por una forma de vestir, más laxa y permisiva según avanzan los años»⁵⁹⁷.

4.1.2.4 La participació femenina i l'evolució esportiva

L'esport des dels seus inicis va ser considerat contrari a la condició femenina. Tingué dificultats i prohibicions «tanto des del punto de vista fisiológico como desde el decoro público»⁵⁹⁸. Aquests fets limitaren les pràctiques físiques femenines que, tenint en compte el paper atorgat i assumit per les dones i l'escassa penetració de l'esport en aquests anys, la participació era molt baixa⁵⁹⁹. Als anys 40 l'esport es practicava de «manera esporádica fuera de cualquier sistematización»⁶⁰⁰. L'evolució esportiva femenina fou lenta i segons estima Núria Puig, als anys 70 la pràctica regular d'algun esport només abastava un 10% de la població. D'altra banda segons María Alicia Lage, Regidora Central d'Educació Física de la Sección Femenina, l'abril de 1970, 90.000 dones practicaven esport a Espanya.⁶⁰¹

---

⁵⁹⁵ Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 144.

⁵⁹⁶ Gil i Cabeza, «Pololos y medallas: la representación del deporte femenino en NO-DO (1943-1975)», 199.

⁵⁹⁷ *Ibíd.*, 211.

⁵⁹⁸ José María Cagigal, «Filosofía del deporte femenino», *Ap.Med.Dep.* XVII, núm. 68 (1980): 180.

⁵⁹⁹ Puig, «El proceso de incorporación al deporte por parte de la mujer española (1939-1985).», 85.

⁶⁰⁰ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 469.

⁶⁰¹ *Ibíd.*, 468-469.

La distribució d'aquesta participació en les pràctiques esportives femenines estava en «consonancia con el status socioeconómico, las chicas que practican deportes de equipo, son en la mayoría, de clase baja, los deportes individuales son practicados por aquellas de clase social más elevada»⁶⁰² en clubs privats i universitats.⁶⁰³

Els canvis significatius van començar a apreciar-se a partir dels anys seixanta. La bonança econòmica d'un país que es desenvolupava industrialment i es començava a modernitzar, va afavorir l'entrada massiva de dones al món laboral i va permetre l'entrada de l'esport a les esferes quotidianes com a font d'aprofitament del temps d'oci.

En aquest context l'estat franquista potencià l'esport com a mitjà educatiu, més enllà del sentit utilitarista o higiènic. La gimnàstica com a assignatura escolar va evolucionar cap a l'educació física. En aquests anys de desenvolupament «la Sección Femenina decidió que tenían que aumentar el número de profesoras e instructoras en el menor tiempo posible porque se iba a intensificar la organización de campeonatos»⁶⁰⁴. La política esportiva va començar a posar la mirada en les competicions internacionals i en els jocs Olímpics. De fet, els Jocs de Roma, celebrats el 1960, foren els primers durant l'època franquista en què participaren les dones espanyoles. D'una delegació de 144 esportistes espanyols, hi havia un total d'11 dones, que no obtingueren resultats destacats.⁶⁰⁵

Abans «los deportes fueron considerados más una cuestión política que profesional»⁶⁰⁶. En l'evolució esportiva es presentaren problemes econòmics, de professorat i d'instal·lacions esportives.

El franquisme tardà va iniciar campanyes divulgatives sobre la importància de la pràctica esportiva, tals com la famosa «contamos contigo»⁶⁰⁷, que incidia en

---

⁶⁰² Mendiara, «Análisis de la educación física femenina en el sistema educativo español: Pasado, presente y futuro», 67.

⁶⁰³ Zagalaz, «L'educació física femenina durant el franquisme. La secció femenina.»

⁶⁰⁴ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 469.

⁶⁰⁵ Cristina Maria Machado i Juan Manuel Fernández, «La mujer en el olimpismo durante la época franquista», *Materiales para la historia del deporte 2* (2015): 207-219.

⁶⁰⁶ Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo*, 296.

⁶⁰⁷ Sixte Abadía Naudí, «Esport i democratització en un període de canvi: evolució del fenomen esportiu a Barcelona durant la transició democràtica (1975-1982)» (tesis

la pràctica d'un esport modern i competitiu que ha anat evolucionant fins a l'actualitat (veure a l'Annex digital N l'educació física femenina i els esports durant el franquisme).

---

doctoral, Universitat de Barcelona, 2007); Teresa González Aja, «Contamos contigo. Sociedad, vida cotidiana y deporte en los años del desarrollismo, 1961-1975», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza Editorial, 2011), 323-353.

A tall de síntesi

Educació física i esportiva durant el franquisme	<ul style="list-style-type: none"> • L'educació física femenina (d'ara endavant, educació física, EF, i educació física femenina, EFF) durant el franquisme tenia uns continguts propis per a les dones (n'excloïa uns altres) i estava dirigida per la Sección Femenina (d'ara endavant, SF). A partir de les diferents lleis, decrets i circulars de la SF,, l'EFF es va anar regularitzant. • Segons André, 1985, citat per Puig (1987): L'educació física i esportiva a Espanya va passar per diferents etapes: militar, científica, pedagògica i de temps lliure. • En finalitzar la Guerra Civil, l'educació física femenina va passar per una etapa científica, o també anomenada utilitarista-patriòtica, fisiologista (biologista) (Rabazas, 2000). • L'objectiu d'aquesta educació física era l'exaltació nacional amb pudor i disciplina i preparar el cos per a la reproducció i per a la maternitat. • Cap als anys 60 es va entrar en l'etapa pedagògica o, segons Rabazas, 2000, etapa professional. L'educació física femenina va presentar les possibilitats educatives de l'exercici físic i necessàriament implicava més professionalització. • Cap als anys 70, es van obrir noves possibilitats per l'oci i l'esport i la dona va començar a sortir de l'encasellament al que havia estat sotmesa.
	<p>Postura científica i mèdica: maternitat, sí, esport...</p> <ul style="list-style-type: none"> • Triomf del pensament eugenèsic entre els intel·lectuals vinculats al feixisme que serví per legitimitzar el nou ordre social establert (Dr. Vallejo Nágera). • La postura mèdica també feia èmfasi en les argumentacions diferencials entre homes i dones, donant suport a la jerarquia eclesiàstica. • Els arguments per un tracte diferencial de les dones estaven basats en la diferència biològica, en una suposada inferioritat cultural de les dones i en el desenvolupament de finalitats diferents. • L'educació física femenina havia d'estar al servei de la moral i de l'Estat, amb l'objectiu d'engendrar fills per a la Pàtria. • Varis assessors en matèria d'EF i esports de la SF eren metges (Luis Agostí, Carlos Gutiérrez i María Jesús Inchausti). • Els estaments mèdics afirmaven que no era necessària la imatge viril i els guanys musculars associats als cossos femenins (Dr. Clavero Muñoz). • Els prejudicis dels estaments mèdics en relació a l'EF no van variar fins als anys seixanta i setanta.
	<p>Les postura religiosa i l'educació física</p> <ul style="list-style-type: none"> • La vinculació entre l'Església i l'Estat va donar lloc al nacionalcatolicisme. • La visió de l'Església respecte de la dona implicava una dona fortament estereotipada que havia de portar fills al món, sense impediments i educar-los en la moral catòlica. • L'Església va enviar missatges ideològics sobre el model femení des de tots els punts possibles. • Les friccions inicials amb l'Església van portar a María de Miranda (organitzadora de l'EF a la SF) a escriure un parell de memoràndums (Suárez, 1993). • La SF defensava una educació amb continguts morals, religiosos, intel·lectuals i d'educació física. Aquesta educació física havia de perfeccionar el cos i servir als interessos de l'ànima. • L'església admitia una EF que afavorís la funció com a mare en una visió limitada sobre el cos femení, molt influenciada per la visió de la dona com a portadora de pecat. • Es presenten algunes friccions morals amb els estaments religiosos per la pràctica d'activitats físiques (exemples de Valladolid i Sevilla). • Es feia molta incidència en el vestuari i el comportament. Els campionats no havien de coincidir amb les celebracions eclesiàstiques. • El paper de l'assessor religiós Fray Justo Pérez de Urbel fou fonamental per a la SF. • L'evolució de l'Església com a institució és rellevant en la història d'Espanya

		<p>Postura política (nacionalsindicalisme)</p> <ul style="list-style-type: none"> • L'Estat pretenia la unió dels seus membres sota una visió diferenciada per als rols masculins i femenins. • José Antonio Primo de Rivera (al discurs de Don Benito) i Franco en els seus discursos expliciten un destí i funcions diferenciades per a les dones. • El règim es va apropiari de l'esport i la SF fou l'encarregada de l'educació femenina i l'educació física femenina. • Els líders que guiaren inicialment la Delegació Nacional foren exemples de la virilitat i servei a la pàtria. • El règim diferenciava entre l'EF masculina i la femenina, essent aquesta orientada per conduir les dones a una forma física òptima per aportar fills sans, i després educar-los per engrandir la nació. • El règim va fer ús de les exhibicions gimnàstiques i les concentracions massives per exaltar els valors patriòtics. De la mateixa manera també va aprofitar els èxits internacionals per fer difusió i propaganda de les virtuts patriòtiques. <p>L'educació física femenina en l'àmbit educatiu</p> <ul style="list-style-type: none"> • En els centres, l'ideari educatiu venia marcat per l'Estat d'acord amb el Movimiento Nacional i l'Església catòlica. • En el primer franquisme l'objectiu era el desmantellament de l'obra republicana i la inclusió d'un model educatiu per als nois i un altre per a les noies (prohibició de l'escola mixta, educació diferenciada amb assignatures diferenciades, prohibició d'informació sobre sexualitat, inclusió de la religió i de les inspeccions de l'Església). • El sistema educatiu va contribuir a afirmar el paper assignat a les dones en la societat franquista. • El 1940 s'assignà al Frente de Juventudes i la Sección Femenina l'Educació Física de tots els afiliats i afiliades. • El 1941 s'incorporen noves matèries: EF i esportiva, educació política, formació de l'esperit nacional i llar. • El 1945 se li atorgà a la SF la formació de totes les joventuts femenines. • La SF va implantar l'EFF. Va crear una nova professió: les professores d'EFF. • A partir d'una sèrie de lleis i amb l'assessorament de Luis Agosti van crear uns plans de formació per a <i>mandos</i> i instructores d'EFF per divulgar la pràctica esportiva femenina tot transmetent la ideologia dominant. • Per desenvolupar les classes disposaven d'uns manuals amb exercicis propis per a cada sexe, així com uns continguts i esports considerats aptes per a la dona. • Es van fer una sèrie de cursos per a professores que van anar evolucionant i enriquint-se des del primer, fet a Santander (1938). • La SF va disposar d'instal·lacions per formar les professores (Acadèmia Isabel la Catòlica, Escuela de Instructoras de Navas del Marqués, Escuela Nacional de Especialistas Julio Ruiz de Alda). • El 1946 l'EF es va convertir en una assignatura obligatòria en els plans d'estudi de magisteri. • El reconeixement de les professores d'EF de la SF era inferior, per això cobraven menys. El reconeixement oficial de la titulació de professora d'EF no va arribar fins al 1960. • La importància i repercussions de la llei d'educació física i esports (1961) va ser cabdal per trencar amb la dinàmica anterior. • A finals del franquisme la Ley General de Educación (1970) va regular per primera vegada tot el sistema educatiu, tornant a l'ensenyament mixte i incorporant el model masculí. • Després de la inclusió d'aquest model, el debat es va centrar en la coeducació. <p>L'educació física femenina i la postura militar</p> <ul style="list-style-type: none"> • El paper de l'exèrcit ha estat molt important en la gènesi i desenvolupament de l'EF a Espanya. • L'Escola Central d'EF de l'exèrcit va pensar a obrir una secció d'educació física femenina, però el monopoli d'aquesta activitat corresponia a la SF. • L'aparició d'institucions amb competències esportives va relegar l'Exèrcit només a l'activitat física i esportiva militar.
--	--	---

	<ul style="list-style-type: none"> • Varis militars feren aportacions al voltant de l'EF i també de l'EFF. • La integració de la dona a l'estament militar va estar vetada fins al 1988, quan un grup reduït va entrar a formar part de les forces armades espanyoles (Álvarez, 2014).
<p style="text-align: center;">Els esports femenins durant el franquisme</p>	<ul style="list-style-type: none"> • La SF fou l'encarregada d'organitzar l'activitat física i esportiva de les dones sota preceptes mèdics, polítics i religiosos (Manrique, 2003). • Els esports aptes i exclosos per la naturalesa femenina • La pràctica esportiva de l'època estava condicionada segons el sexe. • Luis Agosti creia absurd promoure esports com la boxa, la lluita, el futbol i el rugbi, així com alguns exercicis gimnàstics. D'altres autors (Alted, 1991; Puig, 1986; Zagalaz, 1998) hi afegeixen el ciclisme. • L'atletisme femení fou exclòs fins al 1961 perquè era considerat poc femení i que masculinitzava (Manrique, 2008, Zagalaz, 2001). • Els esports aptes per la naturalesa femenina ho havien de ser des d'un punt de vista tècnic, moral i higiènic (Manrique, 2007, Suárez, 1993, Zagalaz, 2001). • Els esports aptes eren l'esquí, la natació, l'hoquei, l'handbol i el bàsquet; a més de la gimnàstica, la dansa i el ritme. • Els primers campionats del Sindicato Español Universitario (1939) contaren amb els següents esports: gimnàstica, hoquei, bàsquet, tennis i natació. • Amb els anys s'anaren ampliant els esports permesos. El 1940 s'introdueixen l'atletisme, l'hoquei herba, el bàsquet en dues categories i la natació. • El 1942 es va incorporar l'handbol als campionats nacionals i el 1949, el voleibol. • El 1962 la SF va enviar una circular justificant la inclusió de l'atletisme (Zagalaz, 2001). • Als anys 70 l'esport femení estava en alça. • Els esports que apareixien al NO-DO eren la natació, les exhibicions gimnàstiques, l'esquí. L'atletisme, a partir de 1963, el patinatge artístic i una presència mínima de l'hípica i les curses pedestres. D'altres esports com el futbol s'allunyaven de l'esfera femenina. • Els objectius de l'esport femení • L'objectiu de l'esport femení era que les dones estiguessin sanes i ben preparades per a la maternitat. • Es rebutjaven les disciplines esportives que virilitzessin o comportessin a esforços màxims. • L'objectiu de la SF no era aconseguir esportistes d'elit, sinó que la majoria de dones espanyoles practiquessin esport. • L'esport s'utilitzava per assolir una sèrie de valors de convivència social i formativa, però sempre en un lloc secundari respecte a la feina i l'educació. • La necessitat d'un vestuari decent i decorós • S'usava el vestuari esportiu d'acord amb els cànons morals de l'època. Era especialment rellevant en el cas de la natació femenina. • La natació plantejava el problema de l'ús d'un vestuari d'acord amb el cànon moral de l'època i de compartir instal·lacions amb els homes (Suárez, 1993; Zagalaz, 1997). • El vestuari esportiu havia de ser femení, pràctic i honest (Manrique, 2008). • La roba esportiva no havia de ser provocativa i havia d'estar tolerada per l'Església. • En general, la indumentària esportiva es basava en l'ocultació del cos i la superposició de diverses peces de roba. Hi havia una sèrie de normes restrictives proposades per la SF que contemplaven sancions per l'incompliment. • La indumentària era percebuda com una càrrega (Pujadas et al., 2012) i també considerada vulgar i senzilla (Giró, 2005). • Cap als anys 60 hi hagué més flexibilitat respecte a les normes morals i la indumentària era més còmoda i pràctica per a l'activitat física i esportiva. • La participació femenina i l'evolució esportiva • L'esport femení va haver de vèncer obstacles que limitaren les pràctiques físiques femenines.

4. L'educació física i esportiva durant el franquisme.

	<ul style="list-style-type: none"> • Als anys 40 la participació era molt esporàdica i baixa. • L'evolució va ser lenta i cap als anys 70 la pràctica de l'esport només abastava un 10% de la població (Puig, 1987). Segons Alice Lage (any?), 90.000 dones practicaven esport. • Les pràctiques esportives estaven en consonància amb l'estatus socioeconòmic de les noies (Mendiara, 1987; Zagalaz, 2001). • Cap als anys 60 es va potenciar l'esport com a mitjà educatiu. • També en aquesta època es va posar la mirada en competicions internacionals. Els Jocs de Roma (1960) són els primers Jocs Olímpics de l'època franquista amb participació femenina. • El franquisme tardà inicià campanyes divulgatives de promoció esportiva (Abadia, 2007, González Aja, 2011).
--	--

5. L'esport femení a Catalunya durant el franquisme i la seva evolució

L'experiència personal en l'esport no té sexe.
Aquesta experiència traspasa els límits de la corporeïtat,
i és sobretot, una experiència humana⁶⁰⁸.

Aquest capítol s'ocupa d'explicar els orígens de l'esport femení a Catalunya i l'activitat esportiva durant el període dictatorial. Posa la mirada en l'estructura esportiva femenina que va configurar el règim. Així ens trobem amb els esports del Movimiento, que en el cas femení, fan referència als esports de la Sección Femenina, als esports femenins practicats en el Sindicato Universitario Español i als esports obrers femenins corresponents a Educación y Descanso.

En un altre apartat es parla dels esports federats més representatius durant el període, així com els principals clubs que participaven en les competicions federatives.

Finalment es presenten algunes formes d'activitats físiques i esportives que practicaven algunes dones com a formes d'oci o passatemps.

5.1 Els orígens i l'evolució de l'esport femení a Catalunya

La relació entre dona i esport a Occident ha anat variant en funció de la visió dels coneixements mèdics, el desenvolupament dels sistemes educatius i els avanços tant socials com polítics. La incorporació de les dones al món esportiu ha passat per quatre etapes diferents.⁶⁰⁹ Podem definir la primera com una etapa que fa referència a les *llums i ombres: la difícil incorporació de la dona a l'esport (1880-1920)*. La segona etapa es centra en: *dona, modernitat, emancipació i esport (1920-1939)*, la següent és l'etapa corresponent a *la ruptura franquista (1939-1975)*, que comentarem en el proper apartat, i

---

⁶⁰⁸ Traduït de Benilde Vázquez, «Educación física para la mujer. Mitos, tradiciones y doctrina actual», en *Mujer y Deporte*, ed. Ana Buñuel (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1987), 62.

⁶⁰⁹ Núria Puig, «El proceso de incorporación al deporte por parte de la mujer española (1939-1985).», en *Seminario Mujer y Deporte* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1987), 83-91; Xavier Pujadas, «Mujeres y deporte. Una larga carrera hacia la libertad (1880-2000)», *Publicación Anual Sobre Mujer y Deporte* 1 (2010): 13-18.

finalment *la transició democràtica i els nous reptes de l'esport i de la dona (1975-2000)*.⁶¹⁰

En una primera etapa (1870-1920), que abraça una part del període del segle XIX,⁶¹¹ ens trobem amb la incorporació de l'esport anglès a les ciutats de l'estat espanyol més desenvolupades i obertes a l'exterior, entre les quals la capital catalana. Aquestes pràctiques són eminentment masculines i urbanes desenvolupades per sectors benestants. L'esport pertany bàsicament a l'aristocràcia i la burgesia, s'utilitza com a element de distinció de classe social i es practica en clubs privats que no disposen de seccions femenines. Trobem que el paper de la dona, sobretot burgesa, en la pràctica esportiva es troba amb diferents obstacles socials, econòmics, culturals i es veu relegada al paper d'acompanyant o de lluir la seva presència en els escenaris esportius de l'època. Malgrat tot trobem la publicació a Barcelona d'alguns manuals sobre l'art del cavall entre 1830 i 1850 per a l'ús de les senyoretes⁶¹² i treballs al voltant de la gimnàstica escolar per a ambdós sexes que, si bé no quedava reflectida en el sistema públic, sí que indicava la influència d'altres països propers en un fenomen que s'aniria consolidant a la segona meitat del segle. Ara bé, a partir de 1870 apareixen treballs especialitzats,⁶¹³ traduccions i estudis vinculats amb la preparació física femenina que remarcaven la importància de la gimnàstica higiènica i terapèutica per la medicina i l'educació. Tot i això, aquesta visió estava mediatitzada per la seva finalitat reproductora i tenia una visió clarament androcèntrica, que limitava les pràctiques femenines. En aquest període cal destacar l'obra de Pilar Pascual (1880) sobre la

---

⁶¹⁰ Xavier Pujadas, «El paper de les dones en l'esport barceloní: una perspectiva històrica.», *Quadern Dones i Esport* 1 (2007): 7-12.

⁶¹¹ Àmpliament estudiat per Xavier Torrebadella, «La educación física y la actividad gimnásticodeportiva de las mujeres a partir de la bibliografía especializada del siglo XIX», *Arenal. Revista de historia de las mujeres* 18 (2011): 147-179.

⁶¹² Joaquim Blanca de Ruiz, *Elementos de equitación: o verdaderos principios de la escuela de a caballo, para uso de caballeros y damas que deseen aprender tan noble como honesto y útil ejercicio* (Barcelona: Imprenta de J.Oliveres y Monmany, 1839).

⁶¹³ Durant el període comprès entre (1853-1914) es van presentar 4 tesis que tractaven consideracions higièniques de gènere i 16 que tractaven aspectes relatius a l'educació física de la dona .

Xavier Torrebadella, «Las primeras tesis doctorales sobre educación física en el espacio científico y profesional de la medicina española (1853-1914)», *Pecia Complutense* 16 (2012): 59.

importància de l'educació física de les nenes,⁶¹⁴ que hauria de combatre el sedentarisme i incidir en la funció educativa com a futures mares.

Aquesta temàtica preocupa les dones intel·lectuals de l'època; així, Martina Castells i Ballespí, primera dona doctora en medicina a l'Estat, escriu el seu doctorat sobre *Educación Física, moral e intelectual que debe darse a la mujer para que esta contribuya en grado máximo a la perfección y la dicha de la humanidad*. Castells, a diferència de molts dels estudis anteriors que desestimaven la gimnàstica femenina, la reclamava com a «imprescindible necesidad» perquè les dones poguessin aprendre «elementales nociones de gimnasia» per tal de ser «fuertes y robustas» i de traslladar als seus fills aquests coneixements físics i higiènics.⁶¹⁵

Fins a la dècada de 1920 la invisibilitat de la dona esportista era bastant generalitzada, a excepció de casos testimonials, bàsicament elitistes en esports individuals com el tennis⁶¹⁶ (a partir de 1910 primers torneigs en el Club de Tennis del Turó), el ciclisme i la natació. A Catalunya, el 1912, un grup de nadadores van fundar un club elitista exclusivament femení, el Femenina Natación Club, que tingué una durada breu segons Navarro (1916).

Altres activitats com l'esquí (primer concurs Internacional de Luges, celebrat a la Molina el 1912, Impulsat pel Centre Excursionista Català), el patinatge (1912, patinadores a la pista Saturn de Barcelona), l'excursionisme (a partir de 1911, primeres competicions femenines a Ribes de Freser, desenvolupades pel Centre Excursionista de Catalunya Barceloní), el primer partit de futbol femení entre els equips del Giralda i el Montserrat (1914) i les regates (el 1918, Copa Victoria Eugenia de Vela Femenina al Port de Barcelona impulsada pel Real Club Marítim) van ser anecdòtiques però molt meritòries per tractar-se dels primers passos.

---

⁶¹⁴ Xavier Torredadella, «Crítica a la bibliografía gimnástica de la educación física publicada en España (1801-1939).», *Anales de Documentación* 16, núm. 1 (2013): 1-21, doi:<http://dx.doi.org/10.6018/analesdoc.16.1.158851>.

⁶¹⁵ Montserrat Cabré i Teresa Oritz, *Sanadoras, matronas y médicas en Europa. S. XII-XX* (Barcelona: Icària, 2001).

⁶¹⁶ Segons Daniel Justribó, estan documentats partits de tennis a Barcelona des del 1903. Daniel Justribó, *Feminitat, Esport i Cultura. Pioneres de l'atletisme català (1921-1938)* (Barcelona: Institut Barcelona Esports, Ajuntament de Barcelona, 2014), 25.

En l'etapa 1920-1939, després de la Primera Guerra Mundial (1914), i sobretot als anys 30, va minvar l'oposició a la pràctica esportiva femenina i el col·lectiu femení va augmentar qualitativament i quantitativament les seves pràctiques, tot i que hi havia veus en contra sustentades en les amenaces cap a la societat i els valors familiars. Aquets anys van ser d'expansió popular de l'esport creant un ric i variat teixit associatiu. Així, com a fites destacades podríem parlar que l'any 1923 la Penya Trabal (futbol i excursionisme) va incloure la dona en els seus estatuts o de la primera participació d'una catalana, Rosa Torres i Buixeda, als Jocs Olímpics de 1924 a París, uns jocs pels quals Barcelona havia mostrat interès per ser candidata. Una altra fita va ser la fundació entre 1928 i 1929 (any de l'Exposició Universal de Barcelona) del Club Femení d'Esports de Barcelona (CFEB), que va ser la primera institució de caire popular exclusivament femenina a l'estat Espanyol, encapçalada per dues mestres, Teresa Torrens i Enriqueta Sèculi. Aquesta entitat catalana, pròxima als ideals republicans, promovia a nivell pràctic i a partir de conferències i articles entre d'altres, el desenvolupament de l'activitat física (amb una oferta variada per competir i gaudir després de la feina, s'hi practicaven diverses modalitats esportives: atletisme, gimnàstica, natació, tennis, esgrima, patinatge, excursionisme, hoquei i bàsquet, en les quals van destacar varies figures). A nivell cultural (disposava de biblioteca pròpia, sala de lectura i rebia una desena de publicacions periòdiques) i pel que fa als aspectes morals (hi havia una barreja d'ideals moderns i tradicionals, de respecte i de responsabilitat per part de les sòcies, però també de desenvolupar fortalesa en la dona de cara principalment a la maternitat). Va ser criticada per molta gent, ja que consideraven que la dona es masculinitzava i que la seva exposició pública era una blasfèmia. D'altra banda també va rebre el suport de mitjans periodístics, entitats, autoritats republicanes i intel·lectuals i esportistes de l'època. Va incrementar durant els seus 10 anys d'existència el nombre de dones practicants i va expandir-se i desplaçar-se tant pel territori català, com espanyol i internacional per competir. Les dones de l'època moderna feien passos importants cap al món laboral, l'educació i la cultura física. En aquest context s'elaborà un nou discurs de gènere, la nova dona moderna, culta i instruïda.

L'accés als esports va configurar un aspecte significatiu d'aquest nou model d'emancipació femenina, forçant una nova redefinició de feminitat.⁶¹⁷

La Segona República (1931) va esdevenir un signe de conquestes socials, fruit de l'alliberament i progrés de les classes populars urbanes, de les quals fores especialment significatives les millores per a les dones. S'aconseguí el sufragi femení, la legalització del divorci i també l'avortament (a Catalunya) que van transcórrer paral·lelament amb l'expansió de l'esport. La pràctica dels esports per part de les dones catalanes va ser objecte de nombrosos articles i debats a la premsa diària, tant l'especialitzada com la general. Ho exemplificarem amb un representatiu paràgraf de la Rambla:

Ahir eren les primeres juntes, la primera lluita a l'estadi, els primers articles. Avui són ja els primers actes públics, la primera demanda de justícia, la primera brillant intervenció en l'estatut de Catalunya. Demà amb un vot efectiu, amb un ample dret reconegut, amb una cultura neta i eficient, la dona entrarà – sense violència i sense limitacions – en la vida civil.⁶¹⁸

Com a signe destacat trobem que l'any 1934 Anna Maria Martínez es va convertir en la primera dona a la junta directiva del Futbol Club Barcelona. Aquest fet demostrava la progressiva incorporació de la dona a l'esport, i en aquest cas, als equips directius.

A Catalunya el moviment d'esport popular tenia com a tret d'identitat que defensava l'esport femení. Aquesta defensa era també un element de reivindicació per desenvolupar una societat més lliure, on l'esport havia de ser per a tothom. Això queda manifestat a nivell Internacional en l'Organització de l'Olimpíada Popular de Barcelona el 1936, com a contrapunt als Jocs Olímpics d'ideologia nazi de Berlín. Malauradament no es van portar a terme a causa de l'esclat de la Guerra Civil espanyola, només cinc anys després de l'inici de la República, que va frenar el despertar esportiu i va suposar un retrocés en tots els aspectes.

---

⁶¹⁷ Mary Nash, *Les dones fan esport* (Barcelona: Institut català de la Dona, Generalitat de Catalunya, 1992), 10.

⁶¹⁸ Neus Real, *Dona i esport a la Catalunya dels anys trenta* (Esplugues de Llobregat: Consell Català de l'Esport, 2009), 13.

En l'etapa corresponent a la ruptura franquista (1939-1975), l'esclat de la Guerra Civil i la implantació de la dictadura van anul·lar completament la dinàmica anterior de popularització de l'esport i de progressiva incorporació femenina en la pràctica esportiva que explicarem en el proper apartat.

La quarta etapa (1975-2000) suposà una veritable expansió en els terrenys social, cultural i esportiu. Poc després de la mort de Franco, tingueren lloc les primeres mobilitzacions en relació a la lluita per la igualtat de gènere a Catalunya. Aquestes coincidiren amb l'any internacional de la dona, escollit per les Nacions Unides (1975). Els actes organitzats per la Sección Femenina, que donava els seus últims passos, tingueren com a resposta la celebració al maig de 1976 de les Jornades Catalanes de la Dona, que van ser el tret de sortida a les reivindicacions clandestines dels grups de dones i feministes. Aquests grups durant el franquisme havien treballat amb grans dificultats i juntament amb les jornades de «Liberación de la mujer de Madrid marcaron el período de expansión del movimiento feminista»⁶¹⁹ que a curt termini aspirava a assolir una societat democràtica i més justa.

Pel que fa a l'esport, l'any 1977 es va dissoldre la Sección Femenina i les institucions esportives passaren a ocupar-se de l'esport, que va començar adreçar-se a «sectors socials en què havia tingut escassa presència, com les dones, o posteriorment la gent gran»⁶²⁰.

Amb la Constitució de 1978 la societat es va democratitzar i el discurs de gènere va començar a prendre rellevància en tots els àmbits públics, entre els quals l'esport i el lleure, essent essencial per construir una societat més igualitària.

Amb els guanys assolits legalment, la presència femenina en el «treball remunerat, l'augment de la participació en la política i el creixement de la incorporació a l'educació secundària i universitària (...) possibiliten el seu accés a un tipus de pràctica esportiva tradicionalment masculinitzada»⁶²¹. Així entre els anys 70 i 80 el protagonisme femení en l'àmbit esportiu fou un fet

---

⁶¹⁹ Pilar Folguera, «De la transición política a la paridad», en *El feminismo en España. Dos siglos de historia*, ed. Pilar Folguera (Madrid: Editorial Pablo Iglesias, 2007), 168.

⁶²⁰ Carles Santacana, «Una interpretació de l'esport a Catalunya», *Lluc* 835-836 (2003): 35.

⁶²¹ Xavier Pujadas, «La recuperació de la dignitat. Dones, esport i democratització a Barcelona (1975-1992)», *Quadern Dones i Esport* (2011): 7-8.

destacable i propicià una visibilitat en aquest àmbit que no s'havia donat fins al moment, essent un element clau per a la lluita per la igualtat i per la llibertat femenina.

Dins d'aquesta etapa, la carta internacional de l'educació física i l'esport de la UNESCO (1978) i les iniciatives de promoció esportiva encetades als anys setanta, van fructificar als anys 80, prenent un paper rellevant l'esport per a tothom que «tot i tractar-se d'una concepció relativament novella a Catalunya, arrelà ràpidament en el teixit associatiu barceloní (i català) durant la transició democràtica»⁶²². Cal destacar la realització d'esdeveniments esportius populars en l'espai urbà com les curses del pedal, les diades naturistes, les curses del Corte Inglés i la Jean Bouin,⁶²³ que juntament amb un creixent hàbit esportiu, la creació d'escoles d'iniciació esportives i la participació de clubs, associacions, entitats i ajuntaments, van convertir la pràctica esportiva en un fenomen cada cop més estès.

D'altra banda, l'augment significatiu d'instal·lacions esportives, coincidint amb els Jocs Olímpics de 1992 a Barcelona, van facilitar la pràctica esportiva a la població. La incidència en l'esport escolar a partir de la Llei General d'Ordenació del Sistema Educatiu (LOGSE) de 1990 va posar l'èmfasi en el foment de la coeducació, és a dir, en l'educació conjunta de nens i nenes per promoure una educació potenciadora de la igualtat real d'oportunitats i l'eliminació de tota discriminació per raó de sexe. Malgrat que la igualtat era legal, es segueix treballant per fer-la real; així, trobem que s'adoptà el model esportiu masculí i que es pogueren constatar grans diferències tant quantitatives, de participació, com qualitatives, referents a les preferències esportives segons el sexe.

Pel que fa a la promoció esportiva hi hagué molts plans de participació de nens i nenes en l'esport. A Catalunya destacaríem el Pla Català de l'Esport Escolar, que es dugué a terme entre el 2004 i el 2011. El pla pretenia incrementar la participació dels nens/es i joves en activitats físiques i esportives en horari

---

⁶²² Sixte Abadía Naudí, «Esport i democratització en un període de canvi: evolució del fenomen esportiu a Barcelona durant la transició democràtica (1975-1982)» (tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2007), 343.

⁶²³ *Ibíd.*, 171-174.

extraescolar, en el propi centre escolar, per millorar els hàbits saludables i l'educació en valors.

Un altre punt on hem de posar la mirada és en l'evolució en la participació esportiva femenina. Així, a principis de la dècada dels 90, el 29% de les dones practicaven esports, enfront del 50% dels homes (això és significatiu si ho comparem amb els percentatges de 10% i 18% respectivament pel que fa als anys 70). A més, la creixent professionalització de les esportistes d'elit és un fenomen actual que serveix com a model per a la generalització de la pràctica de l'esport femení.⁶²⁴

Actualment la presència de les dones en el món de l'esport professional i d'alta competició té el mateix grau d'exigència que el dels homes, però la seva presència en els mitjans de comunicació és encara escassa, per destacar-ne els èxits (si llegim les notícies d'un diari esportiu concret, veiem que la presència de dones és molt inferior a la masculina i que apareixen quan les seves conquestes esportives són significatives, com per exemple el cas de les nadadores de natació sincronitzada que apareixen durant els Jocs Olímpics, mundials o Europeus) o en situacions discriminatòries o anecdòtiques (com per exemple les imatges de dones lleugeres de roba als diaris esportius o a les pàgines webs d'aquests).

Pel que fa a la popularització i pràctica de l'esport és cada cop més generalitzada, essent una pràctica habitual entre persones de totes les edats. Cal destacar en aquest sentit l'ús de les instal·lacions a l'aire lliure, i el creixent nombre de pràctiques esportives.

La xarxa de clubs, entitats i associacions tant públiques com privades per practicar esport és immensa. Es troben noves pràctiques que diversifiquen el panorama esportiu, amb esports per a l'oci, el benestar, la salut, l'emoció, l'aventura, el rendiment i la competició.

El pla de polítiques de la Generalitat de Catalunya té diferents àmbits i iniciatives per fomentar l'esport femení, per l'accés de les dones als càrrecs públics esportius,⁶²⁵ a les direccions i gestions de les institucions, per donar-los

---

⁶²⁴ Nash, *Les dones fan esport*, 17.

⁶²⁵ Marta Moragas Rovira, «Les dones que presideixen els clubs esportius a Catalunya. Factors que incideixen en l'accés i en l'exercici del càrrec, i estil de lideratge.» (tesi doctoral, Universitat Ramon Llull, 2014).

visibilitat, etc. Així voldríem destacar que una dona, Anna Pruna, ocupava la Secretaria General de l'Esport de la Generalitat de Catalunya (2006-2011), essent la primera dona que ha dirigit la política esportiva de la Generalitat; fou succeïda en el càrrec per Ivan Tibau, actual Secretari General de l'Esport.

El paper de les dones catalanes al llarg del segle XX en el món esportiu ha anat superant obstacles i guanyant terreny per la democratització i la igualtat de gènere, tot aportant un paper destacat en l'avantguarda de la pràctica esportiva a l'Estat espanyol.

5.2 Dones i esport a Catalunya durant la dictadura

Els efectes de la Guerra Civil espanyola sobre la societat catalana, l'esport i concretament sobre l'esport femení foren irreparables. Aquests efectes trencaren tota la dinàmica expansiva i democràtica viscuda en l'etapa republicana i imposaren una dictadura que tingué conseqüències per a tota la societat catalana.

L'esport va passar a mans del partit únic, la Falange Española Tradicionalista y de las JONS, com hem vist en el capítol 1, i fou utilitzat pel règim com a mitjà per propagar les seves directrius i com a instrument de control social.

L'esport català visqué una sèrie de pèrdues que tingueren a veure amb el desmantellament de la rica xarxa associativa i federativa, els canvis en el calendari propi de competicions, la independència que passà a ser dependència respecte al poder polític i el trencament amb el progressiu impuls a la participació popular i a la difusió de l'esport com a eina instructiva i regeneradora.⁶²⁶

La rigidesa del règim fou especialment dura durant les primeres etapes, en les que la transformació de «la pràctica esportiva i de l'educació física femenines va tenir profundes implicacions socials i culturals (...) i naturalment influí en l'educació de la generació posterior»⁶²⁷.

Aquesta rigidesa va tenir lloc en la repressió de moltes esportistes i dirigents, que exemplifiquem amb alguns dels casos existents, com el de les atletes

---

⁶²⁶ Xavier Pujadas i Carles Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975)*. Vol.2 (Barcelona: Columna i Diputació de Barcelona, 1995).

⁶²⁷ Xavier Pujadas, «D'un blau intens: les dones esportives sota la dictadura franquista.», *Quadern Dones i Esport* 4 (2010): 5.

Marina Ginestà (coneguda per una fotografia amb un fusell al terrat de l'hotel Colón de Barcelona), Victòria Pujolar (integrant de la Joventut Socialista Unificada) i l'Aminda Valls, del Club Femení i d'Esports que havia estat integrada al comitè organitzador de l'Olimpíada Popular de Barcelona (1936). De la mateixa manera, moltes institucions hagueren de matisar les seves proclames, canviar de nom o fins i tot van desaparèixer, com és el cas del mateix Club Femení i d'Esports que després del parèntesi de la Guerra Civil no reprengué les seves activitats.⁶²⁸ D'altres institucions com l'Institut Escola,⁶²⁹ d'on havien sorgit moltes atletes catalanes, fou clausurat el 1939. Maria Aurèlia Capmany l'any 1982 a la seva novel·la *Lo color més blau* escrigué:

A nosaltres la gent de l'Institut (Escola) ens van preparar per a un món que no existia. Ens van preparar per a un món civilitzat, ple de matisos, apte per assumir totes les possibilitats de l'ésser humà i, de sobte, vam ingressar en un camp de concentració ple de prohibicions i de tabús i de paraules màgiques.⁶³⁰

D'altra banda, en un context imbuït de valors militars i falangistes es va imposar una cultura esportiva i educativa d'arrel discriminatòria entre sexes. A partir dels plantejaments mèdics, religiosos i polítics⁶³¹ que defensaven una suposada inferioritat femenina, es va bastir un model de dona que havia de ser esposa i mare, essent la maternitat la seva veritable missió, fent un ús restrictiu de l'activitat física i esportiva.

Les activitats físiques i esportives havien de ser adequades *des del punt de vista moral i tècnic* «salvaguardant la maternitat com a objectiu essencial i els

---

⁶²⁸ Neus Real, *El Club Femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural* (Barcelona: Publicacions de L'Abadia de Montserrat, 1998), 21.

⁶²⁹ Es pot llegir l'interessant article sobre el professor i campió d'atletisme, Jaume Àngel al diari *La Publicitat*, que fou un diari català que es va editar a Barcelona entre 1922 i 1939.

Martín.«La magna obra esportiva de l'Institut-Escola. Jaume Àngel forjador d'atletes», *La Publicitat*, 9 de febrer de 1936, 8.

⁶³⁰ Maria Aurèlia Capmany, «Lo color més blau», en *Obra Completa 3* (Barcelona: Columna, 1995), 11.

⁶³¹ Juan Carlos Manrique et al., «Factores que determinaron una educación física y deportiva de género durante el franquismo», *Apunts. Educación Física y Deportes* 98 (2009): 5-14.

estereotips de fragilitat, feminitat i delicadesa que hom atribuïa a la dona»⁶³². Aquest fet va comportar que durant les dècades de 1940 i 1950 s'escollissin uns esports aptes per a la naturalesa femenina, com foren la gimnàstica, la dansa, l'esquí, la natació, l'hoquei sobre herba, el bàsquet i l'handbol.⁶³³ També s'acceptaren el tennis i el muntanyisme, mentre que se'n van prohibir d'altres de més contacte o considerats extenuants⁶³⁴ com la boxa, certes proves ciclistes i certes proves d'atletisme perquè es consideraven poc femenines.⁶³⁵ De fet l'atletisme estigué exclòs dels esports de la Sección Femenina fins al 1961 (Veure els esports femenins durant el franquisme a l'Annex digital N i en el capítol 4).

Pel que fa als plantejaments religiosos, la moral catòlica impregnava l'educació física i esportiva com a facilitadora de la missió assignada a la dona i no pas per a l'oci ni el gaudi personal en una visió tradicional i patriarcal. Des de la Sección Femenina es va incidir a vigilar el vestuari que havia de transmetre valors morals i religiosos vinculats a la decència i al bon comportament en la pràctica esportiva i més enllà d'aquesta.⁶³⁶

Finalment, des d'un punt de vista polític, l'educació física i l'esport estaven imbuïts de continguts nacionalistes i patriòtics, així «el missatge falangista d'una Espanya unida i victoriosa davant les temptacions dels particularismes es transmetia també a través d'actes i exhibicions gimnàstiques públiques, així com en la quotidianitat de les aules i els patis de les escoles»⁶³⁷.

Molt llargs i durs foren els anys de postguerra, fins que a partir de la dècada de 1960 tingueren lloc alguns canvis significatius que van anar acompanyats d'unes millors condicions econòmiques, d'obertura social i jurídiques, com ara

---

⁶³² Pujadas, «D'un blau intens: les dones esportives sota la dictadura franquista.», 8.

⁶³³ Luis Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo* (Madrid: Asociación Nueva Andadura, 1993), 178.

⁶³⁴ Pujadas, «D'un blau intens: les dones esportives sota la dictadura franquista.», 8.

⁶³⁵ Núria Puig, «El deporte y los estereotipos femeninos», *Revista de Occidente* 62-3 (1986): 71-84; Teresa Rabazas, «La educación física del Magisterio femenino en el Franquismo.», *Revista Complutense de Educación* 11, núm. 2 (2000): 167-168; María Luisa Zagalaz, *La Educación física femenina en España* (Jaén: Universidad de Jaén. Servicio de Publicaciones, 1998).

⁶³⁶ Es pot consultar tot allò relatiu al vestuari esportiu femení en l'apartat *La necessitat d'un vestuari decent i decorós* d'aquesta mateixa tesi.

⁶³⁷ Pujadas, «D'un blau intens: les dones esportives sota la dictadura franquista.», 8-9.

l'aprovació de la llei d'Educación Física y Deportes (1961) i els canvis generacionals al capdavant de la Delegación Nacional de Deportes. Es varen anar guanyant espais de participació pública esportiva de la dona sobretot inicialment a la ciutat de Barcelona, donada la seva tradició esportiva i associativa, alhora que les directrius del règim s'anaven afeblint. Fou en aquest moment que trobem la participació de les primeres esportistes catalanes en els Jocs de Roma de 1960. En aquesta dècada les dones destacaven en esgrima, voleibol, atletisme, bàsquet i natació. Amb la mort del dictador i l'inici de la transició democràtica, el debat de gènere entrà en escena i a nivell esportiu les dones començaren a recuperar lentament un terreny que s'havia perdut amb la llarga dictadura. Es posava la mirada en la igualtat d'oportunitats i a trencar els estereotips de gènere vinculats a l'esport: la dona encara havia de superar obstacles.

La pràctica femenina durant els anys 70 es va ampliar a disciplines fins llavors masculines, com el futbol, l'alpinisme i l'esquí. Aquesta pràctica encara era quantitativament pobra, però prou significativa. Des de llavors ha anat creixent considerablement fins al 24,20% de dones que practiquen com a mínim un esport, segons dades del 2010.⁶³⁸

5.3 Els esports del Movimiento i la Sección Femenina

Amb la victòria a la guerra civil, les autoritats franquistes van dissenyar una estructura organitzativa on l'esport estava subordinat a la Secretaría General del Movimiento i a la Falange Tradicionalista y de las JONS.

L'esport femení de la falange passava per la Sección Femenina, pel Sindicat Espanyol Universitari (SEU), que abraçava l'esport femení universitari, i per l'obra sindical *Educación y Descanso*, que aglutinava l'esport femení de les empreses.

La pràctica esportiva estigué condicionada pel discurs del franquisme, la Sección Femenina (d'ara endavant, SF) fou l'encarregada «d'inculcar la disciplina i d'enfortir la moral, mai com a una forma de potenciar totes les

---

⁶³⁸ Dada obtinguda a l'observatori català de l'esport sobre el nivell de participació esportiva de la població femenina entre 16 i 75 anys.

capacitats personals de la dona»⁶³⁹. Les activitats físiques i l'esport de la SF (es disposava d'una professora de gimnàstica a les escoles) tenien com a objectius mantenir la feminitat i contribuir a millorar la funció biològica de la maternitat. Amb aquests objectius es van condicionar les pràctiques adequades per a la dona (com hem vist, principalment foren el bàsquet, l'handbol, el voleibol, l'hoquei, el tennis, l'esquí, la natació i el muntanyisme).

Pel que fa a la universitat, tots els estudiants universitaris estaven integrats en el SEU atès que «la participación en el SEU era inherente a la condición de estudiante»⁶⁴⁰. Els primers campionats del SEU organitzats per la SF es van celebrar ben aviat, el 1939 a Barcelona. En el seu discurs Pilar Primo de Rivera féu referència a l'assoliment de 3 objectius: «la perfección del cuerpo, necesaria para el equilibrio de la persona humana; salud del alma, que necesitaba a su vez de equilibrio como parte de la formación religiosa; espíritu de competitividad que enseña a las mujeres a participar en todas las tareas»⁶⁴¹.

A Catalunya, parlar de l'esport Universitari femení de l'època és fer-ho de l'esport de la Universitat de Barcelona (de la que manquen estudis en referència a l'esport femení universitari del període). Aquesta institució no va disposar de les instal·lacions actuals de la zona universitària fins als anys 1956-57; abans tenia acords amb diferents entitats per practicar diferents esports com la gimnàstica, la natació, el bàsquet, l'handbol i el voleibol.⁶⁴²

Els equips del SEU participaven en els Juegos Universitarios Nacionales, «que eran la culminación de la serie de torneos que a distintos niveles se celebraban en las universidades»⁶⁴³ i també realitzaven encontres internacionals com el que va disputar el SEU de Barcelona contra el Club Universitario Torino,

---

⁶³⁹ Puig, «El proceso de incorporación al deporte por parte de la mujer española (1939-1985).», 85.

⁶⁴⁰ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 114.

⁶⁴¹ *Ibíd.*, 115.

⁶⁴² Agraixo les dades sobre els esports practicats pel SEU femení i sobre els anys d'ús de les instal·lacions que m'ha aportat la professora de la Universitat Ramon Llull Raquel Mirabet, procedents de la seva recerca a l'arxiu històric de la Universitat de Barcelona i que estan pendents de publicar en un futur article.

⁶⁴³ Miguel A. Ruiz, *El sindicato español Universitario (SEU) 1939-1965. La socialización política de la juventud universitaria en el franquismo* (Siglo XXI de España Editores, 1998), 475.

campiones universitàries d'Itàlia.⁶⁴⁴ Pel que fa als jocs Universitaris, l'any 1961 van tenir lloc els IX Juegos Universitarios Nacionales, els equips femenins de la Facultat de Ciències, Farmàcia i el CM Virgen Inmaculada, tots ells de Barcelona, obtingueren respectivament el primer lloc en bàsquet, el segon en handbol i aquesta mateixa posició en voleibol,⁶⁴⁵ cosa que demostra la vitalitat existent de l'esport femení universitari català.

A partir de l'obra de *Educación y Descanso* (EyD), que fou creada el 1940, la SF pretenia assolir una «fuerte implantación del deporte entre las trabajadoras y trataba de captar deportistas e instructores de la Sección Femenina; su meta no era formativa sino competitiva»⁶⁴⁶. A les fàbriques es van formar molts equips femenins, bàsicament les noies més joves s'hi apuntaven i podien combinar el lleure amb la feina, tot disposant de millor instal·lacions que les que disposava la Secció Femenina.⁶⁴⁷ Aquests equips estaven sota el control de les empreses i havien de seguir les indicacions que la Sección Femenina els donava, sobretot respecte al vestuari. En aquests campionats d'empreses, les components havien de ser treballadores de la fàbrica, però no es devia complir, ja que segons Giró «crec que fórem les úniques que vam jugar respectant aquesta norma»⁶⁴⁸. EyD també disposava d'una secció de neu i muntanyisme amb l'objectiu de fer més «asequible este deporte a todas las clases»⁶⁴⁹. Finalment cal destacar les exhibicions gimnàstiques que tenien lloc el dia del treball.

Conclourem aquest apartat amb les paraules d'una entrevistada, jugadora de bàsquet, que ens parla de l'esport de la Sección Femenina i de l'esport federat, dels quals comenta:

---

⁶⁴⁴ «El S.E.U. de Barcelona ganó por 28 a 22 al C.U.S. de Torino en baloncesto», *El Mundo Deportivo*, 14 de juliol de 1948, 1-2.

⁶⁴⁵ N. Pina, «Balance de los IX Juegos Universitarios Nacionales», *El Mundo Deportivo*, 26 d'abril de 1961, 7.

⁶⁴⁶ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*, 174.

⁶⁴⁷ El patrimoni de l'obra sindical EyD fou traspassat a la Generalitat per la seva administració el desembre de 1980. Constava de set residències, una ciutat residencial situada a Tarragona, un càmping, dues instal·lacions esportives, nou locals, vàries oficines, terrenys i altres immobles com el telesquí i el telecadira de Núria.

⁶⁴⁸ Giró, *Recordant*, 59.

⁶⁴⁹ «Educación y Descanso y los deportes de nieve», *El Mundo Deportivo*, 28 de desembre de 1949, 4.

Era complicat primer perquè hi havia un monopoli de la Secció Femenina que el poc esport que practicàvem el monopolitzava molt la Secció Femenina. Era molt polític aquest tema (...) ⁶⁵⁰. Elles eren les que manaven sobre tot l'esport femení, l'esport femení sempre s'ha dit que la Secció Femenina el va dinamitzar perquè no sé, no sé cuantos, el que jo penso que el que va fer va ser tiranitzar-lo, és a dir fer-lo a su medida, entens?, tu jugaràs a esport, però portaràs unes faldilletes i uns pololos d'aquests que eren súper incòmodes i per tant la gent com nosaltres que ja érem de clubs que no teníem res que veure amb Secció Femenina pues vam anar trencar en el gel amb aquest aspecte. Picadero, nosaltres, Barcino, que sé jo... ⁶⁵¹.

5.4 Els esports federats i els clubs

L'esport ocupa un lloc rellevant a les societats modernes. En el cas femení, el camí que han hagut de vèncer les dones fins a la seva integració ha estat ple d'obstacles «sobre todo en las estructuras del deporte federado y de competición» ⁶⁵². En el període que hem estudiat, el franquisme, l'esport no podia allunyar les dones de la seva funció principal com a mares i esposes. L'existència de clubs i associacions femenines en el període republicà es va veure frenat per l'omnipresència i domini absolut de la Sección Femenina, que es va fer càrrec del desenvolupament esportiu fins a la seva desaparició l'any 1977. Els objectius d'aquesta institució eren tants, que difícilment els va poder abastar tots, i molts clubs catalans i esportistes van poder competir a nivell nacional; l'obertura de fronteres estava molt limitada i els èxits esportius internacionals durant aquest període foren inexistents, més enllà d'algun partit anecdòtic.

En aquest apartat parlarem dels principals esports realitzats per la mostra de dones estudiades, així com de les principals competicions i els clubs esportius.

---

⁶⁵⁰ Entrevista realitzada a Pepa Soler, el 12 de maig de 2011, ex-jugadora de bàsquet, realitzada per l'autora i que podem trobar en els annexos d'aquesta tesi (fragment 25 P.).

⁶⁵¹ *Ibíd.*, fragment 55P.

⁶⁵² Susanna Soler i Núria Puig, «Mujer y deporte en España: estado de la cuestión y propuesta interpretativa», *Apunts de Educació Física y deportes* 76 (2004): 71.

5.4.1 L'atletisme femení a Catalunya

L'atletisme femení català gaudia d'un veritable bon estat de salut en el període republicà, fins a l'inici de la Guerra Civil.⁶⁵³ La victòria falangista féu trontollar aquesta vitalitat perquè, com sabem, aquest esport fou considerat no apte per a les condicions femenines, que corrien el perill de masculinitzar-se, i com a conseqüència van desaparèixer les proves femenines de les competicions federatives.

D'altra banda, malgrat que la represa de l'atletisme femení no fou plena fins a la dècada de 1960, algunes celebracions tingueren lloc entre 1941 i 1953 a la ciutat de Barcelona.⁶⁵⁴ Aquests esdeveniments es dugueren a terme tot i les dificultats existents per realitzar un esport per part del règim, però en cap cas no tingueren la continuïtat ni l'èxit de preguerra. D'aquests anys en destaquem la celebració d'un festival mixt d'atletisme a Montjuïc, l'octubre de 1941⁶⁵⁵ i la introducció per part de la Federació Catalana d'Atletisme de les proves femenines en els campionats generals de Catalunya en el bienni 1947-48, que fou una espècie d'insurrecció a l'actitud retrògrada de la Sección Femenina. L'any 1947 en categoria femenina va vèncer el Club Deportivo Hispano Francés que comptava amb dues atletes: la senyoreta (en un ús discriminatori del llenguatge per part de la premsa de l'època) Denise Huet, guanyadora de les curses de velocitat (60, 100 metres llisos) i llançament de pes, i Maria del Carme Ribé, campiona en longitud i alçada. D'altra banda, les tanques i el llançament de disc van ser guanyats per Felipa Español. L'atleta del CD Júpiter Rosa Soley va guanyar el llançament de javelina i Maria Víctor (RCD Espanyol), va vèncer en els 200 metres llisos, establint un rècord d'Espanya. El darrer club que va participar fou el Gimnàstic Barcelonès. En la crònica al diari esportiu Mundo Deportivo, Gerardo García, comentà:

Lo de ayer era volver a poner en marcha lo que tantos años había estado paralizado. No es de extrañar que alguna de las participantes carecieran de

---

⁶⁵³ Veure el buidat d'atletes catalanes a Justribó, *Feminitat, Esport i Cultura. Pioneres de l'atletisme català (1921-1938)*.

⁶⁵⁴ Xavier Pujadas, «El premi Jean Bouin i la incorporació de la dona a l'atletisme durant la dictadura (1947-1975)», *Quadern Dones i Esport* 6 (2012): 5-11.

⁶⁵⁵ Xavier Pujadas i Carles Santacana, *Història de l'atletisme a Catalunya* (Barcelona: Federació Catalana d'Atletisme, 2012).

conocimientos técnicos, de la especialidad en la que se presentaron. Ahora, sólo falta continuar esta labor emprendida, ofreciendo ocasiones a estas noveles atletas, en forma de competiciones y no habrá de pasar mucho tiempo en que nuevas marcas venguen a reemplazar a éstas que ya van teniendo herrumbre de tan viejas.⁶⁵⁶

L'any 1948 algunes atletes repetiren, com Denise Huet, que es va proclamar campiona en quatre proves. També va destacar l'atleta del CD Júpiter Ana María Arcusa, aconseguint els títols de javelina, discs i longitud. Rosa Maria Piñol va vèncer en alçada i Maria Portolés en cent metres tanques. En la crònica del Mundo Deportivo es deia, «solamente tres clubs, Hispano Francés, Júpiter y Gimnástico Barcelonés, tuvieron representantes en los Campeonatos femeninos. Nuestros clubs deben apoyar sus secciones femeninas si queremos que llegue a desarrollarse el atletismo entre la mujer»⁶⁵⁷.

Tot i aquestes dues primeres edicions consecutives i els intents per fer renéixer l'atletisme femení català, el 1949 ja no es van celebrar aquests campionats femenins.⁶⁵⁸ Tot i que segons Pujadas i Santacana per a algunes proves es van continuar celebrant competicions de 1947 a 1951.⁶⁵⁹

En aquestes condicions tan adverses per a la pràctica de l'atletisme femení, una altra prova urbana i de caire popular féu renéixer l'esperança d'un tímid ressorgiment. Ens referim a la cursa Jean Bouin de 1947, que tingué presència femenina en un recorregut de 500 metres, adaptat a les característiques femenines considerades òptimes a l'època, per no perjudicar els estereotips de fragilitat femenina.⁶⁶⁰ Hi participaren una vintena d'atletes representant al RCD Espanyol, el CD Hispano francès, la UGD Badalona i el Club Gimnàstic Barcelonès. En les 4 primeres edicions i la de 1952 va guanyar l'atleta

---

⁶⁵⁶ G. García, «Finalizan los campeonatos regionales», *El Mundo Deportivo*, 7 de juliol de 1947, 2.

⁶⁵⁷ «Destacadas actuaciones de Huet y Arcusa en los campeonatos de Cataluña femeninos», *El Mundo Deportivo*, 27 de juny de 1948, 1.

⁶⁵⁸ Maria Lluïsa Berasategui, «María del Carmen Ribé. Del deporte a la biblioteca, de la biblioteca al deporte», *Apunts de Educación Física y deportes* 63 (2001): 105-107.

⁶⁵⁹ Pujadas i Santacana, *Història de l'atletisme a Catalunya*, 131.

⁶⁶⁰ Pujadas, «El premi Jean Bouin i la incorporació de la dona a l'atletisme durant la dictadura (1947-1975).»

espanyolista Maria Víctor, que també fou campiona d'Espanya de cros entre 1947 i 1949.

La Jean Bouin es va celebrar fins a l'any 1953, quan es va interrompre durant una dècada perquè la moral catòlica de l'època no veia amb bons ulls una dona exercitant-se i exhibint-se en calça curta en la via pública. De fet, l'atletisme femení durant el franquisme fou un reflex de la situació que visqueren les dones amb l'adveniment de la dictadura, una situació que les atansava a la llar i les exclouïa de l'esport competitiu. Per a les atletes catalanes que ja havien practicat l'atletisme durant la República, la guerra representà un tomb inesperat i els posà moltes dificultats per seguir practicant l'atletisme, tot i els tímids intents per fer-lo ressorgir.

L'aperturisme del règim i la seva tímida renovació també van ser remarcables en l'àmbit esportiu, el qual influenciaren. La Federación Española de Atletismo, amb la mirada posada en la normalitzada marxa internacional d'aquest esport, el 1955 va recomanar la represa de les activitats d'atletisme i un any després ho féu la mateixa Federació Catalana. Fruit d'aquestes demandes, «tres atletes manresanes van córrer en una prova de 400 metres»⁶⁶¹.

Als volts de la dècada de 1960, amb algunes proves tals com el pentatló femení, primer Trofeu Sirvent organitzat pel Club esportiu Hispano Francès, es destinava: «a todas las deportistas barcelonesas con lo que se dará la oportunidad de iniciarse en el atletismo a todas aquellas jovencitas que lo deseen. Las pruebas a efectuar serán: disco, 100 metros, altura, peso y longitud».⁶⁶² Aquesta competició fou guanyada per l'atleta del Liceu Francès Maruja Cabal, seguida per les atletes de l'Hispano-Francès María Teresa Baylina i Carmen de Jesús. Segons la premsa, era una mostra:

(Del) resurgimiento del atletismo femenino (...) prueba de ello los asiduos contactos semanales que se viene celebrando en nuestra Ciudad, concretamente en el estadio Jean Arnaud, bajo la esmerada organización del

---

⁶⁶¹ Pujadas i Santacana, *Història de l'atletisme a Catalunya*, 147.

⁶⁶² «Pentathlon femenina I Trofeo Sirvent», *El Mundo Deportivo*, 28 de novembre de 1959, 4.

Club Deportivo Hispano Francés que a través de las diversas pruebas atléticas ha abierto sus puertas a todas las féminas barcelonesas.⁶⁶³

Aquestes competicions mostren l'interès per una nova represa de les competicions que té lloc l'any 1961, quan es va començar a rehabilitar d'una manera lenta i progressiva l'atletisme femení català, de fet dos anys després, l'any 1963 es van tornar a celebrar els campionats d'Espanya femenins després de molts anys de penúries i desconsideracions cap a les dones atletes. A partir d'aquell moment encara havia de passar més d'una dècada perquè aparegués la primera figura internacional, després de les conegudes atletes republicanes, que va ser Carme Valero, campiona del món de cros el 1976 i 1977.

5.4.2 El bàsquet femení a Catalunya

Els inicis del bàsquet femení a Espanya tenen lloc a Catalunya seguint l'estela del bàsquet masculí, que s'havia introduït a les nostres contrades en l'àmbit escolar durant la primera quinzena del principis del segle vint. El primer club masculí de l'estat espanyol de bàsquet fou el Laietà Basket Club⁶⁶⁴, i el Club femení d'Esport s'erigeix com el primer equip femení de bàsquet. El primer encontre no tardà a disputar-se, «el desembre de 1928 entre la Federació Universitària Escolar, catalanes, i el Reial Madrid»⁶⁶⁵. El 1929 coincidint amb l'Exposició Universal de Barcelona⁶⁶⁶ tenen lloc les primers cites amistoses entre una representació catalana del Gimnasi Tiberghien i unes escoles franceses que feren una estada de 12 partits.⁶⁶⁷ Les competicions més destacades foren la copa Exposició i la copa Federació, que tingueren un ampli

---

⁶⁶³ «Maruja Cabal, ganadora del pentathlon femenino Trofeo Sirvent, organizada por el Club Deportivo Hispano Francés», *El Mundo Deportivo*, 4 de desembre de 1959, 2.

⁶⁶⁴ Javier Olivera, «La evolución histórica», *Apunts de Educació Física y deportes* 7-8 (1987): 79.

⁶⁶⁵ Jordi Pérez, «Perquè les dones també hi juguen», en *Basquetmania*, ed. Eliseu Climent (València: El Grill, 1991), 105.

⁶⁶⁶ Antonio S. Almeida i Miguel Ángel Betancor, «Orígenes histórico-educativos del baloncesto», *Vegeta* 5 (2000): 271.

⁶⁶⁷ Pérez, «Perquè les dones també hi juguen», 105-106.

ressò en la premsa.⁶⁶⁸ Les guanyadores solien ser les jugadores del Club Femení i d'Esports, club pioner d'aquesta especialitat esportiva. D'altra banda també es va engegar el campionat de Catalunya femení, que malgrat que es disputava des de 1933, no aconseguí l'oficialitat fins al 1936.

El bàsquet femení vivia una etapa d'expansió durant la qual es crearen diferents entitats: «CN Reus, CS Tàrraga, CE Lleida, Calella, UE Sants, FC Martinenc, CD García, Laietà CD, Atlas Club, Penya Avant, FC Barcelona o UE de Vilassar»⁶⁶⁹. La guerra va frenar aquest impuls, tot i que durant l'any 1937 es va seguir disputant, oficiosament, el campionat femení català.

Durant els anys 40, amb la guerra finalitzada, els intents de tornar a la normalitat passaren per canvis importants: les noies hagueren de substituir els pantalonets curts per unes faldilles i s'organitzà un partit entre les seleccions de Madrid i Barcelona en què les seleccions catalanes van vèncer en ambdós casos. Segons Giró, «en principi es deia que aquestes confrontacions es farien anuals, però, amb aquests primers resultats tan negatius pels madrilenys ja no se'n van celebrar cap més»⁶⁷⁰.

En aquest moment el bàsquet femení català tornà a agafar força en tota la geografia catalana amb clubs com el RCD Espanyol, el CD Hispano-Francés, el Grup Cottet de Barcelona, el CB Cornellà, els equips de Sección Femenina que competien federats i els de Educación y Descanso entre d'altres.

El 1941 es va reprendre novament el campionat català amb victòries del CE Laietà en la segona edició (1941), del FC Barcelona l'any 1942 i del RCD Espanyol l'any 1943. Va tornar aturar-se de nou entre 1944 i 1952, tot i que es

---

⁶⁶⁸ «El Torneo Femenino Basket-ball Copa Exposición», *El Mundo Deportivo*, 20 de juny de 1930, 2.

«La final del Torneo femenino y el match internacional F.A. Mulhouse-Selección catalana», *El Mundo Deportivo*, 10 de juliol de 1930, 4.

«Basketball. En la final del Torneo femenino, Copa Exposición, los equipos A y B, del Club Femení, empataron a nueve puntos», *El Mundo Deportivo*, 14 de juliol de 1930, 8.

«Basketball. El viernes en Montjuich se jugó la final del Torneo Femenino», *El Mundo Deportivo*, 27 de juliol de 1930, 4.

⁶⁶⁹ Xavier Torredadella i Jordi Ticó, «Notas para la historia del centenario del baloncesto español. Un deporte escolar y popular para ambos sexos (1897-1938)», *e-balonmano.com: Revista de Ciencias del Deporte* 10, núm. 3 (2014): 192.

⁶⁷⁰ Giró, *Recordant*, 59.

celebraren campionats com la Copa del Generalísimo de 1945.⁶⁷¹ Posteriorment, des del 1953 fins als anys 60, es va seguir jugant el campionat de Catalunya, amb victòries del Picadero (de 1953 fins al 1959), del CIC Argentona el 1960 i de l'INDO als inicis de la dècada dels seixanta. L'any 1960 la Federació Espanyola va signar un acord amb la Sección Femenina i es portaren a terme diferents accions com la creació d'un Comitè Nacional de Competició Femenina, en el qual hi havia la representació de la Regidora Central d'Educació Física, i posteriorment es crearen comitès provincials integrats per les regidores provincials. Fruit d'aquest acord, els equips de primera categoria de la Secció Femenina van passar a formar part exclusivament dels campionats federatius.⁶⁷² Els campionats nacionals es van celebrar per primera vegada durant la temporada 1942-43. Foren guanyats pel Reial Club Esportiu Espanyol de Barcelona; posteriorment dominaren la competició equips de Madrid, Barcelona i la Corunya.

Malgrat que les dècades dels 50 i 60 no foren molt reeixides quant a títols per als equips de bàsquet catalans, sí que ho foren per al naixement de varis clubs importants, entre ells el Picadero (que fou el primer club espanyol que va participar en la copa d'Europa, l'any 1978). Abans ja tingueren lloc els primers partits internacionals amb victòries catalanes contra la US Metro de París.

En una entrevista el 1961 al *Mundo Deportivo*, Ana Quesada, pionera de Cottet, parla dels millors equips del moment i passats del bàsquet, i diu que en aquell moment l'equip INDO és el gran dominador, que en el passat ho havia estat Cottet i, encara més anteriorment, el CIC d'Argentona i el Picadero. A nivell nacional destaca el Club Medina i en el panorama internacional, el Lion.⁶⁷³

El primer partit oficial de la selecció Espanyola femenina de bàsquet tingué lloc el 19 de juliol de 1963 a Malgrat de Mar contra un combinat suís amb el que van caure derrotades. En les declaracions de les pioneres d'aquella època

---

⁶⁷¹ Suárez, *Crónica de La Sección Femenina y Su Tiempo*, 174.

⁶⁷² Concepción Carbajosa, *Participación deportiva de las mujeres asturianas (1939-1977)* (Oviedo: Universidad de Oviedo, 1999), 96.

⁶⁷³ M.C. Hernández, «Ana María Quesada deja el deporte después de doce años de actividad,» *El Mundo Deportivo*, 31 de desembre de 1961, 6.

queden recollides les següents impressions de les protagonistes:⁶⁷⁴ Mari Paz Gómez, una de les pioneres, afirma que «no éramos profesionales, jugábamos por divertimento, nos teníamos que pagar hasta nuestras zapatillas que es muy cómico pero es verdad». Teresa Vela, una altra integrant, comenta que «en aquella época era difícil, éramos muy pocas la que jugábamos» i Mabel Martínez explica que «había machismo clásico, lo que pasa es que nosotras arroyamos con todo, era el machismo de que si íbamos a ser machotas y yo que sé, incluso las familias»; en definitiva, Pepa Senante ho resumeix dient que «el deporte femenino en aquella época costaba mucho». Malgrat els diferents obstacles, les protagonistes ens mostren l'alegria d'haver fet esport i d'haver tingut amistat i vivències al voltant del bàsquet. A partir d'aquest primer partit oficial de la Selecció Espanyola comença un camí de progressió que va portar el combinat estatal (format per moltes catalanes) a la consecució del subcampionat del món l'any 2014, que sumat amb els múltiples èxits de les categories femenines inferiors, denoten la importància del bàsquet femení català i espanyol.

5.4.3 La natació i el ballet aquàtic a Catalunya

El primer club de natació a Espanya fou el Club Natació Barcelona (1907), posteriorment a Catalunya es crearen el CN Atlètic, el 1913, i el 1916 el CN Sabadell. La Federació Espanyola va néixer el 1920 i set anys després ho va fer la Federació Catalana de Natació (1927), que tingué un fort protagonisme.

A les nostres contrades, des de fa més de 100 anys s'han celebrat proves emblemàtiques de natació, com la Copa Nadal que té lloc des de 1907⁶⁷⁵ amb les úniques excepcions dels anys 1937 i 1938, a causa de la Guerra Civil. La primera participació femenina va tenir lloc el 1928 amb la victòria de María Luisa Vigo, del CN Barcelona. Una de les nadadores més representatives del període, Carme Soriano, del mateix club, és qui més vegades l'ha guanyat.

---

⁶⁷⁴ Es pot consultar el vídeo de les pioneres de 1963 al canal de Youtube, de la Federación Española de Baloncesto, accés el 3 de febrer de 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=IA-1H9WiHZU>

⁶⁷⁵ De fet la primera edició es va celebrar el 19 de gener de 1908 atès que els condicions meteorològiques no la feren possible per Nadal. Vegeu M.A. Santos, «Mañana, otra cita con la historia. La copa de Navidad cumple setenta años», *El Mundo Deportivo*, 24 de desembre de 1979, 28.

D'altres proves que també volem ressenyar són les Copes de Pasqua, les travessies a mar lliure en diferents localitats costeres i la de l'Estany de Banyoles.

En una època en què les competicions internacionals no tenien lloc, les nadadores havien de competir entre elles. Les regions de Catalunya i Canàries tenien una gran rivalitat i exhibien la seva supremacia en els campionats nacionals.

Els campionats de Catalunya absoluts femenins es van començar a celebrar entre els anys vint i trenta, segons la modalitat. Els 50, 100, 200 i 400 metres lliures es van anar celebrant, amb les excepcions de la Guerra Civil i de diferents interrupcions segons la modalitat. La distància dels 800 metres lliures va començar a celebrar-se a partir del 1967 i els 1500 metres lliures, a partir del 2001.

Durant la dècada dels trenta i els inicis dels quaranta hem de tornar a destacar la figura de la pionera en natació de competició, Carme Soriano del Club Natació Barcelona, que tingué èxits en diferents estils i distàncies amb un palmarès nacional envejable. A nivell internacional tingué alguna participació, però la Guerra Civil hi va posar fre, tot just quan havia de participar als jocs Olímpics de Berlín. En finalitzar el conflicte va tornar a nedar fins l'any 1942, quan es va casar i va deixar la competició.

Altres nadadores que van destacar en el període dictatorial foren Mary Bernet, Elena Azpelicueta, Enriqueta Soriano (germana de Carme Soriano) i Else Herbolzheimer, entre d'altres. Aquestes nadadores també van brillar en els campionats d'Espanya de 100 i 400 metres lliures que se celebraven des dels anys 20 i 30 respectivament, amb interrupcions durant la Guerra Civil.

Pel que fa a la braça, l'única modalitat que s'ha mantingut en el temps en els campionats catalans i espanyols és la de 200 metres. Els 50 metres braça es van començar a celebrar a partir de l'olimpíada de Barcelona, tant els nacionals com els autonòmics. A Catalunya, els 100 metres braça es van dur a terme durant la República i es tornaren a iniciar a finals de la dècada dels seixanta,

mentre que els campionats d'Espanya no havien començat abans de la guerra, sinó que es dugueren a terme partir de 1967. Les figures destacades en aquesta modalitat durant la llarga dictadura van ser l'Enriqueta Soriano, la Mercè Gómez, l'Elena Azpelicueta, la Maria Dolors Amat i, cap a la dècada dels seixanta, la nadadora del Sabadell Isabel Castañé.

Amb referència a la modalitat de papallona, des de 1953 s'han celebrat els campionats de Catalunya de 100 metres, essent l'Elena Azpelicueta (C.N.Barcelona) i Carme Ramos (Montjuïc) les grans dominadores durant el període comprès entre 1939 i 1961, amb excepció d'alguna temporada. Les proves de 200 metres papallona s'han celebrat a partir de 1967 i les de 50 metres papallona, a partir de l'any 1992. Els anys d'introducció d'aquestes proves en els campionats d'Espanya coincideixen amb les del Campionat de Catalunya; aquestes nadadores també tingueren èxit en el campionat estatal.

El darrer estil, esquena, compta amb tres modalitats: 50, 100 i 200 metres. Els campionats de Catalunya femenins i els espanyols de 200 metres es va iniciar a partir de 1967, els de 50 metres a partir de l'any olímpic i, pel que fa als 100 metres, des dels anys 20 (els nacionals des de 1934). Mary Bernet (CNB) va ser la gran dominadora des de finals de la Guerra Civil fins a mitjans dels 40 en els catalans i posteriorment, després d'un parell de victòries de diferents nadadores, la va succeir Helena Wust, que va obtenir un monopoli de victòries des del 1948 fins a l'any 1952. Després d'un parell d'anys, una altra nadadora, Paquita Esteban, va aconseguir victòries durant set anys consecutius. Eladia Bru, Avelina Lacasa, Helena Wust, Maria Dolors Amat i Paquita Esteban també obtingueren èxits nacionals en les proves de 100 metres esquena, que és l'única modalitat en dit estil en què es podia participar durant el període dictatorial.

Pel que fa a les proves d'estils en els nacionals i autonòmics se celebren les de 200 metres estils (a partir de 1967) i les de 400 metres (a partir de 1962). La de 3x50 només es va celebrar l'any 1939 en el cas català i les de 3x100 estils, només entre 1947 i 1952 igualment a Catalunya, amb victòries de l'equip femení del CNB. Entre 1934 i 1936 les proves de 3x100 es van celebrar als campionat nacionals, amb victòries de la federació catalana. Finalment, els

4x100 estils s'han anat celebrant des de 1953 (els nacionals des de 1955), amb victòries fins al 1960 del Club Natació Barcelona a nivell català i amb moltes victòries de la Federació Catalana a nivell estatal.

En referència a les proves de relleus, les de 4x50 metres lliures es van celebrar des de 1926 fins a 1939, amb aturades entre 1932 i 1938 en el cas català. Dels 5x50 metres lliures només n'hi ha un esdeveniment, que té lloc el 1934. Els 3x100 metres lliures es duen a terme des de 1932 fins a 1936 i posteriorment es van tornar a emprendre el 1940, essent la darrera edició d'aquests campionats. Els 4x100 metres lliures s'han disputat des de 1932 (a nivell nacional des de 1934), amb excepcions entre 1937 i 1939 en ambdós casos, essent el Club Natació Barcelona el gran dominador fins als seixanta a Catalunya i la Federació Catalana fins als 50. La dècada posterior és dominada per les Canàries, amb una victòria aïllada de les catalanes el 1954. Finalment, per acabar les proves, el 4x200 metres lliures es va iniciar a partir de 1981 en els nacionals i autonòmics.

A partir de 1958 es comencen a celebrar els campionats de Catalunya d'hivern, que adquireixen caràcter d'open a partir de la temporada 1989/90, fins a la temporada 1999/00, que es deixen de disputar. En el cas dels campionats d'Espanya d'hivern femenins, que encara tenen lloc, les primeres modalitats es comencen a dur a terme a partir de 1961 i posteriorment es van incorporant les diferents proves.

Una de les modalitats que volem comentar en aquest apartat, atès la forta irrupció i el desenvolupament posterior, és la natació sincronitzada. A la dècada dels 50 sorgeixen, majoritàriament a Catalunya, els primers grups femenins de ballet aquàtic (l'actual natació sincronitzada) que a partir de les pel·lícules d'Esther Williams, una famosa actriu americana, va arrelar entre joves nadadores catalanes. En la publicació mensual del Club Natació Barcelona es podia llegir: «hasta ahora al hablar de natación ornamental o ballet náutico, se sobrentendía que nos referíamos exclusivamente a grupos o formaciones

extranjeros»⁶⁷⁶. En aquest club, sota la direcció de Jaume Solé i Esteban Amat, va néixer el primer equip de ballet, que va presentar-se al públic en la cloenda dels cursets de natació, el 31 d'agost de 1952, i que estava format per: Herbolzheimer, Villegas, Farrarons, Mechó, Azpelicueta, Ferrer, Romeu, Amat Clos i Miralles. Després d'aquell esdeveniment en dita publicació s'afirmava: «no es cosa fácil, puesto que el ballet requiere y exige mucho entreno y conocimientos natatorios, y como en todas las cosas, para sobresalir hay que ser constante y disciplinada». Posteriorment sorgirien nous clubs com el Club Natació Montjuïc i la Sociedad Atlética, que actuaren en diferents piscines de la geografia catalana. Un fet destacat fou la participació de Dolors Amat amb el solo «Tango Azul» en els Jocs del Mediterrani, que, a més, en la clausura de les proves de natació comptaren amb la participació del ballet del Club Natació Barcelona. A partir de llavors van començar les sortides internacionals i va tenir lloc el primer campionat de Catalunya de natació artística i ornamental (1958). Uns mesos més tard es va celebrar el primer campionat d'Espanya amb gran èxit de les nadadores catalanes. En la dècada de 1960 es va adoptar la reglamentació de la Federació Internacional de natació amateur i va començar una lenta i continuada expansió. Des dels Jocs Olímpics de Los Angeles 1984, és considerat esport olímpic i majoritàriament femení. Cada cop el nivell de les nadadores i entrenadors/es catalanes i espanyoles ha anat millorant fins aconseguir grans èxits internacionals.

A part d'aquesta modalitat també hem de destacar els èxits obtinguts per les nadadores catalanes en els campionats estatals de llarga distància en aigües obertes, dels quals Enriqueta Soriano, Avelina Lacasa, i Helena Wust foren pioneres. Posteriorment a mitjans dels cinquanta i durant la dècada dels seixanta, Montserrat Tresserras obtingué grans fites. El 1957, es va convertir en la primera espanyola a unir Espanya i Àfrica nedant, al creuar l'estret de Gibraltar, i un any després, el 27 d'agost de 1958, també fou la primera espanyola a creuar el canal de la Mànega. Posteriorment el 1961 ho va fer en sentit contrari, convertint-se en la primera dona de tot el món en nadar-lo en ambdues direccions. Aquests van ser els inicis de moltes travesses nacionals i

---

⁶⁷⁶ José María Soler, «Natación», *Natación. Publicado mensualmente por el Club Natación de Barcelona* 305 (1952): 228-230.

internacionals que amb dedicació i esforç la van portar a obtenir mèrits esportius. Al llarg de la seva vida li han concedit condecoracions com la Real Orden al Mérito Deportivo, per la seva trajectòria esportiva i vital, i el 1970 fou la primera dona a ingressar al prestigiós International Marathon Swimming Hall of Fame.

Fruit de totes aquestes pioneres, cap a la dècada dels seixanta la natació espanyola va viure certa esplendor i, en el cas femení, podem parlar que l'any 1968 la nedadora María Paz Corominas del Club Natació Sabadell fou la primera espanyola a accedir a una final olímpica. Posteriorment, l'èxit de la natació catalana i estatal s'ha vist representat en els diferents campionats europeus, mundials i les cites olímpiques.

5.4.4 El tennis femení a Catalunya

La introducció del tennis es remunta a la primera exposició universal celebrada a Barcelona, el 1888, quan la colònia anglesa l'introduí a la ciutat. De fet, durant el primer terç de segle fou el «patriciat urbà, professions liberals, burgesia i propietaris agrícoles benestants que, seguint la tònica catalana i europea, introdueixen la pràctica del tennis com a signe de diferenciació social»⁶⁷⁷. En moltes cases d'estiueig les famílies acomodades disposaven de pistes de tennis, un esport que també es practicava a diferents clubs catalans representatius, com el Real Club Tennis Barcelona (1899), el Club Tennis La Salut (1902), el Reial Club Tennis del Turó (1905), el Reial Sport Tennis Club de Reus (1910), el Lawn Tennis Club d'Horta (1912) i el Club Tennis Barcino (1917, com a entitat del Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria), entre d'altres.

Parlar de tennis femení al nostre país és fer-ho de la pionera Lili Álvarez, de la que destaquem els següents èxits: la participació juntament amb la catalana Rosa Torres als Jocs Olímpics de París (1924), la consecució individual del diploma olímpic en quedar classificada en 5è lloc individual, la participació als sots-campionats del prestigiós torneig de Wimbledon entre 1926 i 1928, i la

---

⁶⁷⁷ Santi Ponce, *Club tennis Vic, 50 anys d'història 1948-1998* (Vic: Club Tennis Vic, 1998), 19.

victòria en dobles femenins a Roland Garros (1929), entre d'altres victòries en tornejos individuals.

Les figures destacades des de la represa de les competicions fins a la llei d'educació física (1961), foren la ja menciona Lili Álvarez que va abandonar la seva carrera com a tenista el 1942, Isabel Maier, Maria Josefa de Riba, Josefa Chávarri, Mercedes Solsona, Pilar Barril, Mary T. de Weis i Alicia Guri. De fet, al nostre país, segons Ducamp «hasta la llegada de Arantxa Sánchez Vicario y de Conchita Martínez, ninguna otra mujer española había alcanzado las cotas de popularidad, respeto y prestigio de la señorita (Lili Álvarez) como se la conocía y se la recuerda, en los ambientes más distinguidos de Londres»⁶⁷⁸.

El tennis fou considerat per la Sección Femenina un esport «por medio del cual podemos ofrecer a nuestras camaradas la oportunidad de realizar un ejercicio sano y ameno que sirva de cauce a sus energías y contribuya a revalorizar para ellas las horas que su Trabajo les deja libre»⁶⁷⁹. La influència de la Sección Femenina no podia abraçar tots els objectius que s'havia plantejat, així que a la dècada dels cinquanta van deixar de celebrar-se els campionats nacionals de la Sección Femenina, que s'havien iniciat el 1939 i que havien desenvolupat nou edicions individuals i dobles. En aquest moment van passar a la tutela de la Federación Nacional.⁶⁸⁰

De fet, els campionats d'Espanya individuals femenins s'havien jugat des de 1925, i dos anys més tard s'iniciaren els dobles femenins i els dobles mixtos. Aquests campionats s'han celebrat ininterrompudament durant tota la dictadura, amb les úniques excepcions durant el període bèl·lic, entre 1937 i 1939.⁶⁸¹ D'altra banda les jugadores catalans també podien jugar els campionats de Catalunya distribuïts en tres categories, primera, segona i tercera, essent la primera categoria on es podien trobar les jugadores de més nivell.

---

⁶⁷⁸ José María Ducamp, «Historia del tenis en España», en *Tenis* (Madrid: Comité Olímpico Español, Real Federación Española de Tenis, 1993), 51.

⁶⁷⁹ Circular 101. II campeonatos de tenis. Madrid, 15 de julio de 1941. Es pot trobar el text de la circular a: Carbajosa, *Participación deportiva de las mujeres asturianas (1939-1977)*, 310.

⁶⁸⁰ *Ibíd.*, 309-311.

⁶⁸¹ Es poden consultar les guanyadores dels individuals, dobles i dobles mixtes a: Miguel Crespo, «Resultados en distintas competiciones», en *Tenis* (Madrid: Comité Olímpico Español, Real Federación Española de Tenis, 1993), 209-211.

Les tennistes catalanes durant la dictadura també van jugar a nivell internacional. Aprofitaven els concursos internacionals que es feien a Espanya per vèncer estrangeres i posteriorment enviar una petició a les competicions importants, com Wimbledon, on l'organització, a partir dels resultats de cada jugadora, considerava si tenia potencialitat o no, i llavors accedia a invitar-la al torneig o declinava fer aquesta invitació.

En les competicions nacionals com el Godó, es pagava als jugadors masculins, però les noies no cobraven res; finalment, el Godó va acabar esdevenint únicament un torneig masculí. D'altres competicions que es jugaven eren el torneig internacional de Nadal (del Club de Tennis el Turó), la Copa Faulconbridge (València) i tornejos pel nord d'Espanya, entre d'altres.

Als anys 60 el tennis masculí estava en ple apogeu, amb les victòries de Manolo Santana a Roland Garros (1961 i 1964) i Wimbledon (1966), les de Gimeno i Orantes el 1972 i 1975 respectivament a la terra batuda de París, que situaren a Espanya en el mapa tennístic internacional i van popularitzar l'esport de la raqueta. En aquest context el tennis femení internacional de començaments dels setanta es debatia entre el professionalisme i l'amateurisme, però «la guerra entre los mundos profesional y amateur no afectó a las mujeres durante la décadas de los cuarenta, cincuenta y principio de los setenta»⁶⁸² perquè la gran majoria eren amateurs. Amb tot un camí de dificultats per afrontar, Carme Perea fou el gran referent durant els anys setanta i vuitanta, guanyant nou campionats estatals, però amb dificultats per competir fora: «el tenis siempre ha sido muy caro y o contabas con la ayuda económica de un sponsor o una familia adinerada o era complicado salir de España»⁶⁸³. Posteriorment arribaren els grans èxits del tennis femení espanyol, amb Arantxa Sánchez Vicario, que fou numero 1 del món i Conxita Martínez, que va aconseguir grans victòries i estigué entre les cinc millors raquetes del món durant molts anys.

---

⁶⁸² María José Pascual, «Historia del tenis», en *Tenis* (Madrid: Comité Olímpico Español, Real Federación Española de Tenis, 1993), 35.

⁶⁸³ Entrevista a la tenista Carmen Perea. Vegeu D. Menayo, «El Tenis se ha convertido en un deporte más físico y menos talentoso,» *Marca*, 21 de juliol de 2009, <http://www.marca.com/hemeroteca/2009/07/21/tenis.html>.

5.5 Algunes formes d'activitats físiques i esportives com a passatemps

En aquest apartat, a partir de les diferents entrevistes que hem dut a terme, voldríem mencionar un conjunt d'activitats esportives vinculades a l'oci i al temps lliure que algunes dones de l'època portaven a terme. Som conscients que el concepte d'*esport per a tothom* no sorgeix fins a la dècada dels seixanta, quan es dona importància a l'existència d'un altre tipus d'esport, al que hi pot accedir tothom per gaudir del caràcter lúdic i recreatiu de l'esport mentre s'ocupa d'una forma valuosa el temps lliure.

Malgrat que no era habitual que entre les tasques domèstiques, les obligacions laborals i familiars es disposés de temps lliure, sí que algunes dones disposaven d'un temps d'oci o passatemps. Són bastants els autors que distingeixen entre els conceptes d'oci i temps lliure. Sense entrar en les distincions terminològiques, només comentarem que alguns fan referència a temps lliure com a temps disponible mentre que quan parlen d'oci fan referència «no sólo a un espacio temporal liberado, sino también, y en mayor medida, a una predisposición favorable, una actitud de búsqueda de valores, relaciones, vivencias y a un deseo explícito de práctica de determinadas actividades que nos aportan algo especial»⁶⁸⁴.

Algunes dones recorrien a l'esport com a passatemps i ho feien a partir de la realització d'activitats, amb familiars, amigats o les respectives parelles, a l'aire lliure, practicant esport amb una finalitat lúdica, recreativa i de diversió.

Hem pogut recollir altres activitats a partir de les nostres entrevistes són, com ara les passejades o excursions per la muntanya. Una de les nostres entrevistades diu: «una part de la nostra terra, l'he coneguda caminant que, crec, és el que et fa estimar més la terra que trepitges»⁶⁸⁵. Altres dones més intrèpides també feien escalada, patinades a Montjuïc, excursions amb bicicleta, sortides a la neu, passejades a cavall, diverses activitats al mar, com nedar, pescar, anar amb el patí de rem, la vela... i activitats esportives com el bàsquet, el tennis, tennis taula o la natació recreativa.

---

⁶⁸⁴ Higinio Arribas, «Actividad física, ocio y educación: el valor de las actividades físicas recreativas», en *Ocio y deporte. Un análisis multidisciplinar*, ed. María Jesús Monteagudo i Núria Puig (Bilbao: Universidad de Deusto. Instituto de Estudios de Ocio, 2004), 196.

⁶⁸⁵ Giró, *Recordant*, 90-91.

En definitiva, les dones que feien esport en el període dictatorial normalment cultivaven la pràctica de diferents tipus d'esport, podríem dir que eren dones multiesportives i avui moltes d'elles encara segueixen fent activitats físiques.

A tall de síntesi

<p>L'esport femení a Catalunya durant el franquisme i la seva evolució</p>	<p>Els orígens i l'evolució de l'esport femení a Catalunya</p> <ul style="list-style-type: none"> • Els orígens de l'esport femení a Catalunya es poden resumir en les 4 etapes que proposa Pujades (2010b). • La primera etapa la ba batejar com a <i>llums i ombres: la difícil incorporació de la dona a l'esport (1880-1920)</i>. • Aquesta etapa ha estat ampliament estudiada per Torrebaddella (2011). • Hi trobem pràctiques bàsicament masculines i urbanes, desenvolupades per un sector benestant. Els clubs privats no disposen de seccions femenines. • El paper de la dona burgesa es mostra com a acompanyant o lluint la seva presència en els escenaris esportius de l'època. • Apareixen alguns manuals a Barcelona sobre l'art del cavall entre 1830 i 1850 per a l'ús de les senyorettes (Blanca de Ruiz, 1839) i treballs al voltant de la gimnàstica escolar per a ambós sexes. • A partir de 1870 sorgeixen treballs especialitzats en la preparació física femenina, destaquem les obres de Pilar Pascual (1880) i Martina Castells (ANY??). • Fins a 1920 es dona una invisibilitat generalitzada de la dona esportista amb alguns exemples anecdòtics però prou importants per ser els primers. • La segona etapa es centra en <i>dona, modernitat, emancipació i esport (1920-1939)</i>. • El col·lectiu femení amplia qualitativament i quantitativament les seves pràctiques. • Hi ha una expansió popular de l'esport i la primera participació d'una catalana als jocs Olímpics que es van celebrar a París (1924). • Es funda el Club Femení d'Esports de Barcelona (CFEB) entre el 1928 i 1929. Fou una institució exclusivament femenina que incloïa l'esport, la feminitat i la cultura. La seva existència es perllongà fins a la Guerra Civil. • Durant la Segona República s'assoliren moltes conquestes, especialment per a les dones catalanes (divorci, legalització de l'avortament, sufragi femení...). • La pràctica dels esports per les dones catalanes era objecte de la premsa diària. • Com a conseqüència de la Guerra Civil, es va frustrar l'Olímpiada Popular de Barcelona (1936). • Comença el període de <i>la ruptura franquista (1939-1975)</i>, que serà comentat a continuació. <p>Més enllà del franquisme. L'esport femení en la transició democràtica</p> <ul style="list-style-type: none"> • Arriba la <i>transició democràtica i els nous reptes de l'esport i de la dona (1975-2000)</i>. • Comença una veritable expansió social, cultural i esportiva. • La Sección Femenina es dissol el 1977 i les institucions esportives passen a ocupar-se de l'esport. • L'esport es va començar a adreçar als sectors socials en què havia tingut escassa presència, com les dones o la gent gran (Santacana, 2003, p.35). • L'any 1978 amb la Constitució la societat es va democratitzar i el discurs de gènere que s'havia fet present des de la mort del dictador va començar a pendre rellevància. • La presència femenina es troba en un tipus de pràctica tradicionalment masculinitzada (Pujadas, 2011, p.7-8). • Després de les campanyes de promoció esportiva dels anys setanta, als anys vuitanta i noranta trobem que hi ha molta visibilitat de l'esport femení i es realitzen esdeveniments esportius populars (Abadía, 2007). • La pràctica esportiva és un fenomen cada cop més estès i es poden destacar els avenços d'instal·lacions arran dels Jocs Olímpics de Barcelona 92. • A nivell educatiu la LOGSE de 1990 posa el focus en el foment de la coeducació. És als noranta també quan es va generalitzar la pràctica de l'esport femení (Nash, 1992). • A la dècada dels 2000 augmenten els plans de promoció esportiva. • La presència de les dones en tots els esports és un fet, però encara s'han d'assolir alguns terrenys (més presència en els mitjans de comunicació, accés de dones a càrrecs públics esportius, accés a les direccions i gestions de les institucions...). • Les dones catalanes han anat guanyant terreny, tot superant obstacles per a la democratització i igualtat esportiva, estant a l'avantguarda de l'esport a Espanya. <p>Dones i esport a Catalunya durant la dictadura</p> <ul style="list-style-type: none"> • Els efectes de la dictadura sobre l'esport i l'esport femení foren irreparables. • Les primeres etapes foren especialment dures (repressió i exili d'esportistes i clubs). • Els plantejaments mèdics, religiosos i polítics (Manrique, 2009) defensaren un model de dona que tenia com a finalitats la llar i la maternitat.
---	---

	<ul style="list-style-type: none"> • Durant aquesta etapa es van escollir uns esports aptes per la naturalesa femenina i se'n van rebutjar d'altres. • La SF fou la gran encarregada de l'EF i esportiva de les dones. • A la dècada dels 60s tingueren lloc canvis significatius que a nivell esportiu es veuen en la participació de les primeres esportistes catalanes en els jocs de Roma. • A la dècada dels 70s la pràctica femenina s'amplia a disciplines fins llavors masculines com el futbol, l'alpinisme i l'esquí, tot i que només un 10%, segons Puig (1987) feia esport.
<p>Els esports del Movimiento i la Sección Femenina</p>	<p>La Sección Femenina i l'esport femení</p> <ul style="list-style-type: none"> • L'esport estava subordinat a la Falange i l'esport femení depenia de la Sección Femenina. • Les pràctiques físiques i esportives femenines estaven condicionades per la biologia femenina, mantenir la feminitat i per la seva missió. • Es van considerar certs esports aptes per a la naturalesa femenina i se'n van descartar uns altres.
	<p>El SEU: l'esport femení universitari</p> <ul style="list-style-type: none"> • El SEU s'encarregava de gestionar l'esport femení a la universitat. Totes les estudiants universitàries havien de pertànyer al SEU. • Els primers campionats d'esports del SEU es van celebrar el 1939 a Barcelona, quan es varen determinar els objectius que calia assolir. • Parlar de l'esport universitari de l'època és parlar de la Universitat de Barcelona. • Els equips femenins del SEU participaven en encontres nacionals, com els jocs universitaris, i realitzaren algun encontre internacional.
	<p>Educación y Descanso: l'esport femení a les empreses</p> <ul style="list-style-type: none"> • EYD gestiona l'esport femení de les treballadores a les empreses. • L'objectiu era més competitiu que formatiu (Suárez, 1993, p.174). • Els equips de les empreses havien de seguir les consignes de la SF, sobretot en aspectes referents al vestuari. • Aquests equips havien de ser formats per treballadores de les empreses, però, segons Giró (2005), aquesta norma no es respectava. • EyD també disposava d'una secció de neu i muntanyisme per facilitar aquesta activitat entre totes les classes.
<p>Els esports federats i els clubs</p>	<p>L'atletisme femení a Catalunya</p> <ul style="list-style-type: none"> • L'atletisme català tenia un molt bon estat de salut en el període republicà. • La victòria falangista féu trontollar aquesta vitalitat atès que fou considerat un esport no apte per a la condició femenina. • Malgrat la represa de l'atletisme femení després de la guerra, no fou plena fins a la dècada dels seixanta. Algunes proves tingueren lloc a Catalunya. • Destaquen la celebració d'un festival mixte a Montjuïc el 1941 i la introducció de les proves femenines en els campionats generals de Catalunya en el bienni 1947-48. • Les atletes que destacaren en aquestes proves foren: Denise Huet, Maria del Carme Ribé, Felipa Español, Rosa Soley, Ana Maria Arcusa, Rosa Maria Piñol, Maria Portolés i Maria Víctor. • Es van continuar celebrant competicions de 1947 a 1951, però només d'algunes proves (Pujadas i Santacana, 2012). • La mítica cursa Jean Bouin tingué presència femenina des de 1947 fins a 1953. Les primeres edicions foren guanyades per l'atleta Maria Víctor. • A mitjans dels cinquanta, amb el tímid aperturisme del règim tant des de la Federació Nacional com de la catalana, es recomanà la represa de l'atletisme, i es va permetre a tres atletes catalanes córrer una prova de 400 metres. • Amb les proves Sirvent de la dècada dels seixanta es tornava a donar l'oportunitat d'iniciar l'atletisme. A partir d'aquesta dècada es va rehabilitar d'una manera lenta i progressiva l'atletisme femení català. • L'any 1963 es van tornar a celebrar els campionats estatals i les primeres grans victòries internacionals no van arribar fins als èxits de Carme Valero en els campionats mundials de cros dels anys 76 i 77.
	<p>El bàsquet femení a Catalunya</p> <ul style="list-style-type: none"> • Els inicis del bàsquet femení tenen lloc el 1929 coincidint amb l'Exposició Universal de Barcelona (Almeida&Betancor, 2000, p.271).

		<ul style="list-style-type: none"> • Les primeres competicions femenines dels anys trenta foren la Copa Exposició i la Copa Federació. • El Campionat de Catalunya es celebrà des de 1933 tot i que no aconseguí l'oficialitat fins al 1936. • L'etapa dels 30 és una etapa d'expansió i de creació de clubs. • Després de la guerra es va reprendre el bàsquet femení català i el 1941 es reprèn el campionat de Catalunya, però s'aturà de nou entre 1944 i 1952, per tornar a jugar-se fins l'any 1960. • L'any 1960 els equips de primera categoria de la SF passen a jugar el campionat federatiu. • El primer campionat d'Espanya es va jugar la temporada 1942-43 amb la victòria del RCD Espanyol de Barcelona; posteriorment la competició fou dominada per equips madrilenys, catalans i de la Corunya. • En els anys cinquanta-seixanta neixen varis clubs que destacaren, entre ells el Picadero, que fou el primer club a participar en una copa d'Europa, l'any 1978. • Als 60 l'equip INDO era un dels millors clubs catalans, també ho foren Cottet i Cic d'Argenton; a nivell nacional destacava el Club Medina i a nivell internacional, el Lion. • El primer partit de bàsquet de la selecció espanyola femenina fou el 1963 a Malgrat de Mar. • Les protagonistes expliquen les dificultats i els obstacles en la pràctica del bàsquet, tot i que mostren l'amistat i la pràctica de l'esport com aspectes positius. • Des de llavors la progressió del bàsquet català i espanyol ha estat molt important, destacant el subcampionat del món assolit el 2014.
		<p>La natació i el ballet aquàtic a Catalunya</p> <ul style="list-style-type: none"> • A Catalunya hi ha moltes proves emblemàtiques com per exemple la Copa Nadal, que té lloc des de 1907, tot i que la primera participació femenina no fou fins el 1928. • D'altres proves significatives foren la copa de Pasqua, les travessies a mar obert en diferents localitats costeres i la de l'Estany de Banyoles. • Catalunya i Canàries eren les potències estatals en natació femenina. • Els campionats de Catalunya absoluts femenins es van començar a celebrar entre els anys vint i els trenta, segons la modalitat. • Carme Soriano fou una pionera de la natació que obtingué èxits en diferents estils i distàncies, sobretot a nivell nacional. La guerra va truncar-li la possibilitat de participar als Jocs Olímpics de Berlin. • En la modalitat lliure, van destacar en els campionats catalans i espanyols: Mary Bernet, Elena Azpelicueta, Enriqueta Soriano (germana de Carme Soriano) i Else Herbolzheimer. • A nivell de braça, la modalitat que es va mantenir durant el període fou els 200 metres braça, on van destacar: Enriqueta Soriano, Mercè Gómez, Elena Azpelicueta, Maria Dolors Amat i cap a la dècada dels seixanta, la nadadora del Sabadell Isabel Castañé. • A nivell de papallona les grans dominadores fins la llei d'EF de 1961 foren Elena Azpelicueta i Carme Ramos. • Pel que fa a l'esquena, els 100 metres es van celebrar des dels anys 20 (els nacionals des de 1934), essent Mary Bernet, Helena Wust, Paquita Esteban, Eladia Bru, Avelina Lacasa, Maria Dolors Amat i Paquita Esteban les nadadores catalanes que també obtingueren èxits nacionals en les proves de 100 metres esquena. • En els proves de relleus i proves d'estils, la Federació catalana i el Club Natació Barcelona obtingueren grans èxits durant el període. • A la dècada dels cinquanta van sorgir a Catalunya els primers grups de ballet aquàtic (actual natació sincronitzada). • En la dècada de 1960 es va adoptar la reglamentació de la Federació Internacional de natació amateur i es va començar una lenta i continuada expansió. • Les nadadores catalanes han obtingut èxits remarcables en les proves de llarga distància en aigües obertes. Enriqueta Soriano, Avelina Lacasa i Helena Wust en foren pioneres. Posteriorment, a mitjans dels cinquanta i durant la dècada dels seixanta, Montserrat Tresserras va aconseguir grans èxits (creuar l'Estret de Gibraltar, el canal de la Mànega en ambdues direccions, diverses travessies, etc.).

		<ul style="list-style-type: none"> • A finals de la dècada dels seixanta, María Paz Corominas fou la primera espanyola a arribar a una final olímpica, posteriorment l'èxit de la natació catalana i estatal ha anat evolucionat fins als èxits actuals. <p>El tennis femení a Catalunya</p> <ul style="list-style-type: none"> • Generalment ha estat practicat per les dones de la burgesia o dels sectors acomodats. • La gran pionera del tennis a Espanya fou Lili Álvarez. • Les tenistes destacades fins a la llei d'EF (1961) foren: Isabel Maier, Maria Josefa de Riba, Josefa Chávarri, Mercedes Solsona, Pilar Barril, Mary T. de Weis i Alicia Guri. • Els principals campionats que es desenvoluparen foren el campionat d'Espanya, el Godó femení, el torneig internacional de Nadal (del Tennis Turó), la copa Faucolnbridge i tornejos pel nord d'Espanya. • Als anys setanta el tennis femení es debatia entre el professionalisme i l'amateurisme. • Carme Perea fou el gran referent durant els setanta i vuitanta. Tingué dificultats econòmiques per competir a nivell internacional. • Amb Arantxa Sánchez i Conxita Martínez arribaren els grans èxits del tennis espanyol
	<p>Algunes formes d'activitats físiques i esportives com a passatemps</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Algunes dones realitzaven activitats esportives d'oci o passatemps. • Generalment aquestes activitats esportives d'oci es duien a terme amb la família, els amics o amb les respectives parelles. • Les activitats que es solien realitzar eren: passejades o excursions per la muntanya, escalada, patinades a Montjuïc, excursions amb bicicleta, sortides a la neu, passejades a cavall, diverses activitats al mar, com nedar, pescar, anar amb el patí de rem, la vela... i les activitats esportives com el bàsquet, el tennis o la natació recreativa. • Generalment les dones que feien esport en el període dictatorial eren multiesportives i moltes d'elles encara fan activitats físiques.

Part II

FONAMENTACIÓ METODOLÒGICA

Fonamentació metodològica

La fonamentació metodològica es divideix en dos capítols: un que fa referència al disseny teòric de la recerca i l'altre que aborda el mètode. Aquests capítols van des de la part més teòrica de la recerca als aspectes més pràctics que s'han donat en el treball de camp.

En el capítol 6, Disseny teòric de la fonamentació metodològica, abordem el paradigma científic de partida i l'enfocament de la investigació, així com el marc teòric adoptat per facilitar la comprensió del tema d'estudi. Finalment presentem les dimensions i els indicadors que s'utilitzaran per a l'anàlisi.

En el capítol 7, El mètode i l'instrument, s'inclouen diferents apartats. El primer fa referència a la metodologia amb la que s'ha treballat i el mètode emprat. Posteriorment es defineixen els diferents instruments utilitzats, fent especial rellevància a les entrevistes en profunditat i tots els processos vinculats amb aquestes. En aquest apartat també parlem del grup de discussió i del diari de recerca. A continuació es defineix la mostra i la seva justificació, així com l'univers de treball. Finalment es descriu el procediment emprat per l'anàlisi de les dades: l'anàlisi de contingut i com s'ha mantingut el rigor en la recerca.

6. Disseny teòric de la fonamentació metodològica

La història és més que l'estudi d'allò que una vegada va passar, és la revelació del camí que va desencadenar els nostres dies⁶⁸⁶.

Luís Benvenuty

6.1 El paradigma científic de partida i l'enfocament de la investigació

El nostre estudi, emmarcat dins de les ciències socials, és bàsicament de caire historiogràfic. Hem investigat sobre l'activitat física i esportiva d'una mostra de dones catalanes durant la primera etapa de la dictadura franquista (1939-1961) per tal de recuperar-ne la memòria oral i comprendre millor el període.

La nostra pretensió, tenint en compte la complexitat social, ha passat per estudiar i comprendre els condicionats de tipus moral, social, cultural i estètic corporals que van influenciar l'activitat física i esportiva d'una mostra de dones catalanes en una societat androcèntrica i dominada per una moral nacionalcatòlica. En aquest sentit no pretenem generalitzar els resultats, sinó oferir una millor comprensió dels condicionats que van viure les dones que practicaven esport o activitat física en el període dictatorial i fer-les visibles en la història social. Aquests condicionats ens vindran explicitats a partir de les seves creences, valors, experiències, memòria i per tant estaran subjectivats, demanant l'ús de plantejaments humanístics i interpretatius per a la seva comprensió.

En la nostra investigació podríem haver fet ús de diferents perspectives teòriques i estratègies metodològiques. Un paradigma fa referència a la «visión de un mundo compartida por un grupo de científicos que implica explícitamente una metodología específica, sea cualitativa o cuantitativa, caracterizada por problema, procedimientos, técnicas, vocabularios y tendencia interpretativa»⁶⁸⁷. Els paradigmes ens proporcionen unes lents per veure la realitat sota una sèrie de convencions.

---

⁶⁸⁶ L. Benvenuty, «Una exposició al Museu de Badalona mostra la vida sexual dels antics romans», *La Vanguardia*, 13 d'abril de 2013, 38.

⁶⁸⁷ María Teresa Anguera, *Metodología de la observación en las ciencias humanas* (Madrid: Cátedra, 1985), 129.

Per abordar la nostra recerca hem tingut present bàsicament el paradigma interpretatiu. El paradigma interpretatiu, també conegut com a qualitatiu, fenomenològic, naturalista, humanista o etnogràfic,⁶⁸⁸ engloba un conjunt de corrents humanístiques i interpretatives l'interès de les quals es centra en l'estudi dels significats de les accions humanes i de la vida social.⁶⁸⁹ Des d'aquesta perspectiva es considera que la realitat social és múltiple, holística, construïda i dinàmica; és a dir, diversa, complexa i canviant. Aquesta visió porta a qui investiga a centrar-se en la descripció i la comprensió d'allò que és objecte d'estudi més que a generalitzar.⁶⁹⁰

6.2 Marc teòric adoptat

El marc teòric de la recerca, també anomenat fonaments teòrics⁶⁹¹ o la «problemàtica»⁶⁹², fa referència a «la perspectiva teòrica o enfocament que decidim adoptar per tal d'estudiar el problema plantejat en la pregunta inicial»⁶⁹³. Des del nostre plantejament la fonamentació teòrica s'ha trobat immersa en conceptes que han permès justificar la rellevància de les variables escollides. «La elección de las variables relevantes se hace desde aquellas perspectivas a partir de las cuales cada ciencia construye “su” mundo»⁶⁹⁴. En el

---

⁶⁸⁸ Antonio Latorre, Delio del Rincón, i Justo Arnal, «proximación conceptual a la metodología constructivista/cualitativa.», en *Bases metodológicas de la investigación educativa* (Barcelona: Hurtado, 1997), 199-224.

«Los distintos métodos responden a enfoques ligeramente distintos, aunque todos comparten unos principios comunes», Rafael Bisquerra, *Métodos de investigación educativa. Guía práctica* (Barcelona: CEAC, 1996), 253.

⁶⁸⁹ Frederick Erikson, «Métodos Cualitativos de Investigación sobre la Enseñanza», en *La investigación de la enseñanza, II. Métodos Cualitativos y de Observación*, ed. Merlin C. Wittrock (Barcelona: Paidós, 1989), 195-301.

⁶⁹⁰ Josep Solà, «Els paradigmes científics en la investigació educativa i el model de cap psicològic», *Temps d'Educació* 37 (2009): 235-252; Susanna Soler Prat, «Les relacions de gènere en l'Educació Física a l'escola primària. Anàlisi dels processos de reproducció, resistència i canvi a l'aula.» (tesis doctoral, Institut Nacional d'Educació Física, Universitat de Barcelona, 2007).

⁶⁹¹ Klaus Heinemann, *Introducción a la metodología de la investigación empírica en las ciencias del deporte* (Barcelona: Paidotribo, 2003).

⁶⁹² Raymond Quivy i Luc Van Capmenhoudt, *Manual de recerca en ciències socials* (Barcelona: Herder, 1997).

⁶⁹³ *Ibíd.*, 87.

⁶⁹⁴ Heinemann, *Introducción a la metodología de la investigación empírica en las ciencias del deporte*, 43.

cas de les ciències socials, «los problemas del método de observación y explicación de lo social estriba en la gran cantidad de variables implicadas en esa realidad, y en consecuencia en los problemas de medida y formalización»⁶⁹⁵. Segons aquest mateix autor, «investigar la historia es investigar una dimensión de la sociedad y, en tal sentido, el método historiográfico, es una parte del método científico-social (...). El método histórico es en realidad una práctica metodológica»⁶⁹⁶ en la qual no es poden generalitzar els fenòmens socials.

En el nostre marc teòric hem abordat obres generals sobre la història d'Espanya. Sobretot ens hem centrat en l'etapa franquista, especialment en el model de dona, la institució femenina de la Sección Femenina. També hem llegit obres generals sobre l'educació física i l'activitat física i esportiva femenina a Espanya i Catalunya.

En els propers apartats justificarem l'ús de la història oral, que ha estat el mètode i la tècnica utilitzada en la recerca, així com la relació entre les dones i la història oral i finalment la relació amb l'esport.

En el proper capítol justificarem l'ús de la metodologia hermenèutica interpretativa i del mètode qualitatiu, així com el nostre plantejament metodològic basat en la història oral.

6.2.1 Els estudis d'història oral

En aquest apartat ens posicionem en l'estudi de la història des de les posicions de la nova historiografia i les possibilitats que ens aporta la recollida de testimonis únics i inèdits, recollits en les fonts orals, per a la investigació històrica de subjectes que tradicionalment han estat excloses de les àrees d'investigació. Definirem què és la història oral, mostrarem un breu recorregut historiogràfic de la història oral a Espanya, en mostrarem els avantatges i algunes limitacions que en mostra la literatura científica i finalment vincularem la història oral a la nostra recerca.

---

⁶⁹⁵ Julio Aróstegui, *La investigación histórica: teoría y método* (Barcelona: Crítica, 1995), 285.

⁶⁹⁶ *Ibíd.*, 302.

La història oral, és a dir, la producció i l'ús de fonts orals en la reconstrucció històrica, és un mètode qualitatiu d'investigació que s'afirma dins el món acadèmic a finals dels anys seixanta fruit, d'una nova perspectiva historiogràfica: la història social supera la història tradicional, que bàsicament es basava en documents escrits.⁶⁹⁷

Podem trobar múltiples definicions sobre la història oral, en aquest sentit n'hem escollit tres que ajuden a entendre la nostra recerca. La primera vincula la història oral a la història i, seguint Paul Thompson, és «la más nueva y la más antigua forma de hacer historia»⁶⁹⁸; la segona, concreta que es tracta d'un mètode d'investigació que fa ús de les entrevistes i defineix la història oral com «un método de investigación (histórica, antropológica, sociológica, etc.) que privilegia la realización de entrevistas con personas que participaron de, o testimoniaron, acontecimientos, coyunturas, visiones del mundo, como forma de aproximarse al objeto de estudio»⁶⁹⁹ i, finalment, en la darrera definició destaquem que es pot fer història de tots els subjectes, rescatant aquells testimonis que poden desaparèixer i per tant parlem de «rescatar el testimonio de formas de vida que tienden a desaparecer, (...) rescatar las historias de los márgenes: de los márgenes por abajo, no sólo por arriba»⁷⁰⁰. Justament els nostres testimonis han estat dones esportistes que no solen aparèixer en la història escrita i de les que volem recuperar la història.

Pel que fa al breu recorregut de la història oral a Espanya, podríem dir que en el cas espanyol la utilització d'aquesta font ha estat posterior a la d'altres països europeus.⁷⁰¹ Aquest fet es deu bàsicament a la repressió franquista, que tractava de mantenir el silenci, impedir l'elaboració i la consulta de fonts

---

⁶⁹⁷ Vegeu Luis López-Lago, «Testimonio oral e historia», *Revista Científica Universidad Don Bosco* 8 (2007): 65-78.

⁶⁹⁸ Pilar Folguera, *Como se hace historia oral*, Eudema (Madrid: Eudema, 1994), 4.

⁶⁹⁹ Verena Alberti, *História oral a experiência do CPDOC* (Rio de Janeiro: Editora Fundação Getulio Vargas CPDOC, 1990), 1.

⁷⁰⁰ Cristina Santamarina i José Miguel Marinas, «Historias de vida e historia oral», en *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en ciencias sociales*, ed. Juan Manuel Delgado i Juan Gutiérrez (Madrid: Síntesis, 1998), 263.

⁷⁰¹ L'article de Cristina Borderías permet conèixer l'estat de la qüestió fins al 1995. Vegeu Cristina Borderías, «La historia oral en España a mediados de los noventa», *Historia y Fuente Oral* 13 (1995): 113-129.

orals dipositades en arxius. Els primers estudis realitzats al nostre país són recents i foren sobre la vida quotidiana durant la Guerra Civil. Destacant els estudis de l'historiador Ronald Fraser sobre l'Espanya dels anys trenta i quaranta, entre els quals destaquem *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia oral de la guerra civil española* i de la Dra. Mercè Vilanova de la Universitat de Barcelona, gran impulsora en la utilització i difusió de les fonts orals, així com els treballs de Cristina Borderías i Anna Monjo sobre el moviment anarquista a Catalunya.⁷⁰²

Els anys 80 foren anys de progrés en les fonts orals: es van celebrar jornades, seminaris, col·loquis i es fa investigació amb fonts orals. Es van crear també publicacions periòdiques com la revista *Historia, antropología y fuente oral*, editada a Barcelona, que van permetre avançar tant a nivell metodològic com en les variacions de les temàtiques de les investigacions.

Amb la democràcia consolidada proliferaren les iniciatives a partir d'aquestes fonts. Destaca la figura del mallorquí Joan Miralles que va organitzar un col·loqui sobre fonts orals a Palma de Mallorca (1984), seguit l'any següent pel V Col·loqui Internacional a Barcelona sobre aquesta metodologia.⁷⁰³ Es creen grups d'història oral a les universitats, com el Seminari d'Història Oral de la Universitat de Barcelona i el Seminario de Fuentes Orales de la Universidad Complutense de Madrid, aquest últim amb María Carmen García-Nieto, pionera d'aquesta metodologia a la capital Espanyola. Posteriorment es van realitzant estudis com els d'Alicia Alted i Pilar Domínguez, entre d'altres, i es presenten tesis doctorals amb mostres ben definides, on es fan interpretacions i anàlisis a partir de la interdisciplinarietat. Aquests treballs planificats són la base per crear arxius estatals i municipals de fonts orals.

En la dècada dels noranta es celebren els primers congressos nacionals que posen en contacte persones i grups, van apareixent diferents projectes, seminaris, cursos i també treballs que qüestionen el model de resistència i

---

⁷⁰² Vegeu Folguera, *Como se hace historia oral*, 11-18.

⁷⁰³ El V Col·loqui fou organitzat pel grup d'història oral de Barcelona (1985). A partir de 1988 l'organització es du a terme a partir del Seminari de Fonts Orals de Madrid, amb la col·laboració de la UNED d'Àvila i amb l'impuls de Carmen García-Nieto.

conflicte obrer, essent la història sociopolítica la més estudiada a partir de les fonts orals, destacant el treball d'Ismael Saz *El franquismo en Valencia: formas de vida y actitudes sociales en la postguerra*.⁷⁰⁴

Esta nueva historia social que utiliza la metodología oral ayuda a explicar la idea de cultura, identidad y relaciones de género desde una perspectiva reflexiva, crítica, ya que al tratarse de una herramienta de estudio, necesita estar inmersa en un proyecto de hermenéutica interpretativa, introducido en coordenadas espacio-temporales, evitando caer en la descripción narrativa de corte positivista.⁷⁰⁵

Actualment l'ús de les fonts orals és cada cop més utilitzat per a la recuperació de la memòria històrica i per salvaguardar els llocs de la memòria.⁷⁰⁶ Aquesta recuperació necessita el suport de testimonis orals i ha trobat l'impuls en associacions de caràcter local que reben el suport acadèmic de les universitats.

Cada cop més, les fonts orals són valorades per les seves potencialitats en els diferents àmbits culturals, acadèmics i educatius. Apareixen pel·lícules i documentals de tipus històric basats en els testimonis orals i les fonts orals s'utilitzen en la docència per atansar l'alumnat a la indagació científica.

Al principi només s'usaven les gravadores, posteriorment s'afegeixen les imatges i els vídeos, donant noves i múltiples possibilitats a la investigació històrica,⁷⁰⁷ així com l'ús de la xarxa. De fet en la nostra recerca hem pogut aprofundir en les potencialitats de la història oral i el fet de tenir-la recollida en

---

⁷⁰⁴ Ismael Saz, «Entre la hostilidad y el consentimiento: Valencia en la posguerra», en *El franquismo en Valencia: formas de vida y actitudes sociales en la posguerra*, ed. J.Alberto Gómez i Ismael Saz (Valencia: Episteme, 1999), 9-36.

⁷⁰⁵ Pilar Díaz, «Las fuentes orales y su contribución a la renovación de la historia en España», en *Voces e imágenes en la historia. Fuentes orales y visuales: investigación histórica y renovación pedagógica*, ed. Santiago Leoné i Fernando Mendiola (Pamplona: Universidad Pública de Navarra, 2008), 41.

⁷⁰⁶ Vegeu Díaz, «Las fuentes orales y su contribución a la renovación de la historia en España.»

⁷⁰⁷ David K. Dunaway, «La interdisciplinariedad de la Historia Oral en los Estados Unidos», *Historia y Fuente oral* 14 (1995): 51-64; Emili Ferrando, *Fuentes orales e investigación histórica: orientaciones metodológicas para crear fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica* (Barcelona: Ediciones del Serbal, 2006).

suport audiovisual permetrà tant aquest estudi com d'altres posteriors que se'n puguin derivar.

L'ús de les fonts orals presenta una sèrie d'avantatges i crítiques que veurem a continuació. Els avantatges de l'ús de les fonts orals Emili Ferrando els resumeix de la següent manera:

1. Amplien el camp de la història, ajudant a reconstruir successos que han quedat obscurs per l'escassetat o falta de recursos
2. Faciliten l'estudi de la realitat més pròxima i quotidiana i permeten abordar temes i problemàtiques que els llibres de text i la història acadèmica oficial silencien
3. Afavoreixen una història desmitificada i crítica, renoven enfocaments i obren nous camps d'investigació, atansen la saviesa de la gent i la globalitat de la vida
4. En prendre gent corrent, allunyada dels centres de poder, com a protagonistes, democratitzen el discurs històric i ens atansen a la forma de pensar de la gent, de sentir, de viure
5. No solament recuperen la dimensió popular i social de la història, sinó que permeten a les persones que formen part de col·lectius marginals comunicar la seva experiència, fer arribar la seva veu i denúncia. Les fonts orals tenen per això una inequívoca transcendència política.⁷⁰⁸

Però d'altra banda els treballs basats en les fonts orals reben crítiques⁷⁰⁹ basades en la subjectivitat i fiabilitat, atès que la memòria humana és selectiva i pot provocar distorsions, interferències o oblit.⁷¹⁰ D'altra banda també és un procés actiu, que cada cop que el recordem pot tenir unes característiques diferents.⁷¹¹ Els records de la memòria no s'ordenen cronològicament, hi ha escenes i per trobar-les hem de partir de mapes topogràfics que ens ajuden a

---

⁷⁰⁸ Vegeu *Ibíd.*, 19.

⁷⁰⁹ Al voltant de la problemàtica sobre l'ús de la història oral vegeu Ronald Fraser, «Historia oral, historia social», *Historia social* 17 (1993): 131-139.

⁷¹⁰ Ferrando, *Fuentes orales e investigación histórica: orientaciones metodológicas para crear fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica*.

⁷¹¹ Paul Thompson, *La voz del pasado* (Valencia: Edicions Alfons El Magnànim, 1988).

entrar i sortir dels nostres records.⁷¹² Està molt influenciada per l'interès⁷¹³ i per les emocions que determinen el lloc on col·locarem cada record en la nostra memòria.⁷¹⁴ Els relats d'allò que ha sigut no són representacions de la realitat sinó similituds, realitats aparents creades a partir del llenguatge.⁷¹⁵ Cal atansar-se a l'hermenèutica del llenguatge per desxifrar-ho, així com atendre l'estructura dels gèneres literaris, el drama, la poesia, la comèdia, etc., per comprendre els significats de la memòria.⁷¹⁶ Un altre aspecte que també cal considerar és el procés de declivi de la memòria propi de l'edat, el qual en primer lloc afecta la memòria recent, per això les persones grans parlen generalment amb més sinceritat i franquesa del seu passat.⁷¹⁷ D'altra banda, l'ús de fotografies, llibres, articles de diari, etc., pot facilitar-los el record.⁷¹⁸

Totes aquestes dades aportades oralment, amb les limitacions presentades de la memòria humana, poden ser contrastades per fonts escrites o altres fonts. D'altra banda, l'elecció d'uns tipus o un altre de records ens mostren com es va pensar, viure i construir el propi món i com l'expressen els informants, transmetent quelcom que no es troba escrit, atorgant un dimensió humana a la història.

D'altra banda un altre aspecte fonamental és la interacció humana existent en l'entrevista. L'entrevista i els relats obtinguts són el producte de la interacció

---

⁷¹² Miren Llona, «Historia, memoria y oralidad», en *Voces e imágenes en la historia. Fuentes orales y visuales: investigación histórica y renovación pedagógica*, ed. Santiago Leoné i Fernando Mendiola (Pamplona: Universidad Pública de Navarra, 2008), 55.

⁷¹³ Folguera, *Como se hace historia oral*; Thompson, *La voz del pasado*.

⁷¹⁴ Llona, «Historia, memoria y oralidad.»

⁷¹⁵ *Ibíd.*

⁷¹⁶ Thompson, *La voz del pasado*, 1.

⁷¹⁷ Ferrando, *Fuentes orales e investigación histórica: orientaciones metodológicas para crear fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica*, 95; Folguera, *Como se hace historia oral*, 18; Thompson, *La voz del pasado*, 162.

⁷¹⁸ Thompson, *La voz del pasado*; Chantal Tourtier-Bonazzi, «Propuestas metodológicas», *Revista Historia y Fuente Oral* 6 (1991): 181-189; Ferrando, *Fuentes orales e investigación histórica: orientaciones metodológicas para crear fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica*.

entre l'entrevistat/da i l'entrevistador/a,⁷¹⁹ en què aquest/a últim/a proposa els temes a abordar i dirigeix l'entrevista.⁷²⁰ L'èxit de la investigació basada en fonts orals dependrà de la qualitat d'aquestes entrevistes i de la interpretació per part de l'historiador/a.

Finalment la història oral pretén contribuir a obrir noves vies d'accés a subjectes històrics i problemàtiques històriques poc valorats tradicionalment i que han estat exclosos de la historiografia tradicional. L'ús de les fonts orals va suposar un gran suport a la història de les dones o històries de gènere i, concretament en els estudis sobre el franquisme, amb el suport de fonts orals es van recollir els testimonis de dones que havien viscut la Guerra Civil des de la repressió a les presons, des de l'exili, etc.⁷²¹ Així i tot ens adonem que encara hi ha temàtiques que han de ser investigades, com l'esport femení, per això l'interès a fer aquesta recerca.

A partir de la memòria oral s'amplia el coneixement sobre la realitat social, estudiant amb profunditat l'experiència viscuda per subjectes, en el nostre cas les dones, i concretament sobre la pràctica de l'activitat física i esportiva en el període dictatorial. Sobre elles i sobre la seva contribució al desenvolupament de l'esport femení català se'n coneix molt poc. La nostra tesi s'ocupa d'elles, de les seves experiències, les seves condicions de vida i de la seva vinculació amb l'activitat física o esportiva.

6.2.2 Història i gènere a Espanya: les dones en la història

La nova historiografia social pretén superar les aportacions de la història tradicional, positivista i androcèntrica, en què els historicistes exclouïen l'estudi de les dones atès que no les consideraven importants en el procés històric. Les dones havien estat excloses dels grans esdeveniments, sobretot polítics, i en

---

⁷¹⁹ Ronald J. Grele, "La Historia y Sus Lenguajes En La Entrevista de Historia Oral ¿Quién Contesta a Las Preguntas de Quien Y Por Qué?," *Historia Y Fuente Oral* no. 5 (1991): 111-129.

⁷²⁰ Vegeu Ronald Fraser, «La formación de un entrevistador», *Historia y Fuente Oral* 3 (1990): 129-150.

⁷²¹ Vegeu Ana Aguado, «Memoria de la Guerra Civil e identidades femeninas antifranquistas.», *Amnis. Revue de civilisation contemporaine Europes/ Amériques* 2 (2011), doi:10.4000/amnis.1508.

cas d'aparèixer, normalment estaven vinculades amb la possessió d'alguna quota de poder, malgrat que generalment no era mai per sobre del poder masculí.

Hay mujeres en la historia y hay hombres en la historia, y sería de esperar que ningún planteamiento histórico de un período determinado pudiera haberse escrito sin tratar de las acciones e ideas tanto de hombres como de mujeres.⁷²²

D'altra banda la historiografia marxista va fer algunes aportacions que han estat significatives per a l'estudi de les dones des de les teories feministes,⁷²³ sobre opressió, llibertat, explotació, subordinació, etc. La preocupació per l'exclusió de les dones en la història, de les que tan sols emergien algunes reines, santes o heroïnes, va fer que a partir dels anys seixanta, des de posicions feministes, es comencessin a fer sorgir dones significatives en l'explicació de la història, en el que ha estat anomenat la història contributiva atès que s'incorporava a les dones com a objectes i subjectes de la història per posteriorment recuperar l'estudi de la majoria silenciada o de la gent sense història, que habitualment transcorria en l'àmbit privat i domèstic. La recuperació d'aquestes dones va posar sobre la taula l'existència d'experiències històriques diferenciades entre els homes i les dones i la necessitat d'una relectura de la història escrita i normativa. Es per això que «en la búsqueda de sus orígenes, la historia de la mujer pasó por el estudio de mujeres notables, por la biografía y por la denominada historia tradicional de la mujer, que abarcaba temas como la educación, el sufragio femenino, el control de la natalidad o la literatura femenina»⁷²⁴.

---

⁷²² Afirmava Gerda Lerner el 1981, citat a la traducció espanyola de Mary Nash, «Nuevas dimensiones en la historia de la mujer», en *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*, ed. Mary Nash (Barcelona: Ediciones Serbal, 1984), 10. També podem trobar dita cita a: María Cándida Bengoochea, «La historia de la mujer y la historia del género en la Roma Antigua. Historiografía actual», *Espacio, Tiempo y Forma. Serie II, Historia antigua* 11 (1998): 243.

⁷²³ Patricia Lengermann i Jill Niebrugge-Brantley, «Teoría feminista contemporánea», en *Teoría sociológica contemporánea*, ed. George Ritzer (México: McGraw-Hill/interamericana de España, 1997), 353-409.

⁷²⁴ *Ibíd.*, 244.

A partir del anys setanta i vuitanta a Espanya, amb la mort del dictador, la història de les dones va entrar en els debats acadèmics i en una etapa de revisió metodològica i conceptual que, juntament amb la posada en marxa de polítiques d'igualtat i del moviment feminista, la van consolidar com a tema d'estudi de la història, portant les dones al que Michelle Perrot anomena *l'escenari de la història*. La història de les dones es vinculà als corrents renovadors de la història social, superant el model androcèntric i situant les dones en el centre de les anàlisis.⁷²⁵ Com a conseqüència d'aquesta nova mirada sorgeixen els treballs de Joan Scott, Theresa McBride o Patricia Branca, que remarquen el protagonisme històric femení en les transformacions econòmiques i socials, lligades a les condicions laborals femenines, així com la seva repercussió en les relacions personals i familiars. En aquesta etapa proliferen estudis al voltant del paper femení en diferents moviments socials (moviment obrer, feminista, la lluita popular, el sufragi femení...).

Els debats epistemològics sobre els estudis de dones porten a finals dels setanta al sorgiment del concepte de gènere, com a construcció social i cultural, per part del feminisme d'Amèrica del Nord. Aquest concepte, en contraposició amb el concepte sexe,⁷²⁶ és cabdal com a eina conceptual o categoria analítica per estudiar les dones en la història. D'altra banda, fins a la segona meitat dels noranta, no es va començar a utilitzar el concepte gènere per a l'anàlisi social a Espanya, i fou a partir de la difusió de l'article *El gènere, una categoria útil per a l'anàlisi històrica*⁷²⁷ quan prengué volada.

Les protagonistes de la segona onada del feminisme contemporani, a partir de les lectures d'*El segon sexe* de Simone de Beauvoir, havien pres consciència de la subordinació femenina que estava emmascarada sota el model de dona que Betty Betty Friedan⁷²⁸ va anomenar *la mística de la feminitat*, que sostenia l'ideal d'esposa, mare i mestressa de casa. Aquest feminisme pretenia

---

⁷²⁵ Nash, «Nuevas dimensiones en la historia de la mujer.»

⁷²⁶ Gayle Rubin, «The Traffic in Women: Notes on the" Political Economy of Sex.», en *Toward an Anthropology of Women*. Rayna Reiter, ed, ed. Reiter Rayna (New York: Monthly Review Press, 1975), 157-210.

⁷²⁷ Joan Scott, «Gender: a useful category of historical analysis», *The American historical review* 91/5 (1986): 1053-1075.

⁷²⁸ Friedan, *The feminine Mystique*.

reivindicar els drets de les dones encoratjades per la *Política sexual* de Kate Miller⁷²⁹ i fer ressorgir el moviment d'alliberament femení.

A Espanya la història de gènere passa per dues etapes.⁷³⁰ La primera va des del 1974 fins al 1981 i coincideix amb les acaballes del franquisme, quan des del feminisme es posa la mirada en treballs que encara guardaven relació amb una postura victimista, s'escriu sobre temes polítics com el sufragi o el moviment obrer. En la segona etapa que s'inicià a partir de 1982, molt lligada al desenvolupament del moviment feminista, es comença a aplicar la perspectiva de gènere a tots els objectes de coneixement per fer visibles les dones, per tenir en compte les relacions entre els gèneres com a productes d'una construcció social.

En els estudis sobre les dones, el paper de la història ha tingut un protagonisme creixent que es pot veure reflectit en els diferents llibres blancs,⁷³¹ que ajuden a comprendre aquesta evolució. Fonamentalment els aspectes més treballats han estat els de caire educatiu i les primeres publicacions sobre la història de les dones. Tot i això, l'oblit i la poca presència de les dones en la història és remarcat per diverses historiadores,⁷³² que també expliciten els obstacles que han hagut de superar els estudis sobre les dones

---

⁷²⁹ Kate Millet, *Política sexual* (Madrid: Instituto de la Mujer, 1995).

⁷³⁰ Vegeu Mary Nash, «Dos décadas de historia de las mujeres en España: una reconsideración», *Historia Social* 9 (1991): 137-161.

⁷³¹ Pilar Ballarín, María Teresa Gallego, i Isabel Martínez, *Los Estudios de las mujeres en las Universidades españolas, 1975-1991. Libro Blanco* (Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales. Instituto de la Mujer, 1995); Teresa Ortiz, Johanna Birriel, i Vicenta Marín, *Universidad y feminismo en España. I. Bibliografía de Estudios de las Mujeres (1992-1996)* (Granada: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Granada, 1998); Teresa Ortiz, Johanna Birriel, i Vicenta Marín, *Universidad y feminismo en España (II). Situación de los Estudios de las Mujeres en los años 90.* (Granada: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Granada, 1999).

I també en els estudis de Mary Nash, vegeu Nash, «Nuevas dimensiones en la historia de la mujer», 10; Nash, «Dos décadas de historia de las mujeres en España: una reconsideración», 138-140.

⁷³² Arlette Farge, «Pratique et effets de l'histoire de femmes», en *Une histoire des femmes est-elle possible?*, ed. Michelle Perrot (Marseille: Rivages, 1984), 17-35; Nash, «Nuevas dimensiones en la historia de la mujer», 10.

en els àmbits universitaris que sovint els han vist amb indiferència o escepticisme.⁷³³

A la dècada dels noranta trobem una creixent producció historiogràfica que es canalitzada amb l'aparició de l'Associació Espanyola d'Investigació Històrica de les Dones (AEIHM, en castellà)⁷³⁴ el juny de 1991 i la creació de la revista *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*, juntament amb altres publicacions com *Duoda*, *Historia Social*, *Cuadernos de Historia Contemporánea*, etc., que permeten abordar en els plantejaments teòrics i metodològics més recents. És en aquesta dècada que apareix l'obra *Historia de las mujeres en Occidente* i posteriorment l'obra de síntesi la *Historia de las mujeres en España*.⁷³⁵

Actualment, l'existència d'òrgans governamentals per a la millora de les situacions de les dones, la tradició associacionista dels grups femenins i els treballs acadèmics des de les universitats, on es podem trobar departaments, centres i institucions d'investigació en gènere, mostren la vitalitat de la dona en la història i la necessitat de seguir caminant cap a la igualtat real i efectiva entre homes i dones.

6.2.3 Dones, esport i història: la memòria oral en l'esport

La nova història social de l'esport es basa en els posicionaments de l'escola francesa dels Annals, la historiografia social britànica d'arrel marxista i l'escola americana.⁷³⁶ Des d'aquesta nova història social, la present recerca doctoral no aborda la qüestió històrica i esportiva de les dones des d'un plantejament positivista sinó que ho fa des de la vessant més interpretativa i global.

---

⁷³³ Farge, «Practique et effets de l'histoire de femmes», 22; Nash, «Dos décadas de historia de las mujeres en España: una reconsideración», 139.

⁷³⁴ Rosa María Cid, «L'AEIHM et l'histoire des femmes en Espagne», *Mnémosyne* 2 (2003): 31-44.

⁷³⁵ Georges Duby et al., *Historia de las mujeres en Occidente* (Madrid: Taurus, 1991); Elisa Garrido et al., *Historia de las mujeres en España*, ed. Elisa Garrido et al. (Madrid: Síntesis, 1997).

⁷³⁶ Antonio S. Almeida, *Historia social, educación y deporte: lecturas sobre el origen del deporte contemporáneo* (Las Palmas de Gran Canarias: Universidad de las Palmas de Gran Canaria, Servicio de Publicaciones, 2004).

D'altra banda parteix de l'anàlisi del context social, cultural i polític europeu occidental, espanyol i català, per poder ubicar el desenvolupament esportiu femení en el període dictatorial a Catalunya. En aquest sentit, la moderna historiografia de l'esport es dedicà a «estudiar las lógicas socio-histórica, política y cultural del fenómeno deportivo en las sociedades contemporáneas»⁷³⁷. Per tant, en la nova historiografia més enllà de centrar la mirada en aspectes o fets concrets, es pretén entendre el fenomen esportiu «a partir del context, de les relacions i de les dinàmiques que l'originen i el transformen»⁷³⁸.

Per fer-ho possible, des d'aquest posicionament historiogràfic ha estat necessària una multidisciplinarietat, atès que cap model teòric pot aspirar a conèixer tota la realitat social essent absolutament objectiu i capaç de comprendre-la completament, per tant és necessària la diversitat de models teòrics i perspectives metodològiques per descriure i explicar la realitat social.

Un dels aspectes essencials és que un gran nombre d'investigacions han demostrat com la variable gènere és determinant en l'estructura social de l'esport⁷³⁹ i ens mostren una sèrie d'evidències, com són la menor pràctica esportiva per part de les dones tot i la democratització existent en el món de l'esport, la menor presència en càrrecs directius de clubs i federacions,⁷⁴⁰ la menor obtenció de reconeixements respecte als seus èxits esportius i una

---

⁷³⁷Xavier Pujadas, *Atletas y ciudadanos: historia social del deporte en España, 1870-2010* (Madrid: Alianza, 2011), 29. Xavier Pujadas destaca Allen Guttmann, Bertrand During, Pierre Arnaud, Jeffrey Hill o Richard Holt, com a alguns dels referents en aquesta nova historiografia.

⁷³⁸Sixte Abadía Naudí, «Esport i democratització en un període de canvi: evolució del fenomen esportiu a Barcelona durant la transició democràtica (1975-1982)» (tesis doctoral, Universitat de Barcelona, 2007), 33.

⁷³⁹Ana Buñuel, «Deporte y calidad de vida, aspectos sociológicos de las actividades físico-deportivas de las mujeres en España», *Sistema: Revista de ciencias sociales* 110-111 (1992): 105-116; Eric Dunning, *El fenómeno deportivo: estudios sociológicos en torno al deporte, la violencia y la civilización* (Barcelona: Paidotribo, 2003); Susanna Soler i Núria Puig, «Mujer y deporte en España: estado de la cuestión y propuesta interpretativa», *Apunts de Educación Física y deportes* 76 (2004): 71-78.

⁷⁴⁰Marta Moragas Rovira, «Les dones que presideixen els clubs esportius a Catalunya. Factors que incideixen en l'accés i en l'exercici del càrrec, i estil de lideratge.» (tesis doctoral, Universitat Ramon Llull, 2014).

major conciliació entre les seves responsabilitats laborals, domèstiques i esportives.

D'alta banda com ja hem exposat en l'apartat de justificació de la nostra tesi, tant les recerques en profunditat al voltant de la història de l'esport femení com l'ús de la història oral en l'esport⁷⁴¹ encara són escasses a Espanya i a Catalunya.

A nivell nacional destaquem les investigacions realitzades per Catalina Riaño, Concepción Carbajosa, Juan Carlos Manrique i la Xarxa d'Investigació en Història de les Dones i l'Esport (RIHMUD), que han realitzat investigacions sobre la història de l'esport utilitzant les fonts orals.

La primera autora va investigar sobre la figura de la polifacètica esportista Lilí Álvarez, fent explícites les dificultats metodològiques amb les que es va trobar:

El obstáculo fundamental que hemos encontrado es la complejidad de la temática que nos ocupa, que ha determinado metodológicamente nuestro estudio y, cómo no, las fuentes utilizadas. No podemos basarnos en una que pivote el trabajo, sino que tendremos que hacer uso de la información recogida tanto en documentos personales como en medios de comunicación, instituciones e incluso recurrir, en determinadas ocasiones, para matizar nuestros datos, a testimonios obtenidos a través de las fuentes orales.⁷⁴²

Altres aproximacions sobre l'activitat física o esportiva mostren la importància de contrastar documentació, així és important l'ús de:

métodos de reconstrucción oral, mediante conversaciones con antiguas profesoras, deportistas y mujeres de la Sección Femenina (...) para contrastar la información aportada por algún documento que no estaba suficientemente

---

⁷⁴¹ Jennifer Hargreaves, *Heroines of sport : the politics of difference and identity* (Londres: Routledge, 2000).

⁷⁴² Catalina Riaño, *Historia cultural del deporte y la mujer en la España de la primera mitad del siglo XX a través de la vida y obra de Elia María González Álvarez y Lopez Chicheri*, «Lilí Álvarez» (Madrid: Consejo Superior de Deportes, 2004), 20-21.

claro para, de ese modo, poder hacer una interpretación correcta sin desvirtuar la realidad.⁷⁴³

Finalment volem destacar els treballs que Juan Carlos Manrique ha portat a terme amb les professores segovianes d'educació física⁷⁴⁴ i la tasca desenvolupada per la xarxa RIHMUD, de la que formem part, que, liderada per Xavier Pujadas, ha estat pionera a desenvolupar projectes nacionals sobre història de les dones en l'esport a partir de les fons orals.

Tots aquests treballs en major o menor mesura han fet ús de les fons orals però també es serveixen de les fons documentals i arxivístiques que, com proposa Joan Miralles, ajuden a contextualitzar i donar fiabilitat.⁷⁴⁵

A Catalunya també podem trobar algunes propostes que vinculen la memòria oral i l'esport, com les realitzades per Pilar Gómez⁷⁴⁶ i les aproximacions a la naturalesa de l'esport femení durant el s. XX, utilitzant fons documentals i orals.⁷⁴⁷ D'altra banda trobem un creixent ús de les fonts orals per recuperar la memòria històrica. En aquest sentit, algunes organitzacions hi estan treballant, com per exemple la Fundació del Bàsquet Català, que a partir d'un projecte iniciat el 2013 promou la història oral per recollir «el testimoni dels actors principals en primera persona i conservar la memòria del bàsquet català des de les diferents mirades, records i anècdotes dels jugadors, entrenadors, directius i periodistes que foren els protagonistes del fets»⁷⁴⁸.

---

⁷⁴³ Concepción Carbajosa, *Participación deportiva de las mujeres asturianas (1939-1977)* (Oviedo: Universidad de Oviedo, 1999), 22.

⁷⁴⁴ Manrique, *Las profesoras de educación física en la sección femenina segoviana: investigación histórica del ideal de mujer*.

⁷⁴⁵ Miralles, *La història oral. Qüestionari i guia didàctica*.

⁷⁴⁶ Pilar Gómez, «Los Juegos Olímpicos de 1992 y su impacto sobre la ciudad de Barcelona. Proyecto de creación de fuentes orales», *Historia y Fuente Oral* 2 (1989): 153-156; Pilar Gómez, «Reflexiones sobre la recogida de fuentes orales de la Barcelona del 92», *Historia y Fuente Oral* 7 (1992): 179-188.

⁷⁴⁷ Xavier Pujadas i Carles Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1870-1931). Vol.1* (Barcelona: Columna i Diputació de Barcelona, 1994).

⁷⁴⁸ Vegeu Fundació del bàsquet català. «Història oral del bàsquet català», <http://fundacio.basquetcatala.cat/centre-d-estudis/projectes/historia-oral-del-basquet-catala>.

Els estudis d'història oral s'han realitzat bàsicament sobre temes demogràfics, econòmics, socials i ideològics amb gent corrent com a protagonista. Sota el nostre punt de vista trobem que ha estat molt important relacionar la història oral amb altres fonts però també amb altres disciplines, així, realitzar investigacions sobre memòria oral i esport ajudarà a enriquir la història de l'esport i en conseqüència les ciències de l'activitat física i de l'esport, incorporant amb les seves investigacions la presència de la dona en el món de l'esport. Per això la desaparició de les fonts orals de dones esportistes en el període dictatorial⁷⁴⁹ esdevé irreparable i requereix de treballs de recerca sistemàtics que preservin la memòria de les seves protagonistes, com la investigació que presentem.

A partir de la memòria oral podrem resseguir alguns dels elements culturals i socials més destacats de la lluita de les dones en la construcció d'una societat més igualitària des de la perspectiva de gènere durant el segle XX.

6.3 La construcció del model d'anàlisi: les dimensions i els indicadors

Després d'explicitar el model teòric, cal trobar una vinculació amb el treball de camp que permetran establir-ne la validesa. La fase de construcció del model d'anàlisi «ha de constituir el punt d'articulació entre la problemàtica escollida d'una banda, i el treball centrat en una anàlisi que per força ha de ser limitada i precisa, d'altra banda»⁷⁵⁰.

Partirem de les següents preguntes d'investigació:

- ✓ Quina influència van tenir els condicionants de tipus social, cultural, moral i estètic en la pràctica d'activitats físiques i esportives, segons els relats de les esportistes catalanes, durant la primera etapa del franquisme (1939-1961)?
- ✓ Quina va ser la influència del discurs androcèntric dominant, el qual recolzava sobre els valors del nacionalcatolicisme, en la invisibilitat de la dona esportista?

---

⁷⁴⁹ Jennifer Hargreaves, «Complexities of research, epistemology, and ethics: women in divided societies and the construction of sporting identities», en *Sport and the construction of identities. Proceedings of the XIth CESH Congress*, ed. Bettina Kratzmüller et al. (Viena: Verlag Turia&Kant, 2006), 21-37.

⁷⁵⁰ Quivy i Van Capmenhoudt, *Manual de recerca en ciències socials*, 107.

i tenint en compte el treball exploratori (lectures, entrevistes exploratòries, consultes de l'hemeroteca) s'ha anat desenvolupant la delimitació de l'objecte d'estudi, així com els conceptes i les relacions entre si.

Delimitar i concretar l'objecte d'estudi en un període i en un temps concret, ens ha permès fraccionar la realitat, per procedir al seu estudi, atès que d'una altra manera seria impossible analitzar la realitat social en la seva extensió i complexitat.

La conceptualització «és una construcció abstracta que pretén donar compte de la realitat» que estudiarem⁷⁵¹. La investigadora no es fixa en tots els aspectes de la realitat estudiada, sinó que fa una tria d'aquells que són essencials per a la seva recerca. Seguint als mateixos autors, la construcció d'un concepte consisteix, per tant, a precisar-ne les dimensions constitutives i posteriorment els indicadors a través dels quals es mesuraran aquestes dimensions.⁷⁵² Aquests indicadors (també anomenats atributs o característiques), «son los referentes empíricos y medibles, posibles de ser verificados y que están vinculados a las unidades de análisis»⁷⁵³. Aquests indicadors ens permetran aproximar-nos a la realitat que volem estudiar i ens proporcionaran les dades de la recerca per posteriorment poder descriure les característiques, atributs o comportaments d'interès per a la nostra investigació. És a dir, «establecen una conexión entre una construcción conceptual o teórica y la realidad»⁷⁵⁴. Han de ser «objectivament “detectables i mesurables”, però també poden ser més imprecisos, en aquest sentit només que ens doni informació sobre *l'objecte de la nostra construcció* serà considerat un indicador»⁷⁵⁵.

---

⁷⁵¹ *Ibíd.*, 119.

⁷⁵² *Ibíd.*, 148.

⁷⁵³ R Paéz, *Introducción a las técnicas cualitativas de investigación científica*. (Córdoba: Facultad de Lenguas, Universidad Nacional de Córdoba., 2007).

⁷⁵⁴ Heinemann, *Introducción a la metodología de la investigación empírica en las ciencias del deporte*, 70.

⁷⁵⁵ Quivy i Van Capmenhoudt, *Manual de recerca en ciències socials*, 120.

El disseny del model d'anàlisi ens orientarà en el procés de recopilació de les dades i en l'anàlisi d'aquestes per donar resposta a les preguntes de la investigació. Tindrem en compte:

la forma de conceptualitzar una problema de investigación y la forma como lo colocamos dentro de una estructura que sirva de guía para (...) la recopilación, y el análisis de los datos. Por tanto, definiremos el diseño de investigación como el plan y estructura de la investigación, concebido para obtener respuesta a los interrogantes de estudio.⁷⁵⁶

El nostre objecte d'estudi són les dones amb un perfil d'esportista, practicants d'activitat física esportiva o activitat física no competitiva de manera habitual en algun moment de la seva vida durant el primer franquisme (1939-1961). Les variables que podríem haver estudiat són diverses, però nosaltres ens hem centrat en el paper dels condicionants de tipus socials, culturals, morals i estètics corporals que van influir en la pràctica de l'esport.

Per poder abordar aquests condicionants, a mesura que anàvem fent una revisió teòrica vam anar determinant els indicadors, dels quals vam comprovar-ne la utilitat en una prova pilot realitzada amb el grup RIHMUD. Així mateix en l'anàlisi de les entrevistes van sorgir més indicadors.

Els indicadors utilitzats són de tipus simples (normatius i objectius) i complexos, o també anomenats subjectius. Els indicadors normatius «són els que fan referència a dimensions o aspectes sobre els quals existeix un alt grau de consens, de manera que el sentit donat a la variació no presenta controvèrsia»⁷⁵⁷. Exemples d'aquests serien el nivell d'estudis o les pràctiques esportives realitzades.

Els indicadors objectius són els que utilitzen dades físiques dels individus o col·lectius, dades que es consideren objectives, no sotmeses a interpretació

---

⁷⁵⁶ Fred N. Kerlinger, *Investigación del comportamiento: técnicas y metodología*. (México: Interamericana, 1981), 83.

⁷⁵⁷ P. González, «Medir en ciencias sociales», en *El análisis de la realidad social: Métodos y técnicas de investigación*, ed. Manuel García Ferrando, Jesús Ibáñez, i Francisco Alvira, 3^a ed. (Madrid: Alianza, 1986), 219.

subjectiva, sinó simplement comptables,⁷⁵⁸ com l'edat d'abandonament de la pràctica esportiva i el nombre de fills.

Pel que fa als indicadors complexos, fan referència a «aquells que utilitzen interpretacions subjectives de les dades o de la realitat que mesuren»⁷⁵⁹, com per exemple la influència familiar o la percepció sobre el propi cos.

Tot seguit passem a centrar-nos en el present estudi. Les dimensions i els indicadors han sorgit d'un doble procés deductiu i inductiu durant tot el procés de la investigació. És a dir, inicialment es va plantejar un model d'anàlisi (deductiu)⁷⁶⁰, però d'altra banda, en un procés inductiu, es buscaven aquells termes que no s'havien previst i es descartaven els que no apareixien. Ha estat un procés que ha anat des del marc teòric a les dades, en un constant mirar i remirar, construir i deconstruir, que finalment es va delimitar.

Troblem quatre grans dimensions, la social, cultural, moral i l'estètica corporal, que corresponen als condicionants que la literatura exposa sobre la influència en el model femení en el període de dictadura.

6.3.1 La dimensió social i els seus indicadors

Des del punt de vista social, la pràctica de l'activitat física i esportiva, ja sigui competitiva o recreativa, facilita l'ocupació del temps lliure, la interrelació entre individus, la transmissió de valors socials, la identificació amb polítiques concretes, així com amb mites, la pertinença a clubs, equips o pràctiques esportives determinades i presenta diferències sobretot de caire socioeconòmic i cultural.

- En la dimensió social trobem: condicionants econòmics i socials, condicionants familiars, cercle d'amistats en l'inici de la pràctica, treball, sociabilitat esportiva, relacions socials a través de l'esport, tracte en l'activitat esportiva, club o plataforma de pràctica, nivell de pràctica, tipus

---

⁷⁵⁸ *Ibíd.*

⁷⁵⁹ *Ibíd.*

⁷⁶⁰ Vam partir d'una sèrie de dimensions, categories i indicadors del model d'anàlisi que havíem plantejat inicialment a partir de la literatura científica, i dels projectes del grup RIHMUD.

d'activitats físiques practicades per dones, continuïtat o abandonament de la pràctica, maternitat i activitat física, dones practicants, pressió social i visibilitat de l'esport femení, condicionaments sociopolítics.

Taula 6.1 Categories i indicadors principals de la dimensió social

DIMENSIÓ SOCIAL	
Categories ⁷⁶¹	Indicadors principals ⁷⁶²
Abandonament de l'esport	Festeig (13), matrimoni (24), feina (7), embaràs (6)...
Agents socialitzadors i motivacions per a la iniciació esportiva	Inici esport natació (31), inici esport bàsquet (15), inici esport tennis (13), inici esport atletisme (8)...
Percepció del tractament familiar nens/es Jocs Infantils	Diferent (14), igual (13). Tipus: Jocs tradicionals (10), jocs de nois (9), jocs de carrer (7)... Amb: nens i nenes (16), nois (7), nenes (6), germans (6)...
Percepció de l'esport	No complicat (19), difícil (8)...
Percepció com a esportista	Pionera (22), normal (16), rebel (4)...
Percepció com a professora de gimnàstica	Honesta (2), pionera (2)...
Barreres en la pràctica esportiva i percepció de la dona condicionat esport	Econòmiques (67), educatives (15), no consciència de barreres (15), biològiques (15)... No condiciona (19), condiciona (8).
Discriminació de gènere	Sota autoritat dels homes (21), pràctica determinats esports (17), no sòcia club (13), educació diferenciada a casa (12)...
Influència en la pràctica esportiva	Pare(38), germans/es (39) amics (17)...
Percepció social de l'esport	Poques (19), esports concrets (10), difícil (7), criticades (6)...
Pràctiques esportives escolars	Bàsquet (5), beisbol (3), atletisme (2), natació (1)
Pràctiques esportives fora de l'escola (àmbit informal) i competicions.	Club natació (34), excursionisme (26), natació recreativa (20), Secció Femenina (19)... Competicions de Catalunya (40), competicions nacionals (39), travessies (31), competicions socials (25)...
Referents i dones esportistes	Absència (18), presència (47). Tennis (25), bàsquet (18), natació (13) i atletisme (13)...
Amistats en la pràctica esportiva	Bàsquet (12), tennis (8), natació (7)...
Relació amb esportistes masculins	Coneix marit (10), natació (16), escalada i excursionisme (10),
Trajectòria i manteniment de la pràctica esportiva	Fer esport de gran (43), entrenadores (20), àrbitres i jutges (13), puntual (9)...

Font: Elaboració pròpia.

⁷⁶¹ Per veure una explicació de cada categoria, consulteu l'annex III, Descripció de les diferents categories.

⁷⁶² Pel que fa als indicadors principals ens referim a aquells que en el programa Atlas-ti tenen més freqüències, és a dir més número de cites vinculades a un codi. Entre parèntesi trobem els indicadors amb més freqüències després de l'anàlisi de les entrevistes. La resta d'indicadors poden consultar-se a l'annex digital C.

6.3.2 La dimensió cultural i els seus indicadors

Pel que fa a la dimensió cultural de l'esport, es transmet tant des de la família⁷⁶³ com l'escola i els mitjans de comunicació. Inclou uns hàbits i valors bàsics que es manifesten tant en la seva pràctica com en la vida quotidiana.

- En aquesta dimensió cultural trobem: condicionants educatius, escolarització, nivell d'estudis, gimnàstica o educació física, discurs dels professors/es i dels entrenadors, inici de la pràctica esportiva, accés a la informació sobre activitat física, estudis i dificultats per a la pràctica esportiva, coneixements previs sobre l'esport i l'activitat física, la Sección Femenina de la Falange, competicions, equips i viatges, les relacions entre homes i dones en l'esport i la repercussió de l'esport femení en els mitjans de comunicació.

Taula 6.2 Categories i indicadors principals de la dimensió cultural

DIMENSIÓ CULTURAL	
Categories	Indicadors principals
Continguts de l'educació física escolar	Continguts de l'EF a l'escola (34) Inclou: Gimnàstica, gimnàstica sueca, aparells, jocs, balls populars, esports,
Escola, formació, estudis i feina	Escola Alemanya (10), monges (8), Institut Francès (5), Institut Escola (4), escola Loreto (4), Montessori (4)... Escola segregada (25), escola mixta (15).
	Formació en idioma (25), formació permanent EF (7), formació autodidacta (3)... Comerç (8), batxiller (8), educació física (5), música (4)...
	Feines: modista (9), mestressa de casa (9), secretariat i administració (7), vendes (6), empresa familiar (5), professorat EF (5), fàbriques (5)...
Entrenadors i entrenaments	Entrenador bàsquet (16), entrenador atletisme (11), entrenador natació (8)... Entrenaments bàsquet (18), entrenaments natació (11), entrenaments atletisme (10)...
Desenvolupament de la pràctica esportiva (Sección Femenina, SEU, Clubs esportius)	Pràctica a club natació (34), pràctica a club tennis (19), pràctica a club bàsquet (18)... SF esport (11), SF instructora (7), SEU (3), SF escola (2)
Estereotips de gènere i obstacles a la pràctica	Xicotots (11), tasques domèstiques i cosir (11), feminitat i fragilitat (9)

⁷⁶³ «La probabilidad de haber adquirido el hábito regular de practicar deporte, es mayor entre las personas cuyos padres también hacen o hicieron deporte que entre las personas que no recibieron ese ejemplo». Manuel García Ferrando, *Los españoles y el deporte (1980-1990). Un análisis sociológico* (Madrid: Consejo Superior de Deportes, 1991).

Prejudicis de gènere	Les dones no necessiten estudiar (3), les dones són fràgils (2), les dones són fàcils (2)...
Presència de l'educació física en el currículum escolar	Presència (37) absència o pobra (23)
Professorat Educació Física	Abans de la guerra (2), les monges (1), poca formació (1), poca valoració social (1), segregat (1), de la Sección Femenina (1)
Repressió cultural i documents	Català (10), mestres (2)...
	Passaport (14), Salconduit (5)...
Visibilitat de l'esport en els mitjans de comunicació	Diaris (37), ràdio (30), percepció pròpia (17)...

Font: Elaboració pròpia.

6.3.3 La dimensió moral i els seus indicadors

La dimensió moral fa referència a la conducta, les normes específiques, les actituds i els valors aplicats a un grup per al bon funcionament social.

- En aquesta dimensió moral trobem: pressió religiosa, condicionants morals en la pràctica, valors morals en la pràctica de l'esport, moralitat i gènere, auto repressió i culpabilitat, exigències de pudor en la pràctica, sexualitat, relacions de parella i esport, condicionants ideològics, la Sección Femenina de la Falange.

Taula 6.3 Categories i indicadors principals de la dimensió moral

DIMENSIÓ MORAL	
Categories	Indicadors principals
Agents de l'ordre moral	Església (31), Sección Femenina (25), falange (9), policia (8)...
Característiques morals associades a l'esport femení	Xicotots (17), rares (6), incidència (5)...
Deure moral	Mare, esposa, mestressa de casa (10), mare (10), mestressa de casa (9)...
Ordre moral en l'esport femení	Repressió en l'esport (24), separació de sexes (18), vestimenta (16), esport d'homes i esport de dones (16)...
Repressió	Del cos (6), sexual (6), per la menstruació (2)...
Valors de l'esport	Distracció (14), companyonia (10), socialització (6)...

Font: Elaboració pròpia.

6.3.4 La dimensió estètica corporal i els seus indicadors

La dimensió estètica corporal ha variat en cada moment històric i ha determinat els valors i les característiques concretes de l'estètica corporal. També han

estat diferents en cada societat⁷⁶⁴. La imatge del cos té un valor social i pretenem copsar la percepció de la vivència estètica del període que les nostres protagonistes captaven com a tal.

- En aquesta dimensió estètica corporal trobem: el vestir i la pràctica esportiva, el cos (auto percepció i percepció), el gest esportiu i la feminitat, percepció sobre la visió dels altres, salut, cos i esport.

Taula 6.4 Categories i indicadors principals de la dimensió estètica corporal

DIMENSÍO ESTÈTICA CORPORAL	
Categories	Indicadors principals
Característiques de la indumentària per a la pràctica esportiva	Bàsquet (37), natació (29), tennis (16)... Inclou: comoditat, incomoditat, moderna, superposicions...
Característiques del material esportiu	Raquetes (7), pilota de bàsquet (4), gimnàstica (4)... Inclou: evolució material.
Percepció del propi cos (imatge corporal)	No opina (9), prima (8), defectes (8), femenina (5)...
Percepció del model o tipus ideal d'estètica femenina	No n'hi havia (12), model ideal (36) inclou: alta, tipus maco, femenina, prima, vestuari elegant, esportista però no musculada, simpàtica...
Tipus d'indumentària utilitzada per a la pràctica esportiva	Educació física a l'escola (37), esport bàsquet (35), esport natació (22), tennis (15)... Inclou: bombatxos, pantalons curts, xandall

Font: Elaboració pròpia.

D'altra banda hem recollit aspectes de la dimensió biogràfica referents a les vacances, malalties, morts de familiars, habitatge, matrimoni, Guerra Civil, etc., que també trobem recollits en la fitxa biogràfica que comentarem en el proper capítol. Finalment hem codificat una dimensió més de caire esportiu, on fem referència al paper dels entrenadors i dels entrenaments, a les normatives, a les instal·lacions esportives, a les lesions, a la relació entre l'embaràs i la pràctica esportiva, al significat i records de la seva pràctica esportiva, els aspectes més destacats i els canvis que s'han produït en l'esport.

⁷⁶⁴ Vegeu Enrique Gervilla, «Desafíos de la belleza corporal. Valoración y crítica educativa», *Revista Lusófona de Educação* 26 (2014): 29-43.

A tall de síntesi

Disseny teòric de la recerca	El paradigma científic de partida i l'enfocament de la investigació	
	<ul style="list-style-type: none"> • Investigació de caire esportiu, historiogràfic i femenista. • Estudiar i comprendre els condicionants de tipus moral, social, cultural i estètics corporals que van influir en una mostra de dones catalanes que van practicar activitat física o esportiva durant el franquisme. No generalitzar els resultats. • Ús de plantejaments humanístics i interpretatius. • Ús del paradigma interpretatiu. 	
	Marc teòric adoptat	<ul style="list-style-type: none"> • Ús del mètode historiogràfic. • Obres generals que aborden la història d'Espanya, sobretot el model de dona en l'etapa franquista. • Obres generals sobre la Sección Femenina de la Falange i sobre l'educació física, l'activitat física i esportiva de les dones durant el període franquista que es va centrar en l'àmbit català. • Ús de la història oral <p>Els estudis d'història oral</p> <ul style="list-style-type: none"> • Definim la història oral com a mètode qualitatiu d'investigació. • En la seva definició destaquem la seva relació amb la història, l'ús de les entrevistes i la recuperació de la memòria oral de tots els subjectes. • L'ús de la història oral ha estat més tardana que en d'altres països Europeus. Els primers estudis van tenir relació amb la vida quotidiana durant la Guerra Civil. • Les primeres investigacions són de Ronald Fraser, Mercedes Vilanova, Cristina Borderías, Anna Monjo, Joan Miralles i María Carmen García Nieto, entre d'altres. • Posteriorment s'organitzen seminaris, cursos, col·loquis, es creen publicacions periòdiques, grups universitaris, es creen arxius orals, es fan els primers congressos, es presenten tesis doctorals amb mostres ben definides. • Actualment l'ús de la font oral és cada cop més utilitzat per la recuperació de la memòria històrica i en els àmbits culturals, acadèmics i educatius. Finalment l'ús d'imatges, vídeos i de la xarxa donen noves i àmplies possibilitats a l'ús de les fonts orals. • L'ús de la història oral presenta una sèrie d'avantatges i unes limitacions que cal conèixer per millorar les entrevistes i les interpretacions posteriors. • La història oral vinculada a la nostra recerca té com a objectiu investigar sobre el paper de les dones en l'esport femení català i la seva contribució. <p>Història i gènere a Espanya: les dones en la història</p> <ul style="list-style-type: none"> • La nova historiografia social pretén superar les aportacions de la història tradicional, positivista i androcèntrica. • Importància del concepte de gènere com a categoria analítica per estudiar les dones en la història. • A Espanya la història del gènere ha passat per dues grans etapes, la primera del 1974 al 1981, que coincideix amb les acaballes de la dictadura, i la segona, a partir del 1982, molt lligada al desenvolupament del moviment feminista. • El paper de la història en els estudis sobre les dones ha tingut un paper creixent i no exempt d'obstacles. • A la dècada dels 90 creix la producció historiogràfica, apareixen associacions, es creen revistes, es publiquen importants obres. • Actualment l'existència d'òrgans governamentals per a la millora de les situacions de les dones, la tradició associativa femenina i els treballs acadèmics segueixen caminant cap a la igualtat efectiva entre homes i dones.

	<p>Dones, esport i història: la memòria oral en l'esport</p> <ul style="list-style-type: none"> • La nova història social es basa en plantejaments globals i interpretatius. • Importància de la variable gènere en l'estudi sobre l'esport. • Les recerques al voltant de la història de l'esport femení i l'ús de la història oral en l'esport encara és escassa a Espanya i Catalunya. • En destaquem les desenvolupades per Riaño, Carbajosa, Manrique i la xarxa RIHMUD. • A Catalunya hi ha propostes que vinculen la memòria oral i l'esport, realitzades per Pilar Gómez, i les aproximacions a la naturalesa de l'esport femení durant el s. XX utilitzant, fons orals i documentals dutes a terme per Xavier Pujadas i Carles Santacana. Algunes entitats com la Fundació del Bàsquet Català també estan fent propostes en aquesta línia. • Importància de la nostra recerca per recuperar la memòria oral de les dones esportistes en el període de la dictadura i construir una història més igualitària en perspectiva de gènere.
	<p>La construcció del mòdel d'anàlisi</p> <ul style="list-style-type: none"> • A partir de les preguntes de la investigació i el treball exploratori, hem pogut delimitar l'objecte d'estudi a partir de fraccionar la realitat social per estudiar-la. • L'elecció dels elements com les dimensions, categories i indicadors han sorgit d'un doble procés deductiu i inductiu durant el procés de la investigació. • Hem fet una prova pilot amb el grup RIHMUD. • Hem fet ús d'indicadors normatius, objectius i complexos. • Inicialment es va plantejar un model d'anàlisi deductiu. • Inductivament es buscaven aquells termes que no s'havien previst i es descartaven els que no apareixien. • Trobem 4 grans dimensions: social, cultural, moral i estètica corporal, amb les seves corresponents categories i indicadors. • Finalment també hem recollit aspectes d'una dimensió més biogràfica i d'una altra purament esportiva.

7. El mètode i l'instrument

La vida no es la que uno vivió, sino la que uno recuerda y cómo la recuerda para contarla.

Gabriel García Márquez

En el present capítol exposarem la metodologia que hem dut a terme per desenvolupar la nostra investigació. Aquesta inclou la fase d'observació (recollida d'informacions) i la fase d'anàlisi de les informacions.⁷⁶⁵

En la fase d'observació hem tingut en compte instruments que ens han permès recollir la informació. Centrem bona part del capítol a justificar i explicar l'ús de les entrevistes en profunditat. D'altra banda també hem dedicat un apartat a la justificació de l'univers de treball i de la mostra.

Finalment a la fase d'anàlisi de les informacions s'inclou el treball de camp i la tècnica utilitzada per a l'anàlisi de dades (anàlisi de contingut). En aquest sentit, s'ha realitzat amb el suport del CAQDAS (Computer Assisted Qualitative Data Analysis Software) ATLAS/ti en la seva versió WIN 7.

7.1 La metodologia i el mètode

La tradició metodològica utilitzada en aquesta tesi doctoral és d'orientació hermenèutica interpretativa. Es tracta d'una metodologia consolidada en les ciències socials,⁷⁶⁶ que estudia el món subjectiu de l'experiència humana a través de les seves pròpies creences, significats i interpretacions.

Dins d'aquest marc metodològic, el mètode d'investigació que hem dut a terme en la nostra tesi és el mètode qualitatiu, un mètode que en la investigació social posa «énfasis en la visión de los actores y el análisis contextual en el que ésta

---

⁷⁶⁵ Raymond Quivy i Luc Van Capmenhoudt, *Manual de recerca en ciències socials* (Barcelona: Herder, 1997). Per a les traduccions s'acostuma a posar la primera edició en la llengua original, si pots.

⁷⁶⁶ Frederick J. Wertz et al., *Five ways of doing qualitative analysis: Phenomenological psychology, grounded theory, discourse analysis, narrative research, and intuitive inquiry* (New York: Guilford Press, 2011); Uwe Flick, *Introducción a la investigación cualitativa* (Madrid: Fundación Paideia Galiza, 2004).

se desarrolla, centrándose en el significado de las relaciones sociales»⁷⁶⁷. Així d'acord amb els objectius exposats, el nostre plantejament metodològic s'ha basat principalment en la recollida de testimonis orals i relats de vida. Per tant es tracta d'una investigació basada en la història oral o sobre fonts orals⁷⁶⁸ a partir d'un enquadrament metodològic qualitatiu. Lligant la tradició metodològica amb el mètode, Emili Ferrando exposa que l'hermenèutica «implica conocer el contenido exacto y el sentido de la fuente oral creada y del texto que hemos transcrito. Supone analizar los términos lingüísticos utilizados y su sentido teniendo en cuenta la época en que se dijeron o se escribieron y la mentalidad colectiva del momento»⁷⁶⁹.

Les fonts orals doncs «son al mismo tiempo, un método y una técnica que nos permite recoger un corpus de información histórica en forma oral que, gravado (...), se convierte en fuente y en documento histórico»⁷⁷⁰. Així doncs, en utilitzar les fonts orals, no estem fent una altra història, o una història sense adjectius, sinó que contribuïm a escriure una única història molt més completa democratitzant-ne el discurs⁷⁷¹, ja que «les fonts orals faciliten l'estudi de la realitat més pròxima i quotidiana i permeten abordar a l'aula temes i problemàtiques que els llibres de text i la història acadèmica oficial silencien i oculten, obrint d'aquesta manera, nous camps d'investigació i estudi»⁷⁷².

---

⁷⁶⁷ Fortino Vela Peón, «Un acto metodológico básico de la investigación social: la entrevista cualitativa», en *Observar, escuchar y comprender sobre la tradición cualitativa en la investigación social*, ed. María Luisa Tarrés (México: Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales Sede México, 2001), 63.

⁷⁶⁸ Fortunato Mallimaci i Verónica Giménez, «Historias de vida y método biográfico», en *Estrategias de investigación cualitativa*, ed. Irene Vasilachis (Barcelona: Gedisa, 2006), 175-209; Juan Carlos Tójar, *Investigación cualitativa: comprender y actuar* (Madrid: La Muralla, 2006); Mercedes Vilanova, «Por una historia sin adjetivos: 25 años de fuentes orales en España», *Historia y Fuente oral* 14 (1995): 95-116.

⁷⁶⁹ Ferrando, *Fuentes orales e investigación histórica: orientaciones metodológicas para crear fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica*, 86-87.

⁷⁷⁰ *Ibíd.*, 14.

⁷⁷¹ Mercedes Vilanova, «La historia sin adjetivos con fuentes orales y la historia del presente», *Historia oral* (1998): 31-42.

⁷⁷² Ferrando, *Fuentes orales e investigación histórica: orientaciones metodológicas para crear fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica*, 17.

La nostra tesi aporta l'anàlisi de les vivències representatives i l'experiència de dones practicants d'esports a Catalunya. Parteix dels seus relats de vida amb l'objecte de comprendre el paper de la dona en el context històric en la primera part de la dictadura franquista (1939-1961), en relació al paper atribuït en el discurs dominant. És per tant una investigació sobre les barreres i condicionants socials, culturals, morals i corporals-estètics de la pràctica esportiva femenina. Se centra en un temps determinat, la primera part de la dictadura franquista (1939-1961) i un espai determinat (el territori d'objecte d'estudi, Catalunya) per comprendre, analitzar les vivències i experiències de les esportistes sota les dimensions socials, culturals, morals i estètiques vinculades a la pràctica de l'esport femení al llarg del segle XX, des del paradigma interpretatiu.

Paral·lelament hem acompanyat i comprovat la fiabilitat d'aquestes fonts orals a partir del buidat d'altres fonts de caràcter documental, que han estat utilitzades de manera sistemàtica per a la verificació de la informació factual recollida en els relats de les persones entrevistades, atès que «ha de acceptarse la subjetividad de las fuentes orales y escritas y por eso se ha de comprobar su veracidad a partir de la consulta de otras fuentes»⁷⁷³. Aquestes fonts bàsicament han estat documents publicats i monografies especialitzades en l'àmbit d'estudi, documents hemerogràfics referits al període estudiat, és a dir, premsa especialitzada, associativa, institucional i/o general, així com documentació arxivística referida a fonts oficials: documentació jurídica, política, social i de l'Església, i a fonts d'entitats privades, sobretot federacions, clubs o associacions esportives, religioses, escolars i recreatives. El treball amb aquest tipus de documentació es considera imprescindible per contrastar la veracitat de les informacions de caràcter factual i empíric recollides a través de les entrevistes i per realitzar una més adequada interpretació dels relats en general.

---

⁷⁷³ *Ibíd.*, 87.

7.2 Instruments

En el següent apartat explicarem els procediments i tècniques que ens han permès recollir la informació, és a dir, obtenir les fonts orals, i utilitzar-les de forma crítica amb la suficient veracitat, fiabilitat i autenticitat.

S'han utilitzat les següents estratègies de recollida de dades qualitatives: el buidatge documental i bibliogràfic, les entrevistes exploratòries a experts, les entrevistes en profunditat i els grups de discussió. Finalment justificarem l'elecció de la mostra.

7.2.1 Buidatge documental i bibliogràfic

Quan el mètode d'investigació es basa en les fons orals, s'ha d'establir, com apunta Mercedes Vilanova,⁷⁷⁴ un diàleg entre aquestes, que estan plenes de vida, i les altres fonts, que comprenen fonts escrites, limitades i acabades. Entre les dues es complementen.

Primerament la investigació ens ha exigit una fase documental basada en l'anàlisi i la recerca, per tal de tenir-ne un coneixement previ. A partir d'aquestes fonts hem obtingut informació rellevant per a les posteriors entrevistes, així com un llistat d'esportistes per a la mostra. El buidatge documental s'ha realitzat amb l'objectiu de documentar els relats de les dones entrevistades, matisar les categories a analitzar resultants de les entrevistes, així com per contrastar les informacions referides a episodis, fets, normes, esdeveniments i subjectes que han aparegut en les històries de vida transcrites. En conseqüència, aquest acostament al document s'ha realitzat en paral·lel al desplegament de les entrevistes i a les seves transcripcions.

El buidatge i la revisió documental s'ha realitzat a partir de tres tipus de fonts:

- a) Bibliografia: historiografia sobre franquisme a Catalunya i sobre esport, dones i franquisme a Catalunya. És a dir, monografies, articles en revistes especialitzades i informes publicats sobre aspectes socials,

---

⁷⁷⁴ Mercedes Vilanova al pròleg de l'obra de Paul Thompson, *La voz del pasado* (València: Edicions Alfons El Magnànim, 1988).

culturals, econòmics i polítics dels àmbits de l'educació, la moral, l'esport i el lleure de les dones durant el període de la dictadura franquista (1939-1975) , així com d'estudis publicats sobre polítiques d'esport i de joventut durant el règim.

- b) Documentació original, que es troba en arxius públics i/o privats, referida a informació pública de caràcter jurídic -normes, decrets, ordres i lleis vinculades al tema d'estudi-, de caràcter institucional -programes polítics territorials, informes de caràcter sectorial vinculats al partit únic i a d'altres instàncies dependents de la Falange-, i de caràcter associatiu, vinculada a les federacions nacionals, federacions territorials, clubs esportius i associacions d'esport i recreació juvenil.
- c) Hemerografia: premsa del període 1939-1961 obtinguda en les hemeroteques públiques: revistes, diaris i butlletins de premsa especialitzada en esport, seccions esportives de premsa en general, revistes relacionades amb associacions i clubs esportius, butlletins vinculats a la Sección Femenina, publicacions doctrinàries i informatives de l'Església, i revistes relacionades amb institucions educatives, el SEU, etc.

7.2.2 Entrevistes exploratòries a experts

L'entrevista exploratòria ens ha de servir per estalviar temps i energies a l'hora de les lectures, de la construcció de les hipòtesis i de l'observació. Es tracta d'assolir una certa visió panoràmica abans d'endinsar-nos a la recerca.⁷⁷⁵ En aquesta tesi hem realitzat 3 tipus d'entrevistes exploratòries:

- a) A persones expertes sobre el període estudiat i al voltant de l'àmbit temàtic tractat en la present tesi doctoral.
- b) Persones expertes sobre memòria oral i sobre gènere. Tant aquest apartat com l'anterior l'hem anant desenvolupant a partir de les converses amb els membres del projecte Mujeres, deporte y dictadura.

---

⁷⁷⁵ Quivy i Van Capmenhoudt, *Manual de recerca en ciències socials*, 66.

La memoria oral de las mujeres deportistas bajo el Franquismo (1939-1975).

- c) Persones que no formen part de la mostra, però que són testimonis del període. Dones esportistes no incloses (per qüestions de criteris d'inclusió) però que poden aportar dades rellevants a l'hora d'elaborar les entrevistes i/o explicar el context històric.

7.2.3 Les entrevistes en profunditat

En aquest apartat farem referència al disseny i estructura de les entrevistes (preparació prèvia), a la realització de la mateixa, a les elaboracions i realitzacions de les fitxes tècniques i bibliogràfiques i finalment a les tasques posteriors a l'entrevista.

7.2.3.1 Selecció del tipus d'entrevista

En l'ús de l'entrevista qualitativa en la investigació social podem trobar diferents tipus d'entrevistes que ens permetran una classificació general «según el tipo de comunicación que desea obtener o la clase de información que se pretende capturar»⁷⁷⁶. A partir d'aquestes dues dimensions bàsiques vinculades amb el grau de llibertat i el nivell de profunditat amb el que es realitza l'entrevista podem trobar les entrevistes *estructurades*, *semiestructurades* i les *no estructurades*.

En la present tesi hem abordat les entrevistes com a entrevistes en profunditat semiestructurades, amb el propòsit d'entrevistar amb exhaustivitat el relat de les participants a través de preguntes que permetin respostes obertes.⁷⁷⁷ Les entrevistes s'han plantejat amb dues parts diferenciades:

A la **primera part** s'ha establert una estructura general on trobem les dades personals de la persona entrevistada, preguntes generals i d'introducció al tema d'estudi (apropament): condicions de vida, estudis, interès per l'activitat

---

⁷⁷⁶ Vela Peón, «Un acto metodológico básico de la investigación social: la entrevista cualitativa», 68-69.

⁷⁷⁷ José Luis Losada i Rafael López-Feal, *Métodos de investigación en Ciencias Humanas y Sociales*. (Madrid: Thomson, 2003); Tójar, *Investigación cualitativa: comprender y actuar*.

esportiva, educació física escolar, tipus d'esports practicats, nivell aconseguit, competició. Finalment s'ha tractat l'entrevista a partir de temes específics però amb un caràcter general i obert, és a dir amb total llibertat per part de l'entrevistadora a l'hora de realitzar les preguntes, en funció de les respostes de les persones entrevistades. Les dimensions s'han establert sobre continguts generals. Aquesta primera part de l'entrevista es pot definir com entrevista semiestructurada de final obert⁷⁷⁸ (vegeu a l'Annex digital H el qüestionari bàsic segons les dimensions de l'entrevista).

A la **segona part** de l'entrevista, però, s'han fixat també alguns continguts comuns semidirigits o semiestructurats, ja «que las preguntas, el modo de enunciarlas, o el seguimiento de los temas pueden variar de acuerdo con el criterio del entrevistador»⁷⁷⁹.

Per a cada entrevista s'ha elaborat una fitxa biogràfica, una fitxa tècnica completa, una fitxa de permís legal d'utilització de les entrevistes, una valoració de l'entrevistador i la transcripció corresponent que veurem en els següents apartats.

7.2.3.2 La preparació de l'entrevista

La preparació de les entrevistes és un moment molt important del procés, ja que «ninguna entrevista debe llevarse a cabo sin una preparación minuciosa»⁷⁸⁰. En aquesta preparació hi ha d'haver una recerca prèvia acurada i continuada que «ens dóna més possibilitats d'obtenir uns bons resultats de les entrevistes perquè ajuda a preparar millor els guions i qüestionaris, i en el moment de l'entrevista, ens permet entendre i valorar millor allò que explica la informant»⁷⁸¹.

---

⁷⁷⁸ Dean Hammer i Aarón Wildavsky, «La entrevista semi-estructurada de final abierto. Aproximación a una guía operativa», *Historia y fuente oral* 4 (1990): 23-61.

⁷⁷⁹ *Ibíd.*, 23.

⁷⁸⁰ Chantal Tourtier-Bonazzi, «Propuestas metodológicas», *Revista Historia y Fuente Oral* 6 (1991): 183.

⁷⁸¹ Maria Dolors Bernal i Joan Corbalán, *Eines per a treballs de memòria oral* (Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació. Direcció General de la Memòria Democràtica, 2008).

Per tal de preparar l'entrevista hem seguit una sèrie de passos que detallarem a continuació i en els que explicarem en què van consistir en el nostre cas:⁷⁸²

- **Coneixement de l'objecte d'estudi:**

En aquest cas l'entrevistadora ha de conèixer la cronologia bàsica del franquisme i de l'esport durant la dictadura en l'àmbit on es va desenvolupar la vida de l'entrevistada i documentar-se sobre la persona que investigarem. Tenir abundant informació és de molta utilitat a les entrevistes ja que millora l'empatia entre l'entrevistadora i l'entrevistada, ajuda a recordar a la informant i facilita una interpretació correcta per part de l'entrevistada de les respostes, la qual ajudarà a aprofundir i conduir millor el discurs lliure de la persona que ens informa.

- **Coneixement de la metodologia i tècnica de les fonts orals:**

En aquest punt, la nostra tasca va consistir en una formació teòrica inicial sobre el tema a partir de lectures, assistències a xerrades i anàlisis de vídeos sobre memòria històrica. Posteriorment «el verdadero conocimiento solamente lo da la práctica continuada y revisada»⁷⁸³, així que a mesura que ens anàvem familiaritzant amb les entrevistes en sabíem més i ens sentíem més còmodes i segurs.

- **Elecció de la persona o persones a entrevistar en funció de les variables a investigar:**

En aquest punt és important determinar el perfil de la mostra. Aquest aspecte el podrem veure més detalladament en l'apartat que fa referència a la mostra. Ha estat important conèixer la persona informant per tal de preparar i guanyar temps de cara a l'entrevista. Calia aconseguir informació sobre la seva biografia, en la mesura del que ha estat possible a través d'Internet, del club al qual pertanyia, de l'associació esportiva, etc., informació que ha permès començar a elaborar la fitxa biogràfica.

En el primer contacte, normalment via telefònica, hem intentat establir un clima de diàleg i confiança on l'entrevistadora es presentava, informava l'entrevistada

---

⁷⁸² Hem seguit l'estructura que proposa Ferrando, *Fuentes orales e investigación histórica: orientaciones metodológicas para crear fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica*, 49-62.

⁷⁸³ *Ibíd.*, 49.

de per què havia estat escollida com a informant, l'informava, sense ser exhaustiva, dels objectius, raons de la tesi i se li avançava algun tema bàsic de l'entrevista. També es concertava el dia, lloc i hora de l'entrevista (que posteriorment es ratificava amb noves trucades telefòniques), es consultava sobre la gravació de l'entrevista (assegurant en tots els casos l'àudio i en quasi bé en tots el vídeo) i es mantenia oberta a les consultes que la futura entrevistada podia formular, així com la investigadora anotava aspectes que apareixien en aquest primer diàleg i que eren importants de cara a l'entrevista. Segons els manuals d'història oral s'aconsella començar per informants que tinguin bona memòria i primer les d'edat més avançada. Aquest ha estat un tema que hem intentat realitzar en la mesura del possible en la construcció de la mostra. A mesura que anàvem trobant informants, el que intentàvem era sempre fer les entrevistes el més aviat possible.

- **Formes i mètodes d'entrevistar:**

Tenint en compte que «existen distintos estilos de entrevistar...cada uno ha de asumir su propio estilo»⁷⁸⁴. En el nostre cas com ja hem explicat anteriorment hem fet ús de l'entrevista semiestructurada de final obert, en què teníem unes preguntes preestablertes que combinàvem amb un diàleg amistós i proper sense arribar a exercir un domini total de l'informant. Aquests tipus d'entrevistes també ofereixen la possibilitat de modificar lleugerament les preguntes segons la situació i l'eix temporal de l'entrevista. A mesura que anàvem avançant amb les entrevistes, hem après a formular millor algunes qüestions, a afrontar millor els imprevistos que s'han presentat, a reconduir les entrevistes, a deixar suficient temps per parlar, a fer entrevistes on hi havia més d'una informant i en definitiva a gaudir molt més dels relats d'unes àvies carregades d'experiències, situacions i records.

- **Redacció del guió de l'entrevista:**

Inicialment es va configurar una bateria de preguntes de caràcter obert que estan ordenades cronològicament i situades en diferents blocs temàtics. Dins de cada bloc podem trobar qüestions relatives als diferents objectius que es pretenen aconseguir amb l'entrevista, per tant trobem qüestions enfocades als

---

⁷⁸⁴ *Ibíd.*, 53.

aspectes morals, socials, culturals o estètics. (Vegeu a l'annex digital G la llista de preguntes i blocs temàtics per a l'entrevista).

Malgrat que teníem una àmplia bateria de qüestions, com hem dit anteriorment, la manera d'enunciar-les o el seguiment dels temes podien variar segons el criteri de l'entrevistadora.

- **Materials i aparells indispensables per a la gravació:**

A continuació presentarem els materials i aparells que vam utilitzar per a les gravacions, tenint molt present que «cada grabación es en sí misma un documento histórico, único e irremplazable. Debe por tanto ser grabado, reproducido y archivado en las mejores condiciones posibles»⁷⁸⁵.

Per dur a terme les gravacions inicialment ens vam familiaritzar amb els aparells i les primeres entrevistes les vam realitzar a partir de dues gravadores, per assegurar una bona gravació i evitar imprevistos, així, vam utilitzar una gravadora Sony ICD- P17 i una gravadora Sanyo ICR- A120 en les 5 primeres entrevistes. Posteriorment a les 4 entrevistes següents vam utilitzar la gravadora Sony ICD- P17 i vam incorporar una tauleta, concretament un IPAD de 16GB. Finalment, quan vam comprovar que teníem confiança i l'IPAD funcionava perfectament, només vam utilitzar aquesta tauleta.

Al mateix temps, sempre que les entrevistades van accedir a ser filmades (totes menys tres) vam utilitzar una càmera de vídeo Sony HDR-HC9E amb un trípode que ens cedien des del departament d'audiovisuals de la Universitat Ramon Llull. Els cassets utilitzats van ser divuit Sony mini DV premium LP de 90, nou Sony mini DV premium LP 120, una Sony color colecció de 60 i una Panasonic DV cassette LP 120. Posteriorment els cassets van ser passats a format DVD.

D'altra banda també teníem una carpeta on dúiem un parell de bolígrafs, un parell de llapis, una goma, una llibreta, targetes personals de visita, la llista de preguntes per a l'entrevista, un document amb el paràgraf d'inici de l'entrevista i fotocòpies dels documents necessaris: el permís legal d'utilització de l'entrevista i les fitxes tècniques i biogràfiques.

---

⁷⁸⁵ *Ibíd.*, 60.

Taula 7.1: Materials per a la gravació i incidències de cada entrevista

Codi Entrevistada ⁷⁸⁶	Gravació de veu	Filmada	Cassets	Incidències	
DS	Sony ICD- P17 Sanyo ICR- A120	No		Hi ha dos arxius de veu ja que s'atura la gravadora. Aquesta entrevista no ha estat filmada per desig de l'entrevistada.	
OP	Sony ICD- P17 Sanyo ICR- A120	Sí	Sony HDR-HC9E	2- Sony mini DV premium LP120	Hem hagut d'aturar la gravació per una trucada telefònica.
PS	Sony ICD- P17 Sanyo ICR- A120	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP120	Hem hagut d'aturar la gravació per una trucada telefònica.
RP	Sony ICD- P17 Sanyo ICR- A120	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP120	Hem hagut d'aturar la gravació per un parell de trucades telefòniques. Entra la secretària del Club Natació per donar-li les claus a RP.
CR	Sony ICD- P17 Sanyo ICR- A120	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP120	Intervé puntualment la filla.
MM	Sony ICD- P17 IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	Hem hagut d'aturar la gravació per un parell de trucades telefòniques.
MV	Sony ICD- P17 IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	Hi ha una amiga seva al porxo de casa mentre es fa la gravació al menjador.
AP	Sony ICD- P17 IPAD	No			Aquesta entrevista no ha estat filmada per desig de l'entrevistada. El seu marit també intervén en l'entrevista.
DB	Sony ICD- P17 IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	Parem l'entrevista 10-15 minuts per la visita de la seva filla.
PR	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	
MR	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	
AQ	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	Truquen al timbre i ve una amiga seva que es queda una estona a la gravació i participa puntualment, també ve una altra persona. Parem la gravació perquè el seu marit la demana.
PV	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	Intervenien el marit i el fill.
MB	IPAD	No			Aquesta entrevista no ha estat filmada per desig de l'entrevistada.
JG	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	Hem d'aturar l'entrevista perquè arriba la seva neboda, va a saludar-la i després seguim.
EV	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP120	
MCB	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	Participa la seva germana. Entra la coordinadora del grup de dones i aturem la gravació.
NH	IPAD	No			Aquesta entrevista no ha estat filmada per desig de l'entrevistada.
AGB	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	Hi ha dos arxius de veu ja que l'entrevistada atura l'IPAD accidentalment al moure fotocòpies de títols a sobre
NF	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	Hem aturat un parell de vegades la gravació ja que entra la coordinadora del grup de dones per fer-nos un

⁷⁸⁶ Vegeu a l'Annex I, el nom i cognoms de les entrevistades i el seu codi corresponent.

Codi Entrevistada ⁷⁸⁶	Gravació de veu	Filmada	Cassets	Incidències	
				comentari i donar-nos les claus de l'aula.	
HW	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	Sona el vibrador del telèfon de l'entrevistada un parell de vegades.
BB	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP120	Hem d'aturar la gravació perquè ve el marit de l'entrevistada i participa puntualment, al final torna a aparèixer.
AG	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	Hem aturat la gravació per anar al servei.
MG	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP120	Parem un moment la gravació per anar a buscar aigua per l'entrevistada ja que té un problema amb la gola.
MTB	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP120	Entra el seu marit i el saluda.
PB i MLB	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	Entrevista conjunta.
MT	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	2 Sony mini DV premium LP90	Vam haver de canviar la cinta de gravació.
EH	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	Hem hagut d'aturar la gravació per una trucada telefònica. Està present i participa puntualment l'ajudant de producció de l'equip Ochichornia.
ES	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Panasonic DV cassette LP 120.	Participa puntualment el seu fill.
LLG	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony Color Collection LP 90	Hi ha tres arxius de veu ja que l'entrevistada atura l'IPAD accidentalment. Hem hagut d'aturar la gravació per una trucada telefònica.
PP	IPAD	Sí	Sony HDR-HC9E	Sony mini DV premium LP90	Hem hagut d'aturar la gravació per una trucada telefònica.

Font: Elaboració pròpia.

- **Lloc de l'entrevista:**

Per realitzar les entrevistes «no existe recomendación particular de un lugar, pero cada uno condiciona el testimonio recogido»⁷⁸⁷. Tenint present aquest fet, hem donat sempre la possibilitat a les entrevistades que poguessin escollir entre fer-la a casa seva, fer-la a la universitat o en algun indret que elles consideressin oportú i que presentés unes bones condicions per poder parlar i escoltar tranquil·lament.

L'elecció del lloc, doncs, ha estat important per tal d'assegurar un ambient tranquil, silenciós, de confiança i comoditat per l'entrevistada i també per l'entrevistadora, ja que si es fes a la feina (en aquest cas, donada l'edat de les entrevistades, a la feina de l'entrevistadora, la universitat) es corre el risc del «requerimiento de un colaborador o de un superior jerárquico, o (...) la

⁷⁸⁷ Tourtier-Bonazzi, «Propuestas metodológicas», 183.

posibilidad de una urgencia»⁷⁸⁸. Tot i així, sempre oferíem aquesta opció, entre d'altres coses per transmetre seguretat a les entrevistades amb un lloc prou objectiu i on ens poguessin situar, però que presentava aquests petits inconvenients. Tot i així considerem que el millor lloc per realitzar les entrevistes és i ha estat a casa de les entrevistades, ja que aquestes s'han trobat en un entorn conegut on, en conseqüència, l'ambient ha estat més acollidor.

En aquest ambient, a més han tingut la possibilitat de veure fotografies familiars, trofeus, records entre d'altres que en molts casos ens han estat d'utilitat per ajudar les entrevistades a recordar, atès que «la presencia física de ciertos objetos o de personas puede ayudar a la memoria»⁷⁸⁹. Així la majoria de les entrevistades, un total de 22 sobre 32, com podem veure a la taula número 7.2, han optat per fer les entrevistes al seu menjador, set a un despatx, seminari o aula universitària, dues a sales de juntes d'entitats esportives i finalment, respectant el desig d'una de les participants, es va fer al jardí de la seva residència, donat el bon temps i la tranquil·litat de l'espai.

Taula 7.2: Lloc de l'entrevista i assistents

Codi entrevistada	Lloc de l'entrevista	Altres assistents a l'espai de l'entrevista	Participa
DS	Menjador del pis de l'entrevistada.		
OP	Menjador del pis de l'entrevistada.		
PS	Menjador del pis de l'entrevistada.		
RP	Sala de Juntes del Club Natació de Barcelona		
CR	Seminari B1-05 (URL)	La seva filla.	Puntualment
MM	Menjador del pis de l'entrevistada.		
MV	Menjador de casa de l'entrevistada.	Una amiga.	No
AP	Menjador de l'àtic.	El seu marit.	Sí
DB	Menjador del pis de l'entrevistada.	La seva filla.	Puntualment fora càmera
PR	Seminari C3-05 (URL)		
MR	Despatx A3-13 (URL)		
AQ	Menjador de casa de l'entrevistada.	La seva amiga. El marit	Puntualment No.
PV	Menjador del pis de l'entrevistada.	El marit i el seu fill.	Sí
MB	Menjador del pis de l'entrevistada.		
JG	Menjador del pis de l'entrevistada.	Una treballadora domèstica. La seva neboda.	Puntual. No
EV	Menjador del pis de l'entrevistada.		

⁷⁸⁸ *Ibíd.*

⁷⁸⁹ Pilar Folguera, *Como se hace historia oral*, Eudema (Madrid: Eudema, 1994), 51.

Codi entrevistada	Lloc de l'entrevista	Altres assistents a l'espai de l'entrevista	Participa
MCB	Aula 207 Escola Politècnica Superior d'Enginyeria de Vilanova i la Geltrú	La seva germana.	Sí
NH	Menjador del pis de l'entrevistada.	La responsable del taller a Vilanova	No
AGB	Menjador de casa de l'entrevistada.		
NF	Aula 207 Escola Politècnica Superior d'Enginyeria de Vilanova i la Geltrú	La responsable del taller a Vilanova	No
HW	Despatx A3-13 (URL)	No	
BB	Sala de Trofeus del Reial Club de Tennis de Barcelona	El marit de l'entrevistada.	Puntualment
AG	Menjador del pis de l'entrevistada.	No	
MG	Despatx A3-13(URL)	No	
MTB	Menjador de casa de l'entrevistada.	Una treballadora domèstica. El marit de l'entrevistada.	No
PB	Menjador de casa de la seva germana.	La seva germana.	Sí
MLB	Menjador de casa de l'entrevistada.	La seva germana.	Sí
MT	Menjador del pis de l'entrevistada.	No	
EH	Menjador del pis de l'entrevistada.	CP Ajudant de producció de l'equip Ochichornia.	Puntualment
ES	Jardí de casa de l'entrevistada.	El seu fill.	Puntualment
LLG	Menjador del pis de l'entrevistada.	Una treballadora domèstica.	No
PP	Menjador del pis de l'entrevistada.	Una treballadora domèstica.	No

Font: Elaboració pròpia.

- **Temps de l'entrevista:**

Pel que fa al temps de l'entrevista, dues hores de durada és el temps màxim adequat, ja que permet un bon estat de concentració tant per part de l'entrevistat/da com de l'entrevistador/a.⁷⁹⁰ També apuntem que en algunes ocasions pot ser necessària una segona entrevista per tal de gravar aspectes que l'entrevistat/da apunta un cop s'ha parat la gravadora, o que l'entrevistador/a considera que necessiten ser complementats o aclarits. En el nostre cas la majoria de les entrevistes han anat dels 30 minuts la més curta a 1 hora i 53 minuts la més llarga, i no ha estat necessari fer una segona entrevista, tot i que a vegades hem hagut de mantenir una conversa telefònica amb les entrevistades posterior a la transcripció o en l'elaboració de la fitxa biogràfica per tal de matisar o d'aclarir alguns punts o qüestions que havien quedat dubtosos.

⁷⁹⁰ Tourtier-Bonazzi i Ferrando Puig coincideixen que dues hores és un temps adequat.

Ferrando, *Fuentes orales e investigación histórica: orientaciones metodológicas para crear fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica*; Tourtier-Bonazzi, «Propuestas metodológicas.»

Taula 7.3: Temps de l'entrevista

Codi	Hores	minuts	segons
DS	1	52	40
OP	1	35	11
PS	1	18	15
RP	1	6	29
CR	1	15	37
MM	1	17	
MV		45	37
AP		52	8
DB	1	6	
PR	1	8	45
MR		32	52
AQ		47	13
PV		33	59
MB		30	56
JG		46	26
EV	1	4	1
MCB		32	54
NH		44	31
AGB		52	30
NF		50	31
HW		53	3
BB	1	17	2
AG	1	18	36
MG		54	15
MTB	1	11	15
MLB i PB	1	31	43
MT	1	50	33
EH	1	37	47
ES		51	32
LLG	1	13	3
PP		53	45
	13	907	783
Total	28 hores 33 minuts		

Font: Elaboració pròpia.

7.2.3.3 La realització de l'entrevista

El treball de camp s'ha realitzat a partir d'entrevistes (vegeu l'Annex II, Cronologia de les entrevistes). Les entrevistes tenen moltes formes i múltiples usos, tot i que podem delimitar-ne dues tipologies de formats: les entrevistes

estructurades i les no estructurades. Nosaltres ens mourem a cavall entre les dues, ja que hem realitzat entrevistes en profunditat, «semi estructurades de final obert»⁷⁹¹ o semi dirigides, és a dir, un terme mig entre les entrevistes tancades i una conversa totalment lliure. Han estat entrevistes gravades (àudio) i/o filmades. Les entrevistes s'han dissenyat tenint en compte el context específic, la realitat passada i present de les informants i els objectius de la tesi. A continuació es pot veure l'estructura que hem seguit:⁷⁹²

- **Abans d'iniciar l'entrevista pròpiament dita:**

Hem intentat ser sempre molt puntuals i hem intentat crear un bon clima de confiança per afavorir el diàleg i la comunicació. Hem agraït la seva col·laboració i hem parlat amb l'entrevistada de forma distesa sobre diferents aspectes (familiars, polítics, esportius...). Hem comentat les fotografies i trofeus que tenia a casa, li hem explicat com funcionen els aparells de gravació mentre els anàvem col·locant (la càmera de vídeo i sobretot la gravadora de veu). Posteriorment hem anticipat com seria l'entrevista i hem omplert les fitxes tècniques, biogràfiques i el permís legal de cessió intel·lectual.

- **Inici de l'entrevista:**

Quan hem iniciat l'entrevista, ho hem fet amb una prova de veu de la gravadora i amb el següent encapçalament que ens permetia datar l'entrevista, situar el lloc de l'entrevista i el títol de la tesi. Hauria estat interessant gravar verbalment la cessió intel·lectual, però nosaltres només hem fet la cessió a partir del document de permís legal.

«Ens trobem al barri de (...) de la ciutat de (...) a (data), a (lloc de l'entrevista) de (noms i cognoms entrevistada) a qui farem una entrevista per a (títol tesi)».

- **Primera part general i d'introducció al tema d'estudi (atansament):**

L'entrevista s'iniciarà amb una primera part oberta, en la qual l'entrevistadora posarà una qüestió genèrica a l'entrevistada sobre la infantesa, els jocs i la introducció a l'esport.

---

⁷⁹¹ Hammer i Wildavsky, «La entrevista semi-estructurada de final abierto. Aproximación a una guía operativa», 23-61.

⁷⁹² L'estructura que s'ha seguit en les entrevistes és la que proposa Ferrando, *Fuentes orales e investigación histórica: orientaciones metodológicas para crear fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica*, 62-74.

Aquesta primera part servirà perquè la informant parli lliurement, entri en l'entrevista, se senti còmoda i ens doni una primera informació valuosa sobre els antecedents de la seva pràctica esportiva i la seva situació familiar i / o escolar.

- **Segona part semi dirigida:**

A partir d'aquest inici, que ha estat més o menys extens en funció de les informants, hem conduït l'entrevista a partir d'algunes preguntes i/o temes que han estat iguals per a totes les entrevistes i que ens han servit d'estímul i guia. S'han plantejat amb resposta oberta («final obert») i amb un desenvolupament no previst en funció de la conversa. L'ordre de les preguntes no s'ha convertit en una obsessió ja que l'entrevistada és qui ens ha dictat l'ordre de l'entrevista, «a pesar de poseer un guió de entrevista, nuestra intención no fue cerrar el camino a la expresión libre y a la profundización, si la ocasión lo precisara»⁷⁹³, si bé s'ha intentat seguir l'ordre temàtic tal com se segueix a les preguntes bàsiques. Aquestes preguntes / temes fixos s'han establert en funció de les dimensions de l'estudi (social, cultural, moral i estètic).

L'estructura general orientativa en les entrevistes ha estat la següent:

1. Explicar els objectius de la nostra recerca, fer una prova amb la gravadora i omplir la fitxa tècnica i biogràfica (amb les dades personals de l'entrevistada) amb un ordinador portàtil, amb l'IPAD o a mà per després introduir les dades a l'ordinador.
2. Preguntes generals i d'introducció del tema d'estudi (atansament): condicions de vida, estudis, interès per l'activitat esportiva, educació física escolar, tipus d'esports practicats, nivell aconseguit, competició.
3. Preguntes específiques sobre les dimensions de l'estudi (en forma conceptual):
  - 3.1 Dimensions socials: condicionants econòmics i socials, condicionants familiars, cercle d'amistats en l'inici de la pràctica, treball, sociabilitat esportiva, relacions socials a través de l'esport, tracte en l'activitat

---

⁷⁹³ Juan Carlos Manrique, «Intereses y expectativas de las profesoras e instructoras segovianas de educación física durante el franquismo», *Revista Española de Educación Física y Deportes* 400 (2012): 84.

esportiva, club o plataforma de pràctica, nivell de pràctica, tipus d'activitats físiques practicades per dones, continuïtat o abandonament de la pràctica, maternitat i activitat física, dones practicants, pressió social i visibilitat de l'esport femení, condicionaments sociopolítics.

3.2 Dimensió cultural: condicionants educatius, escolarització, nivell d'estudis, gimnàstica/educació física, discurs dels professors/es, inici de la pràctica esportiva, accés a la informació sobre activitat física, estudis i dificultats per a la pràctica esportiva, coneixements previs sobre l'esport i l'activitat física, Secció Femenina de la Falange, competicions, equips i viatges, les relacions entre homes i dones en l'esport i repercussió de l'esport femení en els mitjans de comunicació.

3.3 Dimensió estètica: condicionants estètics, el vestir i la pràctica esportiva, el cos (auto percepció i percepció), el gest esportiu i la feminitat, percepció sobre la visió dels altres, salut, cos i esport.

3.4 Dimensió moral: pressió religiosa, condicionant morals en la pràctica, valors morals en la pràctica de l'esport, moralitat i gènere, autorepressió i culpabilitat, exigències de pudor en la pràctica, sexualitat, relacions de parella i esport, condicionants ideològics, Sección Femenina de la Falange.

• **Final de l'entrevista:**

Una entrevista en profunditat de memòria oral sol tenir una durada d'unes dues hores. Es recomana fer dues sessions si veiem signes de fatiga en l'entrevistada, però en el nostre cas no ha sigut necessari i hem pogut fer les entrevistes en una sola sessió. Al final de l'entrevista sempre demanàvem a les informants si tenien algun aspecte a afegir que no hagués estat tractat a l'entrevista. En aquest punt a vegades conclïen o d'altres ens explicaven situacions que no havien aparegut a l'entrevista, algun record o ampliaven o matisaven algun aspecte. Sempre ens quedàvem una estona més parlant amb elles. En cas que no s'hagués fet abans (ja que a vegades no tenien a mà el Document Nacional d'Identitat), esperàvem fins al final de l'entrevista per signar la cessió intel·lectual. També hem aprofitat per demanar-los si tenien

documents gràfics de l'època referents a la seva pràctica esportiva (tot i que algunes vegades quan arribàvem els tenien preparats damunt la taula o enmig de l'entrevista recordaven algun document i l'anaven a buscar). En moltes ocasions hem pogut fer-ne una còpia i posteriorment retornar-los. Naturalment, també hem agraït sincerament la seva col·laboració valuosa per a la realització de la nostra tesi. En algunes ocasions hem hagut de trucar-les per aclariments posteriors, per tornar els documents o per altres col·laboracions.

7.2.3.4 Les tasques posteriors a l'entrevista

Finalment, després de l'entrevista hi ha hagut una sèrie de tasques que hem realitzat:⁷⁹⁴

7.2.3.4.1 Identificació de les cintes o cassets

Cada cinta o casset consta de l'adhesiu corresponent amb el nom de l'entrevistada tant en la cinta com en la coberta o estoig. Així mateix consten tant el codi de l'entrevistada com el número d'entrevista, és a dir si ha estat la primera, la segona o la trenta-dosena.

7.2.3.4.2 La fitxa tècnica i biogràfica

Les fitxes tècniques⁷⁹⁵ i biogràfiques es van realitzar a partir d'una taula del programa informàtic Excel. De cada entrevistada teníem els dos documents en dues pestanyes contínues. Aquestes fitxes les omplíem abans de començar l'entrevista i en acabar, el mateix dia de l'entrevista. La fitxa tècnica recollia les dades més significatives de cadascuna de les entrevistades en una pestanya diferent d'un full de càlcul. La fitxa tècnica incloïa els següents apartats: en primer lloc el número de l'entrevista i el codi de l'entrevista, a continuació el nom i cognoms de l'entrevistada, l'any de naixement, el lloc on es va realitzar l'entrevista, la data, l'hora d'inici i l'hora final de la trobada, la durada de la gravació de les interaccions transcrites, el nom clau o sobrenom de les

---

⁷⁹⁴ Aquestes tasques segueixen la proposta d'Emili Ferrando.

Ferrando, *Fuentes orales e investigación histórica: orientaciones metodológicas para crear fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica*, 74-84.

⁷⁹⁵ Les fitxes tècniques són una adaptació de les que proposa Pilar Folguera. Folguera, *Como se hace historia oral*, 52.

entrevistades (en cas que en tinguessin), el nom de l'entrevistadora, els aparells d'enregistrament, tant els d'àudio, com els de vídeo, i les cintes de casset, la llengua utilitzada, els presents a l'entrevista. Finalment si l'entrevistada havia donat el permís legal de cessió de l'entrevista i algunes observacions.

Taula 7.4 Fitxa tècnica de l'entrevista

Entrevista número:
Codi entrevistada:
Nom i cognoms entrevistada:
Any de naixement:
Lloc entrevista:
Data:
Hora inici/Hora Fi
Durada gravació:
Nom clau o sobrenom:
Entrevistadora:
Enregistrament: (àudio)
(vídeo)
(casset)
Llengua utilitzada:
Presents entrevista:
Permís legal d'utilització de l'entrevista:
Observacions:

Font: Elaboració pròpia.

La fitxa biogràfica⁷⁹⁶ inclou dades arxivístiques bàsiques: nom i cognoms, adreça, telèfon, adreça electrònica, lloc i data de naixement, estat civil, nombre de germans/es i de fills/es, professió del marit, estudis, professió o treballs realitzats, nom, cognoms i procedència del pare i la mare, així com les seves professions i estudis. Després inclou la seva percepció sobre el nivell cultural familiar i el nivell socioeconòmic en relació als seus pares. Finalment trobem dades esportives, els equips o trajectòria esportiva, els esports practicats, la trajectòria professional com a jugadora i altres dades d'interès.

---

⁷⁹⁶ La fitxa biogràfica de l'entrevista és una adaptació de la que proposa Emili Ferrando.

Ferrando, *Fuentes orales e investigación histórica: orientaciones metodológicas para crear fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica*, 52.

Taula 7.5: Fitxa biogràfica de l'entrevista

Nom i cognoms:
Adreça:
Telèfon:
Adreça electrònica:
Lloc i data de naixement:
Estat civil:
Nombre de germans/es:
Nombre de fills/es:
Professió del marit/muller:
Estudis:
Professió/treballs realitzats:
Ciutat o barris on has viscut:
Nom, cognoms i procedència del pare:
Nom, cognoms i procedència de la mare:
Professió del pare:
Professió de la mare:
Estudis del pare:
Estudis de la mare:
Nivell cultural familiar:
Nivell socioeconòmic familiar:
Equips o trajectòria esportiva:
Esports practicats:
Trajectòria professional:
Altres dades d'interès:

Font: Elaboració pròpia

7.2.3.4.3 Els aspectes ètics i el permís legal d'utilització de l'entrevista

La recerca duta a terme en aquesta tesi doctoral s'emmarca en un projecte aprovat pels avaluadors del Plan Nacional I+D+i del Ministerio de Economía y Competitividad. Tots els aspectes ètics i legals que se'n deriven han estat aprovats per la comissió avaluadora del projecte.

Totes les persones entrevistades han signat la petició de consentiment escrit de cessió de les entrevistes (gravacions d'àudio o vídeo i les transcripcions) per a posteriors estudis històrics amb finalitats acadèmiques o educatives i també per al seu posterior arxiu en el fons de la biblioteca de la Universitat Ramon Llull. Aquest permís legal s'ha formalitzat amb una fitxa model.⁷⁹⁷ Tanmateix,

---

⁷⁹⁷ *Ibíd.*, 82-83.

més enllà d'aquesta hi ha un compromís ètic adquirit amb la confiança que han dipositat en nosaltres les entrevistades (vegeu el permís legal a l'Annex digital F i K). Totes les persones entrevistades han donat permís per tal que la seva identitat figuri en la memòria escrita de l'estudi.

7.2.3.4.4 La transcripció

La transcripció⁷⁹⁸ de l'entrevista ha consistit a convertir el format oral en un text escrit. Hi ha diversos tipus de transcripcions, nosaltres hem escollit la «transcripció literal»⁷⁹⁹, ja que hem volgut reflectir de forma fidel el document original. La tasca de transcriure ha estat un treball minuciós i lent, com corroboren diferents autors,⁸⁰⁰ que s'ha fet pròxim a l'entrevista per recordar millor els detalls i les circumstàncies d'aquesta.⁸⁰¹ Per fer les transcripcions hem utilitzat com a suport el programa informàtic per Windows SoundScriber,⁸⁰² que es troba disponible de forma gratuïta sota la llicència General Public License (GNU). Aquest programa permet definir els paràmetres de reproducció de forma automàtica i per tant es pot treballar en la transcripció sense preocupar-se de parar o rebobinar la gravació manualment.

7.2.4 El grup de discussió

Amb l'objectiu de triangular les informacions recollides en les entrevistes en profunditat, s'ha realitzat un grup de discussió⁸⁰³ amb dones esportistes del

---

⁷⁹⁸ Per fer la transcripció de les entrevistes s'ha seguit la proposta de convencions de transcripció realitzada pel Grup de Recerca sobre Avaluació, Departament de Didàctica de la Llengua (Universitat Autònoma de Barcelona), recollida a la memòria del treball del CIDE, octubre 1996, capítol 6, p. 105-112 (veure a l'Annex digital I)

⁷⁹⁹ *Ibíd.*, 79.

⁸⁰⁰ Folguera, *Como se hace historia oral*, 57; Thompson, *La voz del pasado*, 255.

⁸⁰¹ Daniel Bertaux, «La Perspectiva Biográfica: Validez Metodológica y Potencialidades», en *La Historia Oral: Métodos y Experiencias*, ed. José Miguel Marinas i Cristina Santamarina (Madrid: Debate, 1993), 161-162.

⁸⁰² Els drets d'autor del programa SoundScriber (1998) els regenta la Universitat de Michigan.

⁸⁰³ En les traduccions de l'anglès o el francès a l'espanyol apareixen com a sinònims dels grups de discussió, els focus group, les entrevistes en profunditat de grups (group depth interview) i els grups focals.

període estudiat.⁸⁰⁴ El grup de discussió es refereix a un tipus específic d'entrevista grupal liderat per un moderador, en què un grup de persones es reuneixen amb l'objectiu d'intercanviar valoracions, opinions i interpretacions sobre un tema que coneixen o sobre el qual tenen experiències vitals.⁸⁰⁵ Els objectius fonamentals del grup de discussió amb un petit grup de les protagonistes de les nostres entrevistes⁸⁰⁶ han estat:

1. Estudiar l'experiència individual i social que van viure les dones catalanes que practicaven esport durant la dictadura, amb l'objecte d'analitzar les característiques socials, culturals, morals i estètiques corporals d'aquesta pràctica, així com el seu paper en la formació d'identitats de gènere.
2. Aprofundir en els significats que les participants han expressat en les entrevistes en profunditat amb l'objectiu de completar la informació de les entrevistes i aconseguir un major grau de comprensió de la realitat de les dones catalanes que practicaven esport durant la dictadura.

Hem seguit les pautes que proposa la literatura⁸⁰⁷ respecte a la configuració, la conducció i els diferents elements a tenir en compte (lloc, materials, duració) per a l'elaboració del grup de discussió, però tal com exposa Alfonso Ortí no «es lo mismo aprender una técnica que una práctica»⁸⁰⁸. (Vegeu als annexos digitals K, L, M, les diferents dades i protocols referents al grup de discussió).

---

⁸⁰⁴ El grup de discussió s'ha utilitzat en combinació amb les entrevistes en profunditat i del diari de recerca.

⁸⁰⁵ Tójar, *Investigación cualitativa: comprender y actuar*, 265.

⁸⁰⁶ Segons Krueger «el número de integrantes que se recomienda que participen en un grupo de discusión es entre siete y diez personas, aunque suele trabajarse con grupos de entre cuatro y seis debido a la comodidad en la selección y a una mayor velocidad en la obtención de los resultados».

Richard Krueger, *Analyzing and Reporting Focus Group Results* (California: Sage, 1998); Richard Krueger, *El grupo de discusión. Guía práctica para la investigación aplicada* (Madrid: Pirámide, 1998).

⁸⁰⁷ Juan Luis Álvarez-Gayou, «Métodos básicos. Grupo Focal», en *Cómo hacer investigación cualitativa. Fundamentos y metodología* (México: Paidós, 2003), 128-146; Javier Callejo, *El grupo de discusión: introducción a una práctica de investigación* (Barcelona: Ariel Practicum, 2001).

⁸⁰⁸ «Un práctica exige la experiencia, de un saber estar en la investigación en cada momento, tomando decisiones que no están en ningún formulario, en ningún libro de

Pels criteris de selecció de les participants hem buscat que fossin representatives a nivell de pràctica d'esports diferents, a nivell socioeconòmic i finalment que cronològicament representessin diferents franges del període estudiat.

Taula 7.6: Components del grup de Discussió

Nom cognoms	Any de naixement	Esports més practicats	Dia i hora			Observacions
			25 juny 12:00	26 juny 16:30	30 juny 16:30	
E04RP	1930	Natació Esquí	OK	NO	OK	Demana un espai per poder fer el grup de discussió.
E31LLG	1921	Bàsquet	NO	NO	NO	No es troba bé de salut.
E29EH	1917	Bàsquet			OK	Falla a l'últim moment perquè no es troba bé de salut.
E03PS	1937	Bàsquet	NO	Ok	OK	
E05CR	1920	Escalada Esquí	NO	NO	Ok	
E07MV	1926	Atletisme			NO	No hem pogut localitzar-la.
E12AQ	1931	Atletisme Bàsquet			Ok	
E22BB	1932	Tennis	OK	NO	Ok	
E23AG	1929	Tennis			NO	No hem pogut localitzar-la.
E16EV	1937	Professora d'Educació Física Natació	NO	NO	NO	Està de vacances
E02OP	1930	Professora d'Educació Física	NO	NO	OK	Té un dinar i berenar, arriba un cop iniciat el GD i es queda fins al final.

Font: Elaboració pròpia.

Taula 7.7: Lloc, participants, durada i aspectes tècnics del grup de discussió

Codi de les Entrevistades	Lloc de realització del Grup de Discussió	Altres Assistents que no participen		
RP, CR, PS, AQ, BB; OP.	Sala de Juntes del Club Natació de Barcelona	FC, MB		
	Gravació de Veu	Filmació	Incidències	
	IPAD	NO	El Grup de discussió no va poder ser filmat per un error en la càmera de vídeo.	
	Duració del Grup de Discussió			
1 hora	07 minuts	32 segons		

Font: Elaboració pròpia.

recetas, porque cada plato es único, porque cada investigación es única. Una práctica sólo se aprende con la práctica».Ibid., 9.

7.2.5 El diari de recerca

El diari de recerca és un instrument de recollida de dades que s'utilitza en les investigacions qualitatives, com per exemple en el mètode de la Grounded Theory i que «va siempre de la mano de otros, como soporte sobre el que se valora la oportunidad, la pertinencia, el desarrollo y los resultados de otras técnicas»⁸⁰⁹. Aquest instrument va ser originàriament anomenat per Strauss, memorandos:⁸¹⁰ «Los memorandos son las anotaciones del investigador durante el análisis en las que recoge sus pensamientos e interpretaciones sobre los datos, las explicaciones de los conceptos y categorías y también las direcciones por las que debe seguir el análisis»⁸¹¹. Per tant, els memoràndums han de servir per generar reflexió sobre el procés d'investigació per poder construir una teoria fonamentada ena l'estudi realitzat.

El diari de recerca ens ha acompanyat durant tot el procés de la investigació. Ha estat de gran utilitat per recollir tots els elements que s'han anat produint en les entrevistes i en el marc de la recerca i han estat generadors de reflexió per a la nostra investigació. Per tant, ens han resultat fonamentals per triangular les dades i per qüestionar-nos les futures anàlisis.

7.3 La mostra i la seva justificació

En qualsevol investigació qualitativa o quantitativa justificar la mostra és un element cabdal, però en funció de si parlem d'un tipus o d'un altre de recerca l'èmfasi que se li donarà serà diferent. En les recerques qualitatives, com la que presentem, pren rellevància la justificació de l'elecció d'uns subjectes representatius de la població que s'està estudiant, més que justificar un nombre determinat de subjectes per garantir la validesa i la fiabilitat. Per tant el resultats

---

⁸⁰⁹ Tójar, *Investigación cualitativa: comprender y actuar*, 233-234.

⁸¹⁰ Anselm L. Strauss, *Qualitative analysis for social scientists* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

⁸¹¹ Anselm L. Strauss i Juliet Corbin, *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*, 2nd ed. (Thousand Oaks, California: Sage Publications, 1998). Citat a Jaime Andréu, Antonio García-Nieto, i Ana Mª Pérez, «Evolución de la Teoría Fundamentada como técnica de análisis cualitativo», *Cuadernos Metodológicos del CIS* 40 (2007): 75.

que obtindrem ens ajudaran comprendre i interpretar el fenomen estudiat, però no seran susceptibles de generalitzacions.

En el paradigma interpretatiu, la mostra es va ajustant al tipus i quantitat d'informació que en cada moment es precisa. Es treballa generalment amb mostres petites i estadísticament no representatives. En el marc de la nostra tesi, no es planteja com a objectiu bàsic la constitució d'un corpus (recollida d'un gran número d'entrevistes d'un tema) sinó la recollida d'informació per part d'un conjunt representatiu d'entrevistades.

En el disseny inicial vam preveure unes 15-20 entrevistes en profunditat, unes 5/6 entrevistes a la província de Barcelona i entre 3 /5 a cadascuna de les altres províncies, Lleida, Tarragona i Girona. Finalment vam acabar fent 32 entrevistes, ja que trobar noves entrevistades era prou significatiu per ampliar la mostra que havíem previst inicialment.

En els següents apartats justificarem l'elecció de la mostra a partir de la definició del l'univers de treball, els criteris de representativitat i finalment descriurem com vam realitzar la mostra.

7.3.1 Univers de treball

L'univers de treball «está formado por aquellos objetos (de estudio) para los que deben ser válidos los resultados obtenidos en una investigación»⁸¹².

Per delimitar l'univers de treball, vam decidir que el perfil de la mostra passaria per l'elecció de dones amb un perfil d'esportista, practicants d'activitat física esportiva o activitat física no competitiva de manera habitual en algun moment de la seva vida durant el primer franquisme (1939-1961).

Per pràctica habitual entenem activitats esportives que es realitzen setmanalment i que poden ser competitives dins el marc federatiu, o bé poden ser de caire recreatiu.

---

⁸¹² Klaus Heinemann, *Introducción a la metodología de la investigación empírica en las ciencias del deporte* (Barcelona: Paidotribo, 2003), 193.

Un cop tenim establert l'univers i a partir de les preguntes que s'estudien, escollim les informants que tenen millor predisposició a parlar i més lucidesa mental per poder explicar la seva vida. A més seguim els següents criteris de representativitat:

7.3.2 Criteris de representativitat de la mostra

Per a la selecció de les informants es van tenir en compte els següents criteris de representativitat.⁸¹³

1. Criteri geogràfic

El radi d'acció territorial de la nostra investigació és Catalunya. En aquest sentit s'han fet entrevistes a dones de les quatre províncies. La majoria d'entrevistes s'han fet a dones nascudes a la província de Barcelona, amb un total de 22 entrevistes. S'han fet 3 entrevistes a dones nascudes a la província de Tarragona, 1 a Lleida i 1 a Girona. S'ha intentat evitar que tota la mostra fos de la mateixa ciutat. Les 5 entrevistades que manquen per arribar a les 32 finals corresponen a dones que no van néixer a Catalunya però que van arribar-hi de molt petites i encara viuen aquí i que per tant poden considerar-se dins la mostra. És el cas de JG que va néixer a Paterna (València), posteriorment va anar a Ceuta, i amb 14 anys arriba a Tarragona per després anar a la capital catalana. Un altre cas és EH, que va néixer a Llorca (Múrcia) i amb 12 anys va arribar a Barcelona. Els casos de NH (Fuentes de Nava, Palència) i AG (Saragossa) que amb 3 mesos i 8 anys respectivament van anar a viure a Vilanova i la Geltrú. Finalment el cas de MTB (València) amb un mes va arribar a la ciutat comtal.

---

⁸¹³ Per als criteris de representativitat de la mostra vegeu Tourtier-Bonazzi, «Propuestas metodológicas», 182.

7. El mètode i l'instrument

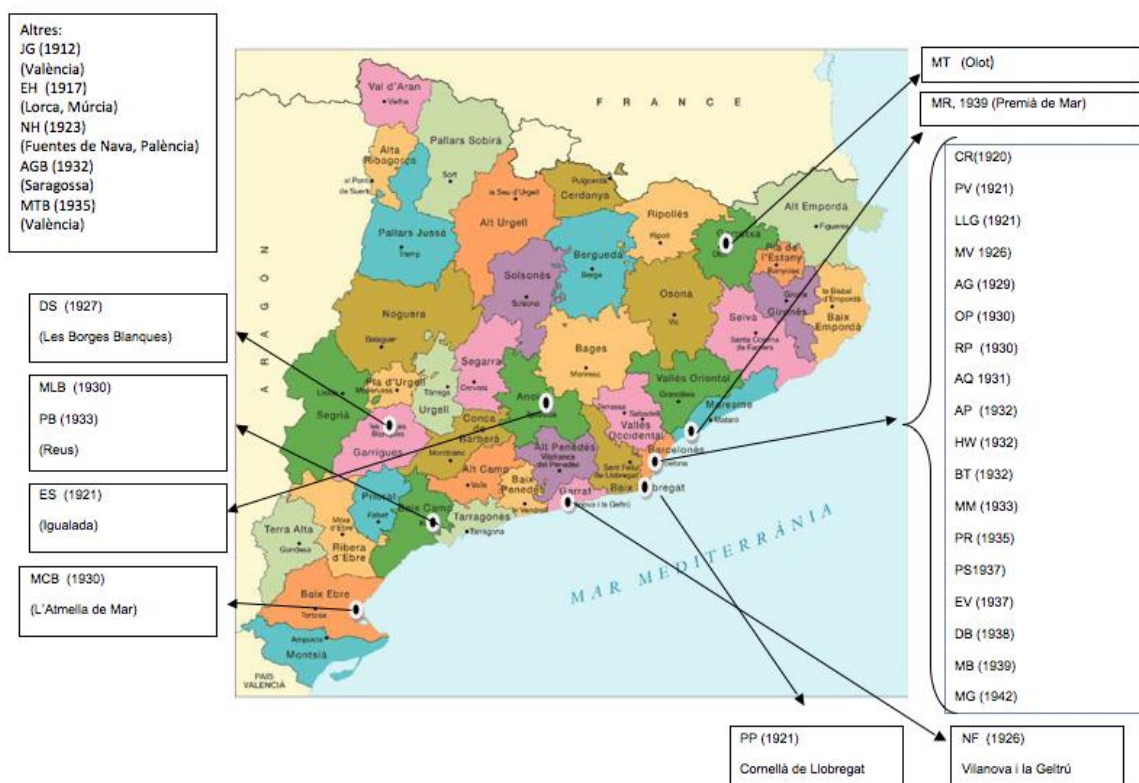
Taula 7.8 Àmbit geogràfic de la mostra

Codi	Criteri geogràfic			
	Barcelona	Tarragona	Lleida	Girona
DS			x	
OP	x			
PS	x			
RP	x			
CR	x			
MM	x			
MV	x			
AP	x			
DB	x			
PR	x			
MR	x			
AQ	x			
PV	x			
MB	x			
JG		x		
EV	x			
MCB	x			
NH	x			
AGB	x			
NF	x			
HW	x			
BB	x			
AG	x			
MG	x			
MTB	x			
PB		x		
MLB		x		
MT				x
EH	x			
ES	x			
LLG	x			
PP	x			
TOTAL	27	3	1	1

Font: Elaboració pròpia.

Figura 7.1: Origen geogràfic i any de naixement de les entrevistades

Font: Elaboració pròpia.

2. Criteri generacional o cronològic

La mostra ha recollit testimonis del període d'investigació, que inclou les activitats esportives entre la postguerra i la Ley General de Educación Física y Deportes (1939-1961). Hem intentat que hi hagués representació de tot el període, així que hem realitzat un parell d'entrevistes de dones nascudes entre la franja de 1910 a 1920, 15 entrevistes de la franja de 1920 a 1930, 14 entrevistes de 1930 a 1940 i finalment una entrevista en la franja de 1940 a 1950. En la realització de les entrevistes sempre hem prioritzat la realització de les entrevistes a les investigades d'edats més avançades.

Taula 7.9 Any de naixement de les entrevistades

Criteri generacional o cronològic				
Codi	1910-1920	1920-1930	1930-1940	1940-1950
DS		1927		
OP		1930		
PS			1937	
RP		1930		
CR		1920		
MM			1934	
MV		1926		
AP			1932	
DB			1938	
PR			1935	
MR			1939	
AQ			1931	
PV		1921		
MB			1939	
JG	1912			
EV			1937	
MCB		1930		
NH		1923		
AGB			1932	
NF		1926		
HW			1932	
BB			1932	
AG		1929		
MG				1942
MTB			1935	
PB			1933	
MLB		1930		
MT		1930		
EH	1917			
ES		1921		
LLG		1921		
PP		1921		
TOTAL	2	15	14	1

Font: Elaboració pròpia.

3. Criteri: origen urbà o rural

És important tenir en compte criteris de representativitat respecte de l'àmbit social i geogràfic de procedència, donat que els diferents contextos

aportaran major significat als relats recollits i permetran interpretacions més ajustades respecte de les diferències de rol de gènere en contextos rurals o en ciutats, així com diferències respecte a la difusió de la pràctica esportiva i de la capacitat de control per part del règim franquista en la vida quotidiana dels ciutadans. En el cas de les entrevistades, hem trobat que 6 són d'àmbit rural i 26 d'àmbit urbà. De fet coincideix amb la idea que durant la primera meitat del segle XX «les pràctiques són fonamentalment masculines des d'una perspectiva de gènere i es troben vinculades als sectors benestants de la ciutat»⁸¹⁴ i per tant es troben més vinculades a un àmbit urbà.

Taula 7.10: Origen rural o urbà de la mostra

Codi	Rural	Urbà
DS	x	
OP	x	x
PS		x
RP		x
CR		x
MM		x
MV		x
AP		x
DB		x
PR		x
MR		x
AQ		x
PV		x
MB		x
JG		x
EV		x
MCB		x
NH		x
AGB		x
NF		x
HW		x
BB		x
AG		x
MG		x
MTB		x

⁸¹⁴ Xavier Pujadas, «El paper de les dones en l'esport barceloní: una perspectiva històrica.», *Quadern Dones i Esport* 1 (2007): 7.

Codi	Rural	Urbà
PB		x
MLB		x
MT	x	
EH		x
ES	x	
LLG	x	
PP	x	
TOTAL	6	27

Font: Elaboració pròpia.

4. Criteri socioeconòmic

Respecte de l'origen socioeconòmic de les informants, s'han tingut en compte la diversitat d'origens. La majoria d'elles tenen una percepció mitjana o alta del nivell socioeconòmic familiar en funció del seu nivell de renda, concretament 11 entrevistades consideren que el nivell socioeconòmic familiar era alt, 18 que era mitjà i només 3 que era baix. La poca presència de dones provinents d'un nivell de renda baix coincideix amb el caràcter de discriminació social de la pràctica esportiva del període.

Taula 7.11: Origen socioeconòmic de la mostra

Clau	Criteri socioeconòmic		
	Alt	Mitjà	Baix
DS		x	
OP	x		
PS			x
RP		x	
CR	x		
MM		x	
MV		x	
AP	x		
DB	x		
PR		x	
MR		x	
AQ			x
PV		x	
MB		x	
JG		x	
EV		x	
MCB		x	
NH			x

Clau	Criteri socioeconòmic		
	Alt	Mitjà	Baix
AGB		x	
NF		x	
HW		x	
BB	x		
AG	x		
MG		x	
MTB	x		
PB		x	
MLB		x	
MT		x	
EH	x		
ES	x		
LLG	x		
PP	x		
TOTAL	11	18	3

Font: Elaboració pròpia.

5. Criteri de nivell cultural

Respecte de l'origen cultural educatiu de les informants, també s'han tingut en compte la diversitat d'origens. Així la majoria d'entrevistades, un total de 21, consideren que el nivell cultura familiar era mitjà i 11 estimen que era alt.

Taula 7.12: Origen cultural de la mostra

Codi	Criteri de nivell cultural		
	Alt	Mitjà	Baix
DS		x	
OP	x		
PS		x	
RP		x	
CR	x		
MM	x		
MV		x	
AP	x		
DB	x		
PR		x	
MR		x	
AQ		x	
PV		x	

7. El mètode i l'instrument

Codi	Criteri de nivell cultural		
	Alt	Mitjà	Baix
MB		x	
JG		x	
EV	x		
MCB		x	
NH		x	
AGB		x	
NF		x	
HW		x	
BB	x		
AG		x	
MG		x	
MTB	x		
PB/MLB		x	
MT		x	
EH	x		
ES		x	
LLG	x		
PP	x		
TOTAL	11	21	

Font: Elaboració pròpia.

6. Criteri de vinculació a la pràctica esportiva

En aquest apartat hem buscat que la mostra respongui a la diversitat de pràctiques esportives.

Taula 7.13: Esports practicats per les entrevistades

Codi	Esports practicats								
	Atletisme	Tennis	Natació	Excursionisme	Escalada	Esquí	Gimnàstica	Bàsquet	Altres
DS	x(mestra)	x	x(mestra)			x	x(mestra)	x(Jugadora i mestra)	
OP		x		xx	x	x	x(mestra)	x(mestra)	
PS			x					xxx	
RP		x	xxx	x	x	x			Vela
CR	x		x	xxx	xxx	xxx			Esgrima
MM			xxx (+ sincro i salts)			xx			Ballet clàssic, windsurf, paracaigudisme, busseig
MV	xxx								
AP			xxx			xx			Patinatge
DB			xxx						

Esports practicats									
Codi	Atletisme	Tennis	Natació	Excursionisme	Escalada	Esquí	Gimnàstica	Bàsquet	Altres
PR			xxx (+sincro)			xx			
MR								xxx (escola)	
AQ	xxx		X (oci)					xxx	
PV	xxx			xxx					
MB		x	x					xxx (escola)	
JG		xx	xx						
EV			xxx (+sincro)				xxx		Ballet, Salvament i Socorrisme
MCB								xxx	
NH								xxx	
AGB									
NF								xxx	
HW	x		xxx (+sincro)						Àrbitre
BB		xxx					xx		Hípica
AG		xxx	x(oci)			x(oci)			Handbol a l'escola, tennis taula i hípica
MG		xxx				x (de gran)		xx (escola)	Patinatge artístic, Esports a l'escola
MTB		xxx	x(oci)			x (de gran)			
PB			x(oci)					xxx	Escacs i tennis taula
MLB			x(oci)					xxx	
MT			xxx (Llarga distància)	x			x (oci)		
EH	x	x(oci)	x(oci)					xxx	
ES		xx(local)	xx(local)	x					
LLG	xx		x(oci)	xxx		x(oci)	x	xxx	Patinatge, patí de rem, sardanes.
PP								xxx	Sardanes

Font: Elaboració pròpia.

7.3.3 Realització de la mostra

La realització de la mostra es va fer a partir de dues gran estratègies. Una primera estratègia es basava en el contacte amb la xarxa institucional catalana i una segona estratègia, anomenada mètode bola de neu, que s'utilitza quan no es coneix amb exactitud l'univers de la població. En aquest recurs «se empieza preguntando a una persona en concreto de la que se sabe que pertenece al

universo y esta persona nos traspasa a otras personas que nombra al final de la entrevista y que también poseen las características del universo»⁸¹⁵.

En primer lloc es va establir comunicació via correu electrònic (mailing) i telefònica amb una part de la xarxa institucional esportiva catalana que havia estat significativa durant el període (vegeu l'exemple de correu electrònic a l'Annex digital J). Així es va contactar amb diversos clubs i institucions que durant l'època havien estat representatius tant a nivell de significança social com d'activitats femenines. En la taula 7.14 es poden observar les entitats amb les que es va contactar.

Taula 7.14: Entitats representatives de l'esport català durant el franquisme contactades

<p>Barcelona ciutat:</p> <p>Club Natació Barcelona (1907) RCD Espanyol (1900) R Club de Tennis Barcelona (1889) Club Natació Poble Nou (1930) Centre Excursionista de Catalunya (1876) Club Esportiu Laietà (1922) Club Tennis Barcino (1928)</p>	<p>Barcelona província:</p> <p>Club Atlètic Manresa (1955) Club Natació Sabadell (1916) Centre Natació Mataró (1922) Club Atlètic Vic (1929)</p> <p>Girona:</p> <p>Grup Excursionista i Esportiu Gironí (GEiEG) (1919) Club Natació Olot (1953) Club Tennis Olot (1931)</p>	<p>Tarragona:</p> <p>Club Gimnàstic de Tarragona (1886) Club Reus Deportiu (1909) Real Club Nàutic de Tarragona (1878) Club Natació Reus Ploms (1915)</p> <p>Lleida</p> <p>Sícoris Club (1947) Centre Excursionista de Lleida (1906)</p>
--	--	--

Font: Elaboració pròpia.

Després de les trucades a diferents clubs els resultats obtinguts foren pobres. A nivell institucional només vam poder obtenir una esportista a partir del Club Natació Olot i dues del Club Natació Barcino.

Així mateix després d'una recerca a Internet vam descobrir que a Vilanova i la Geltrú tenien un grup de dones de més de 70 anys que es reunia setmanalment, el grup s'anomena: Grup de Dones amb memòria. El contacte amb l'ajuntament de Vilanova ens va proporcionar les dades de la historiadora Judith Barbacil, que dirigeix a la ciutat aquest taller, i d'aquí vam poder entrevistar 3 dones esportistes que havien estat membres del grup i una altra que no n'era membre.

⁸¹⁵ Heinemann, *Introducción a la metodología de la investigación empírica en las ciencias del deporte*, 208.

Paral·lelament ens vam posar en contacte amb l'Ajuntament de Barcelona per tal d'obtenir informació sobre les finalistes i guanyadores del Premi Dona i Esport «Mireia Tapiador», que és una iniciativa de l'Institut Barcelona Esports, que es publica en el Quadern Dones i Esport. Aquest premi té com a objectiu reconèixer una dona esportista o promotora de l'esport que hagi destacat per la seva activitat personal i professional. També pretén fer visible el paper i la incidència de les dones en l'esport. Les finalistes i guanyadores d'aquest premi anual són dones esportistes o vinculades a l'esport amb una llarga trajectòria. Com a guanyadores d'aquest premi vam incorporar 3 finalistes a la nostra mostra.

La segona estratègia utilitzada va ser l'anomenada sistema «bola de neu», en què una persona porta a una altra. Aquest sistema és el que ens va donar bona part de la mostra, un total de 12 entrevistades.

Taula 7.15: Procés d'obtenció de la mostra

Codi Entrevistada	Contacte	Relació
DS	RPS	Filla entrevistada/ (Companya Universitat)
OP	DS	Entrevistada
PS	Premi Mireia Tapiador 2009	
RP	Premi Mireia Tapiador 2007	
CR	Premi Mireia Tapiador 2010	
MM	RP	Entrevistada
MV	Ajuntament Palau Solità i Plegamans	
AP	MM	Entrevistada
DB	PVA	Amiga
PR	AP	Entrevistada
MR	DB	Entrevistada
AQ	MV	Entrevistada
PV	MM	Entrevistada
MB	DB	Entrevistada
JG	PSB	Filla Entrevistada
EV	PSB i PR	Filla Entrevistada /Entrevistada
MCB	Ajuntament de Vilanova i la Geltrú/ JB	
NH	JB i grup de dones Vilanova i la Geltrú	
AGB	JB i grup de dones Vilanova i la Geltrú	
NF	JB i grup de dones Vilanova i la Geltrú	
HW	PR	Entrevistada

Codi Entrevistada	Contacte	Relació
BB	Club Tennis Barcino i GO	
AG	Club Tennis Barcino i GO	
MG	Club Tennis Barcino i GO	
MTB	BB	Entrevistada
PB	NH	Entrevistada
MLB	NH	Entrevistada
MT	Club Natació Olot	
EH	AM/el Periódico/CE/SB	Companya Universitat (biblioteca) i periodistes
ES	FC	Company Universitat, Grup de Recerca.
LLG	DJ	Corredors.cat
PP	SB	periodista

Font: Elaboració pròpia.

La mostra ha estat oberta mentre hem anat avançant en la tesi i s'ha donat per tancat el nombre d'informants quan hem arribat a l'anomenat procés de saturació.⁸¹⁶ (Vegeu a l'Annex IV, un resum de cadascuna de les entrevistades).

7.4 El procediment per l'anàlisi de dades: l'anàlisi de contingut

En aquest apartat farem referència a la tècnica emprada per l'anàlisi de les dades, l'organització de les informacions a partir del sistema de categories i finalment la codificació de les dades.

7.4.1 La tècnica emprada per a l'anàlisi de dades

En les recerques qualitatives l'anàlisi de dades és un procés que està unit a la recollida d'informació.⁸¹⁷ Amb la recollida de les primeres dades, fruit de les entrevistes i de les anotacions al diari de recerca, es va començar el procés d'anàlisi que ha continuat durant tota la recerca. Aquest procés ha generat una

---

⁸¹⁶ Tot i que com diu Denzin la realitat no pot ser completament capturada, la saturació és el punt en el que amb cada nova entrevista o anàlisi d'aquestes no apareixen noves dades. Norman K. Denzin, «Moments, Mixed Methods, and Paradigm Dialogs», *Qualitative Inquiry* 16, núm. 6 (2010): 419-427.

⁸¹⁷ Javier Gil-Flores, *Análisis de datos cualitativos. Aplicaciones a la investigación educativa*. (Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, PPU, 1994). Tójar, *Investigación cualitativa: comprender y actuar*, 284.

ingent quantitat de dades que suposaven el repte de reduir-les,⁸¹⁸ classificar-les i donar-los sentit.

Per fer-ho possible s'ha fet ús de la metodologia qualitativa d'anàlisi de contingut, que es defineix com:

Una técnica de investigación destinada a formular, a partir de ciertos datos, inferencias reproducibles i válidas que pueden aplicarse a su contexto.⁸¹⁹ El elemento que añade esta definición es el "contexto" como marco de referencias donde se desarrollan los mensajes y los significados. Con lo cual cualquier análisis de contenido debe realizarse en relación con el contexto de los datos y justificarse en función de éste. En definitiva, el investigador social puede reconocer el significado de un acto situándolo dentro del contexto social de la situación en la que ocurrió.⁸²⁰

En l'anàlisi de contingut, per tant, el text i el context són dos aspectes fonamentals. Per context fem referència a «toda aquella información que el lector puede conocer de antemano o inferir a partir del texto mismo para captar el contenido y el significado de todo lo que se dicen en el texto»⁸²¹.

L'anàlisi del contingut s'ha de realitzar sota rigor metodològic per tal que d'altres investigadors/es que puguin fer ús del procediment arribin a poder verificar els resultats i, d'altra banda, ha de ser sistemàtic,⁸²² és a dir que es pugui aplicar a totes les unitats d'anàlisi.

Per poder donar validesa qualitativa a la nostra investigació hem triangulat informacions a partir de les entrevistes, el diari de recerca i el grup de discussió. De la mateixa manera els resultats de la nostra investigació s'han

---

⁸¹⁸ La reducció de dades «no debe hacer perder nunca perder la esencia, lo sustancial de la información».Ibíd., 287.

⁸¹⁹ Klaus Krippendorff, *Metodología de análisis de contenido. Teoría y práctica* (Barcelona: Paidós, 1990), 28.

⁸²⁰ Jaime Andréu, «Las técnicas de análisis de contenido: una revisión actualizada», *Centro de Estudios Andaluces* (2002), <http://anthropostudio.com/wp-content/uploads/2014/07/Andreu-J.-2000.-Las-técnicas-de-análisis-de-contenido-una-revisión-actualizada..pdf>.

⁸²¹ Ibíd., 2.

⁸²² Krippendorff, *Metodología de análisis de contenido. Teoría y práctica*.

contrastat amb investigadors/es companys del grup de recerca, experts en la matèria, en un procés anomenat «validez respondente o negociación»⁸²³.

L'anàlisi dels contingut ens ha permès ordenar les dades en una classificació sistemàtica que es recull en el sistema de categories que exposarem en l'apartat següent.

7.4.2 Les categories de classificació

La metodologia qualitativa es basa en l'ús de categories. El procés de categorització juga un paper fonamental en la investigació, atès que implica una reducció de la informació. En aquest sentit «categoritzar es clasificar, conceptualitzar o codificar con un termino o expresión corta dotada de sentido, clara e inequívoca de cada unidad temática»⁸²⁴. Amb la categorització hem agrupat totes les dades o codis que compartien un significat.

L'elaboració del sistema de categories s'ha realitzat en base a les preguntes de la investigació i a la teoria existent,⁸²⁵ en un procés flexible⁸²⁶ que ha generat que d'altres categories poguessin emergir des de les dades.⁸²⁷ Això ha comportat procediments mixtes, inductius-deductius, fent que el sistema de codis hagi anat variant fins arribar al model definitiu (vegeu a l'Annex III la descripció de les diferents categories).

---

⁸²³ Gloria Pérez, *Investigación cualitativa. Retos e interrogantes.II.Técnicas y Análisis de datos* (Madrid: La Muralla, 1994).

⁸²⁴ *Ibíd.*

⁸²⁵ En una lògica deductiva, es partia d'un sistema de dimensions, variables i indicadors inicialment plantejats.

⁸²⁶ Renata Tesch, *Qualitative research: Analysis Types and Software Tools* (New York: The Falmer Press, 1990), 85.

⁸²⁷ Strauss i Corbin, *Bases de la investigación cualitativa. Técnicas y procedimientos para desarrollar la teoría fundamentada*; Glaser i Strauss, *The discovery of grounded theory*.

En aquest sentit es partia d'una lògica inductiva, tot submergint-nos en els documents per identificar i extreure aquells temes que no s'havien previst.

7.4.3 La codificació de les dades

El suport informàtic per a l'anàlisi de les dades utilitzat ha estat el programa Atlas-ti.⁸²⁸ En primer lloc, es va llegir varies vegades cada entrevista,⁸²⁹ després es van preparar les entrevistes per a la seva adaptació al programa d'anàlisi i es van incloure les transcripcions d'aquestes com a documents primaris (Primary Docs). Per tal de facilitar a la investigadora el reconeixement de cada entrevista s'han utilitzat unes sigles que han facilitat la identificació de les diferents entrevistes. Cada entrevista ha estat introduïda amb el següent codi: en primer lloc, s'ha posat una E que significa entrevista, seguida del número d'entrevista E01 (mantenint l'ordre en el que es va realitzar) i a continuació, seguit del codi de l'entrevistada (inicial del nom i cognom), per tant l'entrevista número 1 ha estat introduïda com a E01DS, la segona E02OP, i així successivament fins a la darrera. Tots aquests documents han format el que s'anomena unitat hermenèutica.

A continuació s'han seleccionat els fragments rellevants de cada entrevista mitjançant la codificació, és a dir, s'ha fet el procés en el que «datos sin procesar se transforman y agregan de forma sistemática en unidades que permiten una descripción precisa de las características esenciales del contenido»⁸³⁰.

En aquest procés s'han anat atribuint codis (els *codes* són unitats bàsiques d'anàlisi) a les diferents cites o fragments del text (quotations), és a dir, hem reduït el text, fins a tenir una etiqueta que defineix el seu significat. Hem utilitzat dues estratègies diferents: per una banda, hem anat introduint els codis elaborats prèviament o aquells que anaven sorgint a partir de l'opció *create free code* i, posteriorment, hem emprat l'estratègia *coding by list* que ens ha permès triar un codi de la llista de codis elaborats. En les figures següents mostrem un

---

⁸²⁸ En la seva versió 7. Aquest programa pertany als programes informàtics per a la investigació qualitativa juntament amb altres programes com N-Vivo, Maxqda, Nud Ist 6, Aquad 5, entre d'altres. En aquest apartat vull agrair els consells i les orientacions de la Dra. Paula Mayoral i de la doctoranda Cristina Günther en l'ús d'aquest programa.

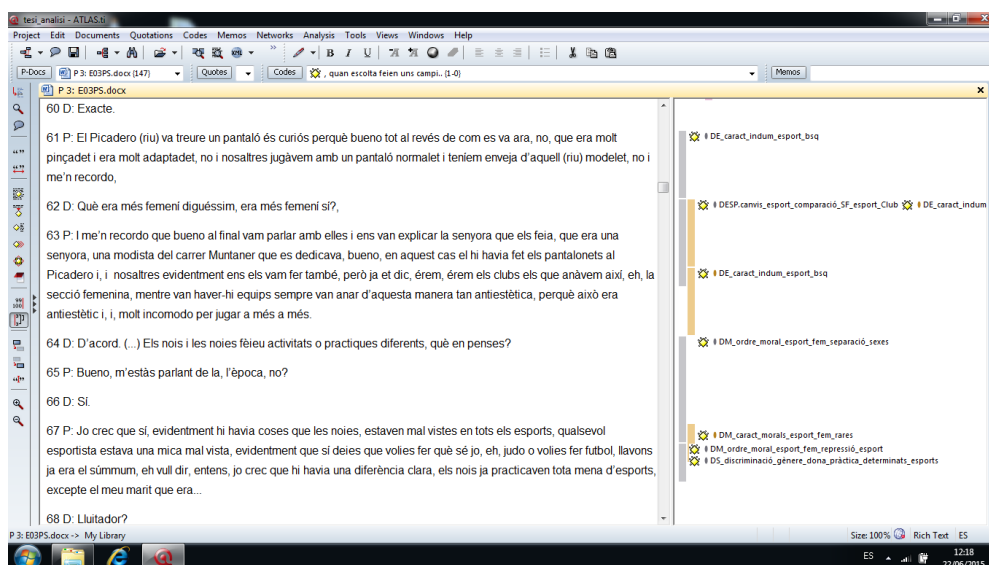
⁸²⁹ Laurence Bardin parla d'aquest fet com a lectura superficial. Laurence Bardin, *Análisi de contenido* (Madrid: Akal, 1986), 72.

⁸³⁰ Ole Holsti, *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities* (Londres: Addison-Wesley Publishing Company, 1969), 94.

7. El mètode i l'instrument

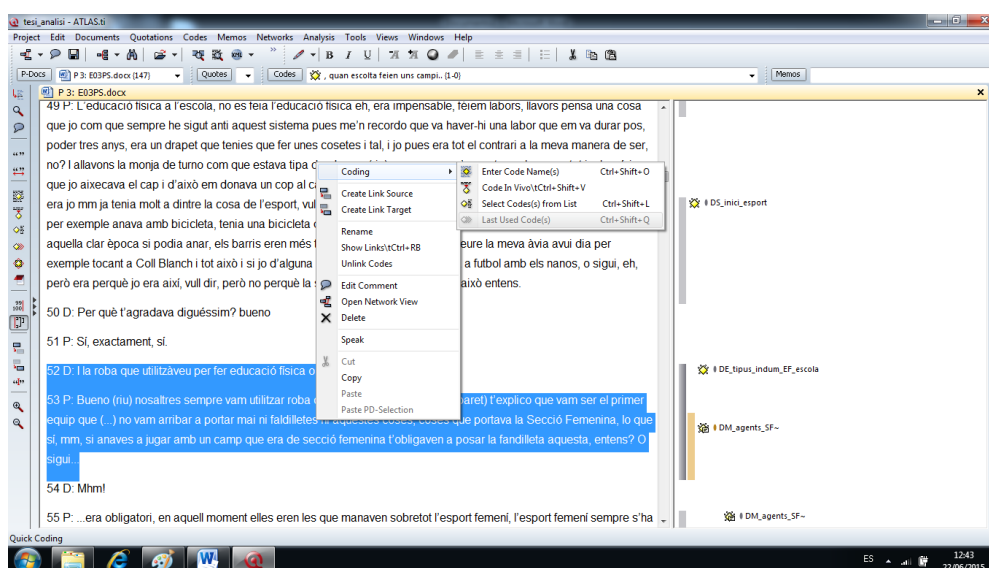
document primari amb diferents codis associats i les diferents estratègies *create free code* o *select code from list*.

Figura 7.2: Imatge d'un document primari amb les cites i codis associats

Font: Elaboració pròpia.

Figura 7.3: Ús de les opcions *Enter code name(s)* o *Select code(s) form list*

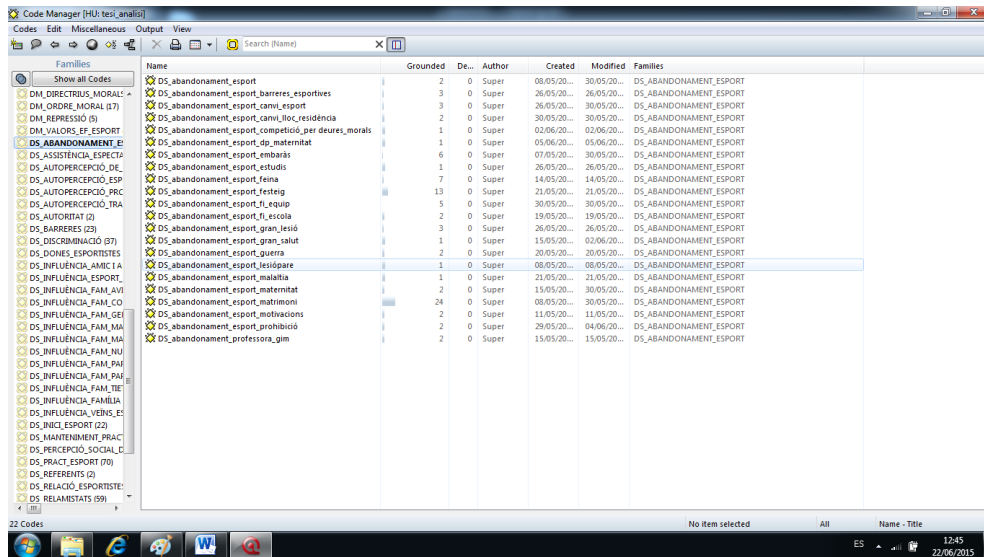

Font: Elaboració pròpia.

Després de generar tots els codis, hem creat diferents famílies de codis. Aquesta opció permet posteriorment fer un filtre i buscar únicament informació d'un subconjunt de les dades. Per exemple hem creat una família anomenada *DS_abandonament_esport*, aquesta família, pertany a la dimensió social,

engloba tots els codis vinculats a les circumstàncies de l'abandonament de la pràctica esportiva. En la figura següent es mostra l'ús de diferents famílies.

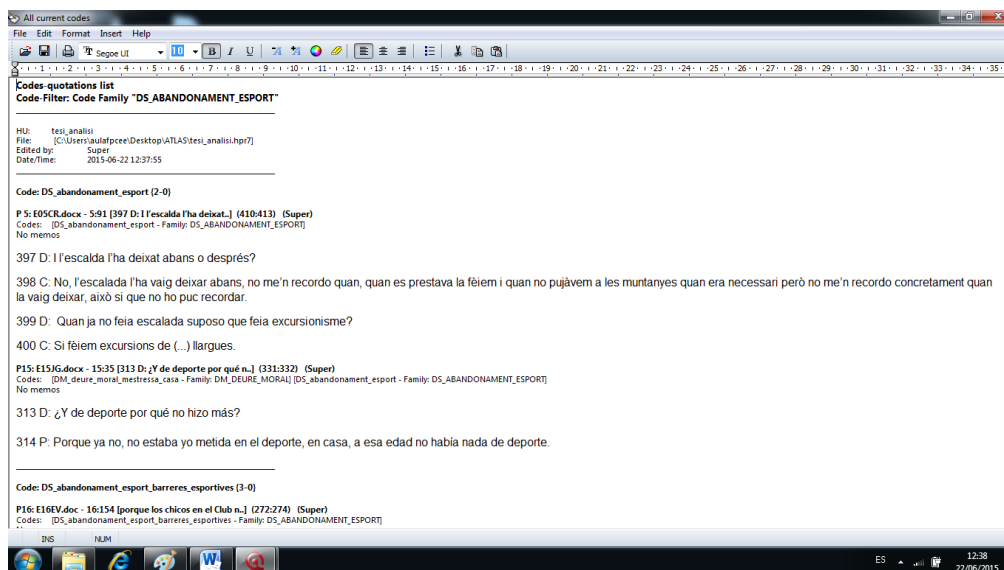
Figura 7.4: Ús del panell lateral per a la creació de famílies

Font: Elaboració pròpia.

Posteriorment el programa Atlas-ti, a partir de l'opció *output*, permet obtenir una llista de tots el codis utilitzats (*code list*), una llista de les cites de tots els documents primaris relacionades amb els diferents codis (all codes with quotation) o bé filtrar per famílies.

Figura 7.5: Llista de cites i codis per a una família

Font: Elaboració pròpia.

L'anàlisi de les dades a través d'aquesta eina informàtica ens ha permès organitzar i gestionar la ingent informació continguda en les entrevistes per posteriorment poder fer inferències,⁸³¹ interpretar-la i fer-ne ús en la reconstrucció del paper femení en la pràctica d'activitat física i esportiva durant el franquisme.

7.5 El rigor en la recerca

Per tal d'assegurar el rigor en la recerca, es proposen criteris alternatius als proposats en les investigacions convencionals com són els següents: «credibilitat, transferibilitat, serietat i confirmabilitat (credibility, transferability, dependability, confirmability)»⁸³² que han estat adaptats a les necessitats de les investigacions qualitatives de caire constructivista-interpretatiu. Amb posterioritat Guba y Lincoln proposen reunir tots aquests criteris, als quals es sumen l'honradesa, l'honestedat, l'autenticitat i la imparcialitat en un criteri sintètic anomenat *trustworthiness*.⁸³³

En aquest sentit suggereixen que la *credibilitat* és un concepte anàleg al de validesa interna, és a dir, el grau en el que els resultats reflecteixen la situació estudiada. Perquè aquest aspecte sigui possible s'ha fet una descripció detallada del disseny de la investigació, així com de la metodologia utilitzada, fent necessari que les preguntes de la investigació concordessin amb els mètodes utilitzats i l'anàlisi. Les categories, indicadors i els resultats de l'anàlisi han estat compartits amb companys/es⁸³⁴ per tal d'obtenir un judici crític i per donar *credibilitat* als resultats obtinguts. De la mateixa manera s'han transcrit textualment les entrevistes i el grup de discussió, s'ha disposat dels àudios i vídeos disponibles d'ambdós processos i s'ha fet ús de la triangulació

---

⁸³¹ Per inferència, Julio Arostegui entén: «averiguar otras cosas que la observación primaria de los datos no nos dice en si misma». Vegeu Julio Aróstegui, *La investigación histórica: teoría y método* (Barcelona: Crítica, 1995), 372.

⁸³² Aquests criteris es poden seguir a Miguel S. Valles, *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional* (Madrid: Editorial Síntesis, 1999), 101-105.

⁸³³ Yvona S. Lincoln i Egon G. Guba, *Naturalistic inquiry* (Beverly Hills, CA: Sage, 1985), cap. 11.

⁸³⁴ Companys/es del Grup de Recerca en Innovació, Esport i Societat (GRIES) i companys/es de la xarxa d'investigació en història de les dones i l'esport.

metodològica⁸³⁵ entre la comparació i anàlisi de les dades obtingudes amb les entrevistes en profunditat, el grup de discussió i amb el suport del diari de recerca per tal d'obtenir congruència en els dades.

També hem buscat la *transferibilitat o aplicabilitat*, com a concepte anàleg a la validesa externa, i entesa com la possibilitat de traslladar els resultats obtinguts a d'altres contextos. Per fer-ho possible cal una descripció acurada de les característiques de les persones i del lloc o context que fa referència al fenomen estudiat. En el nostre cas, el nombre reduït de la mostra (32 dones)⁸³⁶ no permet generalitzacions, tot i que s'han escollits participants que poguessin informar de forma significativa sobre el tema. D'altra banda vam finalitzar les entrevistes un cop les informacions que obteníem eren qualitativament i quantitativament importants i no aportaven elements nous, és a dir quan vam assolir la *saturació*.

La *serietat (dependability)*, anàloga a la *confiabilitat*, s'entén com un procés sistemàtic. S'ha preservat amb un treball continuat i rigorós, en el que hi ha hagut una interacció entre la recopilació d'informacions i l'anàlisi d'aquesta que determinava allò que sabíem i allò que necessitàvem conèixer. En aquest sentit hem realitzat una prova Inter jutges, és a dir, el grau en què dos o més jutges poden estar d'acord en les observacions donades⁸³⁷ per tal valorar la confiabilitat i els possibles errors en les interpretacions.⁸³⁸

Finalment hem cercat la *confirmabilitat o auditabilitat*, com a sinònim d'objectivitat, que fa referència a la neutralitat de l'anàlisi i la interpretació i que remarca que no es pot amagar la subjectivitat de l'investigador/a. La confirmabilitat es comprova quan altres investigadors/es poden seguir la ruta

---

⁸³⁵ Norman K. Denzin, *Sociological Methods: a Source Book* (Chicago: Aldine Publishing Company, 1970).

⁸³⁶ Vegeu l'apartat la mostra i la seva justificació on donem tots els detalls referents aquesta.

⁸³⁷ Vegeu Dwayne D. Gremler, «The critical incident technique in service research», *Journal of Service Research* 7, núm. 1 (2004): 65-89.

⁸³⁸ El procediment de codificació va estar validat a partir dels suggeriments de jutges (experts en la matèria que formen part del GRIES) on es tenien en compte les proporcions dels acords. Si els acords en els ítems eren superiors al 80% es mantenien, si eren inferiors al 50% s'eliminaven i si estaven entre el 50% i el 80% es revisaven.

que ha seguit l'investigador original. Hem buscat realitzar una anàlisi rigorosa que hem intentat plasmar de forma responsable, ètica i veraç. En aquest sentit hem descrit les característiques de les entrevistades així com el seu procés de selecció, hem analitzat fidelment les transcripcions de les informants i hem discutit els diferents contextos.

Finalment cal remarcar que la nostra investigació s'ha caracteritzat per veure les coses des del punt de vista de les persones entrevistades. Ha estat necessari entendre i interpretar els seus punts de vista i allò que va succeir. Mai s'ha renunciat a la història pròpia, sensibilitat, habilitat, etc., de les entrevistades.

A tall de síntesi

Metodologia i mètode	<ul style="list-style-type: none"> • Hermenèutic interpretatiu • Història oral o fonts orals 	
Instruments	Buidatge documental i bibliogràfic	<ul style="list-style-type: none"> • Historiografia sobre franquisme a Catalunya i sobre esport, dones i franquisme a Catalunya. • Documentació d'arxius. • Premsa del període 1939-1961.
	Entrevistes exploratòries a experts	<ul style="list-style-type: none"> • Experts sobre el període estudiat • Experts sobre memòria oral i sobre gènere • Testimonis del període.
	<p>Les entrevistes</p> <p>Preparació prèvia:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Coneixement de l'objecte d'estudi: la cronologia bàsica del franquisme i de l'esport durant la dictadura a Catalunya i documentar-se sobre la persona que investigarem. • Coneixement de la metodologia i tècnica de les fonts orals: formació i pràctica continuada. • Elecció de la persona o persones a entrevistar en funció de les variables a investigar: determinar el perfil de la mostra. • Formes i mètodes d'entrevistar: estil personal. • Redacció del qüestionari: ordre cronològic i blocs temàtics • Materials i aparells indispensables per a la gravació: gravació de veu, filmació i cassets • Lloc de l'entrevista: indret amb condicions per parlar i escoltar. • Temps de l'entrevista: un màxim de 2 hores és el temps adequat. <p>La realització de l'entrevista</p> <p>Abans d'iniciar l'entrevista pròpiament dita:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Puntualitat. • Agrair la col·laboració. • Bon clima. • Diàleg. • Anticipar qüestions i funcionament dels aparells tècnics. • Omplir les fitxes tècniques, biogràfiques i el permís legal. <p>Inici de l'entrevista:</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Ens trobem al barri de (...) de la (ciutat) de (...) a (data), a (lloc de l'entrevista) de (noms i cognoms entrevistada) a qui farem una entrevista per a (títol tesi)». <p>Entrevista</p> <ul style="list-style-type: none"> • Primera part general i d'introducció al tema d'estudi (atansament). • Segona part semidirigida o semiestructurada de final obert amb preguntes específiques sobre les dimensions del tema d'estudi (social, cultural, moral i estètic). <p>Final de l'entrevista:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Afegir algun aspecte. • Diàleg amistós. • Comprovar documents. • Demanar documents gràfics. • Agrair novament la seva col·laboració. • Deixar la porta oberta per a noves col·laboracions. <p>Les tasques posteriors a l'entrevista:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- Identificar les cintes o casset 2- Omplir i revisar: <ul style="list-style-type: none"> • La fitxa tècnica: dades tècniques de l'entrevista. Adaptació de fitxa de (Pilar Folguera 1994, p.52). • Fitxa biogràfica: adaptació de la que proposa Ferrando (2006, p.52) inclou: dades arxivístiques bàsiques, percepció personal sobre diferents aspectes i dades esportives. • El permís legal d'utilització de l'entrevista: cessió intel·lectual. Fixa model (Ferrando, 2006, p.82-83) 	

	3- La transcripció: «transcripció literal», seguiment de la proposta de convencions de transcripció realitzada pel Grup de Recerca sobre Avaluació (UAB) i suport del programa informàtic per Windows, SoundScriber.	
	El grup de discussió	<ul style="list-style-type: none"> • Entrevista grupal amb dones esportistes del període. • Lloc: Club Natació Barcelona • Duració: 1 hora 7 minuts i 32 segons. • Composició: 6 esportistes representatives, un membre del GRIES, una acompanyant (també havia estat entrevistada però no va voler participar) i jo mateixa com a investigadora.
	El diari de recerca	<ul style="list-style-type: none"> • Instrument de recollida de dades que s'utilitza en el procés del mètode de la grounded Theory. • El diari ens ha acompanyat durant tota la nostra investigació. • El diari recull les anotacions sobre diferents moments de la investigació i ens serveix per generar reflexions.
La mostra	Univers de treball	<ul style="list-style-type: none"> • Dones amb un perfil d'esportista, practicants d'activitat física esportiva o activitat física no competitiva de manera habitual en algun moment de la seva vida durant el primer franquisme (1939-1961).
	Criteris de representativitat	<ul style="list-style-type: none"> • Geogràfic. • Generacional o cronològic. • Urbà - rural • Socioeconòmic • Cultural • Criteri de vinculació a la pràctica esportiva.
	Realització de la mostra	<ul style="list-style-type: none"> • Comunicació amb entitats representatives de l'esport català durant el franquisme • Mètode «bola de neu».
Procediments per l'anàlisi de les dades	La tècnica emprada per a l'anàlisi de les dades	<ul style="list-style-type: none"> • Ús de l'anàlisi de contingut. • Importància del text i del context. • Procés que s'ha realitzat sota rigor metodològic.
	Les categories de classificació	<ul style="list-style-type: none"> • L'elaboració del sistema de categories és un procés flexible que s'ha dut a terme en base a la teoria, les preguntes de la investigació i les dades. • S'ha fet ús de procediments mixtes inductius-deductius.
	La codificació de les dades	<ul style="list-style-type: none"> • Ús del programa Atlas-ti en la seva versió 7. • Atribució de codis als diferents fragments rellevants en dues estratègies, introducció de codis elaborats prèviament i creació de nous codis. • Creació de famílies de codis. • Obtenció de tots els codis utilitzats, de les cites relacionades amb els diferents codis i de les freqüències.
Rigor en la recerca	<p>Per tal d'assegurar el rigor en la recerca qualitativa s'han seguit criteris de:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Credibilitat. • Transferibilitat o aplicabilitat. • Serietat. • Confirmabilitat o auditabilitat. <p>La nostra recerca s'ha basat a recollir, entendre i interpretar els punts de vista de les persones entrevistades per tal de reconstruir el paper de les dones en la pràctica d'activitat física i esportiva durant el franquisme.</p>	

Part III

RESULTATS DE LES ENTREVISTES

Resultats de les entrevistes

Aquesta tercera part està formada per dos capítols en els quals es presenten els principals resultats obtinguts en les diverses operacions realitzades amb el programa ATLAS/ti versió 7, que desplegarem en 2 capítols que inclouen les 4 dimensions que hem estudiat: la dimensió social, moral, cultural i estètica corporal. Al llarg del capítol s'han utilitzat «fragments literals» dels relats referents a les diferents categories d'anàlisi. Es poden consultar a l'Annex digital R els esquemes amb els resultats de les diferents categories i els indicadors principals que han aparegut.

En el capítol 8 es descriuen els relats de les dones esportistes durant el franquisme en relació a les dimensions social i moral. Cadascuna d'aquestes dimensions inclou diferents categories per ordenar la informació que fa referència a les estructures i condicionants socials rellevants per a la pràctica esportiva de les dones entrevistades. De la mateixa manera també trobarem les qüestions fonamentals referents als condicionants morals per desenvolupar la pràctica esportiva.

En el capítol 9 es descriuen els relats de les dones esportistes durant el franquisme en relació a les dimensions cultural i estètica corporal. En la dimensió cultural es tenen en compte tots aquells continguts culturals en relació a l'educació i a la pràctica d'activitats físiques o esportives, així com les limitacions degudes als diferents rols assignats a homes i dones i la visibilitat de l'esport femení. Finalment en la dimensió estètica i corporal es presenten els resultats referents al model ideal de cos, de dona i l'estètica esportiva durant el franquisme.

8. Els relats de les dones esportistes en el franquisme: les dimensions social i moral

---

8.1 La dimensió social

En aquesta dimensió hem identificat diferents categories. En primer lloc, contextualitzem les veus de les experiències i vivències durant el període bèl·lic, en segon lloc mostrem els resultats sobre els seus jocs infantils, la percepció respecte al tractament familiar que vivien en el si de cada família, tant els nens com les nenes, i les diferents influències rebudes per iniciar la seva pràctica esportiva.

Tot seguit presentem les diferents pràctiques esportives tant escolars com fora de l'escola, les principals competicions a les que van participar en els diferents esports, així com el manteniment d'aquestes pràctiques esportives i les diferents tasques que van desenvolupar vinculades al món de l'esport.

També exposem els resultats de les barreres i limitacions que es van trobar en la realització de pràctiques físiques i esportives, que es contraposen a l'amistat i les relacions amb els esportistes masculins, que en molts casos han mantingut al llarg de tota la vida.

La presentació dels resultats sobre la seva percepció sobre l'esport i sobre elles mateixes com a esportistes, juntament amb la percepció social de l'esport, dibuixen com es veia l'esport femení en el període.

Finalment exposem els resultats sobre l'abandonament de les pràctiques físiques i esportives i sobre quins eren els seus referents en el període.

8.1.1 La Guerra Civil: entre el dolor i la llunyania

La Guerra Civil va afectar de manera diferent a les entrevistades. Mentre unes la van viure com un espectacle aparentment llunyà i un fet històric coetani, d'altres van patir-ne de prop les conseqüències i tingueren pèrdues importants, essent un moment dolorós, del que no volen parlar o amb el que reneixen moments tristos, que es palpen amb les seves narracions o amb les seves mirades tristes, mentre van recordant retalls de les seves vides marcats per les bombes, els refugis, els exilis, els trasllats, la misèria i la gana.

8.1.2 Del joc infantil a l'inici de la pràctica esportiva

8.1.2.1 Joc infantil

Les noies, independentment de la generació, jugaven principalment amb els seus germans i germanes, així com amb els cosins/es, els nens/es del carrer o del barri i els de l'escala.

Els jocs generalment es duïen a terme al carrer, sempre que no visquessin en un lloc transitat, així algunes manifesten els canvis en els seus jocs al traslladar-se des del camp o d'un poble a la ciutat de Barcelona. Les nenes residents a la capital catalana jugaven amb els veïns de l'escala.

Generalment, els companys/es de jocs eren nens i nenes, tot i que unes poques manifesten que només jugaven amb nenes i un nombre més alt afirma que només jugaven amb els nens a jocs de nois. Com a conseqüència, eren titllades sovint com a xicotots, fins i tot per elles mateixes.

Les sortides de les famílies a la natura, viure o estiuejar en zones rurals, prop del Tibidabo, del mar o d'algun parc, configuraven els escenaris de joc.

Els tipus de jocs més habituals eren córrer i saltar al carrer, els jocs amb pilota, els jocs tradicionals entre els que podem destacar, com a més anomenats, el cuít i amagar, jocs de saltar a corda, la xarranca i els jocs amb cromos. També ens parlen dels jocs esportius com el beisbol, al que jugaven amb els nens/es del carrer o de l'escola, i els partidets de futbol amb els amics. Algunes eren més afortunades i podien disposar d'un patinet, una bicicleta o una taula per jugar a tennis taula.

8.1.2.2 Percepció del tractament familiar

Les noies veïen, en general, com els seus germans o amics no acostumaven a dur a terme les tasques domèstiques: mentre elles aprenien a cosir, ells tenien la possibilitat d'estudiar a les universitats o començaven a treballar. A moltes d'elles no les van deixar cursar estudis superiors i els restringien la llibertat i l'autonomia.

En alguns casos, també hi van haver famílies que van tenir filles fins que va néixer el nen, que seria el preferit de la família. Amb aquests relats, destaquem la importància de tenir un nen a l'època i la diferenciació i la importància dels dos sexes i dels rols atribuïts a cadascun.

El meu pare no, el meu pare com que sempre havia volgut un noi, em sembla que si no hagués nascut el quart o el quint, en véssim, véssim, sigut un equip de futbol.⁸³⁹

D'altra banda, aquelles que només eren nenes a la família i no van tenir un germà, suposen que la família els hagués tractat igual, atès que defineixen els seus pares com a moderns, que veien als homes i dones amb igualtat: «No, no, a casa era igual, era un home que una dona. Amb els mateixos drets i els mateixos deures»⁸⁴⁰.

8.1.2.3 La iniciació esportiva i les influències per la pràctica

En la iniciació esportiva va ser molt important el paper jugat per la família i els amics, tant per la pràctica esportiva com per l'elecció de les diferents modalitats esportives, així com el paper jugat en el seu desenvolupament. L'elecció esportiva sovint portava el segell del pare, però elles no dubtaven a canviar-la si un altre esport es creuava en les seves vides amb la suficient força com per motivar aquest canvi, com en el cas d'una esportista que va deixar el tennis per passar-se al patinatge als 12 anys.⁸⁴¹ En general, duïen a terme una pràctica bastant poliesportiva, on destacava un esport però també se'n practicaven d'altres.⁸⁴²

Cal considerar el paper de l'escola en la influència per l'elecció de la pràctica esportiva, però en menor mesura atès que no hi havia massa escoles que fomentessin la pràctica esportiva femenina.

Un altre espai on moltes esportistes van iniciar la seva activitat esportiva foren les empreses. Gràcies a la introducció de l'esport en aquest àmbit moltes de les entrevistades van poder iniciar el seu camí en l'esport, un camí curt en alguns casos, però en d'altres tota una vida.

Molts dels esports, com hem dit, s'iniciaren de la mà del pare, l'avi o els tiets. Jugar amb aquests, amb els germans/es, els cosins/es o els amics/gues esdevenien els primers passos en l'activitat esportiva. A les masies dels avis i a

---

⁸³⁹ Entrevista realitzada a Rosa Maria Balcells, el 09 de novembre de 2012 (fragment 64 R.).

⁸⁴⁰ Entrevista realitzada a Dolors Beltran, el 19 d'octubre de 2012 (fragment 163 L.).

⁸⁴¹ Entrevista realitzada a Mercè Guix, el 20 de febrer de 2013 (fragment 156 M.).

⁸⁴² Vegeu la taula 7.12, esports practicats per les entrevistades.

les cases d'estiueig va tenir lloc la iniciació de moltes noies en l'esport. De la mateixa manera, en els barris de la ciutat amb les amistats es van iniciar en esports com el bàsquet⁸⁴³ o com la Pepita Valls, que es va iniciar en la pràctica d'activitats com l'atletisme: «perquè hi havia aquell veí, que és el que et feia córrer allà al turó Parc i el va conèixer i és el que et va portar allà (...)»⁸⁴⁴.

El paper de la mare o l'àvia va ésser més d'acompanyant a les pràctiques esportives, tot i que algunes vegades també ho feien els pares, avis o les minyones. També coincideix que la majoria de les mares no havien practicat esport, mentre que la majoria de pares sí que ho havien fet amb anterioritat.

La influència de la família, la podem trobar també en la vinculació familiar amb l'excursionisme, que es traslladava dels pares als fills/es i es continuava amb els germans i els amics o amigues. Un altre impuls per aquesta activitat el trobem en els grups escoltes. Algunes de les dones nascudes a la dècada dels 20, ens relaten que van assistir-hi i van rebre la seva influència, fent de les excursions una passió vital, amb la que han conegut la terra i han estimat la natura.

L'existència dels clubs esportius també ha de destacar-se en el període, tot i que no tothom hi podia accedir. La influència d'altres famílies amigues que ja pertanyien als clubs ajudava tant a convèncer les famílies de la idoneïtat de pertànyer a aquestes entitats, com en la integració posterior.

En el cas de les nadadores, els cursos de natació infantils van ajudar-les a conèixer aquest esport i mantenir-ne la pràctica. Van jugar un paper molt important en la sociabilitat de les noies en relació al coneixement d'altres esportistes i la possibilitat de participar en sortides per practicar d'altres esports, com l'excursionisme o l'esquí.

L'esquí va ser un esport que va comptar amb l'oposició de molts pares, malgrat que les noies anessin acompanyades de germans, cosins o amistats, com en els casos de les tennistes, Àlícia Guri, Berti Belil i l'Enriqueta Sisquella. D'altra banda també hi ha veus que afirmen que no els passar pel cap poder practicar-

---

⁸⁴³ Entrevista realitzada a Encarna Hernández, el 13 de juny de 2014 (fragment 413 E.).

⁸⁴⁴ Entrevista realitzada a Pepita Valls, amb la intervenció del seu marit i fill, el 03 de desembre de 2012 (fragment 228 B2.).

lo atès «que l'esquí també era una cosa privilegiada, eh. Tampoc no tothom ho feia!»⁸⁴⁵.

Molts germans esportistes van animar i van prendre la iniciativa apuntant les seves germanes a proves esportives, i posteriorment les hi acompanyaven, essent la frontissa entre elles i els pares per facilitar la pràctica esportiva.

El paper dels clubs i de certs esports com el tennis no estaven a l'abast de tothom; fins i tot calia avalar l'entrada d'un nou soci. Una vegada dins els clubs, els entrenaments amb entrenadors privats també denotaven la importància prèvia d'unes facilitats de caire econòmic.

De la mateixa manera, les possibilitats econòmiques van permetre construir una piscina o un frontó a les cases d'estiu i van facilitar aquestes pràctiques. També trobem que les sortides a cavall foren pràctiques que s'iniciaren en famílies benestants i, per tant, foren de caire més puntual.

La Sección Femenina també tingué un paper rellevant en aquelles zones amb menys presència de clubs i en famílies amb possibilitats econòmiques més limitades. Per la resta era com una organització que ho dominava i monopolitzava tot.⁸⁴⁶

En altres casos en què la pràctica va ser més d'oci, el paper jugat voluntàriament pels amics, en l'inici i en l'ensenyament de l'esport, així com en la pràctica posterior, van ser clau. En les fases de festeig amb el futur marit, es van iniciar en nous esports (excursionisme, tennis...) que es practicaven conjuntament i alguns dels quals es traslladarien del matrimoni als fills/es, d'altres quedarien oblidats (espeleologia, escalada...).

Finalment trobem que algunes de les nostres protagonistes sentien passió per determinants esports, o fins i tot en van ser autodidactes o pioneres en desenvolupar aquella pràctica esportiva en els seus respectius pobles o ciutats.

---

⁸⁴⁵ Grup de discussió (GD) realitzat amb 6 dones esportistes el 30 de juny de 2015, intervenció de l'Ana Quesada (fragment 82 A.). Pot trobar-se a l'Annex digital d'aquesta tesi, com la resta de fragments citats de les entrevistes i el grup de discussió.

⁸⁴⁶ *Ibíd.*, fragments 278-502.

8.1.3 Pràctiques esportives escolars

En general no hi havia massa pràctiques esportives escolars, per això, l'escola com a àmbit de socialització en l'educació física no va jugar un paper gaire important en l'etapa de primària.

Les pràctiques esportives escolars que vam poder recollir tenien molta incidència abans de la guerra, amb esports com l'atletisme, el bàsquet o la natació, però posteriorment es limiten a la pràctica del bàsquet femení en escoles puntuals, la gimnàstica i la pràctica del beisbol escolar en horari d'esbarjo.

8.1.4 Pràctiques esportives fora de l'escola i les competicions

L'esportivització de les dones entrevistades es produeix bàsicament fora del context escolar. Bàsicament les pràctiques esportives tenen lloc als clubs esportius de tennis o natació, a la Sección Femenina i en les fàbriques, que van ser nuclis de formació d'equips i de pràctiques esportives diverses.

A nivell recreatiu també trobem experiències esportives amb els amics i amigues, o amb familiars als carrers, masies o a la natura.

8.1.4.1 Les competicions esportives

Per poder descriure millor les diferents competicions ho farem separant-les per cada un dels esports practicats en els que hi va haver competició, atès que algunes de les nostres entrevistades també han practicat els mateixos esports de forma recreativa (natació, tennis, esquí) o d'altres com l'hípica, l'esgrima, el submarinisme, el ciclisme i el ballet.

En els següents apartats no farem una llista exhaustiva de les competicions que hi havia en el període, sinó que ens centrarem en els principals campionats on hem trobat participació de les entrevistades.

8.1.4.1.1 Excursionisme

En primer lloc, parlarem de l'excursionisme, que era una activitat molt estesa a Catalunya i fou una pràctica realitzada per varies de les nostres entrevistades. Algunes, com la Lluïsa Giró i la Carme Romeu van formar part de colles escoltes en la seva joventut. Més enllà de destacar totes les travesses que van realitzar, tant pel territori català, espanyol com internacional, que foren moltes,

destacarem la participació de la Lluïsa en proves de regularitat amb amics i amigues, així com totes les consecucions que va assolir la Carme com a pionera de l'escalada i l'alta muntanya al nostre país.

D'altres també van formar part de clubs excursionistes com la Pepita Valls, la Montserrat Tresserras i l'Olga Palau.

8.1.4.1.2 Atletisme

En referència a l'atletisme, les atletes es van trobar que durant la Segona República hi havia un boom en atletisme femení. Algunes com la Carme Romeu i la Lluïsa Giró havien practicat l'atletisme a l'escola i també van participar en els campionats de Catalunya de l'any 1936. Aquell any, l'Encarna Hernández s'estava preparant per les proves de selecció de l'Olimpíada Popular, que no va poder realitzar-se per l'esclat de la Guerra Civil. En plena Guerra Civil, l'any 1938, la Lluïsa havia representat a la selecció catalana d'atletisme a la ciutat del Sena i havia assistit a uns campionats universitaris a Madrid l'any 1939.

Després d'aquestes experiències, la pràctica de l'atletisme va decaure molt. Bàsicament les atletes es limitaven a les curses de les Festes Majors, algun festival mixt, celebrat de forma puntual a Montjuïc, i la introducció per part de la Federació Catalana de les proves femenines en els campionats de Catalunya que es realitzaren durant alguns anys i, finalment, la mítica prova de la Jean Bouin, que va tenir presència femenina en les edicions de 1947 a 1954 i que es va interrompre al llarg d'una dècada.

No trobem més incursions en l'atletisme de les entrevistades fins que dues dècades després de la represa de l'atletisme femení a Espanya⁸⁴⁷ la Carme Romeu va participar en campionats del món de veterans/es.

8.1.4.1.3 Esport escolar

Després de la Guerra Civil, no hem trobat l'existència de campionats escolars esportius femenins, tot i això, hem pogut recollir en els relats de les entrevistades que durant la dècada dels cinquanta es celebraven campionats

---

⁸⁴⁷ En els XLIII Campionats de Espanya d'atletisme celebrats a Montjuïc (Barcelona) el 17 i 18 d'agost, les noies van prendre part per primera vegada en tot el règim franquista. Va ser la V edició disputada dels campionats femenins. La primera va tenir lloc el 1931, la segona, el 1932, la tercera el 1933 i la quarta el 1935.

de bàsquet a les escoles de Barcelona, on participaven diferents tipus d'escoles, com les de Sección Femenina, les escoles religioses i d'altres escoles amb tradició esportiva com el Liceu Francès. Anys abans, la Carme Romeu havia guanyat un triatló atlètic a l'escola Alemanya i la Lluïsa Giró havia participat en tornejos escolars d'atletisme i de bàsquet a l'Institut Escola.

8.1.4.1.4 Bàsquet

El bàsquet era un dels esports més acceptats pel règim per la pràctica femenina, i ja disposava de certa tradició, ja que s'havien anat celebrant encontres femenins des dels anys de l'Exposició Universal de Barcelona. De fet, l'Encarna Hernández va començar a jugar l'any 1931 a l'Atlas Club i va participar en els primers campionats de Catalunya que es van disputar.

Durant el període dictatorial, bàsicament trobem una experiència puntual com la que ens presenta la Lluïsa Giró, d'un partit celebrat el 1940 entre seleccions de Madrid i Barcelona, amb victòria catalana en categoria femenina i masculina, que no tingué noves edicions. També hi hagué el naixement dels campionats d'empreses, en què part de les components havien de ser obreres de la fàbrica, que organitzaven encontres amb d'altres fàbriques, i que tingueren lloc a diferents punts del territori català, com Vilanova i la Geltrú, Badalona, Cornellà o Barcelona. Posteriorment aquests equips passaren a formar part de l'organització Educación y Descanso, participant en competicions de caire català. En el mateix període, també es van celebrar competicions de caire nacional, ja siguin de Sección Femenina o posteriorment de la Federació.

8.1.4.1.5 Natació, patí a vela i natació sincronitzada

En referència a la natació bàsicament se celebraven campionats locals, festivals, campionats socials, la Copa Nadal i Pasqua, els campionats de Catalunya i campionats d'Espanya, així com travessies al mar. Els campionats de Catalunya es disputaven per clubs mentre que els d'Espanya es feien per Federacions regionals, essent les tres C, Catalunya, Castella i Canàries,⁸⁴⁸ les grans potències del moment.

---

⁸⁴⁸ Entrevista realitzada a l'Ana Maria Pérez, amb intervenció del seu marit, Manel Domènech, el 19 d'octubre de 2012 (fragment 353 M.).

En els relats de les entrevistades, recorden haver estat protagonistes en les inauguracions de moltes piscines:

Íbamos o en tren o en autobús. Cogían autobuses en el club y nos llevaban, sí, sí. Luego hemos (...) inaugurado cantidad de piscinas, o sea que, porque claro en aquella época es cuando se empezaron hacer las piscinas.⁸⁴⁹

Així com algun viatge internacional, com quan algunes de les nadadores del Club Natació Barcelona van anar a la Selva Negra.⁸⁵⁰

Dins aquest mateix club, també s'organitzava alguna regata mixta amb patí a vela, on algunes noies participaven.⁸⁵¹ Tot i això, la majoria de les entrevistades que han fet incursions amb aquestes embarcacions de vela ho han fet per plaer i no han competit.

Pel que fa a les competicions, també cal considerar la participació pionera de la Montse Mechó en les proves de salt de trampolí femení en els campionats catalans, nacionals i en diverses exhibicions. Pel que fa a les travessies a mar lliure, l'Helena Wust va obtenir alguns bons resultats i la Montserrat Tresserras va obtenint importants rècords i reconeixements arreu del món.

Posteriorment algunes de les nadadores van reprendre la pràctica de la natació competitiva amb els màsters participants en campionats catalans, nacionals i fins i tot internacionals.

Pel que fa a la natació sincronitzada, algunes de les entrevistades van viure'n els inicis, essent pioneres en la seva pràctica, i van participar en festivals i exhibicions en diferents piscines catalanes, nacionals i fins i tot al Sud de França.

Ens van convidar a França, a Marsella, a, a Nancy, a, aquí a, molts llocs per, per anar a fer (exhibicions de) ballet (aquàtic), perquè érem molt bones. Érem nedadores⁸⁵² (...).I després vam anar per Espanya, Múrcia i tal.⁸⁵³

---

⁸⁴⁹ Entrevista realitzada a l'Elsa Verdugo el 26 de novembre de 2012 (fragment 418 E.).

⁸⁵⁰ *Ibíd.*, fragments 444-446 E.

⁸⁵¹ Entrevistes realitzades a Roser Ponsatí, el 17 de maig de 2011 (fragment 137 R.) i a l'Ana Maria Pérez, (fragments 464-478 A.).

⁸⁵² Entrevista realitzada a Montserrat Mechó, el 28 de setembre de 2012 (fragment 296 M.).

8.1.4.1.6 Tennis

Les tennistes van poder participar en competicions locals, campionats socials, campionats de Catalunya i campionats d'Espanya, tant de la Sección Femenina⁸⁵⁴ com de clubs. També van participar en varis tornejos que es celebraven al llarg de la geografia espanyola, com la Copa Faulconbridge a València, tornejos situats a les poblacions del nord d'Espanya (Vigo, Bilbao, Santander, San Sebastián...) i el trofeu internacional Comte de Godó (Barcelona), que era un dels més destacats del moment. En aquell temps, aquest torneig comptava amb presència femenina i fou guanyat en una ocasió per l'Àlícia Guri que també va participar en tornejos internacionals a Portugal, Roma, Suïssa i al prestigiós Wimbledon.

Uns campionats d'equips entre els diferents clubs catalans feien que una o dues noies fossin inscrites en un equip amb 5 nois. Ells feien 5 partits individuals, les noies 2 i finalment hi havia 2 partits de dobles masculins.

En les competicions tennístiques, també volem destacar una competició que es feia de pares i fills al Club Tennis Barcino i l'organització d'un torneig íntegrament femení, que va tenir lloc al Club Tennis Sant Gervasi, amb la Maria Teresa Bartual en el comitè organitzador i la participació de 300 noies.

Les tennistes que van competir de joves han participat en tornejos de veteranes, tant catalans, espanyols com internacionals, i també volem destacar les experiències d'intercanvis tennístics viscudes per algunes de les nostres entrevistades amb clubs d'arreu del món.⁸⁵⁵

8.1.4.1.7 Altres esports

Un dels altres esports de pràctica més minoritària fou l'esquí. La Carme Romeu va participar en Campionats de Catalunya, d'Espanya i Internacionals d'aquest esport durant la dècada dels 40 i 50. Posteriorment va reprendre la competició en campionats de veterans/es. En aquesta categoria, també hi va prendre part la Montserrat Mechó, participant en uns campionats de Catalunya d'esquí. La

---

⁸⁵³ *Ibíd.*, fragment 300 M.

⁸⁵⁴ Entrevista realitzada a Dolors Sans, el 14 de març de 2011 (fragment 308 DS.).

⁸⁵⁵ Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual, el 22 de febrer de 2013 (fragments 836.-846 MT.).

Montserrat també va participar en campionats del món de salts de paracaigudes.

En patinatge, la Mercè Guix va participar en campionats de Catalunya i campionats d'Espanya, i en patinatge sobre gel, va participar en competicions regionals a Núria. També trobem la participació de l'Elsa Verdugo en proves de salvament i socorrisme, tant nacionals com internacionals i les participacions infantils en esports de la Sección Femenina, en els que la Pepita Biosca va participar en tennis taula i escacs i l'Adelaida Gascón en gimnàstica.

En definitiva la majoria de competicions es donaven quan eren joves i adolescents, en alguns casos s'allargaven més, però s'abandonaven en casar-se per tornar-se a reprendre més socialment quan els fills/es anaven a l'escola. Posteriorment moltes de les entrevistades han participat o participen en competicions de màsters o de veteranes.

8.1.5 Manteniment de la pràctica esportiva

La pràctica esportiva es donava bàsicament quan eren nenes i adolescents, en alguns casos s'allargava a la vida adulta, però generalment s'abandonava la pràctica competitiva amb el matrimoni i la maternitat. La bona relació amb les companyes i els entrenadors facilitaven el manteniment de la pràctica esportiva, tot i que en algunes entrevistades la seva participació esportiva es va limitar a un breu període de temps.

El paper del marit va ser també un element clau per a la continuïtat de la pràctica d'activitat física o esportiva. Així, trobem que en cas de marits no gaire esportistes, les nostres protagonistes solien renunciar a l'esport i recuperaven la pràctica esportiva quan enviudaven: «És que em passa una cosa, jo vaig anar a natació des de que em vaig quedar viuda»⁸⁵⁶.

Un terç de les entrevistades, tant si estaven casades com si no, no mantenien la pràctica esportiva després de la seva experiència infantil o juvenil perquè s'havien d'ocupar de la llar i de la feina o d'ambdues tasques. D'altra banda, podem afirmar que la meitat que no van optar pel matrimoni, van dedicar bona part de la seva vida a diferents facetes dins el món de l'esport, però no trobem

---

⁸⁵⁶ Entrevista realitzada a Dolors Sans, (fragment 391 DS.). Altres exemples serien: Entrevista realitzada a Enriqueta Sisquella, el 16 de juliol de 2014 (fragment 366 E.) i a Laura i Pepita Biosca, el 07 de març de 2013 (fragments 946-949 P.).

que hi hagi una relació directa i significativa entre aquestes dues variables, atès que d'altres dones casades també es van dedicar a tasques vinculades a l'esport o al seu foment.

Després del naixement dels fills, solien recuperar la pràctica esportiva a partir de la realització d'excursions familiars, l'assistència al club amb el marit i els fills (natació o tennis) i les participacions en tornejos socials, entre d'altres. Curiosament en alguns casos trobem que elles i els marits eren de diferents clubs, i generalment els mantenien, sobretot en natació, mentre que en tennis tendien a unificar-los.

Moltes de les nostres protagonistes han participat o participen en les competicions dels màsters nacionals i internacionals, sobretot en natació i tennis, un parell en esquí i d'aquestes dues, una ha participat en els campionats del món d'atletisme per a gent gran i l'altra, en els de paracaigudisme. En el cas del bàsquet, la jugadora nascuda a finals dels anys trenta va formar part d'un equip de veteranes, essent quelcom nou perquè reobria una pràctica que abans es donava per tancada al casar-se.

La seva passió per seguir aprenent també ha portat les tennistes, en la seva darrera etapa esportiva, a posar-se sota les ordres d'un entrenador per millorar els seus cops.

La pràctica esportiva més consolidada en el manteniment de l'esport és la natació recreativa, que realitzen la gran majoria de les entrevistades, seguida de les excursions i l'esquí no competitiu.

8.1.5.1 Més enllà de jugar, diferents facetes dins el món de l'esport

Finalment volem destacar la vinculació de les esportistes que hem entrevistat en altres facetes dins el món de l'esport, com el voluntariat en la conducció de la tresoreria de clubs, la fundació de grups especialitzats, com el Grup d'Alta Muntanya (GAM) i Centre Acadèmic d'Escalada (CADE), el monitoratge en cursets de natació, escalada o tennis, el paper com a entrenadores, formadores, àrbitres o jutges, el seguiment d'esportistes com a delegades, l'ocupació de càrrecs en el foment de l'esport en diverses disciplines, el paper com a directives en clubs esportius o federacions, les aportacions en la investigació històrica sobre esport, un parell de casos d'escriptura de llibres de

caire biogràfic⁸⁵⁷ i esportiu⁸⁵⁸ i la realització de proves que porten el seu nom, com la cursa atlètica Maria Víctor,⁸⁵⁹ i els premis en natació de llarga distància The Montserrat Tresserras Trophy i The Montserrat Tresserras Shield.

8.1.6 Les barreres i discriminacions en l'esport

Davant la següent qüestió que vam poder formular-los al llarg de les entrevistes, «ser dona t'ha condicionat en el món de l'esport?», la gran majoria responen categòricament que no, algunes de forma neutra argumentant que no coneixent l'altra part,⁸⁶⁰ i les poques que afirmen que sí, ho fan explicitant que «abans era molt restrictiva la vida de la dona»⁸⁶¹ però que «tot i els impediments que es van trobar en aquelles èpoques» creu que «no la van condicionar»⁸⁶². Tot i això, a les entrevistes podem trobar una sèrie de barreres i discriminacions que presentem tot seguit.

Les esportistes es van trobar amb una sèrie de discriminacions i barreres de caire biològic, esportiu, educatiu, sociocultural⁸⁶³ i també afegiríem econòmic i moral en les seves pràctiques esportives. Totes aquestes barreres estaven supeditades a una societat patriarcal, on l'autoritat requeia sobre els pares i marits que tenien potestat sobre les dones i que van influir més o menys dependent de les famílies.

Les barreres biològiques que ens descriuen fan referència a la maternitat i a la concepció diferent dels cossos masculins i femenins i el seu rendiment posterior. Pel que fa a la maternitat, cap de les entrevistades ho presenta com

---

⁸⁵⁷ Lluïsa Giró, *Recordant* (Barcelona: Edició de l'autora, 2005).

⁸⁵⁸ Montserrat Tresserras, *Nadando el estrecho, sus orígenes y su historia* (Madrid: Dirección General de Promoción Deportiva, Consejería de Deportes, Comunidad de Madrid, 2007).

⁸⁵⁹ La cursa Maria Víctor es celebra a Palau-Solità i Plegamans, i el 2015 ha tingut lloc la XXXV edició de la cursa.

⁸⁶⁰ Entrevista realitzada a Montserrat Tresserras, el 18 de març de 2013 (fragment 1035 M.).

⁸⁶¹ Entrevista realitzada a Berti Belil, el 15 de febrer de 2013 (fragment 1248 B.).

⁸⁶² Entrevista realitzada a Mercè Guix (fragments 781-783 M.).

⁸⁶³ Les discriminacions i barreres corresponen a les presentades per Benilde Vázquez i Élide Alfaro, «Jornada sobre implicaciones en el ámbito del deporte de la ley de igualdad de oportunidades entre hombres y mujeres. Situación actual de las mujeres en los diferentes ámbitos del deporte» (Madrid: Facultad C.C. Actividad Física y Deporte INEF, Universidad Politécnica de Madrid, 2007).

una barrera sinó com quelcom associat a la seva naturalesa femenina. Trobem un cas curiós, com és el de l'Encarna Hernández, que no fou mare fins als 36 anys, en una elecció volguda, per poder mantenir la seva pràctica esportiva.⁸⁶⁴

Uns rols molt marcats per als homes i les dones també van fer que les entrevistades ara considerin que els nois eren més forts i les dones més fràgils. Ho expliciten en parlar de certes disciplines esportives, ja que veuen una limitació física per a la pràctica de certs esports que ara són practicats per dones. D'altra banda també afirmen que les dones eren capaces, així ens diuen: «la Carme Romeu ha anat de primera corda moltes vegades, que vull dir que si una dona físicament (...) tenia ganes, podia fer molt»⁸⁶⁵.

Les barreres educatives que hem constatat han estat la baixa autoestima sobre el nivell de competència: «jugàvem malament. Jugàvem malament, la veritat sigui dita»⁸⁶⁶. També constaten la menor expectativa dels pares en relació a la pràctica esportiva femenina i fins i tot algunes prohibicions d'assistir a certs campionats estatals o practicar certs esports com l'esquí.

També la consideració que l'esport femení no era una sortida necessària ni idònia per les dones i que havien de compatibilitzar l'esport amb els rols adscrits tradicionalment a les dones els feien difícil de tenir continuïtat en la pràctica esportiva.

Excepcionalment, trobem el cas contrari, d'un parell de tennistes que eren obligades pels respectius pares a anar a entrenar i a assolir bons resultats esportius.⁸⁶⁷

Les barreres de caire esportiu, feien referència a l'espai, les instal·lacions, els horaris o el material, que estaven supeditats a ser utilitzats primer per les pràctiques masculines, considerades més importants. És el cas del waterpolo i els inicis de la natació sincronitzada, que es va veure arraconada o fins i tot va servir d'aperitiu del matx masculí. Les barreres en les instal·lacions i en els terrenys de joc, en moltes ocasions precaris i que sovint s'havien de preparar prèviament, tot aplanant-los o pintant-los:

---

⁸⁶⁴ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragments 605-612 E.).

⁸⁶⁵ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragment 249 R.).

⁸⁶⁶ Entrevista realitzada a Pilar Pons, el 14 de novembre de 2014 (fragments 268 P.).

⁸⁶⁷ Entrevistes realitzades a l'Alícia Guri, el 16 de febrer de 2013 (fragment 28 A.) i Mercè Guix, (fragment 12 M.).

Ui, pues mira lo íbamos a pintar con una regadera y cal, poníamos la cal con un poco de agua la remeneábamos y pintábamos (...) el campo, lo apareábamos una hora antes, dos horas antes, no, íbamos por la mañana, se jugaba por la tarde.⁸⁶⁸

Aquests fets no van disminuir la passió per la pràctica esportiva, d'aquestes dones valentes i amb empena per fer dur a terme allò que els agradava. De la mateixa manera, després de la pràctica esportiva, dutxar-se amb aigua freda en uns vestidors amb una teulada d'uralita era tota una odissea.⁸⁶⁹

Una altra barrera de tipus esportiu feia referència a les limitacions administratives i esportives. Les noies que no tenien resultats esportius no es podien mantenir al Club Natació Barcelona, que era un club d'homes. Era una estructura esportiva pensada per als homes que tampoc permetia fer-se sòcies. De fet, la reivindicació i lluita d'alguna de les nostres protagonistes va permetre que l'any 1986 les dones poguessin ser sòcies del club.⁸⁷⁰

Troblem més exemples sobre aquestes limitacions, com quan les nostres protagonistes van veure com es limitava la seva presència en uns campionats d'Europa de bàsquet per una qüestió econòmica.⁸⁷¹ Així mateix, des de Madrid no es deixava assistir a les dones a una Olimpíada, i una de les nostres protagonistes hi va renunciar perquè s'ho havia de pagar tot de la pròpia butxaca.⁸⁷²

Finalment sobre aquest tipus de barreres, les nostres entrevistades remarquen la manca de directives i entrenadores femenines, més enllà de la bona voluntat de les integrants de la Sección Femenina, que d'altra banda són criticades per

---

⁸⁶⁸ Entrevista realitzada a Elsa Verdugo (fragments 636-638 E.).

⁸⁶⁹ Entrevistes realitzades a Lluïsa Giró, el 12 de novembre de 2014 (fragment 232 Ll.) i a Pilar Pons, (fragments 214-216 P.).

⁸⁷⁰ En totes les entrevistes a nadadores es comenta aquest aspecte, que també apareix en d'altres entrevistes.

⁸⁷¹ Entrevistes realitzades a Pepa Soler, el 12 de maig de 2011 (fragments 142-152 P.) i a l'Ana Quesada, el 30 d'octubre de 2012 (fragments 193-195 A.).

⁸⁷² Entrevista realitzada a Carme Romeu, el 2 de juny de 2011 (fragments 466-468 C.).

unes i defensades per aquelles que tenien menys possibilitats, a les que l'organització els va proporcionar un espai per l'educació i l'esport.⁸⁷³

De fet el sostre de vidre en la direcció esportiva és encara un problema actual.⁸⁷⁴

A nivell sociocultural ens trobem amb una societat molt estereotipada en què els rols masculins i femenins estan molt determinats. En aquesta societat, l'esport és vist com quelcom masculí i hi ha uns esports considerats aptes per a la naturalesa femenina. Els homes practicaven tota classe d'esports menys el ballet, el patinatge i esports on predominava l'estètica, on eren criticats. Les dones que volien jugar a futbol o fer esports de contacte estaven mal vistes i rebien blasfèmies. Moltes de les nostres protagonistes ens afirmen que no se'ls va passar pel cap poder practicar esports considerats més masculins en el període com el futbol, el waterpolo, el judo o el rugbi. També remarquen que el fet d'estar sota l'autoritat masculina i dels estaments oficials els limitava els camps d'acció.⁸⁷⁵

Moltes d'elles haurien volgut practicar l'atletisme, el rugbi o d'altres esports que ara estan més normalitzats. En les entrevistes es presenten molts prejudicis respecte a la boxa com a esport i més encara com a esport femení: «Sí, però és que jo he vist en aquí dones que boxegen, i, i penso, no sé si es fan mal o no, però ho trobo, no ho trobo femení»⁸⁷⁶.

El reconeixement econòmic de les dones en certs esports era inferior o nul, així per exemple una noia que volgués arribar lluny en el món del tennis havia de tenir un suport inicial de la família, fins a obtenir la primera categoria, però tot i així seguia tenint despeses i els guanys en un torneig eren inferiors als seus homòlegs masculins.

D'altra banda, pertànyer a un club requeria d'un cert status econòmic i era considerat un luxe al que no totes les famílies podien fer front. El mateix

---

⁸⁷³ En el GD es presenta un interessant debat al voltant de la Sección Femenina i la seva influència en l'esport a Catalunya, essent altament criticada per moltes i valorada per altres que expliquen que els va obrir la porta a la possibilitat de fer esport (fragments 278-502).

⁸⁷⁴ Vegeu la tesi de Marta Moragas Rovira, «Les dones que presideixen els clubs esportius a Catalunya. Factors que incideixen en l'accés i en l'exercici del càrrec, i estil de lideratge.» (tesi doctoral, Universitat Ramon Llull, 2014).

⁸⁷⁵ En el GD es discuteix sobre aquest aspecte (a partir del fragment 506 D.).

⁸⁷⁶ Entrevista realitzada a Dolors Beltran (fragment 205 L.).

passava amb la pràctica de certs esports que es convertien en inaccessibles per a les dones de les famílies treballadores. És per aquest motiu que l'esport femení a les empreses o a la Sección Femenina fou un camí per vàries de les nostres protagonistes i per moltes dones que volien fer esport en aquell moment.

Algunes entrevistades es queixen que el model de dona esportista no estava ben considerat, estava mal vist i fins i tot era desaprovada. D'altres afirmen que no els deixaven fer res, que la «cosa del sexe»⁸⁷⁷ tenia molt poder i que no els facilitaven que poguessin fer esport. Arribaren a escoltar frases com que «l'esport femení era tocar el piano i cosir»⁸⁷⁸, que descriuen el sentir d'una part de les protagonistes de l'època.

Les esportistes del moment es van trobar amb barreres de caire moral,⁸⁷⁹ amb sermons des de la trona, on s'afirmava que anar ensenyant les cames no era cosa de dones. Moltes famílies s'ho van prendre al peu de la lletra i van apartar les seves filles de la pràctica esportiva. D'altra banda en certs ambients escolars religiosos compartir piscines entre els nens i les nenes també fou un problema per a les alumnes que hi anaven. Van rebre algunes discriminacions, com per exemple no ser apta per ser Filla de Maria, que fins i tot van provocar el canvi d'escola per no haver de cessar la pràctica esportiva o per no haver de continuar rebent crítiques.

D'altres barreres entre els dos sexes marcades per la moral es van produir en piscines, com per exemple en el Club Natació Manresa, on els nois passaven per un passadís amb baranes i les noies, per una altra banda. O el fet de marcar uns horaris per als homes i uns per les dones, a les piscines d'Olot i d'Igualada.

Cal presentar també les discriminacions que diferents veus han manifestat que hi havia en els mitjans de comunicació, ja que no hi havia referents femenins. Aquest tema el tractarem a l'apartat corresponent.

---

⁸⁷⁷ Entrevista realitzada a Josefa González, el 13 de novembre de 2012 (fragments 293 D-298 P.).

⁸⁷⁸ Entrevista realitzada a Pepita Valls (fragments 212-214 B1.).

⁸⁷⁹ Vegeu els apartats de la dimensió moral on trobareu les referències als fragments concrets sobre aquests casos.

8.1.7 Les amistats i la relació amb els esportistes masculins

Les activitats amb les companyes d'equip, com anar de viatge, anar a veure partits, assistir a festes, preparar la indumentària per jugar i anar a prendre un refresc després dels partits, bàsicament les trobem en les jugadores de bàsquet, atès que es tracta d'un esport d'equip, i sobretot amb les jugadores nascudes a partir dels anys trenta, abans no feien massa activitats conjuntes perquè no hi havia tant costum de sortir i segons ens expliquen tenien molta feina.

Les relacions entre nois i noies passaven per fer activitats amb les respectives colles d'amistats, sobretot en l'entorn més rural. Amb les colles anaven a les Festes Majors, es practicaven diferents esports o es feien excursions. En aquestes activitats, generalment un germà gran d'alguna de les noies era el responsable del grup.

En el cas de les ciutats, aquestes relacions d'amistat, s'esdevenien quan coincidien en els clubs, ja sigui de tennis, natació o de diferents pràctiques esportives. Ens expliquen que coincidien en les diferents activitats organitzades des de les entitats (excursions, sortides a la neu) i abans o després dels partits o entrenaments. D'aquestes trobades van sortir més d'una parella d'esportistes com es corrobora amb molts matrimonis de les entrevistades.

Després de la pràctica esportiva, la totalitat de les entrevistades han mantingut amistats amb nois i noies amb els que van coincidir fent esport, ja sigui companys/es o rivals, atès que eren pocs i justament l'amistat és un dels valors que destaquen en el seu pas pel món esportiu.

8.1.8 Percepció sobre l'esport i sobre elles com a esportistes i professores

La percepció general que les entrevistades tenen sobre l'esport i sobre elles mateixes com a esportistes d'aquella època es posa de manifest en el grup de discussió, en què afirmen que l'esport no estava gaire ben vist i que rebien crítiques puntuals malgrat que en general no feien cas d'aquests comentaris. En algunes noies o a les seves famílies, sí que els van afectar i les van

condicionar de tal manera que es van veure obligades a deixar la pràctica esportiva.⁸⁸⁰

Consideren que eren poques les esportistes que practicaven esport amb certa regularitat i que no era complicat fer-ne perquè a elles no els va ésser difícil, però matisen que no totes les noies van tenir aquesta possibilitat ni els recursos necessàries. Formar part d'un club era un luxe que no se'l podien permetre totes les famílies i que per tant, era una limitació per una pràctica esportiva més generalitzada.

La gran majoria es consideren que han estat esportistes normals, més enllà dels reconeixements aconseguits amb la repercussió d'alguns importants èxits esportius. Tot i que han estat pioneres i han obert camins esportius i d'altres tipus, generalment no han estat conscients de les repercussions d'algunes de les seves fites fins pràcticament l'actualitat, quan algunes d'elles han estat mínimament reconegudes per la seva trajectòria esportiva o formativa.

Si s'hagués de fer una definició col·lectiva de les esportistes entrevistades, aquesta parlaria d'un grup de persones humils que feien esport perquè els agradava i que no tenien en compte les crítiques socials existents en aquell moment. Quan calia, també es revelaven en la mesura de les seves possibilitats o reivindicaven allò que consideraven just.

8.1.8.1 Percepció pròpia com a professores d'educació física

Les entrevistades que van ocupar la seva vida laboral com a professores d'educació física, van poder realitzar la seva tasca amb la seguretat que dóna poder obtenir un sou econòmic, que els va fer sentir una mica de llibertat i autonomia. S'han definit com a pioneres en la introducció a les escoles o la universitat de la gimnàstica, els estiraments i els canvis en les indumentàries esportives.

No totes van escollir aquest camí de forma vocacional, algunes van ser més o menys competitives però totes coincideixen que s'han trobat realitzades amb aquesta feina.

---

⁸⁸⁰ Entrevista realitzada a Pilar Pons (fragments 232-236 P.).

8.1.9 La percepció social de l'esport

La percepció social cap a l'esport, en general a Catalunya, és que la Secció Femenina va monopolitzar bastant, però també va ajudar que les que no tenien la possibilitat d'anar als clubs esportius poguessin fer esport.

En general les mateixes protagonistes consideren que hi havia molt poques dones esportistes en les seves especialitats i que l'esport era bastant amateur. Malgrat que a la majoria d'entrevistades no els va costar fer esport, consideren que en general era difícil, estaven mal vistes i havien d'escoltar crítiques com les de «marimacho»⁸⁸¹, que elles ignoraven.

Els principals esports que realitzaven les noies eren la natació, el bàsquet, la gimnàstica, el muntanyisme i d'altres de més elitistes com el tennis. D'altra banda, hi havia una sèrie d'esports que les entrevistades consideren que eren impensables per les dones en aquell moment i que afirmen que no se'ls passava pel cap practicar-los.

8.1.10 L'abandonament de l'esport

L'abandonament de l'esport es produeix habitualment en casar-se i quedar-se embarassades. La majoria durant el període de la maternitat i criança dels fills no fa esport i posteriorment quan els nens van a l'escola poden recuperar algunes pràctiques esportives. També trobem alguns relats en què l'abandonament de la pràctica es dona per la dificultat de combinar-lo amb la feina.

En casos excepcionals mantenen una pràctica esportiva contínua i en la majoria dels casos continuen fent esport a la tercera edat i generalment la pràctica sistemàtica d'aquest va minvant per problemes físics.

Altres aspectes que cal matisar fan referència a l'atletisme, en el que la poca quantitat d'atletes i competicions després de la guerra va fer que les esportistes d'aquesta disciplina es plantegessin la pràctica d'altres esports que estaven més acceptats, com per exemple el bàsquet. No era habitual que canviessin d'esport, però en alguns casos passava i era fruit de l'interès personal, com ja hem comentat amb el cas de la Mercè Guix, que va deixar el tennis per fer patinatge sobre rodes.

---

⁸⁸¹ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 25 P.).

En general eren dones força multiesportives, però no solien competir en tots els esports que practicaven, fent-ne alguns de manera recreativa.

En el cas de les jugadores de bàsquet escolar, l'abandonament de l'esport es produeix quan acaben l'etapa educativa i en el cas d'algunes de les noies que van jugar a bàsquet a les empreses, arraconen l'activitat quan decau la pràctica del bàsquet a l'empresa i es troben amb poques jugadores, bàsicament pels motius principals que ja hem comentat, festejar, casar-se, la maternitat, o bé, en un nombre inferior de casos, per canvis de domicili o canvi d'empresa.

8.1.11 Els referents

La majoria de referents que apareixen en les entrevistes són de caire esportiu. També es citen com a referents la família, sobretot el pare, cantants, un poeta, algun polític, actors i actrius destacades del període, essent l'actriu Esther Williams i la pel·lícula de Luis Trenker un impuls per algunes de les nostres nadadores i escaladores. La literatura de muntanya i escalada de l'època (austríaca, francesa i italiana) era una gran influència per al grup de joves escaladors, del que formava part la Carme Romeu.

Bàsicament els referents de dones esportistes es limiten a esportistes d'abans de la Guerra Civil o a les integrants del Club Femení i d'Esports, a les que moltes admiraven, però després de la guerra afirmen que canvia tot i que ja no hi ha referents esportius femenins.

Pero yo, me compró mi marido por decirlo, una maletita de cartón muy mona que le costó dos pesetas y una fotografía del Club Femenino de "Esports" que me la puse yo en la maleta. ¡Yo admiraba a las chicas (del Club Femení i d'Esports).⁸⁸²

De fet, la guerra va estroncar moltes carreres esportives com les de les germanes Soriano, que sovint són referenciades per les nostres protagonistes. A nivell tennístic, també coneixien a la Lilí Álvarez, tot i que la seva figura aviat va començar a oblidar-se perquè la més jove de les nostres entrevistades que precisament és del món del tennis, ens afirma que abans no se'n parlava: «de la Lilí Álvarez se n'ha parlat després»⁸⁸³.

---

⁸⁸² Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 413 E.).

⁸⁸³ Entrevista realitzada a Mercè Guix (fragment 451 M.).

Tot i així algunes de les seves referents eren companyes d'equip, rivals o esportistes destacats/des de la seva especialitat que obtenien bons resultats o que ressaltaven per la seva gestualitat, bellesa o fair play.

Alguns entrenadors també les van marcar positivament i formen part de la memòria de les nostres protagonistes, que en destaquen les seves ensenyances i la seva naturalesa humana.

La majoria coneixen a referents actuals de l'esport femení, sobretot les que coincideixen amb les disciplines que han practicat o aquelles que pels seus èxits i per la seva aparició a la premsa han agafat més rellevància.

8.1.11.1 Les esportistes o professores que els són referents

En general coneixen les esportistes més destacades del període republicà i les esportistes coetànies de la seva especialitat. És curiós com en les diferents entrevistes es van citant unes a les altres.

Les més conegudes d'abans de la guerra són la Josefina Torrents i les germanes Carmen i Enriqueta Soriano com a nadadores, i la polifacètica esportista Lilí Álvarez.

En la majoria de les entrevistades que havien practicat atletisme i bàsquet ens apareix el cas de la Maria Torremadé, atleta del RCD Espanyol, jugadora de bàsquet del Laietà i portera d'hoquei sobre herba del Sindicato Español Universitario que als dinou anys, en no desenvolupar els pits, va requerir d'una intervenció quirúrgica per corregir una anomalia congènita, que feia que els seus òrgans masculins restessin ocults. Va passar a anomenar-se Jordi, essent en l'època quelcom escandalós per la poca freqüència dels casos.⁸⁸⁴ També trobem citades esportistes del món de la gimnàstica, com l'Elena Blume, i un planter important de gimnastes que hi havia a Vilanova i la Geltrú, ballarines anònimes i figures femenines destacades de l'esport, però més actuals.

---

⁸⁸⁴ En paraules del mateix Jordi recollides al *Mundo Deportivo*, afirma: «El mío, fue un caso clínico con un diagnóstico inicial equivocado. De ahí que, al nacer, se decretase por error mi condición de niña cuando, con una simple corrección de la anomalía congénita (que es, en fin de cuentas, lo que se haría preciso al llegar a los diecinueve años) se habría comprobado mi condición de varón».

«Metamorfosis de una campeona, 19 años de María a Jordi Torremadé», *El Mundo Deportivo*, 5 de noviembre de 1982, 23.

Pel que fa a les professores de la Sección Femenina també en coneixen d'altres que van coincidir amb elles en els cursos, la docència o les competicions i també apareixen citades en les entrevistes, però essent en la majoria casos anònims.

En línies generals, podem concloure que coneixen algunes de les esportistes més destacades de la República, que durant el franquisme coneixen les esportistes de la seva especialitat o de l'entorn proper i que actualment la majoria segueixen l'esport femení i tenen moltes més dones esportistes com a referents.

8.2 Dimensió moral

Les qüestions relatives a la dimensió moral es presenten tenint en compte diferents categories. En primer lloc es mostren els resultats referents als agents de l'ordre moral i la repressió que van viure les entrevistades, tant en aspectes de la vida quotidiana, com en les seves pràctiques esportives.

En segon lloc, trobem els deures morals que havien d'acomplir les dones del període, així com la seva relació amb l'esport. També es recullen les característiques morals vinculades a la visió de l'esport i les esportistes durant la dictadura, l'ordre moral en l'esport femení i finalment els valors que han assolit amb la pràctica esportiva i que han contribuït a la formació del seu caràcter.

8.2.1 Qui mana, ens reprimeix: agents de l'ordre moral i repressió

Els principals agents de l'ordre moral foren l'Església, la Falange, els cossos policials i en menor mesura els clubs esportius i les federacions.

La percepció de les entrevistades gira en aquest sentit perquè afirmen que «l'Església i Falange eren els amos de la ciutat»⁸⁸⁵. La seva repressió podia aparèixer en qualsevol moment. «És que van ser 40 anys que ens van tindre domesticats»⁸⁸⁶, són algunes de les afirmacions que justifiquen aquesta categoria.

---

⁸⁸⁵ Entrevista realitzada a Laura i Pepita Biosca (fragment 807 P.).

⁸⁸⁶ *Ibíd.*, fragment 1500 L.

8.2.1.1 La influència de l'Església en la vida i l'esport

En aquest apartat veurem la influència de l'Església respecte als noms propis, les empreses, la relació amb les escoles i els més petits i finalment la seva influència en l'esport.

La moral nacionalcatòlica va arribar fins i tot als noms propis, així per exemple un parell d'entrevistades recorden els problemes existents amb els seus noms. En un sermó a l'església, on molts joves es veien obligats a anar,⁸⁸⁷ l'Olga va haver de sentir que el capellà no batejaria amb aquest nom perquè «en aquest poble les nenes es diuen Maria, Carmen, Montserrat (...) però Olga no»⁸⁸⁸ i tot seguit el va trobar menjant a casa seva. Era habitual als pobles petits que hi hagués cordialitat amb el sacerdot «perquè en aquella època (...) el poble havia d'estar bé amb el capellà»⁸⁸⁹.

D'altra banda, una altra entrevistada va haver de canviar el seu nom català en el carnet, va passar de Roser a Rosario, i estava molt acomplexada perquè li recordava a la protagonista de la sèrie de dibuixos animats *Popeye*, que es feia dir Satí,⁸⁹⁰ un diminutiu del cognom, i no va poder-se tornar a canviar el nom fins l'any 1975.

La influència religiosa també es notava en algunes empreses, com per exemple a l'empresa Cottet, on havien de tenir una reunió amb el capellà per entrar a treballar⁸⁹¹ o a l'empresa Fènix de Vilanova, on hi havia sants a totes les sales de la fàbrica.⁸⁹²

Tot era considerat pecat i l'abús de poder de l'Església es veia en relació amb els més petits, que en els seus centres educatius rebien missatges negatius sobre la seva pràctica esportiva: «en segons quins àmbits religiosos, per exemple a les monges, ai, per què has d'anar al club (Natació), Mare de Déu! Però a l'escola jo passava olímpicament perquè m'ho passava bé!»⁸⁹³.

---

⁸⁸⁷ Entrevista realitzada a Olga Palau, el 22 de març de 2011 (fragment 222 O.).

⁸⁸⁸ *Ibíd.*, fragment 230 O.

⁸⁸⁹ Entrevista realitzada a Nicanora Herrán, el 03 de desembre de 2012 (fragment 527 N.).

⁸⁹⁰ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragment 43 R.).

⁸⁹¹ Entrevista realitzada a Ana Quesada (fragment 244 A.).

⁸⁹² Entrevista realitzada a Neus Figuerola, el 3 de desembre de 2012 (fragment 396 N.).

⁸⁹³ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragment 65 R.).

En altres ocasions es preniën represàlies i les nenes que anaven al club de Natació, no podien ser escollides Filles de Maria⁸⁹⁴ o havien de canviar de centre escolar⁸⁹⁵ per les pressions rebudes en el propi.

Les monges més modernes com les del Col·legi Alemany veïen com «l'Església es posava amb elles»⁸⁹⁶, tot i que eren universitàries. En aquella època, fins i tot un innocent petó al front en el joc de les penyores passava per anar a confessar-se⁸⁹⁷ i trobar-se amb preguntes molt desagradables i fora de lloc, com per exemple: «què fas, què et toques?»⁸⁹⁸ que encara avui fan avergonyir l'entrevistada i enutjar qualsevol que ho llegeixi.

La influència de l'Església durant el període respecte a l'esport femení és ben manifesta per part de les entrevistades: «(Durant) uns anys l'esport era tabú totalment, la dona no podia fer esport, si feia esport era mal considerada, vull dir i aquí influïa moltíssim l'Església»⁸⁹⁹.

La seva influència passava per discursos des de la trona que afectaven la pràctica d'esports com la natació, el bàsquet i l'atletisme. Amb esglésies plenes de gom a gom, es feïen crítiques en contra de l'esport femení. A vegades, sense dir el nom tothom sabia de qui es parlava, ja que en municipis on les esportistes escassejaven, criticar-les era com assenyalar-les.

En relació a la natació hi van haver molts problemes morals perquè era un escàndol que les noïes compartissin la piscina amb els nois. «Era un esport que aquí ens despullàvem, que estàvem amb nois, que nedàvem amb nois, que ens donàvem empentes, entens vull dir, fèiem una vida normalitzada amb tots els xicots»⁹⁰⁰.

A la ciutat d'Olot, el capellà en un sermó va dir «que no es via de nedar, deïa que sí que es podia nedar però que ho tenia que fer amb control femení»⁹⁰¹,

---

⁸⁹⁴ *Ibíd.*, fragment 117 i 131 R.

⁸⁹⁵ Entrevistes realitzades a Elsa Verdugo (fragments 106-120 E.) i Anna Maria Pérez (fragments 168-179 A.).

⁸⁹⁶ Entrevista realitzada a Bertit Belil (fragment 269 B.).

⁸⁹⁷ Entrevista realitzada a Adelaida Gascón, el 3 de desembre de 2012 (fragments 259-263 A.).

⁸⁹⁸ *Ibíd.*, fragment 357 A.

⁸⁹⁹ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 79 P.).

⁹⁰⁰ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragment 130 R.).

⁹⁰¹ Entrevista realitzada a Montserrat Tresserras (fragment 660 M.)

portar acompanyants i àrbitres dones, i fer-ho en un horari prudent, evitant la foscor.

No fou l'únic moment en la ciutat del riu Fluvià que hi hagué divergències respecte a la natació, en una altra ocasió «el bisbe va dir que no es podia nedar o sí, que a la piscina no nedessin junts homes i dones»⁹⁰². Aquesta no fou l'única població de Catalunya que va viure dita petició. A les piscines d'Igualada, «durant un parell d'anys van separar els homes de les dones. (...) El temps del Franco (...) que no ens podíem banyar junts»⁹⁰³ i a les piscines de Manresa van fer passar als nadadors per una banda i a les nadadores per una altra.⁹⁰⁴ I si amb la separació no fos suficient encara hi hagué un bisbe, «el Gregorio aquell Modrego (...) que arribava a dir que a les piscines les noies quedaven embarassades, vull dir, saps aquelles coses, tan, tan estúpides»⁹⁰⁵.

La població també feia broma al respecte i en una columna de comentaris va sortir una rèplica que deia que s'havien de fer tres piscines: «una pels homes, l'altra per les dones i la tercera per les persones decentes que puguin nedar junts»⁹⁰⁶.

També es varen fer altres discursos des de la trona que van afectar les jugadores d'un altre esport, el bàsquet. En aquest cas, els problemes solien relacionar-se amb l'hora del partit o la llargada de les faldilles.

Van començar les crítiques de la gent de la Iglésia. Hi havia noies que eren de molta Iglésia els hi van dir que això no podia ser (...) que anaven ensenyant les cames i que no sé què, que, que no era cosa de dones.⁹⁰⁷

En altres poblacions es seguia la mateixa línia, i fins i tot s'obligava que «anéssim a missa a les 8 del matí i allavons ja podíem anar a jugar»⁹⁰⁸, sempre i quan respectessin les directrius morals de vestuari decorós i decència en el joc.

El poder de les autoritats era tal que quan les joves germanes Biosca van engegar el bàsquet a Roda de Berà, van demanar permís per convertir un

---

⁹⁰² *Ibíd.*, fragment 707 M.

⁹⁰³ Entrevista realitzada a Enriqueta Sisquella (fragments 975-977 E.).

⁹⁰⁴ Entrevista realitzada a Paquita Romeu, el 29 d'octubre de 2012 (fragment 266 P.).

⁹⁰⁵ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragments 65-67 R.).

⁹⁰⁶ Entrevista realitzada a Montserrat Tresserras (fragments 734 i 1051 M.).

⁹⁰⁷ Entrevista realitzada a Pilar Pons (fragments 232-234 P.).

⁹⁰⁸ Entrevista realitzada a Laura i Pepita Biosca (fragments 809-817 P.).

terreny en camp de joc i es van trobar amb la carta del propietari que deia que així seria «siempre que no se opusieran a la misma las autoridades civil, religiosa y municipal»⁹⁰⁹.

Les joves jugadores de la fàbrica El Fènix (Vilanova i la Geltrú), feien moltes bromes i un dia, en un desplaçament de partit, mentre passava un capellà, els va recriminar que tocaven ferro davant la seva presència; de fet, fou innocentment, però entre la sorpresa i l'ensurt, recorden aquesta escena.⁹¹⁰

Finalment pel que fa a l'atletisme també hi va haver recriminacions i prohibicions. En una prova a Reus, «quan era el moment de sortir ve el capellà i em diu: Señorita, usted no puede salir si no se pone pantalón largo»⁹¹¹ i l'atleta va decidir que no passava per aquestes imposicions, de la mateixa manera que quan després d'una cursa de la regularitat s'arribava a Vic, «que a llavors era la ciutat dels sants»⁹¹² i havíem de posar-nos faldilles per entrar a les esglésies»⁹¹³.

La moral catòlica estava molt present i l'Església era molt visible, tot i que sovint les entrevistades no en tenen consciència directa, s'adaptaven a les prohibicions o deixen de competir.

8.2.1.2 La influència de la Falange en els clubs esportius i més enllà

Tot passava pel sedàs de l'Església i la Falange. Les nenes i joves de les agrupacions falangistes s'havien d'aprendre les consignes, els punts de la Falange i fins i tot vetllar un fèretre d'un home afí al règim vestides amb la indumentària de la Sección Femenina.⁹¹⁴

La Falange també tenia la seva influència en l'esport i les esportistes n'eren conscients: «Franco i els seus van prohibir l'atletisme»⁹¹⁵. També obligaven a allargar el llarg de la roba els que se'n cuidaven de la Falange o aquesta

---

⁹⁰⁹ *Ibíd.*, fragment 1196 D.

⁹¹⁰ Entrevistes realitzades a Neus Figuerola (fragments 604-606 N.) i Nicanora Herrán, (fragments 719-735 N.).

⁹¹¹ Entrevista realitzada a Maria Víctor, el 16 d'octubre de 2012 (fragments 56-60 M.).

⁹¹² Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragment 460 Ll.).

⁹¹³ *Ibíd.*, fragments 466-68Ll.

⁹¹⁴ Entrevista realitzada a Laura i Pepita Biosca (fragments 856-869 P.).

⁹¹⁵ Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragment 355 Ll.).

gent⁹¹⁶ i era ineludible no trobar-se amb el senyor de la moral quan anaven a ballar.⁹¹⁷

No totes ho van viure o si més no, no ho recorden, però algunes ens expliquen com havien de fer la salutació feixista abans dels partits de bàsquet:

Anàvem a l'Espanya Industrial (a Barcelona), un camp gran i ens posàvem en línia saludant (amb el braç aixecat, salutació feixista) i cantat l'himne. Era obligatori fer-ho i a Vilanova era igual. Ens mentalitzàvem d'una alta manera, com que ja havíem passat (la guerra) no volíem problemes. No estàvem formats com ara. I tampoc hi havia els partits (polítics) que hi ha ara. Érem a la postguerra.⁹¹⁸

Tot i això n'hi havia que utilitzaven diverses estratègies per saltar-se aquesta obligació:

En Pere Gol (entrenador de la Unió Gimnàstica i Esportiva de Badalona) abans de començar un partit que ens feia posar (tots en línia) i tots (havíem de cantar el) cara al sol. El públic havia de, de saludar exactament (igual) que nosaltres els jugadors, i en Pere sempre li queia el mocador (...) i li dèiem: «Pere que te la carregaràs.» «Ja ho sé però jo no vull aixecar el braç!»⁹¹⁹.

Era tanta la por que es vivia que es pot exemplificar amb una anècdota de la Lluïsa Giró passejant per les Rambles de Barcelona amb una maleta on portava l'equip de bàsquet quan va sentir:

tararà tara tararà i ¡Viva Franco! Llavors va aixecar el braç mentre repetia les paraules i... ja m'havien pres la maleta quan vaig abaixar el braç.⁹²⁰

---

⁹¹⁶ Entrevista realitzada a Nicanora Herrán (fragment 146 N.).

⁹¹⁷ Entrevista realitzada a Pepita Valls (fragments 181-196 B1.).

⁹¹⁸ Elvira Ana Targa et al., *L'esport, història i records. Col·lecció: La memòria del futur.* (Vilanova i la Geltrú: Ajuntament de Vilanova i la Geltrú, 2003), 42.

⁹¹⁹ Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragment 879 Ll.).

⁹²⁰ *Ibíd.*, fragments 939-947 Ll.

A part d'aquestes imposicions i enganys, sobretot al principi de la postguerra n'hi hagué d'altres que ja hem explicat en l'apartat referent a la indumentària, però ens sembla oportú citar que l'equip de la Lluïsa fou desqualificat per jugar amb pantalons curts enlloc de les faldilles obligatòries.⁹²¹ Les imposicions de la Falange eren clares i estrictes. Els clubs i les federacions estaven sota la jerarquia d'aquesta. La visió de les atletes era que «el govern no deixava fer res i les federacions privaven de tot»⁹²². Fins i tot una atleta catalana va haver de renunciar a córrer una cursa per imposició de la Federació,⁹²³ així com renunciar a uns Jocs perquè Madrid havia vetat a les noies i si volia anar-hi s'ho havia de pagar de la pròpia butxaca.⁹²⁴

Les exigències no arribaven només des de dalt de la jeràrquica piràmide que regia l'esport, sinó que el control també passava pels clubs. En el Club Natació Barcelona tenien un falangista, Pena Cardenal, que vigilava amb binocles que les noies del club, amb banyadors blau marí o negres, no anessin en patí de vela amb els nois⁹²⁵ i finalment també van haver de situar el Senyor Sentí, «*un camisa azul*, afí al règim com a president»⁹²⁶.

La Falange estava present i dominava l'esport.

8.2.1.3 La policia i la situació fan por

Mentre que moltes entrevistades no tingueren problemes amb la policia, d'altres ens expliquen que quan passaven la nit a la platja, «los carabineros venían a vernos»⁹²⁷ o afirmen que les conseqüències viscudes fan que encara quan passen per davant de la policia tinguin por.⁹²⁸ Recorden com havien d'anar a la comissaria de Via Laietana, allà els llegien la cartilla sobre totes les persones de la família que estaven a l'exili, així com si eren o no afins al règim i quina havia estat o era la seva situació actual.

---

⁹²¹ *Ibíd.*, fragments 1159-1162 Ll.

⁹²² Entrevista realitzada a Maria Víctor (fragment 96 M.).

⁹²³ *Ibíd.*, fragments 174-176M.

⁹²⁴ Entrevista realitzada a Carme Romeu (fragments 464-470 C.).

⁹²⁵ Entrevistes realitzades a l'Ana Maria Pérez (fragments 464-478 A.) i Roser Ponsatí (fragments 145-147 R.).

⁹²⁶ *Ibíd.*, fragment 240 R.

⁹²⁷ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 160 E.).

⁹²⁸ Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragment 537 Ll.).

Qualsevol visita a la policia o al consolat suposava una aventura i haver de suportar situacions molt incòmodes, com les viscudes per la Lluïsa Giró que exemplifica a les seves memòries.

8.2.1.4 La repressió del català i de les entitats

La repressió de la llengua catalana també fou un fet evident. Ens expliquen que a l'escola s'havia de parlar en castellà; mostrem el fragment de dues germanes que ratifiquen aquest fet. La coerció lingüística era més o menys forta com més pròxima estava als inicis del règim: «I a més a més si no parlaves, si parlaves en català, a mi per lo menys em pegaven⁹²⁹ (...). Una de les senyorettes era catalana, però totes parlàvem en castellà, però a mi no em van pegar mai»⁹³⁰.

En els clubs i entitats esportives també hi havia repressió, com els exemples estudiats de l'entitat catalanista d'esport i cultura per als joves Palestra i la de certes persones que rebien pressions per ser adeptes o no a la Falange.

La llengua estava perseguida: «a fora del club si parlaves català era un problema»⁹³¹ i els butlletins esportius s'havien d'escriure en castellà.

Els testimonis orals ens comenten que si no van tenir més problemes fou perquè «vam aprendre a callar»⁹³².

8.2.1.5 La repressió del cos i la menstruació

La repressió dels cossos i la moral es feia palpable en les directrius i els discursos de la Falange i de l'Església, que influïen en el pensament d'algunes escoles i famílies. Algunes mares es preguntaven si «allà al Natació, les noies (...) es despullen al seu lloc i a l'hora de nedar, i del curset tots junts»⁹³³ perquè que nens i nenes estiguessin barrejats era un problema moral per les famílies més catòliques i tradicionals, però no per aquelles que anaven als clubs de natació o per les que formaven part d'escoles més lliberals i avançades de

---

⁹²⁹ Entrevista realitzada a Maria Cinta Brull, el 27 de novembre de 2012 amb la participació de la seva germana Assumpta (fragment 162 A.).

⁹³⁰ *Ibíd.*, fragment 165 MC.

⁹³¹ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragments 245-246 R.).

⁹³² Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragment 370 Ll.).

⁹³³ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragment 236 R.).

l'època. Les esportistes ens relaten que les diferències entre les actituds ens els vestuaris de l'estranger i aquí eren considerables:

(...) perquè hi havia més obertura de món a fora que aquí (...) perquè, per exemple, allà les dones anaven pels vestuaris despullades i això aquí no ho havia vist mai.⁹³⁴

D'altres esportistes d'una generació posterior i d'un esport com el bàsquet en el que es compartia vestidor amb vàries companyes mostren indicis de canvi:

Érem bastant desinhibides, eh! o sigui per l'època que vivíem, perquè clar tu pensa una cosa que, tothom vam estar, va ser educats amb la religió catòlica, tothom, això era obligatori aquí en aquest país, i ens confessàvem i totes aquestes històries i llavons vull dir, semblava que hi tenia que haver-hi un pudor, érem súper desinhibides, o sigui, com que ens coneixíem molt, pues jo no vaig tindre mai vergonya de dutxar-me davant de les meves companyes, inclús a vegades havia tingut que compartir vestidor amb l'altre equip perquè només n'hi havia un, etc, i no sé, no tenia un sentit de que estàvem fent res, res mal fet.⁹³⁵

Un dels escàndols de l'època fou el cas de la Maria Torremadé, que va destacar en diferents esports, com l'atletisme i el bàsquet a finals dels quaranta i que fou dels primers casos de canvi de sexe després d'una intervenció.⁹³⁶ L'impacte en les seves coetànies es denota en l'explicació d'aquest cas i els seus detalls en vàries entrevistes. Tot i que el tema de la transsexualitat o l'homosexualitat no s'ha tractat directament, en una entrevista apareix de forma tangencial:

Sí que hi havia noies que sortissin de la feminitat (...) (però) a mi ni mai ningú se m'ha insinuat mai res (...) és una cosa, que potser, potser jo mateixa l'he passada per alt. De la mateixa manera que dic que jo, no sóc competitiva (...)

---

⁹³⁴ Entrevista realitzada a Alícia Guri (fragment 778 A.).

⁹³⁵ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 160 P.).

⁹³⁶ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragments 245-255 E.).

sóc respectuosa amb tot, però es que també m'ha passat una aixins una miqueta per sobre, és que tampoc no me'n he adonat compte molt.⁹³⁷

Finalment la relació entre l'esport femení i la menstruació, era un dels problemes amb que es podien trobar les esportistes. Al principi per afrontar-ho els recursos eren escassos:

No teníem ni mitjans, en aquella època ni tampons ni cap històries d'aquestes (...) i ho sabeu perfectament. I llavors, (...) inclús ni, ni el començament de les, de les meves regles, no teníem ni, ni, ni les compreses que hi ha ara (...) portàvem els famosos "paños" (...). Sinó cotó fluix.⁹³⁸

En molts casos algunes joves esportistes declinaven fer esport com a conseqüència del període menstrual, i trobem varis exemples viscuts a les competicions escolars, als campionats esportius o en el si de la família:

Em va dir que no podia nedar perquè li havia vingut la regla però li vaig dir posa't un tampax ves a la farmàcia, ah! no que la meva mare no vol, va dir. No ho vaig aconseguir.⁹³⁹

En uns campionats de Catalunya de natació, una mare es va dirigir a l'entrenador i li va dir: «señor Jaime mi Elenita no puede nadar porque tiene la regla»⁹⁴⁰. Ras i curt: la menstruació era un impediment per la pràctica esportiva.

Anys abans ja es deia des de la pròpia família que si una noia tenia la menstruació «no pots anar a la platja i no pots banyar-te»,⁹⁴¹ però no era quelcom generalitzat a totes les famílies, com diuen algunes de les veus entrevistades, sempre hi ha hagut excepcions.

En definitiva aquest fenomen fisiològic de les dones era aprofitat per algunes per no fer esport, ja sigui per qüestions morals o per impediments físics fruit

---

⁹³⁷ Entrevista realitzada a Olga Palau (fragments 300-312 O.).

⁹³⁸ GD (fragments 716-726 C.).

⁹³⁹ Entrevista realitzada a Dolors Sans (fragments 617 DS.).

⁹⁴⁰ GD (fragment 727 R.).

⁹⁴¹ *Ibíd.*, fragment 509 O.

dels dolors menstruals, mentre que d'altres seguien jugant amb més condescendència de l'entrenador, «cosa que avui en dia ja no passa»⁹⁴² perquè afirmen que és quelcom que ha evolucionat i es disposen de molts més mitjans.

8.2.2 Dona, mare i esposa: deure moral

Els deures morals que es presentaven com a obligatoris per la majoria de les noies apareixen quan eren ben petites. Des de nenes, algunes havien d'ajudar les seves mares, cuidant dels germans/es petits,⁹⁴³ d'altres no podien jugar gaire «perquè quan la mare em necessitava ja em cridava per les finestres»⁹⁴⁴. Malgrat que tinguessin germans, elles eren les encarregades d'ajudar les seves mares, i fins i tot algunes van haver de renunciar als seus jocs o entrenaments «perquè no podia (anar a entrenar) perquè jo a casa meva hi havien molts germans i la meva mare tot no ho podia fer»⁹⁴⁵.

Més endavant «entre la feina, la tasca de casa i (que) ens fèiem la roba, anàvem a cosir. Ens fèiem la roba (...) del ajuar (aixovar)...»⁹⁴⁶ tenien poc temps per fer esport. A l'època, per moltes dones, fer esport era un luxe que no podien acomplir: «no estaba yo metida en el deporte, en casa, a esa edad no había nada de deporte (...) porque costaba mucho mantener una casa»⁹⁴⁷. En aquell temps «la dona con la pata quebrada i a casa seva a cuidar de la família, això de fer esport, no»⁹⁴⁸.

No totes ho van viure de la mateixa manera. Algunes van poder continuar practicant esport fins que van casar-se, però en la majoria dels casos, ho havien de combinar amb altres tasques domèstiques o amb la cura de familiars malalts.

En contraure matrimoni algunes d'elles van augmentar les seves càrregues familiars perquè el marit ja tenia fills d'un matrimoni anterior, van haver de

---

⁹⁴² *Ibíd.*, fragments 728-739 P.

⁹⁴³ Entrevista realitzada a Laura i Pepita Biosca (fragments 491-501 P.).

⁹⁴⁴ Entrevista realitzada a Nicanora Herrán (fragment 10 N.).

⁹⁴⁵ Entrevista realitzada a Maria Víctor (fragment 116 M.).

⁹⁴⁶ Entrevista realitzada a Maria Cinta Brull (fragment 495 MC.).

⁹⁴⁷ Entrevista realitzada a Josefa González (fragment 314 P.).

⁹⁴⁸ Entrevista realitzada a Montserrat Mechó (fragment 338 M.).

cuidar dels sogres o altres familiars i fins i tot van haver d'anar a casa de la sogra a aprendre a cuinar els plats preferit del marit.⁹⁴⁹

En d'altres casos, l'ajuda dels pares o d'algunes minyones els fou essencial per poder disposar de més temps lliure, ja que no necessitaven tant temps per dedicar-lo a les tasques domèstiques o a la cura dels fills.

El matrimoni en algun cas també va suposar les renúncies esportives a campionats tan importants com uns Jocs Olímpics: «No, doncs mira que em van dir d'anar i jo vaig dir que no perquè jo em tenia de casar per cuidar els malalts i no podia, no podia perdre temps i no hi vaig anar»⁹⁵⁰ o deixar l'esport de competició: «Per fer de mami, bueno, vaig deixar la sincronitzada de competició»⁹⁵¹ o «vaig assumir que si tenia fills no podia fer l'esport com a practicant-lo, en toc cas com a, com a hobby per mantindre'm en forma un dia a la setmana i prou, eh!»⁹⁵².

Aquestes obligacions morals també es produïen en situacions quotidianes, perquè quan anaven a fer esport havien de deixar enllestides algunes tasques domèstiques atès que «anar jugar a bàsquet i no tenir el dinar fet, i no tenir la roba neta i això (...) estava mal vist per ell i per tothom»⁹⁵³.

Els deures morals que se'ls presentaven eren els d'esposa, mare i mestressa de casa. Aquests rols s'acomplien en major o menor mesura segons cada circumstància i família.

Pel que fa a la continuïtat laboral, en la majoria dels casos, mentre el marit seguia treballant, elles realitzaven les tasques domèstiques o tenien cura dels fills, tot i que en alguns casos van mantenir algunes feines que havien de combinar amb les obligacions morals assignades a les dones.

És curiós que aquests deures estaven molt integrats en la seva consciència, com es veu quan ens expliquen que davant les lesions, els seguien complint:

---

⁹⁴⁹ Entrevista realitzada a Alícia Guri (fragments 401-403 A.).

⁹⁵⁰ Entrevista realitzada a Maria Víctor (fragment 186 M.).

⁹⁵¹ Entrevista realitzada a Paquita Romeu (fragment 482 P.).

⁹⁵² Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 206 P.).

⁹⁵³ Entrevista realitzada a Laura i Pepita Biosca (fragments 949-950 L.).

(...) Recent operada, venia aquí casa i ja escombrava eh! vull dir, la força de voluntat l'he tingut moltíssim poder perquè pensava que m'havia fet mal, eh! fent bàsquet.⁹⁵⁴

En d'altres casos només era «qüestió de combinar-ho»⁹⁵⁵. Portar la casa no suposava un problema, seguien fent excursions portant el fills/es, amb l'ajuda dels marits i els amics/gues. D'altres aprofitaven els clubs esportius com a vàlvules d'escapament i seguien anant-hi amb les seves criatures.

Un cop els fills eren més grans van tornar a disposar de temps propi. Algunes l'aprofitaren per estudiar carreres universitàries i d'altres per reprendre la pràctica esportiva.

En definitiva el prototip ideal de dona era casar-se, tenir fills i quedar-se a casa,⁹⁵⁶ tot i que depenia de l'estat social i de les famílies, però «estava molt mal vist que la dona quan es casés no estigués a casa cuidant els fills»⁹⁵⁷. Per tant queda molt clar que existien unes obligacions implícites associades a les dones que requerien el compliment d'aquests rols determinats per la societat.

8.2.2.1 Esport i embaràs

La gran majoria van tenir fills/es, tot i que gairebé un 25% de les entrevistades no van ser mares i no hem entrat a analitzar-ne les causes. Pel que fa al nombre de fills, 14 famílies tingueren un o dos fills/es i 10 de les famílies serien considerades actualment nombroses, perquè tingueren 3 o més fills/es, no essent la majoria però sí un percentatge elevat, com solia passar en el període. El nombre màxim de fills que va tenir una família fou 7, seguit d'una altra que en va tenir 6 i després ja trobem les famílies amb 4 fills, però el més habitual que hem trobat era tenir-ne 3 o menys, tendència molt semblant a l'actual i que potser s'explica per les condicions econòmiques i per la necessitat de tornar a practicar esport.

La majoria no van fer cap tipus d'activitat física durant l'embaràs i afirmen que no era l'habitual en aquell moment. Sí que trobem d'altra banda 3 casos

---

⁹⁵⁴ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 242 P.).

⁹⁵⁵ Entrevista realitzada a Carme Romeu (fragment 385 C.).

⁹⁵⁶ GD (fragment 821 A.).

⁹⁵⁷ *Ibíd.*, fragment 893 P.

puntuals que van fer gimnàstica durant l'embaràs, una d'elles en feia dins de l'aigua fins que una onada la va desequilibrar i va deixar de fer-ho.⁹⁵⁸

Algunes d'elles van competir o fer activitats físiques durant l'embaràs. En un dels casos, una d'elles va perdre el fill per tirar-se des del darrer trampolí de la piscina Picornell. No sabia que estava embarassada i el metge li va recomanar que si volia tenir un fill, ho fes aviat perquè amb 36 anys començava a ser perillós.⁹⁵⁹ Una altra va jugar un campionat mixt de tennis taula amb l'embaràs incipient⁹⁶⁰ i una va córrer una cursa, on es va fracturar la cama i d'aquesta manera es va veure obligada a parar.⁹⁶¹ El cas més singular és el d'una tennista que seguint les recomanacions mèdiques va jugar fins al sisè mes en el primer embaràs i fins al quart en el segon,⁹⁶² no era ni molt menys el més habitual. Com tampoc ho era esperar fins més enllà de la trentena per ser mares. Algunes d'elles van tenir les criatures al poc de casar-se i per tant van poder reprendre abans les pràctiques esportives.

8.2.3 Les dones esportistes són... Característiques morals de l'esport femení

Les característiques morals associades a l'esport femení que les entrevistades ens han manifestat han estat relacionades amb la visió de l'esport i les esportistes. Aquesta visió passava per considerar que «era una mica tabú (...) el tema de que la dona fes esport en aquell moment. I que a veure, ben considerades, érem un rara avis eh, les persones que en aquell moment fèiem esport»⁹⁶³.

Certament les que destacaven eren una mica «rars»⁹⁶⁴ per sortir a fer esport, i no quedar-se a casa,⁹⁶⁵ que era l'espai natural establert socialment per la dona

---

⁹⁵⁸ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragment 465 R.).

⁹⁵⁹ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragments 468-472 E.).

⁹⁶⁰ Entrevista realitzada a Alícia Guri (fragments 6228-235 A.).

⁹⁶¹ Entrevista realitzada a Carme Romeu (fragments 375-379 C.).

⁹⁶² Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual (fragments 355.-361 MT.).

⁹⁶³ GD (fragment, 24 P.).

⁹⁶⁴ Entrevista realitzada a Mercè Guix (fragment 439 M.).

⁹⁶⁵ *Ibíd.*, fragment 783 M.

de l'època, però elles no feien cas als impediments i discriminacions i seguien amb les seves pràctiques esportives.

De fet la gran majoria manifesten que eren poques les esportistes i sovint elles mateixes o la resta de la gent les titllaven de xicotots o expressions similars atès que es consideraven «més esportistes i les altres anaven més femenines»⁹⁶⁶. Hi havia certs esports més propers al gest estètic que a la força que estaven millor vistos, tot i que la moral del moment es trasllada a l'actualitat amb expressions tals com: «ahora (las tenistas) claro todas como pegan mucho más, son más hombrunas, han cambiado»⁹⁶⁷. El virilisme en el cos esportiu femení, des de fa segles ha causat intensos debats, discriminacions i crítiques, «l'esportista en general era considerada una mica hombruna»⁹⁶⁸ i es defensava amb expressions tals com: «pero no yo no he sido muy musculosa...la verdad, si te refieres...he sido mujer, aparte de ser deportista muy liberal, ¡mujer!»⁹⁶⁹, associant els estereotips femenins de fragilitat, feminitat i delicadesa al fet de ser dona i evitant apartar-se d'aquests models per no ser exclosa com a membre del gènere femení.

Una altra característica associada a l'esport femení fou que es considerava un indecència la pràctica esportiva femenina. La moral nacionalcatòlica i la problemàtica associada als cossos i a la relació amb esportistes masculins es feia palpable a les piscines i amb la llargada de les indumentàries esportives, superposades i que havien de tapar el màxim possible.

L'homosexualitat també era una característica moral associada a l'esport femení, i més encara en aquells esports considerats més masculins. Les dones van haver de trencar moltes barreres per demostrar que l'esport no té sexe i que l'homosexualitat està present en tots els àmbits de la societat.

El cas de la Maria (Jordi) Torremadé va sacsejar la societat del moment i fins i tot l'oncle d'una entrevistada els va frenar la pràctica d'aquest esport com a conseqüència d'aquest cas i de les problemàtiques femenines associades a l'atletisme.

---

⁹⁶⁶ Entrevista realitzada a Ana Quesada (fragment 561 A.).

⁹⁶⁷ Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual (fragment 1066 MT.).

⁹⁶⁸ Entrevista realitzada a Mercè Guix (fragment 729 M.).

⁹⁶⁹ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 668 E.).

Era tal el grau de pudor i de moralització de l'època que fins i tot s'atribuïa a l'esport la possibilitat de tenir embarossos no desitjats, com el cas del Gregorio Modrego, que pregonava que les noies es quedaven embarassades a les piscines.⁹⁷⁰

En definitiva, l'esport estava tenyit d'una important càrrega moralitzadora, on les dones esportistes eren titllades de xicotots, indecents, homosexuals, rares o fins i tot pecadores, que es podien quedar embarassades per compartir espais esportius amb homes.

8.2.4 Les dones poden fer esport si... Ordre moral en l'esport femení

L'esport femení estava permès dins d'una moralitat imposada pel règim en què hi havia una sèrie de límits referents als esports propis de dones i d'homes, la repressió dels comportaments virils, la separació dels homes, les exigències de pudor en la pràctica, l'activitat esportiva respectant els horaris de litúrgia i finalment unes directrius i ordres molt clares respecte a la indumentària adequada segons les exigències morals del període. Pel que fa a la pràctica de certs esports:

Hi havia esports que les dones ni pensament de practicar-lo, si començaven a practicar-los cap a aquella època, es van començar a practicar com per exemple el futbol i aquestes coses, era la minoria, vull dir, està molt definit el rol, vull dir, hi havia coses que les dones no les podien fer quan vam començar, després ja la cosa va anar canviant, no.⁹⁷¹

Efectivament cap als anys seixanta i posteriors la rigidesa del règim es va anar afeblint i les noies van començar a practicar esports que fins aleshores eren considerats masculins.

Una de les altres raons per les quals moltes noies no practicaven certs esports és perquè no passava pel seu imaginari poder-los practicar.⁹⁷² Certament, en moltes entrevistes hem pogut detectar aquest fet i la no consciència d'aquesta dualitat:

---

⁹⁷⁰ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragments 65-67 R.).

⁹⁷¹ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 75 P.).

⁹⁷² Entrevista realitzada a Nicanora Herrán (fragments 510-513 N.).

Bueno, ara penso que és una, una mica una tonteria però bueno en aquella època no sé si ens ho plantejàvem siquiera (...). Feies l'esport i punt, no te'n donaves pràcticament compte que estava tan separat el tema (d'esports masculins i femenins).⁹⁷³

Un altre factor que també explicaria la possibilitat de practicar certs esports i no uns altres, era que les dones estaven sota l'autoritat de pares, marits i estaments oficials que els facilitaven l'obtenció de passaports, salconduits i similars. Aquests documents eren necessaris per poder sortir a certs punts de la muntanya i a l'estranger, de la mateixa manera que les autoritzaven per practicar certs esports i les limitaven amb la pràctica d'altres.

La pertinença a una família o una altra marcava les diferents possibilitats de pràctica esportiva, d'autonomia i de certa llibertat que hem pogut recollir en els diferents testimonis orals.

Un altre aspecte referent a l'ordre moral fou la repressió de comportaments virils, que passava per la prohibició de certs esports com l'atletisme, que el règim considerava masculinitzant i que malauradament van tallar de soca-rel el somni de moltes atletes catalanes, així com la possibilitat de practicar d'altres esports. De fet «les noies, estaven mal vistes en tots els esports, qualsevol esportista estava una mica mal vista, evidentment que si deies que volies fer què sé jo, eh, judo o volies fer futbol, llàvons ja era el súmmum»⁹⁷⁴.

La separació entre els dos sexes es veia molta clara en les organitzacions juvenils, la Sección Femenina (per a les noies) i el Frente de Juventudes (per als nois), on també es feien activitats diferenciades. Aquesta segregació també es podia apreciar en l'assignació horària d'algunes piscines de diferents localitats catalanes, que durant un temps van tenir una franja per als homes i l'altra per a les dones.

Altres exemples foren alguns campionats, com el ja citat a Manresa, on les noies van haver de passar per una zona i els nois per una altra, o els problemes morals d'algun directiu del Club Natació Barcelona en les competicions o pràctiques mixtes amb el patí a vela. No obstant això, molts

---

⁹⁷³ Entrevista realitzada a Mercè Guix (fragment 365 M.).

⁹⁷⁴ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 67 P.).

nens/es feien els cursets junts i això va suposar més d'un problema moral per a algunes famílies i escoles.

Les exigències de pudor no només eren referents a les diferents indumentàries, que ja n'hem parlat llargament, sinó també a la gestualitat i al fet de mostrar el cos. Cura especial havien de tenir les nedadores i les saltadores perquè «quan saltaves, la, cedien els tirants i et baixava aquí, corrents a tapar-se perquè (...) abans de sortir ja te l'havies de posar»⁹⁷⁵. Mostrar més del permès era un escàndol i les esportistes es veien obligades a anar força tapades i tenir molta cura per no exhibir més del compte.

Pel que fa a certes imposicions, cal considerar que s'havien de respectar les hores de litúrgia per poder practicar esport i no fer coincidir els partits amb les misses, així com complir amb les obligacions eclesiàstiques abans de competir. I finalment, algunes imposicions que no s'allargaren en el temps i que es visqueren durant el primer franquisme, encara que no totes les entrevistades recorden, foren els rituals d'aixecar el braç i cantar el cara el sol abans de l'inici dels partits.

8.2.5 I després de tot, què ens queda?

La vinculació amb l'esport i la dedicació temporal d'unes i les altres ha estat molt diferent, però els seus records són similars en la majoria dels casos. Els millors records que guarden de la seva pràctica esportiva passen per la satisfacció d'haver pogut fer esport, la unió amb les companyes d'equip o de club i els esportistes masculins, els moments de gresca, felicitat i les bromes compartides, els aprenentatges esportius i de vida, els èxits i els reconeixements obtinguts, la possibilitat de socialitzar-se i conèixer gent, fer vida de club, fer amics/gues per sempre, poder-ho compartir amb la família i les persones estimades i també rebre'n el seu suport.

L'esport ha estat per a la majoria una important vàlvula d'escampament per afrontar dificultats que han tingut a la vida i que els ha permès evadir-se dels problemes, sentir-se lliures, gaudir i obtenir espais de tranquil·litat.

Aquelles que han dedicat la seva vida laboral a l'ensenyament de l'esport o les que han ocupat part del seu temps amb la formació i els entrenaments, valoren

---

⁹⁷⁵ Entrevista realitzada a Montserrat Mechó (fragments 174-178 M.).

que han pogut transmetre els seus coneixements, que ha estat una part important de les seves vides, que els ha donat llibertat i que han pogut sentir l'afecte de les alumnes o jugadors/es amb els seus aprenentatges tant humans com esportius. Constaten que han hagut d'aprendre a afrontar els reptes, integrar-los a tots i adaptar-se a les circumstàncies fins poder canviar-les. Les professores també afegeixen que aquesta feina els ha proporcionat estabilitat laboral. Poder rebre una nòmina els ha donat autonomia i llibertat.

La tasca continuada que algunes de les entrevistades han realitzat en la millora de l'esport per als més joves, ha fet que formessin part de juntes directives i consells esportius. Des d'aquestes posicions han aportat la seva passió i coneixements per la millora de l'esport, que forma part de les seves millors vivències.

D'altra banda també ens destaquen que han pogut veure l'evolució del món de l'esport i gaudir amb l'assistència o el visionat de competicions esportives, així com dels referents actuals.

Finalment també trobem alguns retrets, «tenia d'haver aprofitat més les oportunitats»⁹⁷⁶ o «m'hauria agradat fer més travessies»⁹⁷⁷ que ens serveixen de lliçons de vida per reflexionar-hi. La importància de l'esport en les seves vides ha estat decisiva, com veiem amb frases tan contundents com: «si tornés a néixer hi ha dos coses que faria que és jugar a tennis i jugar al bridge»⁹⁷⁸.

---

⁹⁷⁶ Entrevista realitzada a Carme Romeu (fragment 360 C.).

⁹⁷⁷ Entrevista realitzada a Montserrat Tresserras (fragment 997 M.).

⁹⁷⁸ Entrevista realitzada a Alícia Guri (fragment 699 A.).

A tall de síntesi de la dimensió social

Dimensió social	Guerra Civil	<ul style="list-style-type: none"> • Vivències desiguals de les diferents entrevistades. • Unes en patiren les conseqüències amb pèrdues familiars importants. D'altres ho visqueren com un fet allunyat.
	Del joc infantil a l'inici de la pràctica esportiva	<p>Els jocs infantils</p> <ul style="list-style-type: none"> • Els jocs al carrer es duïen a terme amb germans/es, familiars i nens/es del carrer o veïns/es de l'escala (ciutat). • La majoria jugaven a jocs de nens i nenes, però bastantes afirmen que només jugaven amb els nens a jocs de xicotots. • Els tipus de jocs habituals eren córrer i saltar, jocs tradicionals, jocs amb pilota, jocs esportius i les més afortunades van poder jugar amb bicicletes, patinets o taules de tennis taula. <p>Percepció del tractament familiar</p> <ul style="list-style-type: none"> • Les diferències principals en el tractament familiar respecte als nens i les nenes es donaven en les tasques domèstiques i la continuïtat d'estudis. <p>La iniciació esportiva i les influències per la pràctica</p> <ul style="list-style-type: none"> • El paper jugat per la família i els amics fou molt important en l'elecció de l'esport i la pràctica d'aquest. • El paper de les empreses també fou important per la iniciació esportiva d'un bon nombre de joves. • La influència de la Sección Femenina en la iniciació esportiva d'algunes joves es va donar més en els ambients rurals i en aquelles que no formaven part dels clubs esportius. • En menor mesura, fou important el paper de les escoles i els clubs esportius, atès que no totes les escoles potenciaven l'esport i no tothom podia accedir als clubs esportius. • Cal considerar la influència d'algunes escoles d'abans de la guerra per l'amor a la natura i l'excursionisme que van transmetre a les seves alumnes. • La pràctica esportiva de les dones del període, en alguns casos és bastant multiesportiva. • Els familiars masculins solien haver practicat esports, d'aquí la seva influència en la iniciació esportiva de les nenes i les joves. • La influència econòmica es veia reflectida en el tipus de pràctiques esportives i en la possibilitat d'accés a determinats esports. • Algunes foren veritables pioneres i fins i tot autodidactes.
	Pràctiques esportives escolars	<ul style="list-style-type: none"> • En general no es donaven massa pràctiques esportives a les escoles. • Bàsicament hem recollit pràctiques esportives abans de la guerra, després trobem alguns campionats de bàsquet femenins escolars.
	Pràctiques esportives fora de l'escola i les competicions	<ul style="list-style-type: none"> • La pràctica de l'esport femení es produeix bàsicament fora del context escolar. • Les pràctiques esportives tenen lloc als clubs, la SF, el SEU o en l'àmbit laboral. • També trobem experiències esportives amb els amics i la família. <p>Competicions esportives:</p> <p>General</p> <ul style="list-style-type: none"> • No han competit en tots els esports que han practicat. • Generalment, s'abandonen les competicions en casar-se i tenir fills. • Es segueix practicant esport amb competicions socials, sobretot en natació i tennis. • En alguns casos es reprèn la competició amb les competicions de veteranes o màsters. <p>Excursionisme</p> <ul style="list-style-type: none"> • Participació en proves excursionistes i competicions de la regularitat. • Excursions amb família i amics/gues (no competicions).

		<p>Atletisme</p> <ul style="list-style-type: none"> • Molta vitalitat durant la república amb moltes proves. • Després curses de Festes Majors, Jean Bouin, algun festival mixt i els intents de la Federació Catalana per la introducció de les proves femenines en els campionats de Catalunya. • Decau molt la pràctica de l'atletisme per les imposicions del règim. • Participació en campionats del món de veteranes. <p>Esport escolar</p> <ul style="list-style-type: none"> • No era gaire habitual. • Durant la República trobem escoles amb tradició esportiva escolar i competicions. • A la dècada dels 50 trobem la participació en campionats de bàsquet femení escolar a Barcelona. <p>Natació, patí a vela i natació sincronitzada</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bàsicament trobem travessies a mar obert, campionats locals, socials, campionats de Catalunya i d'Espanya i les tradicionals copa Nadal i Pasqua. • Els campionats de Catalunya es disputaven per clubs i els d'Espanya per federacions. • Participació en intercanvis internacionals i en inauguracions de piscines i exhibicions. • Existència de regates mixtes. • Participació en campionats màsters de veteranes (natació). <p>Tennis</p> <ul style="list-style-type: none"> • Competicions locals, socials, de Catalunya, d'Espanya (Copa Faulconbridge, tornejos al nord d'Espanya, torneig Compte de Godó) i campionats internacionals (Wimbledon, Portugal, Suïssa, Roma...). • Campionats d'equips per clubs. • Campionats de pares i fills. • Campionats íntegrament femenins. • Participació en els campionats de veteranes, tant a Catalunya, com Espanya i internacionalment. També en trobades amb clubs centenaris d'arreu del món. <p>Altres esports</p> <ul style="list-style-type: none"> • Esquí, campionats de Catalunya, d'Espanya i internacionals. També de veteranes. • Campionats del món de salts de paracaigudes i exhibicions. • Campionats de Catalunya i d'Espanya de patinatge i campionats de Catalunya de patinatge sobre gel. • Campionats de salvament i socorrisme.
	<p>Manteniment de la pràctica esportiva</p> <p>Més enllà de jugar, diferents facetes dins el món de l'esport</p>	<ul style="list-style-type: none"> • La bona relació amb les companyes i els entrenadors facilitava la continuïtat de la pràctica esportiva. • Un terç de les entrevistades no reprenen la pràctica esportiva en abandonar-la. • Després del naixement dels fills es solia recuperar la pràctica esportiva. • Moltes participen en els màsters o les competicions per a veteranes. • Algunes van realitzar tasques vinculades a l'esport (arbitratges, entrenaments, tresoreria...), han escrit llibres i tenen proves que porten els seus noms.
	<p>Les barreres i discriminacions en l'esport</p>	<ul style="list-style-type: none"> • La majoria consideren que no les ha condicionat el fet de ser dones en el món de l'esport. Però posteriorment trobem algunes barreres i discriminacions en les entrevistes com: • Barreres de caire biològic: maternitat i diferències entre el rendiment diferent d'homes i dones. • Barreres esportives: l'esport masculí i les condicions per practicar-lo eren més importants que l'esport femení. Limitacions administratives i esportives. • Barreres educatives: menors expectatives dels pares en relació a la pràctica esportiva femenina i prohibicions d'assistir a campionats esportius o de practicar diferents esports.

	<ul style="list-style-type: none"> • Barreres culturals: esport vist com quelcom masculí i dependència de l'autoritat masculina. • Barreres econòmiques: per accedir als clubs esportius o en el reconeixement econòmic d'homes i dones. • Barreres morals amb sermons des de l'Església molt vinculats al nacionalcatolicisme. • Discriminacions en els mitjans de comunicació. • En definitiva la societat franquista fou molt restrictiva per les dones i les seves pràctiques físiques o esportives.
Les amistats i la relació amb els esportistes masculins	<ul style="list-style-type: none"> • Més activitats conjuntes en els esports d'equip, sobretot amb les nascudes a partir dels anys trenta, abans ens manifesten que no disposaven del temps per fer-ho. • De les relacions amb esportistes masculins en les trobades esportives o en els clubs va sorgir més d'una parella. • El valor de l'amistat és quelcom que mantenen al llarg del temps tant amb els nois com amb les noies.
Percepció sobre l'esport i sobre elles com a esportistes o professores	<ul style="list-style-type: none"> • Fer esport no estava ben vist i en alguns casos les crítiques van fer abandonar la pràctica esportiva d'algunes noies. • Eren poques les esportistes durant el període. • Fer esport i pertànyer a un club esportiu era un luxe que no tothom es podia permetre. • Es consideren esportistes normals, pioneres, persones humils. • Les professores d'educació física que van escollir aquesta sortida laboral no ho van fer de forma vocacional en tots els casos. Han estat pioneres en la introducció de determinats continguts i han reivindicat canvis, com els de la indumentària esportiva.
La percepció social de l'esport	<ul style="list-style-type: none"> • Consideren que hi va haver un fort monopoli de la SF en l'esport, però aquesta també va ajudar a desenvolupar l'esport femení. • Hi havia molt poques dones esportistes. Esport bastant amateur. • Les esportistes estaven mal vistes i rebien insults. • Hi havia una sèrie de pràctiques esportives impensables per a les dones.
L'abandonament de l'esport	<ul style="list-style-type: none"> • L'abandonament de l'esport es produeix en el festeig, casament, amb l'embaràs i la maternitat. • En altres casos, l'abandonament es produeix per la finalització de l'esport escolar, per les prohibicions com el cas de l'atletisme o per canvis de feina i domicili. • Es recupera la pràctica esportiva un cop els fills tornen a l'escola. • A la tercera edat la majoria fan esport i la seva pràctica va minvant per problemes físics.
Els referents Les esportistes o professores que els són referents	<ul style="list-style-type: none"> • La majoria de referents són de caire esportiu i es limiten a esportistes d'abans de la Guerra Civil i les integrants del Club Femení i d'Esports. • La família apareix com a referent (sobretot el pare) i els entrenadors. • Alguns actors, actrius i pel·lícules es converteixen en un impuls per certes pràctiques esportives. • Identifiquen les esportistes més destacades de la república. • Distingeixen les esportistes de la seva especialitat, amb les que han jugat o competit. • Coneixen els referents actuals de les seves disciplines esportives i d'altres esportistes femenines destacades.

A tall de síntesi de la dimensió moral

Dimensió moral	Qui mana, ens reprimeix: agents de l'ordre moral i repressió	<ul style="list-style-type: none"> • Els principals agents de l'ordre moral foren l'Església, la Falange, els cossos policials i en menor mesura, els clubs esportius i les federacions.
	Dona, mare i esposa: deure moral	<p>La influència de l'Església en la vida i en l'esport</p> <ul style="list-style-type: none"> • Problemes existents amb alguns noms propis catalans femenins per part de l'Església i la Falange. • Reunions amb els capellans en algunes empreses per accedir a la feina. • Incidència de l'Església amb els petits, tot era pecat. La canalla sovint s'havia de confessar o a vegades sentien les represàlies de la forta moral nacionalcatòlica. • Els discursos des de la trona influïen en les pràctiques esportives femenines i en les esportistes. • La moral catòlica i la seva incidència en les esportistes, la seva indumentària, l'horari de joc...era molt present. <p>La influència de la Falange en els clubs esportius i més enllà</p> <ul style="list-style-type: none"> • La Falange es va apoderar de l'esport, va prohibir l'atletisme, va reglamentar l'esport femení i la seva indumentària, i va incorporar les salutacions feixistes fins l'any 1945 quan es van derogar amb la derrota de les potències de l'Eix. • Les Federacions i els clubs esportius que estaven sota el paraigua de la Falange també controlaven les esportistes. <p>La policia i la situació fan por</p> <ul style="list-style-type: none"> • El control dels cossos policials i la repressió van fer viure situacions incòmodes a les entrevistades. <p>La repressió del català i de les entitats</p> <ul style="list-style-type: none"> • La llengua catalana i les institucions esportives més nacionalistes foren perseguides i reprimides. <p>La repressió del cos i la menstruació</p> <ul style="list-style-type: none"> • Banyar-se i compartir piscines amb nens era un problema moral per moltes famílies. • Hi havia diferències entre els països que estaven més avançats i Espanya respecte a la repressió corporal. Aquestes diferències es feien visibles en els vestuaris esportius. Aquest fet va anar evolucionant. • L'homosexualitat i la transsexualitat eren un escàndol a l'època. • La menstruació causava més d'un problema a les joves esportistes, algunes declinaven fer esport durant el període i d'altres continuaven tot i les incomoditats, ja que no hi havia uns mitjans tan avançats com els actuals.

	<p>Esport i embaràs</p>	<ul style="list-style-type: none"> • La gran majoria van ser mares, tot i que també trobem algunes entrevistades que no han tingut fills. De les famílies que tingueren fills, 14 famílies en van tenir un o dos, i 10 famílies, tres o més, essent 7 el número màxim de fills/es. • La majoria no feien esport ni gimnàstica durant l'embaràs i no era habitual fer-ne. • Trobem casos excepcionals que seguien fent esport una vegada embarassades o feien una mica de gimnàstica. • La majoria tenien fills just després de casar-se, però alguna va allargar-ho el màxim possible.
	<p>Les dones esportistes són... Característiques morals de l'esport femení</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Fer esport era considerat una mica tabú i les esportistes eren vistes com a rares per trencar amb els cànons socials i morals de l'època assignats a les dones. • Eren poques les esportistes i sovint eren criticades. • La virilització del cos es defugia. • L'esport femení es considerava una indecència. • L'homosexualitat i la transsexualitat associades a l'esport femení han fet que les dones haguessin de trencar moltes barreres per demostrar que l'esport no té sexe. • L'esport estava tenyit de la moral nacionalcatòlica.
	<p>Les dones poden fer esport si... Ordre moral en l'esport femení)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • L'ordre moral en l'esport femení es presentava amb una sèrie de límits, com la presència d'esports masculins i femenins. • La repressió de comportaments virils. • La separació dels homes en tot moment. • Les exigències de pudor en la pràctica. • La pràctica d'esport respectant els horaris de les litúrgies. • Les directrius respecte a la indumentària esportiva seguint les exigències morals del període.
	<p>I després de tot, què ens queda...?</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Els millors records viscuts passen per la possibilitat d'haver practicat esport i la felicitat que han tingut amb aquesta pràctica, per les vivències, les amistats, els aprenentatges, els èxits i poder-ho compartir amb la família i amics/gues. • L'esport ha estat una important vàlvula d'escapament i de felicitat. • Poder dedicar part del seu temps a la formació esportiva de joves i adults, i de tot allò associat a aquesta, ha omplert de satisfacció aquelles que han escollit aquest camí. • Han pogut gaudir de l'esport, de seguir-lo i de veure'n la seva evolució. • L'esport ha estat i és, per la majoria, una part molt important de les seves vides.

9. Els relats de les dones esportistes en el franquisme: la dimensió cultural i la dimensió estètica i corporal

---

En aquest capítol es presenten els resultats de la dimensió cultural i de la dimensió estètica i corporal.

9.1 Dimensió cultural

La dimensió cultural inclou els aspectes relatius al recorregut formatiu i laboral de les entrevistades. Veurem els resultats referents a les escoles on van assistir, el professorat que van tenir, la presència de la gimnàstica a l'escola, els jocs i l'esport. També es presenten les informacions relatives al desenvolupament de la pràctica esportiva, tant en la vessant competitiva com en la recreativa.

Les qüestions relatives a les limitacions per la pràctica esportiva i l'educació de les dones ens ocupen un apartat, on es mostren els prejudicis, estereotips i obstacles que van patir les dones durant la dictadura.

Finalment trobem els apartats que fan referència als mitjans de comunicació i la visibilitat de l'esport femení, les obligacions amb el servei social, el paper dels entrenadors i les condicions d'entrenament, així com els canvis més importants que les entrevistades han pogut percebre en l'evolució esportiva.

9.1.1 L'escola

En els relats de les entrevistades trobem que han assistit a diferents tipus d'escoles (privades, religioses, nacionals...) en moments històrics canviants i en diferents punts del territori espanyol, però bàsicament català.

Pel que fa a les vivències, ens trobem amb l'assistència intermitent a l'escola, l'aixecament d'una bandereta al pas del rei Alfons XII i les experiències singulars i pioneres dutes a terme pels Ateneus de classe obrera, les escoles Montessori o per l'Institut Escola durant els anys trenta, que la Guerra Civil va truncar.

A l'Institut Escola, sota la direcció del Doctor Estalella, tenien els llibres socialitzats, es dividien en càrrecs, feien classes a l'aire lliure, utilitzaven els microscopis per fer ciència, feien sortides biennalment, veien documentals al *publicinema*, cursaven música, esports, treballs manuals i altres activitats com

fusteria, astronomia i dansa. Més enllà de les assignatures obligatòries, donaven molta importància als valors i realitzaven colònies escolars a Can Surell, una masia aïllada en plena muntanya dins el terme municipal de Sant Pere de Vilamajor, on els nois, les noies i el professorat vivien experiències d'escola activa, convivència, treball i oci.

Altres entrevistades també assistiren a escoles modernes, on l'ensenyament d'idiomes, d'esport, de música i l'aconfessionalitat, eren els seus trets singulars, com ara l'escola alemanya. Aquesta escola, com la majoria d'escoles, en temps de guerra van romandre tancada. Aquelles que estaven obertes van ensenyar a l'alumnat, entre d'altres coses, a posar-se un llapis a la boca quan esclatava una bomba per fer fluir l'aire dins el cos.

Algunes entrevistades, llavors molt joves, seguiren una educació a casa amb professores particulars, atès que l'escola els quedava lluny, o amb el suport d'unes cosines més grans, que intentaven mantenir i fer créixer aquells coneixements que havien adquirit abans de la guerra.

Moltes altres van veure com la seva educació quedava partida per la meitat i quan va acabar el conflicte ja no hi tornaren, anaren a aprendre a cosir o seguiren la seva formació en un altre model educatiu.

A finals de la Guerra Civil espanyola, la Sección Femenina de la Falange va ocupar diferents escoles, entre les quals l'Institut de Cultura Popular, fundat per Francesca Bonnemaison. El seu domini s'hi va allargar fins poc abans del restabliment de la democràcia. En aquestes escoles, es va establir que tot el professorat fos de la Falange, així naixeria la nova Escuela de la Mujer que proporcionaria continguts pròxims al règim i a l'ideal femení del període.

El règim, des dels anys quaranta del segle XX, en plena postguerra i amb el nou ordre establert, va fer que les escoles nacionals segreguessin l'educació, reprimissin el català, adoptessin la presència de l'Església i els seus símbols, així com la política del règim i el seu dictador, amb imatges, consignes i accions.

La convulsió política europea va portar al tancament d'escoles que havien estat grans referents, com l'escola alemanya, que el 1945 va reobrir les portes, però les nostres protagonistes ja no van poder tornar-hi.

D'altres escoles foren un bri de llum enmig de tanta foscor i apostaren per la cultura, la religió, els idiomes i la renovació pedagògica, com l'institut de la

Bienaventurada Virgen María, conegudes popularment com les monges alemanyes, molt avançades al seu temps, amb figures representatives, recordades amb afecte per les nostres entrevistades, com el Mossèn Anglès i el mossèn Batlle, iniciador de l'escoltisme a Catalunya. Però tot i així, la moral catòlica estava molt present i l'Ana Maria Pérez, que assistia a aquesta escola va tenir problemes, perquè nadava amb altres nens i nenes a la piscina del Club Natació Barcelona. No fou l'única, l'Elsa Verdugo, que formava part de l'alumnat d'una escola molt elitista i classista, com la Loreto, també va rebre crítiques en la mateixa línia. Totes dues es van veure obligades a canviar d'escola.

Una altra escola singular fou el Liceu Francès. Ho era per ser moderna, liberal i avançada al seu temps, sense el marcat accent religiós de les dues anteriors, però respectant les diferents confessionalitats. També era abanderada en una educació mixta, d'idiomes i esportiva. De fet, la Maria Rosa Balcells, que va estudiar-hi després d'haver passat per altres escoles com les Teresianes del carrer Ganduxer, va notar-hi molts canvis, entre els quals la no necessitat de cantar el Cara al sol cada matí, poder compartir les aules amb els companys i practicar esport amb pantalons curts. Encara es sorprèn amb la decisió dels seus pares perquè «ells tan clàssics i el Liceu Francès tan lliberal»⁹⁷⁹.

Molts dels continguts educatius del moment feien referència a les diferents assignatures escolars i en algunes escoles hi havia continguts més propis per les noies, com brodar, fer ganxet i altres de similars. D'altra banda també recorden cantar el Cara al sol als matins, anys abans, havien cantat l'himne espanyol amb lletra, hissar les banderes o les consignes ideològiques, conjuntament amb les lectures de José Antonio i l'assistència a misses o campaments de la Sección Femenina. Tanmateix no en totes les escoles era així, n'hi havia on hi havia molta incidència en l'esport, els idiomes, la coral, el teatre i la realització de jocs educatius.

---

⁹⁷⁹ Entrevista realitzada a Rosa Maria Balcells (fragment 136R).

9.1.2 La gimnàstica i els seus continguts a les escoles, l'esport escolar i els jocs al pati

Durant la dècada dels anys vint, les nostres entrevistades afirmen que no feien pràcticament gens de gimnàstica, a excepció dels relats de les exalumnes de l'Institut Escola i l'Escola Alemanya de Barcelona, que foren representatives en aquest sentit.

A l'Institut Escola es feien moltes sortides i excursions educatives i s'organitzaven campionats d'atletisme i de bàsquet, sota el mestratge del professor d'esports Miquel Àngel. D'aquesta institució van sortir importants atletes com la Lluïsa Giró, la Maria del Carme Ribé i la que es convertiria en l'esposa del professor de gimnàstica, la Margot Caldenty. L'arribada de la dictadura, però, va portar a l'ostracisme la rica experiència atlètica femenina que s'havia desenvolupat durant la república.

A l'Escola Alemanya la pràctica esportiva era un element molt important. Solien anar a un camp d'esports que hi havia a l'alçada de Francesc Macià i en aquest espai les alumnes podien moure's amb llibertat, ja que no hi havia edificis construïts. Feien atletisme, handbol i les més grans fins i tot s'iniciaven en hípica, i aprenien a nadar fent exercicis al terra del gimnàs, per posteriorment posar-los en pràctica a la piscina de Sant Sebastià (Barceloneta) on anaven una tarda a la setmana.

També trobem que l'alumnat d'altres escoles, com l'Ateneu Igualadí, sortien un dia al camp d'esports de l'Ateneu, per córrer i saltar lliurement, tot i que no es seguia un programa tant esportiu com en les dues escoles anteriors.

Entre els anys trenta i el 1945, el Col·legi Alemany va seguir l'educació esportiva de la dècada anterior, però amb la derrota de les potències de l'Eix va haver de tancar les seves portes. No era l'única institució que havia fomentat la pràctica gimnàstica i esportiva, també contemplaven l'esport i la gimnàstica, les monges alemanyes i el Liceu Francès.

Les monges alemanyes eren avançades als seu temps, segons els testimonis consultats: feien gimnàstica sueca i jocs amb pantalons curts al pati de l'escola i anaven un dia a la setmana a les Planes, on jugaven a una espècie de joc semblant al beisbol.

Al Liceu Francès hi havia molta tradició en l'esport escolar i en la gimnàstica. Anaven una tarda a la setmana al camp d'esports que estava al carrer Sardenya i si plovia anaven al gimnàs de *monsieur Tiberghien*. Allà practicaven els salts amb el poltre, grimpaven per una corda, feien exercicis de gimnàstica sueca i curses, entre d'altres. Més endavant també van introduir l'atletisme i l'handbol. La importància de l'esport es feia palesa biennalment quan feien una festa esportiva⁹⁸⁰ o amb els seus equips de bàsquet extraescolar, que competien contra escoles religioses o de la Sección Femenina.

A la resta d'escoles no feien gimnàstica o en feien molt poca. Quan la feien, portaven la bata o l'uniforme escolar. «De fet l'esport bàsicament no es contemplava»⁹⁸¹. A les escoles que sí que es tenia en compte hem trobat que es desenvolupaven els següents continguts: la gimnàstica sueca, l'ús d'aparells gimnàstics, els jocs, els balls populars i els esports considerats aptes per la naturalesa femenina.

Pel que fa als jocs al pati, es duïen a terme tant a l'hora d'esbarjo com després de dinar. Les nostres protagonistes recorden com podien córrer lliurement, fer jocs com les banderes, *les prisioneras* (joc de matar), canviar cromos, la xarranca, saltar a corda, jugar a pilota, al voleibol, o bàsquet, i finalment el joc de pitxi, que era el joc estrella per moltes de les entrevistades.

9.1.3 El professorat

En les entrevistes apareixen alguns professors anònims que es recorden amb afecte. Les entrevistades consideren que van tenir unes bones mestres, monges o professores, perquè en general el professorat estava format més per dones que per homes, tot i que també parlen d'algun professor. Van ser significatius pels seus valors, ensenyances i per la seva estima.

Personalitzarem en dos casos, l'Institut Escola i les Monges Alemanyes. Una exalumna fa un esment especial al director i professors de l'Institut Escola, sobretot la professora de ciències, l'Angeleta Ferrer, el professor de geografia, el Lluís Solé, així com el mestre d'educació física, el Miquel Àngel que la van marcar i li van fer estimar aprendre.

---

⁹⁸⁰ Entrevista realitzada a Maria Rue, el 29 d'octubre de 2012 (fragment 144 M.).

⁹⁸¹ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 33 P.).

Les alumnes de les monges alemanyes recorden al mossèn Batlle i les monges fent gimnàstica amb l'hàbit.

Ser professor després de la guerra no era una tasca gens fàcil perquè «amb la dictadura molts mestres de la república foren assassinats. Només que algú hagués tingut una mania amb aquell mestre, un altre li deia, aquell em va fer això, pom»⁹⁸².

I finalment volem destacar la consideració existent respecte al paper de les professores, «la gente me miraba con un poco de, ah, sí, pues eso sabes...»⁹⁸³. No les tenien un gran consideració, però era una manera per poder sortir dels rols assignats i exercir una professió on prenien decisions, tenien un paper actiu i es podien seguir formant.

9.1.4 Els estudis, la formació i la feina

L'aturada dels estudis fou obligatòria, quan les escoles van tancar durant la guerra i algunes entrevistades es van veure obligades a deixar d'estudiar o seguir la seva formació amb alguna professora particular o amb algun membre de la família. En finalitzar el conflicte no totes van continuar estudiant, per algunes aquella porta havia quedat tancada.

En vàries de les entrevistes apareix que la mort prematura del pare o els problemes de salut d'aquest van fer que les filles abandonessin la seva educació per cuidar-los o per iniciar el camí laboral i així ajudar econòmicament les famílies.

Moltes noies quan van acabar l'etapa escolar van rebre formació específica en costura. D'altres, aprofitant els coneixements de llengües, rebuts a l'escola, en classes particulars o en els intercanvis escolars, els ampliaven sortint a l'estranger, sobretot les que havien estudiat en escoles on es posava èmfasi en l'ensenyament i aprenentatge de llengües estrangeres o aquelles que havien viatjat per competir i s'havien de comunicar en un país de l'exterior.

En una d'aquestes escoles, el Liceu Francès, cursar el batxillerat en francès o en espanyol implicava fer-ho seguint la línia d'ensenyament mixt o segregat, en

---

⁹⁸² Entrevista realitzada a Ana Quesada (fragment 97 A.).

⁹⁸³ Entrevista realitzada a Elsa Verdugo (fragment 234 E.).

la línia del que passava al país amb les noves lleis educatives després de la Guerra Civil.

Generalment les noies nascudes fins a principis dels trenta feien estudis bàsics, i alguna que estudiava una mica més, com mecanografia, es deia que «ya era una cosa especial, pues todo el mundo la llamaba así»⁹⁸⁴. Aquesta senzilla frase ens marca el topall en l'educació de les noies durant aquell temps.

Moltes noies seguien estudis de comerç, secretariat i peritatge mercantil perquè «llavors, com que realment per entrar a treballar en una oficina havies de tenir comerç, vaig anar a l'Acadèmia Cots i hi vaig fer tot el comerç»⁹⁸⁵, que eren tasques que estaven ben vistes per les noies.

La discriminació educativa entre nois i noies es feia palpable en molts exemples; mentre els nois anaven a les acadèmies de pagament, les noies assistien a l'escola pública, o mentre les noies s'estaven a casa, els nois seguien estudis universitaris:

el Josep (que) tenia una germana més gran que es deia Mercè (...) la deixaven una mica, ala! que vagi fent, però el Josep va fer medicina.⁹⁸⁶

Les possibilitats de seguir estudis, a vegades es topaven amb el següent entrebanc, «com que era dona li van dir que no hi podia anar»⁹⁸⁷.

Els nois estudiaven i les noies generalment no cursaven estudis superiors, entre d'altres coses perquè els pares no les deixaven estudiar. La directora de l'escola de comerç els va proposar als pares d'una noia que la deixessin continuar estudis universitaris, la reacció del pare fou posar-se a riure i dir: «que allò que havia de fer és acabar aquells estudis i posar-se a treballar»⁹⁸⁸.

Aquest fet fins i tot el podem constatar en les noies de famílies d'un bon estatus socioeconòmic, on tampoc s'obria la possibilitat de realitzar estudis superiors. Hi havia opinions tan contundents com les següents: «tu per què vols anar a la

---

⁹⁸⁴ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 425 E.).

⁹⁸⁵ Entrevista realitzada a Pilar Pons (fragment 159 P.).

⁹⁸⁶ Entrevista realitzada a Montserrat Mechó (fragment 78 M.).

⁹⁸⁷ Entrevista realitzada a Adelaida Gascón (fragment 98 A.).

⁹⁸⁸ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 83 P.).

universitat?, a la universitat es va a buscar nòvio, això d'estudiar, per què necessites tu estudiar?»⁹⁸⁹.

Tenim el testimoni d'una entrevistada que va cursar batxillerat amb 15 alumnes més, que també l'aprovaren, de les quals només tres noies van anar a la universitat (dues van fer farmàcia i una altra va fer ciències exactes). Tant en les entrevistes com en el grup de discussió és corroborà que hi havia molt poques noies universitàries. D'altres opcions que van seguir les nostres entrevistades foren seguir estudis de música, acabant la carrera de piano.

Ho podem exemplificar amb les paraules d'un pare a la seva dona justificant-li per què treia la seva filla de l'escola per anar a jugar a tennis: «les noies no tenen per què treballar, les noies s'han de casar i amb aquests estudis que té (batxiller) ja en sap prou i si arriba a ser bona, ja acabarà d'aprendre cultura viatjant»⁹⁹⁰. I és cert, moltes es casaven molt joves i fins i tot deixaven de treballar perquè «el meu marit no em ves deixat treballar a fora, en aquella època era com una deshonra»⁹⁹¹.

Una de les grans mancances presents en els testimoniatges de varies entrevistades fou no haver pogut anar a la universitat. Aquesta circumstància ha estat l'assignatura pendent de moltes que manifesten: «De haber sido como soy. Volvería a repetir todo. Bueno, me falta la Universidad»⁹⁹².

Coneixedores d'aquest handicap van transmetre a les seves germanes més petites la necessitat de formar-se i sobretot van inculcar als seus fills i filles la importància d'una formació en estudis superiors.

Algunes d'elles van poder complir d'adultes, ja casades i amb fills/es, aquest somni, passant dels títols d'instructores a l'obtenció dels títols oficials de l'Institut Nacional d'Educació Física o bé amb al superació de la prova de majors de 25 anys per posteriorment obtenir una carrera universitària en Treball Social.

Finalment sobre la formació cal fer un esment especial al tema de la llengua catalana, que durant la dictadura havia estat reprimida i això féu que algunes l'estimessin amb força i decidissin aprendre a escriure-la correctament.

---

⁹⁸⁹ Entrevista realitzada a Berti Belil (fragment 231 B.).

⁹⁹⁰ Entrevista realitzada a Alicia Guri (fragment 54 A.).

⁹⁹¹ Entrevista realitzada a Rosa Maria Balcells (fragment 323 R.).

⁹⁹² Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 1510 E.).

Per concloure aquest apartat ho farem amb unes paraules que dibuixen les noves possibilitats educatives: «Ha cambiado la mujer, ha estudiado, está haciendo muchas cosas, y verdaderamente es digno de admirar»⁹⁹³ i «tienen unas oportunidades que ojalá nosotros las hubiéramos tenido»⁹⁹⁴.

9.1.4.1 La formació i la professió com a professores d'educació física

En els cursos d'instructores inicials hi havia molts continguts de tipus pràctic. Eren cursets de curta durada que es feien a diferents llocs, en el nostre cas hem pogut determinar-ne a Lleida i Barcelona. Anaven des de les poques setmanes als tres mesos. Posteriorment es treballava en albergs o campaments, es feien xerrades a classes de fletxes sobre cultura general (tot i que moltes d'elles ens han comentat que els temes polítics no eren de la seva incumbència, però que era quelcom que s'havia d'escoltar i transmetre). A continuació, si volien ampliar la seva formació amb cursos de més durada, havien de traslladar-se a Madrid. Algunes no hi van poder anar atès que el pare no les va autoritzar, altres van fer el curs d'Instructora General amb una durada de 9 mesos, o un intensiu d'un any i mig com a Instructora d'Educació Física (posteriorment aquest mateix curs es va ampliar a tres anys de durada). Hi havia continguts teòrics i pràctics, es rebien classes i xerrades de cultura general, de política. Disposaven d'unes instal·lacions esportives ben dotades i feien esports d'hivern i d'estiu, els aptes per a la naturalesa femenina. També hi havia un cor musical i les mateixes alumnes ensenyaven els balls regionals del seu territori. Aquestes activitats anaven acompanyades d'altres de caire ideològic, com hissar banderes, llegir les consignes, anar a missa, cantar el Cara al sol o fer formacions o de convivència, com el servei de menjador i la cura de les habitacions.

Posteriorment quan començaven a treballar com a mestres d'educació física tenien una reunió setmanal entre les professores i membres de l'organització femenina, on practicaven un esport determinat que després haurien d'aplicar a les escoles respectives. La Sección Femenina constantment els feia informes d'assistència i puntualitat.

---

⁹⁹³ Entrevista realitzada a Josefa González (fragment 608 P.).

⁹⁹⁴ Entrevista realitzada a Elsa Verdugo (fragment 772 E.).

Les mestres d'educació física solien ser inicialment itinerants fins que podien anar centrant la seva activitat en uns lloc concret. Bàsicament ensenyaven taules de gimnàstica i exercicis rítmics, feien gimnàstica amb aparells com el plint i el poltre, feien balls i preparaven festivals amb les seves alumnes. A nivell esportiu el bàsquet era l'esport femení més destacat a l'època, juntament amb la gimnàstica, i amb els anys es van introduir l'handbol i posteriorment el voleibol, i fins i tot la natació, la natació sincronitzada i l'atletisme. Van obtenir bons resultats a les competicions al llarg de la seva trajectòria docent.

Cada cert temps, malgrat que ja eren mares de família, havien d'anar a Madrid a fer cursos de formació mentre les seves mares es cuidaven de la canalla i en alguns casos, també els passava amb els cursos intensius.

Amb el temps i l'escola mixta van començar a fer classes amb els nens. Les seves potencialitats es mostraven en les seves ensenyances. Així, l'Adelaida Gascón va potenciar la gimnàstica a l'escola, l'Elsa Verdugo va potenciar la gimnàstica artística i va introduir el Jazz a la universitat, la Dolors Sans va reivindicar un gimnàs a l'escola nova del Poble Nou, així com una bona dotació de material esportiu i ho va aconseguir tot. L'Olga Palau també va aprendre a fer gimnàstica sense materials ni instal·lacions per progressivament veure com milloraven les seves condicions i va introduir els estiraments a la seva universitat.

L'Elsa, l'Olga i la Dolors van treballar a la universitat, allà van trobar-se amb diferents anècdotes amb les seves alumnes, com per exemple fer classes a monges amb hàbits, el trampejar d'algunes alumnes amb les assistències, donada l'obligatorietat de la matèria i la poca importància que se li donava. També relaten com van fer classes fins al darrer moment dels seus embarassos i com es van incorporar molt ràpid a la feina. Finalment afirmen que no van poder fer realment allò que els agradava fins que la gimnàstica va ser lliure a la universitat.

Totes elles van lluitar per canviar la indumentària utilitzada per fer gimnàstica, com veurem en un altre apartat, i destaquen que gràcies a aquesta feina i la seva trajectòria laboral van sentir que eren propietàries d'una part important de

la seva vida: «tenir una nòmina em va donar una força. Vaig sentir (...) independent!»⁹⁹⁵.

9.1.4.2 Les dones esportistes i les seves feines

Després d'una guerra la situació no era gens fàcil i moltes van haver de treballar de ben jovenetes, algunes essent unes nenes, per ajudar l'economia familiar. Més endavant moltes van passar per les empreses familiars o per fàbriques, però en casar-se les tasques que desenvolupaven les van haver de combinar amb la llar i la majoria van deixar la feina per dedicar-se a la maternitat, els fills i portar la casa. De fet a l'època franquista s'atorgava una dot quan les dones eren obligades a deixar la feina en casar-se. Ja en les nascudes a principis dels anys 20 veiem moltes dones que es converteixen en mestresses de casa, fet es va repetint a llar de les dues dècades següents.

En aquesta nova etapa laboral, exercir de dependents, realitzar tasques de representació de ventes de productes cosmètics, els monitoratges o arbitratges de l'esport que coneixien és van convertir en una sortida laboral. En alguns casos la seva vinculació amb l'esport es va mantenir realitzant tasques voluntàries vinculades a la tresoreria de clubs esportius.

Amb el nou ordre que va imposar la dictadura, un grup de dones que aspiraven a una certa autonomia van escollir el camí de l'educació, per fer de professores generalistes o d'educació física, que com elles afirmen ha estat el seu mitjà de vida.

Un nombre important van conduir la vida laboral cap a l'administració o secretariat. Aquest fet s'accentua en les nascudes entre el 1937 i 1942, que van dur a terme aquelles tasques laborals que el franquisme va considerar més òptimes per a la dona. Les feines que van desenvolupar estaven molt lligades als estudis que van obtenir.

9.1.5 Desenvolupament de la pràctica esportiva: clubs, SEU, EyD, i SF

La pràctica esportiva de l'època estava pràcticament monopolitzada i copada per la Sección Femenina, que imposava una sèrie de normes i restriccions. Per

---

⁹⁹⁵ Entrevista realitzada a Adelaida Gascón (fragment 471 A.).

poder competir amb els clubs i disposar de fitxa federativa s'havia de realitzar el servei social.

L'esport que feien amb la Sección Femenina i amb els clubs era diferent. El practicat amb les primeres era més pobre, així es veu en una comparació entre el bàsquet amb Cottet i amb la Sección Femenina:

Les de Cottet era més d'élite i la Sección Femenina, eh! més, una cosa més empobrida, més...Anàvem als pobles, vam anar allà a Jaca, mare de Déu! Entre el camp que no, mig camp, que moltes vegades ens l'havíem d'arreglar nosaltres, vull dir, no tenia punt de comparació (...)»⁹⁹⁶.

«Allò de la Falange no va ser ni, no ho va veure ni ningú. Un camp buit sense ningú. Només hi érem nosaltres, hi havia les delegades. Vull dir, era una cosa pobra, saps?.»⁹⁹⁷

De fet no hi havia gaire noies als equips de la Sección Femenina i sovint demanaven reforçar els seus equips amb noies de clubs que tenien més potencial. Algunes nadadores van donar-los un cop de mà en uns campionats d'Espanya a Girona:

És clar les vam guanyar (es refereix a les tres nedadores que no eren de la Sección Femenina), perquè eren uns campionats tan, tan dolents, o feien tan malament, m'entens, vull dir que l'esport dins la Sección Femenina jo no dic que després hi hagi sortit gent que han practicat i han sigut deportistes, però amb, al començament, vull dir, era com de segona.⁹⁹⁸

La qualitat en els campionats de la Sección Femenina no era gaire alta. Una jugadora relata la seva experiència i la participació en uns campionats d'Espanya de tennis celebrats a Vigo: «no en sabia prou perquè havia après d'una manera, amb un camp de tennis que la pilota la tiraves aquí i se'n anava a un altre costat. Clar, normal! però bueno ens ho vam passar bé»⁹⁹⁹.

Ara bé, «la Sección Femenina va ajudar molt perquè molta gent es va agafar amb això perquè si no una noia estava perduda o entraves amb un club o no hi havia res a fer»¹⁰⁰⁰ però malgrat aquesta evidència també hem trobat que són

---

⁹⁹⁶ Entrevista realitzada a l'Ana Quesada (fragment 320 A.).

⁹⁹⁷ *Ibíd.*, fragment, 620 A.

⁹⁹⁸ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragments 182-184R.).

⁹⁹⁹ Entrevista realitzada a Dolors Sans (fragment 308 DS.).

¹⁰⁰⁰ Entrevista realitzada a Berti Belil (fragment 733 B.).

crítiques, «perquè era l'única que ho podia introduir»¹⁰⁰¹. Algunes joves esportistes, més aviat de zones rurals, corroboren que «com a sòcies no podíem pagar»¹⁰⁰², mentre que filles de classes treballadores expliquen que: «jo vaig poder fer esport quan vaig entrar a la INDO»¹⁰⁰³. No totes les famílies disposaven d'una bona condició econòmica i si algú «va dinamitzar una mica l'esport van ser algunes empreses, eh! no sols la Cottet, sinó la Maquinista Terrestre i Marítima, eh! Hispano Olivetti¹⁰⁰⁴... el Marquès, el Fènix, la Fàbrica Nova, la Pirelli (de Vilanova i la Geltrú), l'Olivetti, Viajes Iberia, productes químics Merck,¹⁰⁰⁵ el Trinxet amb qui l'Ana va jugar a la plaça de toros de les Arenes,¹⁰⁰⁶ Fabra i Cots, l'Ezequiel Giró (Badalona) i la García Moià, l'equip de Cornellà, de Montcada i Reixach, de Mataró... no només van dinamitzar el bàsquet», a les noies del Fènix (Vilanova), l'empresa els va facilitar la compra d'una bicicleta a termini amb la que van poder fer excursions.¹⁰⁰⁷

Posteriorment les empreses que formaven part de l'organització Educación y Descanso van passar a la Federació Catalana de Bàsquet, així per exemple l'empresa Cottet es va veure absorbida pel Club de Bàsquet Picadero.

Educación y Descanso feia homenatges a les grans fites esportives dels esportistes. Així, quan la Montserrat Tresserras assolí l'èxit al Canal de la Mànega fou rebuda pel general Franco, en una audiència que es va improvisar al Club Nàutic de la Corunya, on van poder dialogar de forma planera.¹⁰⁰⁸

Pel que fa al Sindicato Español Universitario (SEU), hi ha alguna experiència puntual d'alguna jugadora que va anar amb el SEU a fer alguns partits a l'estranger, però no hem pogut recollir massa experiències en aquest sentit.

---

¹⁰⁰¹ GD (fragment 331 P.).

¹⁰⁰² Entrevista realitzada a Laura i Pepita Biosca (fragment 557 P.).

¹⁰⁰³ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 33 P.). INDO és una empresa espanyola fundada el 1937 dedicada a la comercialització d'ulleres, lents de contacte i béns d'equip (instruments de mà, làsers, equips de diagnòstic...).

¹⁰⁰⁴ *Ibíd.*, fragment 41 P.

¹⁰⁰⁵ Entrevista realitzada a Neus Figuerola (fragments 42, 64, 70 N.).

¹⁰⁰⁶ Entrevista realitzada a Ana Quesada (fragment 424 A.).

¹⁰⁰⁷ Entrevista realitzada a Nicanora Herrán (fragments 473-483 N.).

¹⁰⁰⁸ Entrevista realitzada a Montserrat Tresserras (fragments 764-774 M.).

9.1.6 Els prejudicis, els estereotips i els obstacles

Al llarg de les entrevistes trobem una sèrie de prejudicis i estereotips en relació a les dones i també una sèrie d'obstacles en relació a la seva pràctica esportiva.

Ens relaten prejudicis que relacionen l'educació femenina amb la bellesa, fent entendre que les dones maques no eren intel·ligents: «jo me'n recordo que quan deien és molt intel·ligent, volien dir que no era gaire maca»¹⁰⁰⁹. D'altres estaven vinculats amb la no necessitat de la continuïtat d'estudis per part de les noies atès que casant-se ja es resolria la seva vida: «Les noies s'han de casar, amb aquests estudis que té ja en té prou»¹⁰¹⁰.

Els deures morals com a dona, esposa i mare un cop casades les porten a deixar la feina i fer-se càrrec de la llar on hem pogut recollir un prejudici que afirma: «En todas las casas mandan las mujeres»¹⁰¹¹.

D'altra banda, l'abandonament de la feina és un fet que s'esmenta en vàries de els entrevistats, atès que durant l'època estava ben vist que els marits portessin els diners a casa. Si per alguna raó trencaven el seu matrimoni, i es separaven, passaven a estar assenyalades: la dona «en aquella època estava mal vista perquè estava separada. Pobra dona!»¹⁰¹².

D'altra banda també s'assumia que una noia havia de ser femenina, havia de jugar amb nines i a cuinetes, i si els seus jocs eren més actius, amb pilotes i curses, s'afirmava que era un xicotot, paraula amb la que s'han definit a si mateixes moltes de les entrevistades, que també han expressat: «érem nenes però jugàvem com a nens»¹⁰¹³. Per tant, fins i tot en els jocs infantils es marcava allò desitjable per als nens o per a les nenes.

A nivell esportiu ens vam trobar amb varis fragments que denoten una sèrie de prejudicis en la pràctica esportiva femenina que tenen relació amb la seva condició com a dones i la seva suposada fragilitat.

---

¹⁰⁰⁹ Entrevista realitzada a Laura i Pepita Biosca (fragment 1389 L.).

¹⁰¹⁰ Entrevista realitzada a Alicia Guri (fragment 54 A.).

¹⁰¹¹ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 514 E.).

¹⁰¹² Entrevista realitzada a Adelaida Gascón (fragment 201 A.).

¹⁰¹³ Entrevista realitzada a Laura i Pepita Biosca (fragment 44 L.).

Així quan la Maria Víctor, esperant rebre el trofeu en una competició atlètica, va veure que dos nois s'estaven barallant en el partit de bàsquet i un guàrdia civil volia intercedir-hi mitjançant la força, ella li va prendre la porra i aquest guàrdia civil fou castigat durant dos mesos per deixar-se prendre la porra per una dona. La Montserrat Tresseras i la seva amiga Mari estaven escoltant una conversa en el tren entre dos homes sobre la seva proesa de nedar 55 hores seguides, i un li deia a l'altre: «no pot ser que aquesta dona hagi nedat tantes hores, si ja t'ho deia jo, al menos al diari ho diu, però com vols que una dona nedi tant de temps»¹⁰¹⁴.

D'altres tenen dubtes sobre les dones que boxegen, «no sé si es fan mal o no, però no ho trobo femení»¹⁰¹⁵, o sobre la seva pròpia capacitat: «si hagués volgut fer llançament de pes, doncs no l'hagués pogut fer, no crec»¹⁰¹⁶. Finalment tenen una visió del cos femení amb limitacions: «mi madre tenía la sensación, esa, de que una señorita, pues por ejemplo cuando empezaba a jugar más campeonatos, mm, dos seguidos, no quería porque decía que me gustaría»¹⁰¹⁷.

I si per casualitat un home perdia amb una dona se li veia afectada la masculinitat. En aquest sentit «hi havia dos homes que mai vaig poder jugar amb ells, sempre em posaven alguna excusa»¹⁰¹⁸, perquè tenien por de perdre. En referència als prejudicis, en trobem alguns de relacionats amb la moral i la suposada facilitat amb la que les dones s'atansaven als pecats. En les regates mixtes del Club Natació Barcelona, el falangista Pena Cardenal s'ho passava malament «perquè quan estava a l'alta mar no sabia lo que tenia, lo que podíem fer»¹⁰¹⁹.

També hem trobat prejudicis que atemptaven contra la masculinitat dels nens que feien ballet o patinaven, que eren titllats d'efeminats perquè en aquell

---

¹⁰¹⁴ Entrevista realitzada a Montserrat Tresseras (fragment 1185 M.).

¹⁰¹⁵ Entrevista realitzada a Dolors Beltran (fragment 205 L.).

¹⁰¹⁶ Entrevista realitzada a Olga Palau (fragment 632 O.).

¹⁰¹⁷ Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual (fragment 85 MT.).

¹⁰¹⁸ Entrevista realitzada a Alicia Guri (fragment 253 A.).

¹⁰¹⁹ Entrevista realitzada a Ana Maria Pérez (fragment 464 A.).

moment «els homes només sabien fumar i riure-se'n»¹⁰²⁰. En el període aquests esports estaven catalogats com a més femenins o més masculins.

En la construcció de models estereotipats de gènere les dones havien d'aprendre una sèrie de continguts femenins, com cosir o cuidar-se de la casa: «a mi m'ensenyaven a fer una truita i al meu germà no se'ls hi va ocórrer ensenyar-li»¹⁰²¹. De fet un insult fàcil era recordar a les esportistes que anessin a rentar els plats.

El fet de pressuposar que la dona era menys intel·ligent portava a donar l'autoritat als homes per prendre decisions, per convertir-se en els hereus i homes de la casa i per guiar a les seves dones, filles o germanes.

Per acabar aquesta part sobre els prejudicis, volem reproduir les paraules d'una professora al seu company de feina arran de la victòria de la Florence Griffith, als Jocs Olímpics de Seül: «essent femenina i guapa també es podia guanyar»¹⁰²².

Finalment pel que fa als obstacles, moltes d'elles no tenen consciència d'haver-ne patit en la pràctica esportiva, però ja hem vist que n'hi va haver varis, com per exemple els referents a la indumentària esportiva, els obstacles educatius, les dificultats per combinar la pràctica esportiva amb la maternitat o la llar, etc. En definitiva van patir força diferències respecte als seus homòlegs masculins.

9.1.7 Els mitjans de comunicació i l'esport femení

Durant l'etapa republicana havien aparegut noies destacades en els mitjans o en alguna revista, com relatava la tirada setmanal *Estampa*, que donava suport a la presència femenina en la societat. Hem trobat un alt grau de coincidència en els testimonis que afirmen que durant el franquisme no es tractava l'esport femení en els mitjans de comunicació.

Ens asseguren que apareixien poques notícies vinculades a l'esport femení en els diaris. Aquestes estaven barrejades amb d'altres notícies i es solien limitar a les cròniques, resultats més importants, assoliment de rècords, proeses o anècdotes destacades. El tractament solia ser amb diminutius i un to protector, ressaltant la feminitat, com podem llegir en la següent notícia: «Aquí tienen

¹⁰²⁰ Entrevista realitzada a Pepita Valls (fragment 450 B1.).

¹⁰²¹ Entrevista realitzada a Olga Palau (fragment 78 O.).

¹⁰²² *Ibíd.*, fragments 624 -628 O.

ustedes a la representación femenina de saltos de palanca y trampolín, las señoritas Mechó, Baudens y Clos que como los hombres, también se atrevieron con los mortales sin darse ningún golpe»¹⁰²³.

Pel que fa a casos anecdòtics que foren noticiables, la gran majoria recorden el cas de l'atleta Maria Torremadé quan va passar a anomenar-se Jordi després d'una cirurgia i tot el rebombori periodístic al voltant d'aquest cas.

Algunes entrevistades recorden haver sentit o llegit sobre les importants fites aconseguides per la nadadora de llarga distància Montserrat Tresserras, que havia aparegut més d'una vegada als mitjans. Ella mateixa en el seu relat ens explica que un cop al tren un home que estava assegut prop del seu seient i del de la seva amiga Mari, les va reconèixer perquè eren la portada d'una revista.¹⁰²⁴

Sortir als diaris no sempre fou un motiu d'alegria atès que un parell de nedadores, van tenir problemes a l'escola per aparèixer-hi, i fins i tot van haver de canviar d'escola.

Als diaris locals o les empreses solien tenir uns butlletins amb algun redactor que parlava sobre l'equip femení, i les crítiques cap a elles no sempre foren ben rebudes.

La gran majoria guarden els retalls amb les seves proeses esportives i fins i tot han afegit més dades, com escrits que han llegit en algun reconeixement i fotografies.

En referència a la ràdio no recorden escoltar cap programa sobre esport femení, en canvi sí que recorden transmissions de futbol, toros i les ràdio novel·les del Ricardo Palmerola durant la dècada dels quaranta i el consultori de l'Elena Francis entre 1947 i 1982.¹⁰²⁵

Algunes com l'Encarna Hernández, l'Alicia Guri i la Montserrat Tresserras recorden assistir puntualment a la ràdio, on foren entrevistades.

Quan es refereixen al NO_DO, acrònim de Noticiarios y Documentales, que va ser creat el 1942 i es va mantenir fins a l'any 1975, fan referència a l'aparició de les exhibicions de balls regionals o gimnàstiques de la Sección Femenina. D'altra banda aquelles que el van protagonitzar en alguna ocasió també ho

---

¹⁰²³ Entrevista realitzada a Montserrat Mechó (fragments 635-637 D.).

¹⁰²⁴ Entrevista realitzada a Montserrat Tresserras (fragments 1183-1193 M.)

¹⁰²⁵ Entrevista realitzada a Laura i Pepita Biosca (fragment 1060 P.).

rememoren. La Carme Romeu recorda haver-hi sortit després de guanyar uns campionats d'Espanya; la Montserrat Tresserras en l'assoliment d'alguna travessa; l'Ana Quesada, la Pepita Valls i la Maria Víctor en la cursa de la Jean Bouin i l'Adelaida Gascón recorda haver vist imatges de dones esportistes estrangeres.

Actualment algunes d'elles apareixen en reportatges periodístics que recuperen les seves vivències i experiències al voltant del període històric que els va tocar viure, les seves proeses o bé que parlen del manteniment de la seva pràctica esportiva.

En definitiva la majoria són crítiques amb la tasca dels mitjans de comunicació respecte de l'esport femení, tant en el passat com en l'actualitat.

9.1.8 El Servei Social i la necessitat de documents

El Servei Social, obligatori per obtenir el carnet de conduir, el passaport o la fitxa federativa per jugar, és considerat per les entrevistades com un curset que no tenia excessiu interès. Així, les noies que van jugar a bàsquet, tennis, o van nadar a l'estranger, van necessitar l'obtenció del passaport; mentre que aquelles que feien excursionisme i escalada sovint necessitaven els salconduïts.

Alguns pares van trobar la manera que les seves filles eludissin realitzar-lo, altres hi anaven amb les seves amigues, o fins i tot algunes trampejaven la situació, entregant drapets brodats o jocs de taula que havien fet altres noies i que anaven passant d'unes a les altres.

Les noies que van contreure matrimoni i aquelles que van jugar als equips de bàsquet, tant de Barcelona, Vilanova com de Cornellà, com que pertanyien a Educación y Descanso van estar-ne exemptes van poder convalidar-lo. En aquest sentit: «Ens van canviar moltes classes per entrenos, o sigui, anàvem a entrenar i ens comptava com a classe, ens van fer, fer una canastilla d'aquestes, un (...) feies unes cosetes per nanos així, t'obligaven, o sigui, no podies tindre fitxa federada»¹⁰²⁶.

També n'hi hagué que el seguiren correctament i que van realitzar les pràctiques en un menjador, o com a infermeres a la clínica Plató.

---

¹⁰²⁶ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 95 P.).

Algunes van necessitar el passaport atès que tenien família a l'estranger, havien de sortir a competir a fora o, com el cas de la Lluïsa Giró i la seva germana, volien assistir a les Olimpíades de Londres, on havien estat convidades per un client de la fàbrica, però finalment no hi van poder assistir perquè no l'obtingueren a temps. Per poder tenir aquests documents es requeria l'autoritat del pare primer i posteriorment la del marit, però en general no van tenir massa problemes per disposar-ne. Alguna entrevistada sí que en tingué, i va experimentar com el pare no li va voler autoritzar.

L'obtenció del passaport no era fàcil, passava per un viacrucis a les estàncies policials on, segons la Lluïsa Giró, et llegien la cartilla, tot fent una descripció de la condició familiar, feines, adhesió a la Falange, exiliats, etc., i que feia passar un mal tràngol a més d'una.

Un dels altres documents necessaris després de la guerra era el salconduit. Les condicions per obtenir-lo eren similars al passaport, sempre passant per l'autoritat de la figura masculina.

Finalment en referència al carnet de conduir, no eren gaires les noies que l'obtingueren, essent pioneres en les conduccions de cotxes i motocicletes a Barcelona i rodalies. Dels seus relats es pot extreure la seva força davant les crítiques i la voluntat de fer passos endavant per l'autonomia femenina.

9.1.9 Els entrenadors/es i els entrenaments

Tot i que generalment els amics, pares i coneguts foren els iniciadors de la pràctica esportiva, com hem pogut llegir en l'apartat corresponent, algunes també disposaren d'entrenadors. En aquest apartat farem referència als entrenadors que van tenir, als horaris, freqüència i condicions d'entrenament.

En general els entrenadors acostumaven a ser homes. Els entrenaments solien ser de poca freqüència i intensitat i, en alguns casos, l'esport no passava de l'oci, mentre que en d'altres es van assolir grans gestes esportives.

9.1.9.1 Els entrenaments i els entrenadors de bàsquet

Sobre els entrenadors de bàsquet les nostres entrevistades coincideixen que eren bones persones, que tenien bona predisposició i que la majoria ho feien per altruisme, però no havia la planificació que existeix actualment. La pionera en bàsquet ens explica que sempre va tenir bona relació amb els seus

entrenadors i que rebia convocatòries: «dos o tres veces a la semana y media. Además, señorita Encarnación Hernández preséntese a entreno mañana que jugará el próximo domingo con el equipo azul o blanco, el Atlas Club»¹⁰²⁷.

Altres expliquen la generositat dels entrenadors per dur a terme els entrenaments: «Aquell noi (L'Arasa) venia de Reus a entrenar-nos, eh! vull dir tot la santa voluntat»¹⁰²⁸. També les entrenava a l'equip de la Sección Femenina. Per entrenar-se havien de fer esforços, sobretot a nivell horari: «s'entrenaven molt aviat amb el bàsquet, dos dies a la setmana a dos quarts de 7 del matí perquè l'entrenador (Joan Sanahuja), jugador del Cornellà i paleta, havia d'anar a treballar ben d'hora»¹⁰²⁹. Les noies que treballaven a la fàbrica El Fènix, de Vilanova (Nicanora, Maria Cinta i Neus) s'entrenaven encara més aviat.¹⁰³⁰

D'altra banda la Lluïsa Giró, al sortir de la fàbrica se n'anava al gimnàs o a l'entrenament del bàsquet, i li dedica aquestes paraules al seu entrenador, el Pere Gol:

sortosament tinguérem un mestre que no sols ens ensenyava què calia fer per a jugar si no que sense adonar-nos compte ens anava formant com a persones. Mai va barrejar l'esport amb la política per aquest fet no el veiem saludar com els feixistes quan ens obligaven a fer-ho a l'inici de cada partit. Sempre trobava un pretext per evitar-ho: cordar-se les sabates, collir un mocador de terra, etc.¹⁰³¹

Les que van tenir entrenadors de la Sección Femenina també els recorden amb afecte, així comenten: «eren guapíssims i nosaltres estàvem encantades i ells encantats amb nosaltres perquè quan venien, els dissabtes venien a

---

¹⁰²⁷ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 1111 E.).

¹⁰²⁸ Entrevista realitzada a Laura i Pepita Biosca (fragment 787 P.)

¹⁰²⁹ Entrevista realitzada a Pilar Pons (fragment 280 P.).

¹⁰³⁰ Les entrevistades no ho recordaven amb massa exactitud, i segons Laura Marín: «Les jugadores acostumaven a entrenar a les sis del matí, perquè a les nou entraven a treballar a la fàbrica, i utilitzaven els camps que hi havia al costat de l'hospital i al costat del mercat».

Vegeu: L. Marín, «Les empreses tèxtils de Vilanova van apropar les dones a la pràctica de l'esport durant l'època franquista», *El Punt*, 19 d'octubre de 2003, <http://www.eixdiari.cat/territori/doc/7377/les-empreses-textils-de-vilanova-van-apropar-les-dones-a-la-practica-de-lesport-durant-lepoca-franqu.html>

¹⁰³¹ Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragment 1165 D.).

entrenar». ¹⁰³² I en un altre cas: «era molt bo, que havia jugat amb l'equip estranger, era internacional, era molt bo, molt bo!» ¹⁰³³.

Ara bé, aquelles que ja van competir amb club, també ens expliquen que cada vegada hi havia més exigència: «m'ensenyaven, exactament igual, si no saltaves et renyaven, si no posaves el braç ben posat et renyaven. Ara, això sí, hi havia entrenadors que eren entrenadors per la seva forma de ser i així, jo sempre vaig tindre» ¹⁰³⁴.

9.1.9.2 Els entrenaments i els entrenadors d'atletisme

Les atletes d'abans de la guerra van rebre les ensenyances del professor de l'Institut Escola Miquel Àngel i s'entrenaven dos dies a la setmana fora de l'horari escolar.

Després de la guerra, les atletes del RCD Espanyol, sota el mestratge del senyor Manel Cutié, s'exercitaven al camp de l'Espanyol. No eren uns entrenaments sistemàtics, ja que algunes no hi podien anar perquè tenien molts germans i havien d'ajudar a la seva mare. ¹⁰³⁵ L'Ana Quesada hi anava després de treballar al migdia: «agafava l'autobús i me'n anava al camp de l'Espanyol al migdia, em portava un bocadillo i m'entrenava allà els dies que tocava» ¹⁰³⁶ i finalment la Pepita Valls s'entrenava cap al vespre a la zona de Turó Parc i «Piscinas y Deportes». ¹⁰³⁷

9.1.9.3 Els entrenaments i els entrenadors de natació

Les nadadores del Club Natació Barcelona sempre van disposar de bones instal·lacions i de bons entrenadors. El club tenia tradició de portar entrenadors estrangers de qualitat, com l'hongarès Bandy Zolyomi i l'holandès Cor Braasem, que s'alternaven amb bons entrenadors de la casa, com el Jaume Solé, que és definit amb les següents paraules: «era un home amb una experiència tremenda i és el que formava a la gent, els gransampions de

---

¹⁰³² Entrevista realitzada a Dolors Sans (fragment 326 DS.).

¹⁰³³ Entrevista realitzada a Ana Quesada (fragment 406 A.).

¹⁰³⁴ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 172 P.).

¹⁰³⁵ Entrevista realitzada a Maria Víctor (fragments 112-116M.).

¹⁰³⁶ Entrevista realitzada a Ana Quesada (fragment 380 A.).

¹⁰³⁷ Entrevista realitzada a Pepita Valls (fragments 506-510 B2.).

l'època, tots els va formar, sí»¹⁰³⁸ i «fue el padre de todos los niños del club»¹⁰³⁹.

L'actitud dels entrenadors en moltes ocasions, agafava un caire paternalista. En un campionat a Canàries, el Zolyomi va expressar: «la Helena viene yo su padre»¹⁰⁴⁰. Ens expliquen que tenia molt carisma, era un gran líder i entrenador. Pel que fa als entrenaments, tampoc concorden les freqüències: mentre unes s'entrenaven un parell o tres de dies setmanals, i es queixaven que fer sèries era molt avorrit,¹⁰⁴¹ d'altres remarcaven que eren un cop al dia a les cinc de la tarda i que no eren gaire intensos: «(...) y además si llegábamos a mil o mil doscientos o mil cuatro cientos metros era mucho al día»¹⁰⁴². Al Club Natació Catalunya també tingueren bons entrenadors. El senyor Lázaro les entrenava a elles tot donant-los consignes per la seva millora i el senyor Dern entrenava els nois i, alguna vegada, a les nadadores més destacades.¹⁰⁴³

9.1.9.3.1 La natació sincronitzada

Les mateixes nadadores també ens parlen dels inicis de la natació sincronitzada i de la importància dels entrenadors, que foren autodidactes. Així al Club Natació Barcelona, sota la direcció de l'Esteban Amat i el Jaume Solé, a les nou de la nit, un cop estava tancada la piscina i quan ja havien acabat els seus entrenaments de natació, les noies seguien a l'aigua fent els primers passos en aquest esport, que no foren fàcils, ja que es considerava més un espectacle que una pràctica esportiva. Una altra persona significativa en la natació sincronitzada que apareix en els relats fou el Cèsar Villegas. La seva tasca fou primordial quan el ballet aquàtic estava en hores baixes al Club Natació Barcelona, atès que ell en fou continuador al Club Natació Catalunya i posteriorment va fundar el CN Kallípolis, club que actualment presideix.

---

¹⁰³⁸ Entrevista realitzada a Ana Maria Pérez (fragment 450 M.).

¹⁰³⁹ Entrevista realitzada a Elsa Verdugo (fragment 478 E.).

¹⁰⁴⁰ Entrevista realitzada a Helena Wust, el 24 de gener de 2013 (fragment 490 H.).

¹⁰⁴¹ Entrevista realitzada a Montserrat Mechó (fragment 262 M.).

¹⁰⁴² Entrevista realitzada a Helena Wust (fragment 110 H.).

¹⁰⁴³ Entrevista realitzada a Dolors Beltran (fragment 278 L.).

9.1.9.3.2 La natació de llarga distància

Finalment, en la natació de llarga distància, la Montserrat Tresserras seguia entrenaments de gimnàstica sueca amb la seva amiga Mari, també feia fúting i curses a l'aire lliure, que alternava amb els aparells gimnàstics i l'acumulació de milles marítimes. No tenia un mètode clar, però sí constància i esforç. El seu interès la va portar a consultar amb el doctor gironí Sánchez Babot, que li va variar els mètodes d'entrenament i així va poder afrontar grans reptes. En terres catalanes rebé l'acompanyament i el suport dels seus germans i, més enllà, tant a l'estret de Gibraltar com al canal de la Mànega, de la seva amiga Mari Casacuberta. Quan es va traslladar a Madrid va seguir entrenant en una piscina de 100 metres. Ho feia a la nit, acompanyada d'un entrenador i els familiars d'aquest que li subministraven te amb glucosa.¹⁰⁴⁴

9.1.9.4 Els entrenaments i els entrenadors de patinatge

Pel que fa al patinatge, la Mercè Guix recorda que durant la dècada dels 50, quan ella va començar a patinar, va tenir entrenadors estrangers atès que era una disciplina molt nova a Catalunya i no es disposava d'entrenadors prou qualificats. Un parell de dies a la setmana rebia les seves classes, tot i que voluntàriament ella s'entrenava cada dia.

9.1.9.5 Els entrenaments i els entrenadors de tennis

Les tennistes van tenir entrenadors de renom, com l'Alicia Guri, que amb 12 anys va rebre les ensenyances de l'Esteban Gimeno, pare del gran campió Andreu Gimeno. Aquest entrenador també va fer una hora setmanal de classes a la Berti Belil. Aquesta amb 12 anys també va rebre les instruccions puntuals del gran campió italià Francesco Romanoni, que va corregir-li la volea. La Maria Teresa Bartual també s'entrenava un dia sobre les pistes de terra, que eren la superfície més habitual a la ciutat.

En els clubs de tennis i natació, era habitual la combinació de preparadors estrangers de renom amb entrenadors de la casa. Així, l'Alicia Guri rebia els dijous a la tarda les ensenyances del Felip al Club Turó i les combinava amb les d'un entrenador francès al Club Tennis Barcelona, amb qui recorda haver

---

¹⁰⁴⁴ Entrevista realitzada a Montserrat Tresserras (fragment 514 M.).

après el drive. També rememora com el seu pare la feia saltar a corda i anar a córrer per millorar la resistència.

Tenir entrenador no sempre era rebut de bon grat per les nostres protagonistes: «Jo vaig començar a jugar a tennis amb 9 anys amb un entrenador. La cosa era bastant avorrida perquè tenies l'entrenador, a tu i el pare al darrera. Era una mica avorridet, però bueno jo jugava...»¹⁰⁴⁵.

Posteriorment, tant la Berti Belil com la Maria Teresa Bartual, amb l'equip de veteranes van contractar un entrenador per tal de seguir millorant les seves habilitats tennístiques i per demostrar que mai és tard per aprendre. La Maria Teresa Bartual en aquestes sessions va aprendre la volea, una cop que abans no havia practicat perquè quan jugava amb nois: «si me acercaba se me ponían a hablar y como lo que yo quería era jugar me iba para atrás»¹⁰⁴⁶.

9.1.9.6 Elles com a entrenadores o professores

Moltes de les entrevistades van exercir com a entrenadores. En aquest sentit l'Encarna Hernández fou pionera entrenant a equips de bàsquet i ho afirma categòricament: «¡La primera entrenadora de España fui yo!»¹⁰⁴⁷. Anys després la Pepa Soler també va ser entrenadora durant molts anys, tant de nois com de noies, i la Pepita Biosca va portar un equip de nenes a Roda de Berà. La Carme Romeu fou una de les pioneres com a monitora d'escalada i tant l'Alicia Guri com la Mercè Guix van fer de monitores de tennis. Pel que fa a la natació, les dues Montserrats, Tresserras i Mechó, així com la Paquita Romeu i l'Helena Wust, van fer classes de natació.

Les professores (Dolors Sans, Olga Palau, Elsa Verdugo, Adelaida Gascón i Maria Laura Biosca) també portaren equips de diferents esports i algunes com l'Olga Palau continuen amb la seva tasca educativa, atès que segueix fent classes d'estiraments i correcció postural en un casal barceloní.

Sobre els entrenadors/es, algunes entrevistades recorden el sostre de vidre que moltes noies es troben per accedir a l'elit i que per elles era quelcom impensable de superar.

---

¹⁰⁴⁵ Entrevista realitzada a Mercè Guix (fragment 12 M.).

¹⁰⁴⁶ Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual (fragments 860- 864 MT.).

¹⁰⁴⁷ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 1086 E.).

9.1.10 Els canvis en l'esport femení

Els principals canvis entre l'esport actual i el que les entrevistades van practicar presenta, segons el seu criteri, aspectes positius i negatius. D'aquests últims, lamenten l'augment de les conductes violentes, de les trampes, del dopatge i de les lesions esportives, així com l'allunyament de pràctica esportiva per essència i gaudiment, essent ara molt més competitiva: «Porque esos que besan su camiseta... La camiseta la beso yo que he pisado el Barcelona, por la carretera, por allí, a oscuras, a las seis de la mañana para ir a entrenar, comprándome medio equipo, con unos y con los otros...¡Eso es amor al deporte!»¹⁰⁴⁸.

També són crítiques amb la presència de les dones en els mitjans de comunicació. Les més veteranes lamenten la desaparició del Club Femení i d'Esports i les experiències esportives femenines que van donar-se durant la República, que amb la dictadura es van veure frenades o matisades sense possibilitat de desenvolupar-se: «si hubiese continuado la República como empezó pero es que no la dejaron desarrollarse...»¹⁰⁴⁹.

D'entre les millores més significatives remarquen els aspectes referents a la preparació i les característiques de les esportistes, els entrenaments físics, tècnics i tàctics, les normatives, els materials, les indumentàries, les instal·lacions, les condicions d'entrenament i competició, els coneixements i els nous aparells tecnològics, com els radars, que faciliten informacions per la millora de l'esport i les esportistes. L'arribada d'esportistes estrangeres al nostre país també han fet augmentar el nivell de les competicions i la dedicació que comporta esdevenir professionals de l'esport. Algunes jugadores nacionals i estrangeres s'han convertit en figures i són els referents per als nens i nenes, referents que les nostres protagonistes no van poder tenir, així com tampoc van poder esdevenir-ho elles mateixes.

La iniciació esportiva dels nens i les nenes s'ha avançat i actualment es pot escollir d'entre una àmplia oferta de pràctica esportiva, amb més categories i més jugadores de totes les edats per poder entrenar i competir. També han augmentat les ajudes que reben aquells/es que destaquen i que poden

---

¹⁰⁴⁸ *Ibíd.*, fragment 1017 E.

¹⁰⁴⁹ *Ibíd.*, fragment 383 E.

beneficiar-se de beques i d'una millor formació amb entrenadors/es més qualificats.

D'altra banda la pràctica esportiva s'ha generalitzat a totes les edats i hi ha esports que havien estat més elitistes, com el tennis, que s'han popularitzat: «ara hi juga tothom, a tots els nivells perquè hi ha nivell per tothom. O sigui hi ha el nivell pels bons, pels mitjans i pels dolents»¹⁰⁵⁰.

Les dificultats en les seves pràctiques esportives a vegades eren causades per la llunyania dels llocs i la dificultat per arribar-hi: «fuimos en barco, estuvimos 5 días en barco»¹⁰⁵¹. Amb la millora de les comunicacions i els mitjans de transport, la possibilitat d'arribar més ràpid als llocs permet no perdre tant temps en les aproximacions per realitzar excursions, fer l'escalada, anar a esquiar o simplement competir.

D'altra banda les mestres també han vist una evolució en l'actitud de les alumnes, que han anat perdent aquell respecte amb el que elles afrontaven la vida. Les lluites i les reivindicacions que les nostres protagonistes van afrontar per aconseguir bons espais i materials per a la realització de l'educació física, així com l'evolució en les condicions de la matèria, els coneixements i les millores en la roba i les sabatilles esportives de l'alumnat, formen part de la seva trajectòria laboral i dels assoliments que s'han aconseguit en aquesta disciplina.

9.2 Dimensió estètica i corporal

En aquesta dimensió es presenten els resultats que fan referència a la percepció del propi cos com a dones esportistes durant el franquisme. S'inclou la seva visió sobre les lesions, que podien afectar aquesta pròpia percepció, i els condicionats de la pràctica esportiva com a conseqüència d'aquestes. També es presenten els resultats de les indumentàries esportives i les seves característiques, classificats segons els diferents esports, i es mostren els trets principals d'algun dels materials esportius utilitzats en el període.

Finalment es recull la informació referida al model ideal del cos femení i també al model ideal de dona durant el franquisme.

---

¹⁰⁵⁰ Entrevista realitzada a Berti Belil (fragment 1306 B.).

¹⁰⁵¹ Entrevista realitzada a Helena Wust (fragment 238 H.).

9.2.1 El meu cos és... Percepció del propi cos

En la percepció del propi cos, podem trobar un grup de les entrevistades que no opina sobre aquesta qüestió responent únicament que no s'han preocupat mai per aquest tema o que senzillament són persones normals i que estan contentes amb el seu cos, però no afegeixen més arguments.

D'altra banda trobem qui vincula la percepció del propi cos a la pràctica esportiva. En aquest línia argumentativa trobem a les nadadores, que afirmen que la pràctica d'aquest esport proporciona un tipus bo i saludable. Moltes de les jugadores de bàsquet també afirmen que els hauria agradat ser una mica més altes. D'altres creuen que la percepció del seu cos i els moviments harmònics que realitzen fent esport tenen relació amb una formació corporal rítmica i musical que els han servit per millorar la gestualitat dels esports que han practicat.

Finalment hi ha qui argumenta que a la pista era més important el joc que la forma de veure's, però que quan es miraven amb certes rivals, desitjaven ser més fortes.

Les que descriuen com perceben el propi cos, ho fan sempre a partir de la descripció de trets físics, dels quals destaquen que es perceben primes amb cintureta, descriuen el tipus de cabell (arrissat, ros...) i fan èmfasi en si eren més o menys femenines, considerant-se més femenines aquelles que eren més presumides, es maquillaven i tenien cura del vestuari.

Finalment algunes destaquen certs defectes, com que se sentien lletges, portaven ulleres, tenien taques a la pell a causa de les llargues hores d'exposició al sol, un braç més gruixut que l'altre fruit dels anys tennístics i alguns quilograms de més.

9.2.2.1 Competim i no ens lesionem

Les esportistes del període no es solien lesionar, tampoc les seves companyes d'equip ni de joc. Vàries són les hipòtesis que poden justificar aquest fet. Per una banda els entrenaments no eren gaire intensos i el nivell de les competicions en general tampoc, a més la majoria feien esports individuals, on no hi ha tant contacte físic. No era el cas de les basquetbolistes, però més enllà

d'alguna lesió als dits o esquinç i algun cas puntual, no vam trobar danys importants.

Sí que vam registrar afectacions pròpies de l'esforç a l'alta mar en les travessies i algunes lesions lleus, com esquinços, en partits de tennis i bàsquet, així com trencaments produïts esquiament.

Actualment, l'abandonament de l'esport en la tercera edat d'algunes esportistes s'ha produït per problemes referents a la salut i les lesions, així algunes tennistes no poden seguir jugant per problemes a les espatlles i algunes nadadores han canviat la seva flotabilitat a causa d'alguna operació de pròtesi.

9.2.2 La indumentària esportiva i les seves característiques

9.2.2.1 Indumentària de natació

La natació va plantejar l'ús d'una indumentària que estigués d'acord amb els cànons morals del moment, la qual cosa volia dir que havia de preservar la modèstia femenina.

El vestit de bany ha sofert una gran evolució al llarg del temps. Els primers banyadors que van utilitzar algunes de les nostres protagonistes estaven fets de llana, això feia que un cop mullats, pesessin molt i fossin incòmodes.

Les primeres experiències amb vestits de bany foren amb uns vestits de dues parts, acabats amb pantalons i a sobre unes faldilles, que preservaven la modèstia femenina.

Posteriorment ens trobem amb banyadors molt tapats, de cotó gruixut, perquè «era tot pecat allavors»¹⁰⁵². Alguns portaven els escuts del club brodats, de colors foscos (blau marí o negre), que també servien per controlar les noies que sortien a fer patí a vela a alta mar. Agafaven la part de la cuixa com si fos un pantalonet, tenien la part de la pelvis i del pit reforçades i feien ús d'unes cintes per agafar els tirants que sovint queien en saltar, provocant certes incomoditats.

Amb el clor es desgastaven molt ràpidament i passaven a un color que defineixen com d'ala de mosca. El casquet de bany solia ser d'un color claret, blanc o groc.

---

¹⁰⁵² Entrevista realitzada a Enriqueta Sisquella (fragment 733 E.).

Cap als anys seixanta es van començar a introduir a les platges del nostre país els biquinis, gràcies a les turistes estrangeres, gairebé 20 anys després del seu naixement, atès que la religió catòlica tinxava de pecaminosa aquesta peça. Apareixerien també els banyadors de lycra, que van permetre que les peces fossin elàstiques, i més endavant, coincidint amb els moviments feministes, el tanga i el *topless*.

9.2.2.2 Indumentària de tennis

Avui en dia, més enllà de la catifa verda londinenca on es guarden les tradicions i es segueix vestint amb unes indumentàries d'un blanc impol·lut, les peces actuals estan formades per diferents colors que ajuden a diferenciar una jugadora d'una altra, perdent aquella categoria classista dels seus inicis que ajudaven a distingir les dames d'una elit superior.

En les primeres experiències tennístiques que ens descriuen les jugadores, entre les dècades de 1920 i 1930, portaven uns vestits integrals de cotó fins un pam per sota del genoll que s'havien de rentar i planxar, cosa que costava una mica perquè eren amb plecs i oberts per davant amb botons. Aquestes peces dificultaven la flexibilitat i els moviments, mentre a Europa la francesa Suzanne Lenglen s'atrevia a lluir nous models que deixaven al descobert els avantbraços i els bessons. Aquí, la dictadura, anava tapant el cos femení, ja que no es podien ensenyar les cames ni les espatlles.

En la dècada dels 40 es jugava amb les faldilles pantalons llargues o les faldilles per sota dels genolls, les bruses senceres i amb unes espartenyas d'espart. La moda tennística es va mantenir força. Només amb el temps, les faldilles es van anar retallant fins 10 centímetres per sobre del genoll i van aparèixer les sabatilles esportives. No era fàcil. A les jugadores els donaven roba i els obligaven a jugar amb faldilles llargues, fins que les seves queixes van permetre els canvis.

En «la época esta de Pilar Barril y la Alicia Gurí íbamos muy monas, porque entonces, ah!, incluso vestidos que nos hacían modistas (...) que luego salió uno, uno de, de Inglaterra, Tri(-) Tilden , Ted Tilden, que les hacía la ropa a

todas las tenistas, luego ya se pusieron más un, después también a las primeras categorías las raquetas y la ropa nos la regalaban»¹⁰⁵³.

Als grans tornejos internacionals, com «Wimbledon ens donaven roba molt maca i jugàvem amb aquesta roba que aquí no hi havia (...) ens regalaven sabates i ens regalaven raquetes. Que aquestes raquetes eren molt buscades»¹⁰⁵⁴.

Posteriorment van aparèixer els pantalons curts, quan una de les figures nacionals, que «devia tenir 17 o 18 anys... perquè ell venia amb mi (el pare), venia a s'Agaró (a un torneig Internacional) amb mi. I en llavors encara no jugava amb shorts. Hi vaig jugar més tard, quan ja no venia ell perquè ja no em veia»¹⁰⁵⁵. La Berti Belil se'ls feia portar d'EUA perquè aquí no n'hi havia.

Cap a mitjans dels seixanta, de la mà de l'australiana Margaret Court, apareixerien les revolucionàries faldilles pantalons curtes, que donarien més mobilitat a l'hora que no es perdia l'estètica.

Posteriorment van aparèixer les peces de cotó, els escots i la roba de diferents colors, fins i tot, cridaners. Es van començar a omplir les pistes amb roba d'aquestes característiques. El dissenyador Ted Tinling va vestir grans raquetes femenines i els seus models van permetre una gran innovació que ha anat evolucionant amb l'entrada de grans marques, els canvis en els teixits i la seva comercialització.

9.2.2.3 Indumentària d'atletisme

El vestuari de les pioneres de l'atletisme català durant la República va tenir una ràpida evolució. Les primeres atletes portaven samarretes de màniga curta o de tirants, amb pantalons llargs o faldilles llargues que sovint es complementaven amb un cinturó que accentuava la feminitat, en una imatge molt estètica però poc funcional. Ben aviat es va prescindir del cinturó i les faldilles es van canviar per uns pantalons ben curts i unes samarretes entallades en la mateixa línia que les anteriors. Sovint al centre trobàvem l'escut del club o unes lletres, com per exemple, les de l'Institut Escola, que portaven una E majúscula a sobre

---

¹⁰⁵³ Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual (fragment 1004 MT.).

¹⁰⁵⁴ Entrevista realitzada a Alicia Guri (fragments 638-640 A.).

¹⁰⁵⁵ *Ibíd.*, fragment 660 A.

d'una l encara més gran, que van lluir les atletes de l'Institut abans de començar la guerra.

Amb l'adveniment de la dictadura els canvis d'indumentària foren majúsculs. Es va passar a utilitzar uns pantalons curts més amples i unes samarretes de màniga curta però molt tapades. Serveixen d'exemple les atletes de l'Espanyol, que anaven amb una samarreta de ratlles blanques i blaves horitzontals amb l'escut del club al mig, a sobre d'una altra samarreta de màniga curta o d'una camisa, i uns pantalons curts de colors blaus o blancs, fins una mica per sobre dels genolls.

Hem trobat varies anècdotes relacionades amb la roba. En primer lloc, havien de comprar la roba per fer-se l'equipament. Després, les situacions familiars no eren fàcils i els diners no sobraven, així que l'enginy i compartir també foren mesures que hagueren de prendre: «em vaig posar les calcetes del meu germà i jo me les vaig treure i se les va posar ell per córrer la Jean Bouin»¹⁰⁵⁶.

Finalment en els anys de dictadura, la moral catòlica influïa en les mentalitats, així, quan una atleta es desplaçava en tren a la competició s'havia de posar les faldilles a sobre dels pantalonets de competir.¹⁰⁵⁷ A una altra el capellà la va obligar a posar-se uns pantalons llargs i que per aquesta raó va desistir de prendre part en una competició.¹⁰⁵⁸

Amb el debilitament del règim va tornar a ressorgir l'atletisme i els pantalons curts van escurçar-se cada cop més fins a col·locar-se als abductors. Actualment podem trobar dues peces de roba cenyides que deixen a la vista bona part del cos.

9.2.2.4 Indumentària de bàsquet

La indumentària que han utilitzat les noies amb el bàsquet, un dels esports més practicats, ha evolucionat moltíssim al llarg del temps. Les primeres jugadores que hem entrevistat van jugar durant la República amb unes samarretes que deixaven les espatlles al descobert, amb uns tirants amples i unes faldilles llargues per sota dels genolls, que es van anar escurçant cada cop més. Fins i

---

¹⁰⁵⁶ Entrevista realitzada a Ana Quesada (fragment 46 A.).

¹⁰⁵⁷ Entrevista realitzada a Pepita Valls (fragments 486B1-488P.).

¹⁰⁵⁸ Entrevista realitzada a Maria Víctor (fragments 58-60 M.).

tot en el Club Esportiu Laietà dels anys trenta es poden apreciar les jugadores amb uns pantalons curts amples per sobre dels genolls.

Posteriorment, amb la victòria dels falangistes, trobem que les indumentàries femenines es van allargant i van tapant cada vegada més parts del cos, malgrat els intents de les noies per trobar alternatives en els materials i els dissenys dins de les prohibicions.

Curiosament la comparació entre els equips de la Sección Femenina i els d'un club com el Barça a mitjans de la dècada dels quaranta, ens mostren com les primeres porten un pitxi-faldilla amb l'escut de la Falange al bell mig, i una brusa de màniga curta sota el pitxi, mentre que les segones porten unes faldilles lleugerament per sobre del genoll i una camisa amb l'escut del Barça sobre el pit.

Amb el sorgiment dels campionats d'empreses les noies també han de respectar la prohibició d'anar amb faldilles, i així ho van fer les noies del Cornellà, que portaven la roba que els havia fet la germana d'una integrant de l'equip, formada per una brusa blau marí i «una faldilleta una miqueta curta, i (que) era aplisada (que) quan saltaves pues ensenyaves les cames i això (...) la gent no ho trobava bé»¹⁰⁵⁹. Aquesta situació els va suposar més d'una crítica i d'un inconvenient.

Les noies de la fàbrica el Fènix de Vilanova i la Geltrú portaven una camisa ratllada blanc i blava amb una butxaca on lluïen l'escut de la fàbrica. Posteriorment també s'afegirien les lletres que formaven el nom de la fàbrica a la samarreta i una faldilla pantaló blava a l'alçada dels genolls. També tenien una segona indumentària amb una camisa blanca amb botons i una faldilla del mateix color que feia una mica de campana. Els de la Falange els «van dir que aquelles faldilles si no s'allargaven no les podíem portar, que les trobaven massa curtes»¹⁰⁶⁰ i hagueren de claudicar tapant més cuixa. Elles mateixes es configuraven els equips amb la roba que els proporcionava la fàbrica.

No eren les úniques. Les noies de l'empresa Ezequiel Giró (equip badaloní), no els va faltar la inventiva i «van dissenyar un equip amb pantalonets i a sobre

---

¹⁰⁵⁹ Entrevista realitzada a Pilar Pons (fragment 52 P).

¹⁰⁶⁰ Entrevista realitzada a Nicanora Herrán (fragments 144-152 N.).

una faldilleta d'un pam. I anàvem amb faldilles»¹⁰⁶¹ que tapaven els pantalons i feien més còmode els salts i llançaments. D'altra banda també van tenyir les sabatilles esportives de negre i foren pioneres en l'ús d'una fibra brillant, el raíó, que substituïa el cotó, i que amb les lletres blanques EGP, que corresponien a Ezequiel Giró Prat, sobre una samarreta negra, van causar sensació al Price.¹⁰⁶² «Només es parlava de les noies de can Giró (...) el Price estava pleníssim per veure els partits»¹⁰⁶³. Si l'expectació no fou poca, el fet de guanyar els partits van afavorir la seva aparició a la premsa amb fotografies i dibuixos sobre les joves jugadores i la seva indumentària. Eren temps de contrastos, mentre que «les noies del BIM portaven uns shorts amb obertura, iguals que els homes (...) les noies del Sant Feliu i el Sant Joan, que portaven a més a més de, d'aquelles, d'aquells pantalons que no sé com li deien, a baix al genoll (es refereix als bombatxos), portaven la faldilla a sobre»¹⁰⁶⁴.

D'altra banda, l'equip de les universitàries de Barcelona, que el 1948 va disputar uns partits a Itàlia, no portava una indumentària tan poc estètica ni tapada com les que havien de configurar-se les noies de la Sección Femenina amb la roba que els facilitaven. A més a més dels pitxis faldilla, també portaven àmplies faldilles gairebé fins als peus. Les noies del SEU van jugar amb unes faldilles blanques per sobre del genoll, una camiseta blanca de màniga curta i a sobre una samarreta de tirants ajustada que deixava entreveure la figura femenina, amb el número a l'alçada del cor.

El bàsquet femení estava ple d'anècdotes relacionades amb la indumentària. Les jugadores de la Unió Gimnàstica i Esportiva de Badalona a mitjans dels 50 van guanyar un campionat contra l'equip de la Falange de Mallorca. Això

---

¹⁰⁶¹ Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragment 358 Ll.).

¹⁰⁶² Lluïsa Giró, *Recordant* (Barcelona: Edició de l'autora, 2005), 59.

La Sala Gran Price a Barcelona fou un espai popular i polivalent situat al carrer Floridablanca cantonada Casanova, que durant els anys trenta va acollir combats de boxa, sessions de ball i mítings polítics fins al final de la guerra. Durant el franquisme es van seguir realitzant combats de boxa i sessions de ball. També es van celebrar concerts, partits de bàsquet, sessions de circ, campionats d'halterofília i gimnàstica, conferències, misses...Finalment, fou enderrocat a principis de març de 1973.

A. Ballbona, «El temple de la boxa», *El Punt Avui*, 24 de febrer de 2013, <http://www.elpuntavui.cat/article/2-societat/5-societat/622136-el-temple-de-la-boxa.html>

¹⁰⁶³ Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragment 633 Ll.).

¹⁰⁶⁴ Entrevista realitzada a Pilar Pons (fragments 706P. i 380 P.).

donava la possibilitat de jugar la final a Madrid, però en una fotografia de record del partit entre ambdós equips, l'equip badaloní portava pantalons curts i fou utilitzat per l'equip contrari com a prova per desqualificar-les.¹⁰⁶⁵

El naixement de nous equips per varis llocs de la geografia catalana, com per exemple les noies de Roda de Berà, va fer que comencessin a jugar amb roba pròpia per després demanar roba a una fàbrica i confeccionar-se, influenciades per la Sección Femenina, uns pitxi faldilles pantalons ben llargs, atès «que no es podien ensenyar les cames»¹⁰⁶⁶. Fins i tot es posaven cinturons al bell mig de la cintura i bruses, un equip més semblants a un vestit que a una indumentària per fer esport.

Als anys seixanta ja es podien veure l'evolució de les indumentàries. L'equip del Picadero:

va treure un pantaló (...) que era molt pinçadet i era molt adaptadet, no i nosaltres jugàvem amb un pantaló normalet i teníem enveja d'aquell modelet, (que els feia) una modista del carrer Muntaner (...) i nosaltres evidentment ens els vam fer també, però ja et dic, érem, érem els clubs els que anàvem així, eh! la Secció Femenina, mentre van haver-hi equips sempre van anar d'aquesta manera tan antiestètica, perquè això era antiestètic i, i, molt incomodo per jugar a més a més.¹⁰⁶⁷

La indumentària de la part superior estava formada per unes samarretes gairebé sense mànigues, que portaven els números al davant, i uns pantalons ben curts, d'un pam i mig per sobre del genolls. S'hi «sentien més lleugeres i àgils»¹⁰⁶⁸, però que eren molt entallats, no com actualment, que les indumentàries femenines per jugar a bàsquet són molt folgades.

9.2.2.5 Indumentària per fer gimnàstica a l'escola

El tipus d'indumentària utilitzat a les escoles variava molt en funció dels diferents centres educatius, atès que les tipologies de centres marcaven l'orientació respecte a la roba. Trobem algunes coincidències que es produeixen entre abans i després de la guerra.

---

¹⁰⁶⁵ Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragments 1159-1164 Ll.).

¹⁰⁶⁶ Entrevista realitzada a Laura i Pepita Biosca (fragment 1326 P.).

¹⁰⁶⁷ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragments 61-63 P.).

¹⁰⁶⁸ Entrevista realitzada a Ana Quesada (fragments 535-537A.).

La gimnàstica escolar, en el cas que n'hi hagués, es feia amb la mateixa roba que portaven per assistir a l'escola. Hem trobat experiències en aquest sentit anteriors i posteriors a la guerra.

Aquelles escoles amb tradició gimnàstica entre els anys vint i el començament de la dictadura, com l'Institut Escola i el Col·legi Alemany, portaven una brusa i uns pantalons amb espadenyes, en el primer cas, i en els segon una brusa de tela i bombatxos negres, que van anar evolucionant cap als pantalonets curts i samarreta fins al tancament de l'escola, coincidint amb la derrota de les potències de l'Eix.

Després de la guerra trobem diferències significatives entre la indumentària dels diferents centres segons la seva orientació.

Hi ha escoles que segueixen sense fer gimnàstica i els jocs escolars es produeixen amb l'uniforme de l'escola o la roba que porten des de casa. Fins l'any 1944 no és obligatòria l'educació física a tots els centres. Per aquelles dates sí que trobem escoles més modernes com el Liceu Francès, on feien educació física i esport extraescolar amb pantalons curts i samarreta. En comparació amb les altres escoles «era trencador perquè les noies de, o sigui, clar les amigues que no anaven a aquest col·legi, pues deien i com vas ensenyant les cames perquè elles anaven a fer gimnàs amb faldilles llargues o pantalons llargs i jo anava pues amb pantalonets però curtíssim»¹⁰⁶⁹. Aquests pantalons curts no els podien portar sempre, ja que «quan jugàvem fora amb escoles religioses o la Secció Femenina ens vam fer unes faldilles així com amb plecs (...) Amb els shorts i la faldilla a sobre»¹⁰⁷⁰.

Les escoles religioses sovint portaven bombatxos, faldillots i una camisa o superposició de capes «pues encima del uniforme nos ponían como unos pololos de gimnasia»¹⁰⁷¹. El vestuari va anar evolucionant, com per exemple a la Cultura de la Dona, «en allà sí que fèiem gimnàs i portàvem una faldilla i una brusa blanca»¹⁰⁷².

També hi havia escoles religioses però no nacionals, com l'escola alemanya, que tenien una mentalitat més avançada i anaven amb «un short, un pantaló

---

¹⁰⁶⁹ Entrevista realitzada a Mercè Guix (fragment 94 M.).

¹⁰⁷⁰ Entrevista realitzada a Maria Rue, (fragments 96-98 M.).

¹⁰⁷¹ Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual (fragment 204 MT.).

¹⁰⁷² Entrevista realitzada a Montserrat Mechó (fragment 146 M.).

curt i una camiseta, bambes i mitjons»¹⁰⁷³, és a dir, «no anàvem tapades com el resto de les criatures, no!»¹⁰⁷⁴.

A part d'aquestes experiències escolars també volem remarcar les noies que assistien als cursos d'instructores, que portaven uns bombatxos blau marins, una brusa blanca amb els símbols de la Sección Femenina i un cinturó estret. Aquestes joves una vegada es van introduir a treballar a les escoles i amb la pas del temps van ser reivindicatives amb les indumentàries esportives. Van tractar de treure l'hàbit a les monges universitàries per fer les sessions d'educació física i van aconseguir canviar el vestuari escolar de les nenes cap a mitjans de la dècada dels seixanta i principis dels setanta, passant dels bombatxos i faldilles superposats o sense superposar als mallots amb malles negres,¹⁰⁷⁵ per després treure les malles i finalment amb insistència i dificultats arribar als xandalls,¹⁰⁷⁶ samarretes i pantalons curts.

9.2.3 Els materials per fer esport

En aquest apartat ens referirem bàsicament a la pilota de bàsquet, la raqueta de tennis, els patins de rodes i els materials per l'excursionisme i l'escalada.

La pilota de bàsquet «era dura, duríssima, grande. Con muchas costures o sea, marceada, muy bien hecha, artesanía, pero y hacia un daño, lo que cosía hacia mucho daño»¹⁰⁷⁷ i altres afegixen que era de cuir. Aquesta descripció no motivava a la pràctica del bàsquet, però demostra la gran passió que tenien per jugar.

Les tennistes i les patinadores estaven en la línia de les basquetbolistes pel que fa a les opinions respecte a les condicions dels materials per jugar. Les raquetes de tennis pesaven molt i eren «de fusta. Jo no sé com podíem jugar. Bueno ens van fer malbé els braços (...)»¹⁰⁷⁸. Sobre les sabatilles esportives exposen que de tant jugar sobre sorra, sovint se'ls feien forats que s'havien d'apedaçar, de la mateixa manera que els passava a les patinadores de

---

¹⁰⁷³ Entrevista realitzada a Berti Belil (fragments 285-289B.).

¹⁰⁷⁴ Entrevista realitzada a Ana Maria Pérez (fragment 162 A.).

¹⁰⁷⁵ Entrevista realitzada a Elsa Verdugo (fragments 606-618E.).

¹⁰⁷⁶ Entrevista realitzada a Adelaida Gascón (fragments 565-591A.).

¹⁰⁷⁷ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 315 E.).

¹⁰⁷⁸ Entrevista realitzada a Berti Belil (fragment 349 B.).

l'època, que disposaven d'uns patins de 4 rodes de fusta, que es desgastaven molt més d'una banda, fins que amb el temps la fibra va substituir la fusta.

Finalment els materials per l'excursionisme i l'escalada implicaven una càrrega molt forta. Portaven pantalons de pana fins just davall dels genolls, espadenyes de vetes i la corda de cànem lligada a la cintura. Quan havien de fer bivac, com que no hi havia els anoracs actuals «(...) se'ns va ocórrer que podríem eh, fer una espècie d'anoracs però amb pell de be, per dintre i per fora hi posaríem eh, greix o un greix qualsevol per impermeabilitzar-ho»¹⁰⁷⁹. L'amor per la muntanya i la tenacitat per superar els reptes pal·liaven totes aquestes dificultats, augmentaven l'enginy i feien esbremar les vivències.

En general, si mirem des del present, els materials no invitaven a la pràctica, però en aquell moment no hi havia res més i qui estimava l'esport, el practicava independentment de les condicions.

9.2.4 El model ideal de cos i de dona

Pel que fa al model de cos ideal, es tracta d'una qüestió que en molts casos es defugia. Així, la meitat del grup afirmen que no existia un model ideal de dona, que no volien assemblar-se a ningú i que tenien «altres preocupacions (...) que la vida estava molt axutxada»¹⁰⁸⁰.

D'altra banda l'altra meitat afirmen que hi havia una sèrie d'icones com la Imperio Argentina, la Sofia Loren i d'altres d'esportistes més properes, com les germanes Soriano, les jugadores del BIM. i del Laietà (més altes i esveltes), les nedadores Elsa Verdugo (femenina, prima, vestida moníssima) i Pastora Martín (bon cos, saber estar i molta gràcia en la gestualitat), la tenista Maria del Carmen Hernández (proporcionada i guapa) i exemples anònims com el d'una noia al vestuari del Club Natació Barcelona a la que miraven de petites i volien ser com ella pel seu físic i la seva gestualitat o el cas de la Sílvia, una vilanovina que exhibia en públic vestits per encàrrec del modista.

En definitiva, el model ideal de dona era semblant a l'actual, però sense «tanto escote».¹⁰⁸¹ S'havia de tenir un bon tipus. Algunes expliquen que havia de ser en forma de guitarra: cintureta prima i bon pit. Amb unes bones faccions, més

---

¹⁰⁷⁹ Entrevista realitzada a Carme Romeu (fragment 187 C.).

¹⁰⁸⁰ Entrevista realitzada a Maria Cinta Brull (fragments 485-487MC.).

¹⁰⁸¹ Entrevista realitzada a Josefa González (fragments 549-552P.).

aviat altes, primes, bufones, simpàtiques, coquetes, presumides i ben vestides. Quasibé res! D'altra banda la noia maca, fineta, no era l'esportista, que sovint era criticada,¹⁰⁸² de fet qui feia esport ho feia independentment del cos, un cos que moltes de les nedadores afirmen que havia de ser «com (el d'un) nadador, com una nedadora. Jo no veig tipus tan perfectes com els nedadors»¹⁰⁸³, mentre «que altres esports feien més dura, més musculosa»¹⁰⁸⁴. I lligant-ho amb el model ideal de cos masculí, per la majoria d'entrevistades era el cos d'un nadador, atlètic, fort i escultural. Era un cos funcional i productiu que s'oposava a un cos femení estètic i reproductiu.

Durant les entrevistes bàsicament la pregunta sobre el model ideal de dona es va centrar més en el cos que en l'ideal de dona, per tant en el grup de discussió vam tractar de discutir sobre el model ideal de dona en el franquisme. En el debat va aparèixer el nom de la filla del Franco, pel seu vestuari i pentinats que apareixien en els mitjans de comunicació i es convertien en referents, tot i que no ho era per a totes les noies.

En definitiva el model de dona que ens presenta la literatura sobre el període i que elles corroboren, era el següent: una noia que havia d'aprendre a cosir, casar-se, deixar la feina, quedar-se a casa, tenir fills i tenir cura de la llar i dels fills. Aquest era l'ideal on s'havien de reflectir, tot i que n'hi va haver que no el seguien estrictament, depenia de l'educació rebuda i de la seva personalitat.

Finalment conclouen que el model ideal de dona «no era precisament l'esportista»¹⁰⁸⁵ atès que en general no eren gaire presumides i s'allunyaven del model de dona establert en el període.

---

¹⁰⁸² Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragments 163-168 P.).

¹⁰⁸³ Entrevista realitzada a Paquita Romeu (fragment 588 P.).

¹⁰⁸⁴ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragments 329-331R.).

¹⁰⁸⁵ Entrevista realitzada a Mercè Guix (fragment 727 M.).

A tall de síntesi de la dimensió cultural

Dimensió cultural	L'escola	<ul style="list-style-type: none"> • Assistència a diferents tipus d'escoles. • Abans de la guerra, trobem experiències educatives intermitents i d'altres d'innovadores i pioneres. • La guerra parteix l'educació de moltes nenes. • Després de la Guerra Civil, trobem l'assistència a escoles nacionals, religioses i privades. • L'educació segregada, la repressió del català, la política del règim i l'Església estan molt presents a les escoles. • En funció del tipus d'escola trobarem més o menys incidència d'aquests factors. El Liceu Francès o les monges alemanyes foren avançades al seu temps.
	La gimnàstica a l'escola, els jocs al pati i l'esport escolar	<ul style="list-style-type: none"> • En les dècades dels 20 als 30 pràcticament no es feia gens de gimnàstica. • Hi ha dues escoles que sí que en feien i que eren representatives, com l'Institut Escola i l'Escola Alemanya de Barcelona. • Moltes de les entrevistades no van fer gimnàstica a les escoles. • Les Monges Alemanyes i el Liceu Francès potenciaven la gimnàstica i l'esport, però no era l'habitual a l'època. • Els continguts que es desenvolupaven eren la gimnàstica sueca, l'ús d'aparells gimnàstics, els jocs, els balls populars i els esports. • Al pati feien jocs tradicionals, córrer lliurement i alguna pràctica esportiva com el beisbol escolar.
	El professorat	<ul style="list-style-type: none"> • En general van tenir més dones que homes com a mestres. • Recorden anècdotes i professorat puntual. • Consideren que ser professor després de la guerra no era una tasca fàcil com a conseqüència de la repressió. • Anys després, quan elles exercien com a professores d'educació física, consideren que no tenien una gran consideració social i que van haver de formar-se i reivindicar-se.
	Els estudis, la formació i la feina	<p>Estudis i formació</p> <ul style="list-style-type: none"> • En alguns casos els estudis van estar marcats per la guerra (acaben d'estudiar o els parteix els estudis). • La tasca assistencial als membres de la família i d'ajuda econòmica van allunyar algunes entrevistades del camí formatiu. • Moltes de les entrevistades reberen cursos de costura i d'altres continguts femenins en el període. • La formació en llengües també fou un camí que escolliren les que van rebre una educació que posava èmfasi en les llengües estrangeres. • Estudiar no era el camí habitual per les noies, i menys l'educació superior. • Moltes noies estudiaven mecanografia, comerç o activitats similars. • D'altres opcions educatives per les noies foren seguir estudis de música o d'educació física. • En casar-se generalment deixaven la feina. • Algunes d'elles van seguir estudis universitaris o de llengua catalana ja de grans i van influenciar als fills/es perquè estudiessin. • Manifesten que actualment les oportunitats de les noves generacions, especialment de les dones en l'educació superior, han canviat molt respecte a la seva època. <p>La formació i la professió com a professores d'EF</p> <ul style="list-style-type: none"> • Primer feien cursets de curta durada, generalment de tipus pràctic. • Els albergs i campaments de la SF eren un lloc on l'organització va captar moltes futures professores. • Els cursos de llarga durada (amb continguts teòrics i pràctics) es feien a Madrid. També rebien consignes ideològiques, religioses i rituals d'ambdós tipus. • Quan treballaven a les escoles, la SF els seguia fent formació, seguiment i avaluació. • Les mestres d'EF eren inicialment itinerants i treballaven en diverses escoles fins que van anar centrant l'activitat en un nombre inferior

	<p>d'escoles.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Cada cert temps havien d'anar a Madrid a fer cursos de formació, malgrat que ja eren mares de família. • Amb el pas del temps van viure els canvis de l'escola segregada a l'escola mixta i van començar a fer classes també a nois. • Totes elles foren pioneres en la introducció de certs continguts i en els canvis amb la indumentària per fer gimnàstica a les escoles. <p>Les principals feines que van desenvolupar</p> <ul style="list-style-type: none"> • Algunes van treballar de molt joves per ajudar les seves famílies a nivell econòmic. • L'obtenció d'un dot al deixar la feina i passar a realitzar les tasques com a mestresses de casa, fou viscut per vàries entrevistades. • Altres van escollir el camí de l'educació, essent mestres generalistes o d'educació física. • Una altra sortida laboral fou la vinculada a l'administració i al secretariat. • Algunes van desenvolupar tasques vinculades amb l'esport (monitores, jutgesses, delegades...).
Desenvolupament de la pràctica esportiva: clubs, SEU, EyD, SF	<ul style="list-style-type: none"> • La pràctica esportiva femenina va tenir lloc a la Sección Femenina, que pràcticament la copada. • L'esport entre la SF i els clubs, era molt diferent, tenint més nivell en aquests segons. • A les empreses (depenents d'Educación y Descanso) també es va dinamitzar la pràctica esportiva femenina, sobretot amb esports com el bàsquet. • Amb el Sindicato Español Universitario trobem alguna participació puntual en bàsquet i atletisme.
Els prejudicis, els estereotips i els obstacles	<ul style="list-style-type: none"> • Prejudicis en relació a l'educació femenina. • Prejudicis en relació a les dones i les pràctiques físiques o esportives. • Prejudicis relacionats amb els homes i certes pràctiques físiques o esportives. • Prejudicis relacionats amb la moral. • Presència d'estereotips de gènere en la societat del moment respecte a la dona i els seus rols. • Obstacles educatius i esportius.
Els mitjans de comunicació i l'esport femení	<ul style="list-style-type: none"> • Poca presència de les dones en els mitjans de comunicació durant el franquisme. • Poques notícies en els diaris sobre esport femení, generalment anècdotes, èxits esportius o proeses. • Tractament amb diminutius i to protector. • No recorden cap programa radiofònic sobre esport femení, però algunes d'elles foren entrevistades a la ràdio. • Al NODO solien aparèixer notícies sobre la SF, alguna notícia esportiva sobre dones estrangeres i elles hi van aparèixer molt puntualment, sobretot amb l'assoliment d'algun èxit important. • Són molt crítiques amb el paper dels mitjans de comunicació respecte a l'esport femení.
El servei social i la necessitat de documents	<ul style="list-style-type: none"> • Obligatorieta de realitzar el servei social per obtenir certs documents com el carnet de conduir o el passaport. • Moltes van trobar la manera d'evadir-lo. • Necessitat dels salconduits per poder atansar-se a les zones per fer excursions i escalades. • La pràctica esportiva a Educación y Descanso els va servir a moltes per convalidar part del curs del servei social. • L'obtenció del passaport no era senzill i requeria l'autorització dels pares o marits. • No era habitual que les dones tinguessin el carnet de conduir, essent moltes d'elles pioneres en la conducció de motocicletes i cotxes a Barcelona i rodalies. Expliquen les seves vivències amb les crítiques que van rebre.
Els entrenadors/es i els entrenaments	<p>General</p> <ul style="list-style-type: none"> • Acostumaven a ser homes. No hi havia gaires dones amb el rol d'entrenadores. • Els entrenaments es realitzaven amb poca freqüència i intensitat.

		<p>Bàsquet</p> <ul style="list-style-type: none"> • Entrenadors altruistes i generosos. Alguns foren referents per les nostres entrevistades perquè van ser exemples de comportament. • No existia la planificació que hi ha actualment. No recorden exactament el nombre de dies d'entrenament, però es mou entre un i dos dies a la setmana. • S'entrenaven molt aviat perquè els entrenadors o elles mateixes havien d'anar a treballar. Altres entrenaven després de la feina. • Cada vegada hi havia més exigència en els clubs esportius. • En el bàsquet escolar entrenaven fora de l'horari escolar per després competir el cap de setmana. <p>Atletisme</p> <ul style="list-style-type: none"> • Les atletes del RCDE recorden la figura del Manel Cutié i entrenar-se al camp de l'Espanyol, tot i que no eren entrenaments sistemàtics. • També recorden entrenaments a Piscina y Deportes i la zona del Turó Parc. <p>Natació</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bones instal·lacions i bons entrenadors. Combinació entre entrenadors nacionals i entrenadors estrangers. • Actitud paternalista dels entrenadors. Líders i amb carisma. • Entrenaments no gaire intensos i basats en repeticions. • Variaven els dies d'entrenament en funció de les diferents nadadores (2-3 a la setmana, o cada dia menys el cap de setmana). • Les noies i els nois a vegades tenien entrenadors diferents. <p>Natació sincronitzada</p> <ul style="list-style-type: none"> • En natació sincronitzada, els entrenadors foren autodidactes. • Les nadadores s'entrenaven després del seu entrenament, a les nou de la nit. • Gran paper dels entrenadors per a la continuïtat i foment d'aquest esport. <p>Natació de llarga distància</p> <ul style="list-style-type: none"> • Primer sense mètode, però amb constància i sacrifici, després segueix les orientacions d'un metge gironí que li va variar els entrenaments. • Rep el suport d'una amiga, i els germans, uns o altres sempre l'acompanyen. • A Madrid disposa d'entrenador i d'unes millors condicions per entrenar-se. <p>Patinatge</p> <ul style="list-style-type: none"> • Entrenadors estrangers. • Un parell de dies d'entrenament, més altres voluntàriament. <p>Tennis</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bons entrenadors nacionals i estrangers. • Un parell de dies d'entrenament, més altres voluntàriament. • Tenir entrenador o el pare fent d'entrenador no sempre era ben rebut per les esportistes. • Algunes van seguir aprenent de veteranes de la mà d'un entrenador del club. <p>Entrenadores o professores</p> <ul style="list-style-type: none"> • Algunes de les entrevistades s'han dedicat a exercir d'entrenadores en les seves modalitats esportives. • També trobem que les professores han hagut de liderar equips en competicions. • Actualment, una de les entrevistades continua fent classes en un casal per a la gent gran. • Les entrevistades ens remarquen les dificultats de les dones per exercir aquest paper a l'elit.
	<p>Els canvis en l'esport femení</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Hi ha canvis positius i negatius. • Augment de les conductes violentes, trampes, dopatge i lesions. • Lamenten la desaparició de les experiències esportives durant la República. • Actualment millores en l'esport a diferents nivells: entrenaments, condicions, professionalitat, referents, indumentàries... • Millores en la iniciació esportiva i en l'augment d'esportistes de totes

9. Els relats de les dones esportistes en el franquisme: les dimensions cultural i estètica i corporal

		<p>les edats i especialitats.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Popularització de l'esport. • Millora de les comunicacions i els mitjans de transport que afavoreixen les aproximacions per poder entrenar, competir i practicar determinats esports. • Millores en l'educació física femenina.
--	--	---

A tall de síntesi de la dimensió estètica i corporal

Dimensió estètica i corporal	El meu cos és... Percepció corporal	<ul style="list-style-type: none"> • No opinen. • Vinculació de la percepció del propi cos a la pràctica esportiva. Bon cos de les nadadores. • La formació musical i corporal té influència en la gestualitat esportiva. • Descripció dels trets físics més importants i d'alguns defectes.
	La indumentària esportiva	<p>Competim i no ens lesionem</p> <ul style="list-style-type: none"> • No hi havia lesions habitualment. • Les lesions que es produïen eren menors. Els entrenaments no eren de tanta intensitat. • Abandonament esportiu a la tercera edat per problemes físics i canvis produïts per operacions. <p>Natació</p> <ul style="list-style-type: none"> • Indumentària d'acord amb els cànons morals de l'època. • Dels vestits de bany de llana, als de cotó i finalment als de Lycra. • Dels vestits de bany de dues parts a uns altres de molt tapats, amb uns tirants que en saltar queïen, provocant incomoditats. • El clor els desgastava molt ràpidament. • El color servia com a eina de control quan sortien del club. • Als anys 60 introducció del biquini. <p>Tennis</p> <ul style="list-style-type: none"> • Entre 1920 i 1930 vestits integrals de cotó fins un pam sota el genoll. • En la dècada dels 40 es jugava amb dues peces de roba, faldilles pantalons o faldilles llargues per sota els genolls, amb bruses senceres. • Amb el temps les faldilles es van anar retallant i van aparèixer els pantalons curts. • De les sabatilles d'espart a les sabatilles esportives. • A les primeres categories, els proporcionaven roba i materials esportius en els tornejos més importants. <p>Atletisme</p> <ul style="list-style-type: none"> • Canvis d'indumentària entre la República i el franquisme. • Amb la dictadura la roba era molt més tapada, els tirants van passar a màniga curta i els pantalons entallats i curts, a uns pantalons més amples. Moltes dificultats per poder practicar l'atletisme femení. • A l'actualitat canvis molt importants respecte a la indumentària que portaven les atletes durant la dictadura. <p>Bàsquet</p> <ul style="list-style-type: none"> • Canvis importants entre la República i el franquisme. • De les espatlles descobertes i les faldilles o pantalons curts a tancar cada cop més les espatlles i les cames. • En la comparació entre la roba dels clubs i la SF, la de les segones era molt més tapada. • Les noies van rebre crítiques segons la indumentària per mostrar una mica les cames. • Hi havia molta reglamentació al seu voltant. • Les noies es feien la indumentària de joc, i en la mesura del possible van intentar innovar. • Cap als 60 evolució de la indumentària de joc, pantalons pinçats i samarretes gairebé sense mànigues molt entallades. <p>Gimnàstica escolar</p> <ul style="list-style-type: none"> • Amb la mateixa roba de casa (experiències en aquest sentit abans i després de la guerra). • Durant el període republicà, bruses, pantalons curts i algun bombatxo. • Després de la guerra diferències significatives entre escoles. • Existència d'escoles modernes per l'època amb pantalons curts i samarretes.

		<ul style="list-style-type: none"> • Les escoles religioses sovint portaven bombatxos, faldilles i una camisa (o superposició de capes). • Les escoles religioses no nacionals com l'escola alemanya portaven pantalons curts i samarretes. • En els cursos d'instructores d'EF portaven bombatxos blaus marins i una brusa blanca amb els símbols de la SF, i un cinturó. • Com a professores d'educació física a les escoles van reivindicar els canvis d'indumentària i amb el temps ho van anar aconseguint.
	Els materials per fer esport	<ul style="list-style-type: none"> • Canvis en els materials esportius (pilota de bàsquet, raquetes, patins, i materials per l'excursionisme i l'escalada).
	El model ideal de cos i de dona	<ul style="list-style-type: none"> • Aquesta qüestió, en alguns casos, es defugia. • Hi havia una sèrie d'icones femenines com la Imperio Argentina, Sofia Loren...i les esportistes destacades durant la República. Així com alguns exemples més propers. • El model físic era semblant a l'actual, però més decorós. Amb bon tipus, en forma de guitarra: cintureta prima i bon pit. • L'esportista no era el model ideal i sovint estava criticada. • El model ideal de dona era el d'esposa, mare, mestressa de casa i amb coneixements de labors. • L'educació rebuda i la seva personalitat també influïen a l'hora d'encaixar en aquest model o els proporcionaven les eines i la força per construir un model diferent.

Part IV

ANÀLISI DELS RELATS I CONCLUSIONS

Anàlisi dels relats i conclusions

Aquesta part es divideix en dos capítols: l'anàlisi dels relats i les conclusions. En el capítol 10, s'interpreten els resultats obtinguts del buidatge de les dades qualitatives tot relacionant les diferents dimensions de les entrevistades en un discurs únic. Es respecten les dimensions de l'estudi, però expressament s'ha volgut reflectir en aquest capítol de discussió l'experiència de les dones per explicar el període, l'esport i el gènere tot respectant les seves veus.

No busquem una veritat dogmàtica absoluta erigida i afirmada per sempre més, sinó una veritat que permeti ser revisada, analitzada i en la que cada vegada més puguem aprofundir-hi per comprendre millor la realitat.

Finalment, en el capítol 11, conclusions, es presenta una síntesi de les conclusions a les que hem arribat, es presenten les principals aportacions i limitacions d'aquesta investigació i es plantegen línies d'investigació futures.

10. «Som dones i fem esport». Anàlisi dels relats de les esportistes catalanes durant la dictadura de Franco (1939-1961)

10.1 Ruptura amb la República, néixer a l'època franquista i els efectes de la Guerra Civil en la vida i en l'esport

La majoria de les nostres entrevistades eren petites, algunes recent nascudes i d'altres adolescents o joves, quan Francisco Franco es va alçar contra el govern republicà el 17 de juliol de 1936. En un ambient de convulsió política i social, l'alçament va desencadenar la Guerra Civil espanyola, portant importants conseqüències per a l'esport i la població. La guerra va arribar a les vides de tota la població i les va marcar per sempre, deixant graus de tristor en funció de les diferents circumstàncies personals viscudes.

L'expansió esportiva femenina de finals dels anys vint i la primera meitat dels trenta del segle XX es va veure dràsticament interrompuda pel conflicte armat¹⁰⁸⁶ i va frenar la normalització esportiva que s'havia amb les millors condicions socials i polítiques garantides per la Constitució de 1931.¹⁰⁸⁷ A peu de l'estadi, preparant-se per l'Olimpíada Popular de 1936, algunes atletes van veure esmicolar-se les possibilitats d'assistir a aquella cita.¹⁰⁸⁸ D'altres pogueren seguir amb algunes proves, fins i tot algun matx internacional, representant Catalunya¹⁰⁸⁹. Tot i això, la guerra presenta molts clarobscurs en l'esport¹⁰⁹⁰, i més encara en l'esport femení, per saber què va passar en aquells fatídics tres anys.

El que sí que ha quedat constatat és la imposició d'un nou model femení falangista¹⁰⁹¹ influït per la moral nacionalcatòlica, basat en arguments mèdics,

---

¹⁰⁸⁶ Xavier Pujadas, «Del barrio al estadio. Deporte, mujeres y clases populares en la segunda república, 1931-1936», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza, 2011), 125-162.

¹⁰⁸⁷ Santos Juliá, *La Constitución de 1931* (Madrid: Fundación Ricardo Delgado Vizcaíno y Iustel., 2009).

¹⁰⁸⁸ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 7 E.).

¹⁰⁸⁹ Lluïsa Giró, *Recordant* (Barcelona: Edició de l'autora, 2005), 36.

¹⁰⁹⁰ Julián García Candau, *El deporte en la guerra civil* (Madrid: Espasa-Calpe, 2007), 18.

¹⁰⁹¹ Marie Aline Barrachina, «Ideal de la mujer falangista», en *Las mujeres y la Guerra Civil Española* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1991), 211-217.

religiosos i educatius,¹⁰⁹² i la transformació de les estructures esportives i socials de l'esport¹⁰⁹³ després de la Guerra Civil, fent que tant l'esport femení com el model de dona republicà canviessin de rumb.

El ric associacionisme femení, amb experiències com les del Club Femení i d'Esports¹⁰⁹⁴, en les quals algunes de les nostres entrevistades, llavors nenes o adolescents, s'emmirallaven, i l'augment de la participació esportiva popular¹⁰⁹⁵ van restar anestesiats durant la guerra i després no van poder despertar, produint-se un trencament irreparable que va frenar els somnis i les possibilitats esportives de moltes joves catalanes que encara avui manifesten que la guerra i la llarga dictadura els va robar part dels seu futur i alguns dels seus somnis.

El conflicte bèl·lic fou un banc de proves per als governs alemanys i italià, que anaren intensificant les seves estratègies, la cruesa dels seus objectius i la força dels seus artefactes sobre la població civil, per tal d'afeblir la resistència i acovardir la població. Els bombardejos arribaren a diferents racons del territori català, caigueren en objectius no militars i mostraren la cruesa humana sobre la població indefensa. La visió dels bombardejos i el so de les sirenes marquen el record de la por d'algunes i l'espectacle aparentment allunyant, d'altres.

Bueno, sí, perquè durant la guerra des de luego la vam viure (...), jo treballava i quan venien a bombardejar pues ens anàvem a dalt del terrat d'allà de les oficines de Siemens. I allà, pues mira com si fos un espectacle; no donàvem la importància que realment tenia.¹⁰⁹⁶

Les noies que miraven el cel atemorides van viure escenes de curses per arribar als refugis, el confinament en pisos, estirar-se al terra de l'escola amb

---

¹⁰⁹² Juan Carlos Manrique et al., «Factores que determinaron una educación física y deportiva de género durante el franquismo», *Apunts. Educación Física y Deportes* 98 (2009): 5-14.

¹⁰⁹³ Carles Santacana, «Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza, 2011), 205-232.

¹⁰⁹⁴ Neus Real, *Dona i esport a la Catalunya dels anys trenta* (Esplugues de Llobregat: Consell Català de l'Esport, 2009).

¹⁰⁹⁵ Xavier Pujadas i Carles Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975). Vol.2* (Barcelona: Columna i Diputació de Barcelona, 1995).

¹⁰⁹⁶ Entrevista realitzada a Pilar Pons (fragment 86 P.).

un llapis a la boca,¹⁰⁹⁷ o d'altres accions instintives però poc efectives, com per exemple col·locar els fills darrera un matalàs i posar-los contra una paret mestra, perquè hi havia menys possibilitats que caigués,¹⁰⁹⁸ o fer un clot a la sorra i amagar-se a les barques.¹⁰⁹⁹

Algunes patiren de prop els efectes de les bombes a Saragossa, Reus, Igualada, Vilanova, les Borges Blanques, Cornellà, Badalona i Barcelona, amb episodis dramàtics com la supervivència miraculosa, després que la metralla estripés tan sols un tros de l'abric,¹¹⁰⁰ el ressò d'una bomba a l'habitació esberlant la porta del balcó i fent miques tots els vidres,¹¹⁰¹ la caiguda d'un explosiu just damunt la taula on treballaven en l'adoberia familiar i instants després de deixar-la per precaució en veure l'avió de reconeixement, popularment anomenat «la Pava»¹¹⁰². Més enllà d'aquestes dures conseqüències, n'hi hagué d'altres. Algunes veus memoren haver sentit com cremaven les esglésies¹¹⁰³ i una de les nostres entrevistades ens explica com tenien ben custodiat un capellà del poble, que estava en perill, a les colònies de Can Surell.¹¹⁰⁴ L'objectiu era protegir-lo fins que la seva família pogués aconseguir un lloc més segur. També recorden com «la vida familiar va ser trencada per la guerra»¹¹⁰⁵ i en alguns casos dividida, obligant-les a allunyar-se dels progenitors, l'exili propi¹¹⁰⁶ o sobretot de pares i germans,¹¹⁰⁷ l'escapada en alguns casos a la zona nacional,¹¹⁰⁸ el canvi de domicili familiar per traslladar-se sovint a casa dels avis, en d'altres poblacions catalanes,

---

¹⁰⁹⁷ Entrevista realitzada a Ana Quesada (fragment 63 A.).

¹⁰⁹⁸ *Ibid.*, fragment 69 A.

¹⁰⁹⁹ Entrevista realitzada a Neus Figuerola (fragment 174 N.).

¹¹⁰⁰ Entrevista realitzada a Maria Laura Biosca i Pepita Biosca (fragment 138 L.).

¹¹⁰¹ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragment 31 R.).

¹¹⁰² Entrevista realitzada a Enriqueta Sisquella (fragment 152 E.).

¹¹⁰³ Entrevista realitzada a Montserrat Tresserras (fragment 14 M.).

¹¹⁰⁴ Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragment 130 Ll.).

¹¹⁰⁵ Entrevista realitzada a Olga Palau (fragment 36 O.).

¹¹⁰⁶ Entrevistes realitzades a Josefa González (215 D.), Helena Wust (129H.), Berti Belil (6 B.) i Olga Palau (16 O.).

¹¹⁰⁷ Com el pare de la Maria Laura i la Pepita Biosca (A partir del 495 L.) i un parell de germans de la Lluïsa que van marxar a França (374 E.), a part de tenir 23 membres de la seva família exiliats (513 Ll.), el germà de la Dolors Sans (10 DS), familiars de l'Olga Palau (18 O.).

¹¹⁰⁸ Entrevista a Elsa Verdugo (60 E.).

espanyoles o estrangeres, allunyar-se del mar, que s'estava bombardejant per aproximar-se a la zona alta de Barcelona, anar-se'n a masies solitàries aparentment menys perilloses i veure fins i tot com el domicili havia estat ocupat o en el pitjor dels casos cremat. En línies generals «hi havia molta tristesa i molta misèria i molta descompensació de famílies que no sabien si tornarien a casa»¹¹⁰⁹.

Altres factors com la col·lectivització dels negocis,¹¹¹⁰ així com els empresonaments¹¹¹¹ o la duresa de les pèrdues,¹¹¹² foren, malauradament massa sovint, les escenes viscudes.

L'entrada de les tropes a la capital catalana, des del Llobregat i Collserola, van significar aparentment la fi del *terror*¹¹¹³ però començaria l'inici d'una llarga dictadura, marcada per una dura i llarga postguerra escenari de penúries, tristesses, desenganys i malalties.

Les dues Espanyes quedaren reduïdes a una de sola, governada pel general Francisco Franco, en un nou Estat antiliberal i antimarxista que, a partir d'una estricta normativa i d'un fort aparell repressiu, va imposar un nou ordre mancat de drets individuals i polítics, del qual les dones van patir especialment les conseqüències i en el qual les aleshores joves entrevistades afirmen que «van aprendre a callar»¹¹¹⁴.

Durant la primera etapa del franquisme, el règim s'afermava, tenyint de blau el territori nacional. La por, la misèria i l'escassetat de productes de primera necessitat,¹¹¹⁵ feren acte de presència. En els relats s'identifica com moltes hagueren de conviure amb el racionament i la gana, que fou resolta en molts casos amb l'estraperlo, la cria de petit bestiar i minsos intercanvis, essent més o menys significativa en funció de les possibilitats de cada família.

---

¹¹⁰⁹ Entrevista realitzada a Maria Cinta Brull (62 MC.).

¹¹¹⁰ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (entrada 13 R.) i Enriqueta Sisquella (136 E.).

¹¹¹¹ Com per exemple la mare de la Dolors Sans (18-20 DS.) i el pare de la Josefa González (412 J.).

¹¹¹² Carme Molinero i Pere Ysàs, *Catalunya durant el franquisme* (Barcelona: Empúries, 1999), 10-15.

¹¹¹³ Entrevista realitzada a Olga Palau (fragments 18-22 O.).

¹¹¹⁴ Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragment 370 Ll.).

¹¹¹⁵ Manuel Tuñón de Lara i José Antonio Biescas, «España bajo la dictadura franquista (1939-1975)», en *Història de Espanya, Vol.X* (Barcelona: Labor, 1987), 40.

10.2 Temps d'infància: joc, escola i gimnàstica

La duresa de la Guerra Civil va trencar la infància de moltes nenes. No obstant això, el joc i l'escola van formar part de la seva ninesa. Tot i no entendre la situació que s'estava vivint, en alguns casos reproduïren jocs de guerra, tot enderrocant construccions,¹¹¹⁶ ja que aquests eren els esdeveniments que tenien vorers.

Els diferents escenaris d'entreteniment eren els carrers de pobles i ciutats, els edificis familiars, les cases d'estiu, els esbarjos escolars i les excursions a la muntanya o al Tibidabo barceloní. D'altres nenes que residien en localitats que miraven al mar, aprofitaven que vivien a prop del port o baixaven a les platges i recorrien les roques, fustes i pedres, per construir, per saltar, en definitiva per jugar.

Els companys de joc acostumaven a tenir edats similars i eren de l'entorn proper, solien ser els germans, germanes, cosins/es i el veïnat. Generalment, jugaven a fer curses, jocs amb pilota i jocs tradicionals, però quan no hi havia ningú més, també es divertien jugant amb els gats i els conills¹¹¹⁷ o les peses que el pare tenia per fer exercicis gimnàstics de musculació.¹¹¹⁸

Moltes afirmen que els seus jocs eren de nois. Es veien poc femenines i solien jugar amb menys freqüència o fins i tot evitaven els jocs erròniament tipificats com a femenins, com les nines o les cuinetes. Per d'altres, les feines femenines no eren un joc, des de ben petites esperaven que la seva mare els fes un crit per ajudar-la a feinejar amb les tasques domèstiques. Les més afortunades podien gaudir d'un bé preuat com podia ser una nina, una rutlla, una pilota, una bicicleta o un patinet.

Les experiències escolars d'algunes van quedar significativament tallades i les iniciatives d'escola activa catalana d'abans del conflicte bèl·lic foren censurades i reprimides. Els tres anys de disputes representaren la anormalitat i la destrucció dels fructífers anys d'escola, que es veien pretèrits, i trasbalsaren la vida quotidiana i escolar. Es tancaren centres educatius, d'altres seguiren funcionant intermitentment, ja que davant una situació tan anòmala,

---

¹¹¹⁶ Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual (fragment 107 MT.)

¹¹¹⁷ Entrevista realitzada a Ana Maria Pérez (fragments 25-41 M.).

¹¹¹⁸ Entrevista realitzada a Maria Laura i Pepita Biosca (fragment 283 L.).

l'absentisme escolar per les difícils circumstàncies era definitori, tal com es veu en les memòries escolars d'algunes de les veus entrevistades. Aquestes recorden deixar-ho tot i córrer a refugiar-se quan es produïen els avisos enmig de les classes, entre sons de sirenes i campanes.

Un cop finalitzada la guerra algunes escoles quedaren en situacions molt precàries, els materials i la neteja havien minvat, però tot i les mancances, el pitjor fou que el panorama havia canviat i els danys posteriors foren irreparables. La política educativa del règim tenia com a principal objectiu el desmantellament i la depuració de tota l'obra republicana,¹¹¹⁹ culpable de tots els mals, segons el règim, i sustentar la futura educació de les noves generacions «en católico, en humano y en Español»¹¹²⁰, fent miques la tasca pedagògica desenvolupada fins al moment i omplint les aules de crucifixos i quadres del general Franco.

Moltes de les nenes donaren per finalitzada la seva etapa escolar, d'altres seguiren la seva formació i les més petites coexistiren amb la nova llei d'educació primària de 1945, que va coincidir amb la derrota de les potències de l'Eix i va propiciar el tancament de l'escola alemanya a Barcelona. Aquesta escola ja abans de la guerra havia estat significativa per la presència de la música, les llengües i l'educació física i esportiva.

El règim s'havia identificat fortament amb els feixismes durant l'etapa blava i va marcat significativament el panorama educatiu a casa nostra. Es van dur a terme polítiques repressives, es van expurgar llibres, es va suprimir l'ensenyament en llengües no castellanes i el laïcisme,¹¹²¹ es van depurar professors de tots els nivells educatius, com es corrobora a les entrevistes: «amb la dictadura molts mestres de la república foren assassinats. Només que algú hagués tingut una mania amb aquell mestre, un altre li deia, aquell em va fer això, pom»¹¹²² i d'altres hagueren d'exiliar-se per salvar la vida.

---

¹¹¹⁹ Amparo Tomé, «Luces y sombras en el camino hacia una escuela coeducativa», en *Mujer y educación: Educar para la igualdad, educar desde la diferencia*, ed. Ana González i Carlos Lomas, 2ª ed. (Barcelona: Graó, 2006), 175.

¹¹²⁰ José Ibañez, «El sentido político de la cultura en la hora presente», *Revista Nacional de Educación* 22 (1942): 22.

¹¹²¹ María Inmaculada Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1984), 39-40.

¹¹²² Entrevista realitzada a Ana Quesada (fragment 97 A.).

Es va adoptar la presència de l'Església i els seus símbols¹¹²³ amb tanta força que algunes veus recorden haver participat en actes religiosos escolars i també manifesten que la seva pertinença i participació en clubs de natació van suposar-los la prohibició de ser distingides com a Filles de Maria¹¹²⁴ o fins i tot van arribar-los a provocar el canvi de centre escolar.¹¹²⁵

Es va prohibir la coeducació i es va establir l'educació segregada¹¹²⁶ durant gairebé tota la dictadura, com es pot apreciar a la majoria de relats, atès que fins a la llei General d'Educació de 1970 no es va tornar a l'ensenyament mixt. Es van establir continguts diferenciats per tal de preparar les nenes per les tasques domèstiques i de la llar que van crear l'estereotip de l'«àngel del hogar»¹¹²⁷. Tot i així les diferències entre les escoles nacionals, de la Sección Femenina, i les privades o religioses foren significatives. Les escoles estrangeres, com les monges alemanyes¹¹²⁸ o el Liceu Francès, eren trencadores per l'època i una entrevistada que va estudiar-hi als volts de la dècada dels cinquanta, havent passat per les Teresianes del carrer Ganduxer, va notar-hi molts canvis, entre els quals la no necessitat de cantar el Cara al sol cada matí, poder compartir les aules amb els companys i practicar esport amb pantalons curts. Considerava el Liceu Francès liberal¹¹²⁹ per l'època.

Les consignes educatives d'aquells anys de postguerra seguien la premissa: «El niño mirará el mundo, la niña al hogar»¹¹³⁰. En aquesta nova mirada l'educació física femenina no era el més important, però fou utilitzada per l'adoctrinament de les noves generacions.¹¹³¹ De fet, el 1940 fou atorgada l'educació física de tots els afiliats/des al Frente de Juventudes i a la Sección

¹¹²³ Gregorio Cámara, *Nacional-catolicismo y escuela: socialización política del franquismo, 1936-1951* (Jaén: Hesperia, 1984), 119.

¹¹²⁴ *Ibíd.*, fragment 117 i 131 R.

¹¹²⁵ Entrevistes realitzades a Elsa Verdugo (fragments 106-120 E.) i Anna Maria Pérez (fragments 168-179 A.).

¹¹²⁶ Consuelo Flecha, «Algunos aspectos sobre la mujer en la política educativa durante el régimen de franco», *Historia de la educación: Revista interuniversitaria* 8 (1989): 77-98.

¹¹²⁷ Carme Molinero, «Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un "mundo pequeño"», *Historia Social* 30 (1998): 103.

¹¹²⁸ Actualment, Col·legi Bienaventurada Virgen María – Mary Ward.

¹¹²⁹ Entrevista realitzada a Rosa Maria Balcells (fragment 136R.).

¹¹³⁰ *Ibíd.*, 111.

¹¹³¹ Santacana, «Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961», 210.

Femenina, un any després es va incloure a més de l'educació física i esportiva, les matèries d'educació política, Formación del Espíritu Nacional i ensenyaments de la llar que pretenien fer assumir les característiques pròpies a les dones i desenvolupar-les.¹¹³²

En aquest sentit veiem com es passà d'un important paper desenvolupat per l'exèrcit en la gènesi i desenvolupament de l'educació física a Espanya, a la creació de la *Delegación Nacional de Deportes* (DND) el 1941, fent clarament explícit l'apoderament per part del règim franquista de l'esport i de l'educació física.

Malgrat els esforços de la Sección Femenina per la introducció de l'educació física femenina a les escoles,¹¹³³ les entrevistades manifesten que «l'esport bàsicament no es contemplava»¹¹³⁴. La gran majoria, no feien gimnàstica o en feien molt poca.

Les més afortunades sí que en feien i bàsicament tractaven els següents continguts: gimnàstica sueca, l'ús d'aparells gimnàstics, jocs, balls populars i els esports aptes per a la naturalesa femenina.¹¹³⁵

Per fer gimnàstica portaven la bata, l'uniforme escolar,¹¹³⁶ bombatxos, faldillots i una camisa o més capes, «pues encima del uniforme nos ponían como unos pololos de gimnasia»¹¹³⁷. Aquesta ocultació del cos i superposició de capes de les escoles religioses nacionals i de la Sección Femenina es contraposava amb els shorts d'altres escoles més liberals, com les monges alemanyes i el Liceu Francès.

Cap als anys seixanta les normes morals es van flexibilitzar i la indumentària per la pràctica de l'educació física va evolucionar dels bombatxos als xandalls, com corroboren les professores d'educació física entrevistades que van lluitar per fer efectius aquests canvis.

---

¹¹³² Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca*.

¹¹³³ Luis Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo* (Madrid: Asociación Nueva Andadura, 1993), 110.

¹¹³⁴ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 33 P.).

¹¹³⁵ Vegeu Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*; María Luisa Zagalaz, «L'educació física femenina durant el franquisme. La secció femenina», *Apunts Educació Física i Esports* 65 (2001): 6-16; Juan Carlos Manrique, *La actividad deportiva femenina durante el franquismo y sus campeonatos escolares*, 2007.

¹¹³⁶ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 33 P.).

¹¹³⁷ Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual (fragment 204 MT.).

En els testimonis es recorda el nom d'alguns professors/es generalistes, d'algunes figures destacades en l'educació a Catalunya, però només un nom d'un professor d'educació física d'abans de la Guerra Civil, i les imatges curioses de les monges fent gimnàstica i esport amb l'hàbit.

Tot i els importants esforços que es van fer des de la Sección Femenina per crear la figura de la professora de gimnàstica,¹¹³⁸ aquestes mestres presentaven inicialment un nivell força baix de coneixements, atès que els cursos eren de curta durada i no sempre vocacionals, però amb el temps van anar millorant. A la dècada dels seixanta, va arribar el reconeixement de la titulació oficial¹¹³⁹ i un any després la nova llei d'educació física i esports, que fou cabdal per trencar amb la dinàmica anterior i per potenciar el professorat i l'esport com a mitjà educatiu.

---

¹¹³⁸ Juan Carlos Manrique, «La Educación Física Femenina y el ideal de mujer en la etapa franquista.», *Revista Internacional de Medicina y Ciencias de la Actividad Física y el Deporte*. 3, núm. 10 (2003): 83-100; Juan Carlos Manrique, *Las profesoras de Educación Física Femenina durante el franquismo y su relación con el ideal de mujer que se proponía desde la Sección Femenina. Análisis de la situación en la provincia de Segovia* (Madrid: Proquest and Learning España, 2006); Juan Carlos Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo* (Valladolid: Universidad de Valladolid. Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial, 2008); Natividad Mendiara, «Análisis de la educación física femenina en el sistema educativo español: Pasado, presente y futuro», en *Mujer y Deporte* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1987), 65-73; Teresa Rabazas, «La educación física del Magisterio femenino en el Franquismo.», *Revista complutense de Educación* 11, núm. 2 (2000): 167-168; María Luisa Zagalaz i Emilio J. Martínez, «La influencia de la Sección Femenina en la educación física femenina española de los años centrales del siglo XX», *Bordón: Revista de pedagogía* 58, núm. 1 (2006): 87-102; María Luisa Zagalaz, «La Educación física femenina (1940-1970). Análisis y estudio en la ciudad de Jaén» (tesi doctoral, Universidad de Jaén, 1997); María Luisa Zagalaz, *La Educación física femenina en España* (Jaén: Universidad de Jaén. Servicio de Publicaciones, 1998); Zagalaz, «L'educación física femenina durant el franquisme. La secció femenina»; María Luisa Zagalaz, «La educación física femenina durante el franquismo. La secció femenina» 65 (2002): 6-16; María Luisa Zagalaz, «La educación física femenina durante el franquismo. Especial atención al periodo franquista», en *Compendio histórico de la actividad física y el deporte*, ed. Luis Pablo Rodríguez Rodríguez (Barcelona: Masson, 2003), 351-390; Pilar Primo de Rivera, *Recuerdos de una vida* (Madrid: Dyrsa, 1983), 279.

¹¹³⁹ Amb el decret de 10 de novembre de 1960 es va regular per primera vegada el títol oficial de professora d'educació física tot i que «las escuelas de formación no recibirán este apoyo legal hasta el 1981». Vegeu Severino Fernández, *La educación física en el sistema educativo español: La formación del profesorado* (Granada: COPEF de España y Universidad de Granada, 1993), 172.

ESPAÑA. “Decreto 2167/60, de 10 de noviembre, regulación del título oficial de Profesora de Educación Física”. *Boletín Oficial del Estado* (28 noviembre 1960), núm.285, p.16373-16374.

Vàries de les nostres entrevistades foren captades en els albergs d'aquesta organització i lluitaren per dignificar l'educació física, però aquesta disciplina «fins a finals del segle XX no rebrà el tractament que li correspon»¹¹⁴⁰.

En definitiva trobem l'ambivalència del discurs oficial del règim, amb proclames patriòtiques i triomfalistes per l'educació física i esportiva i la realitat viscuda per les entrevistades, en les quals era una matèria inexistent o estava poc valorada, imbuïda de discursos morals, amb prohibicions, represàlies, mancada de professorat i en general amb una indumentària poc afavoridora per al moviment, que contrastava amb els esforços durant la Guerra Civil i els anys de la postguerra d'algunes escoles (el Liceu Francès i les monges alemanyes), que evitaven el tipus d'educació fomentat pel franquisme i que cal valorar per la seva contribució a la recuperació de la cultura catalana.

L'educació física i esportiva escolar durant l'etapa franquista no fou en general on les nenes iniciaven la seva activitat esportiva, malgrat que sí que ho havia estat en alguns centres de l'etapa republicana.

D'altra banda en els relats hem pogut intuir que a la dècada dels anys de 1950 l'esport femení escolar amb les competicions de bàsquet va oferir una possibilitat de pràctica esportiva, però que a partir dels casos estudiats podem afirmar que no sempre van tenir continuïtat en finalitzar l'etapa educativa.

En definitiva, els records dels seus jocs i de l'etapa escolar que els van tocar viure formen part dels anys d'infantesa i malgrat les difícils circumstàncies viscudes durant i després de la guerra civil, amb les imposicions, la rigidesa, la presència catòlica, etc., el seu testimoniatge es basa en petits esquitxos entranyables d'una de les millors etapes de la vida durant la qual van aprendre a adaptar-se a les circumstàncies.

10.3 Els primers passos esportius, del broc gros republicà a l'embut dictatorial

La pràctica esportiva femenina abans de l'etapa del desenvolupament fou escassa i limitada,¹¹⁴¹ no així durant el període republicà. La majoria de les entrevistades al·ludeixen tant en les entrevistes com en el grup de discussió

---

¹¹⁴⁰ Zagalaz, «La educación física femenina durante el franquismo. La sección femenina», 7.

¹¹⁴¹ Xavier Pujadas, «D'un blau intens: les dones esportives sota la dictadura franquista.», Quadern Dones i Esport 4 (2010): 9.

que eren poques les dones que practicaven esport durant l'època franquista, que estaven mal vistes i que sovint rebien la pressió social que dificultava tant l'accés a les pràctiques esportives com el seu manteniment.

Aquest accés es produïa en diferents àmbits: la família, l'escola, el grup d'iguals, els clubs esportius, les organitzacions del règim i les empreses, essent els primers contactes amb les experiències esportives que presentaven algunes diferències en funció de la classe social, el nivell econòmic, l'edat d'iniciació i les funcions a les que s'orientaven aquests primers passos (més recreatives o competitives).

En temps de la Segona República, la renovada dinàmica política i social esdevingué un nou marc incomparable on les nenes i dones, bàsicament de la ciutat, podien projectar-se com a futures esportistes i imaginar-se protagonistes del fenomen esportiu.¹¹⁴² Aquest nou escenari propicià la visió de dones que començaven a introduir-se en la gestió i organització de clubs esportius, així com la seva presència esportiva practicant multitud d'esports: bàsquet, atletisme, natació, gimnàstica, muntanyisme, motociclisme, hoquei, esquí, tennis, etc. Prenien «els carrers de la ciutat participant en proves competicions, i curses urbanes»¹¹⁴³ i també el blau del cel,¹¹⁴⁴ el mar i les piscines, sota l'atenta mirada d'algunes nenes o joves que també observaven des del balcó de la casa familiar com els xiquets del barri construïen un camp primitiu de bàsquet i s'afegien a jugar-hi.¹¹⁴⁵ D'altres tingueren experiències escolars d'iniciació esportiva riques i variades,¹¹⁴⁶ que fins i tot incloïen els primers contactes amb l'aigua,¹¹⁴⁷ els esports o les excursions.

Les sortides a la natura foren activitats dutes a terme per les famílies benestants, que seguien la forta tradició de l'excursionisme català que s'havia

---

¹¹⁴² Xavier Pujadas, «El paper de les dones en l'esport barceloní: una perspectiva històrica», *Quadern Dones i Esport* 1 (2007): 9-10.

¹¹⁴³ *Ibíd.*, 9.

¹¹⁴⁴ Les catalanes Dolors Vives i Pepa Colomer foren pioneres en l'aviació.

¹¹⁴⁵ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragments 301-313 E.).

¹¹⁴⁶ Giró, *Recordant*, 24. I entrevista realitzada a Carme Romeu (fragment 44 C.).

¹¹⁴⁷ *Ibíd.*, fragment 74 C.

esdevingut des de finals del segle XIX i el fort creixement d'entitats excursionistes de la dècada dels vint:¹¹⁴⁸

Anàvem els diumenges a fora, el meu pare ens va inculcar l'amor a la natura i (...) ens va agradar a tots, a tots no, exactament a tots no però ens va apuntar a ser escoltes i allavòrens clar l'any trenta-cinc vaig entrar als escoltes i allavòrens ja vaig fer vida d'escoltisme, allà pues sortíem cada diumenge, fèiem la jura de la bandera, i en fi fèiem campaments.¹¹⁴⁹

I de la muntanya a la gran massa d'aigua salada. La presència del mar en els relats de les entrevistades, que hi anaven a través dels clubs o acompanyades de familiars per pal·liar la manca de sol i de l'aire pur, a la qual s'atribuïen moltes malalties. Es receptava anar al mar com a solució a diversos problemes des de la finalització de la Primera Guerra Mundial, cosa que obria la possibilitat de realitzar les seves primeres capbussades.

El pare també s'havia banyat molt però la mare (...) perquè la germana gran va agafar una enfermetat que el metge li va receptar banys de mar i sol arran de platja¹¹⁵⁰ (...) i hi havia una palangana (...) en el Club i (el barber del barri) ens agafava i ens tirava, i a baix ens esperava un (...) i et deia: si vas fent això (ho gesticula movent els braços als dos costats) no t'ofegaràs. I aquesta va ser la primera classe de natació i vaig nedar.¹¹⁵¹

La gran majoria s'emmirallaven amb les joves que assistien al Club Femení i d'Esports de Barcelona,¹¹⁵² una entitat exclusivament femenina, i volien emular-les, però amb l'adveniment de la Guerra Civil va canviar-los el panorama i esmicolà aquells somnis. Això va obligar que les noies s'adaptessin a les noves circumstàncies i que les noves generacions es perdessin els avanços que

---

¹¹⁴⁸ Francesc Roma, «Dona i excursionisme: Una passejada per la literatura excursionista de muntanya», *oocities.com* (1998): 2-21.

¹¹⁴⁹ Entrevista realitzada a Carme Romeu (fragment 48 C.).

¹¹⁵⁰ Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragment 338 Ll.)

¹¹⁵¹ *Ibíd.*, fragments 312-316 Ll.

¹¹⁵² Neus Real, *El Club Femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural* (Barcelona: Publicacions de L'Abadia de Montserrat, 1998).

s'havien assolit en l'associacionisme femení i en la incorporació de les dones a l'esport.

La implantació de la dictadura franquista va suposar un trencament amb el procés democratitzador de l'esport que s'havia accentuat en el període republicà i fou substituït per la subordinació als aparells falangistes.¹¹⁵³

L'entramat organitzatiu del règim va influir en la iniciació de la pràctica física i esportiva d'un bon grapat de noies i joves. Es va encomanar la difusió de l'esport a la Sección Femenina, una organització que, segons algunes de les entrevistades, ho dominava i monopolitzava tot¹¹⁵⁴ però que d'altra banda va influir en l'inici de les pràctiques esportives en contextos econòmics més baixos i en zones amb escassa o poca presència de clubs.

Vaig deixar l'atletisme¹¹⁵⁵, es va acabar l'atletisme perquè no hi havia competició. Vull dir, i, i, llavors el meu germà coneixia el centre de joventuts, la Sección Femenina, i diu: mira hi ha un equip de bàsquet si t'hi vols apuntar, i jo m'hi vaig apuntar i vaig començar a aprendre baloncesto.¹¹⁵⁶

També cal tenir present el paper de l'organització falangista Educación y Descanso, que fou cabdal en la iniciació de moltes joves en la pràctica esportiva a les empreses durant l'etapa franquista. Les fàbriques foren nuclis de formació d'equips i les seves treballadores van poder prendre contacte amb el bàsquet, com recullen els nostres testimonis orals, en un règim que no deixava espais de llibertat ni en l'oci de la pràctica esportiva.

No, aquí esport, van fer esport perquè allavòrens el Franco, com, hi havia les empreses, la Pirelli, el Fènix, el Marquès, la Fàbrica nova (empreses de Vilanova i la Geltrú). (A) Totes aquestes, els hi van fer, obligar a fer(-se d')

---

¹¹⁵³ Xavier Pujadas, «Mujeres y deporte. Una larga carrera hacia la libertad (1880-2000)», *Publicación Anual Sobre Mujer y Deporte 1* (2010): 17.

¹¹⁵⁴ GD (fragments 278-502).

¹¹⁵⁵ L'activitat atlètica decreix. De l'important base d'atletes del període republicà que s'havien iniciat a les escoles o els clubs fins l'inici de la Guerra Civil, es va passar a una quantitat molt testimonial d'aquestes, que generalment s'inicien per la influència dels germans d'edats més avançades.

¹¹⁵⁶ GD (fragments 126 A.)

Educació i descans (...) Sí, tenia un equip, però cada, cada empresa els hi obligava a tenir un equip d'homes, i un, un equip de dones.¹¹⁵⁷

El darrer àmbit per a la introducció a l'esport té un caràcter més informal i el nucli familiar i el grup d'iguals hi jugaven un paper molt valuós en l'inici de la pràctica esportiva infantil i juvenil. Moltes de les entrevistades s'inicien de la mà de familiars, amics, als pobles i ciutats, a les masies dels avis, les torres d'estiueig, o fins i tot de forma autodidacta al mar, amb llibres i experimentant lliurement fins a assolir l'objectiu.¹¹⁵⁸ Eren generalment els pares, avis, germans o tiets els impulsors de la iniciació esportiva,¹¹⁵⁹ mentre que les mares o àvies l'afavorien menys.

Ja li he dit que vaig començar als 11, als 11 anys i vaig començar a Argentona amb un frontón que el meu pare va fer fer exprés en el (...) jardí de la casa i vaig estar tres mesos jugant al frontón i ell em deia com s'havia de fer. I després ja vaig venir a Barcelona.¹¹⁶⁰

La influència paterna és lògica tenint en compte que fins al 1920 la pràctica esportiva és eminentment masculina i urbana, desenvolupada per sectors benestants on la dona, sobretot burgesa, té el paper d'acompanyant o llueix la seva presència en els escenaris esportius de l'època¹¹⁶¹. Tot i això, també hem trobat algunes excepcions vinculades a les reticències o prohibicions esportives que alguns pares van infligir a les seves filles però no als seus fills.

En aquest sentit, la iniciació a l'esquí de moltes noies va ser motiu de prohibició per alguns pares sense que les entrevistades en coneguin les raons, d'altres no pogueren practicar-lo atès que es tractava d'una pràctica elitista que requeria d'un bon nivell econòmic. Tenint en compte que el context econòmic durant el període autàrquic fins els plans d'estabilització de 1959 era molt complicat, la dificultat per la pràctica esportiva d'ambdós sexes es feia difícil.

---

¹¹⁵⁷ Entrevista realitzada a Neus Figuerola (fragments 42-46 N.)

¹¹⁵⁸ Entrevista realitzada a Montserrat Tresserras (fragments 52-68 M.).

¹¹⁵⁹ GD (fragments 89D-100B.) i en diferents fragments de les entrevistes.

¹¹⁶⁰ Entrevista realitzada a Alicia Guri (fragment 101 A.).

¹¹⁶¹ Pujadas, «El paper de les dones en l'esport barceloní: una perspectiva històrica.», 7-8.

Aquest context va marcar les possibilitats de cada entrevistada en la iniciació de determinats esports que requerien un cert nivell econòmic com: l'hípica, la natació, el tennis, el patí a vela o el ballet. A més a més la pertinença a clubs esportius o la possibilitat de tenir un entrenador privat augmentaven les despeses i era considerat tot un privilegi.

No, a veure, vosaltres estàveu en un club privilegiat, el Club Natació de Barcelona, eh. Això, això és un privilegi, nosaltres estàvem en un club d'una empresa, en fi, era tot diferent, eh. Crec que els nostres pares en aquest aspecte, teníem diferències.¹¹⁶²

L'elecció de les diferents modalitats esportives sovint portava el segell familiar, estava influïda per les directius del règim o les circumstàncies vitals que es van anar trobant, essent per algunes l'etapa de la infantesa quan van iniciar l'esport i per d'altres, la seva joventut, aspecte que ha canviat actualment, com ens recorden en alguns relats, atès que les joves s'inicien des de ben petites.¹¹⁶³

Finalment cal tenir en compte que algunes veus ens comenten que van iniciar algunes pràctiques esportives, com el tennis taula, l'escalada, l'hípica o l'espeleologia, amb els futurs marits, però en el punt on ens trobem, encara els quedava una mica lluny.

10.4 Temps de joventut: estudis, formació, feina i l'obligatorietat del servei social

En la transició de la guerra a la postguerra, en un país dividit entre vencedores i vençudes, el model de dona que s'havia forjat durant la república va deixar pas «en la Nueva España» a la imposició d'un model de dona tradicional i conservadora que s'assemblaria a la dona de la «vieja España»¹¹⁶⁴ i que es veuria marcada per un ampli aparell legislatiu.¹¹⁶⁵

---

¹¹⁶² GD (fragment 63 P.).

¹¹⁶³ Entrevistes realitzades a Berti Belil (fragment 1306 B.) i Enriqueta Sisquella (fragment 929 E.).

¹¹⁶⁴ Geraldine M. Scanlon, *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1974* (Madrid: Akal, 1986), 320.

¹¹⁶⁵ Antonio Cazorla, *Las políticas de la victoria: la consolidación del Nuevo Estado franquista, 1938-1953* (Madrid: Marcial Pons, 2000).

Les dones van haver de fer varis passos endarrere, «con el predominio del pensamiento derechista, patriarcal y autoritario la separación social entre sexos fue potenciada y distorsionada»¹¹⁶⁶ i es veié plasmada en tots els àmbits de la societat (educació, feina, esport...).

Les nenes nascudes entre 1910 i 1930 es feren adultes durant la Segona República i la postguerra.¹¹⁶⁷ Aquestes joves visqueren el conflicte bèl·lic, que va suposar un parèntesi en les seves vides i un important retrocés en les seves possibilitats. Posteriorment, algunes de les que vingueren al món entre el 1930 i 1950 també patiren les conseqüències de la guerra i arribaren a la maduresa en plena etapa dels plans de desenvolupament, quan el règim es debilitava i l'economia començava a millorar i s'albiraven noves possibilitats.

Les conseqüències del conflicte van portar algunes joves a haver d'exiliar-se seguint al marit i començar una nova vida en un altre país,¹¹⁶⁸ d'altres abandonaren els estudis que estaven cursant forçosament perquè alguns instituts d'ensenyament van tancar les portes després de la guerra¹¹⁶⁹ o van haver de posar-se a treballar, fins i tot en alguns casos essent unes nenes,¹¹⁷⁰ perquè la precarietat existent i l'encariment dels productes de primera necessitat així ho requeria. Moltes d'elles ho feren servint a cases,¹¹⁷¹ treballant a fàbriques,¹¹⁷² les empreses familiars,¹¹⁷³ cosint o fent de modistes,¹¹⁷⁴ que eren una mostra de les sortides laborals considerades més idònies per a elles.

Bueno después que es va acabar la guerra, no después, abans de que s'acabés la guerra, hi havia un col·legi que es deia l'Ateneu (de Vilanova),

---

¹¹⁶⁶ Pilar Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)* (Madrid: Síntesis Educación, 2001), 111.

¹¹⁶⁷ Aquesta separació temporal es troba a: Amparo Moreno, «La réplica de las mujeres al franquismo», en *El feminismo en España. Dos siglos de historia*, ed. Pilar Folguera (Madrid: Editorial Pablo Iglesias, 2007), 124.

¹¹⁶⁸ Entrevista realitzada a Josefa González (fragments 222-230 P.).

¹¹⁶⁹ Giró, *Recordant*, 35.

¹¹⁷⁰ Entrevista realitzada a Ana Quesada (fragment 108 A.).

¹¹⁷¹ Entrevista realitzada a Neus Figuerola (fragments 236-269 N.).

¹¹⁷² L'empresa Siemens a Cornellà i les empreses tèxtils de Vilanova i la Geltrú.

¹¹⁷³ L'empresa Giró, el forn familiar i una empresa familiar de metalls.

¹¹⁷⁴ Un total de nou de les entrevistades han exercit de modistes.

anava allà i després ja, als 11 anys, ja, vaig anar, em van portar a ensenyar a cosir ja no (...) ja vaig deixar l'escola.¹¹⁷⁵

Les més afortunades continuaren en acadèmies de cultura general,¹¹⁷⁶ amb ensenyaments particulars, fent mecanografia, peritatge, secretariat o comerç, que durant el primer franquisme no era l'habitual com demostren els relats, però que posteriorment fou una sortida corrent per a les noies.

(Ser mecanógrafa) ya era una cosa especial, pues que todo el mundo la llamaba así (a la chica que había estudiado mecanografía).¹¹⁷⁷

Aquests estudis, segons els testimoniatges, els obrien les portes laborals i més endavant entre el 1955 i els seixanta, els van donar la possibilitat de tenir les primeres experiències de treball a l'estranger (Suïssa,¹¹⁷⁸ Anglaterra i Escòcia¹¹⁷⁹).

Fora d'hores et donaven unes classes, i m'hi vaig apuntar però llavors, ja quasi pràcticament era últims de la guerra i ja vaig deixar l'escola (el batxillerat). I llavors, com que realment per entrar a treballar en una oficina tenies que tenir comerç vaig anar a l'acadèmia Cots i vaig fer tot el comerç.¹¹⁸⁰

D'altres, des de principis de la postguerra s'enrolaren en les files de la Sección Femenina per formar-se com a instructores generalistes o professores d'educació física, una de les professions pitjor pagades¹¹⁸¹ però que els permetia sortir de l'espai privat per ocupar l'espai públic. Aquesta feina, segons

---

¹¹⁷⁵ Entrevista realitzada a Nicanora Herrán (fragments 60-62 N.)

¹¹⁷⁶ Entrevista realitzada a Enriqueta Sisquella (fragments 183-192 E.).

¹¹⁷⁷ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 425 E.).

¹¹⁷⁸ Entrevista realitzada a Maria Rue (fragment 114 M.).

¹¹⁷⁹ Entrevista realitzada a Dolors Beltran (fragments 335-342 L.).

¹¹⁸⁰ Entrevista realitzada a Pilar Pons (fragment 159 P.).

¹¹⁸¹ Scanlon, *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1974*, 321.

els testimonis orals, els va donar certa autonomia i llibertat, en una societat patriarcal on les decisions passaven per les autoritats masculines.¹¹⁸²

(...) Moltes dones d'aquella època (principis dels 70), encara no s'atrevien massa (...) però al tenir una nòmina em va donar una força. Vaig sentir-me (...) independent.¹¹⁸³

Les noies de les famílies benestants solien acabar els seus estudis amb el batxillerat o estudiant carreres de música, però en la majoria dels casos no realitzaven estudis superiors atès que «l'accés a la cultura mitjana o superior no es prohibia però s'obstaculitzava, i la dona amb un nivell universitari, era presentada com l'antítesi del que havia de ser una dona»¹¹⁸⁴, com podem llegir en els següents relats on trobem un sostre per la seva evolució educativa.

A la meva mare no li semblava bé (que el pare em fes sortir de l'escola) perquè el meu pare, ja, ja tenia 15 anys, ja. Em passava de sortir de l'escola per (-)nar a jugar un torneig a, a Madrid per exemple que vaig anar... o un torneig a València... i andavòrens això amb ella li semblava molt malament. Perquè¹¹⁸⁵ (...) i amb això tenien discussions perquè deia: aquesta nena ha d'estudiar perquè no saps el dia de demà què pot passar, o pot necessitar-ho i deia i contestava (el pare) que: les noies no tenen perquè treballar, les noies s'han de casar i amb aquestes estudis que em té, ja en té, ja en sap de prou i si arriba a ser bona ja acabarà d'aprendre cultura viatjant (...) que a la llarga (...) =és veritat¹¹⁸⁶=(...). Però bueno. Jo de cultura en vaig tenir perquè vaig estudiar fins als 18 anys (batxillerat).¹¹⁸⁷

---

¹¹⁸² María del Rosario Ruiz, *¿Eternas menores?: las mujeres en el franquismo* (Madrid: Biblioteca Nueva, 2007).

¹¹⁸³ Entrevista realitzada a Adelaida Gascón (fragment 471 A.).

¹¹⁸⁴ Carmen Domingo, *Coser y cantar: las mujeres bajo la dictadura franquista* (Barcelona: Lumen, 2007); María Teresa Gallego, *Mujer, falange y franquismo* (Madrid: Taurus, 1983); Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca*.

¹¹⁸⁵ Entrevista realitzada a Alicia Guri (fragment 52 A.).

¹¹⁸⁶ *Ibíd.*, fragment, 54 A.

¹¹⁸⁷ *Ibíd.*, fragment, 56 A.

(...) Molt poques universitàries, n'hi havien, molt poques de fet, jo tinc també una, una altra anècdota sobre el tema, jo vaig estudiar un comerç pràctic i llavors la, la directora de l'escola on jo anava, pues va agafar els meus pares i els va dir que a veure que fessin l'esforç i que jo pogués anar a la universitat, que jo valia per anar a la universitat, a veure la meva mare no podia fer cap esforç perquè no hi havien diners però el meu pare és que encara riu ara, eh!. Aquesta lo que ha de fer és acabar aquests estudis i posar-se a treballar, està claríssim.¹¹⁸⁸

Els deures morals com a dones estaven molt presents. Un d'aquests era l'obligatorietat de complir el servei social, que era necessari per obtenir títols professionals,¹¹⁸⁹ per exercir funcions públiques, per poder aconseguir el carnet de conduir o per l'obtenció del passaport,¹¹⁹⁰ que algunes entrevistades van requerir per sortir a visitar les famílies respectives o per competir a l'estranger:

(Els) serveis socials, això, si que ho vaig fer-ho perquè volíem el passaport perquè si havíem de marxar a l'estranger (a jugar a bàsquet) no podíem marxar.¹¹⁹¹

Para sacar el carnet necesitabas hacer el servicio social, seis meses lleno de pijaditas.¹¹⁹²

Malgrat tota la reglamentació existent al voltant del servei social, moltes afirmen que no el van arribar a fer i se les van enginyar per buscar estratagemes per saltar-se'l. D'altres el compliren servint en uns menjadors,¹¹⁹³ mentre jugaven a l'equip de bàsquet de l'empresa¹¹⁹⁴ o fent pràctiques d'infermera:

---

¹¹⁸⁸ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 83 P.).

¹¹⁸⁹ Entrevista realitzada a Dolors Sans (fragments 38-42 DS.).

¹¹⁹⁰ Entrevista realitzada a Paquita Romeu (fragment 344P.).

¹¹⁹¹ Entrevista realitzada a Ana Quesada (fragment 230 A.).

¹¹⁹² Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 293 E.).

¹¹⁹³ Entrevista realitzada a Enriqueta Sisquella (fragments 341-344 E.).

¹¹⁹⁴ Entrevista realitzada a Ana Quesada (fragments 224-238 A.).

(...) El servicio social sí que lo hice (...) lo hice una parte, eh creo que era cosiendo y aprendiéndonos todos los puntos de la Falange (...) y la otra parte la hice en la Platón (una clínica barcelonina).¹¹⁹⁵

No, perquè, anar, anar, allavòrens en aquella època si hi havies d'anar segons a on, necessitaves passaport i havies de portar pel d'allò com havies estat a la Secció Femenina però nantros al baloncesto ens va valdre per això.¹¹⁹⁶

Els problemes de salut del pare o la mort prematura d'aquest també eren motius per abandonar el camí educatiu, cosa que establia clares diferències amb els germans, unes desigualtats que també es donaven en la realització de les tasques domèstiques, assistencials, de suport econòmic a la família o en la importància de l'educació. Les nenes anaven a escoles públiques, els nens ho feien a privades; elles deixaven d'estudiar i ells mantenien la continuïtat dels estudis universitaris¹¹⁹⁷ mentre les seves germanes els ho facilitaven.

Sí. Per exemple nosaltres, recordo que ma germana i jo al final vam anar no massa temps, a l'escola pública i el meu germà doncs, anava, anava a Ca el senyor Esquerrà. Vull dir que tot allò era, era totalment pagant.¹¹⁹⁸

No, no, bueno a mi a casa meva l'única cosa, el meu germà estudià carrera farmacèutic i a mi quan se'm va morir el pare, se'm va acabar l'escola i...¹¹⁹⁹ a, a tirar les riendes del forn.¹²⁰⁰

Vaig tenir la petita obligació de posar-me a treballar (als 18 anys) perquè clar va morir el meu pare, el meu germà estava estudiant la carrera de medicina.¹²⁰¹

---

¹¹⁹⁵ Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual (fragments 504-514 MT.).

¹¹⁹⁶ Entrevista realitzada a Nicanora Herrán (fragment 537 N.)

¹¹⁹⁷ Entrevista realitzada a Montserrat Mechó (fragment 78 M.).

¹¹⁹⁸ Entrevista realitzada a Adelaida Gascón (fragment 96 A.).

¹¹⁹⁹ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragment 75 R.).

¹²⁰⁰ *Ibíd.*, fragment, 77 R.

¹²⁰¹ Entrevista realitzada a Mercè Guix (fragment 118 M.).

Un dels grans inconvenients que ens manifesten vàries de les entrevistades fou precisament no haver pogut anar a la universitat, de fet, ha estat l'assignatura pendent de moltes: «De haber sido como soy. Volvería a repetir todo. Bueno, me falta la Universidad»¹²⁰². D'altres, realitzaren estudis superiors¹²⁰³ després del desenvolupament, quan els falsos supòsits d'inferioritat femenina havien decregut¹²⁰⁴ i el camí cap a l'educació superior començava a ser possible. De la mateixa manera la reducció de falangistes en el govern juntament amb les lleis del franquisme tardà, com la reforma del codi civil (1958)¹²⁰⁵ i la llei sobre drets polítics, professionals i laborals de la dona (1961)¹²⁰⁶ marcaren l'evolució en els discursos de la Sección Femenina¹²⁰⁷ i l'inici del moviment de dones, però el canvi de mentalitats era molt més lent:

Y aún hoy, en algunas familias donde la chica es licenciada, queda el prurito de que su hija al casarse, no trabaja porque no lo necesita.¹²⁰⁸

El matrimoni era un objectiu per a la majoria de les dones. Quan es casaven havien d'abandonar el lloc de treball remunerat, rebien una dot i les obligaven a plegar.¹²⁰⁹ Aquesta clàusula no fou suprimida fins a la llei de 1961, quan gairebé la totalitat de les entrevistades ja s'havien casat; de fet, algunes ho feren a finals de l'etapa blava i la gran majoria entre l'aïllament internacional i principis dels anys seixanta. En esposar-se entraven en escena nous deures

---

¹²⁰² Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 1510 E.).

¹²⁰³ Una carrera universitària de treball social, i dues llicenciades en Educació Física (INEFC)

¹²⁰⁴ Elena Posa, «Una educación especialmente femenina», *Cuadernos de pedagogía* 31 (1977): 30.

¹²⁰⁵ Vegeu María del Rosario Ruiz, «Cambios y permanencias en la situación jurídica de las mujeres durante el franquismo (1950-1975)» (tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid, 2002).

¹²⁰⁶ Celia Valiente, «La liberalización del régimen franquista: la Ley de 22 de julio de 1961 sobre derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer», *Historia social* 31 (1998): 45-65.

¹²⁰⁷ Vegeu Discurso de la Excelentísima, señora, Doña Pilar Primo de Rivera y Saénz de Heredia, *Derechos políticos, profesionales y del trabajo de la mujer*, Imprenta Nacional del Boletín Oficial del Estado, Madrid, 1961, 31

¹²⁰⁸ Alejandra Ferrándiz i Vicente Verdú, *Noviazgo y matrimonio en la burguesía española* (Madrid: Edicusa, 1974), 108.

¹²⁰⁹ GD (fragment, 891 P.) i entrevista realitzada a Pepa Soler (fragments 288-290 P.).

morals com a mares, esposes i mestresses de casa¹²¹⁰ abandonant el seu camí laboral.

El meu marit tampoc no em ves deixat treballar a fora, en aquella època era com una deshonra.¹²¹¹

Aquelles que seguien feinejant solien fer monitoratges o voluntariats esportius, vendes, costura o negocis familiars, que solien combinar amb les seves obligacions domèstiques.

Finalment cal matisar que les sortides laborals estaven amb «harmonia amb la seva naturalesa femenina»¹²¹² i fins a la mort del dictador no pogueren encetar els seus estudis sobre llengua catalana o no van veure com les discriminacions per a les dones treballadores es regulaven, amb la llei de Relacions Laborals de 1976¹²¹³. Ja ens trobàvem en el camí de transició cap a l'etapa democràtica.

10.5 Som dones i fem esport

El desenvolupament de la pràctica esportiva entre la població femenina a Catalunya durant el franquisme estava supeditada al control de l'esport per part de la Falange i les seves organitzacions: la Sección Femenina, que era l'encarregada de tota la població donívola des de principis de 1945, quan va aconseguir-ne el control absolut. Educación y Descanso va jugar un paper molt important com a nucli de formació d'equips i pràctiques esportives a les fàbriques i en menor mesura la influència del SEU, atès que entre la població estudiada l'accés a la universitat era vetada, fins i tot des de les pròpies famílies, com ens han presentat els testimonis que havien tingut aquesta possibilitat a l'abast.

D'altra banda, cal destacar l'important paper desenvolupat pels clubs esportius, tot i que durant l'establiment de la dictadura les estructures polítiques i institucionals foren molt radicals, malmetent el ric associacionisme esportiu

---

¹²¹⁰ Molinero, «Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un "mundo pequeño"», 103.

¹²¹¹ Entrevista realitzada a Rosa Maria Balcells (fragment 323 R.).

¹²¹² Scanlon, *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1974*, 338.

¹²¹³ ESPAÑA. "Ley 16/1976, de 8 de abril, de Relaciones Laborales". *Boletín Oficial del Estado* (21 abril 1976), núm. 96, p.7894-7902.

català de principis del segle XX.¹²¹⁴ Les experiències de sociabilitat esportives femenines que havien començat a engegar-se en temps de la República i que s'estaven consolidant foren enterrades canviant l'esplendorós futur que s'intuïa. Aquest gris context esportiu venia acompanyat de les mancances econòmiques i les fortes carències que es va anar accentuant amb la política autàrquica i l'aïllament internacional al que estava sotmesa la població: no tothom podia practicar esport, només les noies de les famílies que disposaven de certs cabals pogueren socialitzar-se en els clubs; d'altres, aprofitant les organitzacions i les sortides que imposava el règim, i unes poques sortint de la línia establerta i obrint nous camins esportius en una quotidianitat marcada per les pressions socials. Les noies esportistes es consideraven senzillament «unes rara avis»¹²¹⁵ que es diferenciaven del prototip ideal del règim per sortir a fer esport i no quedar-se a casa,¹²¹⁶ essent titllades de rares, «hombrunes»,¹²¹⁷ xicotots, indecents o pecadores (per ensenyar les cames o banyar-se amb nois). Havien de ser fortes per superar tals discriminacions i necessitaven el suport de les famílies, que havien de trencar amb una societat de mentalitats patriarcals i androcèntriques i suportar els condicionaments de tots els àmbits que estaven al poder (la Falange i l'Església). La influència familiar en les pràctiques esportives va marcar el futur d'aquests esportistes. La família podia afavorir la pràctica física i esportiva, o vetar les futures pràctiques, amb imposicions, negant els documents necessaris¹²¹⁸ o fins i tot prohibint l'assistència a campionats perquè, com ens relaten les entrevistades, «abans era molt restrictiva la vida de la dona»¹²¹⁹.

Tinc alguna amiga que (...) el seu pare podia (a nivell econòmic) però això de que una noia jugués a tennis no li semblava bé. I aquesta noia va tenir molts, bueno, aquesta senyora va tenir molts problemes per jugar a tennis. Però no era qüestió de quartos, perquè el seu pare tenia quartos, era qüestió perquè el

---

¹²¹⁴Xavier Pujadas i Carles Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1870-1975)*. (Barcelona: Columna i Diputació de Barcelona, 1995).

¹²¹⁵ GD (fragment, 24 P.).

¹²¹⁶ Entrevista realitzada a Mercè Guix (fragment 783 M.).

¹²¹⁷ *Ibíd.*, fragment 729 M.

¹²¹⁸ GD (fragments 506-589 P.).

¹²¹⁹ Entrevista realitzada a Berti Belil (fragment 1248 B.).

pare diu: què ha de fer una noia fent esport? no li semblava bé, i ella tenia molts problemes per a jugar a tennis.¹²²⁰

Les esportistes també havien de conviure amb falsos prejudicis i estereotips culturalment assignats que feien referència a la seva feminitat, delicadesa i fragilitat, que en alguns casos les menystenien. En d'altres casos elles mateixes s'encarregaven d'allunyar-se'n, ja que havien arrelat en les mentalitats col·lectives i no era de bon grat veure una noia amb una imatge corporal viril. No fou fins als anys seixanta i setanta que aquests prejudicis, inclús defensats des dels estaments científics i mèdics, van començar a variar. Elles en general no es preocupaven per com eren els seus cossos, es percebien com a noies normals, i ens relaten que es veien més esportistes que femenines, amb bon tipus i saludables i amb alguns defectes com la falta de centímetres en algunes jugadores de bàsquet, algun quilogram de més, la diferència de grossària en els braços tennístics, les taques a la pell per les llargues exposicions al sol o que es sentien poc atractives per haver de dur unes ulleres o per la falta d'autoestima.

No pot ser que aquesta dona hagi nedat tantes hores, si ja t'ho deia jo, al menos al diari ho diu, però com vols que una dona nedi tant de temps.¹²²¹

Mi madre tenía la sensación, esa, de que una señorita, pues por ejemplo cuando empezaba a jugar más campeonatos, mm, dos seguidos, no quería porque decía que me gustaría.¹²²²

Pero no yo no he sido muy musculosa... la verdad, si te refieres... he sido mujer, aparte de ser deportista muy liberal, ¡mujer!.¹²²³

Durant el primer franquisme els dictats ideològics i patriòtics del règim estaven molt presents en les manifestacions esportives femenines i en la vida quotidiana dels clubs esportius. El règim llançava consignes i exaltava els

---

¹²²⁰ Entrevista realitzada a Alicia Guri (fragment 245 A.).

¹²²¹ Entrevista realitzada a Montserrat Tresserras (fragment 1185 M.).

¹²²² Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual (fragment 85 MT.).

¹²²³ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 668 E.).

valors patris a partir d'exhibicions gimnàstiques i concentracions massives, on els exercicis rítmics i repetitius s'alternaven amb les cançons nacionals per mostrar la unitat i la grandesa de l'Estat.

El règim va vetar la pràctica de certs esports a les dones (futbol, boxa, lluita, rugbi, rem, ciclisme i atletisme),¹²²⁴ només eren permesos aquells que encaminessin les dones a la salut i una bona preparació per exercir la funció maternal. Les possibilitats de practicar-ne d'altres, fins i tot no estaven presents ni en els seus imaginaris.¹²²⁵ A finals dels anys setanta va desaparèixer la forta politització i lentament s'ampliaren les possibilitats femenines en la participació esportiva.

De fet les noies, estaven mal vistes en tots els esports, qualsevol esportista estava una mica mal vista, evidentment que si deies que volies fer què sé jo, eh, judo o volies fer futbol, llàvons ja era el súmmum.¹²²⁶

En els relats de les jugadores de bàsquet dels equips formats a les empreses es trobaven amb la imposició de realitzar la salutació feixista, prèvia a l'inici dels partits, mentre havien de cantar el Cara al sol. Aquesta imposició era quelcom obligatori en les manifestacions esportives. És una salutació que no fou derogada oficialment fins l'any 1945¹²²⁷ i que suposava la realització resignada per moltes i l'intent d'evitació per part d'algun entrenador en un marc d'exigències i repressions.

Anàvem a l'Espanya Industrial (a Barcelona), un camp gran i ens posàvem en línia saludant (amb el braç aixecat, salutació feixista) i cantat l'himne. Era

---

¹²²⁴ Manrique, «La Educación Física Femenina y el ideal de mujer en la etapa franquista.», 291; Domingo, *Coser y cantar: las mujeres bajo la dictadura franquista*, 43-44; Alicia Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta», en *Las mujeres y la Guerra Civil Española* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1991), 293-303; Núria Puig, «El deporte y los estereotipos femeninos», *Revista de Occidente* 62-3 (1986): 71-84; Rabazas, «La educación física del Magisterio femenino en el Franquismo.»; Zagalaz, *La Educación física femenina en España*.

¹²²⁵ Entrevista realitzada a Nicanora Herrán (fragments 510-513 N.).

¹²²⁶ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 67 P.).

¹²²⁷ Teresa González Aja, *Sport y autoritarismos: la utilización del deporte por el comunismo y el fascismo* (Madrid: Alianza, 2002), 189.

obligatori fer-ho i a Vilanova era igual. Ens mentalitzàvem d'una alta manera, com que ja havíem passat (la guerra) no volíem problemes. No estàvem formats com ara. I tampoc hi havia els partits (polítics) que hi ha ara. Érem a la postguerra.¹²²⁸

En Pere Gol (entrenador de la Unió Gimnàstica i Esportiva de Badalona) abans de començar un partit que ens feia posar (tots en línia) i tots (havíem de cantar el) cara al sol. El públic havia de, de saludar exactament (igual) que nosaltres els jugadors, i en Pere sempre li queia el mocador (...) i li dèiem: Pere que te la carregars. Ja ho sé però jo no vull aixecar el braç!¹²²⁹

Sota aquesta estructura jeràrquica piramidal de la Falange es trobaven les federacions i els clubs esportius,¹²³⁰ el darrer esglaó de l'entramat falangista que s'havia apoderat de l'esport amb accions altament repressives, «fent desaparèixer entitats considerades pròximes als postulats republicans, obrers o nacionalistes»¹²³¹. Les federacions i els clubs, tenien un escàs marge de maniobra i sempre estaven supeditat als designis de les instàncies superiors, que podien vetar qualsevol decisió federativa.¹²³² La participació femenina en certes activitats o competicions era dificultada o prohibida,¹²³³ per això encara moltes esportistes al·ludeixen als somnis trencats que van haver de viure.

Malgrat que els clubs són presentats com a vàlvules d'escampament en la vida de les esportistes i un espai d'assossec en la grisa quotidianitat, no escaparen de les urpes del règim, que va situar «camisas azules» al capdavant de les entitats¹²³⁴ i les joves esportistes hagueren de sofrir en el seu oci esportiu com certs falangistes controlaven amb binocles les seves incursions al mar amb

---

¹²²⁸ Elvira Ana Targa et al., *L'esport, història i records. Col·lecció: La memòria del futur*. (Vilanova i la Geltrú: Ajuntament de Vilanova i la Geltrú, 2003), 42.

¹²²⁹ Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragment 879 Ll.).

¹²³⁰ Pujadas i Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975)*. Vol.2, 135.

¹²³¹ Xavier Pujadas i Carles Santacana, «El club deportivo como marco de sociabilidad en España. Una visión histórica (1850-1975)», *Hispania. Revista Española de Historia* 63, núm. 214 (2003): 519.

¹²³² Duncan Shaw, *Futbol y franquismo*. (Madrid: Alianza, 1987), 31.

¹²³³ Entrevistes realitzades a Maria Víctor (fragments 96, 174-176 M.) i Carme Romeu (fragments 464-470 C.).

¹²³⁴ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragment 240 R.).

companys masculins en els patins a vela¹²³⁵ (només estava permesa una regata mixta a l'any) tot intentant identificar el banyador del club, un element de control que van aprendre a canviar, afegint una samarreta i variant el lloc de la sortida per evitar els càstigs i les sancions que els imposaven.

(...) Aquí al club només podíem anar al patí a vela el dia que feien, eh! la regata mixta, aquell dia ens deixaven pujar amb un soci que com que les seves dones no venien les 15 o 20 noies (...) (que) pujàvem al patí, llavors jo per poguer anar amb patí em vaig comprar un jersei de color blau cel. Me n'anava als banys de San Sebastià (...) perquè si aquí al club m'haguessin vist que jo pujava amb un patí ens donaven 15 dies de suspensió que no podíem venir al club.¹²³⁶

Aquestes sancions també es presentaven en les competicions. Les comparacions entre els clubs i els equips de la Sección Femenina resultaven nefastes per a l'entitat falangista, atès que tenien baix nivell tant dels campionats que organitzaven com de les seves esportistes, però també fan referència que era l'única sortida per noies que no es podien permetre l'accés als clubs esportius.

La Sección Femenina va ajudar molt perquè molta gent es va agafar amb això perquè sinó una noia estava perduda o entraves amb un club o no hi havia res a fer.¹²³⁷

(...) Eren uns campionats tan, tan dolents, ho feien tan malament, m'entens, vull dir que l'esport dins la Sección Femenina jo no dic que després hi hagi sortit gent que han practicat i han sigut deportistes, però amb, al començament, vull dir, era com de segona.¹²³⁸

---

¹²³⁵ Entrevistes realitzades a Ana Maria Pérez (fragments 464-478 A.) i Roser Ponsatí (fragments 145-147R.).

¹²³⁶ *Ibíd.*, fragments 137-141 R.

¹²³⁷ Entrevista realitzada a Berti Belil (fragment 733 B.).

¹²³⁸ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragments 182-184R.).

Fins i tot, en d'altres ocasions havien desqualificat l'equip guanyador per no portar la indumentària adequada amb les corresponents faldilles obligatòries.¹²³⁹

A mitjans de la dècada dels cinquanta guanyàrem un campionat contra l'equip de la Falange de Mallorca. Aquella victòria era molt important perquè suposava anar a jugar la final a Madrid. Ens demanaren fer una foto de record dels dos equips. La nostra vestides amb pantalons curts en lloc de les obligades faldilles. (...) Va ser utilitzada per l'equip contrari com a prova per a descalificar-nos. Fins i tot la copa que ens van donar vam haver de retornar.¹²⁴⁰

Les autoritats eclesiàstiques es van sumar fortament a la repressió i oposició de l'educació física i esportiva femenina.¹²⁴¹ Les imposicions morals nacionalcatòliques tenien com a objectiu evitar que les dones s'allunyessin dels cànons establerts, en els quals la principal sortida que estava reservada a les dones era la maternitat.¹²⁴²

Algunes entrevistades afirmen en els seus relats que l'Església era una gran influència en l'esport femení.¹²⁴³ D'altres testimonis no n'eren conscients però al llarg dels relats trobem friccions. En els discursos alligadoradors que es realitzaven des de tots els àmbits possibles, malgrat que els més rellevants i recordats foren els des de la trona, es feia referència a les exigències dels límits de la moral cristiana respecte al pudor de les pràctiques físiques i esportives. Des de l'Església s'al·ludia als esports més propicis per la pràctica femenina, les indumentàries per la pràctica esportiva (el llarg de les faldilles de basquetbolistes¹²⁴⁴ o l'ús de pantalons llargs a les atletes¹²⁴⁵), el pudor en la

---

¹²³⁹ *Ibíd.*, fragments 1159-1162 Ll.

¹²⁴⁰ Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragments 1159-1161 D.).

¹²⁴¹ María Fernanda del Rincón, «Mujeres azules de la sección femenina: formación, libros y bibliotecas para el adoctrinamiento político en España (1939-1945)», *Métodos de información* 1, núm. 1 (2010): 79.

¹²⁴² Natividad Araque, «La educación física como moldeador del cuerpo y de la mente en el Instituto Femenino de Enseñanza Media Isabel la Católica, de Madrid (1939-1984)», *Cuadernos Unimetanos* 21 (2010): 19.

¹²⁴³ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 79 P.).

¹²⁴⁴ Entrevista realitzada a Pilar Pons (fragments 232-234 P.).

pràctica,¹²⁴⁶ la repressió de comportaments virils (nedar amb «control femení» evitant la foscor)¹²⁴⁷, respectar l'horari de les misses no solapant-lo amb el de les competicions,¹²⁴⁸ la separació dels homes en tot moment, que es feia visible amb l'existència de franges horàries en les piscines per a l'ús d'homes i dones per salvaguardar la moral,¹²⁴⁹ i fins i tot les referències a la possibilitat d'embarassos no desitjats a les piscines.¹²⁵⁰

Des dels estaments eclesiàstics es criticaven les esportistes cosa que en certs entorns, especialment rurals, era com assenyalar-les amb el dit, ja que no n'hi havia gaires que s'exercitaven i era fàcil identificar-les, condicionant o dificultant la seva futura pràctica d'activitats físiques i esportives.

En general l'esport masculí, sobretot el futbol i els toros, eren els reclams d'oci per part de la població. Es presentaven nous herois populars masculins, no femenins. Ser un referent esportiu no era un valor afegit a la dona.¹²⁵¹ En els relats de les esportistes trobem referències a les esportistes de la República i algunes companyes coetànies que no eren conegudes. Encara hauria de passar molt temps perquè les noies poguessin tenir icones femenines mediàtiques.

Les esportistes entrevistades durant el franquisme van fer diferents pràctiques esportives superant barreres i limitacions de tot tipus, que la majoria consideren que no les van condicionar, assumint la realitat que els va tocar viure. Els esports més practicats foren l'excursionisme, l'esquí, l'atletisme, el bàsquet, el tennis, la natació i el ballet aquàtic. En menor mesura, trobem l'escalada, la gimnàstica, el patinatge, l'hípica, el patí a vela, el tennis taula, els escacs i el ballet. Posteriorment, després de la llarga dictadura se'n van encetar d'altres com el busseig, el salt de paracaigudes, el windsurf, la vela i el ràfting.

¹²⁴⁵ Entrevista realitzada a Maria Víctor (fragments 56-60 M.).

¹²⁴⁶ Entrevista realitzada a Montserrat Mechó (fragments 174-178 M.).

¹²⁴⁷ Entrevista realitzada a Montserrat Tresserras (fragment 660 M.).

¹²⁴⁸ Entrevista realitzada a Maria Laura i Pepita Biosca (fragments 809-817 P.).

¹²⁴⁹ Entrevistes realitzades a Enriqueta Sisquella (fragments 975-977 E.) i Montserrat Tresserras (fragment 707 M.).

¹²⁵⁰ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragments 65-67 R.).

¹²⁵¹ Juan Carlos Manrique, «Juventud, deporte y falangismo. El frente de juventudes, la Sección Femenina y los deportes del movimiento», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza Editorial, 2011), 258.

Durant el primer franquisme les riques experiències atlètiques que s'havien donat en període republicà es van veure frenades i reprimides. L'Encarna Hernández, la Lluïsa Giró i la Carme Romeu aparcaren les seves curses atlètiques, les dues primeres per sempre més, i la darrera va reprendre els seus somnis juvenils tot competint en els campionats del món de veteranes.

El renaixement de l'atletisme no fou novament ple fins a la dècada de 1960.¹²⁵² Abans, hi hauria certs intents per tornar-lo a activar, com les proves de les Festes Majors, de les quals les entrevistades recorden els trajectes amb el tren i posar-se les faldilles a sobre els pantalonets¹²⁵³ durant el viatge. Hi va haver esforços també de la Federació Catalana per la introducció de proves femenines en els campionats generals de Catalunya en el bienni 1947-48 i la realització de la mítica prova Jean Bouin (entre 1947 i 1953)¹²⁵⁴, on la Pepita Valls, la Maria Víctor i l'Ana Quesada corrien gairebé sense preparació sota l'atenta mirada dels agents de l'ordre moral. Es confeccionaven l'equip de competició, compartien els pantalonets amb el germà per les misèries econòmiques¹²⁵⁵ o rebien les reprimendes dels capellans per ensenyar les cuixes.¹²⁵⁶

Mentre unes poques valentes corrien puntualment, d'altres, com la Carme Romeu, es reunien amb els antics amics escoltes al Cafè Vienès (actual casa Fuster) per programa sortides i intercanviar experiències. Influenciats per la pel·lícula del Luis Trenker i la literatura de muntanya i escalada de l'època¹²⁵⁷ van fer múltiples excursions muntanyenques. No eren els únics; d'altres joves com la Lluïsa Giró i la Pepita Valls també recorrien el territori pel seu amor per la natura i la muntanya tot i la dificultat per l'aproximació als llocs, la necessitat de salconduits, les condicions materials de les que disposaven a l'època.

Ara bé, només la Carme s'atrevia a fer escalada, equipada amb unes espartenyas de vetes, uns mitjons dobles, uns pantalons de pana fins als genolls, una corda de cànem lligada a la cintura i un mocador col·locat amb

---

¹²⁵² Zagalaz, «L'educación física femenina durant el franquisme. La secció femenina», 12.

¹²⁵³ Entrevista realitzada a Pepita Valls (fragments 486-488 P.).

¹²⁵⁴ Xavier Pujadas, «El premi Jean Bouin i la incorporació de la dona a l'atletisme durant la dictadura (1947-1975)», *Quadern Dones i Esport* 6 (2012): 5-11.

¹²⁵⁵ Entrevista realitzada a Ana Quesada (fragment 46 A.).

¹²⁵⁶ Entrevista realitzada a Maria Víctor (fragments 58-60 M.).

¹²⁵⁷ Entrevista realitzada a Carme Romeu (fragments 132-138 C.).

destresa per recollir la melena. En moltes ocasions va ser la primera femenina absoluta que assolía reptes que fins llavors havien estat verges per a les dones. Més endavant, l'Olga Palau i la Roser Ponsatí farien els primers tempteigs en l'escalada acompanyades del seus xicots durant un breu període de temps, sense arribar als objectius de l'anterior.

De les relacions amb els esportistes masculins en els clubs, les competicions, les pràctiques esportives o la coincidència en els entrenaments, sorgiren varies amistats i més d'una parella, que han perdurat al llarg de la vida.

Posteriorment l'amor per aprendre i millorar les condicions de l'esport, van portar la Carme juntament amb els companys a crear grups d'alta muntanya i centres d'escalada. Entre els quaranta i els cinquanta, també va participar en competicions d'esquí i hi va assolir èxits catalans i nacionals en diferents modalitats. Lliscar muntanya avall amb els esquís no entrava en les possibilitats de totes les famílies. Les més afortunades, pogueren endinsar-se en les muntanyes de la mà dels clubs, de les famílies o d'amics, mentre algunes joves reberen les prohibicions paternes i per d'altres era una realitat inaccessible.

Dintre de tot quan va ser gran ell va tenir molta més llibertat que jo. A mi no em deixaven fer res. Jo era una nena, eh! i sempre em deien quan tinguis 25 anys podràs fer el que vulguis i jo volia anar a esquiar, no em deixaven, no, no, nosaltres no hi volem anar i tu no esquiaràs, quan tinguis 25 anys ho faràs si vols.¹²⁵⁸

Un dels esports més acceptats pel règim, a part de la gimnàstica, fou el bàsquet femení. Les jugadores hagueren de passar pel sedàs de la moral catòlica i aquest fet es feia visible amb les grans diferències en les indumentàries de joc. Es va passar d'ensenyar les espatlles, les faldilles curtes o els pantalonets republicans que duia l'Encarna Hernández al Laietà, als cada cop més centímetres de faldilles i samarretes, que contrastaven amb els equips de la Sección Femenina, que duïen una espècie de pitxis que cobrien bona part del cos i que cap als seixanta es van modernitzar en pantalons pinçats i samarretes de tirants dobles.

---

¹²⁵⁸ Entrevista realitzada a Berti Belil (fragment 159 B.).

Després de la guerra la Lluïsa Giró anava a jugar amb la Unió Gimnàstica i Esportiva de Badalona contra els equips més forts de Barcelona, més entrenats com el Barcelona, l'Espanyol, el Sants i el Laietà de l'Encarna, que ja tenien una certa trajectòria. Sempre perdien, però eren felices, malgrat que s'ho havien de pagar tot de la pròpia butxaca: desplaçaments, calçat, indumentària de joc,¹²⁵⁹ Més endavant arribaren els campionats d'empreses privades, on les joves jugadores de Cornellà de Llobregat (Pilar Pons), Vilanova i la Geltrú (la Neus Figuerola, la Maria Cinta Brull i la Nicanora Herranz), Badalona (Lluïsa Giró) i Barcelona (Encarna Hernández), entre altres equips, competien en la lliga de "patrocinadores". Ho feren durant pocs anys, en un fenomen que s'iniciava a nivell local per després federar-se, rebien les ajudes de les empreses, feien grans esforços per entrenar-se ben aviat¹²⁶⁰ i compaginar-ho amb la feina. A vegades els tocava dutxar-se en algunes instal·lacions precàries¹²⁶¹ i tenien molta rivalitat dins el camp que fora es transformava en amistat.

En aquesta etapa també hi ha alguna experiència basquetbolista internacional per part del SEU. Corria l'any 1948 quan la Lluïsa Giró féu uns partits a Itàlia amb les noies universitàries de Barcelona. De l'estada a terres italianes en recorda la bona experiència esportiva, veure parelles besar-se a plena llum del dia i com al cinema les escenes de petons no es censuraven, ni es convertia una amant en germana mitjançant el doblatge com passava aquí.¹²⁶²

La forma correcta de comportar-se era molt present en la quotidianitat del país a partir d'imposicions; fins i tot comptava amb el «senyor de la moral» quan s'anava a ballar.¹²⁶³ La moral es veia molt clara en els equips de la Sección Femenina, que estaven més influenciats pel règim, en els quals van participar l'Ana Quesada, a la Sección Femenina de l'Hospitalet, entre 1949-53, l'Encarna

---

¹²⁵⁹ Giró, *Recordant*, 59.

¹²⁶⁰ Entrevista realitzada a Pilar Pons (fragment, 280 P.). Vegeu: L. Marín, «Les empreses tèxtils de Vilanova van apropar les dones a la pràctica de l'esport durant l'època franquista», *El Punt*, 19 d'octubre de 2003,

<http://www.eixdiari.cat/territori/doc/7377/les-empreses-textils-de-vilanova-van-apropar-les-dones-a-la-practica-de-lesport-durant-lepoca-franqu.html>

¹²⁶¹ Entrevistes realitzades a Lluïsa Giró (fragment 232 Ll.) i Pilar Pons (fragments 214-216 P.).

¹²⁶² *Ibíd.*, 61-62.

¹²⁶³ Entrevista realitzada a Pepita Valls (fragments 181-196 B1.).

Hernández, com a entrenadora i jugadora a Barcelona, la Dolors Sans, a la de Borges, i la Pepita Biosca, a la de Reus. Des dels anys quaranta disposaven dels seus campionats propis que convivia amb els federatius, però, en paraules de les nostres entrevistades, el nivell era netament inferior, fins que l'any 1960 els millors equips de la Sección Femenina s'integraren exclusivament als campionats federatius,¹²⁶⁴ que també incorporaren els clubs de les empreses, com per exemple l'equip Cottet de la Pepa Soler i l'Ana Quesada. L'equip va anar perdent pistonada des que l'empresa no va assumir la presència d'aquest grup en uns campionats d'Europa que s'havien guanyat per mèrits propis¹²⁶⁵ i amb el temps va passar a formar part del Club Bàsquet Picadero. Tot i que l'esport femení havia evolucionat era bastant amateur encara i havia de superar moltes barreres.

A l'any 60 que vam anar al campionat d'Espanya. Estàvem al mateix hotel que el Picadero, i el Picadero en aquell moment tenia un entrenador que (...) a l'hora de dinar, nosaltres ens preniem un vas de vi per dinar i elles es preniem un vas de llet, t'explico això perquè (...) bueno les cuidava i a dormir aviat i nosaltres fotem juerga a l'habitació i elles no podien (...) ens ho deien, (...) érem contrincants però amigues (...) suposo que ell tenia unes mires més professionals de lo que era l'esport.¹²⁶⁶

Les experiències que havien adquirit algunes joves jugadores, com les germanes Biosca, les van portar a introduir el bàsquet a Roda de Berà, la seva població, on van aconseguir els terrenys, la indumentària, les jugadores i l'entrenador per poder iniciar aquest esport. Aquesta experiència ens mostra l'empenta que tenien les noies per fer esport, malgrat les dificultats que imposaven les autoritats del moment i les incomoditats dels vestuaris. Vàries de les entrevistades ens relaten els canvis que hi anaven introduint, per fer-los més còmodes i atractius.

---

¹²⁶⁴ Concepción Carbajosa, *Participación deportiva de las mujeres asturianas (1939-1977)* (Oviedo: Universidad de Oviedo, 1999), 95-96.

¹²⁶⁵ Entrevistes realitzades a Pepa Soler (fragments 142-152 P.) i a Ana Quesada (fragments 193-195 A.).

¹²⁶⁶ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment, 256 P.).

Van dissenyar un equip amb pantalonets i a sobre una faldilleta d'un pam. I anàvem amb faldilles¹²⁶⁷ (que tapaven els pantalons i feien més còmodes els salts i llançaments).

La classe social influïa en determinades pràctiques esportives, generalment les classes baixes practicaven esports d'equip i les de classe social més elevada, els esports individuals,¹²⁶⁸ com les incursions en hípica o la pràctica continuada i competitiva de la natació i el tennis. També hem trobat experiències a nivell més recreatiu, com les de Josefa González, la Maria Rosa Balcells o la Roser Ponsatí, o en competicions locals, com les dutes a terme per l'Enriqueta Sisquella.

No, el tennis, sí amb una altra amiga (...) però no vam arribar a fer mai, mai competició, no, al revés, que allavons ens costava diners perquè com que ens agradava anàvem al Tennis Barcelona i me'n recordo que una vegada em vaig gastar 25 pessetes amb una entrada al Tennis Barcelona, que allò era una ruïna.¹²⁶⁹

Aquelles que van practicar el tennis des de petites com la Berti Belil, la Maria Teresa Bartual, l'Alicia Guri i la Mercè Guix, rebien les ensenyances d'entrenadors privats i havien de fer-se sòcies de clubs esportius fins que assolien la primera categoria nacional, que els obria varies portes. La influència familiar els facilitava la participació en les competicions importants o els limitava les possibilitats de creixement i accés a noves categories per competir, posant-los un sostre difícil de superar.

(...) No em deixaven anar (fora) a jugar campionats. A Barcelona n'hi havia molt pocs (...) Ara hi ha molts tornejos, però en aquella època no n'hi havia.¹²⁷⁰

---

¹²⁶⁷ Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragment 358 Ll.).

¹²⁶⁸ Mendiara, «Análisis de la educación física femenina en el sistema educativo español: Pasado, presente y futuro», 67.

¹²⁶⁹ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragment 387 R.).

¹²⁷⁰ Entrevista realitzada a Berti Belil (fragments 511-513 B.).

Amb les raquetes de fusta, vestits integrals o faldilles, que més d'un maldecap els van suposar, van anar competint fins que pogueren jugar amb pantalons o faldilles curtes. Les raquetes més lleugeres que arribaren a la dècada dels 70, quan algunes estaven donant classes.

Sí, al moment que jo vaig començar a jugar els primers anys, el meu pare tenia quartos i m'ho va paga(-)... m'ho pagava tot, diguem. Em pagava les classes i m'ho pagava tot. Hasta va venir un professor francès al tennis Barcelona i em va fer sòcia al Tennis Barcelona perquè jugués amb aquell professor francès. I vaig estar dos anys jugant amb aquest professor francès que gràcies en aquest senyor tinc el drive que tinc, que deien que tinc un drive fort (...) però després (...) el meu pare es va arruïnar i ja vaig tenir que plegar de jugar amb aquell senyor, que li costava més quartos, i vaig deixar de ser sòcia del Tennis Barcelona. Però ja (...) (era primera categoria i) als tornejos ja em convidaven i ja m'ho pagaven tot.¹²⁷¹

Si totes les indumentàries havien de ser femenines, pràctiques i honestes,¹²⁷² en el cas de la natació era especialment rellevant atès que també s'havien de compartir les instal·lacions amb els homes i, tenint en compte la moral, de l'època, això presentava més d'un problema. Els banyadors havien de preservar la modèstia femenina i, segons les entrevistades, pesaven, eren bastant tapats, les cintes per agafar els tirants queien al saltar, provocant més d'una incomoditat, i amb el clor es desgastaven i agafaven un color d'ala de mosca.

Les entrevistades (Roser Ponsatí, Helena Wust, Ana Maria Pérez, Montserrat Mechó, Paquita Romeu, Elsa Verdugo i Dolors Beltran) entraven al club per fer els cursets essent nenes o joves. Les que formaven part del Club Natació Barcelona, podien mantenir-se en aquest si aconseguien resultats esportius, atès que les dones no podien ser sòcies, restricció discriminatòria que es va mantenir fins l'any a 1986, després de llargues reivindicacions.¹²⁷³

---

¹²⁷¹ Entrevista realitzada a Alicia Guri (fragments 237-241 A.).

¹²⁷² Manrique, *La mujer y la educación física durante el franquismo*, 295.

¹²⁷³ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragments 162-180 R.).

Un conjunt de les joves ondines, influenciades per la pel·lícula d'Esther Williams, van gestar els primers passos de la natació sincronitzada, llavors ballet aquàtic, fent una exhibició a la cloenda dels cursets d'estiu a la piscina de l'Escullera (1952). Al compàs de la música, a les ordres del Jaume Solé i l'Esteban Amat, s'exercitaven a les 9 del vespre, quan ja s'havia tancat la piscina, a l'ombra de l'omnipresent waterpolo masculí. Després de varies exhibicions per territori nacional i estranger, ben aviat es presentaren les friccions amb l'esport masculí i hagueren d'anar guanyant terreny a poc a poc, fins a convertir-se en l'admiració actual.

Cap a mitjans de la dècada dels cinquanta es van començar a superar les misèries de la guerra i com a conseqüència de l'aïllament internacional, el règim hagué de canviar d'imatge, els tecnòcrates van entrar al govern i, amb ells, les millores econòmiques. Els esports del Movimiento començaren a minvar. Els canvis en l'encapçalament de la Delegación Nacional de Educación Física y Deportes li donaren una orientació més educativa que es plasmaria amb nous missatges, com el «deporte una necesidad pública», que s'allunyava del missatge militarista de postguerra.¹²⁷⁴

Arran dels Jocs del Mediterrani a Catalunya, l'esport, sobretot masculí, començava a prendre volada. Algunes dones seguien practicant esports i d'altres destacaven, com la Montserrat Tresserras assolint grans èxits amb la natació de llarga distància, o la tennista Alicia Guri participant en tornejos internacionals (Roma, Wimblendon, Cascais...). Les victòries masculines internacionals eren puntuals i l'aparició del fenomen de la televisió (1959) els encimbellava mentre elles seguien estant a l'ombra.

Als Jocs Olímpics de Roma, per primera vegada en tot el franquisme, trobem la participació femenina d'onze dones que no tingueren un resultat destacat, però que foren les primeres a assistir a un esdeveniment d'aquetes característiques.¹²⁷⁵

---

¹²⁷⁴ Santacana, «Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961», 226.

¹²⁷⁵ Cristina Maria Machado i Juan Manuel Fernández, «La mujer en el olimpismo durante la época franquista», *Materiales para la historia del deporte 2* (2015): 207-219.

Als inicis de la dècada dels seixanta, coincidint amb la creació de l'INEF (que encara no donava cabuda a les dones)¹²⁷⁶ i la nova Ley de Educación Física y Deportes (1961), es van establir les bases per a l'enlairament de l'esport femení, que encara trigaria un temps. La majoria de les entrevistades ja havien finalitzat la seva etapa esportiva o estaven a punt de fer-ho quan les millores econòmiques i socials modernitzarien el país, els seves costums i formes de vida.

L'aparició de la Ley de Prensa (1966) va facilitar la llibertat d'expressió, en un país amb ànsies de llibertat que juntament amb les campanyes de promoció esportiva dels setanta volia comptar amb tothom, en un desbordament del sistema esportiu franquista que, amb la mort del dictador, va donar pas a la transició democràtica.

Les dones van començar a sortir de l'encasellament al que havien estat sotmeses i, malgrat que havien anat enderrocant dificultats, necessitaven veure caure mites, obrir nous camins fora dels marges establerts, participar en congressos, campionats internacionals, per poder jugar amb igualtat de condicions i així fer possible la seva aparició a l'elit, la premsa i convertir-se en models esportius, admirats i referenciats.

Després d'algunes generacions, esforços i lluites, actualment s'han anat recollint els fruits que sembraren les pioneres de l'esport.

10.6 Matrimoni o solteria, l'abandonament de la pràctica (definitiu o un parèntesi)

El rol atribuït a les dones en el nou Estat, estava molt influenciat per la posició privilegiada que des del règim es va atorgar a l'Església catòlica.¹²⁷⁷ Aquesta institució justificava des dels textos sagrats¹²⁷⁸ la importància de les dones com a mares i esposes en un model de família tradicional i conservadora,¹²⁷⁹ que

---

¹²⁷⁶ González Aja, «Contamos contigo. Sociedad, vida cotidiana y deporte en los años del desarrollismo, 1961-1975», 325.

¹²⁷⁷ Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta.»

¹²⁷⁸ A tal d'exemple vegeu passatges del text sagrat: Gènesi i l'Encíclica *Casta Connubii*.

¹²⁷⁹ Juan Carlos Manrique, «La familia como medio de inclusión de la mujer en la sociedad franquista», *Hispania nova. Revista de Historia Contemporánea* 7 (2007): 193-221.

Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*, 112.

trencava amb el prototipus femení republicà en què les dones havien tingut uns altres horitzons.

En aquest nou model les disposicions jurídiques a les que sovint al·ludeixen les entrevistades eren una forma de control social i de subordinació de les dones, que primer estaven sotmeses als pares i després als marits.¹²⁸⁰ Durant tot el període dictatorial això podia presentar-se com una llosa o com un pur tràmit segons les seves experiències personals, depenent de cada família. Més enllà de les vivències que aquest fet els va suposar, cal destacar que el règim franquista, amb la imposició d'aquestes lleis repressives i antiemancipatòries, presentava uns models estereotipats i discriminatoris per al conjunt de la població femenina.

La solteria femenina no estava ben vista.¹²⁸¹ Només s'acceptaven les anomenades «solteras por virtud»¹²⁸² i s'insistia en aquesta qüestió, com podem veure en un fragment d'una entrevista realitzada a Montserrat Tresserras durant el període:

- ¿Y de amores...?
- No hablemos.
- ¿Por qué?
- Algunos periodistas no se han portado bien conmigo en este aspecto. Dicen cosas que, para ser sensacionalistas, llegan a la ofensa.
- Pero, ¿la verdad?
- Yo no sé, la natación me ha obsesionado, este es mi gran amor por el momento, pero soy mujer y tengo corazón. Todo puede llegar.
- ¿No ha llegado ya?
- Quiero tranquilidad. Tener novio podría significar una renuncia para la natación; una incompatibilidad, y de momento quiero vivir el presente.¹²⁸³

Certament era així, el festeig i el matrimoni solien restar temps a la pràctica esportiva o, en altres casos, significava la renúncia a l'esport, com ens apareix

---

¹²⁸⁰ Ruiz, *¿Eternas menores?: las mujeres en el franquismo*.

¹²⁸¹ Carmen Martín Gaité, *Usos amorosos de la postguerra española* (Barcelona: Anagrama, 1987), 43.

Rafael Abella, *La vida cotidiana en España bajo el régimen de Franco* (Barcelona: Argos Vergara, 1985), 160.

¹²⁸² Gallego, *Mujer, falange y franquismo*, 141.

¹²⁸³ Fragment d'un butlletí titulat *Montserrat Tresserras, la vencedora del canal*, escrit per Amadeo Castells

en els relats, però a vegades només era un parèntesi per recuperar l'esport posteriorment a nivell més recreatiu. Fins i tot trobem casos que no saben exactament quan l'abandonen perquè sempre han continuat vinculades a la pràctica d'activitat física i esportiva d'una manera o altra.

Sí, i com que allavors (la capitana) ja ho va deixar perquè li va sortir el nòvio o bueno es van posar a festejar llavors ja ho va deixar.¹²⁸⁴

Perquè es va desfer, es va, es va començar una a marxar, i l'altra a marxar, i vam dir... Una ja no venia, és a dir. Una altra se'n va anar a viure fora de Cornellà, una altra va tenir un nòvio, i el nòvio va dir que: ni hablar, era policia¹²⁸⁵ (...) ni hablar de jugar, eh. I vam tenir, que vam quedar-ne 3 o 4, i vam dir, bueno, pues, pleguem.¹²⁸⁶

Aquest abandonament esportiu no sempre era per esposar-se, també s'havia produït per imposicions del règim, com és el cas de l'atletisme. En va anar decreixent la pràctica per les exigències morals,¹²⁸⁷ el decreixent fenomen d'esport a les empreses, una malaltia¹²⁸⁸ o les obligacions i els deures morals que les dones havien de complir¹²⁸⁹ (les tasques domèstiques, les tasques assistencials i la maternitat).

Bueno, pues cambio porque me vine de mi casa, pero como estaba aquí mismo, pues pasaban mis hermanos... yo que sé, lo que hace una mujer (...) yo no he entrado en la cocina de mi casa, jamás. Mi madre cocinaba y tal... yo me casé, un cambio total. Me hice responsable de una familia. Y mi suegro dio a una niña que estaba aquí, que era nieta que la he criado yo...¹²⁹⁰

---

¹²⁸⁴ Entrevista realitzada a Nicanora Herrán (fragment 491 N.)

¹²⁸⁵ Entrevista realitzada a Pilar Pons (fragment 320 P).

¹²⁸⁶ *Ibíd.*, fragment, 322 P.

¹²⁸⁷ Entrevista realitzada a Ana Quesada (fragment 145 A.).

¹²⁸⁸ Entrevista realitzada a Helena Wust (fragments 277-284 H.).

¹²⁸⁹ Entrevista realitzada a Josefa González (fragment 314 P.).

¹²⁹⁰ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 602 E.).

L'edat de casori oscil·lava generalment entre els vint-i-cinc anys i els trenta i poc, tot i que trobem excepcions per dalt i per baix. La majoria van seguir jugant fins que va arribar la maternitat o després d'aquesta.

- ¿Y cuándo dejó de jugar usted a básquet?
- El año cincuenta y tres (tenia 36 anys).
- ¿Y por qué dejó de jugar? porque me quedé en estado de mi hijo, pero antes perdí uno (...).
- Antes perdió uno ¿Cómo lo perdió?
- Porque me paso lo siguiente, yo no sabía, yo era muy feliz ¡bah!...me tiré de la piscina en el Picornell (en el último trampolín)... Un niño también era. Y me dijo el doctor Gimero, si has de tener otro téngalo pronto, porque por la edad que tiene... entonces, antes era peligroso»¹²⁹¹.

Als 23 anys tenia dos filles (estossega) i bueno pues ja està vaig seguir jugant a tennis pràc(-) i ell va seguir jugant a hoquei (...) O sigui que cada u el seu esport.¹²⁹²

L'acompliment de la seva missió com a mares, un deure social i moral, des del principi de la dictadura havia rebut una sèrie de mesures afavoridores¹²⁹³ que, d'altra banda, suposaven un control sobre la seva vida i els seus cossos. Aquest control es remarca amb el pudor amb que ho vivien algunes de les nascudes a principis de segle.

Ir con la barriga así. A mí me daba vergüenza. Porque pensaba que ha pensado esta señora, ¡qué es lo que he hecho! (...) Es que soy muy puritana, muy, muy moderna pero... para estas cosas soy muy así.¹²⁹⁴

---

¹²⁹¹ *Ibíd.*, fragments, 465-474 E.

¹²⁹² Entrevista realitzada a Mercè Guix (fragments 399-401 M.).

¹²⁹³ Isaiás Sánchez-Tejerina, «La protección de la natalidad en el Nuevo Estado», *Revista Nacional de Educación* 15 (1942): 59-66.

¹²⁹⁴ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragments 638-640 E.).

Des de la postguerra fins als anys cinquanta des del règim s'insistia a augmentar la població. Tot i això no totes les entrevistades foren mares, gairebé el 25% no tingueren fills/es i no hem entrat a analitzar-ne les causes.

La maternitat en la majoria dels casos va arribar cap a mitjans dels anys cinquanta i principis dels seixanta, coincidint amb la millora econòmica, social i política.¹²⁹⁵

La majoria no van fer cap tipus d'activitat física o gimnàstica durant els embarassos, tot i que trobem petites excepcions, com petits banys al mar,¹²⁹⁶ la participació en un campionat mixt de tennis taula amb l'embaràs incipient,¹²⁹⁷ la participació en una cursa¹²⁹⁸ i finalment el cas més significatiu és el d'una tennista que, atenent les recomanacions del seu metge, va jugar fins al sisè mes en el primer embaràs i fins al quart en el segon¹²⁹⁹, cosa poc habitual fins i tot actualment.

Segons els testimonis orals, el prototip ideal de dona en el període dictatorial era el d'una dona que havia de casar-se, tenir fills i quedar-se a casa¹³⁰⁰, tot i que depenia de l'estat social i de les famílies però «estava molt mal vist que la dona quan es casés no estigués a casa cuidant els fills»¹³⁰¹.

Vaig assumir que si tenia fills no podia fer l'esport com a practicant-lo, en tot cas com a, com a hobby per mantindre'm en forma un dia a la setmana i prou, eh!.¹³⁰²

Després del naixement dels fills, que coincideix amb la finalització de l'aïllament internacional i en la majoria de casos amb la darrera etapa del franquisme,

---

¹²⁹⁵ Mary Nash, «Pronatalismo y maternidad en la España franquista», en *Maternidad y políticas de género: la mujer en los estados de bienestar europeos, 1880-1950*, ed. Gisela Bock i Pat Thane (Madrid: Cátedra, 1996), 279-308.

¹²⁹⁶ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragment 465 R.).

¹²⁹⁷ Entrevista realitzada Alicia Guri (fragments 228-235 A.).

¹²⁹⁸ Entrevista realitzada a Carme Romeu (fragment 375-379 C.).

¹²⁹⁹ Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual (fragments 355-361 MT.).

¹³⁰⁰ G.D. (fragment 821 A.).

¹³⁰¹ *Ibíd.*, fragment 893 P.

¹³⁰² Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 206 P.).

entre els anys del desenvolupament i el trànsit cap a la democràcia,¹³⁰³ el model de dona autàrquica dona pas a una dona més moderna, autònoma, amb interès per formar-se, que ha d'anar trencant amb unes tradicions fortament arrelades¹³⁰⁴ i que veu esclatxar amb nous costums i formes de vida més modernes.

Mentre els fills/es són petits hi ha matrimonis que realitzen excursions tots plegats, fan sortides a la platja i la neu, d'altres assisteixen als clubs esportius o participen en tornejos socials.

Quan la mainada és més autònoma, les mares aprofiten el temps lliure per formar-se i estudiar, per seguir fent esport o algunes entrevistades que van casar-se amb marits poc esportistes, renunciem a la pràctica esportiva durant el matrimoni i recuperem les activitats esportives un cop enviuden.

Amb l'envelliment, un bon nombre han seguit competint en campionats del món, participant en intercanvis esportius, màsters regionals, nacionals o internacionals en diferents disciplines esportives, en les que han anat obrint nous camins per a la participació femenina.

Les pràctiques més consolidades en el manteniment de l'esport per la gran majoria de les entrevistades han estat la natació recreativa, seguida de les excursions i l'esquí per esbarjo, que han anat abandonant per requeriments i contratemps físics en edats molt avançades.

10.7 Mirant enrere: un repàs a la pràctica esportiva i les seves vivències

Aquestes àvies, d'entre la setantena i de més enllà d'un segle, van viure en diferents moments històrics i van poder ser protagonistes en primera persona de la pràctica d'activitat física i esportiva, durant la República i el franquisme, o durant bona part del període dictatorial fins a l'actualitat, en què moltes segueixen competint en les proves de màsters.

Les més grans eren unes nenes en la primera etapa d'irrupció de les dones en l'univers esportiu català, que va tenir lloc just abans de la Primera Guerra

---

¹³⁰³ Manrique, «La Educación Física Femenina y el ideal de mujer en la etapa franquista.»; Gonzalo Ramírez-Macías, «El franquismo autárquico, la Mujer y la Educación Física», *Historia Social y de la Educación* 3 (2014): 78-102, doi:10.4471/hse.2014.04.

¹³⁰⁴ Ballarín, *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*, 117.

Mundial i presentava tot un seguit de «llums i ombres»¹³⁰⁵ per a la seva incorporació. Les primeres manifestacions foren escasses i elitistes, però també meritòries atès que obrien un camí que fins llavors havia estat fonamentalment masculí.

Amb la finalització de la Gran Guerra i el triomf republicà de 1931, el nou context polític i social va facilitar que algunes de les nonagenàries i centenàries actuals fossin protagonistes de l'escenari esportiu, participant en proves esportives escolars,¹³⁰⁶ en les colles escoltes,¹³⁰⁷ jugant i fundant entitats esportives de bàsquet, com l'Atlas Club,¹³⁰⁸ formant part d'equips com el Laietà¹³⁰⁹ o entrenant a la Peña García, jugant a tennis amb els amics, observant els primers passos de les dones en l'accés a l'àmbit de la gestió esportiva¹³¹⁰ o admirant les joves del Club Femení i d'Esports, amb les que també acabarien compartint espais de joc, promovent l'associacionisme esportiu i la creació de piscines,¹³¹¹ participant en competicions natatòries,¹³¹² atlètiques¹³¹³ o preparant-se per les proves de l'Olimpíada Popular.¹³¹⁴ Tanmateix, l'esclat de la Guerra Civil i la llarga dictadura esmicolaren aquest despertar deixant aquesta suposició a l'aire: «si hubiese continuado la República como empezó pero es que no la dejaron desarrollarse...»¹³¹⁵. Segurament hauríem tingut una evolució esportiva molt diferent.

---

¹³⁰⁵ Pujadas, «Mujeres y deporte. Una larga carrera hacia la libertad (1880-2000)», 14.

¹³⁰⁶ Entrevista realitzada a Carme Romeu (fragment 44 C.). També a Giró, *Recordant*, 24.

¹³⁰⁷ Vegeu la fotografia de la Lluïsa Giró amb el banderí de la seva colla escolta l'any 1934 a *Ibíd.*, 54. També, l'entrevista realitzada a Carme Romeu (fragment 50 C.).

¹³⁰⁸ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 7 E.).

¹³⁰⁹ *Ibíd.*, fragments 374-375 E.

¹³¹⁰ Pujadas, «El paper de les dones en l'esport barceloní: una perspectiva històrica.», 9-10.

¹³¹¹ Entrevista realitzada a Enriqueta Sisquella (fragments 37-42 E.).

¹³¹² Xavier Pujadas, «Esportives i compromeses. Les dones catalanes i l'Olimpíada Popular de Barcelona de 1936.», *Quadern Dones i Esport 2* (2008): 8-9.

¹³¹³ Vegeu el buidat d'atletes catalanes (1921-1938) a Daniel Justribó, *Feminitat, Esport i Cultura. Pioneres de l'atletisme català (1921-1938)* (Barcelona: Institut Barcelona Esports, Ajuntament de Barcelona, 2014), 332-362.

¹³¹⁴ *Ibíd.*, fragments 960-966 E.

¹³¹⁵ *Ibíd.*, fragment 383 E.

Durant la Guerra Civil encara es té constància de la participació d'algunes joves catalanes en proves esportives internacionals, en les quals l'esport associatiu i competitiu s'estava expandint d'ençà dels anys vint i trenta del segle passat.¹³¹⁶

D'aquell intens 1938 en tots els conceptes, també vaig viure moments feliços. Em vingueren a buscar per anar a París a fer un matx internacional d'atletisme (durant tres dies), tot representant Catalunya (...) Saps què representà aquest viatge, anar a la ciutat de la llum, en una època en què la foscor predominava a les nostres ciutats?.¹³¹⁷

Amb l'adveniment de la dictadura, el panorama esportiu va canviar de cop, el ric associacionisme esportiu i la internalització viscuda a Catalunya abans de la guerra es van veure frenats per la cotilla moral de l'Església catòlica i la nova direcció de l'esport en mans del règim.¹³¹⁸

La percepció general de les veus entrevistades sobre l'esport en el període dictatorial ens indiquen que eren molt poques les noies que practicaven esport amb certa regularitat,¹³¹⁹ que era una pràctica bastant amateur,¹³²⁰ i que l'esport femení no estava ben vist,¹³²¹ fet que feia que sovint rebessin crítiques.

(...) Pel pensament de la gent perquè consideraven que les noies que fèiem esport érem mig marimachos, hi havia una tendència a que la dona no tenia per què fer esport, entens van ser uns anys complicats per la gent que volíem fer esport, seguríssim.¹³²²

---

¹³¹⁶ Pujadas, «Del barrio al estadio. Deporte, mujeres y clases populares en la segunda república, 1931-1936», 149.

¹³¹⁷ Giró, *Recordant*, 36.

¹³¹⁸ Santacana, «Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961.»

¹³¹⁹ Tant al GD com en vèries de les entrevistes s'afirma que eren molt poques les esportistes.

¹³²⁰ Entrevista realitzada a Helena Wust (fragment 460 H.).

¹³²¹ GD (fragments 20-31 P i 45-88 A.)

¹³²² Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 25 P.).

Aquestes desaprovacions van apartar del camí esportiu a algunes joves i d'altres van aprendre a ometre-les, rebent el suport de la família.¹³²³ La família jugava un paper molt important en la vida de les noies, atès que la visió i l'educació que oferien a les seves filles els podia obrir món o «clausurar-les forçosament en un món petit»¹³²⁴.

Feien allò que els agradava, sense importar-los l'opinió de la resta, eren joves i gaudien amb l'esport, malgrat les circumstàncies i els judicis negatius.

L'opinió més generalitzada és que no els fou difícil practicar esport, perquè van poder fer-ho, però reconeixen que no totes les noies van tenir aquesta possibilitat: els luxes de pertànyer a un club i l'esport vehiculat per una organització del règim eren dos dels pols que marcaven un gradient econòmic diferenciat.

Després d'una postguerra que va ser una mica complicada per tothom. I en a mi, (l'esport al Club) doncs em va solucionar la meva infantesa. Molt a gust. Bons amics que encara tinc ara.¹³²⁵

La pràctica esportiva segons les entrevistades estava monopolitzada¹³²⁶ per la Sección Femenina que, seguint les consignes del règim, dictaminava els esports aptes per a la naturalesa femenina¹³²⁷ i les condicions per practicar-los. Les imposicions i la mentalitat del moment van fer que no es plantejessin la possibilitat de realitzar altres pràctiques esportives (d'oci, d'alt nivell i de llocs de decisió) que arribarien molt més endavant, amb el coixí democràtic.¹³²⁸

En els seus relats podem copsar com la influència de l'organització falangista era més o menys forta, depenent de les possibilitats econòmiques, atès que les noies de famílies que s'ho podien permetre gaudien de l'assistència als clubs esportius. Entre les entrevistades es troba un important discussió sobre el

---

¹³²³ Entrevista realitzada a Pilar Pons (fragments 230-236 P.).

¹³²⁴ Molinero, «Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un "mundo pequeño".»

¹³²⁵ Entrevista realitzada a Paquita Romeu (fragment 12 P.).

¹³²⁶ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 25 P.).

¹³²⁷ Suárez, *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*; Zagalaz, «L'educación física femenina durant el franquisme. La sección femenina»; Manrique, *La actividad deportiva femenina durante el franquismo y sus campeonatos escolares*.

¹³²⁸ Susanna Soler i Núria Puig, «Mujer y deporte en España: estado de la cuestión y propuesta interpretativa», *Apuntes de Educación Física y deportes* 76 (2004): 71-78.

paper de l'organització Sección Femenina: per a algunes fou una imposició i a d'altres va ajudar-les tant a la formació com a la realització de les pràctiques esportives.¹³²⁹

A mitjans dels cinquanta, coincidint amb l'obertura exterior escenificada amb els Jocs del Mediterrani (1955), que no comptaren amb participació femenina, més enllà d'una exhibició de la recent nascuda natació sincronitzada catalana, es comencen a superar les misèries de la postguerra, les condicions de vida van millorant i la censura i la repressió del Movimiento durant la dictadura¹³³⁰ s'afebleixen. Es va abandonant progressivament l'esport falangista i es presenten canvis al capdavant de la recent rebatejada Delegación Nacional de Educación Física y Deportes, els quals donen pas a un nou discurs oficial més tecnocràtic i una nova visió de l'educació física que es fa efectiva en la nova llei d'educació física (1961), però l'esport i l'educació física femenina encara estaven en procés d'enlairar-se.

En la España de principios de la década de 1960, el INEF no daba cabida a la mujer.¹³³¹

La modernització del país, amb el turisme, l'oci urbà, i la transmissió de nous valors i costums, arrel de la liberalització de la Ley de Prensa de 1966, conjuntament amb les campanyes de promoció esportiva dels anys setanta¹³³² significaren «el col·lapse del sistema esportiu franquista»¹³³³ i les ànsies de llibertat d'un poble, que amb la mort del dictador, va democratitzar l'esport i la societat.

Els principals canvis en l'esport femení que hem recollit dels testimoniatges respecte al que elles realitzaren ens mostren les dificultats que van haver de vèncer per poder practicar-lo i la passió que sentien en la seva pràctica.

---

¹³²⁹ GD (fragments, 201-244 O. I 318-337 R.).

¹³³⁰ Alejandro Viuda-Serrano, «Deporte, censura y represión bajo el franquismo, 1939-1961», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza Editorial, 2011), 273-321.

¹³³¹ González Aja, «Contamos contigo. Sociedad, vida cotidiana y deporte en los años del desarrollismo, 1961-1975», 325.

¹³³² González Aja, «Contamos contigo. Sociedad, vida cotidiana y deporte en los años del desarrollismo, 1961-1975.»

¹³³³ Pujadas i Santacana, *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975)*. Vol.2, 206.

Porque esos que besan su camiseta... La camiseta la beso yo que he pisado el allí, a oscuras, a las seis de la mañana para ir a entrenar, comprándome medio equipo, con unos y con los otros... ¡Eso es amor al deporte!¹³³⁴.

(El patinatge) era la passió de la meva vida.¹³³⁵

Van mantenir la pràctica esportiva en un període difícil per a les dones. Malgrat en molts casos són pioneres, es defineixen a si mateixes com a esportistes normals, en alguns casos rebels.

Oh, jo no em definiria com a esportista, em definiria com una persona normal que li ha agradat la muntanya, la natura, que ha disfrutat amb això, però no perquè em cregués esportista de cap manera, senzillament ho feia perquè em venia de gust, perquè era una cosa que disfrutava jo fent-ho.¹³³⁶

La seva lluita i les seves reivindicacions han obert camí a les generacions futures, que han pogut ser sòcies de clubs esportius que havien vetat llargament les dones,¹³³⁷ han lluitat per lluir unes indumentàries esportives dignes i han bastit els fonaments de la pràctica esportiva futura. Les seves veus ens relaten com han evolucionat, s'han transformat i han millorat les condicions dels materials utilitzats, la preparació de les esportistes i els coneixements sobre l'esport, les condicions dels terrenys de joc i els vestuaris, les instal·lacions esportives, les indumentàries, la presència de les dones en els mitjans de comunicació (tot i que encara són crítiques en aquest aspecte) i com la millora de les comunicacions i els mitjans de transport han facilitat les aproximacions als punts de pràctica esportiva o competitiva.

Fuimos en barco (a una competició a Canàries), estuvimos 5 días en barco.¹³³⁸

---

¹³³⁴ *Ibíd.*, fragment 1017 E.

¹³³⁵ Entrevista realitzada a Mercè Guix (fragment 238 M.).

¹³³⁶ Entrevista realitzada a Carme Romeu (fragment 358 C.).

¹³³⁷ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragments 162-180 R.).

¹³³⁸ Entrevista realitzada a Helena Wust (fragment 238 H.).

Ja després ja ens vam atrevir a anar cap al Pedraforca. Bueno tot això després de la guerra era una mica complicat perquè necessitaves salvaconductes (en català salconduit), llavors la manera d'arribar-hi era molt més complicada, no solsament pels salvaconductes sinó per l'aproximació dels llocs on volies anar, cada vegada buscàvem llocs més difícils, més llunyans, però cada vegada la dificultat d'aproximació era molt (...) ¹³³⁹ més gran, cada vegada. O sigui per anar al Pirineu ademés del salvaconductes que necessàriament necessitaves pel Pedraforca mateix, tenies d'anar a buscar camions del carbó de Berga i que et deixessin lo més a la vora possible de Saldes que hi havia les carboneres aquesta i allavòrens carregats amb les sabates que es duïen abans i les espartenyas perquè es duïen sabates d'uns claus d'ala de mosca, per caminar em refereixo, mm (...) per escalada eren sabatilles ¹³⁴⁰ (...) Espardenyas d'espart, i allavòrens la dificultat d'aproximació... Si bé ara amb una hora et pots plantar a Zurich i anar-te'n als Alps o anar-te'n cap a Chamonix, pues allavòrens necessitàvem casi un dia per arribar i un altre dia per poder tornar, o sigui que les distàncies s'allargaven enormement i inclús per no perdre els companys tots no tenien el temps que volien perquè molts o estudiaven o treballaven, clar. ¹³⁴¹

També han vist augmentar progressivament la pràctica d'esports per part de les dones, la seva professionalització, ¹³⁴² així com la popularització en les diferents vessants (competitives, recreatives, escolars...). Han presenciat com els seus néts/es s'iniciaven de ben petits i com les diferents categories femenines anaven creixent.

Ara hi juga tothom, a tots els nivells perquè hi ha nivell per tothom. O sigui hi ha el nivell pels bons, pels mitjans i pels dolents. ¹³⁴³

Han obert noves categories per competir. Han estat unes campiones més o menys anònimes, que aplaudeixen les figures femenines esportistes actuals

---

¹³³⁹ Entrevista realitzada a Carme Romeu (fragment 134 C.).

¹³⁴⁰ *Ibíd.*, fragment 136 C.

¹³⁴¹ *Ibíd.*, fragment 138 C.

¹³⁴² Mary Nash, *Les dones fan esport* (Barcelona: Institut català de la Dona, Generalitat de Catalunya, 1992), 17.

¹³⁴³ Entrevista realitzada a Berti Belil (fragment 1306 B.).

que es troben en gairebé quasi totes les modalitats esportives. Són les referents en què s'emmirallen les joves generacions i recorden que elles un dia també van ser joves i van destacar en el món esportiu.

Després de tot els queda el record d'haver pogut practicar esport, gaudir-ne, sentir-se lliures i felices, fer amics i amigues, les vivències als clubs, assaborir els èxits, una cistella al darrer minut,¹³⁴⁴ guanyar un o varis campionats, fer la darrera braçada, aixecar-se i tenir una sensació indescriptible de triomf que no es podia explicar amb paraules,¹³⁴⁵ jugar sota l'atenta mirada del marit i la família,¹³⁴⁶ la companyonia, les bromes i la gresca amb les companyes d'equip,¹³⁴⁷ haver transmès els propis coneixements i rebre l'afecte dels jugadors/es o l'alumnat, entre d'altres.

També es fan algun retret en el sentit que haurien d'haver aprofitat més les oportunitats¹³⁴⁸ d'un tren que els va passar i no van agafar, perdent la possibilitat d'anar a unes Olimpíades¹³⁴⁹, o que haurien d'haver fet més sortides, excursions... en definitiva, esprémer la vida amb allò que realment els agradava.

Finalment, en línies generals, l'esport per les nostres entrevistades ha significat una important vàlvula d'escampament i un mitjà per ser felices.

Bueno a mi no em va ser complicat perquè la circumstància familiar em va ajudar, a mi m'encantava el, el tennis va ser la meva vàlvula d'escape com que no em deixaven fer res pues dium(-), me'n anava al tennis i feliç (riu). En el tennis feliç, eh!¹³⁵⁰.

Com a experiència, si tornés a néixer tornaria a jugar a tennis. Sempre he dit que si tornés a néixer hi ha dos coses que faria que és jugar a tennis i jugar al bridge.¹³⁵¹

---

¹³⁴⁴ Entrevista realitzada a Neus Figuerola (fragments 546-552 N.).

¹³⁴⁵ Entrevista realitzada a Montserrat Tresserras (fragments 307-314 M.).

¹³⁴⁶ Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual (fragment 1138 MT.).

¹³⁴⁷ Entrevista realitzada a Neus Figuerola (fragments 604-610 N.).

¹³⁴⁸ Entrevista realitzada a Carme Romeu (fragment 360 C.).

¹³⁴⁹ *Ibíd.*, fragments 466-470 C.

¹³⁵⁰ Entrevista realitzada a Berti Belil (fragment 488 B.).

¹³⁵¹ Entrevista realitzada a Alicia Guri (fragment 699 A.).

La pràctica esportiva sense cap mena de dubte els ha il·luminat un gris panorama durant la dictadura franquista i els ha permès omplir la motxilla de molts bons records i experiències.

11. Conclusions

11.1 Conclusions

Amb la present tesi doctoral hem estudiat i comparat els elements socials, culturals, morals i estètics-corporals que van viure les dones que practicaven activitats físiques i esportives entre 1939-1961, coincidint amb la gènesi i desenvolupament de la dictadura. Ho hem fet a partir dels relats en primera persona de les protagonistes.

A continuació exposarem ordenadament per a cadascuna de les dimensions estudiades les conclusions generals de l'anàlisi d'aquests relats. A posteriori s'aporten les conclusions en relació a les preguntes de la recerca. Finalment s'explicaran les aportacions i limitacions de l'estudi.

11.1.1 Conclusions de la dimensió social

1. La iniciació esportiva de les dones durant la dictadura es pot vincular en la majoria de casos amb la família, els clubs esportius, les empreses, els àmbits no formals, com el carrer i les amistats, i en alguns casos, l'escola, la Sección Femenina de la Falange o l'aprenentatge autodidacte.

El paper jugat per les figures masculines de la família és clau en la iniciació esportiva femenina. En el cas de famílies d'un nivell socioeconòmic mitjà o baix, l'accés a l'esport sol ser més tardà i està influenciat per les organitzacions del règim.

2. La iniciació en l'esport de les dones entrevistades es produeix bàsicament amb el suport de la família i posteriorment amb els amics/gues que fan en la realització de les pràctiques esportives. Moltes de les relacions d'amistat han perdurat al llarg del temps, essent quelcom molt valorat en els relats. També cal remarcar que a partir de la relació amb els esportistes masculins es van forjar alguns matrimonis.

Les seves mirades estan mancades de referents esportius femenins, que es limiten a les esportistes de la República, algunes pel·lícules que els són inspiradores o companyes anònimes de la seva especialitat esportiva, que els eren coetànies.

3. Les pràctiques físiques o esportives es mantenen quan es relacionen amb la dedicació professional a l'educació física o es vinculen amb tasques de monitoratge, arbitratge, fent de jutges, acompanyant els equips com a delegades o voluntàries, donant suport en tasques administratives i de gestió en clubs esportius. Finalment, en les entrevistes hem pogut detectar que el paper del marit és rellevant com a facilitador, practicant esport conjuntament, assistint a tornejos socials, o bé és un obstacle per a la continuïtat de la pràctica esportiva.
4. L'abandonament de la pràctica esportiva per part de la majoria de dones en el període de la dictadura es relaciona generalment amb el matrimoni, els embarassos i la posterior maternitat. En menor mesura també s'associa amb la finalització de l'etapa d'esport escolar o amb la dificultat per la combinació amb l'activitat laboral.
5. Les esportistes afirmen que ser dones en el període de la dictadura no les va condicionar a nivell esportiu perquè van poder fer esport. Ara bé, en les seus relats hem pogut identificar una sèrie de barreres i discriminacions. Aquestes barreres eren de tipus biològic (concepció diferent dels cossos masculins i femenins, maternitat, i diferències en el rendiment, etc.), esportives (espais, instal·lacions, horaris i materials supeditats a ser utilitzats per les pràctiques masculines, gestors i entrenadors només masculins, limitacions administratives i esportives, etc.), educatives (menor expectativa dels pares en relació a la pràctica esportiva femenina, baixa autoestima sobre el nivell de competència motriu) socioculturals i econòmics (estereotips sobre els models socials d'home i de dona, assignació social masculina a l'esport, limitacions econòmiques que limiten la pràctica esportiva o influeixen en la pràctica de certs esports) i finalment discriminacions basades en la moral nacionalcatòlica.
6. Les dones esportistes entrevistades, tot i que en molts casos foren pioneres i reivindicaren millores per a l'esport femení, es defineixen com a persones normals que han pogut fet allò que els ha agradat en un context advers, com fou la dictadura franquista a Catalunya. Consideren que no totes les noies van tenir aquesta possibilitat per les limitacions econòmiques i discriminatòries que exercien una pressió social sobre les

seves practicants. Sobre l'esport del moment, perceben que eren molt poques les noies que feien esport, que només podien practicar determinats esports i que sovint rebien crítiques socials atès que l'esport s'associava a estereotips masculins. Per poder vèncer aquestes crítiques, solien gaudir del suport de familiars i amics.

11.1.2 Conclusions de la dimensió moral

7. La moral nacionalcatòlica sobre les dones esportistes a la que al·ludeixen un bon nombre d'entrevistades té relació amb la pressió que exerceix l'Església catòlica. En menor mesura, però també s'identifica, hi hagué pressions des de la Falange i la Sección Femenina respecte a la pràctica d'activitats físiques i esportives.
8. Les veus entrevistades fan palesa l'existència d'imposicions per part dels sectors del poder i pressions socials crítiques amb l'activitat esportiva femenina. Es rebien càstigs i/o repressions quan no es seguien les normes morals establertes pel discurs moral dominant, tant pel que fa als horaris de competició com a l'ús d'una indumentària adequada i la relació amb d'altres esportistes en els diferents espais o instal·lacions.
9. Els deures morals (dona, esposa i mare) estaven molt presents en els rols femenins durant tot el franquisme. Aquests rols allunyaven les dones de la pràctica esportiva i influïen tant a l'inici de la pràctica esportiva, com en el seu manteniment i abandonament. La pressió exercida per les famílies urbanes de classe mitjana o alta sovint afavoreix la pràctica esportiva i és més permissiva que en els altres casos, en què les dificultats i les carències obliguen les noies a treballar o ajudar a casa. Generalment en les nuclis familiars la figura paterna exercia menys pressió moral respecte a la pràctica d'activitat física i esportiva.
La continuïtat de la realització d'activitat física o esportiva està molt condicionada per la figura del marit, que exerceix més o menys pressió, essent un facilitador o posant obstacles.
10. Durant el primer franquisme s'al·ludeix sovint a aspectes vinculats amb el pudor, respecte al cos, l'ús de vestuari decorós, l'horari de pràctica esportiva i la pressió cap a les dones esportistes per la realització de les pràctiques físiques i esportives. Aquestes pràctiques portaven

associades una sèrie de característiques morals (fer esport és tabú, les esportistes són vistes com a rares, reben crítiques de tota mena) i uns condicionants que s'imposaven a l'esport femení dins de la rígida moralitat imposada pel règim (repressió de comportaments considerats virils, separació d'homes i dones en tot moment, exigències de pudor en la pràctica). Les esportistes que mantenien la seva pràctica esportiva havien de trencar amb aquests condicionants i suportar o ignorar les crítiques, tot conferint una visió de normalitat a les seves pràctiques i a l'ús del seus cossos que es contraposava amb la rígida moral catòlica imperant que en alguns casos precipitava l'abandonament esportiu d'algunes joves. La influència familiar també va jugar un paper destacat per suportar la pressió social i normalitzar la pràctica esportiva.

11. La pressió moral del discurs dominant disminueix a partir del 1960 i es veu reflectit en diferents àmbits on s'havia exercit aquesta pressió.

11.1.3 Conclusions de la dimensió cultural

12. El discurs del règim sobre l'educació física estava imbuït de proclames triomfalistes sobre l'educació física i la realitat escolar, tot i això les entrevistades perceben una educació física pràcticament inexistent a les escoles de primària durant el primer franquisme. Els centres que desenvolupaven sessions d'educació física solen ser aquells de titularitat estrangera. Els tipus de continguts de l'educació física contrasten entre aquestes escoles, més esportives (que feien bàsquet, handbol, beisbol), on l'esport està ben valorat, i les escoles nacionals o de la Sección Femenina, on s'acostumen a dur a terme exercicis gimnàstics i repetitius. La professionalització de les instructoras d'educació física va anar arribant progressivament, però al principi els nivells eren molt baixos o no es comptava amb professorat especialista.
13. L'educació superior no era una sortida ben vista per a les noies durant la dictadura, fins i tot per les famílies benestants, en una clara discriminació amb els homes. La sortida natural per a les dones del període era casar-se i formar una família.
Els estudis que acostumaven a seguir les noies, si en seguien, eren els de comerç, secretariat i peritatge mercantil. D'altres optaven per fer-se

instructores (generals o d'educació física) i les de famílies de classes altes, feien el batxillerat i/o estudis de música, sense continuïtat a la universitat, on estudiava un nombre molt baix de noies.

Generalment les dones entrevistades i del període solien exercir laboralment fins a casar-se, quan abandonaven la feina per dedicar-se a les tasques domèstiques i la maternitat. Moltes de les dones esportistes van combinar les seves obligacions morals (dona, mare i esposa) amb tasques vinculades al monitoratge esportiu, l'arbitratge, les classes com a mestres d'educació física o l'administració de la tresoreria d'alguns clubs esportius.

D'altres que no seguiren el camí del matrimoni també van exercir unes tasques laborals similars a les anteriors.

14. En el desenvolupament de la pràctica esportiva durant el franquisme les entrevistades al·ludeixen per una banda al paper desenvolupat per les organitzacions falangistes: Sección Femenina, Educación y Descanso i en menor mesura, el Sindicato Español Universitario, i per l'altra banda el paper dels clubs esportius. Les percepcions respecte als esports del Movimiento a Catalunya fan referència a un esport més pobre i de baixa qualitat, tant en els entrenaments com en les competicions, però, tot i que són crítiques amb aquest, consideren que va ser d'utilitat per la introducció esportiva de noies que no tenien els recursos econòmics suficients per formar part dels clubs esportius. Amb aquest mateix argument es defensa el paper que va tenir l'organització Educación y Descanso en la introducció de l'esport femení a les empreses. Tanmateix, amb el col·lapse del sistema esportiu franquista els equips van desaparèixer o van ser absorbits pels clubs.

La riquesa associativa i l'entramat esportiu dels clubs esportius que ja existia a Catalunya abans de la dictadura va seguir funcionant durant el període dictatorial, adaptant-se a les noves regles i imposicions. L'esport falangista no va aconseguir substituir-lo, però sí que va frenar el desenvolupament de la rica base associativa que hi havia hagut en el període republicà.

15. Les dones entrevistades al·ludeixen a estereotips i obstacles culturals en la quotidianitat i en la seva pràctica esportiva. Aquests fan referència a la

seva feminitat, a l'educació, a la moralitat i al compliment del seu paper com a esposes, mares i mestresses de casa.

Malgrat que algunes fins i tot no són conscients d'haver patit una sèrie d'obstacles, que van assumir com a naturals, per a la realització de les seves pràctiques físiques o esportives, valoren la possibilitat que van tenir de fer esport i en alguns casos la superació d'aquests entrebancs.

16. Segons el relat de les dones entrevistades, l'esport femení durant el franquisme és pràcticament invisible per als mitjans de comunicació, que sobrevaloren l'esport masculí. Quan apareixen notícies femenines, sovint s'utilitza un to protector o diminutius que principalment ressalten la feminitat de les esportistes. Pel que fa als continguts dels programes radiofònics, la presència de l'esport femení és nul·la, mentre que els futbol, toros i les radionovel·les omplen les programacions.

En el NO_DO recorden bàsicament la presència de la Sección Femenina amb les exhibicions gimnàstiques i els balls regionals de cors i danses, mentre que la presència esportiva femenina és molt testimonial. Finalment, la majoria són crítiques amb el paper dels mitjans de comunicació respecte a l'esport femení tant abans com actualment.

17. L'obligatorietat de realitzar el servei social per tal d'obtenir documents com els passaports, el carnet de conduir o els salconduits, era percebut generalment per les dones esportistes entrevistades com un tràmit que algunes van eludir amb l'ajuda de les seves famílies, d'altres el van trampejar i unes poques el realitzaren.

Aconseguir aquests documents també passava per l'autoritat paterna o marital, i un viacrucis a les estàncies policials que fou viscut de diferent manera segons la sort de cadascuna, que també podien trobar-se amb impediments familiars o entrebancs del règim.

11.1.4 Conclusions de la dimensió estètica i corporal

18. Segons els relats de les dones entrevistades sobre el model ideal de dona o la percepció corporal, trobem que un gran nombre no volen opinar sobre la percepció del seu propi cos o l'existència d'un model ideal. Per justificar-ho afirmen que és un tema que no les ha preocupat mai.

En general la resta situen l'existència d'un model ideal semblant a l'actual però sota els canons morals de l'època i afegixen que aquest prototipus de dona en l'època franquista no era precisament el de dona esportista.

Pel que fa a la percepció corporal, l'existència d'estereotips estètics i corporals durant el període dictatorial hi influeixen. Algunes de les esportistes defugien l'androgínia i afirmen que, com que les pràctiques esportives eren de baixa intensitat, tant en els entrenaments com en les competicions, era difícil que es produïssin canvis importants en els seus cossos, així com lesions. El cos femení tendia cap una percepció estètica i reproductiva que s'oposava al cos masculí funcional i productiu.

En general, les nadadores tenen una percepció positiva i la resta d'esportistes, no vinculen la percepció del seu cos a la pràctica esportiva.

19. Amb la dictadura la indumentària per a la realització d'educació física escolar, en cas de tenir-ne, rep diferències significatives segons l'orientació dels centres. En els relats de les entrevistades, tant pel que fa a les escoles religioses nacionals com a la Sección Femenina, es parla de l'ús d'unes determinades peces de roba que ocultaven el cos (bombatxos, faldilles llargues o pantalons llargs) i fins i tot en alguns casos de superposició de capes. Aquesta indumentària segons les entrevistades entorpeix o dificulta la realització d'activitats físiques o esportives i es contraposa amb les utilitzades per algunes escoles estrangeres (sobretot pels pantalons curts) que són definides com a trencadores i avançades per l'època.
20. L'obligació d'usar una indumentària decorosa per a la pràctica d'activitat física o esportiva que preservés la modèstia femenina està present en els relats de les entrevistades, que al·ludeixen tant als preceptes del règim com a les crítiques des de l'Església. Amb freqüència en els testimonis de les entrevistades trobem diferents maneres d'adaptar-se a les imposicions respecte a les indumentàries esportives i fins i tot innovar dins dels marges de la censura. Les diferències entre les indumentàries esportives dels equips de la Sección Femenina es

contraposen amb les dels clubs esportius, que dins de l'estricta moral del règim són molt més permissius.

21. Les entrevistades també al·ludeixen als canvis i la millora dels materials i les condicions de les instal·lacions esportives amb el pas del temps. Recorden l'evolució de les sabatilles d'espart a les sabatilles esportives.
22. Amb el debilitament del règim, a partir de 1960, les dones entrevistades perceben que les directrius morals respecte a les indumentàries també s'afebleixen. En aquest període, hi ha més permissivitat amb les indumentàries esportives tant en els centres educatius com en altres centres: es va anar evolucionant i perdent centímetres de roba. Cap a mitjans dels seixanta i principis dels setanta, les professores d'educació física entrevistades expliquen que després de moltes reivindicacions aconseguen que el seu alumnat es desfaci dels bombatxos i passin als xandalls o similars.

11.2 Conclusions a les preguntes de recerca

Finalitzarem l'apartat de les conclusions responent les dues preguntes inicials que ens havíem plantejat.

Pregunta 1: Quina influència van tenir els condicionants de tipus social, cultural, moral i estètic en la pràctica d'activitats físiques i esportives, segons els relats de les esportistes catalanes, durant la primera etapa del franquisme (1939-1961)?

Després d'analitzar les diferents dimensions estudiades en el marc d'aquesta tesi i tenint en compte les conclusions dels diferents àmbits, podem afirmar que els condicionants de tipus social, cultural, moral i estètic van influir en les esportistes catalanes i en les seves pràctiques físiques o esportives durant la primera etapa del franquisme.

En les properes línies, a partir d'alguns fragments dels relats de les entrevistes, exposarem quina va ser aquesta influència. En primer lloc, les percepcions de les entrevistades que van viure el pas entre la República i la dictadura, afirmen que l'establiment de la dictadura franquista va suposar un trencament amb

l'àmbit socioesportiu¹³⁵² i cultural que s'estava forjant durant l'etapa republicana i va suposar una ruptura dràstica per l'esport femení i la cultura catalana, amb la desaparició d'entitats, com el pioner Club Femení i d'Esports, que era admirat per les nascudes al voltant de la dècada dels anys 20.¹³⁵³

La influència d'aquest nou sistema polític i esportiu, sota la direcció de la Falange Española Tradicionalista y de las JONS, que controlava tot el sistema esportiu i l'educació física, va condicionar l'esport, i sobretot, l'esport femení.

La rígida estructura de caire estatal i piramidal exercia un control social sobre l'esport femení, que reprimia o coartava: «el govern no deixava fer i les federacions privaven de tot»¹³⁵⁴. Controlava els clubs esportius: «s'havia de ser molt adicto al règimen, (el nou president) era camisa azul, (...) per mantenir el Club tal com era, hi havia d'haver una (persona afí al règim)»¹³⁵⁵. Imbuïa de consignes ideològiques, les esportistes havien de cantar el Cara el sol abans dels partits¹³⁵⁶ i limitava o prohibia la pràctica de determinats esports, com l'atletisme: «Franco i els seus van prohibir l'atletisme»¹³⁵⁷. Totes aquestes accions van condicionar les possibilitats futures de les joves esportives catalanes. La percepció social no facilitava la pràctica de l'esport femení, com apareix en varis relats, en què també es considera el caràcter masculí de l'esport i es crítica l'androgínia o les formes virils de les dones esportistes, en una clara barrera biològica, que les discriminava respecte als homes.

(...) Pel pensament de la gent perquè consideraven que les noies que fèiem esport érem mig marimachos, hi havia una tendència a que la dona no tenia

---

¹³⁵² Carles Santacana, «Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza, 2011), 207.

¹³⁵³ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 413 E.).

¹³⁵⁴ Entrevista realitzada a Maria Víctor (fragments 96 M.).

¹³⁵⁵ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragment 240 R.).

¹³⁵⁶ Vegeu l'entrevista a la Lluïsa Giró (fragment 879 Ll.) i Elvira Ana Targa et al., *L'esport, història i records. Col·lecció: La memòria del futur*. (Vilanova i la Geltrú: Ajuntament de Vilanova i la Geltrú, 2003), 42.

¹³⁵⁷ Entrevista realitzada a Lluïsa Giró (fragments 352-355 Ll.).

perquè fer esport, entens van ser uns anys complicats per la gent que volíem fer esport, seguríssim.¹³⁵⁸

Aquests aspectes estaven sustentats des d'arguments mèdics, polítics i religiosos.¹³⁵⁹ El règim va tenir les bases epistemològiques, per defensar un ús restrictiu de l'exercici físic que havia de tenir en compte els estereotips de fragilitat erròniament assignats a les dones: «mi madre tenía la sensación, esa, de que una señorita pues por ejemplo cuando empezaba a jugar más campeonatos, mm, dos seguidos no quería porque decía que me gastaría»¹³⁶⁰. Calia aconseguir l'estètica corporal i salvaguardar la futura maternitat, en un cos millor preparat per concebre fills sans i robustos per al bé de la societat.¹³⁶¹ A partir d'aquests supòsits, des del règim només es va permetre a les noies, les pràctiques de determinats esports, que coincideixen amb els practicats per les entrevistades (excursionisme, natació, bàsquet, tennis, esquí, gimnàstica¹³⁶² i també les pràctiques d'handbol, que hem recollit a l'escola)¹³⁶³ i voleibol. D'altra banda, també hem trobat importants experiències pioneres en l'alta muntanya i l'escalada.¹³⁶⁴ La continuïtat de l'atletisme republicà que va tenir moltes dificultats per sobreviure.¹³⁶⁵ També hem recollit la pràctica d'altres esports més minoritaris (patí a vela, ballet, patinatge, escacs, tennis taula, hípica).

---

¹³⁵⁸ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 25 P.).

¹³⁵⁹ Juan Carlos Manrique et al., «Factores que determinaron una educación física y deportiva de género durante el franquismo», *Apunts. Educación Física y Deportes* 98 (2009): 5-14.

¹³⁶⁰ Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual (fragment 85 MT.).

¹³⁶¹ María Luisa Zagalaz, «L'educación física femenina durant el franquisme. La secció femenina», *Apunts Educació Física i Esports* 65 (2001): 7.

¹³⁶² Núria Puig, «El deporte y los estereotipos femeninos», *Revista de Occidente* 62-3 (1986): 86; Xavier Pujadas, «D'un blau intens: les dones esportives sota la dictadura franquista.», *Quadern Dones i Esport* 4 (2010): 8; Zagalaz, «L'educación física femenina durant el franquisme. La secció femenina», 11-12.

¹³⁶³ Entrevistes realitzades a Carme Romeu (fragment 68 C.) i Alicia Guri (fragment 12-14 A.).

¹³⁶⁴ Vegeu algunes de les consecucions assolides per la Carme Romeu a l'Annex IV

¹³⁶⁵ Així, es pot interpretar en les entrevistades que van participar en curses atlètiques abans de la guerra i que no van continuar, Lluïsa Giró (fragment 1062 D.), Encarna Hernández (7-13E.) i Carme Romeu (44 C.). Les que van practicar-lo posteriorment la María Víctor, l'Ana Quesada (fragment 145 A.) i la Pepita Valls van deixar-lo per diferents motius, el matrimoni, o el descens de competicions.

Hi havia coses que les noies, estaven mal vistes en tots els esports, qualsevol esportista estava una mica mal vista, evidentment que si deies que volies fer què sé jo, eh, judo o volies fer futbol, llavors ja era el sùmmum, eh vull dir, entens, jo crec que hi havia una diferència clara, els nois ja practicaven tota mena d'esports.¹³⁶⁶

(...) En aquella època no sé si ens ho plantejàvem siquiera. Era, era, era fer, feies l'esport i punt, no te'n donaves pràcticament compte que estava tan separat el tema (nois i noies).¹³⁶⁷

La realització d'activitat física i esportiva estava molt condicionada per la visió de l'Església catòlica. Des dels estaments religiosos es va donar legitimitat al règim.¹³⁶⁸ El pes específic de l'Església dins l'entramat falangista li va permetre el control social de la població, essent la base moral ideològica de la dictadura a partir d'un discurs intransigent que va condicionar el model ideal de dona durant el franquisme i les seves actuacions públiques i privades. Segons els relats, «la dona no podia fer esport, si feia esport era mal considerada, vull dir i aquí influïa moltíssim l'Església»¹³⁶⁹. Era un context on «no es podia fer res. També eren pitjor que la guàrdia civil per manar, l'Església»¹³⁷⁰ i les joves «(...) teníem por de tot. Tot era pecat. Tot era pecat»¹³⁷¹, «era tot pecat, allavòrens»¹³⁷² o «(...) noies de nit i en banyador, era un pecat molt gros»¹³⁷³. La pressió exercida per l'Església en forma de crítica, càstigs, reprimendes o advertències, apareix exemplificada en varis relats i fa referència a la manera de comportar-se, la vivència de les seves experiències corporals «(...) I per la moral catòlica, del senyor, com es deia el Gregori Modrego érem unes pecadores, això d'anar despulladetes per aquí (al club) però bueno t'ho anaves

---

¹³⁶⁶ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 67 P.).

¹³⁶⁷ Entrevista realitzada a Mercè Guix (fragment 365 M.).

¹³⁶⁸ Julián Casanova, *La iglesia de Franco* (Barcelona: Crítica, 2005).

¹³⁶⁹ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 79 P.).

¹³⁷⁰ Entrevista realitzada a Maria Víctor (fragment 74M.).

¹³⁷¹ Entrevista realitzada a l'Adelaida Gascón (fragment 257 A.).

¹³⁷² Entrevista realitzada a Enriqueta Sisquella (fragment 733 E.).

¹³⁷³ Entrevista realitzada a Roser Ponsatí (fragment 309 R.).

tirant a l'esquena»¹³⁷⁴. Hi havia les recomanacions respecte a l'assistència a les litúrgies: «els va dir el capellà del poble que en aquell temps anessin a missa a les 8 del matí i allavons ja podíem anar a jugar»¹³⁷⁵; la decència en la gestualitat «(...) deia que sí que es podia nedar però que ho tenia que fer amb control femení»¹³⁷⁶; les advertències en l'ús d'espais compartits «va ser quan van separar els homes de les dones (...). El temps del Franco, va ser quan van separar els homes de les dones (...) que no podíem banyar junts»¹³⁷⁷ i l'ús d'una determinada indumentària esportiva decorosa «van començar les crítiques de la gent de la Iglésia. Hi havia noies que eren de molta Iglésia els hi van dir que això no podia ser (...) que anaven ensenyant les cames i que no sé què, que, que no era cosa de dones»¹³⁷⁸ o «quan era el moment de sortir (a la cursa) ve el capellà i em diu: Señorita, usted no puede salir si no se pone pantalón largo»¹³⁷⁹.

La percepció sobre una indumentària determinada és sovint referenciada per les esportistes, tant a les escoles, com en la pràctica esportiva, que al·ludeixen a l'obligatorietat de tapar bona part del cos: «No es podien ensenyar les cames»¹³⁸⁰. També es recorria a la superposició de peces de roba «pues encima del uniforme nos ponían como unos pololos de gimnasia (...) que yo recuerde llevábamos medias de aquellas gordas»¹³⁸¹ i la incomoditat de les indumentàries esportives «No, para mí no era cómodo. Yo hacía así y ya me subía los pantalones todavía. Cuando tiraba un tiro libre, (...) yo me subía el short, ¡ya! Nos estorbaba, a mí me estorbaba todo. ¡La ropa me estorbaba!»¹³⁸², també hi havia el fet de portar determinats colors de banyadors

---

¹³⁷⁴ GD (fragment, 27 R.).

¹³⁷⁵ Entrevista realitzada a Laura i Pepita Biosca (fragment 815 P.).

¹³⁷⁶ Entrevista realitzada a Montserrat Tresserras (fragment 660 M.).

¹³⁷⁷ Entrevistes realitzades a Enriqueta Sisquella (fragments 975-977 E.) i Montserrat Tresserras (fragments 975-977 M.). En aquesta línia, també, feien passar els nedadors per una banda i les nedadores per una altra, com es llegeix a l'entrevista de la Paquita Romeu (fragment 266P.).

¹³⁷⁸ Entrevista realitzada a Pilar Pons (fragments 232-234 P.).

¹³⁷⁹ Entrevista realitzada a Maria Víctor (fragments 56-60 M.).

¹³⁸⁰ Entrevista realitzada a Laura i Pepita Biosca (fragment 1326 P.).

¹³⁸¹ Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual (fragments 204-206 MT.).

¹³⁸² Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 215 E.).

com a control social per identificar les nadadores que passaven de la línia del club a la platja.¹³⁸³

La indumentària és vista de forma diferent en les pràctiques del primer franquisme respecte a les del desenvolupament, quan el to ideològic del règim es va afeblir i va donant pas a les transformacions en l'aspecte extern de les esportistes que tendeix a la liberalització. Vegeu a tall d'exemple, un fragment sobre els anys cinquanta, i un altre d'una dècada després.

Aleshores van passar la gent cap a missa, tots mudadets i arregladets i es veu que algú els hi va dir, vés allà hi ha, a la plaça dels pins hi ha un munt de noies jugant a bàsquet, aquí amb (...) la faldilla o el que sigui. I llavors el capellà va pujar, llavors pujava dalt de la trona, un puesto que se'n diu (...) I quan te tiraven trona avall representa que et donaven a base de bé.¹³⁸⁴

(Als anys 60 el Picadero) va treure un pantaló (...) que era molt pinçadet i era molt adaptadet, no?, i nosaltres jugàvem amb un pantaló normalet i teníem enveja d'aquell modelet, (que els feia) una modista del carrer Muntaner (...) i nosaltres evidentment ens els vam fer també, però ja et dic, érem els Clubs els que anàvem així, eh! la Secció Femenina, mentre van haver-hi equips sempre van anar d'aquesta manera tan antiestètica, perquè això era antiestètic i molt incomodo per jugar a més, a més.¹³⁸⁵

D'altra banda, la visió d'altres esportistes sobre la influència de l'Església és menys rellevant: «Ara, sí l'Església s'hi posava o no s'hi posava, no ho recordo la veritat. Potser...»¹³⁸⁶.

En definitiva, la moral nacionalcatòlica va influenciar en el pudor, la prudència i la idea de puresa femenina, sobretot en la primera etapa del franquisme, i es feia evident en les mentalitats respecte a la relació entre els nois i les noies: «No saps què passa que al morir el meu pare la meva mare sí que rondinava escolta i m'han dit que aniràs amb un home, no mare, no, agafem l'auto de

---

¹³⁸³ Entrevistes realitzades a l'Ana Maria Pérez (fragments 464-478 A.) i Roser Ponsatí, (fragments 145-147R.).

¹³⁸⁴ Entrevista realitzada a Laura i Pepita Biosca (fragments 809-812 L.).

¹³⁸⁵ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 61-63 P.).

¹³⁸⁶ Entrevista realitzada a Dolors Beltran (fragment 215 L.).

línia» i, «quan érem solters, que llavors és clar, dos nòvios, no anàvem sols, anàvem tota aquesta colla que et dic del centro, però és clar nosaltres érem nòvios, oi, per favor! Unes catequistes del seu barri, ui, què deuen fer allà a la muntanya aquests dos. I naltros dúiem dues tendes de campanya, totes les noies dormíem amb una i tots els nois dormien amb una altra»¹³⁸⁷. També va influir respecte a la visió del sexe com a pecat: «ir con la barriga así (embarazada), a mí me daba vergüenza. Porque pensaba qué ha pensado esta señora, ¡qué es lo que he hecho!»¹³⁸⁸.

Amb el debilitament del règim, en els anys de desenvolupament, l'Església també es va començar a distanciar i va afeblir el seu influx sobre el gènere i l'esport femení.

D'altra banda, la influència d'altres condicionants, recollits en els testimonis orals, respecte a l'esport, estan vinculats amb les diferents possibilitats d'iniciació, manteniment o abandonament de l'esport i les consideracions o limitacions per la pràctica esportiva imbuïdes de prejudicis morals de gènere.

En una visió estereotipada d'ambdós sexes, els atributs vinculats a la pràctica esportiva no solien encaixar amb els de feminitat, a excepció de certes pràctiques com la gimnàstica. L'existència d'esports exclusivament masculins i femenins, i el tractament rebut per la pràctica esportiva femenina des de les institucions falangistes es posava de manifest en les entrevistes «(...) hi havia una diferència entre sexes impressionant, vull dir, allavons, l'esport n'era un referent, evidentment, hi havia esports que les dones ni pensament de practicar-los»¹³⁸⁹.

La majoria de veus entrevistades consideren que malgrat que el context per la pràctica esportiva durant el primer franquisme fou social i políticament advers per a les noies, en una societat dominada tradicionalment per una mentalitat patriarcal, el fet de ser dones no les va condicionar per poder practicar activitats físiques i esportives; tanmateix, reconeixen que no era fàcil per totes les noies que volien practicar-ne atès que «abans era molt restrictiva la vida de la

---

¹³⁸⁷ Entrevista realitzada a Pepita Valls (fragments 739 B1.).

¹³⁸⁸ Entrevista realitzada a Encarna Hernández (fragment 638 E.).

¹³⁸⁹ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 75 P.).

dona»¹³⁹⁰ i que malgrat que van rebre crítiques, solien ignorar-les o les suportaven gràcies als cercles propers, família i amics. «Érem el xicotot de la família en el cas de les dones, eh!. Jo crec que sí que estàvem discriminades, i havíem tingut que anar a segons quins camps a aguantar moltes, moltes impertinències i fins i tot insults»¹³⁹¹.

Els testimonis orals relaten que eren molt poques les practicants d'activitats físiques i esportives i que la seva motivació era bàsicament perquè els agradava fer esport. En la iniciació esportiva, la majoria havien rebut la influència familiar i de cultura esportiva, sobretot de les figures masculines, que prèviament havien practicat esport: «el meu pare havia sigut futbolista, tenia cosins que jugaven a bàsquet, tenia un cosí que feia ping-pong i era molt bo, sí, una miqueta a la família hi havia aquest ambient d'esport»¹³⁹².

Aquesta influència també es podia materialitzar en oposicions, com hem llegit en alguns relats respecte a l'oposició de la pràctica esportiva, «hi han hagut gent que els pares, tampoc els hi ha fet gràcia o no sé»¹³⁹³, o les prohibicions per practicar certes modalitats esportives, com l'esquí.¹³⁹⁴

Més enllà de la influència del règim, de l'Església i de les crítiques socials per la pràctica esportiva, la naturalesa socioeconòmica i cultural de les famílies, la manca de temps per poder combinar-ho, amb la feina o els deures morals (dona, esposa i mare), es presentaven com els principals condicionants per la pràctica esportiva femenina.

El nivell socioeconòmic i cultural condicionava les pràctiques esportives. En aquest sentit, les famílies que disposaven d'un bon estatus econòmic, classes mitjanes i altes, podien fer assistir la seva quitxalla a determinades escoles que seguien tradicions pedagògiques europees,¹³⁹⁵ on rebien la transmissió reglada de cultura física i esportiva, i s'allunyaven de les consignes del discurs moral dominant.

---

¹³⁹⁰ Entrevista realitzada a Berti Belil (fragment 1248 B.).

¹³⁹¹ GD (fragment, 48 P.).

¹³⁹² Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 13 P.).

¹³⁹³ Entrevista realitzada a Montserrat Mechó (fragment 648 M.).

¹³⁹⁴ Com en els casos de l'Enriqueta Sisquella, l'Alicia Guri i la Berti Belil.

¹³⁹⁵ Com el Liceu Francès, l'escola Alemanya i el col·legi Alemany.

Podien disposar d'entrenadors privats: «teníem festa els dijous a la tarda (d'escola). En davors, el dijous a la tarda, mon pare em feia anar (...) al tennis, amb un entrenador que em dongués classes, el dijous a la tarda»¹³⁹⁶. També podien practicar esports més elitistes, com l'esquí, «l'esquí també era una cosa privilegiada, eh. Tampoc no tothom ho feia!»¹³⁹⁷, o el tennis, que era més de famílies de classe alta.¹³⁹⁸ Igualment les de classes altes van poder participar en competicions fora de Catalunya, «porque entonces, eh, no me dejaban ir sola, entonces fui a un, mm, me acuerdo en ¿Santander fue? O ¿en San Se(-)? (...)en, el nor(-) Bilbao, me parece que fue, mm, llegué a semifinales de España y entonces ya pasé a mm, bueno ya debería ser segunda, y ya pasé a primera»¹³⁹⁹ i pertànyer als clubs esportius:

Sí que l'esport el practicava gent de més, de més possibles, és a dir, de més diners, o sigui dintre de l'esport aquella època, eh! hi havia més, més noies que diríem de casa bien que no pas noies d'extracte social, treballadors, com era el meu cas, o sigui això sí que era cert, segurament perquè es podien permetre doncs no sé, pertànyer amb algun club més elitista o lo que fos entens»¹⁴⁰⁰, «(...) un Club era ja élite, en realitat estava mal vist, no era, el poble, no, no hi arribava.»¹⁴⁰¹

Tot i que algunes famílies assumien amb naturalitat i fins i tot potenciaven la pràctica d'activitats físiques, a vegades també presentaven barreres esportives de tipus educatiu, com la menor expectativa de les pràctiques físiques femenines: «perquè com que no em deixaven anar por ahí a jugar campionats. A Barcelona n'hi havia molt pocs»¹⁴⁰² o no podia competir en els nacionals «porque yo tenía a mis papás que en verano querían disfrutar de su niña»¹⁴⁰³.

---

¹³⁹⁶ Entrevista realitzada a l'Alicia Guri (fragment 28 A.).

¹³⁹⁷ GD (fragment 82 A.).

¹³⁹⁸ Entrevista realitzada a Maria Teresa Bartual (fragments 431-434 MT.).

¹³⁹⁹ *Ibíd.*, fragments 669-673 MT.

¹⁴⁰⁰ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 35 P.).

¹⁴⁰¹ Entrevista realitzada a Berti Belil (fragment 886 B.).

¹⁴⁰² *Ibíd.*, fragment 511 B.

¹⁴⁰³ Entrevista realitzada a Elsa Verdugo (fragments 434 E.).

D'altra banda, en un context general de precarietat econòmica, després d'una guerra, algunes famílies no disposaven de suficients recursos i les seves filles van haver d'iniciar-se a través de les organitzacions falangistes, les empreses o els àmbits socials de caràcter més informal, com els jocs al carrer o amb la colla d'amics/gues, atès que a les seves escoles la gimnàstica bàsicament no es contemplava.

La influència de l'esport falangista, la seva disminució al llarg del període i la seva tasca formativa i social,¹⁴⁰⁴ han estat valorades de forma diferent segons les entrevistades; per a algunes, que no tenien altres mitjans, la Sección Femenina els va facilitar la pràctica esportiva i poder agafar una mica de cultura:¹⁴⁰⁵ «bueno, però, eres Sección Femenina perquè vas voler jugar a bàsquet, però, políticament eres de Sección Femenina, tu no»¹⁴⁰⁶; d'altres, que formaven part dels clubs esportius, consideren que «ho tenia tot copat amb la Sección Femenina»¹⁴⁰⁷, i en la mateixa línia, «hi havia, un, un monopoli de la Sección Femenina que el poc esport que practicàvem el monopolitzava molt la Sección Femenina. Era molt polític aquest tema»¹⁴⁰⁸. Era una organització que mostrava el seu poder i que fou viscuda com una imposició «no recordo cap persona de Sección Femenina que fos, que tingués un caràcter afable (...) totes tenien una prepotència increïble, eh, vull dir, anaven amb el plan de ordeno y mando, no i els altres teníem d'acatar»¹⁴⁰⁹.

En aquest context, la pràctica de les noies, mancada de referents, es va trobar amb una sèrie de barreres discriminatòries que tenien relació amb els espais i les instal·lacions: «perquè la piscina, podíem disposar, cosa que els de waterpolo ens van matxacar molt, perquè no volien sincro(-), bueno, no. I vam tenir bastants problemes de relació (...) amb els de waterpolo, amb els directius

---

¹⁴⁰⁴ Juan Carlos Manrique, «Juventud, deporte y falangismo. El frente de juventudes, la Sección Femenina y los deportes del movimiento», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza Editorial, 2011), 233-272.

¹⁴⁰⁵ Entrevista realitzada a l'Adelaida Gascón (fragments 304-305 A.).

¹⁴⁰⁶ GD (fragment, 127-129 P.).

¹⁴⁰⁷ *Ibíd.*, fragment, 148 R.

¹⁴⁰⁸ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 25 P.).

¹⁴⁰⁹ *Ibíd.*, fragment 99P.

i amb els nadadors»¹⁴¹⁰. Tenien problemes amb els horaris d'entrenament, «no, porque ya en las épocas entonces, pues si nadábamos por la noche pues de día teníamos que estar más pendientes de dormir (...) y del trabajo»¹⁴¹¹, i les limitacions administratives, «bueno, el Club Natación Barcelona en aquella época, eh, las mujeres más bien no querían a ninguna, sólo querían nadadoras, entonces la niña que a los 14 años creo que era no tenía un tiempo, un resultado, que ellos decían, la echaban»¹⁴¹². Les dificultats econòmiques no van deixar participar les jugadores de bàsquet de Cottet a la Copa d'Europa.¹⁴¹³ També hi va haver discriminació respecte dels homes, com la que relata la tennista Alicia Guri, que va participar en campionats nacionals i internacionals, «però a les noies ens donaven molt poc. Als nois els hi donaven tres vegades més. A les noies molt poc. Això va durar molt de temps»¹⁴¹⁴, cosa que, entre d'altres, condicionava la seva pràctica esportiva i el seu futur en les competicions.

La dificultat per combinar la feina amb les pràctiques físiques o esportives es presentava com una barrera en els relats de les dones treballadores, que no disposaven de temps suficient per a la pràctica esportiva, cosa que condicionava la seva continuïtat en el manteniment de l'esport.

Home he estat molt ocupada, he tingut una feina que sortia de casa a les 8 del matí i no tornava fins a les 6, a les 7 o a les 8 de la nit. Hi ha molta gent que estan moltes hores a la feina i encara li queda diguem gas per fer una altra cosa però jo anava a tope i no em volia enredar més la vida. no em volia complicar més, saps.¹⁴¹⁵

Altres causes d'abandonament feien referència als deures morals atribuïts a les dones en el franquisme, que han estat sovint al·ludits per les entrevistades,

---

¹⁴¹⁰ Entrevista realitzada a Paquita Romeu (fragment 436.)

¹⁴¹¹ Entrevista realitzada a Helena Wust (fragment 596-598 H.).

¹⁴¹² Entrevista realitzada a Elsa Verdugo (fragments 534-536 E.).

¹⁴¹³ Entrevistes realitzades a Pepa Soler (fragments 142-152 P.) i Ana Quesada (fragments 193-195 A.).

¹⁴¹⁴ Entrevista realitzada a l'Alicia Guri (fragment 78 A.).

¹⁴¹⁵ Entrevista realitzada a Maria Rue, (fragment 206 M.).

com el matrimoni o la futura maternitat i la cura de la llar,¹⁴¹⁶ que desencadenaven l'allunyament de l'esport durant almenys un període llarg.

Em vaig casar i vaig quedar embarassada (...) ho vaig deixar, i a partir de llavors, jo ho vaig practicar quan vaig tenir la primera nena la Imma, anava a entrenar amb el Picadero, però jugar, no tot això no, perquè aquí sí que tenia el rol total de mestressa de casa amb família, era molt complicat, jo tinc amigues que no s'han casat que han seguit fent esport molts anys, els hi ha pogut més fer esport que no pas casar-se i tindre fills, (...) Jo tenia una il·lusió molt gran per tindre fills, vull dir i vaig assumir que si tenia fills no podia fer l'esport com a practicant-lo, en tot cas com a, com a hobby per mantindre en forma un dia a la setmana i prou.¹⁴¹⁷

Posteriorment, la influència familiar en alguns casos, va facilitar el manteniment de l'esport, i en d'altres, va afavorir-ne el distanciament. Ara bé, en els casos de la dedicació professional a l'educació física el vincle es mantenia o, en altres casos, es vinculava amb tasques de voluntariat a diferents clubs, tresorereries, exercir de delegades, jutges, foment de l'esport o el treball remunerat de monitoratges.

Finalment, malgrat la gran quantitat de condicionants i crítiques que van viure les dones esportistes durant la primera etapa de la dictadura, que van influir en les pràctiques esportives possibles, i malgrat com s'havien de realitzar aquestes pràctiques d'activitats físiques o esportives, les entrevistades valoren que van adaptar-se a les circumstàncies, de la millor manera possible, per poder fer esport durant el període, que els fou més o menys fàcil, i que el suport familiar i la seva empenta foren cabdals per mantenir-se i continuar.

---

¹⁴¹⁶ Manrique et al., «Factores que determinaron una educación física y deportiva de género durante el franquismo», 98.

¹⁴¹⁷ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 206 P.).

Pregunta 2: Quina va ser la influència del discurs androcèntric dominant, el qual recolzava sobre els valors del nacionalcatolicisme, en la invisibilitat de la dona esportista?

Per respondre aquesta qüestió, cal tenir present que un cop finalitzada la Guerra Civil, el règim va establir una estructura tradicional de domini ideològic i social sobre tota la població, donant poder a l'Església,¹⁴¹⁸ que així veia premiat el seu suport durant la contesa. La vinculació entre l'Església (conservadora i tradicional) i l'Estat va donar lloc al predomini del nacionalcatolicisme.¹⁴¹⁹ L'hegemonia del catolicisme més ranci per sobre de qualsevol altra confessionalitat i una nova legislació franquista van esborrar les fites aconseguides durant la Segona República, establint una important ruptura amb el model republicà de dona.

Abans de la guerra hi havia molt moviment femení amb l'esport (...) però quan passa la guerra hi ha uns anys que (...) és un ostracisme total (...), no se'n parla d'aquestes coses.¹⁴²⁰

En els discursos ideològics del règim (antifeministes) i morals, es presentava una visió diferenciada respecte al gènere. El model de dona estava replet d'una sèrie de característiques imposades, com la feminitat, la submissió, la capacitat de sacrifici, la bondat, la dolçor, la constant abnegació, l'emotivitat, la passivitat i una suposada inferioritat intel·lectual.¹⁴²¹ Aquestes característiques des de les instàncies polítiques, educatives, religioses i mèdiques¹⁴²² es presentaven com a naturals i servien per convertir la dona jurídicament en una menor d'edat,

---

¹⁴¹⁸ Julián Casanova, *La iglesia de Franco* (Barcelona: Crítica, 2005).

¹⁴¹⁹ María Teresa Gallego, *Mujer, falange y franquismo* (Madrid: Taurus, 1983).

¹⁴²⁰ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 109 P.).

¹⁴²¹ María Inmaculada Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1984), 32.

¹⁴²² Juan Carlos Manrique et al., «Factores que determinaron una educación física y deportiva de género durante el franquismo», *Apunts. Educación Física y Deportes* 98 (2009): 5-14.

apartar-la de la vida social i sotmetre-la a tots els nivells al seu pare o marit.¹⁴²³ El lloc assignat socialment a les dones era la llar, lluny dels terrenys esportius, i la seva missió en la societat passava per complir els rols d'esposa i mare,¹⁴²⁴ en una clara vocació moral de servei a la pàtria.

Home, en aquell, en aquell temps la dona con la “pata quebrada” i a casa seva a cuidar de la família, això de fer esport, no.¹⁴²⁵

En aquest context d'invisibilitat femenina, la seva presència esportiva es veia marcada per la pressió moral que exercia una visió sobre la dona molt relacionada amb la percepció del cos, del seu rol social i l'ús d'una indumentària decorosa, sobretot durant el primer franquisme, que en molts casos aconseguí allunyar-la de l'esport.

A més a més, l'escassa visibilitat de l'esport femení en els mitjans de comunicació és descrita per la gran majoria d'entrevistades, amb algunes excepcions vinculades a les aparicions de Campionats d'Espanya d'algunes disciplines o grans gestes esportives. La censura i les poques informacions relatives a l'esport femení,¹⁴²⁶ atès que la dona esportista no era el model de dona durant el règim, fou un clar reflex dels estereotips de gènere i la moralitat dominant en el període que infravalora el paper de la dona en els àmbits públics.

---

¹⁴²³ María del Rosario Ruiz, *¿Eternas menores?: las mujeres en el franquismo* (Madrid: Biblioteca Nueva, 2007).

¹⁴²⁴ Vegeu: Gallego, *Mujer, falange y franquismo*; Pastor i Homs, *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca*; Alicia Alted, «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta», en *Las mujeres y la Guerra Civil Española* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1991), 293-303; Marie Aline Barrachina, «Ideal de la mujer falangista», en *Las mujeres y la Guerra Civil Española* (Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1991), 211-217; Juan Carlos Manrique, «La Educación Física Femenina y el ideal de mujer en la etapa franquista.», *Revista Internacional de Medicina y Ciencias de la Actividad Física y el Deporte*. 3, núm. 10 (2003): 83-100; Kathleen Richmond, *Las mujeres en el fascismo español: la Sección Femenina de la Falange, 1934-1959* (Madrid: Alianza, 2004).

¹⁴²⁵ Entrevista realitzada a Montserrat Mechó (fragment 338 M.).

¹⁴²⁶ Alejandro Viuda-Serrano, «Deporte, censura y represión bajo el franquismo, 1939-1961», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza Editorial, 2011), 273-321.

Al marge d'aquest discurs dominant, les dones esportistes rebien el suport dels àmbits propers, encarnats en la família i els amics/gues, que feien possible la pràctica esportiva d'un conjunt de dones que s'atrevien a trencar els models establerts pel règim.

La pressió exercida sobre l'esport femení va ser molt més intensa durant el primer franquisme. A partir dels anys seixanta el règim es va debilitar, els discursos es van començar a «desfalangetitzar»¹⁴²⁷ i van començar a aparèixer escletxes que van permetre que els canvis que s'estaven produint a Europa penetressin a l'Estat. La millora de l'economia, la major permissivitat en les indumentàries esportives, el debilitament de l'esport franquista, la liberalització arran de la llei de premsa de 1966 i els canvis jurídics foren clau en el franquisme tardà, que juntament amb el moviment de dones van ajudar a superar el model de dona tradicional catòlica del discurs dominant.

(...) En aquell moment elles (la SF) eren les que manaven sobre tot l'esport femení, l'esport femení sempre s'ha dit que la Secció Femenina el va dinamitzar perquè no sé no sé cuantos, el que jo penso que el que va fer va ser tiranitzar-lo, és a dir fer-lo a su medida, entens?, tu jugaràs a esport, però portaràs unes faldilletes i uns pololos d'aquests que eren súper incòmodos i per tant la gent com nosaltres que ja érem de clubs que no teníem res que veure amb Secció Femenina pues vam anar trencant el gel amb aquest aspecte. Picadero, nosaltres, Barcino (...) portàvem pantaló curt que va ser bastant dur a l'època.¹⁴²⁸

11.3 Aportacions i limitacions de la investigació

En aquest apartat es reflexiona sobre les aportacions d'aquesta tesi, s'identifiquen les limitacions existents i es plantegen noves línies d'investigació futures.

---

¹⁴²⁷ Carles Santacana, «Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961», en *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, ed. Xavier Pujadas (Madrid: Alianza, 2011), 225.

¹⁴²⁸ Entrevista realitzada a Pepa Soler (fragment 55-57 P.).

11.3.1 Aportacions de la investigació realitzada

La recerca s'ha desenvolupat des de les ciències socials, concretament des del punt de vista de la història social de l'esport, a partir de la història oral, que és un mètode i una tècnica que fins ara ha estat poc utilitzat en les investigacions al voltant de l'esport.¹⁴²⁹ En aquesta tesi, hem donat veu a les dones practicants d'activitats físiques i esportives, protagonistes del fenomen esportiu femení durant la dictadura franquista a Catalunya. Hem recollit i analitzat la seva narració sobre els fets que van viure en un passat recent, cosa que ha permès reconstruir una part del fenomen esportiu contemporani i el paper femení en el desenvolupament de l'esport i les competicions, l'educació, la vida pública i privada, l'associacionisme, etc., en una societat eminentment androcèntrica.

Les principals aportacions que es deriven d'aquesta tesi s'han de vincular a la millora del coneixement sobre les experiències de les dones esportistes catalanes durant els primers vint anys de la dictadura del general Franco i els aspectes socials, morals, culturals i estètic-corporals d'aquestes experiències. L'estudi aporta evidències basades en els relats de les informants sobre les dificultats d'aquesta pràctica en un context polític i social fortament limitador de la visibilitat femenina en la vida pública i lligat per un entramat institucional de l'esport sota control de la Falange i de les institucions nacionalcatòliques.

Més enllà dels estudis fonamentats en fonts documentals oficials i premsa escrita publicada, aquesta tesi aporta la perspectiva de l'experiència directa de les protagonistes, les seves estratègies d'adaptació a la realitat patriarcal de l'època i les limitacions del control del règim, malgrat el desplegament institucional.

En segon lloc, cal tenir en compte que aquesta tesi s'ha plantejat com una contribució a la recuperació de la memòria històrica, a partir d'un corpus important d'entrevistes en profunditat que recullen les experiències que van viure un nombre prou significatiu de dones esportistes en un temps difícil per les dones i l'esport. Recollir aquests testimonis inèdits per la comunitat

---

¹⁴²⁹ Jennifer Hargreaves, *Heroines of sport: the politics of difference and identity* (Londres: Routledge, 2000).

científica es presentava com una contribució urgent a la història,¹⁴³⁰ atès que la possibilitat de desaparició de les persones d'edats més avançades és un fet que malauradament aviat es pot esdevenir i que desgraciadament ha ocorregut amb participants de la investigació, que tanmateix vam poder entrevistar i ens han deixat testimonis valuosíssims sobre la vida i l'esport que altrament s'haguessin perdut.

Aquests testimonis sonors, visuals, gràfics i documentals sobre les experiències esportives de les dones es troben transcrits, arxivats, catalogats i recollits. La seva cessió a institucions o organismes especialitzats en la custòdia i manteniment permetran als futurs investigadors/es seguir ampliant les recerques en aquest camp, així com la difusió pública perquè les noves generacions puguin conèixer una història més justa en perspectiva de gènere, que aporti una visió més real a l'actual, que presenta deficiències.

D'altra banda, ampliar la visibilitat de l'esport practicat per les dones en el context esportiu contemporani, a partir de les entrevistes que recullen la seva percepció i expliciten els condicionants de tipus socials, culturals, morals i estètics, ens ha permès construir una història més justa sobre el desenvolupament i l'evolució de l'esport modern a Catalunya.

Les nostres aportacions també permetran als investigadors/es futurs, tant nacionals com internacionals, ampliar aquesta investigació i fer estudis comparatius. En aquest sentit la Xarxa d'Investigació en Història de les Dones i l'Esport (RIHMUD), de la que formem part, ja ha fet les primeres aproximacions per ampliar els estudis acadèmics al voltant de la història de les dones a Espanya i ha realitzat les primeres comparacions.

En un futur s'espera que aquesta xarxa, a partir d'aquesta tesi, que s'inclou en el projecte d'I+D+i en curs *Mujeres, deporte y dictadura, la memoria oral de las mujeres deportista bajo del franquismo*, pugui ampliar els estudis sobre l'esport femení fent importants contribucions científiques i socials que permetran conèixer i parangonar el desenvolupament de l'esport femení en els diferents

---

¹⁴³⁰ Jennifer Hargreaves, «Complexities of research, epistemology, and ethics: women in divided societies and the construction of sporting identities», en *Sport and the construction of identities. Proceedings of the XIth CESH Congress*, ed. Bettina Kratzmüller et al. (Viena: Verlag Turia&Kant, 2006), 35.

comunicats autònomes, per millorar els aspectes que fins ara han estat poc estudiats, i així promoure la igualtat de gènere en l'àmbit esportiu.

11.3.2 Limitacions de la recerca

Tot i la importància de les aportacions inèdites d'aquesta tesi en la reconstrucció històrica del desenvolupament de l'esport femení català, també cal ser conscient de les limitacions de la recerca presentada.

Al llarg del plantejament i desenvolupament d'aquesta tesi s'han anat identificant una sèrie de limitacions que exposarem en les següents línies.

Limitacions metodològiques

Les limitacions més significatives en el marc de la nostra tesi doctoral tenen a veure amb aquest camp:

Limitacions al voltant de la mostra: tot i que considerem que la mostra està justificada i és qualitativament important, presenta una sèrie de limitacions, per això considerem que és molt important seguir realitzant recerques en aquest sentit, per ampliar-la quantitativament.

Pel que fa a la presència de dones d'origen rural, tot i la multitud d'intents per trobar dones d'aquest d'àmbit que practiquessin esport, ens ha estat molt difícil i creiem que s'ha de seguir insistint per trobar-ne més. De la mateixa manera la majoria d'entrevistades s'han trobat a Barcelona i rodalies, per tant veiem la necessitat de seguir ampliant la mostra a les altres províncies catalanes.

D'altra banda en la mostra hem agrupat esportistes i professores d'educació física, però considerem que la riquesa de les professores i els pocs estudis existents al voltant d'elles a Catalunya permetrien un estudi més aprofundit només d'aquestes professionals, estudi que nosaltres no hem pogut abastar atès que hem focalitzat la mirada en les esportistes.

Limitacions del mètode: tenint en compte que no existeix un mètode perfecte, la història oral presenta una sèrie d'avantatges¹⁴³¹ i limitacions¹⁴³² que hem tingut molt presents per tal d'afavorir al màxim les potencialitats que ens ha presentat aquest mètode i minimitzar i contrastar els problemes de fiabilitat,

---

¹⁴³¹ Vegeu Emili Ferrando, *Fuentes orales e investigación histórica: orientaciones metodológicas para crear fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica* (Barcelona: Ediciones del Serbal, 2006), 19.

¹⁴³² *Ibíd.*, 85-95.

Ronald Fraser, «Historia oral, historia social», *Historia social* 17 (1993): 131-139.

veracitat, oblits o distorsions que s'han pogut presentar al llarg de les entrevistes.

Limitacions al voltant del procés d'anàlisi de les dades: tot i que l'anàlisi de dades amb el software Atlas.ti v.7 ens han proporcionat dades rellevants al voltant de les freqüències i interaccions, les interpretacions sobre les experiències de les dones esportistes al llarg de la dictadura a partir dels resultats quantitius obtinguts per si sols no permetien inferir conclusions.

11.3.3 Prospectiva i futures línies d'investigació

En el desenvolupament de la nostra recerca, hem identificat noves línies de treball futures tenint en compte que la història social de l'esport «encara és un àmbit que està poc explorat en aquest país»¹⁴³³.

Al llarg de la construcció del marc teòric i les lectures desenvolupades, hem pogut identificar que encara queden importants buits per investigar, tot i la vitalitat de la història social de l'esport al nostre país, que es fa visible en l'aparició d'estudis en revistes internacionals i en la creació de grups d'estudi sobre dones i esport a Espanya.

En primer lloc, el marc de la nostra investigació pot ser augmentat amb una nova mostra d'esportistes dels anys de la Segona República i el franquisme. L'objectiu principal seria evitar la desaparició definitiva de la veu i imatge de testimonis, moltes vegades inèdits, que en el seu dia van lluitar per la igualtat de gènere en l'esport. Ens permetria atansar-nos a la mentalitat i forma de vida del col·lectiu femení dins l'entramat social i històric del moment.

Posteriorment caldria seguir creant un corpus significatiu amb testimonis de la democràcia per tenir cada cop més una visió de conjunt de l'evolució esportiva femenina a Catalunya i Espanya.

D'altra banda, la nostra aportació ha estat centrada en el territori concret de Catalunya, però trobem que encara manquen estudis sobre les dones i esport en molts altres territoris. A partir d'aquests dades, es podran realitzar estudis de conjunt tant a nivell català, com a la resta de la península Ibèrica i Europa. En aquest sentit, la xarxa RIHMUD pretén pal·liar part d'aquests buits, ampliant la informació sobre les dones que van fer esport en el període dictatorial en els

---

¹⁴³³ Xavier Pujadas, *Atletas y ciudadanos: historia social del deporte en España, 1870-2010* (Madrid: Alianza, 2011), 25.

diferents territoris, obrint una nova mirada a la història esportiva en perspectiva de gènere a Espanya.

La nostra investigació podria ser també ampliada a partir de la visió d'altres persones significatives en el període, com les responsables o líders de l'organització de la Sección Femenina a Catalunya, els membres de l'obra sindical Educación y Descanso (EyD) i del Sindicato Español Universitario (SEU). De les tres entitats manquen estudis en profunditat sobre la seva influència en l'entramat esportiu català.

També caldria recollir i ampliar l'important paper desenvolupat per les empreses en la gènesi i desenvolupament de l'esport femení per bona part de la població jove durant la dictadura franquista en diferents territoris catalans, així com l'estudi sobre les causes per les que aquest fenomen va començar a minvar. D'altra banda, el paper jugat pel Sindicato Español Universitario en l'esport femení també requereix ser àmpliament explorat.

Tenint en compte la importància dels clubs esportius i els pocs estudis al voltant dels clubs únicament femenins, com el cas del Club Femení i d'Esports, trobem que manquen aportacions al voltant de la sociabilitat femenina i d'aquestes entitats. Aquest fenomen fins i tot és actual, atès que trobem la manca d'estudis en profunditat respecte als clubs femenins mentre que trobem estudis sobre clubs masculins. És a dir, encara no s'han fet estudis prou rellevants pel que fa a entitats femenines, tot i que trobem algunes excepcions.¹⁴³⁴

Malgrat que existeix alguna mostra sobre les biografies de dones esportistes catalanes, moltes d'elles continuen en l'anonimat i cal recuperar-ne la història pel paper desenvolupat en pro de l'esport femení i perquè sovint la societat androcèntrica les ha fet invisibles.

Com ja s'ha comentat anteriorment, caldria iniciar una recerca al voltant de les professores d'educació física de la Sección Femenina a Catalunya; quin paper van desenvolupar i quines influències van rebre és un camp en el que existeixen poques investigacions. Vinculat a aquest tema, també trobem la necessitat d'obrir incursions pel que fa a l'esport femení escolar del període i la seva evolució fins l'actualitat.

---

¹⁴³⁴ Sergio Fuente, *Rompiendo barreras. Historia del Oviedo Moderno C.F* (Oviedo: La Cruz de Grado, 2012).

També hem identificat que no existeix cap recull sobre la participació esportiva de les dones catalanes en les diferents competicions existents, ni el paper desenvolupat pels mitjans de comunicació respecte a les dones esportistes de l'època. Cal, doncs, aquest buidat que ens il·lumini una època de la qual ja tenim algunes veus.

Finalment, donada la transcendència de l'estudi del cos com a signe d'identitat, també es podria aprofundir en aquest contingut, aprofitant les dades recollides en aquesta tesi, des de diverses disciplines dispars però complementàries, com l'antropologia, la sociologia, la psicologia, els estudis feministes i de gènere, per tal de copsar-ne la complexitat.

Atenent als paràgrafs anteriors, les possibilitats d'encetar noves recerques al voltant de l'esport femení són múltiples i il·lusionats. Totes elles ens ajudaran a comprendre millor el nostre passat i el nostre present.

Referències bibliogràfiques

Per la realització de la bibliografia d'aquesta tesi doctoral s'ha fet ús de l'aplicació Mendeley en la seva versió 1.13.8. Mendeley és un gestor de referències bibliogràfiques i una xarxa social acadèmica que permet organitzar la informació obtinguda en la recerca, col·laborar amb altres usuaris en línia, conèixer els darrers documents incorporats i buscar informació científica. D'altra banda també permet emmagatzemar, organitzar documents i llegir arxius en *Portable Document Format* (PDF).

L'estil de citació que s'ha utilitzat en el programa ha estat: *Chicago Manual of Style 16th Edition* fent ús de l'estil *full note*, amb l'elecció de l'opció en llengua catalana en el menú de llengües per a les citacions.

Les citacions de material legislatiu han estat realitzades a partir de l'ISO 690 (Termcat centre de terminologia) atès que inclouen tots els elements que demanen les normes jurídiques al manual Chicago¹⁴³⁵ però a més incorporen els números de pàgina que faciliten la recerca d'aquestes.

Abadía Naudí, Sixte. «Esport i democratització en un període de canvi: evolució del fenomen esportiu a Barcelona durant la transició democràtica (1975-1982)». Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. 2007.

Abella, Rafael. *La vida cotidiana en España bajo el régimen de Franco*. Barcelona: Argos Vergara, 1985.

Acevedo, Evaristo. «Cartas a los celtíberos esposados». *Magisterio Español* 61 (1969): 190-191.

Agosti, Luis. *Educación física femenina. Papel de la mujer en los deportes. En Delegación Nacional de Deportes, Actas del I Congreso Nacional de Educación Física celebrado en Madrid del 1 al 17 de octubre*. Madrid, 1943.

———. *Gimnasia Educativa*. Madrid: Erisa SA, 1974.

---

¹⁴³⁵ Javier Torres, *Manual de estilo Chicago Deusto. Edición adaptada al español* (Bilbao: Universidad de Deusto, 2013), 741-743.

- Aguado, Ana. «Memoria de la Guerra Civil e identidades femeninas antifranquistas». *Amnis. Revue de civilisation contemporaine Europes/ Amériques* 2 (2011). doi:10.4000/amnis.1508.
- Agulló, Carmen. «Azul y rosa: franquismo y educación femenina». En *Estudios sobre la política educativa durante el franquismo*, editat per Alejandro Mayordomo, 243-295. València: Universitat de València, 1999.
- . *La educación de la mujer durante el franquismo y su evolución en Valencia (1951-1970)*. València: Universitat de València, 1994.
- Alberti, Verena. *História oral a experiênciã do CPDOC*. Rio de Janeiro: Editora Fundação Getulio Vargas CPDOC, 1990.
- Alcalde, Carmen. *Mujeres en el franquismo. Exiliadas, nacionalistas y opositoras*. Barcelona: Flor del Viento, 1996.
- Almeida Aguiar, Antonio S. «Británicos, deporte y burguesía en una ciudad atlántica: Las Palmas de Gran Canaria (1880-1914)». Tesi doctoral. Universidad de Las Palmas de Gran Canaria. 2005.
- Almeida, Antonio S. *Historia social, educación y deporte: lecturas sobre el origen del deporte contemporáneo*. Las Palmas de Gran Canarias: Universidad de las Palmas de Gran Canaria, Servicio de Publicaciones, 2004.
- Almeida, Antonio S., i Miguel Ángel Betancor. «Orígenes histórico-educativos del baloncesto». *Veguetã* 5 (2000): 259-274.
- Alonso Delgado, Víctor Lorenzo. «Deporte, ocio y sociabilidad en las Islas Canarias Occidentales (1850-1936)». Tesi doctoral. Universitat Ramon Llull. 2015.
- Alonso, Encarna. «Corín Tellado y la novela rosa». *Ogigia: Revista electrònica de estudios hispánicos* 12 (2012): 33-44.
- Alonso, Luis. *La represión sexual en la España de Franco*. Barcelona: Caralt, 1977.
- Altred, Alicia. «Las mujeres en la sociedad española de los años cuarenta». En *Las mujeres y la Guerra Civil Española*, 293-303. Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1991.
- Álvarez, Eduardo. *Historia de la falange*. Barcelona: Dopesa, 1970.
- Álvarez, Remedios. *La feminización de las Fuerzas Armadas españolas (1988-2011)*. La Rioja: Universidad de la Rioja, 2014.
- Álvarez-Gayou, Juan Luis. «Métodos básicos. Grupo Focal». En *Cómo hacer investigación cualitativa. Fundamentos y metodología*, 128-146. México: Paidós, 2003.

- Andréu, Jaime. «Las técnicas de análisis de contenido: una revisión actualizada». *Centro de Estudios Andaluces* (2002). <http://anthropostudio.com/wp-content/uploads/2014/07/Andréu-J.-2000.-Las-técnicas-de-análisis-de-contenido-una-revisión-actualizada..pdf>.
- Andréu, Jaime, Antonio García-Nieto, i Ana Mª Pérez. «Evolución de la Teoría Fundamentada como técnica de análisis cualitativo». *Cuadernos Metodológicos del CIS* 40 (2007): 1-205.
- Anguera, María Teresa. *Metodología de la observación en las ciencias humanas*. Madrid: Cátedra, 1985.
- Araque, Natividad. «La educación física como moldeador del cuerpo y de la mente en el Instituto Femenino de Enseñanza Media Isabel la Católica, de Madrid (1939-1984)». *Cuadernos Unimetanos* 21 (2010): 9-20.
- Arco, Miguel Ángel del. «El secreto del consenso en el régimen franquista: cultura de la victoria, represión y hambre». *Ayer* 76 (2009): 245-268.
- Arnaud, Pierre, i Thierry Terret. *Histoire du sport féminin*. Paris: L'Harmattan, 1996.
- Aróstegui, Julio. *La investigación histórica: teoría y método*. Barcelona: Crítica, 1995.
- Arrese, Jose Luis de. *La revolución social del nacional-sindicalismo*. Madrid: Editora Nacional, 1940.
- Arribas, Higinio. «Actividad física, ocio y educación: el valor de las actividades físicas recreativas». En *Ocio y deporte. Un análisis multidisciplinar*, editat per María Jesús Monteagudo i Núria Puig, 195-210. Bilbao: Universidad de Deusto. Instituto de Estudios de Ocio, 2004.
- Bahamonde, Ángel. *El Real Madrid en la historia de España*. Madrid: Taurus, 2002.
- . «La escalada del deporte en España en los orígenes de la sociedad de masas, 1900-1936». En *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, editat per Xavier Pujadas, 89-119. Madrid: Alianza Editorial, 2011.
- Baldó, Marc. «Levante y la prensa del movimiento (1939-1975)». En *Historia de Levante, El mercantil Valenciano*, editat per Antonio Laguna i Francesc A. Martínez. Valencia: Editorial prensa Valenciana, 1992.
- Ballarín, Pilar. *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*. Madrid: Síntesis Educación, 2001.
- Ballarín, Pilar, María Teresa Gallego, i Isabel Martínez. *Los Estudios de las mujeres en las Universidades españolas, 1975-1991. Libro Blanco*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales. Instituto de la Mujer, 1995.
- Ballbetó, Anna. «La mujer bajo la dictadura». *Sistema. Revista de Ciencias Sociales*

49 (1982): 92-103.

Bantulà, Jaume. «L'altra olimpíada: Barcelona'36». *Aloma. Revista de Psicologia, Ciències de l'Educació i l'Esport* 20 (2007): 343-347.

Bardin, Laurence. *Análisi de contenido*. Madrid: Akal, 1986.

Barrachina, Marie Aline. «Discurso médico y modelos de género: pequeña historia de una vuelta atrás». En *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura.*, editat per Gloria Nielfa, 67-94. Madrid: Editorial Complutense, 2003.

———. «Ideal de la mujer falangista». En *Las mujeres y la Guerra Civil Española*, 211-217. Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1991.

———. «La sección Féminine de Fet et des Jons, puis du Mouvement National: origenes, genése influence, fin, 1933-1977». Tesi doctoral. Université Sorbonne Nouvelle-Paris III. 1979.

Beauvoir, Simone. *El segundo sexo, 2 vols. Buenos Aires, Ediciones Siglo Veinte*, 1987.

———. *Le deuxième sexe*. Paris: Gallimard, 1949.

Benedito, Rafael. «La música en el hogar». *Consigna* 51 (1945).

Bengoochea, María Cándida. «La historia de la mujer y la historia del género en la Roma Antigua. Historiografía actual». *Espacio, Tiempo y Forma. Serie II, Historia antigua* 11 (1998): 241-260.

Berasategui, Maria Lluïsa. «María del Carmen Ribé. Del deporte a la biblioteca, de la biblioteca al deporte». *Apunts de Educació Física y deportes* 63 (2001): 105-107.

Bernabeu, Josep. «Madres y enfermeras. Demografía y salud en la política poblacionista del primer franquismo, 1939-1950». *Revista de demografía histórica* 20, núm. 1 (2002): 123-144.

Bernal, Maria Dolors, i Joan Corbalán. *Eines per a treballs de memòria oral*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació. Direcció General de la Memòria Democràtica, 2008.

Bertaux, Daniel. «La Perspectiva Biográfica: Validez Metodológica y Potencialidades». En *La Historia Oral: Métodos y Experiencias*, editat per José Miguel Marinas i Cristina Santamarina, 149-171. Madrid: Debate, 1993.

Bisquerra, Rafael. *Métodos de investigación educativa. Guía práctica*. Barcelona: CEAC, 1996.

- Blanca de Ruiz, Joaquim. *Elementos de equitación: o verdaderos principios de la escuela de a caballo, para uso de caballeros y damas que deseen aprender tan noble como honesto y útil ejercicio*. Barcelona: Imprenta de J.Oliveres y Monmany, 1839.
- Blasco, Inmaculada. *Armas femeninas para la contrarrevolución: la Sección Femenina en Aragón (1936-1950)*. Málaga: Atenea, 1999.
- . *Paradojas de la ortodoxia: política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*. Zaragoza: Prensas universitarias, 2003.
- . «“Sección Femenina” y “Acción Católica”: la movilización de las mujeres durante el franquismo». *Gerónimo de Uztariz* 21 (2005): 55-66.
- Borderías, Cristina. «La historia oral en España a mediados de los noventa». *Historia y Fuente Oral* 13 (1995): 113-129.
- Bosch, Esperança, i Victòria Ferrer. *El model de dona proposat per la Secció Femenina: implantació a les Illes Balears (1939-1975)*. Palma: Universitat de les illes Balears, Consell Insular de Mallorca, 1997.
- Bosch, Esperança, Victòria Ferrer, Teresa Riera, i Rosamaria Alberdi. *Feminisme a les aules*. Palma de Mallorca: Universitat de les illes Balears, 2003.
- Botella, José. «Peligros de la civilización moderna para la biología de la mujer». *Consigna* 27 (1943).
- Bravo, Francisco. *Historia de la Falange Espanyola de las Jons*. Madrid: Editora Nacional, 1940.
- Bröhm, Jean Marie. *Le Mythe olympique*. Paris: Christian Bourgois, 1981.
- . *Sociología política del deporte*. México, D.F.: Fondo de Cultura Económica, 1982.
- Brullet, Cristina, i Amparo Tomé. «Las mujeres en los escenarios escolares». En *Mujer y educación: Educar para la igualdad, educar desde la diferencia*, editat per Ana González i Carlos Lomas, 131-182. 2^a ed. Barcelona: Graó, 2006.
- Buñuel, Ana. «Deporte y calidad de vida, aspectos sociológicos de las actividades físico-deportivas de las mujeres en España». *Sistema: Revista de ciencias sociales* 110-111 (1992): 105-116.
- Burdeau, Georges. *Traité de science politique: Le statut du pouvoir dans l'état (Vol.5)*. Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1970.
- Bussy, Danièle. «Por una historia de la sociabilidad femenina: algunas reflexiones». *Hispania: Revista española de historia* 63, núm. 214 (2003): 605-620.

- Butler, Judith. *El género en disputa*. México, D.F.: Paidós, 2001.
- . *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. Londres: Routledge, 2011.
- C.N.I.E. *La presencia de las mujeres en el sistema educativo*. Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1988.
- Cabré, Montserrat, i Teresa Oritz. *Sanadoras, matronas y médicas en Europa. S. XII-XX*. Barcelona: Icària, 2001.
- Cagigal, José María. «Filosofía del deporte femenino». *Ap.Med.Dep.* XVII, núm. 68 (1980): 179-181.
- Callejo, Javier. *El grupo de discusión: introducción a una práctica de investigación*. Barcelona: Ariel Practicum, 2001.
- Cámara, Gregorio. *Nacional-catolicismo y escuela: socialización política del franquismo, 1936-1951*. Jaén: Hesperia, 1984.
- Capmany, Maria Aurèlia. «Lo color més blau». En *Obra Completa 3*. Barcelona: Columna, 1995.
- Carbajosa, Concepción. *Las Profesoras de educación física en España: historia de su formación: 1938-1977*. Oviedo: Universidad de Oviedo, 1999.
- . *Participación deportiva de las mujeres asturianas (1939-1977)*. Oviedo: Universidad de Oviedo, 1999.
- Carbajosa, Concepción, i Eloísa Fernández. *Manuales de educación física en el franquismo*. Oviedo: Universidad de Oviedo, 2000.
- Carbajosa Menéndez, Concepción. «La mujer y el deporte (1940-1978)». Tesis doctoral. Universidad de Oviedo.1988.
- Carrero Eras, Luis. «La actividad físico-deportiva de la mujer en España (1938-1978)». Tesis doctoral. Universidad Politécnica de Madrid.1995.
- Carrero, Luis. *España y el mar*. Madrid: Editorial Nacional, 1941.
- Casanova, Julián. *La iglesia de Franco*. Barcelona: Crítica, 2005.
- . «Una dictadura de 40 años». En *Morir, matar, sobrevivir: La violencia en la dictadura de Franco.*, editat per Julián Casanova, 3-43. Barcelona: Crítica, 2002.
- Casanova, Julián, Francisco Espinosa, Conxita Mir, i Francisco Moreno. *Morir, matar, sobrevivir: La violencia en la dictadura de Franco*. Editat per Julián Casanova. Barcelona: Crítica, 2002.

- Casero, Estrella. *La España que bailó con Franco: coros y danzas de la Sección Femenina*. Madrid: Editorial nuevas estructuras, 2000.
- Caspistegui, Francisco Javier. «La resbaladiza arista de un monte erguida entre dos abismos»: mujer y deporte en España (1900-1950)». *Memoria y Civilización 7* (2004): 129-174.
- Català, Neus. *De la resistencia y la deportación*. Barcelona: Adgena, 1984.
- Cazorla, Antonio. *Las políticas de la victoria: la consolidación del Nuevo Estado franquista, 1938-1953*. Madrid: Marcial Pons, 2000.
- Cazorla, Luis María. *Deporte y estado*. Barcelona: Labor, 1979.
- Cenarro, Ángela. *La sonrisa de Falange: Auxilio Social en la guerra civil y en la posguerra*. Barcelona: Crítica, 2006.
- . «Trabajo. Maternidad i feminidad en las mujeres del fascismo español.» En *Feminismos y antifeminismos: Culturas políticas e identidades de género en el siglo XX*, editat per Ana Aguado i Teresa María Ortega, 229-252. Universitat de València, Universidad de Granada, 2011.
- Cerdà, Mateu. *L'Escoltisme a Mallorca, 1907-1995*. Barcelona: Publicacions de L'Abadia de Montserrat, 1999.
- Chiland, Colette. *Le Transsexualisme*. Paris : Presses Universitaires de France, 2003.
- Chinchilla, José Luis. «Escuela central de gimnasia de Toledo». *ATHLOS. Revista Internacional de Ciencias Sociales de la Actividad Física, el Juego y el Deporte 3*, núm. 2 (2012): 37-77.
- Chinchilla Minguet, José Luis. «La Escuela Central de Educación Física de Toledo (1919- 1981)». Tesis doctoral. Universidad de Málaga. 1991.
- Chueca, Ricardo. *El fascismo en los comienzos del régimen de Franco: un estudio sobre FET-JONS*. Madrid: Centro de investigaciones Sociológicas, 1983.
- Cid, Rosa María. «L'AEIHM et l'histoire des femmes en Espagne». *Mnémosyne 2* (2003): 31-44.
- Clavero, Antonio. *Maternología profiláctica*. Madrid: Editorial Nacional, 1943.
- Colomé, Gabriel. «La Olimpiada Popular de 1936: deporte y política». *Institut de Ciències Polítiques i Socials 264* (2008): 1-29.
- Colomé, Gabriel, i Jeroni Sureda. «Deporte y relaciones internacionales (1919-1939): la Olimpiada popular de 1936». *Centre d'Estudis Olímpics UAB* (1995): 2-22.
- Comas, Francesca, Miquel March, i Bernat Sureda. «Les Pràctiques educatives de

- l'escoltisme de Mallorca durant la dictadura franquista a través de les fotografies». *Educació i història: Revista d'història de l'educació*, 15 (2010): 195-226.
- Comas, Rafael. «La medallística terrassenca fins a la Guerra Civil (1884-1936)». *Terme* 13 (1998): 82-86.
- Contreras, Delia, i Stanley Payne. *España y la segunda guerra mundial*. Madrid: Universidad Complutense, Editorial Complutense, 1996.
- Contreras, Onofre. «Orígenes y evolución de la formación inicial del profesorado de Educación Física». *Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado* 15 (1992): 73-86.
- Crespo, Miguel. «Resultados en distintas competiciones». En *Tenis*, 160-213. Madrid: Comité Olímpico Español, Real Federación Española de Tenis, 1993.
- Cruz, Isidro, i María Dolores Cruz. «Política y conflictividad social en un pueblo de La Mancha: Campo de Criptana». En *Actas del congreso internacional La Guerra Civil en Castilla-La Mancha, 70 años después*, editat per Francisco Alía i Ángel Ramón Valle, 1239. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2008.
- Delgado Bueno, Beatriz. «La Secció Femenina en Salamanca y Valladolid durante la guerra Civil. Alianzas y rivalidades». Tesi doctoral. Universidad de Salamanca. 2009.
- Denzin, Norman K. «Moments, Mixed Methods, and Paradigm Dialogs.» *Qualitative Inquiry* 16, núm. 6 (2010): 419-427.
- . *Sociological Methods: a Source Book*. Chicago: Aldine Publishing Company, 1970.
- Di Febo, Giuliana. *La santa de la raza. Un culto barroco en la España Franquista*. Barcelona: Icaria, 1988.
- . *Resistencia y movimiento de mujeres en España: 1936-1976*. Barcelona: Icaria, 1979.
- Díaz, Pilar. «Las fuentes orales y su contribución a la renovación de la historia en España». En *Voces e imágenes en la historia. Fuentes orales y visuales: investigación histórica y renovación pedagógica*, editat per Santiago Leoné i Fernando Mendiola, 37-52. Pamplona: Universidad Pública de Navarra, 2008.
- Domingo, Carmen. *Con voz y voto: las mujeres y la política en España (1931-1945)*. Barcelona: Lumen, 2004.
- . *Coser y cantar: las mujeres bajo la dictadura franquista*. Barcelona: Lumen, 2007.

- Domínguez, Andrés. *Historia social do deporte en Galicia: cultura deportiva e modernidade: 1850-1920*. Vigo: Galaxia, 2009.
- Duby, Georges, Michelle Perrot, Reyna Pastor, Pauline Schmitt, Christiane Klapisch-Zuber, Arlette Farge, Natalie Zemon, Geneviève Fraisse, i Françoise Thébaud. *Historia de las mujeres en Occidente*. Madrid: Taurus, 1991.
- Ducamp, José María. «Historia del tenis en España». En *Tenis*, 44-56. Madrid: Comité Olímpico Español, Real Federación Española de Tenis, 1993.
- Dunaway, David K. «La interdisciplinariedad de la Historia Oral en los Estados Unidos». *Historia y Fuente oral* 14 (1995): 51-64.
- Dunning, Eric. *El fenómeno deportivo: estudios sociológicos en torno al deporte, la violencia y la civilización*. Barcelona: Paidotribo, 2003.
- Durán, María Ángeles, i María Teresa Gallego. «The women's movement in Spain and the new Spanish democracy». En *The new women's movement: Feminism and political power in Europe and the Usa*, editat per Drude Dahlerup, 200-216. Londres: Sage Publications, 1986.
- Duràntez, Conrado. «El Comité Olímpico Español cumple un siglo». *Centro de Estudios Olímpicos*, 2012. <http://www.estudiosolimpicos.es/index.php/historia/92-centenario-coe.html>.
- Eichel, Wolfgang. «El desarrollo de los ejercicios corporales en la sociedad primitiva». *Citius Altius Fortius XV* (1975): 95-134.
- Eiroa, Matilde. «Mujer y política social en los primeros años del franquismo: Málaga 1941». En *Actas del I Encuentro interdisciplinar de estudios de la mujer*, 397-406. Granada: Seminarios de estudios de la mujer, Universidad de Granada, 1990.
- Elias, Norbert, i Eric Dunning. *Sport et civilisation. La violence matrisée*. Paris: Fayard, 1994.
- Ellwood, Sheelagh M. *Prietas las filas: historia de Falange Española, 1933-1983*. Barcelona: Crítica, 1984.
- Enders, Victoria L. «Nationalism and feminism: The Sección Femenina of Falange». *History of European ideas*, vol.2 15, núm. 4-6 (1992): 673-680.
- Erikson, Frederick. «Métodos Cualitativos de Investigación sobre la Enseñanza». En *La investigación de la enseñanza, II. Métodos Cualitativos y de Observación*, editat per Merlin C. Wittrock, 195-301. Barcelona: Paidós, 1989.
- Escudero, Fuentsanta. *Dictadura y oposición al franquismo en Murcia. De las cárceles de posguerra a las primeras elecciones*. Murcia: Editum, 2007.
- Esparza, José Javier. «Franco una interpretación metapolítica.» *Revista Razón*

- Española* núm. 95 (1999).
- Espinosa, Joaquín. «La formación higiénica para la nueva generación». *Revista Nacional de Educación* 19 (1942): 33-36.
- Espuny, María Jesús. «Aproximación histórica al principio de igualdad de género (y III): las Reglamentaciones de Trabajo, observatorios de la desigualdad». *IUSLabor* 2 (2007): 1-8.
- . «Mujer y ejército». En *La integración de la mujer en las Fuerzas armadas. Reflexiones históricas y realidades jurídicas para un debate necesario*, editat per María Jesús Espuny, Josep Cañabete, Guillermo García, i Olga Paz, 23-60. Barcelona: Librería Bosch, 2010.
- Espuny, María Jesús, Josep Cañabete, Guillermo García, i Olga Paz. «Subiendo el estrado: mujeres y administración de justicia (1961-1966)». En *Experiencias jurídicas y Identidades femeninas en un mundo plural*, editat per Rosalía Rodríguez i María José Bravo, 101-116. Madrid: Dykinson, 2009.
- Estudios, Telectyl. «Actitudes y prácticas deportivas de las mujeres en España (1990-2005)». *Colección Serie Estudios* 92 (2006).
- Fagoaga, Concha. «El Lyceum Club de Madrid». En *Les Espagnoles dans l'histoire: une sociabilité démocratique (XIXe-XX siècles)*, editat per Danièle Bussy Genevois, 145-167. Saint-Denis: Presses Universitaires de Vincennes, 2002.
- Fagoaga, Concha, i Lola G. Luna. «Notas para una historia social del movimiento de las mujeres: signos reformistas y signos radicales». En *Actas de las IV jornadas de investigación Interdisciplinaria*. Madrid: Seminario de estudios de la mujer. Universidad Autónoma de Madrid, 1986.
- Farge, Arlette. «Pratique et effets de l'histoire de femmes». En *Une histoire des femmes est-elle possible?*, editat per Michelle Perrot, 17-35. Marseille: Rivages, 1984.
- Fernández, Carlos. *El fútbol durante la guerra civil y el franquismo*. Madrid: San Martín, 1990.
- Fernández, María Antonia. *Pilar Primo de Rivera: el falangismo femenino*. Madrid: Síntesis, 2008.
- Fernández, María Rosa. «Mujer y deporte en Madrid durante el primer tercio del siglo XX». En *Orígenes del deporte madrileño 1870-1936*. Madrid: Comunidad de Madrid, 1987.
- Fernández, Rodrigo. *La constitución española*. Madrid: Editora Nacional, 1969.
- Fernández, Severino. *La educación física en el sistema educativo español: La formación del profesorado*. Granada: COPEF de España y Universidad de

- Granada, 1993.
- Fernández-Trapiella, Francisco Javier. *Técnica de gimnasia educativa*. Toledo: Talleres Gráficos de Rafael G. Menor, 1947.
- Ferrándiz, Alejandra, i Vicente Verdú. *Noviazgo y matrimonio en la burguesía española*. Madrid: Edicusa, 1974.
- Ferrándiz, Àngels. «La Secció Femenina de FET y las JONS a Sabadell, 1939-1945». *Arraona* 5 (1989): 43-53.
- Ferrando, Emili. *Fuentes orales e investigación histórica: orientaciones metodológicas para crear fuentes orales de calidad en el contexto de un proyecto de investigación histórica*. Barcelona: Ediciones del Serbal, 2006.
- Fiol, Josep Maria, i Francesca Salvá. *La educación de la mujer propugnada por Sección Femenina en Baleares a través de sus actividades (1939-1970)*. Barcelona: Document no publicat, 1979.
- Flecha, Consuelo. «Algunos aspectos sobre la mujer en la política educativa durante el régimen de franco». *Historia de la educación: Revista interuniversitaria* 8 (1989): 77-98.
- Flick, Uwe. *Introducción a la investigación cualitativa*. Madrid: Fundación Paideia Galiza, 2004.
- Florit Capellá, Josep. «Deporte y sociedad en la historia contemporánea española». l'autor, 1971.
- Folguera, Pilar. *Como se hace historia oral*. Eudema. Madrid: Eudema, 1994.
- . «De la transición política a la paridad». En *El feminismo en España. Dos siglos de historia*, editat per Pilar Folguera, 157-199. Madrid: Editorial Pablo Iglesias, 2007.
- Folguera, Pilar, Margarita Ortega, M^lIsabel Cabrera, M^aTeresa González, Aurora Morcillo, Amparo Moreno, Rosa Pardo, Victoria Sendón, i Geraldine M. Scanlon. *El feminismo en España. Dos siglos de historia*. Editat per Pilar Folguera. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2007.
- Fórmica, Mercedes. *Escucho el silencio, pequeña historia de ayer II*. Barcelona: Planeta, 1984.
- . *La instancia de parte*. Madrid: Castalia, 1991.
- . *Visto y vivido, 1931-1937: pequeña historia de ayer*. Barcelona: Editorial Planeta, 1982.
- Fraser, Ronald. «Historia oral, historia social». *Historia social* 17 (1993): 131-139.

- . «La formación de un entrevistador». *Historia y Fuente Oral* 3 (1990): 129-150.
- . *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros, historia oral de la guerra civil Española*. Barcelona: Crítica, 1979.
- Freedman, Jane. *Feminismo: ¿unidad o conflicto?* Madrid: Narcea, 2004.
- Frías, Ana Rosa. «Instituciones sorianas en el Franquismo (1939-1959)». Tesis doctoral. Universidad Nacional de Educación a Distancia. 1988.
- Friedan, Betty. *The feminine Mystique*. Harmondsworth: Penguin Books, 1963.
- Fuente, Immaculada de la. *La roja y la falangista: dos hermanas en la España del 36*. Barcelona: Planeta, 2006.
- Fuente, Sergio. *Rompiendo barreras. Historia del Oviedo Moderno C.F.* Oviedo: La Cruz de Grado, 2012.
- Fullana, Pere. «Els inicis de l'esport i l'església de mallorca (1823-1936)». *Acacia* 4 (1995): 61-74.
- Galeano, María Eumelia. *Diseño de proyectos en la investigación cualitativa*. Medellín: Fondo Editorial Universidad EAFIT, 2004.
- Galilea, Jesús, i Federico Balagué. «El deporte en la edad pre-puberal y puberal». *Apunts Medicina de l'Esport* 1, núm. 002-003 (1964): 59-64.
- Gallego, Juana. *Mujeres de papel: de Hola! a Vogue: la prensa femenina en la actualidad*. Barcelona: Icaria, 1990.
- Gallego, María Teresa. *Mujer, falange y franquismo*. Madrid: Taurus, 1983.
- Garay, Beatriz. «La escolarización de las mujeres en una sociedad preindustrial del interior del País Vasco. El caso de Vitoria a finales del siglo XIX y principios del XX». En *Mujeres y educación. Saberes, prácticas y discursos en la historia*, editat per Consuelo Flecha, Marina Núñez, i Mª Jose Rebolledo. Argentina: Miño Dávila, 2008.
- García Bonafé, Milagros. «Inicios del Deporte Femenino. En el ejercicio físico y la práctica deportiva de las mujeres. Seminario Mujer y Deporte (17 al 19 de mayo de 1990)». Madrid: M.E.C, Consejo Superior de Deportes, Instituto de la mujer, 1992.
- . «Las Mujeres y el deporte: del "corsé" al "chandal"». *Sistema* 110-11 (1992): 33-53.
- García Candau, Julián. *El deporte en la guerra civil*. Madrid: Espasa-Calpe, 2007.
- García Ferrando, Manuel. *Los españoles y el deporte (1980-1990). Un análisis*

- sociològic. Madrid: Consejo Superior de Deportes, 1991.
- García Ferrando, Manuel, i Ramón Llopis-Goig. *Ideal democrático y bienestar personal: encuesta sobre los hábitos deportivos en España 2010*. Madrid: Consejo Superior de Deportes, 2011.
- García, Maximiliano. *La Falange en la guerra de España: la Unificación y Hedilla*. Madrid: Ruedo Ibérico, 1967.
- García-Nieto, María Carmen. «Trabajo y oposición popular de las mujeres durante la dictadura franquista». En *Historia de las mujeres en Occidente, Vol. V: El siglo XX*, editat per Thébaud Françoise i Georges Duby, 661-672. Madrid: Taurus, 1993.
- Garrido, Elisa, Pilar Folguera, Margarita Ortega, i Cristina Segura. *Historia de las mujeres en España*. Editat per Elisa Garrido, Pilar Folguera, Margarita Ortega, i Cristina Segura. Madrid: Síntesis, 1997.
- Georgel, Jaques. *El franquismo: historia y balance 1939-1969*. Paris: Ruedo Ibérico, 1972.
- Gervilla, Enrique. «Desafíos de la belleza corporal. Valoración y crítica educativa». *Revista Lusófona de Educação* 26 (2014): 29-43.
- Gil, Fátima, i José Cabeza. «Pololos y medallas: la representación del deporte femenino en NO-DO (1943-1975)». *Historia y Comunicación Social* 17 (2012): 195-216.
- Gil-Flores, Javier. *Análisis de datos cualitativos. Aplicaciones a la investigación educativa*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, PPU, 1994.
- Giménez, Ernesto. *Memorias de un dictador*. Barcelona: Planeta, 1979.
- Giró, Lluïsa. *Recordant*. Barcelona: Edició de l'autora, 2005.
- Glaser, Barney, i Anselm L. Strauss. *The discovery of grounded theory*. Chicago: Aldine, 1967.
- Gómez, Cristina. «La Sección Femenina y su modelo de mujer: un discurso contradictorio». En *El siglo XX: balance y perspectivas. V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea, 195-2004*. València: Universitat de València, 2000.
- Gómez Cuesta, Cristina. «Discurso y adoctrinamiento ciudadano en Valladolid durante el primer franquismo (1939-1959)». Tesi doctoral. Universidad de Valladolid. 2007.
- Gómez, Donato. «Política y fútbol. La necesaria fundación de la Unión Deportiva Almería en el decenio de 1940». *Materiales para la historia del deporte* 2 (2004):

151-177.

Gómez, Pilar. «Los Juegos Olímpicos de 1992 y su impacto sobre la ciudad de Barcelona. Proyecto de creación de fuentes orales». *Historia y Fuente Oral* 2 (1989): 153-156.

———. «Reflexiones sobre la recogida de fuentes orales de la Barcelona del 92». *Historia y Fuente Oral* 7 (1992): 179-188.

Gómez, Rafael. *El franquismo y la Iglesia*. Madrid: Rialp, 1986.

Gómez, Salvador, i Fátima Gil. «Al oído de las mujeres españolas. Las emisiones femeninas de Radio Nacional de España durante el primer franquismo (1937-1959)». *Estudios sobre el Mensaje Periodístico* 16 (2010): 131-143.

González Aja, Teresa. «Contamos contigo. Sociedad, vida cotidiana y deporte en los años del desarrollismo, 1961-1975». En *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, editat per Xavier Pujadas, 323-353. Madrid: Alianza Editorial, 2011.

———. «Fascists and Christians! in the Spanish martial tradition of the soldier-monk». En *Superman supreme. Fascists Body as Political Icon-Global Fascism*, editat per J.A. Mangan, 16:119-144. London-Portland: Frank Cass, 2000.

———. «Fußball und regionale Identität in der Zeit der Franco-Diktatur». En *Fußball und Region in Europa. Probleme regionaler Identität*, editat per S. Gerhrmann. Münster: Lit Verlag, 1997.

———. «L'organisations du sport scolaire en Espagne: du Franquisme à la Démocratie». En *Les valeurs de l'Olympisme: Un modèle éducatif en débat*, editat per Michaël Attali, Jean Saint-Martin, Simon Leveque, Lucien Brunetti, i Jean Bizet. Paris: L'Harmattan, 2009.

———. «La política deportiva en España durante la República y el Franquismo». En *Sport y autoritarismos. La utilización del deporte por el fascismo y el nazismo*, editat per Teresa González Aja. Madrid: Alianza, 2002.

———. «Le football... ambassadeur du franquisme». En *Sport as Symbol, Symbols in Sport*, editat per F. Van der Merwe. Cape Town: Acadèmmia, 1995.

———. *Los Toros, ¿un espectáculo caballeresco? Documentos: Instituto Nacional de Educación Física*. Madrid: Documentos: Instituto Nacional de Educación Física, 1987.

———. *Los Toros, Introducción del deporte en España: su repercusión en el arte*. Madrid: Edilupa, 2003.

———. «Monje y soldado. La imagen masculina durante el Franquismo» *Revista Internacional de Ciencias del Deporte* 1, núm. 1 (2005): 64-83.

- . *Sport y autoritarismos: la utilización del deporte por el comunismo y el fascismo*. Madrid: Alianza, 2002.
- González Aja, Teresa, i Angela Teja. «Mussolini and Franco Sportsmen: Two contrastist fascist conceptions of Sport». En *La Comune Eredità dello Sport in Europa*, 413-419. Roma: CONI, 1996.
- González, Eduardo. «Deporte y poder: El caso del Real Madrid C. de F.». *Memoria y Civilización: anuario de historia de la Universidad de Navarra* 7 (2004): 79-127.
- . «El Real Madrid, ¿“Equipo del Régimen”? Fútbol y política durante el Franquismo». *Esporte e Sociedade* 14 (2010): 1-19.
- . «Le Real de Madrid, “équipe du régime”? Football et enjeux politiques pendant la dictature de Franco». En *Les football dans nos sociétés*, editat per Yvan Gastaut i Stéphane Mourlane. Paris: L'Harmattan, 2006.
- González, José Antonio. *Federalisme i autonomia a Catalunya (1868-1938): documents*. Sant Pol de Mar: Curial, 1974.
- González, Jose Luis, i Daniel Fernández. «Racismo, discriminación y prejuicio». En *Psicología social, cultura y educación*, editat per Itziar Fernández Sedano, Silvia Ubillos Landa, Elena Zubieta, i Darío Paéz Rovira, 798-804. Madrid: Pearson Educación, 2004.
- González, P. «Medir en ciencias sociales». En *El análisis de la realidad social: Métodos y técnicas de investigación*, editat per Manuel García Ferrando, Jesús Ibáñez, i Francisco Alvira, 209-268. 3ª ed. Madrid: Alianza, 1986.
- González, Teresa. «El aprendizaje de la maternidad: discursos para la educación de las mujeres en España (siglo XX)». *Convergencia* 15, núm. 46 (2008): 91-117.
- Gounot, André. «El proyecto de la olimpiada popular de Barcelona (1936). Entre comunismo internacional y republicanismo regional». *Cultura, ciencia y deporte: revista de ciencias de la actividad física y del deporte de la Universidad Católica de San Antonio* 1, núm. CCD3 (2005): 115-123.
- Granda, Jesusa. «La Gimnástica femenina». *Citius Altius Fortius* 5 (1963): 473-480.
- Grele, Ronald J. «La historia y sus lenguajes en la entrevista de historia oral ¿Quién contesta a las preguntas de quien y por qué?». *Historia y fuente oral* núm. 5 (1991): 111-129.
- Gremler, Dwayne D. «The critical incident technique in service research». *Journal of Service Research* 7, núm. 1 (2004): 65-89.
- Gutiérrez, Demetrio. *Los Toros de la guerra y del franquismo*. Barcelona: Luis de Caralt, 1978.

- Gutiérrez, Jesús. «Damiel en guerra: la vida de un pueblo manchego en zona republicana». En *Actas del congreso internacional La Guerra Civil en Castilla-La Mancha, 70 años después*, editat per Francisco Alía i Ángel Ramón Valle. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2008.
- Guttman, Allen. *From ritual to record: the nature of modern sports*. New York: Columbia University Press, 1978.
- . *Women's sports: a history*. New York: Columbia University Press, 1991.
- Hammer, Dean, i Aarón Wildavsky. «La entrevista semi-estructurada de final abierto. Aproximación a una guía operativa». *Historia y fuente oral* 4 (1990): 23-61.
- Hargreaves, Jennifer. «Complexities of research, epistemology, and ethics: women in divided societies and the construction of sporting identities». En *Sport and the construction of identities. Proceedings of the XIth CESH Congress*, editat per Bettina Kratzmüller, Matthias Marschik, Rudolf Müllner, Hubert D. Szemethy, i Elisabeth Trinkl, 21-37. Viena: Verlag Turia&Kant, 2006.
- . *Heroines of sport: the politics of difference and identity*. Londres: Routledge, 2000.
- Heinemann, Klaus. *Introducción a la metodología de la investigación empírica en las ciencias del deporte*. Barcelona: Paidotribo, 2003.
- Hermida Martín, Yanira. «Mujeres y cambios sociales en la provincia de Santa Cruz de Tenerife. 1931-1975. Amas de casa, camaradas y marginadas». Tesis doctoral. Universitat de Barcelona. 2012.
- Hermida, Yanira. *Mujeres en azul*. Santa Cruz de Tenerife: Idea, 2010.
- . *Mujeres y nacionalsindicalismo. La seccion femenina en Tenerife (1935-1945)*. Santa Cruz de Tenerife: Idea, 2009.
- Hidalgo, Ignacio. *Cambio de rumbo, 2 vol.* Barcelona: Laia, 1977.
- Holsti, Ole. *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*. Londres: Addison-Wesley Publishing Company, 1969.
- Ibañez, José. «El sentido político de la cultura en la hora presente». *Revista Nacional de Educación* 22 (1942): 7-28.
- Imbert, Gerard. *Elena Francis, un consultorio para la Transición. Contribución al estudio de los simulacros de masas*. Barcelona: Península, 1982.
- Inchausti, María Jesús, i Carlos Gutiérrez. *Educacion física femenina. Texto oficial para escuelas de Magisterio*. Madrid: Sección Femenina de F.E.T. y de las J.O.N.S, 1955.

- «Informe Belmont (1978) Principios éticos y orientaciones para protección de sujetos humanos en la experimentación», 1978.
<http://www.pcb.ub.es/bioeticaidret/archivos/norm/InformeBelmont.pdf>.
- Jarne, Antonieta. «La Secció Femenina i la seva projecció a Lleida». En *Miscellània: homenatge a Josep Lladonosa*, editat per Jesús Alturo. Lleida: Diputació de Lleida, 1992.
- . «Models formals i sentimentals al servei de la feminitat: la postguerra a Lleida (1939-1945)». *Ilerda Humanitats* 49 (1991): 189-207.
- Jiménez, Encarnación. «La mujer en el franquismo: Doctrina y acción de la Sección Femenina». *Tiempo de Historia* 83 (1981): 4-15.
- Jiménez, Javier. *El fascismo en la crisis de la II República*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 1979.
- Juliá, Santos. *La Constitución de 1931*. Madrid: Fundación Ricardo Delgado Vizcaíno y Iustel., 2009.
- . *Víctimas de la guerra Civil*. Madrid: Temas de Hoy, 1999.
- Justribó, Daniel. *Feminitat, Esport i Cultura. Pioneres de l'atletisme català (1921-1938)*. Barcelona: Institut Barcelona Esports, Ajuntament de Barcelona, 2014.
- Kerlinger, Fred N. *Investigación del comportamiento: técnicas y metodología*. México: Interamericana, 1981.
- Koulouri, Christina. *Sport et société bourgeoise : les associations sportives en Grèce 1870-1922*. Paris: L'Harmattan, 2000.
- Krippendorff, Klaus. *Metodología de análisis de contenido. Teoría y práctica*. Barcelona: Paidós, 1990.
- Krueger, Richard. *Analyzing and Reporting Focus Group Results*. California: Sage, 1998.
- . *El grupo de discusión. Guía práctica para la investigación aplicada*. Madrid: Pirámide, 1998.
- La mujer en cifras*. Madrid: Instituto de la mujer, 1987.
- Lagardera, Francisco. «Notas para una historia social del deporte en España». *Historia de la Educación* 14 (2013): 151-172.
- Laraña, Enrique. *La construcción de los movimientos sociales*. Madrid: Alianza Editorial, 1999.
- Latorre, Antonio, Delio del Rincón, i Justo Arnal. «proximación conceptual a la

- metodología constructivista/cualitativa». En *Bases metodológicas de la investigación educativa*, 199-224. Barcelona: Hurtado, 1997.
- Lengermann, Patricia, i Jill Niebrugge-Brantley. «Teoría feminista contemporánea». En *Teoría sociológica contemporánea*, editat per George Ritzer, 353-409. México: McGraw-Hill/interamericana de España, 1997.
- León, Magüi de. *Las voces del silencio: memorias de una Instructora de Juventudes de la Sección Femenina*. Madrid: Edición de la autora, 2000.
- León, Maria Teresa. *Memoria de la melancolía*. Barcelona: Bruguera, 1979.
- Lincoln, Yvona S., i Egon G. Guba. *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage, 1985.
- Llona, Miren. «Historia, memoria y oralidad». En *Voces e imágenes en la historia. Fuentes orales y visuales: investigación histórica y renovación pedagógica*, editat per Santiago Leoné i Fernando Mendiola, 53-58. Pamplona: Universidad Pública de Navarra, 2008.
- Llopis-Goig, Ramón. *Avoiding hegemonic masculinity through women's peñas: A case study of female football supporters' communities in Spain*. free-project.eu. Copenhagen, 2013.
- . «Female football supporters communities in Spain: A focus on women's peñas». En *Football and Europe: Histories, Equity and Experiences*, editat per J Magee, J Caudwell, K Liston, i Sh Scraton, 175-189. Oxford: Meyer and Meyer Sport, 2007.
- . «Learning and representation: the construction of masculinity in football. An analysis of the situation in Spain». *Sport in Society* 11 (2008): 685-695.
- . «Masculinitats inductores i resistències a la masculinitat hegemònica al futbol espanyol». *Sistema* 217 (2010): 61-76.
- López, Carlos Jesús. «España en los juegos Olímpicos de Helsinki 1952. La utilización del deporte y la prensa por el franquismo». *AGON International Journal of Sport Sciences* 2, núm. 1 (2012): 33-46.
- López, Iván. «Manuales Escolares de educación física en la segunda enseñanza (1936-1977)». En *Los manuales de texto en la enseñanza secundaria (1812-1990)*, editat per María Nieves Gómez i Guadalupe Trigueros, 349-362. Sevilla: Editorial Kronos, 2000.
- López-Lago, Luis. «Testimonio oral e historia». *Revista Científica Universidad Don Bosco* 8 (2007): 65-78.
- Lorenzo, María Cristina. *Una gaditana a conocer y reconocer*. Cádiz: Fundación Municipal de la mujer, 2005.

- Losada, José Luis, i Rafael López-Feal. *Métodos de investigación en Ciencias Humanas y Sociales*. Madrid: Thomson, 2003.
- Lucas, Antonio. *Introducción a la sociología*. 2ª ed. Tafalla: Ediciones Universidad de Navarra, 1982.
- Luengo Sojo, Antonia. «Sección Femenina. Actividad musical». Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. 1998.
- Lukas, Gerhard. «La educación corporal y los ejercicios corporales en la sociedad prehistórica». *Citius Altius Fortius XV* (1973): 273-324.
- Machado, Cristina Maria, i Juan Manuel Fernández. «La mujer en el olimpismo durante la época franquista». *Materiales para la historia del deporte 2* (2015): 207-219.
- Madrazo, Enrique. *Cultivo de la especie humana: Herencia y Educación. Ideal de vida*. Santander: Blanchard y Arce, 1904.
- . *El pueblo Español ha muerto*. Santander: Blanchard y Arce, 1903.
- Mallimaci, Fortunato, i Verónica Giménez. «Historias de vida y método biográfico». En *Estrategias de investigación cualitativa*, editat per Irene Vasilachis, 175-209. Barcelona: Gedisa, 2006.
- Manrique, Juan Carlos. «Intereses y expectativas de las profesoras e instructoras segovianas de educación física durante el franquismo». *Revista Española de educación Física y Deportes* 400 (2012): 79-96.
- . «Juventud, deporte y falangismo. El frente de juventudes, la Sección Femenina y los deportes del movimiento». En *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, editat per Xavier Pujadas, 233-272. Madrid: Alianza Editorial, 2011.
- . *La actividad deportiva femenina durante el franquismo y sus campeonatos escolares*, 2007.
- . «La Educación Física Femenina y el ideal de mujer en la etapa franquista». *Revista Internacional de Medicina y Ciencias de la Actividad Física y el Deporte*. 3, núm. 10 (2003): 83-100.
- . «La familia como medio de inclusión de la mujer en la sociedad franquista.» *Hispania nova. Revista de Historia Contemporánea* 7 (2007): 193-221.
- . *La mujer y la educación física durante el franquismo*. Valladolid: Universidad de Valladolid. Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial, 2008.
- . *Las profesoras de educación física en la sección femenina segoviana: investigación histórica del ideal de mujer*. Buenos Aires: Miño y Dávila, 2010.

- . *Las profesoras de Educación Física Femenina durante el franquismo y su relación con el ideal de mujer que se proponía desde la Sección Femenina. Análisis de la situación en la provincia de Segovia*. Madrid: Proquest and Learning España, 2006.
- Manrique, Juan Carlos, Víctor López, i Roberto Monjas. «Mujer y familia: una simbiosis que generó una Educación Física de género en España (1940-1970)». En *IV Congreso Internacional y XXV Nacional de Educación Física (Córdoba , 2-5 de abril de 2008): Los hombres enseñando aprenden*, 2008.
- Manrique, Juan Carlos, Víctor López, Luis Torrego, i Roberto Mongas. «La labor formativa desarrollada por la Sección Femenina de la Falange en la preparación de los mandos e instructoras durante el periodo franquista». *Historia de la educación: Revista interuniversitaria* 27 (2008): 347-365.
- Manrique, Juan Carlos, Luis Torrego, Víctor López, i Roberto Monjas. «Factores que determinaron una educación física y deportiva de género durante el franquismo». *Apunts. Educación Física y Deportes* 98 (2009): 5-14.
- Marañón, Gregorio. *Tres ensayos sobre la vida sexual: Sexo, trabajo y deporte; maternidad y feminismo; educación sexual y diferenciación sexual*. 1a ed. Madrid: Biblioteca Nueva, 1926.
- Marías Cadenas, Sescún. «La Sección Femenina y el control de las trabajadoras. Zaragoza, 1939-1975». Tesis doctoral. Universidad de Zaragoza. 2012.
- Marías, Sescún. «Agrarismo, actividad sindical y movilización femenina en los pueblos historia de la Hermandad de la ciudad y del campo (1937-1958)» En *VI Encuentro de investigadores sobre el franquismo*, 739-753. Zaragoza: Fundación Sindicalismo y cultura-CCOO Aragón, 2006.
- Marqués, Salomó. «La Sección Femenina i la formació de les mestres gironines». *Revista de Girona* 153 (1992).
- Martí, Carme. *Un cel de plom*. Barcelona: Amsterdam llibres, 2012.
- Martín Gaité, Carmen. *Usos amorosos de la postguerra española*. Barcelona: Anagrama, 1987.
- Martín, Juan. «La propaganda falangista en las aulas: Consigna (1940-41). Una propuesta metodológica». En *Actas II Congreso Internacional Latina de Comunicación Social*, editat per José Manuel Pestano, Samuel Toledano, Alberto Ardèvol, i Ciro Hernández, 1-21. La Laguna: Sociedad Latina de Comunicación Social, 2010.
http://www.ull.es/publicaciones/latina/10SLCS/actas_2010/35Quevedo.pdf.
- Martínez de Bedoya, Javier. *Memorias desde mi aldea*. Valladolid: Ámbito Ediciones, 1996.

- Martínez, Francisco Javier, i José Manuel Alfonso. «Tardes de enseñanza y parroquia: el adoctrinamiento de las niñas en la España franquista a través de las revistas Bazar y Tin tan (1947-1957)». *El futuro del pasado* 4 (2013): 227-253.
- Martins, Maria Victoria. «Un modelo de propaganda nacional-sindicalista: la sección femenina de falange». En *Nuevos horizontes del pasado. Culturas políticas, identidades y formas de representación*, editat per Angeles Barrio, Jorgue de Hoyos, i Reveca Saavedra, 36. Santander: Publican, 2011.
- Matas, Joan Josep. «L'esport i l'Església de Mallorca en el segle XX (1900-1960)». *Lluc: revista de cultura i d'idees* 835 (2003): 39-45.
- Mayordomo, Alejandro. *Historia de la educación en España: textos y documentos*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia, 1989.
- Mendiara, Natividad. «Análisis de la educación física femenina en el sistema educativo español: Pasado, presente y futuro». En *Mujer y Deporte*, 65-73. Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1987.
- Merino, Azuzena. *Mujeres y Educación bajo el franquismo en imágenes. La Sección Femenina y el Auxilio Social (1934-1977)*. Madrid: Creaciones Vincent Gabrielle, 2010.
- Mestre, Juan A. *Valencia 1936-39: la cultura deportiva de un pueblo*. València: Ajutnament de Valencia, 1987.
- Meynaud, Jean. *El Deporte y la política: análisis social de unas relaciones ocultas*. Barcelona: Hispano-Europea, 1972.
- Millet, Kate. *Política sexual*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1995.
- Mir, Conxita. *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña de posguerra*. Lleida: Milenio, 2000.
- Miralles, Joan. *La història oral. Qüestionari i guia didàctica*. Palma de Mallorca: Moll, 1985.
- Molinero, Carme. «Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un "mundo pequeño"». *Historia Social* 30 (1998): 97-117.
- Molinero, Carme, i Pere Ysàs. *Catalunya durant el franquisme*. Barcelona: Empúries, 1999.
- Montero, Feliciano. *La acción católica y el franquismo. auge y crisis de la acción católica especializada*. Madrid: UNED, 2000.
- . *La Iglesia: de la colaboración a la disidencia (1956-1975): La oposición durante el franquismo/4*. Madrid: Encuentro, 2011.

- Montilla, Francisca. *La educación y su historia*. Madrid: San Martín, 1952.
- Montseny, Federica. *Mis primeros cuarenta años*. Barcelona: Plaza & Janés, 1987.
- Mora, Constanca de la. *Doble Esplendor*. Barcelona: Crítica, 1977.
- Moragas Rovira, Marta. «Les dones que presideixen els clubs esportius a Catalunya. Factors que incideixen en l'accés i en l'exercici del càrrec, i estil de lideratge». Tesi doctoral. Universitat Ramon Llull. 2014.
- Morales Villena, Amalia. «Género, mujeres, trabajo social y Sección Femenina. Historia de una profesión feminizada y con vocación feminista». Tesi doctoral. Universida de Granada. 2010.
- Morant Ariño, Antonio. «Mujeres para una "nueva Europa". las relaciones y visitas entre la Sección Femenina de falange y las organizaciones femeninas nazis, 1936-1945». Tesi doctoral. Universitat de València. 2014.
- Morcillo, Aurora. «Españolas con, contra, bajo,(d) el franquismo». *Desacuerdos 7* (2012): 42-55.
- Moreno, Amparo. «La réplica de las mujeres al franquismo». En *El feminismo en España. Dos siglos de historia*, editat per Pilar Folguera, 123-156. Madrid: Editorial Pablo Iglesias, 2007.
- . *Mujeres en lucha. El movimiento feminista en España*. Barcelona: Anagrama, 1977.
- Morote Pons, Ramón. «La falange a Mallorca entre la República i el primer franquisme: espectre sociopolític». Tesi doctoral. Universitat de les illes Balears. 2006.
- Moscardó, José. «El poder educativo del deporte». *Revista Nacional de Educación 1* (1941): 21-23.
- Murelaga, Jon. «Historia contextualizada de la radio española del franquismo (1940-1960)». *Historia y comunicación social 14* (2009): 367-386.
- Murillo, Francisco. «Política de repoblación». *Revista de Sanidad e Higiene pública XV* (1941): 210-225.
- Nash, Mary. «Control social y trayectoria histórica de la mujer en España». En *Historia ideológica del control social España-Argentina, siglos XIX-XX*, editat per Roberto Bergalli i Enrique Marí, 151-173. Barcelona: Colección Sociedad-Estado, 1989.
- . «Dos décadas de historia de las mujeres en España: una reconsideración». *Historia Social 9* (1991): 137-161.
- . *Les dones fan esport*. Barcelona: Institut català de la Dona, Generalitat de

- Catalunya, 1992.
- . *Mujeres en el mundo: historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza, 2004.
- . «Nuevas dimensiones en la historia de la mujer». En *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*, editat per Mary Nash, 9-50. Barcelona: Ediciones Serbal, 1984.
- . «Pronatalismo y maternidad en la España franquista». En *Maternidad y políticas de género: la mujer en los estados de bienestar europeos, 1880-1950*, editat per Gisela Bock i Pat Thane, 279-308. Madrid: Cátedra, 1996.
- . *Rojas: Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Madrid: Taurus, 1999.
- Navarro, Emilio. *Álbum histórico de las sociedades deportivas de Barcelona. Barcelona: Imprenta José Ortega*. Barcelona: Imprenta José Ortega, 1916.
- Navas, Luis. «Alimentación natural del lactante». *Consigna* 31 (1943).
- Nicolás, María Encarna. *Instituciones murcianas en el franquismo (1939- 1962). Contribución al conocimiento de la ideología dominante*. Murcia: Editora Regional de Murcia, 1982.
- Nieto, Emilio. «Trapiella sigue vivo y es necesario revisar su obra». *Revista Española de Educación Física y Deportes* 16 (2010): 92.
- Noval Clemente, Mercedes. «La Sección Femenina en Murcia: educación, cultura e ideología 1939-1977». Tesis doctoral. Universidad de Murcia. 2000.
- Núñez, Mirta. *Mujeres caídas prostitutas legales y clandestinas en el franquismo*. Madrid: Oberon, 2003.
- Núñez, Mirta, Manuel Álvaro, Francisco Espinosa, i José María García. *La gran represión. Los años de plomo del franquismo*. Barcelona: Flor del Viento, 2009.
- Ofer, Inbal. «Historical Models-Contemporary Identities: The Sección Femenina of the Spanish Falange and its Redefinition of the Term "Femininity"». *Journal of Contemporary History* 40, núm. 4 (2005): 663-674.
- . «La legislación de género de la Sección Femenina de la FET Acortando distancias entre la política de élite y la de masas». *Historia y política Ideas, procesos y movimientos sociales* 15 (2006): 219-242.
- Olivera, Javier. «La evolución histórica». *Apunts de Educación Física y deportes* 7-8 (1987): 75-84.
- Oltra, Benjamín, i Amando de Miguel. «Bonapartismo y catolicismo. Una hipótesis sobre los orígenes ideológicos del franquismo». *Papers: revista de sociologia* 8 (1978): 53-102.

- Orduño, Mónica. *El auxilio social (1936-1940). La etapa fundacional y los primeros años*. Madrid: Escuela Libre Editorial, 1996.
- Orobíg, Gemma. «Sexo, género y antropología». En *Del sexo al género. Los equívocos de un concepto*, editat per Silvia Tubert, 253-280. Madrid: Cátedra, 2003.
- Ortega, José Antonio, i Javier Silvestre. «Las consecuencias demográficas de la guerra civil». En *X Congreso de la AEHE, Las consecuencias demográficas de la guerra civil. Sesión A2. La economía de la Guerra Civil, 1936-1939*, editat per Martín Pablo i Elena Martínez. Galicia, 2005.
- Ortega Oroz, Elena. «Entre el yugo y la flecha. Identidad Nacional y de género en la representación cinematográfica de la Sección Femenina (1937-1945)». Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili. 2014.
- Ortiz, Manuel. «Mujer y dictadura franquista». *Aposta: Revista de ciencias sociales* 28 (2006): 1-26.
- Ortiz, Teresa, Johanna Birriel, i Vicenta Marín. *Universidad y feminismo en España (II). Situación de los Estudios de las Mujeres en los años 90*. Granada: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Granada, 1999.
- . *Universidad y feminismo en España. I. Bibliografía de Estudios de las Mujeres (1992-1996)*. Granada: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Granada, 1998.
- Otaola, Paloma. «La música pop en la España franquista: rock, ye-ye y beat en la primera mitad de los años 60». *ILCEA*. 16 (2012): 1-13.
- Otero, Luís. *La Sección Femenina*. Madrid: EDAF, 1999.
- Paéz, R. *Introducción a las técnicas cualitativas de investigación científica*. Córdoba: Facultad de Lenguas, Universidad Nacional de Córdoba., 2007.
- Pajarón, Rocío. *La Educación física de la mujer en España: perspectiva de la segunda mitad del siglo XIX*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1987.
- Palacio, Sara. «El punto de vista de la S.F: La Historia nos ha traicionado. Entrevista con Lula de Lara». *Tiempo de Historia* 83, núm. 7 (1936): 16-23.
- Pàmies, Teresa. *Records de guerra i de l'exili*. Barcelona: Dopesa, 1976.
- Pardo, Rosa. «El feminismo en España: breve resumen, 1953-1985.» En *El feminismo en España. Dos siglos de historia*, editat per Pilar Folguera, 201-210. Madrid: Editorial Pablo Iglesias, 2007.
- Pascual, María José. «Historia del tenis». En *Tenis*, 14-44. Madrid: Comité Olímpico Español, Real Federación Española de Tenis, 1993.

- Pastor i Homs, María Inmaculada. *La Educación femenina en la postguerra (1939-45): el caso de Mallorca*. Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1984.
- Pastor, José Luis. *Educación física y libros de texto en la enseñanza primaria, 1883-1978*. Madrid : Dykinson, 2005.
- . *El espacio profesional de la Educación Física en España: génesis y formación (1883-1961)*. Madrid: Universidad de Alcalá, 1997.
- . *Guía Legislativa de Educación Física en España*. Madrid: Colegio Oficial de Profesores de Educación Física, 1979.
- . «La aportación del ejército al desarrollo de la actividad físico-deportiva en España». *Revista Española de Educación Física y Deportes* 16 (2010): 39-76.
- . *Manuales escolares y libros de texto de educación física en la enseñanza secundaria (1883-1978)*. Madrid: Dykinson, 2005.
- . *Manuales escolares y libros de texto de educación física en los estudios de Magisterio (1883-1978)*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 2005.
- Payne, Stanley. *El régimen de Franco (1936-1975)*. Madrid: Alianza, 1987.
- . *Falange: historia del fascismo español*. Paris: Ruedo Ibérico, 1965.
- Peña, José. *Historia política del constitucionalismo español*. Madrid: Dykinson, 2006.
- Pérez, Gloria. *Investigación cualitativa. Retos e interrogantes.II.Técnicas y Análisis de datos*. Madrid: La Muralla, 1994.
- Pérez, Heliodoro Manuel. «La asistencia sanitaria como función circumformativa de la Cátedra Ambulante de Huelva (1956-1977)». *Cuestiones pedagógicas: Revista de ciencias de la educación* 21 (2012): 197-228.
- . «La estructura organizativa de la Delegación Provincial de la Sección Femenina de Huelva». *Huelva en su historia* 10 (2003): 133-146.
- . *Una escuela viajera la cátedra ambulante de la Sección Femenina de Huelva (1956-1977)*. Huelva: Diputación Provincial de Huelva, Servicio de Publicaciones, 2005.
- Pérez, Isabel. *Ética i Ciència*, s.d. <http://www.eumed.net/libros-gratis/2011e/1067/>.
- Pérez, Jordi. «Perquè les dones també hi juguen». En *Basquetmania*, editat per Eliseu Climent, 99-112. València: El Grill, 1991.
- Pérez Moreno, Heliodoro Manuel. «Educación y sección femenina en Huelva la cátedra ambulante : una escuela rural de formación integral e intensiva (1956-1977). (2 Vol.)». Tesi doctoral. Universidad de Huelva. 2003.

Piérola, Gemma. «De invisibles a presentes. Una aproximación a los estudios de la mujer durante el franquismo». *Memoria y Civilización* 3 (2000): 363-372.

Plan integral para la actividad física y el deporte. Madrid: Consejo Superior de Deportes, 2010.

Ponce, Santi. *Club tennis Vic, 50 anys d'història 1948-1998*. Vic: Club Tennis Vic, 1998.

Posa, Elena. «Una educación especialmente femenina». *Cuadernos de pedagogía* 31 (1977): 30-34.

Preston, Paul. *Las tres Españas del 36*. Barcelona: Plaza & Janés, 1998.

———. *Palomas de guerra*. Barcelona: Plaza&Janés, 2001.

Primo de Rivera, Pilar. «Discurso en la Concentración de Medina». *Y mayo* (1939).

———. *Recuerdos de una vida*. Madrid: Dyrsa, 1983.

Prometeo, Antonio. *Últimas conversaciones con Pilar Primo*. Madrid: Caballo de Troya, 2006.

Puig, Núria. «El deporte y los estereotipos femeninos». *Revista de Occidente* 62-3 (1986): 71-84.

———. «El proceso de incorporación al deporte por parte de la mujer española (1939-1985)». En *Seminario Mujer y Deporte*, 83-91. Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1987.

Puig, Núria, Laia Muñoz, Andreu Camps, Joaquim Gómez, Pedrona Serra, i Alba Pardo. *L'Esport a Catalunya: Un informe de tendències (2006-2013)*. Barcelona: Institut Nacional d'Educació Física de Catalunya, 2014. <http://www.observatoridelesport.cat/uploads/pdf/informe2014.pdf>.

Pujadas, Xavier. *Atletas y ciudadanos: historia social del deporte en España, 1870-2010*. Madrid: Alianza, 2011.

———. «D'un blau intens: les dones esportives sota la dictadura franquista». *Quadern Dones i Esport* 4 (2010): 5-10.

———. «De atletas y soldados. El deporte y la Guerra Civil Española en la retaguardia republicana (1936-1939)». *Estudios del deporte* 23 (2007): 89-117.

———. «De espectadoras a protagonistas. Las mujeres y el deporte en la II República Española (1931-1936)». Conferencia, INEF de la Coruña, 28 de marzo de 2012.

———. «Del barrio al estadio. Deporte, mujeres y clases populares en la segunda república, 1931-1936». En *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en*

- España 1870-2010*, editat per Xavier Pujadas, 125-162. Madrid: Alianza, 2011.
- . «El paper de les dones en l'esport barceloní: una perspectiva històrica». *Quadern Dones i Esport 1* (2007): 7-12.
- . «El premi Jean Bouin i la incorporació de la dona a l'atletisme durant la dictadura (1947-1975)». *Quadern Dones i Esport 6* (2012): 5-11.
- . «Entre estadis i trinxeres. L'esport i la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)». *Aloma. Revista de Psicologia, Ciències de l'Educació i l'Esport 21* (2007): 19-31.
- . «Esportives i compromeses. Les dones catalanes i l'Olimpíada Popular de Barcelona de 1936». *Quadern Dones i Esport 2* (2008): 7-14.
- . «La història de l'esport: una necessitat». *LLuc 835-836* (2003): 30.
- . «La recuperació de la dignitat. Dones, esport i democratització a Barcelona (1975-1992)». *Quadern Dones i Esport* (2011): 5-10.
- . «Mujeres y deporte. Una larga carrera hacia la libertad (1880-2000)». *Publicación Anual Sobre Mujer y Deporte 1* (2010): 13-18.
- Pujadas, Xavier, i Aleix Augué. «La institucionalización deportiva en plena guerra civil. La creación del Instituto de Educación Física y Deportes de Cataluña de 1937». *Atlhos. Revista Internacional de Ciencias Sociales de la Actividad Física, el Juego y el Deporte 3*, núm. 3 (2012): 123-143.
- Pujadas, Xavier, i Andrés Domínguez. «Estadios y trincheras. Deporte y retaguardia en la Guerra Civil, 1936-1939». En *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, editat per Xavier Pujadas, 169-201. Madrid: Alianza, 2011.
- Pujadas, Xavier, Beatriz Garay, Fernando Gimeno, Ramón Llopis-Goig, José Manuel Parrilla-Fernández, i Gonzalo Ramírez-Macías. «Mujeres y deporte durante el franquismo (1939-1975). Estudio piloto sobre la memoria oral de las deportistas». *Materiales para la historia del deporte 10* (2012): 37-53.
- Pujadas, Xavier, Beatriz Garay, Fernando Gimeno, Ramón Llopis-Goig, Gonzalo Ramírez-Macías, i José Manuel Parrilla-Fernández. «Sports, morality and body: The voices of sportswomen under Franco's dictatorship». *International Review for the Sociology of Sport* (2014): 1-20.
- Pujadas, Xavier, i Dolors Ribalta-Alcalde. «Les dones i l'esport com a objecte d'estudi a Catalunya 1870-2010». *Quadern Dones i Esport 8* (2015): 7-15.
- . «Una història de coratge: les dones i l'esport adaptat a Barcelona». *Quadern Dones i Esport 7* (2014): 5-10.
- Pujadas, Xavier, i Carles Santacana. «El club deportivo como marco de sociabilidad en

- España. Una visión histórica (1850-1975).» *Hispania. Revista Española de Historia* 63, núm. 214 (2003): 505-522.
- . *Història de l'atletisme a Catalunya*. Barcelona: Federació Catalana d'Atletisme, 2012.
- . *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1870-1931)*. Vol.1. Barcelona: Columna i Diputació de Barcelona, 1994.
- . *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1870-1975)*. Barcelona: Columna i Diputació de Barcelona, 1995.
- . *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya (1931-1975)*. Vol.2. Barcelona: Columna i Diputació de Barcelona, 1995.
- . «The popular Olympic Games, Barcelona 1936: Olympians and Antifascists.» *International Review for the Sociology of Sport* 27, núm. 2 (1992): 139-148.
- Quivy, Raymond, i Luc Van Capmenhoudt. *Manual de recerca en ciències socials*. Barcelona: Herder, 1997.
- Rabazas, Teresa. «La educación física del Magisterio femenino en el Franquismo.» *Revista complutense de Educación* 11, núm. 2 (2000): 167-168.
- Raguer, Hilari. *La pólvora y el incienso: la Iglesia y la guerra civil española (1936-1939)*. Barcelona: Península, 2001.
- Ramajo, Nati. «La representació de la dona esportista en la televisió pública catalana (TV3 i C33) l'any 2008.» *Quadern Dones i Esport* 5 (2011): 28-37.
- Ramírez, Manuel. *España 1939-1975: régimen político e ideología*. *Revista de derecho político*. Vol. 1. Barcelona: Labor-Guadarrama-Punto Omega., 1978.
- Ramírez-Macías, Gonzalo. «El franquismo autárquico, la Mujer y la Educación Física.» *Historia Social y de la Educación* 3 (2014): 78-102. doi:10.4471/hse.2014.04.
- . «Women Archetype and Female Physical Education during Franco's Dictatorship.» *The International Journal of the History of Sport* 29, núm. 11 (2012): 1513-1528.
- Real, Neus. *Dona i esport a la Catalunya dels anys trenta*. Esplugues de Llobregat: Consell Català de l'Esport, 2009.
- . *El Club Femení i d'Esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*. Barcelona: Publicacions de L'Abadia de Montserrat, 1998.
- Rebollo, Pilar. *El servicio Social de la mujer en la provincia de Huesca (1937-1978)*. Zaragoza: Instituto de Estudios Aragoneses. Gobierno de Aragón, 2003.

- . «Viaje al centro de ninguna parte: historia de las Cátedras Ambulantes.» En *IV Congreso de Historia Local de Aragón (Barbastro, 3-5 de julio de 2003)*, editat per Alberto Sabio i Carlos Forcadell, 281-288. Zaragoza: Instituto de Estudios altoaragoneses, UNED Barbastro, Patronato de la UNED, 2005.
- Riaño, Catalina. *Historia cultural del deporte y la mujer en la España de la primera mitad del siglo XX a través de la vida y obra de Elia María González Álvarez y Lopez Chicheri, «Lilí Álvarez»*. Madrid: Consejo Superior de Deportes, 2004.
- Ribalta-Alcalde, Dolors. *La pràctica del futbol femení a Barcelona entre finals de la dictadura franquista i la transició democràtica (1971-1982). Històries de vida de jugadores del Real Club Esportiu Espanyol*. Barcelona, 2013.
- . «Mujeres y fútbol. La génesis y evolución del fútbol femenino en España.» *Publicación Anual Sobre Mujer y Deporte 2* (2011): 4-8.
- Richards, Michael. *Un tiempo de silencio: la guerra civil y la cultura de la represión en la España de Franco, 1936-1945*. Barcelona: Crítica, 1999.
- Richmond, Kathleen. *Las mujeres en el fascismo español: la Sección Femenina de la Falange, 1934-1959*. Madrid: Alianza, 2004.
- Rincón, María Fernanda del. «Mujeres azules de la sección femenina: formación, libros y bibliotecas para el adoctrinamiento político en España (1939-1945)». *Métodos de información 1*, núm. 1 (2010): 59-81.
- . «Mujeres azules en la guerra civil». *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià 7* (1982): 45-68.
- Riquer, Borja de. «La Dictadura de Franco». En *Historia de España. (Vol.9)*, editat per Joseph Fontana i Ramón Villares. Barcelona: Crítica, Marcial Pons, 2010.
- Rivero, Antonio. *Deporte y modernización. La actividad física como elemento de transformación social y cultural en España, 1910-1936*. Madrid: Comunidad de Madrid, 2003.
- . «Los orígenes del deporte y la fiesta taurina». En *Sport and violence*, editat per J.A. Aquesolo, 210-213. Sevilla: Universidad Pablo de Olavide, 2006.
- Roca, Jordi. *De la pureza a la maternidad: la construcción del género femenino en la postguerra española*. Madrid: Ministerio de Educación y Cultura, 1996.
- Rodoreda, Mercè, i Anna Murià. *Cartes a l'Anna Murià 1939-1956*. 2^a ed. Barcelona: Edicions de l'Eixample, 1991.
- Rodrigo, Javier. *Hasta la raíz: violencia durante la Guerra Civil y la dictadura franquista*. Madrid: Alianza Editorial, 2008.
- Rodríguez, Domingo, María José Martínez, i Covadonga Mateos. «Identidad y

- estereotipos de la mujer en el deporte: una aproximación a la evolución histórica». *Revista de Investigación en Educación* 2 (2004): 109-126.
- Rodríguez, José Luis. «Propuesta de revisión de la historia oficial de la División Azul. Los temas ocultos». *Cuadernos de Historia Contemporánea* (2007): 321-332.
- Rodríguez, Juan José, Dolores Ribalta-Alcalde, Marc Franco-Sola, i Sara Figueras. «Blanquernako FPCEEko Haur Hezkuntzako eta Lehen Hezkuntzako iralasleen hasierako prestakuntza gorputz-hezkuntzan». *Jakingarriak* 74 (2014): 14-23.
- Rodríguez López, Sofía. «La Sección Femenina y la sociedad almeriense durante el Franquismo». Tesis doctoral. Universidad de Almería. 2004.
- Rodríguez, Sofía. «La fotografía como fuente para la investigación histórica de la Sección Femenina de Falange». En *Symposium Mujer, guerra civil y franquismo*. Málaga: Universidad de Málaga, 2008.
- Rodríguez, Sofía. «La falange femenina y construcción de la identidad de género durante el franquismo». En *Actas del IV Simposio de Historia Actual*, editat per Carlos Navales Zubeldía, 483-504. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2004.
- . «La instauración de la Sección Femenina en Almería. 1939-1945». En *Sociedad y política almeriense durante el régimen de Franco*, 167-180. Almería: UNED-Instituto de Estudios Almerienses, 2003.
- . «Mujeres de azul: la imagen femenina del franquismo». En *Primeras Jornadas Imagen, Cultura y Tecnología*, editat per Pilar Amador, Jesús Robledano, i María Rosario Ruiz, 409-424. Madrid: Universidad Carlos III, Editorial Archiviana, 2002.
- Roma, Francesc. «Dona i excursionisme: Una passejada per la literatura excursionista de muntanya». *oocities.com* (1998): 2-21.
- . *Història social de l'excursionisme català: dels orígens a 1936*. Oikos-Tau, Barcelona. Barcelona: Oikos-Tau, 1996.
- . *Història social de l'excursionisme català. El franquisme*. Valls: Cossètonia Edicions, 2008.
- Roura, Assumpta. *Mujeres para después de una guerra: informes sobre moralidad y prostitución en la posguerra española*. Barcelona: Flor del Viento, 1998.
- . *Un inmenso prostíbulo: Mujer y moralidad durante el franquismo*. Barcelona: Editorial Base, 2005.
- Rubin, Gayle. «The Traffic in Women: Notes on the Political Economy of Sex». En *Toward an Anthropology of Women*. Rayna Reiter, ed, editat per Reiter Rayna, 157-210. New York: Monthly Review Press, 1975.
- Ruiz, María del Rosario. *¿Eternas menores?: las mujeres en el franquismo*. Madrid:

- Biblioteca Nueva, 2007.
- . «Cambios y permanencias en la situación jurídica de las mujeres durante el franquismo (1950-1975)». Tesis doctoral. Universidad Complutense de Madrid. 2002.
- Ruiz, María José, i Isabel Jiménez. «Un espacio para mujeres. El Servicio de Divulgación y Asistencia Sanitario-Social en el primer franquismo». *Historia Social* 39 (2001): 67-85.
- Ruiz, Miguel A. *El sindicato español Universitario (SEU) 1939-1965. La socialización política de la juventud universitaria en el franquismo*. Siglo XXI de España Editores, 1998.
- Sánchez, Carmen. «Memoria y análisis de la revista Bazar (1947-1950)». En *IV Jornadas Historia y fuentes orales, historia y memoria del franquismo*, editat per José Manuel Trujillano i José María Gago, 120-129. Àvila: UNED-Fundación cultural Santa Teresa, 1997.
- Sánchez Llamas, Francisco Javier. «Las Cátedras Ambulantes de la Sección Femenina de F.E.T. y de las J.O.N.S. en Málaga (1955-1977)». Tesis doctoral. Universidad de Málaga. 1997.
- Sánchez López, Rosario. *Entre la importancia y la irrelevancia: Sección Femenina de la República a la transición*. Murcia: Editora Regional, 2007.
- . *Mujer española: una sombra de destino en lo universal: trayectoria histórica de Sección Femenina de Falange (1934-1977)*. Murcia: Universidad de Murcia, 1990.
- . «Sección Femenina, una institución en busca de investigador. Análisis crítico de la bibliografía disponible». *Historia social* 17 (1993): 141-154.
- Sánchez, María F. «Evolución de las publicaciones femeninas en España. Localización y análisis». *Documentación de las Ciencias de la Información* 32 (2009): 217-244.
- Sánchez-Tejerina, Isaías. «La protección de la natalidad en el Nuevo Estado». *Revista Nacional de Educación* 15 (1942): 59-66.
- Santacana, Carles. *El Barça y el franquismo: crónica de unos años decisivos para Cataluña, 1968-1978*. Madrid: Apóstrofe, 2006.
- . «Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961». En *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, editat per Xavier Pujadas, 205-232. Madrid: Alianza, 2011.
- . *La Mancomunitat de Catalunya i la política esportiva*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2004.

- . «Una interpretació de l'esport a Catalunya». *Lluc* 835-836 (2003).
- Santacana, Carles, i Xavier Pujadas. *L'Altra olimpíada, Barcelona'36*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 2006.
- . *L'Altra olimpíada, Barcelona'36: esport, societat i política a Catalunya (1900-1936)*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 1990.
- Santamarina, Cristina, i José Miguel Marinas. «Historias de vida e historia oral». En *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en ciencias sociales*, editat per Juan Manuel Delgado i Juan Gutiérrez, 259-283. Madrid: Síntesis, 1998.
- Sanz, Mercedes. *Mujeres de España*. Madrid: Afrodísio Aguado, 1940.
- Saz, Ismael. «Entre la hostilidad y el consentimiento: Valencia en la posguerra». En *El franquismo en Valencia: formas de vida y actitudes sociales en la posguerra*, editat per J.Alberto Gómez i Ismael Saz, 9-36. Valencia: Episteme, 1999.
- Scanlon, Geraldine M. «La mujer bajo el franquismo». *Tiempo de Historia* 27 (1977): 4-28.
- . *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1974*. Madrid: Akal, 1986.
- Schwarzstein, Dora. «Fuentes orales en los archivos: desafíos y problemas». *Historia, antropología y Fuentes orales* 27 (2002): 167-177.
- Scott, Joan. «Gender and the Politics of History». *American Historical Review* (1988).
- . «Gender: a useful category of historical analysis». *The American historical review* 91/5 (1986): 1053-1075.
- Segura, Isabel. *La lluita per l'oportunitat de viure. Les dones durant la Segona República, la Guerra, el Franquisme i la construcció de la democràcia. Col·lecció Eines de Memòria 4*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2010.
- Sentamans, Tatiana. *Amazonas mecánicas: engranajes visuales, políticos y culturales*. Madrid: Ministerio de Cultura, Subdirección General de Publicaciones, Información y Documentación, 2010.
- Sevilla-Guzmán, Eduardo, Manuel Pérez, i Salvador Giner. «Despotismo moderno y dominación de clase. Para una sociología del régimen franquista». *Papers: Revista de Sociología* 8 (1978): 103-141.
- SF de FET, y de las JONS. *Historia y misión*. Madrid: Sección Femenina de F.E.T. y de las J.O.N.S., 1951.
- Shaw, Duncan. *Fútbol y franquismo*. Madrid: Alianza, 1987.

- Simón, Juan Antonio. «Deporte y política exterior durante el franquismo: El papel del ministerio de asuntos exteriores de España siguiendo el movimiento internacional de boicot a Sudáfrica durante los JJOO de México». *Ágora para la EF i el Deporte* 15, núm. 3 (2013): 165-179.
- . «Fútbol y cine en el franquismo: La utilización política del héroe deportivo en la España de Franco». *Historia y Comunicación Social* 17 (18 gener 2013): 69-84. doi:10.5209/rev_HICS.2012.v17.40599.
- . «La utilización del cine y el fútbol durante el franquismo. Kubala en los ases buscan la paz». *Historia y Comunicación Social* 17 (2012): 69-84.
- . «Madrid -72: relaciones diplomáticas y juegos olímpicos durante el Franquismo». *Movimiento: revista da Escola de Educação Física* 19, núm. 1 (2013): 221-240.
- Smith, Lissa. *Nike is a goddess: The history of women in sports*. New York: Atlantic Monthly Press, 1998.
- Sobrequés, Jaume, Molinero Carme, i Margarida Sala. *Una inmensa prisión: los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*. Barcelona: Crítica, 2003.
- Sociás-Baeza, Javier. «Historia de las mujeres, historia de los hombres». *Aloma. Revista de Psicología, Ciències de l'Educació i l'Esport* 32, núm. 1 (2014): 45-54.
- Solà, Josep. «Els paradigmes científics en la investigació educativa i el model de cap psicològic». *Temps d'Educació* 37 (2009): 235-252.
- Solé, Gloria. «Mujeres carlistas en la república y en la guerra (1931-39). Algunas notas para la historia de las "Margaritas" de Navarra». *Príncipe de Viana. Anejo* 15 (1993): 581-593.
- Soler, José María. «Natación». *Natación. Publicado mensualmente por el Club Natación de Barcelona* 305 (1952): 228-230.
- Soler Prat, Susanna. «Les relacions de gènere en l'Educació Física a l'escola primària. Anàlisi dels processos de reproducció, resistència i canvi a l'aula». Tesis doctoral. Institut Nacional d'Educació Física. Universitat de Barcelona. 2007.
- Soler, Susanna, i Núria Puig. «Mujer y deporte en España: estado de la cuestión y propuesta interpretativa». *Apuntes de Educación Física y deportes* 76 (2004): 71-78.
- Soto, Álvaro. «La transición a la democracia en el sur de Europa: la historia como instrumento para su comparación». *Estudios Internacionales* 162 (2009): 7-30.
- Southworth, Herbert R. *El mito de la cruzada de Franco*. Barcelona: Plaza y Janés, 1986.

- . «La Falange: un análisis de la herencia fascista española». En *España en crisis. La evolución y decadencia del regimen de Franco*, editat per Paul Preston. Madrid: Fondo de Cultura Económica, 1978.
- Stoler, Robert. *Sex and Gender. The development of Masculinity and Femininity*. New York: Science House, 1968.
- Strauss, Anselm L. *Qualitative analysis for social scientists*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Strauss, Anselm L., i Juliet Corbin. *Bases de la investigación cualitativa. Técnicas y procedimientos para desarrollar la teoría fundamentada*. Medellín: Ediciones Universidad de Antioquia, 2002.
- . *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. 2nd ed. Thousand Oaks, California: Sage Publications, 1998.
- Suárez, Luis. *Crónica de la Sección Femenina y su tiempo*. Madrid: Asociación Nueva Andadura, 1993.
- . *Franco: la historia y sus documentos*. Madrid: Ediciones Urbion, 1986.
- Suárez-Valdes, Mercedes. *La madre ideal*. Madrid: Ediciones del Movimiento, 1951.
- Subirats, Oscar. «Modernitat i Renaixença: Els orígens de l'excursionisme català». *Afers: fulls de recerca i pensament* 19, núm. 49 (2004): 623-640.
- Tamames, Ramón. *La República. La era de Franco*. Madrid: Alianza Editorial, 1977.
- Targa, Elvira Ana, Judith Barbacil, Salvador Bernadó, i Rosa Català. *L'esport, història i records. Col·lecció: La memòria del futur*. Vilanova i la Geltrú: Ajuntament de Vilanova i la Geltrú, 2003.
- Tavera, Susanna. «Las mujeres de la Sección de Falange: Una afirmación entre el activismo político y la sumisión patriarcal, 1934-1939». En *Feminismos y antifeminismos: Culturas políticas e identidades de género en el siglo XX*, editat per Ana Aguado i Maria Teresa Ortega, 207-228. València: Universitat de València, Universidad de Granada, 2011.
- Telo, María. «La evolución de los derechos de la mujer en España». En *La Mujer española: de la tradición a la modernidad, 1960-1980*, editat per Concha Borreguero, 81-94. Madrid: Tecnos, 1986.
- Témime, Émile. «Historia de España. La dictadura franquista.» En *Historia de la España contemporánea: desde 1808 hasta nuestros días*, editat per Émile Témime, Albert Broder, i Gérard Chastagnaret. Barcelona: Ariel, 1985.
- Tesch, Renata. *Qualitative research: Analysis Types and Software Tools*. New York: The Falmer Press, 1990.

- Thompson, Paul. *La voz del pasado*. Valencia: Edicions Alfons El Magnànim, 1988.
- Tójar, Juan Carlos. *Investigación cualitativa: comprender y actuar*. Madrid: La Muralla, 2006.
- Tomé, Amparo. «Luces y sombras en el camino hacia una escuela coeducativa». En *Mujer y educación: Educar para la igualdad, educar desde la diferencia*, editat per Ana González i Carlos Lomas, 169-182. 2^a ed. Barcelona: Graó, 2006.
- Torreadella, Xavier. «Crítica a la bibliografía gimnástica de la educación física publicada en España (1801–1939)». *Anales de Documentación* 16, núm. 1 (2013): 1-21. doi:<http://dx.doi.org/10.6018/analesdoc.16.1.158851>.
- . «El boom de l'esport, ideologia i societat a l'esport targarí (1920-1937)». *Urtx revista cultural de l'Urgell* 25 (2011): 423-455.
- . «L'Acadèmia d'Educació Física de Catalunya. Un intent per legitimar un espai institucional i doctrinal de l'educació física en la II República». *Apunts: Educació Física i Esports* 114 (2013): 23-35.
- . «L'Esport català durant la Segona República: el Comissariat d'Educació Física i Esports de la Generalitat de Catalunya». *Apunts Educació Física i Esports* 114 (2000): 23-35.
- . «La educación física y la actividad gimnástico-deportiva de las mujeres a partir de la bibliografía especializada del siglo XIX». *Arenal. Revista de historia de las mujeres* 18 (2011): 147-179.
- . «Las primeras tesis doctorales sobre educación física en el espacio científico y profesional de la medicina española (1853-1914)». *Pecia Complutense* 16 (2012): 58-88.
- Torreadella, Xavier, i Jordi Ticó. «Notas para la historia del centenario del baloncesto español. Un deporte escolar y popular para ambos sexos (1897-1938).» *e-balonmano.com: Revista de Ciencias del Deporte* 10, núm. 3 (2014): 177-198.
- Torres, Jurjo. *El currículum oculto*. 8^a Ed. Madrid: Morata, 2005.
- Tourtier-Bonazzi, Chantal. «Propuestas metodológicas». *Revista Historia y Fuente Oral* 6 (1991): 181-189.
- Trangbaek, Else. «The role of women's sport in Building of the welfare society.» En *Sport and the construction of identities*, editat per Bettina Kratzmueller, Matthias Marschik, Rudolf Muellner, Joannis Mylonopoulos, Hubert D. Szemethy, i Elisabeth Trinkl. Viena: Turia&Kant, 2007.
- Tresserras, Montserrat. *Nadando el estrecho, sus orígenes y su historia*. Madrid: Dirección General de Promoción Deportiva, Consejería de Deportes, Comunidad de Madrid, 2007.

- Tuñón de Lara, Manuel. «Historia contemporánea». En *Historia de España*, editat per Manuel Tuñón de Lara, Julio Valdeón, Antonio Domínguez, i Secundino Serrano. 3a ed. Valladolid: Àmbito, 2003.
- Tuñón de Lara, Manuel, i José Antonio Biescas. «España bajo la dictadura franquista (1939-1975)». En *Historia de España, Vol.X*. Barcelona: Labor, 1987.
- Tusell, Javier. «El régimen de Franco: La era Azul». En *Historia de España: La edad contemporánea*, editat per Javier Tusell, Carlos Martínez, i José Luis Martín, 689-931. Madrid: Taurus, 1998.
- . *Franco y los católicos: la política interior española entre 1945-1957*. Madrid: Alianza Editorial, 1984.
- . *La dictadura de Franco*. Madrid: Alianza Editorial, 1988.
- Tusell, Javier, José Luis Martín, i Carlos Martínez. *Historia de España: La edad contemporánea*. Madrid: Taurus, 2001.
- Ulmann, Jacques. *De la gymnastique aux sports modernes. Histoire des doctrines de l'éducation physique*. Editat per Presses universitaires de France. Paris, 1965.
- Urraca, María Rosa. *Memoria de una enfermera*. Barcelona: Juventud, 1939.
- Valiente, Celia. *El feminismo de Estado en España: El Instituto de la Mujer (1983-2003)*. València: Universitat de València. Institut Universitari d'Estudis de la Dona, 2006.
- . «La liberalización del régimen franquista: la Ley de 22 de julio de 1961 sobre derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer.» *Historia social* 31 (1998): 45-65.
- Vallejo, Antonio. *Psicología de los sexos*. Bilbao: Conferencias y Ensayos, 1944.
- Valles, Miguel S. *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid: Editorial Síntesis, 1999.
- Varo, Nadia. «Mujeres en huelga. Barcelona Metropolitana durante el franquismo». En *Del hogar a la huelga: trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*, editat per José Babiano. Madrid: Catarata, 2007.
- Vázquez, Benilde. «Actitudes y prácticas deportivas de las mujeres españolas». *Colección Serie Estudios* 34 (1992).
- . «Educación física para la mujer. Mitos, tradiciones y doctrina actual». En *Mujer y Deporte*, editat per Ana Buñuel, 55-64. Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer, 1987.
- Vázquez, Benilde, i Élica Alfaro. «Jornada sobre implicaciones en el ámbito del

- deporte de la ley de igualdad de oportunidades entre hombres y mujeres. Situación actual de las mujeres en los diferentes ámbitos del deporte». Madrid: Facultad C.C. Actividad Física y Deporte INEF, Universidad Politécnica de Madrid, 2007.
- Vela Peón, Fortino. «Un acto metodológico básico de la investigación social: la entrevista cualitativa». En *Observar, escuchar y comprender sobre la tradición cualitativa en la investigación social*, editat per María Luisa Tarrés, 63-95. México: Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales Sede México, 2001.
- Vilanova, Mercedes. «La historia sin adjetivos con fuentes orales y la historia del presente». *Historia oral* (1998): 31-42.
- . «Por una historia sin adjetivos: 25 años de fuentes orales en España». *Historia y Fuente oral* 14 (1995): 95-116.
- Vilanova, Mercedes, i Xavier Moreno. *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887 a 1981*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia: C.I.D.E, 1992.
- Viñas, Ángel. *En las garras del águila: los pactos con Estados Unidos, de Francisco Franco a Felipe González (1945-1995)*. Barcelona: Crítica, 2003.
- Viuda-Serrano, Alejandro. «A diplomatic mission: Spain and the 1948 London Olympics». *The International Journal of the History of Sport* 27, núm. 6 (2010): 1080-1103.
- . «Deporte, censura y represión bajo el franquismo, 1939-1961». En *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, editat per Xavier Pujadas, 273-321. Madrid: Alianza Editorial, 2011.
- . «Forbidden Words. The Censorship of Sport in the Spanish Press after the Civil War (1942-1943)». *European Studies in Sports History* 3 (2010): 67-78.
- . «Santiago Bernabéu y el Real Madrid: un análisis histórico del mito del fútbol Política y deporte en la España franquista». *AGON International Journal of Sport Sciences* 3, núm. 1 (2013): 33-47.
- Vizueté Carriosa, Manuel. «La educación Física y el deporte escolar durante el franquismo». Tesis doctoral. Universidad Nacional de Educación a Distancia. 1996.
- Wertz, Frederick J., Katty Charmaz, Linda M. McMullen, Ruthellen Josselson, Rosemarie Anderson, i Emalinda McSpadden. *Five ways of doing qualitative analysis: Phenomenological psychology, grounded theory, discourse analysis, narrative research, and intuitive inquiry*. New York: Guilford Press, 2011.
- Witing, Monique. «One is not born woman». *Feminist issues* 1, núm. 2 (1981): 47-54.
- Zafra, José. *Régimen político de España*. Pamplona: Ediciones Universidad de

Navarra, 1973.

Zagalaz, María Luisa. *Corrientes y tendencias de la educación física*. Barcelona: INDE, 2001.

———. *Fundamentos legales de la actividad física en España*. Jaén: Universidad de Jaén, 1999.

———. «L'educació física femenina durant el franquisme. La secció femenina.» *Apunts Educació Física i Esports* 65 (2001): 6-16.

———. «La Educación física femenina (1940-1970). Análisis y estudio en la ciudad de Jaén». Tesis doctoral. Universidad de Jaén. 1997.

———. «La educación física femenina durante el franquismo. La sección femenina» 65 (2002): 6-16.

———. «La educación física femenina durante el franquismo. Especial atención al periodo franquista». En *Compendio histórico de la actividad física y el deporte*, editat per Luis Pablo Rodríguez Rodríguez, 351-390. Barcelona: Masson, 2003.

———. *La Educación física femenina en España*. Jaén: Universidad de Jaén. Servicio de Publicaciones, 1998.

———. «Los textos de Educación Física femenina en la formación del profesorado (1940-1975)». *Tendencias pedagógicas* N^oExtra 1 (1998): 317-331.

Zagalaz, María Luisa, i Javier Cachón. «La Escuela de Profesoras de Educación Física “Julio Ruiz de Alda” de Madrid». *Athlos. Revista Internacional de la Actividad Física, el Juego y el Deporte* 3 (2012): 144-168.

Zagalaz, María Luisa, i Emilio J. Martínez. «La influencia de la Sección Femenina en la educación física femenina española de los años centrales del siglo XX». *Bordón: Revista de pedagogía* 58, núm. 1 (2006): 87-102.

Zecchi, Barbara, i Raquel Medina. *Sexualidad y escritura (1850-2000)*. Barcelona: Anthropos, 2002.

Material legislatiu (per ordre d'aparició)

ESPAÑA. Ley orgánica 1/1990, de 3 de octubre de 1990, de Ordenación General del Sistema Educativo. *Boletín Oficial del Estado* (04 octubre 1990), núm.238, p. 28927-28942.

ESPAÑA. “Ley de 30 de enero de 1938, de Administración Central del Estado”. *Boletín Oficial del Estado* (31 enero 1938), núm. 23, p.1988-1989.

ESPAÑA. “Decreto de 7 de octubre de creación del Servicio Social de la mujer”. *Boletín Oficial del Estado* (11 de octubre 1937), núm. 356, p.3785-3787.

ESPAÑA. "Decreto de 28 de noviembre de 1937 que establece el reglamento del Servicio social". *Boletín Oficial del Estado* (30 de noviembre 1937), núm. 406, p.5486-4590.

ESPAÑA. "Real decreto 1914/1978 de 19 de mayo, por el que se suprime el Servicio Social de la Mujer". *Boletín Oficial del Estado* (12 agosto 1978), núm.192, p.18980.

ESPAÑA. "Decreto, de 9 de marzo de 1938, aprobando el Fuero del trabajo". *Boletín Oficial del Estado*: (10 marzo 1938), núm.505, p. 6178-6181.

ESPAÑA. "Ley de reglamentaciones del trabajo, de 16 de octubre de 1942". *Boletín Oficial del Estado* (23 octubre 1942).

ESPAÑA. "Código Civil. Ley de 24 de abril por la que se modifican determinados artículos del mismo". *Boletín Oficial del Estado* (25 abril 1958), núm.99, p.730-738.

ESPAÑA. "Ley 96/1966, de 28 de diciembre, suprimiendo la limitación establecida en el apartado c) del número dos del artículo tercero de la Ley de 22 de julio de 1961 sobre derechos de la mujer". *Boletín Oficial del Estado* (29 diciembre 1966), núm.311, p. 16392.

ESPAÑA. "Ley de 9 de febrero de Responsabilidades políticas". *Boletín Oficial del Estado* (13 febrero 1939), núm.44, p. 824-847.

ESPAÑA. "Decreto ley 10/1969 de 31 de marzo por el que se declara la prescripción de todos los delitos cometidos con anterioridad al 1 de abril de 1939". *Boletín Oficial del Estado* (1 abril 1969), núm. 78, p. 4704.

ESPAÑA. "Ley de 1 de marzo de 1940 sobre represión de la masonería y del comunismo. *Boletín Oficial del Estado*. (2 marzo 1940) núm. 62, p.1537-1540.

ESPAÑA. "Decreto de 24 de abril estableciendo el saludo nacional". *Boletín Oficial del Estado* (25 abril 1937), núm. 263.

ESPAÑA. "Ley de 17 de julio de 1942 de creación de las Cortes Españolas". *Boletín oficial del Estado* (19 julio 1942), núm. 200, p. 5301-5303.

ESPAÑA. "Fuero de los Españoles de 17 de julio de 1945". *Boletín oficial del Estado* (18 julio 1945), núm. 199, p. 358-360.

ESPAÑA. "Decreto de 8 de junio de 1947 por el que se somete a referéndum de la Nación el Proyecto de Ley aprobado por las Cortes Españolas, que fija las normas para la Sucesión de la Jefatura de Estado". *Boletín oficial del Estado* (9 junio 1947), nº160, p.3272-3273.

ESPAÑA. "Decreto sobre la constitución y reconocimiento del Comité Olímpico Español como Consejo Nacional del Deporte". *Boletín Oficial del Estado* (29 agosto 1938), núm. 60, p.958.

ESPAÑA. "Decreto de unificación de FET y de la JONS 19 abril de 1937". *Boletín Oficial del Estado* (20 abril 1937), núm. 182, p. 1033-1034.

ESPAÑA. "Decreto de creación de la Delegación Nacional de Deportes". *Boletín Oficial de la Delegación Nacional de Deportes de FET y de las JONS* (5 marzo 1941), p. 1551-1553.

ESPAÑA. "Normas para la constitución de las Juntas directivas de las sociedades deportivas". *Boletín Oficial de la Delegación Nacional de Deportes de FET y de las JONS* (enero 1951), núm.93.

ESPAÑA. "Aprobación del estatuto orgánico de la Delegación Nacional de Deportes". *Boletín Oficial de la Delegación Nacional de Deportes* (agosto, 1945), núm.28.

ESPAÑA. "Ley 14/1975, de 2 de mayo, sobre reforma de determinados artículos del Código Civil y del Código de Comercio sobre la situación jurídica de la mujer casada y los derechos y deberes de los cónyuges". *Boletín Oficial del Estado* (5 mayo 1975), núm. 107, p.9413-9419.

ESPAÑA. "Decreto de 10 de febrero de 1940". *Boletín Oficial del Estado*.(17 febrero 1945), núm.48, p.1200.

ESPAÑA. "Ley de 17 de julio de 1945 sobre Educación Primaria". *Boletín Nacional Ministerio de Educación Nacional*. (6 agosto 1945), núm.32.

ESPAÑA. "Decreto-ley de la Jefatura de Estado del 3 de marzo de 1956 sobre abolición de centros de tolerancia y otras medidas relativas a la prostitución". *Boletín Oficial del Estado* (10 marzo 1956). Núm. 169.

ESPAÑA. "Ley de 20 de diciembre de 1952 sobre organización y funciones del Patronato de Protección de la mujer". *Boletín Oficial del Estado* (22 diciembre 1952), núm.357, p.6271-6275

ESPAÑA. "Ley 16/1976, de 8 de abril, de Relaciones Laborales". *Boletín Oficial del Estado* (21 abril 1976), núm. 96, p.7894-7902.

ESPAÑA. "Ley Orgánica 9/1985, de 5 de julio, de reforma del artículo 417 bis del Código Penal. *Boletín Oficial del Estado* (12 julio 1985), núm. 166, p.22041.

ESPAÑA. "Ley orgánica 2/2010, de 3 de marzo, de salud sexual y reproductiva y de la interrupción voluntaria del embarazo. *Boletín Oficial del Estado* (04 marzo 2010), núm. 55, p.21001-21014.

ESPAÑA. "Ley 30/1981, 7 de julio, por la que se modifica la regulación del matrimonio en el Código Civil y se determina el procedimiento a seguir en las causas de nulidad, separación y divorcio". *Boletín Oficial del Estado* (20 julio1981), núm.172, p.16457-16462.

ESPAÑA. "Real Decreto-ley 23/1977 de 1 de abril, sobre reestructuración de los órganos dependientes del Consejo Nacional y nuevo régimen jurídico de las Asociaciones, funcionarios y patrimonio del Movimiento. *Boletín Oficial del Estado* (7 abril 1977), núm.83, p.7768-7770.

ESPAÑA. "Decreto 3749/1964, de 25 de noviembre, por el que se regula la estructura de F.E.T y de las J.O.N.S". *Boletín Oficial del Estado* (28 noviembre 1964), núm.286, p.15718-15720.

ESPAÑA. "Decreto 15/1970 de 5 de enero por el que se sancionan las normas de estructura de la Secretaría General del Movimiento". *Boletín Oficial del Estado* (06 enero 1970), núm.5, p.176-178.

ESPAÑA. "Ley de 20 de septiembre de 1938 sobre reforma de la Enseñanza Media". *Boletín Oficial del Estado* (23 septiembre 1938), núm.85, p.1385-1395.

ESPAÑA. "Ley de 29 de julio de 1943 sobre ordenación de la Universidad Española". *Boletín Oficial del Estado* (31 julio 1943), núm.212, p.7406-7431.

ESPAÑA. "Ley de 17 de julio de 1945 sobre Educación Primaria". *Boletín Oficial del Estado* (18 julio 1945), núm.199, p.385-416.

ESPAÑA. "Ley de 16 de julio de 1949 de Bases de Enseñanza Media y Profesional". *Boletín Oficial del Estado* (17 julio 1945), núm.198, p.3164.

ESPAÑA. "Ley de 26 de febrero de 1953 sobre ordenación de la Enseñanza Media". *Boletín Oficial del Estado* (27 febrero 1953), núm.58, p.1119-1130.

ESPAÑA. "Ley de 22 de diciembre de 1953, sobre construcciones escolares". *Boletín Oficial del Estado* (24 diciembre 1953), núm.358 parcialmente modificada por la siguiente ley:

ESPAÑA. "Decreto-Ley 11/1964, de 2 de julio, por el que se reforma la de construcciones escolares de diciembre de 1953". *Boletín Oficial del Estado* (06 julio 1964), núm.161, p.8678-8679.

ESPAÑA. "Ley de 20 julio de 1957 sobre Ordenación de las Enseñanzas Técnicas". *Boletín Oficial del Estado* (22 julio 1957), núm.187 p.607.

ESPAÑA. "Ley 14/1970, de 4 de agosto, General de Educación y financiamiento de la Reforma Educativa". *Boletín Oficial del Estado* (6 agosto 1970), núm.187 p.12525-12456

Circular 101. II campeonatos de tenis. Madrid, 15 de julio de 1941.

ESPAÑA. "Decreto 2167/60, de 10 de noviembre, regulación del título oficial de Profesora de Educación Física". *Boletín Oficial del Estado* (28 noviembre 1960), núm.285, p.16373-16374.

ESPAÑA. "Ley 16/1976, de 8 de abril, de Relaciones Laborales". *Boletín Oficial del Estado* (21 abril 1976), núm. 96, p.7894-7902.

ESPAÑA. "Decreto 596/77, de 1 de abril de reestructuración de los organismos dependientes del Consejo Nacional del Movimiento, y su transferencia a la esfera de la Administración Pública de los organismos y funciones de carácter social desarrollados por el mismo". *Boletín Oficial del Estado* (7 abril 1977), núm.83.

ESPAÑA. “Orden del 24 de abril de 1937 por la que se autoriza a Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S. para que pueda organizar cursillos de Damas Enfermeras, bajo la dirección de personal técnico capacitado para ello”. *Boletín Oficial del Estado* (25 abril 1937), núm.186.

ESPAÑA. “Ley 62/2003, de 30 de diciembre de 2003, de medidas fiscales, administrativas y del orden social”. *Boletín Oficial del Estado* (31 diciembre 2003), núm.313, p.46915-46916.

Annex I. Nom i cognoms de les entrevistades i codi corresponent	525
Annex II. Cronologia de les entrevistes i el grup de discussió	527
Annex III. Descripció de les diferents categories.....	529
Annex IV Esportistes i professores d'educació física catalanes.....	537

Annex I. Nom i cognoms de les entrevistades i codi corresponent

	Nom i cognoms	Codi
1	Dolors Sans Falcó	DS
2	Olga Palau Barberà	OP
3	Pepa Soler Erill	PS
4	Roser Ponsati Capdevila	RP
5	Carme Romeu Pecci	CR
6	Montserrat Mechó Cunillera	MM
7	Maria Víctor Gil	MV
8	Ana M ^a Pérez Bofarull	AP
9	Dolors Beltran Eixarch	DB
10	Paquita Romeu Bertran	PR
11	Maria Rue Urgelis	MR
12	Ana Quesada Solé	AQ
13	Pepita Valls Freixas	PV
14	M ^a Rosa Balcells Terridas	MB
15	Josefa González Gil	JG
16	Elsa Verdugo Cal	EV
17	M ^a Cinta Brull Margalef	MCB
18	Nicanora Herran Torres	NH
19	Adelaida Gascón Barba	AGB
20	Neus Figuerola Lleó	NF
21	Helena Hilde Wust	HW
22	Berti Belil Carreras	BB
23	Alicia Guri Canivell	AG
24	Mercè Guix Genobart	MG
25	M ^a Teresa Bartual Sales	MTB
26	Pepita Biosca Ollé	PB
27	M ^a Laura Biosca Ollé	MLB
28	Montserrat Tresserras Dou	MT
29	Encarna Hernández Ruiz	EH
30	Enriqueta Sisquella Farriol	ES
31	Lluïsa Giró Marsal	LLG
32	Pilar Pons Lax	PP

Annex II. Cronologia de les entrevistes i el grup de discussió

Número	Motiu Entrevista	Codi	Data Entrevista
1	Treball Recerca	IR	10/03/10
2	Treball Recerca	FC	25/03/10
3	Treball Recerca	RPB	29/03/10
4	Treball Recerca	EF	24/04/10
5	Tesi	DS	14/03/11
6	Tesi	OP	22/03/11
7	Tesi	PS	12/05/11
8	Tesi	RP	17/05/11
9	Tesi	CR	02/06/11
10	Tesi	MM	28/09/12
11	Tesi	MV	16/10/12
12	Tesi	AP	19/10/12
13	Tesi	DB	19/10/12
14	Tesi	PR	29/10/12
15	Tesi	MR	29/10/12
16	Tesi	AQ	30/10/12
17	Tesi	PV	30/10/12
18	Tesi	MB	09/11/12
19	Tesi	JG	13/11/12
20	Tesi	EV	26/11/12
21	Tesi	MCB	27/11/12
22	Tesi	NH	03/12/12
23	Tesi	AGB	03/12/12
24	Tesi	NF	03/12/12
25	Tesi	HW	24/01/13
26	Tesi	BB	15/02/13
27	Tesi	AG	16/02/13
28	Tesi	MG	20/02/13
29	Tesi	MTB	22/02/13
30	Tesi	MLB i PB	07/03/13
31	Tesi	MT	18/03/13
32	Tesi	EH	13/06/14
33	Tesi	ES	16/07/14
34	Tesi	LLG	12/11/14
35	Tesi	PP	14/11/14
36	Tesi (grup de discussió)	GD	30/06/15

Annex III. Descripció de les diferents categories

I. DIMENSIÓ SOCIAL

Abandonament de l'esport

En aquest cas es referim a alguns aspectes de la trajectòria vital de les dones que determinen l'abandonament de la pràctica esportiva. Les raons d'aquest abandonament durant la dictadura s'han de vincular a aspectes diversos, en general, amb la realitat socioeconòmica, l'inici d'una activitat laboral remunerada, la necessitat d'ajudar al domicili o negoci familiar, la dedicació a les tasques de la llar un cop que s'ha contractat matrimoni, l'opinió que la pràctica esportiva desperta al marit, l'embaràs i la posterior maternitat.

Agents socialitzadors i motivacions per a la iniciació esportiva

Es tenen en compte els agents socialitzadors que van contribuir a la iniciació a l'esport per part de les persones entrevistades (família, club, Sección Femenina...). En relació a les motivacions, s'han detectat motivacions de naturalesa diversa (vocacionals, lúdiques, habilitats i recerca de relacions interpersonals). De la mateixa manera també hem categoritzat la percepció del tractament familiar respecte als nens i les nenes en el si de cada família, essent diferent o igual. Pel que fa als jocs infantils, hem determinat els tipus de jocs més habituals en la infantesa de les nostres entrevistades, així com amb qui jugaven habitualment.

Percepció de l'esport

Aquesta categoria fa referència a la percepció que les entrevistades tenien sobre la seva pròpia participació en l'esport i allò que va significar. En molts casos, no van veure complicat fer esport i tenien el suport familiar o escolar mentre que en d'altres van percebre dificultats i remarquen com s'havien d'anar obrint camí.

Percepció com a esportista en l'entorn social

Durant la dictadura franquista les dones tenen una percepció allunyada dels estàndards de gènere propis del context social en què viuen. Aquesta percepció es revela com rellevant en molts dels casos estudiats, que es retraten com pioneres, iniciadores o rebels des de diferents punts de vista, d'altres també es veuen com a normals i no es donen importància, però totes senten l'orgull d'haver practicat esport.

Percepció com a professora de gimnàstica en l'entorn social

Les dones que van escollir el camí de la docència en el camp de l'educació física, ja sigui per vocació o per d'altres circumstàncies, tenen la percepció d'haver superat molts obstacles i d'haver treballat molt. També es perceben com a pioneres, honestes i molt treballadores. Coincideixen que aquesta professió ha estat un mitjà de vida que els ha donat llibertat.

Barreres en la pràctica esportiva i condicionant com a dona

Els obstacles per a la pràctica esportiva i les circumstàncies que els envolten és un element freqüentment al·ludit per les dones entrevistades, que majoritàriament fan referència a aspectes de caràcter socioeconòmic, barreres educatives i biològiques, també aspectes referents a la família, l'escola i el temps. D'altra banda la majoria de les dones no s'han sentit condicionades en l'esport pel fet de ser dones, tot i que són conscients dels obstacles que hem esmentat anteriorment. Un grup també important no té consciència d'haver-se trobat amb barreres importants.

Discriminació de gènere

Durant el franquisme la discriminació de gènere s'ha de vincular a aspectes diversos que atemptaven contra la igualtat entre homes i dones. Moltes de les entrevistades no són conscients d'aquestes discriminacions que es presentaven de les següents formes: les dones estaven sota l'autoritat dels homes (pares o marits), practicaven els esports aptes per la seva naturalesa, rebien una educació diferenciada en algunes famílies i escoles, entre d'altres factors que les feien superar obstacles i transgredir la realitat imposada.

Influència en la pràctica esportiva

La influència de la família va ser molt important en el procés d'iniciació esportiva de les dones durant la dictadura franquista. En aquest sentit, es diferencia de manera rellevant el paper de la mare, el pare i els germans com a elements d'influència en la decisió de desenvolupar un esport en el context social general. Les característiques més significatives de l'entorn familiar eren les següents: suport davant la decisió de practicar esport, però amb reserves (sempre que no es contravinguessin les normes morals imposades). En el context familiar solia passar que l'autoritat masculina era el gran inductor de la

pràctica esportiva. Davant crítiques externes, la família defensava la dona esportista.

També un nombre important de dones es van iniciar a l'esport per les influències d'amics/gues, sota el beneplàcit familiar.

Percepció social de l'esport

En la majoria de les dones entrevistades hi ha una percepció social cap a les pràctiques esportives que varia en funció d'estereotips vinculats al gènere i la realitat socioeconòmica que envolta determinades disciplines.

Pràctiques esportives escolars

L'escola, com a àmbit de socialització i educació física, no va jugar un paper decisiu en la iniciació esportiva en l'etapa de primària. Les pràctiques esportives i l'educació física a l'escola no passa desapercebuda, però té valoracions diverses en funció de cada context.

Pràctiques esportives fora de l'escola

Fora de l'àmbit escolar, el procés d'esportivització de les dones entrevistades es diversifica. Bàsicament es tenen en compte el carrer, els clubs i l'àmbit laboral. Les principals competicions a les que han participat són campionats de Catalunya i competicions nacionals, algunes competicions internacionals, algunes competicions de Sección Femenina, competicions socials, travesses i travessies i finalment actualment moltes d'elles han participat o participen en competicions de veteranes.

Referents i dones esportistes

En aquesta categoria fem referència a les persones que sobresortien en alguna activitat i que van marcar les nostres entrevistades, van convertint-se en significatives, essent percebudes com un exemple a seguir, imitar. D'altra banda també hem pogut constatar que algunes de les entrevistades ens manifestaven no haver tingut referents a l'època. En aquesta categoria també hem trobat necessari recollir aquelles dones esportistes que les nostres entrevistades anomenen durant l'entrevista.

Relació amb el grup d'amistats en la pràctica esportiva

La influència del grup d'amistats o "colla" en els anys de joventut en relació a l'inici de la pràctica de l'esport apareix com a rellevant entre els motius de l'inici en l'esport. Al costat d'altres agents socialitzadors, el grup d'amistat va jugar un

paper destacat en un context en què l'escola o l'associació esportiva-sobretot en àmbits no urbans no van tenir tanta influència.

Relació amb esportistes masculins

Durant la dictadura, en funció de si es tracta de practicants anteriors o posteriors a la dècada de 1960, la relació de les dones esportistes amb els seus companys / es esportistes és diferent.

Trajectòria i manteniment de la pràctica esportiva

Aquesta categoria recull els aspectes que permeten a les dones continuar vinculades al món de l'esport un cop han contractat matrimoni. Entre ells s'inclouen: la realització d'activitats de voluntariat en l'àmbit de l'esport (creació de clubs, entrenament ...), la dedicació a tasques d'arbitratge, jutges o entrenadores, i sobretot la realització d'esport en la tercera edat. També percebem que aquelles entrevistades que no han contractat matrimoni segueixen vinculades a l'esport a partir d'una dedicació professional al món de l'educació, o altres professions i en alguns casos mantenen la pràctica esportiva.

II. DIMENSIÓ CULTURAL

Continguts de l'educació física escolar

Els continguts de l'educació física escolar per a noies són variables en funció de les etapes viscudes, la titularitat de les escoles i si es tracta d'ensenyament primari o secundari. En general, però, els continguts són molt bàsics, exercicis analítics, gimnàstics i de ritme. En alguns casos també trobem la presència d'esports.

Escola, formació, estudis i feina

L'escola republicana era generalment mixta i proposava un model educatiu que va canviar molt durant el franquisme, quan es passa a una escola segregada i s'imposen determinats continguts educatius. Les diferències entre les escoles també són remarcables, essent les escoles alemanyes i el liceu francès escoles que donen més importància a l'esport i que estan lluny de la moral nacional catòlica.

La formació de les entrevistades s'allunya generalment de la continuïtat d'estudis superiors, algunes entrevistades segueixen estudis de comerç, d'educació física o de música. Moltes d'elles opten per una formació en idiomes, segueixen una formació permanent, o són autodidactes.

Algunes van haver de treballar de joves donada la precarietat existent, generalment al casar-se abandonaven la feina. Més endavant realitzen tasques vinculades a l'esport (monitoratges, arbitratges, tresoreria, etc.). Un grup també es va dedicar a la docència i un altre nombre important a l'administració i al secretariat.

Desenvolupament de la pràctica esportiva (Secció Femenina, SEU, clubs esportius) i les competicions

Durant la dictadura franquista, la pràctica esportiva de les dones es vincula a àmbits diferents relacionats amb la pròpia estructura de l'entramat organitzatiu falangista (Secció Femenina, EyD, SEU) i l'estructura de l'esport federat i associatiu (clubs). Amb aquestes organitzacions o clubs van participar en competicions esportives, trobant diferències entre les organitzades pels clubs i per l'entramat falangista.

Els entrenadors i els entrenaments

Percepció de les entrevistades sobre la tasca realitzada pels entrenadors i les condicions d'entrenament, així com el propi paper realitzat per aquelles que van desenvolupar aquets rol.

Estereotips culturals de gènere i obstacles a la pràctica

Durant el franquisme, els estereotips de gènere són abundants i no encaixen amb el model de dona esportista. La pràctica esportiva és considerada culturalment com un àmbit reservat a l'home i les dones esportistes són sovint considerades com rares. Les limitacions responen al diferent rol atribuït als homes i les dones, i a la consideració que l'educació de les dones té menys importància que la dels homes. La percepció sobre les dificultats per a la realització de la pràctica esportiva en el context de la dictadura superen els obstacles. Moltes de les dones entrevistades no perceben una forta consciència dels obstacles existents sobre la pràctica de l'esport com a dones, si bé algunes parlen del seu paper de pioneres i l'esforç per lluitar contra la corrent generalitzada.

Prejudicis de gènere

Els prejudicis de gènere en la societat franquista remarcaven creences errònies que limitaven la vàlua de les dones més enllà de les tasques domèstiques i del paper com a esposes i mares. Aquests prejudicis feien referència a la seva fragilitat, a la no necessitat d'estudiar...

Presència de l'EF en el currículum escolar

La percepció de les dones entrevistades sobre la presència de l'educació física escolar, el seu significat en el conjunt del seu currículum i la importància que va tenir en la seva formació esportiva.

Professorat d'educació física

Percepció de les entrevistades sobre la formació de les professores d'educació física, generalment formades per la Secció Femenina de la Falange, i sobre la seva pròpia formació (en el cas de dones que van desenvolupar la docència de l'educació física).

Repressió cultural, el servei social i els documents

Les entrevistades manifesten haver viscut una repressió cultural de l'ús de la llengua catalana, aquesta repressió també la van viure a les escoles.

Altres formes de control, passaven per l'obtenció d'una sèrie de documents com el passaport i els salconduits que eren expedits per les autoritats i que en el cas femení requerien de la realització del servei social o de l'autorització masculina per poder obtenir-los. Aquests documents eren necessaris per poder competir a nivell internacional, per fer travesses o per anar a l'estranger.

Visibilitat de l'esport femení en els mitjans de comunicació

Els mitjans de comunicació de l'etapa franquista no van contribuir a trencar amb els estereotips de gènere. No ressaltaven ni mostraven la presència de les dones en la pràctica de l'esport.

III. DIMENSIÓ MORAL

Agents de l'ordre moral

Els principis morals imposats durant el règim en relació a l'esport femení eren defensats i promoguts per determinats col·lectius. Alguns d'aquests col·lectius formaven part dels grups de poder de l'època, altres no eren més que persones del carrer que reproduïen el que li havien imposat. En concret aquests agents van ser: Església, centres esportius, centres educatius (amb excepció de la universitat, que tenia un marcat caràcter alliberador), Sección Femenina i la societat circumdant (veïns, familiars, familiars en segon grau, companys de feina ...).

Característiques morals associades a l'esport femení

Durant el franquisme, el fet que una dona practiqués esport comportava que se li assignarien una sèrie de característiques negatives que, en molts casos, van acabar convertint-se en estereotips. La finalitat última d'aquestes crítiques possiblement fóra aconseguir que deixessin de practicar esport, una cosa pròpia d'homes, i també intimidar les altres a l'hora d'iniciar-se en el món de l'esport. Les característiques morals negatives més recurrents associades a l'esport femení van ser: titllar-les de xicotots, rares, indecència, embarassos no desitjats i homosexualitat entre d'altres.

Deure moral

El model femení imposat durant el franquisme era el de dona "mare i esposa", òbviament no incloïa la pràctica esportiva. Aquesta situació va provocar crítiques cap a elles i nombrosos problemes de conciliació entre l'esport i "les tasques considerades pròpies de la dona": tasques domèstiques, atenció al marit, cura i educació dels fills.

Ordre moral en l'esport femení

L'esport femení era permès, en el marc de moralitat imposat pel règim, dins d'uns límits molt clars. Aquests límits eren els següent: esports propis de dones (natació, gimnàstica o bàsquet), repressió de comportaments considerats virils (per exemple jugar a futbol), separació respecte dels homes en tot moment, exigències de pudor a la pràctica esportiva i una indumentària adequada segons les directrius que s'estableix moralment.

Valors de l'esport

L'esport transmet valors morals que modelen el caràcter de la persona. Les entrevistades defensen que, gràcies a l'esport, van socialitzar-se, es van distreure i van conrear determinats valors que els han servit per a la resta de les seves vides. En concret es tracta dels següents: companyonia, perseverança, coratge, respecte, valor i amor propi.

IV. DIMENSIÓ ESTÈTICA CORPORAL

Característiques de la indumentària per a la pràctica esportiva

Valoració de les característiques, la comoditat i la utilitat de la indumentària per a la pràctica esportiva.

Característiques del material esportiu

Valoració de les característiques del material esportiu i la vivència de la seva evolució al llarg del temps.

Percepció del propi cos (imatge corporal)

Percepció de la imatge física, social i emocional en la pràctica esportiva. Aquí es tenen en compte diversos aspectes com la percepció i / o valoració positiva de la pròpia imatge (física, social i emocional) relacionada amb la pràctica esportiva, la percepció i influència negativa de la pròpia imatge (física, social i emocional) en la pràctica esportiva (aquest conjunt de "percepcions" podrien constituir un "estereotip" en l'estil perceptiu), la influència negativa de la pràctica esportiva en la percepció de la pròpia imatge (física, social i emocional), i que podria contribuir a la formació d'un "estereotip" en l'estil perceptiu.

Percepció del model o "tipus ideal" d'estètica femenina

Percepció i valoració de la imatge de la dona esportista. En aquesta categoria es tenen en compte les directrius, normes, imposicions i / o prescripcions en relació amb la indumentària esportiva que determinen una valoració negativa de l'estètica femenina, així com les concepcions socials sobre l'estètica femenina en la pràctica esportiva i quin era el model ideal de bellesa del període. D'altra banda, algunes entrevistades coincideixen que no hi havia un model ideal, mentre que d'altres el presenten amb una sèrie de característiques que inclouen dimensions físiques, socials i emocionals.

Tipus d'indumentària (utilitzada per a la pràctica esportiva)

Elements concrets de la indumentària (roba, calçat, ...) que les entrevistades informen que utilitzaven per a la pràctica esportiva o l'educació física a l'escola

Annex IV Esportistes i professores d'educació física catalanes¹⁴³⁶

En aquest apartat es pot trobar una pinzellada sobre la trajectòria esportiva o com a professores d'educació física de les entrevistades, que són les protagonistes de la realització d'activitat física o esportiva durant la dictadura.

Rosa Maria Balcells Tarridas (Barcelona, 1939), va néixer gairebé un mes després d'esclatar la segona guerra mundial, quan la dictadura franquista començava la seva llarga anadura. Era una jove inquieta que amb les seves germanes i algunes amigues jugava a tennis, nedava o anava amb bicicleta, sobretot a Vilassar de Mar, on estiuava. A l'escola, va passar de les Treses de Ganduxer, més tradicionals i religioses, a una escola més moderna i liberal com el Liceu Francès, on es realitzava força gimnàstica i allà va jugar a l'equip de bàsquet, que, en paraules de la protagonista, era trencador per l'època, atès que jugaven amb pantalons curts i només es posaven les faldilles quan jugaven contra els equips de la Sección Femenina. Amb l'escola també van anar a jugar a bàsquet al sud de França en un intercanvi escolar i esportiu.

Un cop va deixar l'escola va abandonar la pràctica del bàsquet, però va mantenir els partits esporàdics de tennis, la natació recreativa i les sortides amb bicicleta.

Quan es va casar, va deixar de treballar fora. El seu marit era vidu i tenia 4 fills, en poc temps van tenir-ne tres més i per tant les tasques familiars van limitar la seva pràctica esportiva, que no va poder reiniciar fins que la quitxalla va anar a l'escola.

Actualment durant l'any assisteix a classes de relaxació i estiraments al Centre Cívic de Can Castelló i segueix nedant i anant en bicicleta als estius a Llívia.

Maria Teresa Bartual Sales (València, 1935), va néixer a València durant l'octubre de 1935, quan el partit radical era acusat de corrupció i la política vivia temps convulsos de deslegitimació. Amb poc més d'un mes es traslladen a Balsareny, on el seu pare treballava com a enginyer de mines. Van passar el temps de Guerra Civil amb els avis a la capital del Túria. Posteriorment va tornar a la torre de Balsareny on es va criar a l'aire lliure i on va rebre l'educació

---

¹⁴³⁶ El resum ha estat contrastat amb cada participant o persones pròximes a elles.

d'una professora particular fins als 9 anys, quan van tornar a Barcelona. Va estudiar a les Monges del Sagrat Cor i els estius tenia els primers contactes amb el tennis i el frontó de la mà del seu pare i tiets, a la masia dels avis d'Alcoi, on jugava amb els cosins i on també va aprendre a nedar a les basses de reg. Posteriorment nadaria quan sortien amb els vaixells dels tiets a Xàbia. El seu pare era afeccionat a l'esport, havia jugat a futbol i esquiat mentre estudiava la carrera a Madrid i havia jugat a tennis a la torre de Balsareny amb els altres enginyers. La seva mare era més conservadora i malgrat que no era esportista li va transmetre valors de respecte en el joc i la competició. Quan tenia 17 anys, el seu pare tingué un infart, la seva mare va decidir que deixés l'escola i com que era molt inquieta l'apuntaren al Club de Tennis Sant Gervasi, on tenia un entrenament setmanal i jugava amb un grupet de noies més grans. Participava en campionats de Catalunya i acompanyada pels seus pares competia en algun campionat nacional.

Amb el marit es van conèixer a la pista de tennis on jugava contra nois. La seva passió era tal, que estant embarassada del primer fill va jugar fins als 7 mesos i de la filla, fins al 4t mes, després va seguir jugant. Va tenir una oferta per fitxar pel Club Tennis Barcelona, però el marit va preferir que se'n fessin socis. Sota la disciplina d'aquest club va assolir la primera categoria nacional i els seus fills s'iniciaren en el tennis i a nivell familiar també van practicar l'esquí, esport al que li hauria agradat iniciar-se abans.

Va seguir competint i rebent classes de tennis, aprenent nous conceptes, jugant campionats per equips i fins i tot va organitzar el primer campionat només per a noies a Barcelona amb més de 300 jugadores.

La seva vida ha estat plenament lligada al tennis, ha participat en tornejos internacionals de veterans, en intercanvis amb clubs centenaris d'arreu del món, ha anat obrint camí en les diferents categories femenines de veteranes i ha capitanejat molts equips.

Berti Belil Carreras (Barcelona, 1932), va néixer a Barcelona mesos abans de la redacció del primer Estatut d'Autonomia de Catalunya, que seria derogat de forma final durant els tres anys de la contesa, temps en els que va viure a Zurich amb els avis materns, després van tornar un temps molt breu a Sevilla i posteriorment a Barcelona, on va començar a estudiar al col·legi Alemany per després anar a les monges alemanyes, on va fer molta activitat gimnàstica i

esportiva. El seu pare la portava a un doctor particular amb el seu germà petit, on també feien gimnàstica sueca.

Durant els períodes de vacances, anaven a Suïssa a veure els avis. Recorda les llargues cues per obtenir el passaport, tot i sentir-se privilegiada per poder sortir d'Espanya. Va començar a jugar a tennis als 7 anys amb el seu pare, un gran afeccionat a aquest esport i membre del Centre Excursionista de Catalunya. Amb 12 anys va rebre les primeres classes a la casa d'estiueig de Sant Quirze de Safaja, on també feien excursions amb bicicleta i a cavall, fins que al picador van obligar-la a saltar i no hi va tornar més. Un any després fou de les poques noies sòcies del Club Tennis Barcelona, on jugava els campionats socials i d'altres que es fessin, però només a Barcelona, atès que els seus pares no la van deixar anar a jugar fora.

Va acabar el batxillerat i féu durant 8 anys la carrera de piano fins que al finalitzar-la va casar-se amb Joan Maria Tintoré. L'havia conegut al club, corria l'any 1955 i tenia 23 anys. En aquell moment havia assolit la segona categoria del tennis. Van tenir 6 fills, als que també van transmetre la seva passió pel tennis, i quan el petit tenia 3 anys, va tornar a reprendre l'activitat tennística cada dia. Durant aquest llarg període de 15 anys dedicat a la criança dels fills va canviar el tennis per la gimnàstica per mantenir-se en forma.

Juntament amb el marit (que havia estat president del Club Tennis Barcelona entre 1993 i 2008), van ser representants del tennis espanyol a reunions internacionals, també va participar cada 5 anys en els campionats del món de tennis per a veteranes des dels 40 anys fins als 65 anys. L'abandonament definitiu del tennis es va produir l'any 2011, atès que una lesió a l'espatlla li feia molt difícil la pràctica.

Dolors Beltran Eixarch (Barcelona, 1938). Va néixer a Barcelona dos mesos després dels cruentos bombardejos aeris de la ciutat que van causar nombroses víctimes civils i mentre les tropes franquistes es preparaven pel terrible bombardeig de la ciutat de Granollers.

La seva infància fou en temps difícils, però l'assistència al Liceu Francès, una escola que donava molta importància a l'educació física i on les noies anaven amb uns pantalons curts trencadors per l'època, van donar-li color al gris panorama social del moment.

Es va llençar a la piscina en un concurs de Festa Major a Gràcia que va guanyar i li va permetre ser sòcia del Club Natació Catalunya durant un any, fet que s'estendria al llarg de tota la vida. Amb 14 anys nedava regularment i als 16 anys era considerada una promesa de la natació en les competicions catalanes en les que també competia la seva germana Pepa, que fou de les primeres a fer ballet aquàtic amb el Cèsar Villegas al Club Natació Catalunya. Finalment als 18 anys va optar per anar-se'n a perfeccionar l'idioma a Anglaterra i va deixar aparcada la seva carrera com a nedadora.

Durant molts anys les seves prioritats van ser els seus dos fills, a qui va fomentar la pràctica de l'esport i la feina al restaurant familiar El Petit Soley. Aquests fets van fer que la pràctica esportiva es reduís a les capbussades en els estius de Cambrils.

Actualment fa gimnàstica, aquagym i natació al seu club de tota la vida.

Maria Laura Biosca i Ollé (Reus, 1930) i **Pepita Biosca i Ollé** (Reus, 1933), que juntament amb l'Antònia Biosca (Reus, 1937) formen les tres germanes Biosca. Són filles de l'Antoni Biosca, gran afeccionat als esports, que havia estat un conegut boxejador del Reus Deportiu.

Fins a l'any 1944 van residir a Reus, on la Laura primer va anar a l'escola catalana i després totes dues van anar a l'escola Prat de la Riba. Durant la guerra van viure de prop els bombardejos. Un dia mentre les tres germanes corrien pel carrer amb la seva mare per anar-se a refugiar, un tros de metralla va caure on estava la Maria Laura que va tenir la fortuna de rebre tan sols l'impacte en l'abric. No va tenir tanta sort el seu pare, que a la batalla de l'Ebre fou ferit. La metralla li va rompre el bessó d'una cama, va exiliar-se a França mentre les seves dones restaven amb l'avi a Reus, i la mare feia mans i mànigues per cuidar de la família.

Eren els anys 40 i, tot i les seves reticències inicials, les dues van apuntar-se a la Sección Femenina de Falange. Després de l'escola anaven a la caseta o feien activitats esportives com el bàsquet, el seu esport preferit, la natació i l'hoquei (que després d'una culada van desestimar) a les instal·lacions i als estadis dels clubs de la ciutat que havien estat requisats.

La Pepita era una nena inquieta i força trapella, i més d'una vegada s'havia trencat el braç. També va provar els escacs i els tennis taula, amb els que va

fer algunes competicions locals. La Maria Laura era la germana gran i no tenia tant de temps. Ben aviat va treballar fent encàrrecs en una joieria.

Amb la Sección Femenina també van assistir als albergs i campaments, la Maria Laura a Navarra i Mallorca, en un campament del bàsquet després de guanyar un campionat regional i la Pepita, a Poblet. Recorden els balls regionals i els diferents tipus d'activitats culturals, esportives i religioses.

Després d'un breu espai de temps que viuen a Barcelona i València van cap a Roda de Berà per motius laborals del pare. A la Laura, bona atacant, la van fitxar per anar a jugar a bàsquet al Vendrell i per entrenar-se. Conjuntament amb les seves germanes van ser pioneres a Roda de Berà, on van muntar un equip de bàsquet femení. Per fer-ho possible, van haver de buscar altres noies, aconseguir la roba de la fàbrica on treballaven per fer-se el vestuari de joc, demanar la cessió d'un terreny on van construir el camp, fer-se càrrec de totes les despeses i aconseguir el mestratge de l'Antoni Arasa, que ja les havia entrenat a Reus i les defensava fins i tot dels atacs des de la trona.

La Maria Laura s'havia quedat sense feina i des de la Sección femenina van donar-li la possibilitat d'obtenir el títol d'instructora de gimnàstica al Masnou, per posteriorment fer classes a tres escoles de Barcelona, que compaginava amb una fàbrica de tèxtil i seguia amb la seva formació. Més tard va treballar de mestra en una acadèmia i el seu amor per la llengua catalana la va portar a obtenir els títols de català i fer classes de llengua catalana des del centre de normalització lingüística en casals i escoles. La feina, estudiar i cuidar els pares, cosa que fou possible gràcies a l'ajuda de la Fina Solé i Vallvé, companya de feina i segona esposa del pare, foren les seves prioritats. En jubilar-se va tornar a Roda i l'esport quedà relegat a veure jugar el Barça a la televisió.

En casar-se, la Pepita seguia treballant a la fàbrica i en quedar-se embarassada va ocupar-se d'una botiga que havien adquirit. Les seves obligacions la van allunyar de l'esport, que va recuperar als anys 90, quan va enviudar i va agafar un equip de bàsquet de noies a Roda i també n'engegà un de futbol femení. Sempre ha estat vinculada a la vida cultural i esportiva de la ciutat, anant sovint a la ràdio i donant un cop de mà en l'esport per al jovent.

Maria Brull Margalef (l'Ametlla de Mar, 1930), tot i que va néixer a l'Ametlla de Mar, on la majoria de la població vivia de la pesca i els seus terrenys, la família

es va traslladar a Vilanova i la Geltrú, on hi havia més oportunitats atès que es podia combinar la pesca amb altres ocupacions.

Durant la Guerra Civil va viure la tristesa, la misèria i va patir per la desaparició d'un àvia, que es van emportar cap a Olot caminant per la cuneta des de la seva Ametlla natal, juntament amb altres presos atès que el censor de cartes del poble va llegir-ne un del seu fill, on comentava que certes persones s'havien passat als falangistes i només això va ser motiu per la repressió. Amb el temps finalment es van poder retrobar i va poder sentir totes les situacions d'esgarripança viscudes.

Durant la guerra va assistir a una acadèmia escolar amb altres nens i nenes acompanyada del seu germà, que era 4 anys més gran, però amb les alarmes pels bombardejos havien d'anar a resguardar-se i amb tanta inseguretat era difícil poder avançar en els aprenentatges.

Posteriorment durant la dura postguerra va participar forçadament en les primeres imposicions del règim al Grup Escolar (una escola que havien fet els rojos i que estrenaren els falangistes) i quan s'acabà aquesta etapa va anar a aprendre a cosir, per després entrar amb quinze anys a la fàbrica de teixits El Fènix a Vilanova i la Geltrú, on s'inicià en el bàsquet. Va jugar uns 5 anys fins que es va diluir la pràctica del bàsquet a l'empresa. Vestides amb faldilla pantaló i una brusa amb el nom de la fàbrica, solia jugar com a defensa. En primer lloc van jugar contra els altres equips locals, la Fàbrica Nova, la Fàbrica Marquès, la Pirelli i altres empreses tèxtils de Barcelona, Badalona, Mataró... posteriorment es van federar. També li agradava molt sortir amb la barqueta amb els germans i amigues i capbussar-se al mar.

Quan es va casar amb 25 anys, les tasques domèstiques, les feines, anar a cosir i la posterior maternitat li van restar hores per poder practicar esport. Actualment forma part del grup Dones amb memòria, que està format per una setantena de dones grans que es troben setmanalment a Vilanova, dirigides per una historiadora i que participa en el taller La Història a les nostres mans, que té com a gran objectiu la recuperació de la memòria històrica de la ciutat.

Neus Figuerola Lleó (Vilanova i la Geltrú, 1926), va néixer amb la dictadura de Primo de Rivera i la dissolució de la Mancomunitat de Catalunya. Va viure la duresa de la Guerra Civil que li va deixar uns records feixucs, entre els quals es troben els bombardejos a Vilanova i la Geltrú i l'exili del pare al camp de

refugiats d'Argelers (França), on va haver de fugir tan ràpid que no es van poder ni acomiadar atès que la Neus en aquell moment es trobava en un refugi antiaeri amb una família que la cuidava mentre la seva mare treballava. Posteriorment es van cartejar però la duresa de les condicions dels camps van portar al seu progenitor a emmalaltir fins a morir, en un relat dur i dolorós.

Els records d'aquells difícils moments l'han portat a fer xerrades a escoles i instituts per explicar les seves vivències i fer comprendre la història al jovent, una història que no fou fàcil, amb una guerra que ella considera que no s'ha d'oblidar i que tampoc s'ha de repetir.

Durant la postguerra franquista ja havia deixat enrere l'etapa escolar a l'Ateneu de Vilanova i havia començat a servir a una casa de Roda de Berà, fins que amb quinze anys va entrar a treballar a la fàbrica de teixits El Fènix de la seva ciutat natal. Allà, va començar a jugar a bàsquet. Era una defensa amb caràcter que va jugar durant un període de 3 o 4 anys, primer contra els altres equips locals, la Fàbrica Nova, la Fàbrica Marquès i la Fàbrica Pirelli, posteriorment van jugar en altres localitats, com per exemple a Barcelona contra les noies dels productes químics Merck, a qui no van poder guanyar mai. Recorda com la fàbrica els proporcionava la roba i elles es feien la indumentària de joc. Més endavant van ser de les primeres a utilitzar xandall i sabatilles esportives. Va jugar fins que es va casar amb el que seria el seu marit, un ciclista, amb qui festejaven tot sortint en bicicleta o anaven a ballar. Li va costar molt el part, però finalment va néixer la seva filla.

És protagonista juntament amb Juana Macià i de Saiz, jugadora de la Fàbrica Marquès, de l'apartat *Fàbrica i pràctica esportiva femenina* en el llibre *l'Esport, Història i Records...* editat per l'ajuntament de Vilanova, i forma part del Grup de Dones amb Memòria de la capital del Garraf des dels inicis (1988), que té com a gran objectiu recuperar la història local.

Adelaida Gascón Barba (Saragossa, 1932), va néixer durant les Festes del Pilar en un moment de convulsió entre la política i la religió. La lluita contra el clericalisme portava a retirar la imatge de la verge del saló de plens o fins i tot s'intentava rebatejar les festes com a festes republicanes i socialistes.

Aquest ambient agitat acaba esclatant amb la insurrecció militar i la posterior Guerra Civil. A la seva finalització, la seva família es va traslladar a Vilanova i la Geltrú, on viu des de l'any 1940. Era una nena molt inquieta, a qui li encantava

cantar i ballar, tenia ànsia per aprendre, en una època en què les noies tenien força impediments per fer-ho. Amb el seu germà anava a la platja, on va aprendre a nedar sola, i feien excursions. Formava part de les nenes de la Sección Femenina, amb les que anava a un local on jugaven a tennis taula, anaven de campaments i participaven en competicions de balls regionals.

Li hauria agradat fer atletisme però a l'època no se'n feia, estava prohibit. Va obtenir el títol d'instructora local de gimnàstica i esports (bàsquet i voleibol) l'any 1951, va fer classes particulars d'exercicis posturals a nenes benestants que tenien problemes de desviació de l'esquena i va treballar a la fàbrica Pirelli fins que es va casar el 1959. Amb el naixement dels seus fills va haver de treballar molt, fins i tot anava a les cases a cosir. Va ser professora de gimnàstica durant 16 anys, va treballar sempre amb nenes, i bona part de la seva trajectòria es va desenvolupar a les Concepcionistes de Vilanova i la Geltrú, on va començar a impartir classes a partir de 1970, i ràpidament els va canviar els bombatxos pel xandall. En jubilar-se va practicar la natació recreativa durant força anys.

Ha rebut premis i reconeixements per part de l'ajuntament de Vilanova a la tasca que ha desenvolupat al foment de l'esport i a la seva qualitat humana. Fou fundadora del grup de Dones amb memòria, que participen setmanalment al taller La Història a les nostres mans, conduït per la historiadora Judith Barbacil, i és protagonista de l'apartat pràctiques esportives femenines en el llibre *l'Esport, Història i Records...* de l'ajuntament de Vilanova.

Lluïsa Giró Marsal (Badalona, 1921-2015). La vida de la Lluïsa ha transcorregut des del regnat d'Alfons XIII fins a l'ebullició nacionalista actual que tant la satisfia. Sempre ha viscut a Badalona, penúltima de sis germans, a qui seguia i amb qui va fer múltiples sortides a la neu, excursions per la muntanya i anava a nedar, activitat que curiosament va aprendre amb 4-5 anys quan el barber del barri els llençava al mar a prop del club i els deia què havien de fer mentre un altre els esperava a l'aigua.

Posteriorment va superar el tifus i amb la seva mare baixaven sovint a la platja, atès que la seva germana estava malalta i li van receptar banys de mar, així es va poder incrementar la seva afició per l'aigua. Més tard va anar també amb el patí de rem i posteriorment va fer estades a l'apartament que tenen a Llafranc,

on com a anècdota explica que sabia identificar com entraven a l'aigua els badalonins.

Va competir durant la Segona República en atletisme, defensant els colors de Palestra, l'Institut Escola i la Unió Gimnàstica i esportiva de Badalona. Amb el primer club començaren les excursions. Recorda que quan tenia 14 anys, l'any 1935, va dipositar les flors que havien recollit per la Costa de Marina en l'homenatge a Rafael Casanova. En plena Guerra Civil encara va tenir temps d'anar a París el 1938 amb la selecció catalana d'atletisme i el 1939 va assistir a uns campionats universitaris a Madrid. Després del conflicte armat, l'activitat atlètica queda paralitzada i amb ella, els seus somnis de millorar les seves marques, sobretot en els 200 metres.

Durant la guerra es trobava a la masia de Can Surell, al Montseny, amb el jovent de l'Institut Escola, un centre innovador, on feien molta gimnàstica, esport i sortides a l'aire lliure. Recorda amb afecte el nom de molts professors i les diferents activitats manuals, de fusteria, de formació musical...., que li van deixar una bonica empremta, i es lamentava sobre les nefastes conseqüències que la guerra va tenir per a l'ensenyament a Catalunya. En tancar l'escola, va anar a treballar a la fàbrica del pare, que els va ensenyar el negoci als tres petits però a les nits, en el mateix espai, durant una hora rebien les classes d'anglès i francès de la mà d'una professora particular.

Li havia tocat viure els bombardejos, l'escassetat de menjar, l'exili dels germans a França, el propi a Tàrraga, on nedava i portava pantalons curts, i posteriorment el retorn a Badalona, les normes que s'havien de seguir, les imposicions i la repressió del català, la llengua que tant s'estimava i que va haver d'aprendre a silenciar.

Va fer les seves primeres cistelles a l'Institut Escola, amb el que va participar en un parell de campionats, que va guanyar amb el seu grup, el Montgrí, i que li foren d'utilitat quan l'any 1939 va començar a jugar amb la Unió Gimnàstica i Esportiva de Badalona, sota el mestratge del Pere Gol, qui sempre buscava una excusa per no fer la salutació feixista prèvia als partits. L'any 1940 va ser seleccionada per anar a jugar un partit al Frontón Recoletos de Madrid. Formava part d'una sèrie de partits que s'havien de celebrar cada any, però les victòries masculina i femenina davant les seleccions de Madrid ho transformaren en una sola edició.

Posteriorment arribaren els campionats d'empreses i amb l'equip de bàsquet Giró (l'empresa familiar) van innovar amb les sabatilles esportives, que a més van tenir de negre, i amb la indumentària, portant un pantalonet camuflat sota les faldilles, i una brusa de raió, que va causar furor quan van estrenar-la al Price.

A mitjans de la dècada dels 40 foren desqualificades per jugar la final a Madrid, malgrat que havien guanyat un partit contra la Falange de Mallorca, perquè la fotografia de record dels dos equips mostrava que elles havien dut pantalons curts. Eren temps d'imposicions.

Obtenir el passaport, així com els salconduits, era sempre una aventura. Era tan difícil que, tot i que un client les havien convidat, ni ella ni la seva germana van poder assistir d'espectadores a les Olimpíades de Londres. D'altra banda el va necessitar aquell mateix any, el 1948, per anar a jugar amb el SEU a Torino, tot i que va haver de passar una sèrie de peripècies a comissaria, on van llegir-li tota la situació de la seva família, finalment va poder obtenir-lo, anar a jugar i veure en un altre país que no hi havia la censura que s'estava patint a Espanya.

Els diumenges que no sortien d'excursió amb la família o els amics anaven a fer patinatge a l'Skating de Montjuïc o a ballar sardanes a les Rambles. Més endavant va provar de jugar a tennis però no li va agradar, ja que era molt diferent de l'esquí. Amb 23 anys recorda fer les pujades amb peus de foca per no rrelliscar i malgrat aquests inconvenients, estar a les muntanyes era una de les seves passions.

Caminant ha conegut la terra que tant s'estimava, i ha fet múltiples excursions i curses de regularitat. En cada una té varies anècdotes per explicar. En destaquem uns quantes, com la seva estada a la Vall d'Ordesa i el Montperdut, a les muntanyes de la Garrotxa i Osona, destacant el Puigsacalm, a la Cerdanya ha fet el Puig Pedrós, amb 25 anys va pujar a la Pica d'Estats, ha travessat França per fer el Marfany i el Peiraforca i excursions per Palma, el massís del Montseny i la serra del Montsant.

L'abandonament de l'esport, tot i que la natació recreativa no l'ha va deixar mai, es va produir als anys 50. Tenia 29 anys quan es va casar i se'n va anar a viure a Veneçuela, allà va néixer la primera dels seus fills. Després van tornar a

Badalona on en van néixer 3 més. Ocupar-se de la casa i la maternitat foren les seves tasques principals.

A la mort del marit, va aprendre a escriure a l'ordinador i a partir dels seus records i els fragments del diari que anava retallant i col·leccionant, va escriure el llibre *Recordant* on explica els seus anys de solteria.

Fins al darrer moment va mostrar l'amor per la seva família, l'esport, la natura i Catalunya. Fou la sòcia número 1 del Club Natació Badalona i durant molts anys fou sòcia del Joventut de Badalona.

Josefa González Gil (València, 1912). Aquesta àvia centenària va néixer durant el regnat d'Alfons XIII i ha viscut tots els canvis polítics fins a la transició democràtica, essent una memòria viva de tots aquests processos.

Del seu pas per vàries escoles no recorda haver fet mai gens de gimnàstica, va aprendre a nedar a la platja de Río Martín (Àfrica), on el seu pare estava destinat i d'on té molts records feliços. Posteriorment aprendria els estils al club nàutic de Tarragona i jugaria a tennis vestida fins a sota els genolls contra els nois perquè li agradava més la seva competitivitat.

Aviat començaria a treballar a Barcelona com a costurera de barrets i vestits i abans d'anar a la feina sovint feia una mica de gimnàstica.

El seu marit, professor de filosofia i lletres, estava perseguit durant la Guerra Civil, per la qual cosa van haver d'exiliar-se a Buenos Aires. A Argentina va experimentar la tristesa de la distància que pal·liava amb els banys a la piscina del xalet on s'allotjaven i alguns partits de tennis contra el seu marit. Aquests partits es quedaren en aquelles contrades, ja que no hi tornaria a jugar. Les circumstàncies van fer que hagués de tornar per la malaltia de la seva mare, que no podria sortir-se'n, i a partir de llavors la Pepa, com prefereix que l'anomenin, va fer la seva vida a Barcelona, on es cuidaria de les tasques domèstiques. Ha estat una gran afeccionada a l'esport televisat, que ha seguit amb l'humor i la simpatia que la caracteritzen.

Mercè Guix Genobart (Barcelona, 1942), va néixer a Barcelona en plena postguerra, un any després de la creació de la Delegación Nacional de Deportes quan el règim s'implantava.

Els seus pares eren grans afeccionats a l'esport i al tennis, de fet, juntament amb el seu tiet, foren socis fundadors del Club Esportiu Laietà (1922). La seva mare havia estat jugadora de tennis social i campiona d'Espanya de tennis

taula. Aquest fet va portar-los a desenvolupar la seva educació al Liceu Francès, escola amb àmplia tradició esportiva i gimnàstica, on va jugar amb l'equip de bàsquet.

La influència familiar pels esports de raqueta la portà a iniciar-se al tennis amb 9 anys. Ho féu de la mà d'un professor particular que tingué fins als 12 anys, quan un grup de patinatge artístic va entrar al club i ella va canviar-se d'esport. Seria la seva veritable passió que ja havia viscut anant els caps de setmana d'hivern, acompanyada de la seva mare, a fer patinatge sobre gel a Núria, on participava en els campionats de Catalunya d'aquesta modalitat.

Amb un any fou campiona d'Espanya Juvenil de patinatge sobre rodes però als 18 anys, cansada del partidisme dels jutges i amb la mort del pare, es va veure obligada a deixar l'esport atès que el seu germà estava estudiant medicina i ella va haver de posar-se a treballar amb un agent de borsa. Es va casar als 20 anys, un any després de l'aprovació de la Llei d'Educació Física i Esports, amb un jugador d'hoquei i seguidament va deixar la feina, per dedicar-se novament al tennis. Aviat va pujar a la primera categoria estatal i va canviar el club de tota la vida per anar-se'n al Barcino, que li oferia més possibilitats competitives, i li donaren la possibilitat d'explotar el seu tennis que havia aparcat momentàniament, atès que amb 23 anys era mare de dues filles, per reprendre'l amb més força. Va començar a fer classes de tennis i també va practicar l'esquí i el tennis social en família.

Actualment encara competeix i ha guanyat diversos campionats de Catalunya i d'Espanya de veterans, així com la seva participació en campionats del món, assolint una meritòria 4a plaça per equips l'any 2012.

Alicia Guri Canivell (Barcelona, 1929). Va néixer a la capital catalana mentre es celebrava l'Exposició Internacional, que aglutinava tres grans blocs: la indústria, l'art nacional espanyol i l'esport.

Amb la inauguració de l'Estadi de Montjuïc, el futur esportiu de la ciutat semblava créixer imparablement però la guerra va canviar-ne el panorama.

Justament durant els tres anys del conflicte bèl·lic, l'Alicia va viure a Argenton, on anava en bicicleta i on va començar a jugar a tennis taula amb familiars i amics/gues. Als onze anys es va iniciar al tennis de la mà del seu pare, que era gran afeccionat als esports. Amb ell va aprendre a nedar al mar i posteriorment

a la casa d'estiueig, on féu construir una piscina amb la que l'Alicia podia esbargir-se i compartir estones agradables amb nois i noies més joves.

Posteriorment, en plena postguerra, va tornar a Barcelona, on va assistir a l'escola de les Esclaves del Sagrat Cor. Els dijous a la tarda anava al Club Turó, on rebia les classes de tennis del Felip. Els diumenges al matí seguia practicant amb el seu progenitor. Amb ell també muntaven a cavall, tant en un picador de la Bonanova com amb els cavalls que tenien a la casa d'estiueig, però un accident d'aquest mentre feien una ruta va posar fi a aquesta afició.

Les primeres competicions foren de caire local i arribaren mentre el règim vivia l'aïllament internacional. Amb la seva habilitat, ben aviat va escalar categories fins arribar la màxima divisió estatal. Estant a primera, la convidaven a molts tornejos que pal·liaren els problemes econòmics que havia adquirit el seu pare. Aquests dificultats obligaren a disminuir el ritme de vida que havien portat fins llavors i que incloïa la possibilitat de seguir rebent les ensenyances de l'entrenador francès que li havia ensenyat el drive al Club Tennis Barcelona.

Va participar en tornejos internacionals, com els de Roma, Wimbledon (1958-1959), Portugal i Suïssa, així com en tornejos espanyols amb participació internacional. Els seus èxits més destacats foren la victòria al prestigiós torneig del Comte de Godó de 1953 i l'obtenció del campionat d'Espanya de tennis (1959), després d'haver perdut 4 finals contra la Pilar Barril, amb la que van quedar campiones d'Espanya en dobles femenins des de 1950 fins a 1958. En els dobles mixtos, va destacar amb l'Emilio Martínez, amb qui fou tricampiona d'Espanya (1952, 1953 i 1957), i finalment amb tennis taula també va quedar campiona nacional en tres ocasions, del 1954 a 1956.

Amb 31 anys es va casar. En quedar embarassada va deixar el tennis de competició, essent la número u del tennis espanyol, però encara va fer algun torneig social a Barcelona. Curiosament, estant en estat de bona esperança va jugar un campionat d'Espanya de tennis taula conjuntament amb el seu marit, amb qui de fet s'havien conegut a Argentona practicant aquest esport, i junts van jugar al Club Ariel de Barcelona. Amb el naixement de seu fill, el matrimoni va seguir jugant a tennis al Barcino, però la vida els va portar primer a viure a Canadà durant un parell d'anys, on l'Alicia va començar a fer classes de tennis i posteriorment durant 28 anys va viure a Andorra, on anava a esquiar amb el seu fill, activitat que li hauria agradat fer de més jove, però el pare li posava

obstacles. Practicava la natació i seguia amb les classes de tennis que ja havia iniciat durant el seu període canadenc. Després de la mort del marit va tornar a Barcelona, on va jugar a tennis fins als 79 anys, edat amb la que finalment va penjar la raqueta. Actualment juga al bridge i continua anant al Barcino a veure jugar el seu equip de tennis, al gimnàs i a l'spa.

Encarna Hernández Ruiz (Lorca, 1917), va néixer durant la crisi de 1917, que es venia gestant per la conflictivitat social i el deteriorament de la vida política espanyola des de 1913. En aquesta població el pare era propietari d'un hotel i un casino a Los Alcázares, però les pèrdues en els negocis familiars van fer que l'extensa família es traslladés a Barcelona l'any 1927, un any d'important crisi econòmica. L'Encarna era la número 15 de 18 germans, dels que van sobreviure 11. Anava a l'escola de les Salesianes d'on recorda sobretot haver jugat al joc de matar amb les monges, fins que en acabar l'etapa escolar va començar a treballar de modista. Sempre li ha quedat l'espina de no haver anat a la universitat, atès que llavors les noies no hi anaven. Des del balcó de casa al carrer Entença veia el camp de sorra amb un cistella de fusta que el seu futur marit, Jesús Planelles, i els nens de barri havien llogat. Allí va fer les primeres cistelles amb 12 anys, acompanyada de la seva germana petita Maruja, que sempre la seguia. Aprofitant aquesta conjuntura, fou pionera del bàsquet al nostre país. L'any 1931, coincidint amb les millors condicions socials i polítiques garantides per la Constitució, va fundar l'Atlas Club, entitat en la que seria la màxima anotadora l'any següent.

Li encantava l'esport. Havia fet els primers tempteigs en el tennis, anava en bicicleta i admirava les noies del Club Femení i d'Esports de Barcelona, del qual essent adolescent, la Josefina Torrents, membre destacat d'aquest club, va obrir-li les portes i des de llavors van ser els seus referents. Just abans de la guerra s'estava preparant en les proves atlètiques de l'Olimpíada Popular, que es van suspendre a causa de l'esclat de la Guerra Civil, que també va esborrar l'experiència innovadora del Club Femení i d'Esports.

Dins del món del bàsquet va tenir les seves facetes: fou jugadora, la primera entrenadora i també àrbitre. Va entrenar a les noies de la Peña García (1934) i més endavant, mentre jugava al Barça, a les de Moix Llambés (marca de la fàbrica de colònia Brummel), el Fabra y Coats i la Sección Femenina de Barcelona. Amb elles també havia anat a jugar l'Àfrica, però no va poder

acceptar una oferta del SEU italià. Eren temps d'imposicions, en els quals fins i tot van passar dels pantalons curtets a les incòmodes faldilles pantalons, tapades i molestes, que no van fer minvar la seva passió per aquest esport, tot i que va haver d'adaptar els seus llançaments i acomodar-se a la roba abans de fer el tir lliure a cistella.

Entre tots els canvis que s'estaven produint va tenir l'oportunitat de compartir equip amb les noies que tant havia admirat. Tot i ser més petita va capitanejar l'equip de bàsquet del Club Esportiu Laietà, pel qual va fitxar l'any 1933, que assoliria el campionat de Catalunya en diverses ocasions. Posteriorment va estar al Sants, i a Cottet (1943), on va jugar la Liga de Patrocinadores, guanyant la Copa Productores quatre anys seguits. Li deien *la niña del gancho* pels seus tirs arquejant el braç i donant-se un petit impuls malgrat el seu metre i cinquanta-quatre centímetres.

Es va casar amb 27 anys i va jugar durant 8 anys més. El seu marit també era jugador i entrenador. Fou mare als 36 anys, quan voluntàriament va deixar la pràctica del bàsquet al Barça, equip on va jugar des de l'any 1944 fins a 1953, una dècada abans del primer partit internacional de la selecció espanyola femenina. Fou la seva darrera etapa esportiva. No es va atrevir a continuar perquè ja havia perdut un fill d'un incipient embaràs tot saltant d'un trampolí a les piscines Picornell i la maternitat era una elecció volguda i meditada.

L'amor per l'aigua el portava a terme a Montgat, on tenien un bungalow. Allà sortia amb el patí i nedava molt. Tot i el seu tarannà prudent, es banyava despullada a alta mar i sentia la llibertat que no tenia en una societat altament moralitzada.

Era bona nedadora, fins i tot el Jaume Cruells va dir-li que podria fer-la més campiona que a la Carme Soriano, però la seva autèntica passió era el bàsquet.

Fou de les primeres a conduir per Barcelona i portava al marit a tot arreu. En el seu to graciós explica que era la seva secretària per a tot. Conduint va rebre més insults que jugant, però era una dona moderna i sense saber-ho, estava obrint molts camins. L'Encarna és un torrent de vitalitat, energia, llibertat i bon humor que durant més de 60 anys va romandre en l'anonimat seguint la seva vida, però sense deixar d'escoltar el bot de la pilota a través del seu balcó, des d'on encara observa els nens d'una escola, de la televisió o de la premsa.

Posteriorment, quasi per casualitat, va aparèixer a l'actualitat, per enlluernar-nos amb els inicis del bàsquet femení, fer-nos arribar les seves vivències i va començar a ser d'interès pels periodistes, apareixent en varis mitjans. Ha rebut premis i reconeixements, que té altament merescuts, com un tribut del Consell de l'Esport Escolar de Barcelona en el II torneig Pilar Vilanova, de les federacions catalanes i Espanyola i sobretot d'un documental que ben aviat veurà la llum i que en el seu rodatge, l'equip que en forma part, s'ha convertit en una segona família per ella.

També ha rebut amb moltíssima il·lusió la visita de les jugadores internacionals Elisa Aguilar, Amaya Valdemoro i Laia Palau, amb qui manté la comunicació i a qui ha fet arribar el seu amor pel bàsquet i el seu rebuig a la violència i les injustícies. Ha visitat el museu Olímpic i el museu del Barça, i n'ha sortit exclamant que «el museu és a casa meva!» perquè en ambdós llocs no hi ha massa informació dels equips femenins.

Des de sempre li ha agradat seguir el bàsquet espanyol. Casa seva és una autèntic museu de fotografies, articles de premsa arxivats, plastificats i classificats. És una afició que encara manté i que gaudeix compartint-la.

Nicanora Herran Torres (Fuentes de Nava, 1923) va néixer uns mesos després de l'inici de la dictadura de Primo de Rivera a Fuentes de Nava (Palència), però amb tres mesos va arribar a Vilanova, on transcorre la seva vida. Eren un total de 8 germans, dels quals dos jugaven a futbol.

Va ser jugadora de bàsquet a la fàbrica Fènix, on treballava. Tenien dos tipus de vestuari, per una banda la faldilla i la brusa blanca i, per l'altra, la brusa blanca i blava i la faldilla blava. Amb l'escut i el nom de la fàbrica i unes sabates d'espart lligades fins al turmell, sortien a les pistes de sorra per demostrar les seves habilitats després de la missa dominical. Va jugar essent una defensa forta durant uns 4 anys. Va ser de les pioneres i va substituir a la que fou la primera capitana quan aquesta va començar a festejar. Va ser de les darreres a abandonar la pràctica del bàsquet a l'equip de l'empresa. Va tenir possibilitats de jugar amb la Secció Femenina però va declinar-ho. A través de l'empresa va poder comprar-se una bicicleta amb la que sortia a passejar amb la seva colla d'amistats i d'altres vegades també feien excursions.

Des de sempre ha estat afeccionada al futbol i seguidora de l'Espanyol, del que fins fa poc ha estat sòcia.

Montserrat Mechó i Cunillera (Barcelona, 1933), va néixer un mes abans de les eleccions generals que donaren la majoria als partits de dretes, enfront d'una esquerra dividida, i que configuraren el bienni negre fins a la victòria del Front Popular a les eleccions del 16 de febrer de 1936.

Mentre la dictadura feia els primers passos, ella va assistir a l'escola Mons Tabor, on feien moltes excursions, i posteriorment a l'escola Virtèlia, on feia molta gimnàstica sueca i jugava a beisbol, activitat amb la que gaudia molt. Posteriorment va acabar els estudis de comerç a la Cultura de la Dona, centre que havia estat manllevat pel règim i havia quedat sota el control de la Secció Femenina de la Falange des de finals de la Guerra Civil espanyola.

De ben petita la seva mare, amant de la cultura i professora de piano, la va portar a fer ballet a l'acadèmia del Joan Magrinyà juntament amb la seva germana Carmen, que seria una gran ballarina i professora de ballet. D'altra banda, amb 9 anys també va començar a nedar al Club Natació Barcelona. Tant l'avi com els pares havien nedat, però ella no en tenia prou amb la natació, així que el seu tarannà atrevit la va portar a provar nous reptes i l'any 1951 quedà Campiona d'Espanya de salt de palanca i trampolí, esport amb el que representà Catalunya. Un any després va formar part del primer equip de ballet aquàtic (actual natació sincronitzada) que faria exhibicions per tot l'Estat i fins i tot a nivell internacional. Malgrat aquests èxits també li hauria agradat fer atletisme, sobretot salts de longitud i curses, però l'operació de la vesícula, casar-se i l'arribada de la maternitat frenaren un temps la seva activitat esportiva. Amb els fills, anaren al club, la seva autèntica vàlvula d'escapament, i practicaven l'esquí, que ella havia après amb les sortides del club a Núria. Amb les seves estades a Baqueira i la Molina, un dels fills acabaria destacant en descens amb l'equip nacional. Després de separar-se del marit, juntament amb els seus fills va començar a practicar windsurf i va continuar amb el busseig. Va participar en els campionats del món d'esquí de veterans i amb 49 anys, acompanyant al seu fill, es va llençar per primera vegada en paracaigudes tota sola, sense monitor, a l'aeròdrom d'Empuriabrava. Actualment ha fet més de 900 salts, uns salts amb els que ha superat obstacles, que li han donat llibertat i que l'han ajudat a superar la mort d'un dels seus fills, que va morir fent pesca submarina a Roses l'any 1985. En aquells temps feia classes de natació, unes classes que havien començat a Sant

Quirze de Safaja en els cursets d'estiu, després a Tona i la seva última etapa va transcórrer amb cursets de natació i de gent gran a la Unió Esportiva d'Horta.

Tal és la seva passió pels salts que ha participat en campionats del món de freestyle, com el 1993 a Empuriabrava, el 94 a Arizona (EUA) i el 95 va participar a Empuriabrava als campionats del món de màsters, i també als jocs mundials de l'aire celebrats a Turquia el 1997 i el 2001 a Granada. Ha participat en diversos campionats internacionals per tot el món en diferents modalitats, així com la seva participació en una festa tan estimada com la festa del cel de la Mercè (Barcelona). Ha rebut importants reconeixements com un homenatge de la Conselleria General de l'Esport i ha estat protagonista en varis reportatges dels mitjans de comunicació estatals.

Malgrat que porta una pròtesi de maluc, no ha estat impediment per aquesta polifacètica esportista de terra, mar i aire per seguir la seva activitat esportiva. No ha deixat mai de nedar la braça, que és la seva especialitat, ni de competir, assolint victòries en els campionats nacionals de veterans.

Olga Palau Barberà (Barcelona, 1930), va néixer l'estiu del pacte de Sant Sebastià, amb el que els partits republicans pretenien instaurar la república i abolir la monarquia. Va viure entre Barcelona i les Borges Blanques, on vivien els avis paterns, atès que el seu pare va morir quan ella estava a punt de donar les seves primeres passes, tenia 11 mesos i tot just, s'havia proclamat la República catalana des de l'ajuntament de Barcelona.

Assistia a l'escola Montessori de les Borges Blanques quan l'esclat de la guerra va canviar el panorama i va dibuixar un futur diferent. Amb la família van estar a punt d'exiliar-se a França, però finalment van tornar a Barcelona, on van canviar d'habitatge per evitar la proximitat dels bombardejos. Amb les dificultats de la postguerra va tornar a casa dels avis, una casa de pagès on recorda les excursions per sortir a berenar i també els partits de tennis a la finca de Barbens, emulant el que havia fet la seva mare de soltera. Va anar a l'escola nacional, per posteriorment fer l'ingrés per cursar el batxillerat lliure a Lleida i estudiar a l'institut Verdaguer de Barcelona. Quan estava a 4t curs, va decidir fer un canvi de rumb i va començar a estudiar piano al conservatori del Liceu, on també va fer declamació. Aquests estudis foren fonamentals en la seva

experiència com a jutge de gimnàstica, perquè es va especialitzar en la valoració de la coordinació entre la música i el moviment.

D'aquests anys de joventut, en recorda les sortides a la Molina amb el seu germà per anar a esquiar com una activitat força complexa perquè calia aixecar-se molt d'hora, agafar el tren, carregar els esquís al coll i caminar molt. Seguint les orientacions de la seva mare es va presentar a unes oposicions d'administrativa de la Diputació, que va aprovar, però estant a l'alberg del Masnou, la Sección Femenina, va oferir-li la possibilitat de fer un curs elemental d'educació física que li va semblar una proposta millor i després encara va continuar amb un curs intensiu d'instructora en educació física a Madrid.

Després d'acabar la seva formació va anar a treballar com a professora d'educació física al Magisterio de la Iglesia (la Blanquerna actual) i a diferents escoles de l'Estat. En uns campaments a Mallorca, comença el festeig amb un veí de casa, escolta i excursionista, que seria el seu marit i amb qui faria molt muntanyisme i espeleologia.

Posteriorment va seguir amb la docència en educació física a diferents instituts fins que va deixar el *magisterio* per compaginar les classes de l'escola Jesús i Maria amb l'English School i Virtèlia. La docència en aquesta darrera escola juntament amb les orientacions cap al coneixement i benefici del cos a l'hospital de Sant Joan de Déu i les classes d'educació física a la Universitat de Barcelona, concretament a la facultat de medicina, a futures metgesses i ATS, on estant embarassada, d'un primer fill que malauradament va perdre i de la seva filla, feia classes fins al darrer moment, van configurar la seva darrera etapa laboral, que culminaria amb l'obtenció de la llicenciatura en educació física (INEFC). Sempre va fer classes a noies fins que es va permetre l'ensenyament mixt. Un cop jubilada va començar a fer classes d'estiraments i relaxació al Centre Cívic de Can Castelló, on encara és manté amb aquest esperit no competitiu, d'ensenyar i seguir formant-se, que li ha valgut l'obtenció del premi Mireia Tapiador a la promoció esportiva 2015.

Actualment encara va tres dies a la piscina del Club Atlètic Barceloneta a fer gimnàstica dins de l'aigua.

Ana Maria Pérez Bofarull (Barcelona, 1931), va néixer un any després de les eleccions municipals d'abril de 1931 que donarien la victòria a les forces republicanes per tot arreu d'Espanya.

Va viure els primers compassos de la dictadura. La grisor de la ciutat es feia més passatgera al Club Natació Barcelona, on va començar a assistir per la influència del seu pare que havia sigut jugador de waterpolo i estava dins de la junta directiva. Allí va aprendre a nedar, per després passar a competir a nivell català. Paral·lelament va fer excursions per la muntanya i va aprendre a esquiar, activitat que no va deixar fins més enllà dels setanta, tot i que mai va arribar a competir. Va estudiar un any a Blanquerna i posteriorment a les monges alemanyes, que eren avançades al seu temps i feien molta educació física, però curiosament la moral catòlica no era tan moderna. A les monges no els importava que ella nadés, però les pressions exteriors van ser cada cop més fortes i el detonant per haver de marxar fou una portada al diari protagonitzada per l'Anna Maria, que les posava en un compromís tan fort, que les monges van dir-li que si continuava a l'escola es guanyarien una important reprimenda i va passar a l'Institut Montserrat, on va fer els darrers dos anys. Va nedar competitivament fins que es va casar, tot i que encara va fer una travessa de Banyoles, després arribarien els fills i amb ells seguiria l'activitat natatòria al Club.

Amb la mort del marit continuà apassionada per l'esquí i la natació i va refer la seva vida al costat del recent malaguanyat Manel Domènech, exnadador del Club Natació Atlètic Barceloneta, exjugador de waterpolo i membre de la Federació catalana de natació des dels seus orígens, on va ser secretari general i membre de la Junta Directiva. Era un apassionat de la natació com ella.

Les circumstàncies de la seva vida no han estat fàcils, però ella sempre ha lluitat per ser millor, com ho fa actualment competint amb els màsters de natació en proves internacionals, nacionals i catalanes d'on posseeix varis records d'importantes victòries estatals.

Pilar Pons Lax (Cornellà de Llobregat, 1921), va néixer durant el regnat d'Alfons XIII. Vivia amb els pares, el germà i una àvia, però va tenir la desgracia de veure morir ambdós progenitors durant la Segona República. Un oncle s'instal·là amb ells per donar-los suport mentre la Pilar assistia a l'Escola Nacional. Posteriorment va començar els estudis de batxillerat mentre la guerra manllevava alguns dels seu companys de la lleva del biberó i deixava aturat el desenvolupament esportiu que havia viscut Cornellà.

Coincidint amb les acaballes de la guerra, va morir l'àvia. La postguerra era dura i com a conseqüència, va deixar el batxillerat per iniciar els estudis de comerç, atès que així podria treballar més ràpidament. Dit i fet, va fer pràctiques a l'empresa Siemens, on també hi havien treballat el pare i el germà i on va desenvolupar la seva vida laboral com a comptable durant molts anys.

En el si de l'empresa, amb 18 anys, va començar a jugar a bàsquet en una pista que li quedava a prop de casa. Amb les companyes d'equip van haver-se d'apuntar a Educación y Descanso i va jugar amb el Club Bàsquet Cornellà des de finals de l'any 1939, durant un parell de temporades. En aquest espai temporal va poder contemplar com les noies de la Sección Femenina anaven molt tapades i va poder admirar les jugadores del Laietà i sobretot les del Bàsquet Institució Montserrat, altes, esveltes i bones jugadores, que es van convertir en els seus referents esportius. Per les noies de Cornellà no fou fàcil, les crítiques eren intenses i algunes jugadores ho van deixar, d'altres canviaren de residència i unes poques s'apuntaren al fenomen creixent de l'esport femení a les empreses. Al cap de poc temps, davant la disgregació de l'equip, la Pilar va abandonar definitivament la pràctica del bàsquet.

Es va casar quan tenia al voltant d'un quart de segle amb un quíntuple campió català de tennis taula i es va dedicar a la casa i al treball. El seu marit va comprar una motocicleta i ella fou de les primeres dones en conduir-ne una per Cornellà. Eren temps difícils per a les dones, però ella tenia empenta i la seva passió per la cultura i l'esport la van portar a vincular-se amb les iniciatives de la ciutat, tant en les comissions d'esport i cultura de l'ajuntament, com a sòcia i afeccionada al futbol, membre de les directives dels clubs d'handbol (on va compartir espai amb el marit), hoquei patins, bàsquet (en quedar-se vídua amb 41 anys) i també el rugbi, essent aquest darrer esport on s'ha trobat més sentimentalment lligada atès que el seu germà en fou un dels fundadors a la ciutat l'any 1931.

Posteriorment dedicà les seves energies a les associacions culturals de la sardana, la defensa del patrimoni artístic i cultural i l'impuls de la festa de la cultura tradicional catalana, anomenada la Jordiada, que té una àmplia repercussió i es celebra anualment.

Durant 4 anys fou tinent d'alcalde del consistori municipal de la seva ciutat coincidint amb els darrers ajuntaments del franquisme. Voluntàriament va

desenvolupar una tasca de treball i lluita per fer realitat importants iniciatives, com les guarderies municipals i el centre d'higiene mental, essent una etapa molt fructífera en les seves experiències i en el seu creixement personal.

Ha rebut importants premis i reconeixements com els de la Creu Roja per fer de la solidaritat un ideari (1997), el premi d'Acció Cívica de l'ajuntament (1999), una menció honorífica en els premis de reconeixement cultural del Baix Llobregat (2011) i és sòcia d'honor del rugbi i la sardana.

Roser Ponsatí Capdevila (Barcelona, 1930), va néixer en una època en què el binomi esport-dona era un signe de modernitat. Va rebre les influències del seu oncle, Nemesi Ponsatí, pedagog i dirigent esportiu, president i fundador de les federacions catalanes de natació (1922-23) i atletisme (1949-53), forjador dels millors atletes catalans dels seixanta i dels setanta i home molt representatiu de l'esport a Catalunya, amb qui gaudien anant al club o fent múltiples excursions. La Roser va practicar el tennis, l'esquí, l'alpinisme, l'excursionisme, el submarinisme, la vela i sobretot la natació, des que als 8 anys va començar a competir participant en diferents campionats regionals i de Catalunya, tot i les reticències de les monges on estava escolaritzada. L'etapa educativa es va veure marcada per la Guerra Civil, en què els bombardejos, els canvis de domicili i una dura postguerra van dibuixar un trist panorama que el Club Natació li il·luminava.

En morir el pare, va haver de treballar de valent al forn familiar i hagué d'aparcar una formació que havia iniciat a la cultura de la dona i en acadèmies d'idiomes per continuar-la molt més endavant.

Quan es va casar, va abandonar la competició, però no la natació, atès que la seguia gaudint amb els seus 7 fills, amb qui també compartien excursions. Les seves filles destacaren a nivell esportiu, tant la gran en atletisme, com la petita en salts de palanca i trampolí, amb triomfs en els campionats estatals. Anys més tard, va reprendre la competició participant amb èxits en els campionats de Catalunya, d'Espanya i en competicions internacionals de màsters. En la seva faceta compromesa i reivindicativa va lluitar per la reclamació dels drets de les dones, lluita que va permetre un canvi històric en el Club Natació Barcelona que va possibilitar que les dones en fossin sòcies (1985). Amarada dels valors formatius de l'esport, els va saber transmetre com a element pedagògic a les diferents escoles on ha desenvolupat la seva tasca com a treballadora social

(Escola Avillar Chavorros de Can Tunis o l'Escola d'Educació Especial Castell de Sant Foix de l'ajuntament de Barcelona), carrera que es va treure als 45 anys, després de superar la prova d'accés per a majors de 25 anys. Ha rebut importants premis i guardons com el Premi Dona i Esport Mireia Tapiador, de l'Ajuntament de Barcelona (2006) i la medalla de la dona del districte de Sarrià-Sant Gervasi (2012) entre altres reconeixements.

Actualment tot i que la pròtesi d'espatlla li dificulta la tècnica, segueix vinculada a la natació, com a nadadora i delegada de màsters i veterans del CN Barcelona.

Ana Quesada Solé (Barcelona, 1931), va néixer un parell de dies abans de les eleccions municipals que determinaren la caiguda de la monarquia i la proclamació del futur Estat Català dins la República espanyola, però la Guerra Civil i posterior dictadura abordaren aquesta possibilitat.

Fou atleta del RCDE Espanyol, jugadora de bàsquet i nadadora en el temps d'oci. Les primeres incursions en els món de l'esport les féu a l'atletisme de la mà del seu germà l'atleta José Quesada. Juntament amb la Maria Víctor assoliren varis campionats de Catalunya. Després de 4 anys competint en aquest esport, el seu resultat més important fou un segon lloc en la Jean Bouin de 1949.

Posteriorment quan la pràctica de l'atletisme era molt difícil, per no dir impossible, el seu germà va tornar-la a animar perquè s'iniciés en el bàsquet. Primer ho va fer de la mà de l'organització femenina del règim, a la Sección Femenina de l'Hospitalet, on va jugar de 1949 a 1953, i a finals d'aquest any va entrar a formar part de la plantilla de Cottet, on va jugar com a atacant a l'esquerra fins l'any 1961, quan es va casar, als trenta anys, i se'n va anar a viure a Lyon, on no va poder continuar la pràctica esportiva. Va viure les grans diferències entre el bàsquet de la Sección Femenina i el de l'empresa, tant a nivell de vestuari com de qualitat en la pràctica. La seva gran decepció fou no poder anar al Campionat d'Europa amb Cottet, atès que per qüestions econòmiques l'empresa es féu enrere.

En els 12 anys de la seva trajectòria esportiva en el món del bàsquet va aconseguir 9 títols regionals, 7 subtítols i dos campionats d'Espanya.

Paquita Romeu Bertran (Barcelona, 1935), va néixer mentre l'Estatut d'Autonomia havia estat suspès i el president de la Generalitat de Catalunya,

Lluís Companys, estava detingut amb tots els membres del consistori. El govern espanyol havia donat la presidència temporal de la Generalitat a diferents governadors Generals. Amb el triomf del Front Popular, es va aixecar dita suspensió i Lluís Companys va tornar a ocupar el seu lloc però l'adveniment de la Guerra Civil van provocar-li l'exili i la mort.

La Paquita era molt petita i no recorda el trist panorama de guerra i postguerra. Sí que té present haver començat la natació perquè no menjava prou i al Club Natació Barcelona donaven beques per aprendre a nedar. La natació li ha donat grans alegries com la victòria a la Copa Nadal de 1953, i victòries en campionats de Catalunya i d'Espanya, en els 400 i 800 metres.

Va assistir a l'escola de monges, les *Carmelitas*, on feien gimnàstica amb bata i on fou molt feliç. Una altra activitat amb la que gaudia de ben petita era sortir a patinar al Turó Parc amb la seva germana. L'any 1952, amb 17 anys, va formar part del grup de pioneres de la natació sincronitzada que van fer una exhibició al final de curs al Club. Va practicar aquest esport durant uns 8 anys, fins que es va casar.

Les sortides a la neu que havia fet amb el club li van servir per aprendre a esquiar, afició que només deixaria per cuidar els 4 fills, als que també van saber transmetre tant aquesta passió com la de la natació, atès que tant la Paquita com el seu marit en són gran afeccionats, malgrat que formen part de clubs diferents, ella del ja esmentat Club Natació Barcelona i ell, exjugador de waterpolo del Club Natació Catalunya.

Molt vinculada a la natació i la natació sincronitzada i al seu desenvolupament, ha estat entrenadora de natació, àrbitre nacional de natació sincronitzada i de natació, així com a membre del Consell Català de l'esport escolar de Barcelona de natació i de natació sincronitzada durant gairebé una trentena d'anys, realitzant una encomiable tasca per al desenvolupament de la natació sincronitzada a les escoles com a pionera.

Fins fa poc encara competia en les proves llargues als màsters i en els relleus, obtenint fins i tot rècords d'Espanya, però poc a poc les ha anat canviant per la pràctica de la gimnàstica i la natació recreativa, sense deixar la seva passió per la neu.

Carme Romeu i Pecci (Barcelona, 1920), ha desenvolupat una polifacètica activitat esportiva com a muntanyenca, atleta, escaladora, esquiadora i

nadadora. Va néixer en el si d'una família aficionada a la muntanya que li va transmetre aquesta passió. El seu pare, Isidre Romeu, fou el primer a assolir el cim superior dels Encantats, juntament amb Ludovic Fontan, el 1901.

La influència familiar, escolar i de l'escoltisme foren les arrels d'uns interessos que s'incrementarien amb el temps. Les excursions dels diumenges amb els germans, els jocs a l'aire lliure i les primers ascensions, amb 13 anys, van marcar el seu tarannà.

De ben petita, va assistir al col·legi alemany de Barcelona, on practicaven molts esports, com handbol, natació i atletisme. Va arribar a guanyar la triatló. La curiositat la va portar fins i tot a iniciar-se en l'esgrima, fora de l'escola. Abans de la guerra ja va participar en els campionats de Catalunya, en salt d'alçada.

El seu pas per l'escoltisme amb les excursions i campaments amb els companys, acabaren de configurar la seva infància i adolescència.

Entre els anys 40 i 50 va portar a terme una intensa activitat d'escalada i alta muntanya. D'una llarga llista, són d'especial menció, les primeres escalades absolutes i primeres femenines. Entre elles, el Cavall Bernat (1941), el Rave, l'Agulla de la Creu, la Bola de la Partió (Montserrat), el Gat (Pedraforca), la Nord del Mont Perdut, la Nord de la Pique Longue al Vignemale, etc. També realitzà ascensions als Alps i travesses d'esquí de muntanya. En aquest massís va fer el primer descens absolut femení del Couloir del Pas de Chèvre, el 1951. És sòcia fundadora del Grup d'Alta Muntanya (GAM), constituït el 1940 dins el Club Muntanyenc Barcelonès. Fundadora, també, del Centre Acadèmic d'Escalada (CADE) creat el 1942, dins del Centre Excursionista de Catalunya. El 1952 ingressà en el Grupo de Alta Montaña Español (GAME).

Alhora practicava esquí de competició i esdevingué varies vegades campiona de Catalunya i campiona d'Espanya, en les modalitats d'eslàlom, descens i combinada.

És una dona inquieta i amant dels esports d'aventura. Això ha fet que també s'iniciés en el submarinisme, la vela i practiqués puntualment el ràfting, esports que compartí amb el seu marit, Josep Piqué, insigne escalador dels anys quaranta.

Passats els anys, a les dècada dels vuitanta i noranta, va prendre part en competicions d'esquí de veterans amb bons resultats internacionals. També va

participar en campionats d'atletisme, en la modalitat de llançament de pes, amb èxits en la seva categoria.

La seva notable activitat en el món de l'esport ha estat reconeguda amb varis premis, entre els més rellevants: la medalla de la Federació Espanyola de Montaña (FEM), la d'or del Club Peñalara, la medalla del Centre Excursionista de Catalunya i la de la Dona del Districte de Sarrià-Sant Gervasi. El 2015, en el marc del Barcelona Sports Film Festival, rebé l'homenatge del Museu Olímpic i de l'Esport en reconeixement de la seva trajectòria esportiva.

Al llarg dels anys, el seu dinamisme l'ha portat a prendre part en taules rodones, xerrades i documentals, sempre amb l'esperit de transmetre la seva passió.

Actualment, més enllà dels 95 anys, la pràctica de la natació i el plaer d'apropar-se als paisatges de la mar i de les seves muntanyes són la continuació de tota una vida dedicada a l'esport i la natura.

Maria Rue Urgelis (Premià de Mar, 1939), va néixer tres mesos després de la finalització de la Guerra Civil. Amb 5-6 anys va arribar a Barcelona procedent de Premià de Mar, on els seus pares havien anat a viure durant el conflicte bèl·lic. Va estudiar al Liceu Francès, on practicaven molta gimnàstica i fins i tot celebraven una mena de jocs esportius cada dos anys que feien les delícies dels nens/es i dels assistents. Va jugar a bàsquet a l'escola durant un trienni, sota la direcció d'una entrenadora, la Marisa Colom, contra altres escoles de Barcelona, equips de la Secció Femenina i rodalies. Va treballar a les oficines de l'escola i després es va traslladar dos anys a Suïssa per emprendre una nova aventura laboral. Allí va practicar l'esquí a nivell d'oci fins que va tornar a Barcelona i fou absorbida per la nova feina. Actualment encara fan trobades amb les companyes de classe de l'escola des de fa més de 30 anys, l'últim divendres del novembre.

Dolors Sans Falcó (les Borges Blanques, 1927), va néixer en plena dictadura de Primo de Rivera. Més tard es va traslladar a Barcelona, on estudiaria a una escola situada al carrer Aribau. Durant la Guerra Civil va passar moltes penúries, sobretot amb la mort del pare i l'exili del germà, que la farien dur a terme feines de carnisseria i comptabilitat, amb els seus escassos tretze anys, per ajudar a l'economia familiar. Posteriorment va tornar a les Borges Blanques, on va fer molt teatre amb la seva colla d'amistats. En aquesta

població també va jugar a bàsquet i puntualment a tennis, participant en campionats estatals sota el paraigües del braç femení de l'organització falangista.

Tot i que era d'esquerres i mai va combregar-hi, va fer cursets a Lleida amb les Juventudes. Va obtenir el títol de comerç i als dinou anys va fer la formació com a instructora de la Sección Femenina a Madrid i després la formació d'infermera. Posteriorment va fer de cap d'alberg i va donar classes com a instructora general durant tres anys a escoles de les Borges i Juneda, on portava les nenes a competir en bàsquet, gimnàstica i balls a la Plana de Lleida, fins que es va casar als 25 anys. Va fer de cap d'alberg a Benicàssim, sense saber que estava embarassada, i als 10 mesos va tenir bessons. Durant més de 25 anys va treballar com a professora d'educació física a l'escola de formació professional Julio Ruiz de Alda del Poble Nou, a la Escuela del Magisterio (actual Blanquerna, on va estar-hi fins la seva jubilació, que va coincidir amb el trasllat del centre al carrer del Císter perquè calien nous espais, que ja no va estrenar) i a diverses escoles infantils com l'institut italià, les *Mercedarias*, l'acadèmia Pitman... Durant aquest temps es seguia formant anant sovint a cursos de formació permanent a Madrid mentre els fills eren petits. Amb el seu caràcter reivindicatiu aconseguia que fins i tot li construïssin un gimnàs amb bona dotació de materials esportius. Amb 60 anys es va treure el títol de l'Institut Nacional d'Educació Física (INEFC) i amb la jubilació i la mort del marit va passar a l'excursionisme, al ioga i a la natació recreativa, fins que les múltiples operacions van anar apartant-la de la pràctica esportiva.

Enriqueta Sisquella Farriol (Igalada, 1921) , va néixer una dècada abans de la finalització de la restauració borbònica a Igualada, ciutat on sempre ha viscut. De ben petita va assistir a l'Ateneu Igualadí, d'on recorda pintar la façana de l'escola i els jocs al camp de l'Ateneu, on anaven un cop a la setmana amb la resta dels companys/es escolars.

Amb els germans anava amb bicicleta. Els seguia a tot arreu. Ells eren més grans i juntament amb uns amics tenien una colla, on hi havia poca representació femenina, d'entre elles l'Enriqueta. L'any 1934, durant la Segona República, van llogar un local, on es reunien, jugaven a tennis taula i van posar els fonaments de la futura piscina d'Igalada, que seria inaugurada aquell mateix any a la zona del Molí Nou. De fet, el primer escut que va tenir el Club

Natació Igualada fou dissenyat pel seu germà Joan, i fou vigent fins que molts anys després en un canvi d'ubicació del club van canviar-lo.

Amb la Guerra Civil van viure moments durs, de penúria, de veure la seva casa cremada i la seva adoberia bombardejada. Tant ella com el seu pare van salvar miraculosament la vida, i l'esport en aquest context passà a un segon pla. Un cop finalitzat el conflicte armat va assistir a diferents acadèmies de cultura general per anar formant-se. La necessitat del moment la van portar a cuidar-se de la fàbrica.

De joveneta anaven a Sant Hilari Sacalm a estiuejar, i encara ho fa actualment. Recorda especialment l'any 1940, quan pel seu sant li van regalar una bicicleta amb la que sortiria amb la colla a fer excursions, i també recorda escoltar música del tocadiscs. També recorda com els seus germans van ensenyar-li a nedar, tant a la piscina com en les seves sortides a Sitges, lloc que tenia molt encant per al seu pare.

Amb el grup d'amics i amigues, feien excursions, anava amb bicicleta i jugava a tennis. Al primer institut que hi va haver a Igualada, un amic va ensenyar-li el tennis. Malgrat que va fer competicions locals, igual que amb natació, l'Enriqueta afirma que mai guanyava res i que es fixava en l'estil natatori de la Matilde Mestres, que era la seva amiga i referent.

El que més li agradava de la piscina era veure els salts humorístics que realitzava el seu germà i un amic. Amb aquest germà també va aprendre a patinar i hi tenia una especial relació, però tant amb ell com amb el gran no va poder anar a esquiar, ja que els pares no ho van veure amb bons ulls.

La seva mare estava delicada, tenia un Parkinson molt avançat. L'Enriqueta tenia 27 anys, i quan es va casar, es va quedar a casar a cuidar-la. Amb la mort prematura del seu pare i el suport d'una tieta va poder anar puntualment a la piscina, però la maternitat del seu fill i un marit poc esportista l'allunyaren de la pràctica esportiva, que va tornar a reprendre l'any 1992 amb la mort del marit, anant a la piscina fins al seu noranta aniversari i seguint conduint, amb un carnet que va obtenir l'any seixanta, quan encara poques dones el tenien.

Actualment és la sòcia número dos del club natació Igualada i la primera dona.

Pepa Soler Erill (Barcelona, 1937), va néixer dies després del bombardeig a Lleida. La guerra estava en plena ebullició i els temps no eren fàcils.

Als 6 anys va començar a anar a l'escola Maria Immaculada del carrer Alcolea, al barri de Sants, el seu barri de tota la vida. Posteriorment va seguir la formació a l'escola de les Germanes Paüles d'Hostafrancs i després va cursar comerç pràctic a l'Acadèmia de l'Orientació Catòlica per a oficinistes.

En acabar els estudis, amb setze anys, va entrar a treballar a l'empresa Òptica Cottet, on inicialment va combinar la participació en els actes de beneficència amb l'equip de bàsquet. L'esport de la cistella la va apassionar i va jugar durant gairebé una dècada amb l'equip de l'empresa. Juntament amb les seves companyes del CB Cottet-Indo, formaren un equip competitiu amb excel·lents jugadores que l'any 1960 assoliria l'èxit més representatiu, quan van quedar campiones de Catalunya i d'Espanya de primera categoria. La major decepció fou no poder anar a Europa representant l'equip atès que la fàbrica no va poder assumir-ne les despeses.

L'any 1961 repetiren el triomf en el campionat català i dos anys després obtingueren el segon lloc en el campionat d'Espanya. El 1964 es va casar amb el lluitador internacional, campió català i nacional, Ramon Mentrut, i durant la temporada 1966-67 va passar a formar part del CB Picadero, que va apostar pel bàsquet femení, mentre l'interès per l'esport de Cottet va decreïxer. En aquest nou club s'entrenava però no competia, atès que les obligacions maternals van aparèixer, amb dues noies i un noi, als que van saber transmetre la seva passió per l'esport. Malauradament va perdre el fill amb 19 anys en un accident de trànsit. Una de les filles manté l'espurna esportiva des de la vessant del periodisme esportiu i l'altra féu marxa atlètica durant uns anys

L'any 1970 tingué una important lesió al genoll que la va mantenir inactiva, però va tornar a competir l'any 1972 en un equip de veteranes on primer fou jugadora i després va iniciar la seva trajectòria a les banquetes. Als anys 80 es dedicà a la formació del bàsquet, la seva autèntica passió. En primer lloc va col·laborar durant un any en la fundació de l'escola Vianney per al bàsquet, però l'experiència no fou del tot satisfactòria. Tot i així, no va perdre l'empenta i la il·lusió per ensenyar. Posteriorment va fundar l'Escola Esportiva d'Alumnes de les Corts, que més endavant s'anomenaria Associació Esportiva les Corts, però la necessitat d'atendre als infants un cop acabat el seu període formatiu a l'Associació la portaren a la fundació del Club Joventut les Corts (1986), on ha

entrenat equips de diferents categories des que l'any 1984 va obtenir el títol de monitora polivalent.

Ha obtingut importants reconeixements per la seva tasca: ha estat distingida com a forjadora de l'esport per la Generalitat de Catalunya, ha rebut la medalla de plata de la Federació catalana de Bàsquet, la medalla de la Fundació del Bàsquet Català, la medalla del 75è aniversari del bàsquet català, la medalla de plata del Consell Català de l'Esport i ha estat finalista del Premi Dona i Esport Mireia Tapiador, de l'Ajuntament de Barcelona (2008).

Actualment segueix vinculada al bàsquet com a tesorera de l'associació i del club de les Corts, tasca que ha desenvolupat durant molts anys, és delegada del sènior femení del seu club i és membre de la junta directiva del Consell Català de l'Esport Escolar de Barcelona.

Montserrat Tresserras i Dou (Olot, 1930), curiosament, aquesta pionera de la natació de llarga distància va néixer a Olot, ciutat de muntanya. El seu pare era gran afeccionat a la caça i a les excursions, activitat que també va desenvolupar en el Centre Excursionista de Catalunya juntament amb el seus germans, amb qui també van fer passejades en bicicleta.

Fins l'inici del Movimiento Nacional va assistir a les Religioses del Cor de Maria, després va estar dos anys internada a l'escola de la Divina Pastora de Sant Joan de les Fonts per posteriorment tornar al Cor de Maria de la seva ciutat natal, d'on en recorda els partits de pitxi a l'esbarjo (una espècie de beisbol). Va continuar estudiant fins assolir els títols de peritatge mercantil i mecanografia, tot i que li hauria agradat fer medicina.

Als onze anys va tenir el seu primer contacte amb l'aigua salada a Sant Antoni de Calonge, on amb escassos dos dies va adonar-se que era capaç de surar a l'aigua. Després d'un any sense contacte amb l'aigua, va comprovar al mateix lloc que era capaç de nedar. Aquests intents, més les ensenyances d'un llibre de Jaume Cruells sobre la natació, foren la clau per aprendre a nedar d'una forma autodidacta.

Anys més tard els seus germans, afeccionats a l'esport, la van portar a la riba del Fluvià on 4 dies abans de la II travessia Tossols-Basil es va adonar que era capaç de realitzar-la i s'hi inscrivé. Va ser capaç de finalitzar-la meritòriament. Aquesta prova estava organitzada pels que serien els forjadors del Club Natació Olot i va ser el principi d'un llarg recorregut a la natació de llarga

distància. Als pocs dies va participar a la Travessa del llac de Banyoles i aquestes primeres aproximacions foren seguides d'altres amb més preparació. Així, treballava fins les dotze del migdia i després se n'anava a realitzar el seu entrenament diari, a prop del seu estimat Fluvià, si el temps l'acompanyava i, si no, se n'anava al gimnàs.

La passió per la natació recorria la seva vida. Va participar en proves com la Tussols-Basil, la travessia al port de Blanes, el crítèrium Festes del Tura, la travessia del llac de Banyoles, la travessia del port de Barcelona, la travessia de Sitges o la del port de Tarragona, que repetiria diversos anys. La participació en uns campionats de Catalunya celebrats a Vic, la van fer adonar-se que la piscina se li quedava curta. El seu germà fou mentor del seu talent per les llargues distàncies i amb el suport de la seva amiga Mari Casacuberta, va emprendre els seus primers grans reptes, com foren la travessia Sant Feliu-Palamós i l'Escala-Roses, precursoras de la seva temptativa a l'Estret de Gibraltar, que realitzaria amb èxit l'any 1957. Un any després va ser el primer espanyol a creuar el canal de la Mànega (de França a Anglaterra) i el 1961 es va convertir en la primera dona del món a fer-ho en les dues direccions. Va ser rebuda per tota la població d'Olot com una heroïna.

Aquestes llargues travessies van portar-la a diferents llocs del món, on va introduir-se en els seus mars, rius i llacs. Va nedar a l'Argentina i l'Uruguai, de Santa Fe a Coronda, pel riu Coronda (1962), de Concordia a Colón pel riu Uruguai, de Santa Fe a Rosario pel riu Paranà (1963).

També va nedar a Anglaterra, als llacs Windermere (1968), Ullswater (1968) i Coniston (1970), a Irlanda del Nord, Belfast Lough, Lough Neagh i Burtonport-Inishfree-Burtonport (1969). A la república d'Irlanda va nedar a la badia de Galway (1970) i a l'estuari del Shanon (1970). Aquest mateix any també va nadar al llac de Zuric. A nivell estatal el 1955 va ser la primera dona que va intentar nadar des de la Península Ibèrica fins a Eivissa, però després de nadar 55 hores, quan ja estava a les costes d'Eivissa va desistir, tot i que això no treu la gran transcendència de la seva proesa. El desconeixement de les corrents van fer inviable l'èxit, un èxit que sí que va assolir nadant de Menorca a Mallorca, l'any 1969.

Ha rebut importants reconeixements entre els que destaquem els següents: la Creu de plata de l'ordre del mèrit Civil, les Medalles de bronze i Plata al Mèrit

Esportiu (Delegación Nacional de Deportes), la Medalla d'or al mèrit esportiu de la província de Girona, les Medalles de plata i bronze de l'organització sindical de Educación y Descanso, la Medalla al mèrit esportiu de la Generalitat de Catalunya, la Medalla a les Forjadores de la Història esportiva de Catalunya concedida per la Secretaria General de l'Esport, la Medalla de bronze de la Real Orden del Mérito Deportivo concedida per SM el Rei Joan Carles I l'Octubre 2011 i és també sòcia honorífica de molts clubs esportius.

El 1970 fou la primera dona a ingressar en el prestigiós International Marathon Swimming Hall of Fame (IMSHOF), on forma part de la junta directiva (Board of Directors) i on posseeix dos premis amb el seu nom *The Montserrat Tresserras Trophy*, que s'entrega al nedador d'aigües obertes més ràpid d'un nou país en la història de la natació del Canal, i el *The Montserrat Tresserras Shield*, que s'atorga a l'equip de relleus masculí de menys de 6 nedadors que assoleix millor temps en creuar el canal de la Mànega.

La seva passió per la natació, que encara perdura, l'han portat al camp de la investigació, essent l'autora del llibre *Nadando el estrecho, sus orígenes y su historia* (2007) i no descarta noves incursions en aquest terreny.

Actualment encara assessora i acompanya tots els nedadors espanyols que volen fer la mítica travessa del canal que ella va completar el 1958. Continua nedant a Madrid, on viu des dels anys seixanta i és membre vitalícia de l'Associació de Natació del Canal de la Mànega i de les Federacions Britàniques i Irlandesa de llarga distància.

Pepita Valls Freixas (Barcelona, 1921) va néixer una dècada abans de la proclamació de la Segona República. En plena dictadura, un veí del barri de procedència basca, veient les seves condicions, va animar-la a córrer. L'activitat atlètica femenina no era la més valorada pel règim, que hi posava molts impediments, tot i això la seva voluntat per practicar aquest esport la van portar a defensar els colors del RCD Espanyol. Anava a entrenar-se a la zona del Turó Parc i Piscinas y Deportes, on veia com s'exercia l'equip masculí d'hoquei, amb un jove Joan Antoni Samaranch entre els seus membres. Va participar en diverses curses a finals dels quaranta i principis dels cinquanta,

entre elles, les de les Festes Majors i la Jean Bouin (1948 i 1949)¹⁴³⁷, despuntant en proves de resistència. Amb el seu company els agradava molt anar a ballar, però havien de vigilar “que no els cridés l’atenció el senyor de la moral”.

Fou membre del Centre Excursionista Poblet, on des de joveneta realitzava excursions setmanalment amb un grup d’amics que incloïen el seu futur marit, en Benet Rouse, i després també el seu fills. Més endavant amb la família farien càmping per la costa Brava i nedarien al mar, afició que encara manté.

Ha participat en moltes curses de regularitat, així com en vàries sortides i excursions. Ha fet una quinzena de vegades el trajecte Barcelona-Montserrat a peu i la seva passió per l’excursionisme l’ha portat a participar en la caminada popular de Sant Bonós a Blanes fins als 85 anys.

Elsa Verdugo Cal (Barcelona, 1937) va néixer en una ciutat que es trobava en plena disputa i que finalment, després de dos anys i mig de guerra i múltiples bombardejos, va veure l’entrada de les tropes franquistes a la ciutat.

Des dels 4 anys va començar a anar al Club Natació Barcelona, activitat que alternava amb la gimnàstica artística i el ballet. Aquest esport era el seu somni però no el va poder desenvolupar i en edat adulta el va canviar pel jazz. Com a nedadora va participar en inauguracions de clubs, exhibicions, campionats de Catalunya, alguna sortida internacional i intercanvis amb nedadores franceses. Va anar a l’escola Loreto, però la van canviar per l’excessiva rigidesa moral, i va acabar assistint a l’escola de Cultura de la dona, on rebia les classes d’educació física en bombatxos, assistia als campaments i li agradava participar en els balls regionals.

Amb quinze anys, fou membre de l’equip pioner del Club Natació Barcelona, que va actuar per primera vegada a la cloenda del curset de natació estiuenc d’aquesta entitat l’any 1952. Féu vàries exhibicions, que van ser les primeres a realitzar-se tant a Catalunya com en el conjunt de l’Estat. També va participar en competicions de Salvament i socorrisme amb l’Hortensia Graupera, que després despuntaria en aquesta disciplina, com també ho faria la filla gran de la nostra protagonista, l’Elsa Albertí, que va assolir un campionat del món de l’especialitat.

---

¹⁴³⁷ Podria haver-ne disputat més, però l’entrevistada no ho recorda i no apareix en la premsa, atès que en aquesta només solien sortir les primeres classificades.

Després d'uns cursos al Masnou, va començar a fer classes d'educació física a escoles de Barcelona, com les escoles de l'ajuntament, Sagrat Cor, Salesians, escola Italiana, escola Santa Ana, Siervas de San José, etc. Preparava les alumnes per competir en els diferents esports típics de l'època per a les noies, com per exemple el bàsquet, l'handbol i la gimnàstica. Ja casada amb el nadador Javier Albertí, i mare de tres fills, se'n va a fer el curs d'instructora d'educació física durant 9 mesos a l'escola La Almudena de Madrid. Una vegada finalitzat, va entrar a la Universitat de Barcelona com a professora titular d'educació física mentre seguia donant classes a les escoles en uns horaris que anaven de les vuit del matí a dos quarts de deu de la nit. De la seva escola han sortit alumnes significatives en el món de la natació sincronitzada, com l'Anna Tarrés i la Núria Ayala, que juntament amb l'assoliment del campionat de Barcelona de natació sincronitzada escolar són dels millors records que guarda de la seva etapa laboral.

Actualment segueix amb l'esperit actiu que la caracteritza i va a classes de pilates, aeròbic, fa màquines, segueix nedant i els caps de setmana li agrada fer passejades per Queralbs, així com els llargs estiuieigs a Mallorca.

Maria Víctor Gil (Barcelona, 1926), va néixer durant l'hivern de 1926, any en què la ciutat perdria un personatge històric, com Antoni Gaudí, víctima de l'atropellament d'un tramvia durant un estiu recordat per tres aiguats devastadors.

De petita va estudiar a l'escola cooperativa Municipal, abans de la Guerra Civil, i posteriorment a l'Acadèmia Maragall. El que més recorda de la seva etapa estudiantil era l'hora d'esbarjo, on podia gaudir tot jugant. Fou atleta del RCD Espanyol, vinculada a una família esportista, néta d'un dels fundadors del Mundo Deportivo, filla d'un periodista esportiu i germana d'un atleta, el Joan Víctor, que despuntà a la dècada dels cinquanta essent campió d'Espanya, i de la mà del qual va participar en la mítica prova barcelonina de la Jean Bouin, que acabaria guanyant en 5 edicions (1947, 1948, 1949, 1950 i 1952). També obtingué la victòria en el campionat de Catalunya, en la categoria de 200 metres i la segona plaça en 100 metres i 80 metres tanques, in el campionat de Catalunya de cros en les edicions de 1947, 1948 i 1949. El seu caràcter atrevit i valent van fer que quan anava a Montjuïc a veure el seu germà competir i faltava una noia participés en la disciplina que fos requerida. També nadava a

Mallorca, a casa dels tiets, i aquest ímpetu la va portar a participar en una travessia del port, tot i no estar-hi inscrita.

Als 20 anys va començar a treballar de modista. Alternava la feina amb les participacions esportives, atès que mai li va caldre entrenar-se. Com a anècdota explica que li hauria agradat ser torera, però eren altres temps.

Als 28 anys es va casar i va tenir dos fills. Tot i la seva preselecció per als Jocs Olímpics de Hèlsinki de l'any 1952, va abandonar voluntàriament la seva carrera esportiva per dedicar-se a la seva família. Per motius laborals el seu marit es va traslladar a viure a Palau-Solità i Plegamans, població que anualment organitza una cursa que porta el seu nom, Maria Víctor.

Helena Hilde Wust (Barcelona, 1932), filla de pares alemanys, va néixer l'any de la creació de la Generalitat de Catalunya i l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia, però amb l'esclat de la Guerra Civil van marxar amb la família a Ellmendingen (Alemanya) i s'hi estigueren mentre va durar el conflicte. A la seva finalització tornaren i assistí al col·legi alemany, ric en activitats esportives i gimnàstica, fins que van obligar a tancar-lo, coincidint amb la derrota de les potències de l'Eix. Posteriorment va continuar la seva formació a l'escola de la dona.

El seu pare havia estat ciclista, però l'Helena no va decantar-se per la bicicleta. Amb la família, especialment amb la seva germana sortien amb un patí de vela que havia comprat el seu progenitor a Badalona i, com que els esports d'aigua se li donaven bé, l'any 1945 va participar en el curset d'estiu del Club Natació Barcelona i li fou atorgada una beca. A partir d'aquest instant va començar el seu historial esportiu, fins a l'any 1952, que va deixar la competició per malaltia. Va guanyar diferents campionats regionals i nacionals, essent l'esquena l'especialitat on més va destacar. Ha obtingut pels rècords d'Espanya 16 medalles d'or, 12 per campiona nacional i 16 per campiona regional. Entre el 1948 i 1951 va guanyar les Copes Nadal i Pasqua, així com les travessies més importants en mar obert. Des de 1960 és membre del col·legi català d'àrbitres. És titulada en les modalitats de natació, salts, natació sincronitzada i auxiliar de waterpolo. Des del 1965 és àrbitre del col·legi nacional de totes les disciplines anteriorment esmentades a excepció del waterpolo.

Durant bona part de la seva trajectòria ha estat vinculada a la natació sincronitzada, en una tasca ininterrompuda durant molts anys, esport del que

posseeix la titularitat de la Lliga Europea de Natació (LEN) i també de la Federació Internacional de Natació Amateur (FINA) en la categoria "B".

Va participar com a jutge de natació sincronitzada en les Olimpíades de Barcelona 92 i en Europeus, Mundials i importants campionats, tant en la geografia espanyola com estrangera.

Ha estat professora i formadora en els cursos de monitors de natació i àrbitres de sincronitzada, ha participat en ponències nacionals i internacionals, ha estat delegada de l'equip nacional de natació sincronitzada, ha ocupat diferents càrrecs directius en el Consell Català de l'Esport i en les Federacions de natació. Ha obtingut el títol d'entrenadora nacional de natació (1965), amb el que ha impartit cursos a diferents Clubs, i a partir de l'octubre de 1970 va assumir com a directora dels monitors, l'organització i la iniciació dels cursos de natació a la piscina Sant Jordi. Més endavant, a partir de 1985 va realitzar la mateixa tasca al poliesportiu barceloní situat al Poble Nou, Alfa V. Ha rebut diferents guardons entre els que destaquen la medalla de la Generalitat de Catalunya, com a forjadora de la història esportiva de Catalunya (1991), les plaques al mèrit esportiu com a nedadora (1952) i àrbitre (1988) per la Federació Catalana de natació, la placa trofeu com a entrenadora-directiva, atorgada pel Col·legi d'Entrenadors (1975), així com la medalla als Serveis Distingits en la categoria d'argent (1980) i d'or (1987) atorgada per la Federació Espanyola de Natació.

Actualment la seva passió per l'aigua no s'ha diluït i segueix anant a nedar cada dia.